

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ
ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης
και Δημόσιας Διοίκησης

Διδακτορική Διατριβή:

Γ. Αλέξανδρος Κυβέλος,

“Η Παγκοσμιοποίηση μετά την 11/9/2001:

Από την «Ήπια» στη «Σκληρή» Παγκοσμιοποίηση”

Τριμελής επιτροπή:

Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (επιβλέπων)

Νίκος Κουτσιαράς

Αλέξανδρος Ανδρέας Κύρτσης

Αθήνα, 2017

στους γονείς μου

Περίληψη

Έπειτα από τις τρομοκρατικές επιθέσεις της 11/9/2001 στο Παγκόσμιο Κέντρο Εμπορίου και το Πεντάγωνο στις ΗΠΑ, αναδείχθηκε ως πρώτιστο μέλημα της αμερικανικής πολιτικής η “ασφάλεια”. Η υλοποίηση αυτού έλαβε το όνομα “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας”. Επρόκειτο για μια σειρά πολιτικών, η οποία περιλάμβανε μεταξύ άλλων θέσπιση νέας αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας (USA PATRIOT Act) με έμφαση στην επιτήρηση, και δύο μείζονες πολέμους (Αφγανιστάν 2001, Ιράκ 2003). Ο αυταρχικός, μονομερής, αμφιβόλου νομιμότητας, προληπτικός και επιθετικός χαρακτήρας του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”, ώθησε πολλούς ερευνητές στη διαπίστωση μιας μεταβολής του χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης. Η “ήπια”, φιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση - αρχέτυπο της δεκαετίας του 1990 που χαρακτηριζόταν από την παγκοσμίως “ελεύθερη” διάδοση προσώπων, αγαθών, κεφαλαίων, πληροφοριών κτλ., φάνηκε να υποχωρεί μπροστά σε μια “σκληρή” παγκοσμιοποίηση της επιτήρησης και του πολέμου. Κεντρικό ερώτημα της διατριβής αποτελεί το αν και κατά πόσον μεταβλήθηκε ο φιλελεύθερος χαρακτήρας της παγκοσμιοποίησης μετά την 11/9. Για τον σκοπό αυτό, έπειτα από ανάπτυξη του θεωρητικού πλαισίου και της ερευνητικής μεθόδου στο κεφάλαιο 1, εξετάζονται σε τρία διαδοχικά κεφάλαια ο милитарισμός της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ, η παγκοσμιοποιημένη επιτήρηση με επίκεντρο τις ΗΠΑ, και σειρά οικονομικών μεγεθών και ειδικών δεικτών, συγκριτικά ανά τις δεκαετίες 1991-2000 και 2001-2010.

Ο αμερικανικός милитарισμός εξετάζεται μέσω του χαρακτήρα, του νομικού πλαισίου, και του θεωρητικού υπόβαθρου των πολέμων στους οποίους συμμετείχαν οι ΗΠΑ και της εξωτερικής τους πολιτικής γενικότερα, καθώς και μέσω ορισμένων στατιστικών μεγεθών στρατιωτικής φύσεως. Η αμερικανικού επίκεντρου παγκοσμιοποιημένη επιτήρηση εξετάζεται ως προς τα ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά των τεχνικών προγραμμάτων παρακολούθησης, των μεταβολών στις υπηρεσίες ασφαλείας, των μεταβολών στην επιτήρηση των μετακινήσεων, των μεταφορών και των συναλλαγών, καθώς και ως προς τις επιπτώσεις της επί των δικονομικών εγγυήσεων, και ως προς τη σχέση της με τον ιδιωτικό τομέα. Οι επιπτώσεις του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” επί της παγκόσμιας οικονομίας εξετάζονται μέσω της συγκριτικής εξέτασης οικονομικών μεγεθών σε τομείς όπως το εμπόριο, ο τουρισμός και οι επενδύσεις, καθώς και ειδικών δεικτών μέτρησης της παγκοσμιοποίησης (KOF) και της οικονομικής ελευθερίας (EFW). Η σαφής στροφή των ΗΠΑ προς τον милитарισμό, η εκθετική αύξηση μιας δυνητικά απόλυτης μαζικής επιτήρησης και η κάμψη των περισσότερων μεγεθών και δεικτών, καταδεικνύουν σε μεγάλο βαθμό μια στροφή του χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης από τον φιλελευθερισμό προς τον αυταρχισμό.

Abstract

G. Alexandros Kyvelos,
*Globalization after 9/11:
From “soft” to “hard” globalization*

After the terrorist attacks of 9/11 on the WTC and the Pentagon in the US, security emerged as the main concern of US politics. This gave rise to the so called “War on Terror”, a series of political actions including among other things new antiterrorist legislation (USA PATRIOT Act), emphasis on surveillance, and two major wars (War in Afghanistan 2001, War in Iraq 2003). The authoritarian, unipolar, legally questionable, pre-emptive and aggressive character of the “War on Terror” led many scholars to argue that the character of globalization after 9/11 had changed. The “soft”, liberal globalization - archetype of the 90s which was defined by global free flow of people, goods, capital, information etc. seemed to have given way to a “hard” globalization of surveillance and war. The main research question of my dissertation is whether the liberal character of globalization has been modified after 9/11. For this purpose, after elaborating the theoretical framework and the methodology in the first chapter, I comparatively examine in three sequential chapters the wars involving the United States of America, the US-centred globalized surveillance, as well as a series of macroeconomic and special indices, for the decades 1991-2000 and 2001-2010.

American militarism is being examined by means of inquiring the character, the legal framework and the theoretical background of the wars with US participation and of US foreign policy in general, as well as some military statistics. US-centered globalized surveillance is being examined by means of inquiring qualitative and quantitative features of the technical surveillance programmes, alterations in security services, alterations in transports and transactions, as well as through inquiring the consequences of surveillance on due process and the surveillance - private sector relationship. The consequences of the “War on Terror” on the global economy are being examined by means of comparatively studying a series of economic data regarding sections like commerce, tourism and investment, as well as some specific globalization (KOF) and economic freedom measuring (EFW) indices. The unquestionable American turn towards militarism, the exponential increase of a potentially total mass surveillance and the decrease of most indices, to a large extent show a shift of globalization's character from liberalism towards authoritarianism.

Πίνακας Περιεχομένων

Περίληψη.....	σ. 3
Abstract.....	σ. 4
Κατάλογος Πινάκων και Γραφημάτων.....	σ. 8
Πρόλογος-Ευχαριστίες.....	σ. 15
Κυριότερες Συντομογραφίες.....	σ. 17
Εισαγωγή στη συζήτηση.....	σ. 23

Κεφάλαιο 1: θεωρητικός προσδιορισμός των όρων, μέθοδος έρευνας

1.1 Εισαγωγή.....	σ. 44
1.2 Παγκοσμιοποίηση: ένας πολυσήμαντος όρος.....	σ. 45
1.3 Βασικές προσεγγίσεις του φαινομένου.....	σ. 49
1.4 Η παγκοσμιοποίηση του 19ου αιώνα.....	σ. 51
1.5 Τοποθετήσεις έναντι της παγκοσμιοποίησης.....	σ. 52
1.6 Γενικός ορισμός της παγκοσμιοποίησης.....	σ. 57
1.7 Παγκοσμιοποίηση και νεοφιλελευθερισμός.....	σ. 58
1.7.1 Η επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού.....	σ. 59
1.7.2 Η ιστορική εξέλιξη του όρου “νεοφιλελευθερισμός”.....	σ. 68
1.8 Παγκοσμιοποίηση, φιλελευθερισμός, δημοκρατία και ειρήνη.....	σ. 71
1.8.1 Η μοναδική παγκόσμια σημασία των ΗΠΑ.....	σ. 77
1.9 Ορισμός του φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης.....	σ. 80
1.10 Μέθοδος εξέτασης του φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης.....	σ. 85

Κεφάλαιο 2: οι ΗΠΑ και οι πόλεμοι της παγκοσμιοποίησης

2.1 Εισαγωγή.....	σ. 89
2.2 Οι πόλεμοι με συμμετοχή των ΗΠΑ κατά την τυπολογία Correlates of War.....	σ. 93
2.3 Ποσοτικά στοιχεία πολέμων.....	σ. 95
2.3.1 Στρατιωτικές δαπάνες.....	σ. 95

2.3.2 Κόστος των πολέμων για τις ΗΠΑ.....	σ. 99
2.3.3 Ανάπτυξη του στρατού των ΗΠΑ σε ξένες χώρες.....	σ. 100
2.3.4 Θάνατοι εν υπηρεσία στρατιωτικού προσωπικού συνεπεία εχθρικής ενέργειας.....	σ. 103
2.3.5 Αποτίμηση των στατιστικών στοιχείων.....	σ. 104
2.4 Χαρακτήρας των πολέμων με συμμετοχή των ΗΠΑ.....	σ. 106
2.4.1 Ιστορικά στοιχεία των πολέμων.....	σ. 107
2.4.2 Ο τρόπος συμμετοχής των ΗΠΑ ανά πόλεμο.....	σ. 113
2.4.3 Η συζήτηση της διεθνούς νομικής υπόστασης των πολέμων και η διεθνής συναίνεση στους πολέμους.....	σ. 117
2.4.3.1 Πόλεμοι της δεκαετίας 1991-2000: από τη σαφή προς την αμφισβητούμενη νομιμότητα.....	σ. 119
2.4.3.2 Η εξασθένηση της νομιμότητας των πολέμων που συμμετείχαν οι ΗΠΑ κατά τη δεκαετία 2001-2010.....	σ. 123
2.4.3.3 Συγκριτική αποτίμηση νομικής υπόστασης των πολέμων.....	σ. 133
2.4.4 Θεωρητικό υπόβαθρο των πολέμων.....	σ. 134
2.4.4.1 Φιλελεύθερος διεθνισμός και ανθρωπιστικές επεμβάσεις.....	σ. 135
2.4.4.2. Κοσμοπολιτισμός και “ανθρωπιστικές επεμβάσεις” στον J. Habermas.....	σ. 141
2.4.4.3 Το νέο επιθετικό δόγμα και οι νεοσυντηρητικοί.....	σ. 144
2.5 Συμπεράσματα.....	σ. 152

Κεφάλαιο 3: η παγκοσμιοποιημένη κρατική επιτήρηση

3.1 Εισαγωγή.....	σ. 155
3.2 Οι θεωρίες της επιτήρησης.....	σ. 156
3.3 Η παγκοσμιοποίηση της επιτήρησης.....	σ. 166
3.4 Ιδιαίτερες τεχνολογικές πτυχές της σύγχρονης επιτήρησης.....	σ. 174
3.5 Σύγκριση της παγκοσμιοποιημένης κρατικής επιτήρησης στις δεκαετίες 1991-2000 και 2001-2010.....	σ. 182
3.5.1 Πραγματολογικά δεδομένα για την παρακολούθηση πριν από την 11/9.....	σ. 182

3.5.2 Πραγματολογικά δεδομένα για την παρακολούθηση έπειτα από την 11/9.....	σ. 187
3.5.3 Νέες υπηρεσίες ασφαλείας / αλλαγές στις υπηρεσίες ασφαλείας έπειτα από την 11/9.....	σ. 201
3.5.4 Δαπάνες μυστικών υπηρεσιών.....	σ. 204
3.5.5 Η επιτήρηση μετακινήσεων και μεταφορών.....	σ. 206
3.5.6 Η επιτήρηση των συναλλαγών.....	σ. 211
3.6 Επιπτώσεις της νέας επιτήρησης επί των δικονομικών εγγυήσεων.....	σ. 217
3.7 Κρατική επιτήρηση και ιδιωτικός τομέας.....	σ. 228
3.8 Συμπεράσματα.....	σ. 234

Κεφάλαιο 4: οικονομικά στοιχεία της μετά 11/9 παγκοσμιοποίησης

4.1 Εισαγωγή.....	σ. 241
4.2 Η γενική εικόνα: δείκτες επιλεγμένων μακροοικονομικών μεγεθών.....	σ. 251
4.3 Η Οικονομική Παγκοσμιοποίηση στις ΗΠΑ.....	σ. 268
4.3.1 Οι συνέπειες του νέου καθεστώτος ασφαλείας επί των διασυνοριακών ροών Καναδά-ΗΠΑ-Μεξικού.....	σ. 283
4.3.1.1 Οι συνέπειες του νέου καθεστώτος ασφαλείας επί της συμφωνίας NAFTA.....	σ. 304
4.4 Η σημασία της οικονομικής κρίσης του 2007-2008.....	σ. 309
4.5 Συμπεράσματα.....	σ. 312

Κεφάλαιο 5: συμπεράσματα.....σ.314

Παράρτημα.....	σ. 341
Βιβλιογραφία.....	σ. 343

Κατάλογος Πινάκων και Γραφημάτων

Πίνακας 2.1: ετήσιες συνολικές δαπάνες των ΗΠΑ για την εθνική άμυνα, εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ 1991-2010.....	σ. 96
Γράφημα 2.1: ετήσιες συνολικές δαπάνες των ΗΠΑ για την εθνική άμυνα, εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ 1991-2010.....	σ. 97
Πίνακας 2.2: ετήσιες συνολικές δαπάνες των ΗΠΑ για εθνική άμυνα ως ποσοστό % του ΑΕΠ 1991-2010.....	σ. 97
Γράφημα 2.2: ετήσιες συνολικές δαπάνες των ΗΠΑ για εθνική άμυνα ως ποσοστό % του ΑΕΠ 1991-2010.....	σ. 98
Γράφημα 2.2.1: ονομαστικό ΑΕΠ ΗΠΑ 2001-2010.....	σ. 98
Πίνακας 2.3: κόστος ανά πόλεμο (μείζονες πόλεμοι).....	σ. 100
Πίνακας 2.4: ανάπτυξη του στρατού των ΗΠΑ ανά την υφήλιο (σε ξένες χώρες), αριθμός υπηρετούντων 1991-2010.....	σ. 101
Γράφημα 2.4: ανάπτυξη του στρατού των ΗΠΑ ανά την υφήλιο (σε ξένες χώρες), αριθμός υπηρετούντων 1991-2010.....	σ. 102
Πίνακας 2.5: ανάπτυξη του στρατού των ΗΠΑ ανά τη υφήλιο (σε ξένες χώρες), ποσοστό % επί του συνόλου των υπηρετούντων 1991-2010.....	σ. 102
Γράφημα 2.5: ανάπτυξη του στρατού των ΗΠΑ ανά τη υφήλιο (σε ξένες χώρες), ποσοστό % επί του συνόλου των υπηρετούντων 1991-2010.....	σ. 103
Πίνακας 2.6: θάνατοι στρατιωτικού προσωπικού εν υπηρεσία από εχθρική ενέργεια 2001-2010.....	σ. 103
Γράφημα 2.6: θάνατοι στρατιωτικού προσωπικού εν υπηρεσία από εχθρική ενέργεια 2001-2010.....	σ. 104
Πίνακας 2.7: είδος πολεμικών επιχειρήσεων ΗΠΑ σε μείζονες πολέμους 1991-2010	σ. 114

Πίνακας 3.1: Άλλα προγράμματα παρακολούθησης.....σ.	194
Γράφημα 3.1: εκτιμώμενες και πραγματικές δαπάνες μυστικών υπηρεσιών 1991-2010 (σε δισεκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ του 2014).....σ.	205
Πίνακας 3.2: σύστημα ATS.....σ.	208
Πίνακας 4.1.1: παγκόσμιος μέσος όρος δεικτών KOF της οικονομικής παγκοσμιοποίησης.....σ.	252
Πίνακας 4.1.2: μέσος όρος των δεικτών KOF των παγκόσμιων πραγματικών ροών.....σ.	252
Γράφημα 4.1: οικονομική παγκοσμιοποίηση / πραγματικές ροές, παγκόσμιοι μέσοι όροι δεικτών KOF.....σ.	253
Πίνακας 4.1.3: αύξηση δεικτών KOF ανά περιόδους σε παγκόσμιο επίπεδο.....σ.	253
Πίνακας 4.2: δείκτης EFW, γενικός βαθμός αξιολόγησης της οικονομικής ελευθερίας 102 χωρών.....σ.	254
Γράφημα 4.2: δείκτης EFW, γενικός βαθμός αξιολόγησης της οικονομικής ελευθερίας 102 χωρών.....σ.	254
Πίνακας 4.3.1: παγκόσμιες συναλλαγές αγαθών και υπηρεσιών ως % του ΑΕΠ.....σ.	255
Γράφημα 4.3: παγκόσμιες συναλλαγές αγαθών και υπηρεσιών ως % του ΑΕΠ.....σ.	255
Πίνακας 4.3.2: αύξηση παγκοσμίων συναλλαγών αγαθών και υπηρεσιών ανά περίοδο.....σ.	256
Πίνακας 4.4.1: παγκόσμιες συναλλαγές αγαθών ως % του ΑΕΠ.....σ.	256
Γράφημα 4.4: παγκόσμιες συναλλαγές αγαθών ως % του ΑΕΠ σ.	257
Πίνακας 4.4.2: αύξηση παγκοσμίων συναλλαγών αγαθών ως % του ΑΕΠ ανά περίοδο.....σ.	257
Πίνακας 4.5.1: μέσος όρος δεικτών KOF της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, Βόρεια Αμερική.....σ.	258
Πίνακας 4.5.2: μέσος όρος δεικτών KOF των πραγματικών ροών - Βόρεια Αμερική.....σ.	258
Γράφημα 4.5: οικονομική παγκοσμιοποίηση / πραγματικές ροές, δείκτες KOF, Βόρεια Αμερική.....σ.	259

Πίνακας 4.5.3: αύξηση δεικτών KOF ανά περιόδους, Βόρεια Αμερική.....σ.	259
Πίνακας 4.6.1: μέσος όρος δεικτών KOF της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, Νότια Αμερική.....σ.	260
Πίνακας 4.6.2: μέσος όρος δεικτών KOF των πραγματικών ροών, Νότια Αμερική.....σ.	260
Γράφημα 4.6: οικονομική παγκοσμιοποίηση/πραγματικές ροές, δείκτες KOF, Νότια Αμερική.....σ.	260
Πίνακας 4.6.3: αύξηση δεικτών KOF ανά περιόδους, Νότια Αμερική.....σ.	261
Πίνακας 4.7.1: μέσος όρος δεικτών KOF της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, Ευρώπη.....σ.	261
Πίνακας 4.7.2: μέσος όρος δεικτών KOF των πραγματικών ροών, Ευρώπη.....σ.	261
Γράφημα 4.7: οικονομική παγκοσμιοποίηση / πραγματικές ροές, δείκτες KOF. Ευρώπη.....σ.	262
Πίνακας 4.7.3: αύξηση δεικτών KOF ανά περιόδους, Ευρώπη	σ. 262
Πίνακας 4.8.1: μέσος όρος δεικτών KOF της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, Ασία.....σ.	263
Πίνακας 4.8.2: μέσος όρος δεικτών KOF των πραγματικών ροών, Ασία.....σ.	263
Γράφημα 4.8: οικονομική παγκοσμιοποίηση / πραγματικές ροές (μέσοι όροι δεικτών KOF), Ασία.....σ.	263
Πίνακας 4.8.3: αύξηση δεικτών KOF ανά περιόδους, Ασία.....σ.	264
Πίνακας 4.9.1: μέσος όρος δεικτών KOF της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, Αφρική.....σ.	264
Πίνακας 4.9.2: μέσος όρος δεικτών KOF των πραγματικών ροών (μέσοι όροι δεικτών KOF), Αφρική.....σ.	265
Γράφημα 4.9: οικονομική παγκοσμιοποίηση / πραγματικές ροές, Αφρική	σ. 265
Πίνακας 4.9.3: αύξηση δεικτών KOF ανά περιόδους, Αφρική.....σ.	265
Πίνακας 4.10.1: μέσος όρος δεικτών KOF της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, Ωκεανία.....σ.	266

Πίνακας 4.10.2: μέσος όρος δεικτών ΚΟF των πραγματικών ροών, Ωκεανία.....	σ. 266
Γράφημα 4.10: οικονομική παγκοσμιοποίηση / πραγματικές ροές, Ωκεανία.....	σ. 267
Πίνακας 4.10.3: αύξηση δεικτών ΚΟF ανά περιόδους, Ωκεανία.....	σ. 267
Πίνακας 4.11.1: δείκτης ΚΟF της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, ΗΠΑ.....	σ. 270
Πίνακας 4.11.2: δείκτης ΚΟF των πραγματικών ροών, ΗΠΑ.....	σ. 270
Γράφημα 4.11: οικονομική παγκοσμιοποίηση / πραγματικές ροές, ΗΠΑ.....	σ. 271
Πίνακας 4.11.3: αύξηση δεικτών ΚΟF ανά περιόδους, ΗΠΑ.....	σ. 271
Πίνακας 4.12.1: γενικός βαθμός αξιολόγησης ΕFW της οικονομικής ελευθερίας, ΗΠΑ.....	σ. 272
Πίνακας 4.12.2: βαθμός αξιολόγησης ΕFW της ελευθερίας διεξαγωγής εμπορίου, ΗΠΑ.....	σ. 272
Πίνακας 4.12.3: βαθμός αξιολόγησης ΕFW των μη δασμολογικών φραγμών, ΗΠΑ.....	σ. 273
Πίνακας 4.13.1: αριθμός αφίξεων τουριστών στις ΗΠΑ (χιλιάδες).....	σ. 273
Πίνακας 4.13.2: αριθμός αναχωρήσεων τουριστών από τις ΗΠΑ (χιλιάδες).....	σ. 274
Γράφημα 4.13: αριθμός αφίξεων/αναχωρήσεων τουριστών, ΗΠΑ (χιλιάδες).....	σ. 274
Πίνακας 4.13.3: αύξηση αφίξεων / αναχωρήσεων ανά δεκαετία, ΗΠΑ (χιλιάδες).....	σ. 274
Πίνακας 4.14.1: ξένες άμεσες επενδύσεις ΗΠΑ ως ποσοστό % ΑΕΠ, εκροές.....	σ. 275
Πίνακας 4.14.2: ξένες άμεσες επενδύσεις ΗΠΑ ως ποσοστό % ΑΕΠ, εισροές.....	σ. 276
Γράφημα 4.14.1: ξένες άμεσες επενδύσεις, εκροές, ΗΠΑ (ως ποσοστό % ΑΕΠ).....	σ. 276
Γράφημα 4.14.2: ξένες άμεσες επενδύσεις, εισροές, ΗΠΑ (ως ποσοστό % ΑΕΠ).....	σ. 277
Πίνακας 4.14.3: ξένες άμεσες επενδύσεις ανά περιόδους (εισροές/εκροές).....	σ. 277

Πίνακας 4.15.1: επενδύσεις χαρτοφυλακίου (portfolio equity), καθαρές εισροές, ΗΠΑ.....	σ. 278
Γράφημα 4.15: επενδύσεις χαρτοφυλακίου (portfolio equity), καθαρές εισροές, ΗΠΑ.....	σ. 279
Πίνακας 4.15.2: διαφορές των εισροών σε επενδύσεις χαρτοφυλακίου ανά περιόδους.....	σ. 279
Πίνακας 4.16.1: ροές ιδιωτικών κεφαλαίων ως καθαρό ποσοστό ΑΕΠ, ΗΠΑ.....	σ. 280
Γράφημα 4.16: ροές ιδιωτικών κεφαλαίων, ΗΠΑ (καθαρές ροές ως ποσοστό ΑΕΠ).....	σ. 280
Πίνακας 4.16.2: αύξηση ροών ιδιωτικών κεφαλαίων ανά περιόδους.....	σ. 280
Πίνακας 4.17.1: εισαγωγές αγαθών σε τρέχοντα εκατομμύρια δολάρια, ΗΠΑ.....	σ. 281
Πίνακας 4.17.2: εξαγωγές αγαθών σε τρέχοντα εκατομμύρια δολάρια, ΗΠΑ.....	σ. 281
Γράφημα 4.17: εμπόριο αγαθών εισαγωγές/εξαγωγές, ΗΠΑ.....	σ. 282
Πίνακας 4.17.3: αύξηση εμπορίου αγαθών ΗΠΑ ανά περιόδους.....	σ. 282
Πίνακας 4.18.1: εισαγωγές ΗΠΑ από Καναδά, εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ.....	σ. 286
Γράφημα 4.18: εισαγωγές ΗΠΑ από Καναδά 1991-2010, εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ.....	σ. 287
Πίνακας 4.18.2: αύξηση εισαγωγών ΗΠΑ από Καναδά ανά περιόδους.....	σ. 287
Πίνακας 4.19.1: σύνολο εισερχομένων στον Καναδά αμερικανικών οχημάτων (ετήσιος μέσος όρος).....	σ. 288
Γράφημα 4.19.1: σύνολο εισερχομένων στον Καναδά αμερικανικών οχημάτων (ετήσιος μέσος όρος).....	σ. 289
Πίνακας 4.19.2: σύνολο επιστρεφόντων στον Καναδά καναδικών οχημάτων (ετήσιος μέσος όρος).....	σ. 289
Γράφημα 4.19.2: σύνολο επιστρεφόντων στον Καναδά καναδικών οχημάτων (ετήσιος μέσος όρος).....	σ. 290
Πίνακας 4.19.3: αύξηση του συνόλου των εισερχομένων στον Καναδά αμερικανικών οχημάτων (ετήσιος μέσος όρος) ανά περιόδους	σ. 290

Πίνακας 4.19.4: αύξηση του συνόλου των επιστρεφόντων στον Καναδά καναδικών οχημάτων (ετήσιος μέσος όρος) ανά περιόδους.....σ.	290
Πίνακας 4.20.1: ξένες άμεσες επενδύσεις ΗΠΑ σε Καναδά, εκατομμύρια δολάρια Καναδά (στοιχεία παρεχόμενα από Καναδά στο εγχώριο νόμισμα).....σ.	292
Πίνακας 4.20.2: ξένες άμεσες επενδύσεις Καναδά σε ΗΠΑ, εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ (στοιχεία παρεχόμενα από ΗΠΑ στο εγχώριο νόμισμα).....σ.	292
Γράφημα 4.20.1: ξένες άμεσες επενδύσεις ΗΠΑ σε Καναδά (εκατομμύρια δολάρια Καναδά).....σ.	293
Γράφημα 4.20.2: ξένες άμεσες επενδύσεις Καναδά σε ΗΠΑ (εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ).....σ.	293
Πίνακας 4.20.3: αύξηση αριθμού ξένων άμεσων επενδύσεων ΗΠΑ σε Καναδά ανά περίοδο.....σ.	294
Πίνακας 4.20.4: αύξηση αριθμού ξένων άμεσων επενδύσεων Καναδά σε ΗΠΑ ανά περίοδο.....σ.	294
Πίνακας 4.21.1: εξαγωγές ΗΠΑ σε Μεξικό, εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ.....σ.	296
Πίνακας 4.21.2: εισαγωγές ΗΠΑ από Μεξικό, εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ.....σ.	297
Γράφημα 4.21: εξαγωγές ΗΠΑ σε Μεξικό / εισαγωγές ΗΠΑ από Μεξικό (εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ).....σ.	297
Πίνακας 4.21.3: αύξηση εξαγωγών ΗΠΑ προς Μεξικό / εισαγωγών ΗΠΑ από Μεξικό ανά περίοδο.....σ.	297
Πίνακας 4.22.1: ξένες άμεσες επενδύσεις ΗΠΑ σε Μεξικό, εκατομμύρια δολάρια (στοιχεία παρεχόμενα από Μεξικό σε δολάρια ΗΠΑ).....σ.	298
Γράφημα 4.22: ξένες άμεσες επενδύσεις ΗΠΑ σε Μεξικό (εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ).....σ.	299
Πίνακας 4.22.3: αύξηση ξένων άμεσων επενδύσεων ΗΠΑ σε Μεξικό ανά περίοδο.....σ.	299
Πίνακας 4.23.1: ξένες άμεσες επενδύσεις σε ΗΠΑ, εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ (στοιχεία παρεχόμενα από ΗΠΑ στο εγχώριο νόμισμα).....σ.	300
Γράφημα 4.23: ξένες άμεσες επενδύσεις Μεξικού σε ΗΠΑ (εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ).....σ.	300

Πίνακας 4.23.2: αύξηση ξένων άμεσων επενδύσεων Μεξικού σε ΗΠΑ ανά περίοδο.....σ.	300
Πίνακας 4.24.1: αεροπορικές μετακινήσεις από Μεξικό προς ΗΠΑ.....σ.	302
Γράφημα 4.24: αεροπορικές μετακινήσεις από Μεξικό προς ΗΠΑ.....σ.	302
Πίνακας 4.24.2: αύξηση αεροπορικών μετακινήσεων από Μεξικό προς ΗΠΑ.....σ.	303
Πίνακας 4.25.1: εμπόριο αγαθών ΗΠΑ–Καναδά, NAFTA, εξαγωγές.....σ.	306
Πίνακας 4.25.2: εμπόριο αγαθών ΗΠΑ–Καναδά, NAFTA, εισαγωγές.....σ.	306
Γράφημα 4.25: Εμπόριο αγαθών ΗΠΑ-Καναδά, NAFTA (εξαγωγές/εισαγωγές).....σ.	307
Πίνακας 4.25.3: Εμπόριο αγαθών ΗΠΑ–Καναδά, NAFTA (εξαγωγές/εισαγωγές).....σ.	307
Πίνακας 4.26.1: εμπόριο αγαθών, εισαγωγές ΗΠΑ από Μεξικό, NAFTA.....σ.	308
Γράφημα 4.26: εμπόριο αγαθών, εισαγωγές ΗΠΑ από Μεξικό, NAFTA.....σ.	308
Πίνακας 4.26.2: αύξηση εμπορίου αγαθών ΗΠΑ από Μεξικό ανά περίοδο.....σ.	308

Πρόλογος-Ευχαριστίες

Η 11η Σεπτεμβρίου του 2001 με βρήκε εργαζόμενο στην Κέρκυρα. Μόλις άκουσα στο ραδιόφωνο για τις επιθέσεις, έσπευσα στη γειτόνισσα προκειμένου να της πω να ανοίξει την τηλεόραση. Η εικόνα των αεροπλάνων που χτυπάνε τους πύργους στο Παγκόσμιο Κέντρο Εμπορίου είναι πλέον βαθιά εντυπωμένη στη μνήμη ανθρώπων σε ολόκληρο τον κόσμο. Οι Βρετανοί τουρίστες αντέδρασαν με δέος στην εικόνα. Ταυτίστηκαν για προφανείς λόγους αμέσως με το θύμα. Φοβήθηκαν, λυπήθηκαν και εξοργίστηκαν. Τα αεροπλάνα μαζί με τους Δίδυμους Πύργους διέλυσαν —έστω για μια στιγμή— την ελαφρότητα του βιώματος των διακοπών τους· η βία και ο θάνατος πάντα παραμονεύουν. Αρκετοί συμπατριώτες μας από την άλλη, δεν έκρυψαν τη χαρά τους: δεν βλέπεις κάθε μέρα να γονατίζει εξευτελιστικά η αλαζονική Υπερδύναμη. Κι ας ήταν άμαχος πληθυσμός τα χιλιάδες θύματα, ανάμεσά τους ακόμα και μετανάστες χωρίς έγγραφα που δούλευαν υπό συνθήκες δουλείας —όπως μάθαμε αργότερα. Σε ό,τι με αφορά, ένοιωσα ενστικτωδώς ένα κυρίως συναίσθημα: τρόμο. Τρόμο για τα αντίποινα. Τρόμο για τις κατακτήσεις του παγκόσμιου πολιτισμού. Τρόμο για το μέλλον της ανθρωπότητας. Το προβαλλόμενο ηγεμονικό όραμα μιας παγκοσμιοποίησης της ειρήνης, της δημοκρατίας και της ελευθερίας φάνηκε να καταρρέει εν ριπή οφθαλμού. Οι εξελίξεις δυστυχώς επιβεβαίωσαν τους φόβους μου. Οι ΗΠΑ αντέδρασαν —μεταξύ άλλων— με δύο μεγάλους πολέμους, στο Αφγανιστάν το 2001 και στο Ιράκ το 2003, με τον τελευταίο να έχει σύμφωνα με μια εκτίμηση σχεδόν μισό εκατομμύριο νεκρούς. Το 2013, ο Edward Snowden αποκάλυψε πως η αμερικανική υπηρεσία ασφαλείας NSA παρακολουθούσε λίγο πολύ “τους πάντες και τα πάντα”. Στα χρόνια που ακολούθησαν τις επιθέσεις δεν έπαψε να με απασχολεί το ερώτημα: άλλαξε μορφή η παγκοσμιοποίηση προς το πιο βίαιο και αυταρχικό; Η εμμονή με το ερώτημα αυτό μετουσιώθηκε τελικά στη συγγραφή της παρούσης διδακτορικής διατριβής.

Το φαινομενικά ατέρμον ταξίδι συγγραφής της διατριβής περατώθηκε. Ακόμα και εκείνοι που είχαν την ευτυχία να ερευνούν και να γράφουν με την —άφευκτη στην εποχή μας— βοήθεια του ηλεκτρονικού υπολογιστή και του διαδικτύου, γνωρίζουν τη βούληση, τον κόπο και τις θυσίες που απαιτεί ένα τέτοιο εγχείρημα. Ένα εγχείρημα που δεν θα είχε τελεσφορήσει δίχως τους ανθρώπους που στάθηκαν δίπλα μου όλα αυτά τα —δύσκολα για τους περισσότερους— χρόνια. Θέλω καταρχάς να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Δημήτρη Α. Σωτηρόπουλο, ο οποίος ήδη από την εποχή των προπτυχιακών μου σπουδών με δίδαξε πολύτιμες γνώσεις, και δείχνοντας εμπιστοσύνη στο πρόσωπό μου με καθοδήγησε και με υποστήριξε γενναιόδωρα, ακούραστα και αδιαμαρτύρητα έως το τέλος. Δίχως τις γνώσεις και την κριτική του σκέψη, το εγχείρημα συγγραφής της διατριβής μου δεν θα είχε περατωθεί. Θέλω ακόμα να ευχαριστήσω τον

συνεπιβλέποντα καθηγητή κ. Νίκο Κουτσιαρά, ο οποίος δεν δίστασε από την πρώτη στιγμή να μου προσφέρει απλόχερα τα φώτα του στην Οικονομική Επιστήμη, —ένα επιστημονικό πεδίο που ελάχιστα γνώριζα—, όπως και τις πολύτιμες, σχολαστικές και κριτικές παρατηρήσεις και διορθώσεις επί των κειμένων μου. Δεν μπορώ επίσης να μην εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον έτερο συνεπιβλέποντα καθηγητή τον κ. Αλέξανδρο Ανδρέα Κύρτση, οι καίριες παρατηρήσεις και προτάσεις του οποίου συνέβαλλαν καθοριστικά στη διόρθωση λαθών και μεθοδολογικών ελλείψεων, όπως και στον εμπλουτισμό της διατριβής. Είμαι ακόμη ευγνώμων στην κ. Εμμανουέλα Δούση, που βάσει της ηθικής και μόνον υποχρέωσης του Δασκάλου με “δίδαξε” στοιχειωδώς Διεθνές Δίκαιο, ενώ διαβάζοντας το κείμενο της διατριβής με κατατόπισε και με διόρθωσε στα σημεία που είχα “χαθεί”. Είναι αυτονόητο πως η ευθύνη ενδεχόμενων λαθών και παραλείψεων βαρύνει αποκλειστικά εμένα. Ευχαριστώ ακόμα τον κ. Χρήστο Λυριτζή και τον κ. Παντελή Λέκκα, οι οποίοι πάντοτε είχαν ανοιχτή την πόρτα τους για μένα, βοηθώντας με ακόμα και δίχως να τους το ζητήσω. Επίσης, ευχαριστώ τους παλιούς μου καθηγητές, την κ. Μαρία Πρωτοπαπά και τον κ. Εμμανουήλ Αλεξάκη γι' αυτά που με δίδαξαν και για την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν. Δεν μπορώ ακόμα να μην αναφερθώ στον καθηγητή μου στις μεταπτυχιακές σπουδές κ. Κωνσταντίνο Τσουκαλά, τον οποίο μεταξύ άλλων ευγνωμονώ, καθώς ήταν από τους πρώτους που διεύρυναν τους ορίζοντες της σκέψης μου, με την τηλεοπτική εκπομπή της δεκαετίας του 1990 “Στα μονοπάτια της σκέψης”. Ευχαριστώ ακόμα όλους όσους με βοήθησαν με τον τρόπο τους στη μεγάλη αυτή πορεία, κι ας μην θυμάμαι ονόματα. Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την καρδιακή μου φίλη Λυδία Καπάκου και τη Μητέρα μου. Δεν χρειάζονται άλλα λόγια, εκείνες γνωρίζουν.

Αθήνα 17/4/2017

Κυριότερες Συντομογραφίες

ελληνικές

ΓΕΣΔΕ	Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (General Agreement on Tariffs and Trade, GATT)
ΔΝΤ	Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (International Monetary Found, IMF)
ΕΔΑΔ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΚτΕ	Κοινωνία των Εθνών
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΟΝΕ	Οικονομική και Νομισματική Ένωση
Ο.Ο.Σ.Α.	Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD)
ΠΟΕ	Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου (World Trade Organization, WTO)
Σ.Α	Συμβούλιο Ασφαλείας (του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών)

ξενόγλωσσες

ABM	Συνθήκη Αντιβαλλιστικών Πυραύλων (Anti-Ballistic Missile Treaty)
ACLU	Αμερικανική Ένωση για τις Πολιτικές Ελευθερίες (American Civil Liberties Union)
APIS	Προηγμένο Σύστημα Πληροφοριών Επιβατών (Advanced Passenger Information System)

Aquaint	Προηγμένο Σύστημα Απάντησης Ερωτημάτων για Πληροφορίες (Advanced Question Answering for Intelligence)
ARPANET	Δίκτυο Υπηρεσίας Προηγμένων Προγραμμάτων Έρευνας (Advanced Research Projects Agency Network)
ATS	Σύστημα Αυτόματης Στόχευσης (Automated Targeting System)
CAPPS	Σύστημα Προληπτικού Ελέγχου Επιβατών με Συνδρομή Ηλεκτρονικών Υπολογιστών (Computer-Assisted Passenger Prescreening System)
CASL	Κέντρο Προηγμένης Μελέτης της Γλώσσας (Center for Advanced Study of Language)
CBP	Προστασία Τελωνείων και Συνόρων (Customs and Border Protection) των ΗΠΑ
CCTV	Τηλεόραση Κλειστού Κυκλώματος (Closed-circuit television)
CIA	Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών (Central Intelligence Agency) των ΗΠΑ
CNE	Εκμετάλλευση Δικτύων Ηλεκτρονικών Υπολογιστών (Computer Network Exploitation)
CRS	Υπηρεσία Εκθέσεων Κογκρέσου (Congressional Report Service) των ΗΠΑ
CSEC	Ίδρυμα Ασφάλειας Επικοινωνιών Καναδά (Communications Security Establishment Canada)
DARPA	Υπηρεσία Προγραμμάτων Προηγμένης Αμυντικής Έρευνας (Defence Advanced Research Projects Agency)
DEA	Διεύθυνση Επιβολής του Νόμου για τα Ναρκωτικά (Drug Enforcement Administration) των ΗΠΑ
DHS	Υπουργείο Εσωτερικής Ασφάλειας (Department of Homeland Security) των ΗΠΑ

DIA	Υπηρεσία Πληροφοριών Άμυνας (Defense Intelligence Agency) των ΗΠΑ
DoD	Υπουργείο Άμυνας (Department of Defense) των ΗΠΑ
DPBAC	Συμβουλευτική Επιτροπή Συμβουλίου Αμυντικής Πολιτικής (Defense Policy Board Advisory Committee)
EFW	Οικονομική Ελευθερία του Κόσμου (Economic Freedom of the World)
FATF	Ομάδα Χρηματοοικονομικής Δράσης (Financial Action Task Force)
FBI	Ομοσπονδιακό Γραφείο Ερευνών (Federal Bureau of Investigation) των ΗΠΑ
FinCEN	Δίκτυο Επιβολής του Νόμου κατά των Χρηματοοικονομικών Εγκλημάτων (Financial Crimes Enforcement Network)
FSB	Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Ασφαλείας της Ρωσικής Ομοσπονδίας (Federal Security Service of the Russian Federation)
FTA	Συμφωνία Ελεύθερου Εμπορίου (Free Trade Agreement)
GCHQ	Κρατικό Αρχηγείο Επικοινωνιών (Government Communications Headquarters) του Ηνωμένου Βασιλείου
GPS	Παγκόσμιο Σύστημα Στιγματοθέτησης (Global Positioning System)
G7	Ομάδα των Επτά (Group of Seven): Γαλλία, Γερμανία, Ηνωμένο Βασίλειο, ΗΠΑ, Ιαπωνία, Ιταλία και Καναδάς, συν Ευρωπαϊκή Ένωση
G8	Ομάδα των Οκτώ (Group of Eight): Γαλλία, Γερμανία, Ηνωμένο Βασίλειο, ΗΠΑ, Ιαπωνία, Ιταλία, Καναδάς και Ρωσία, συν Ευρωπαϊκή Ένωση

G20	Ομάδα των Είκοσι (Group of Twenty): Αργεντινή, Αυστραλία, Βραζιλία, Γαλλία, Γερμανία, ΗΠΑ, Ηνωμένο Βασίλειο, Ιαπωνία, Ιταλία, Ινδία, Ινδονησία, Καναδάς, Κίνα, Μεξικό, Νότια Αφρική, Νότια Κορέα, Ρωσία, Σαουδική Αραβία και Τουρκία, συν Ευρωπαϊκή Ένωση
HRW	Παρατηρητήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (Human Rights Watch)
IAEA	Διεθνής Επιτροπή Ατομικής Ενέργειας (International Atomic Energy Agency)
IAO	Γραφείο Επίγνωσης Πληροφοριών (Information Awareness Office)
ICSFT	Διεθνής Σύμβαση για την Καταστολή της Χρηματοδότησης της Τρομοκρατίας (International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism)
IDW	Αποθήκη Ερευνητικών Δεδομένων (Investigative Data Warehouse)
IP address	Διεύθυνση Διαδικτυακού Πρωτοκόλλου
IRS	Υπηρεσία Εσόδων Εσωτερικού (Internal Revenue Service) των ΗΠΑ
ISAF	Διεθνής Δύναμη Αρωγής για την Ασφάλεια (International Security Assistance Force)
ITU	Διεθνής Ένωση Τηλεπικοινωνιών (International Telecommunication Union)
I&A	Γραφείο Πληροφοριών και Ανάλυσης (Office of Intelligence and Analysis)
KFOR	Δύναμη Κοσσυφοπεδίου (Kosovo Force)
KOF	Υπηρεσία Έρευνας Οικονομικής Ανάπτυξης (Γερμανικά: Konjunkturforschungsstelle)
NAFTA	Συμφωνία Ελεύθερου Εμπορίου Βόρειας Αμερικής (North American Free Trade Agreement)
NATO	Οργανισμός Βορειοατλαντικού Συμφώνου (North Atlantic Treaty Organization)

NCTC	Εθνικό Κέντρο Αντιτρομοκρατίας (National Counterterrorism Center) των ΗΠΑ
NIMD	Νέες Πληροφορίες από Μαζικά Δεδομένα (Novel Intelligence from Massive Data)
NSA	Υπηρεσία Εθνικής Ασφάλειας (National Security Agency) των ΗΠΑ
ODNI	Γραφείο Διευθυντή Εθνικών (Υπηρεσιών) Πληροφοριών (Office of the Director of National Intelligence)
PNAC	Σχέδιο για έναν Νέο Αμερικανικό Αιώνα (Project for a New American Century)
PROMIS	Σύστημα Διαχείρισης Πληροφοριών Εισαγγελέα (Prosecutors' Management Information System)
SCO	Οργανισμός Συνεργασίας της Σαγκάης (Shanghai Cooperation Organisation)
SFOR	Δύναμη Σταθεροποίησης στη Βοσνία και Ερζεγοβίνη (Stabilisation Force in Bosnia and Herzegovina)
SIGINT	Κατασκοπεία σημάτων (SIGnal INTelligence)
SORM	Σύστημα Επιχειρησιακών και Ερευνητικών Δράσεων (System for Operative Investigative Activities)
SWIFT	Εταιρεία Παγκόσμιων Διατραπεζικών Χρηματοπιστωτικών Τηλεπικοινωνιών (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication)
TAO	Επιχειρήσεις Ειδικά Σχεδιασμένης Πρόσβασης (Tailored Access Operations)
TEU	Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (Treaty on European Union)
TFTP	Πρόγραμμα Ιχνηλασίας Χρηματοδότησης Τρομοκρατίας (Terrorist Finance Tracking Program)

TRIPS	Συμφωνία για τα Δικαιώματα Πνευματικής Ιδιοκτησίας στον Τομέα του Εμπορίου (Agreement on Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights)
TSA	Διοίκηση Ασφαλείας Μεταφορών (Transportation Security Administration)
TSC	Κέντρο Ελέγχου Τρομοκρατών (Terrorist Screening Center)
TSDB	Βάση Δεδομένων Ελέγχου Τρομοκρατών (Terrorist Screening Database)
TTIC	Ενσωμάτωση Τρομοκρατικής Απειλής (Terrorist Threat Integration Center)
ΥÇΚ	Απελευθερωτικός Στρατός του Κοσσυφοπεδίου (Αλβανικά: Ushtria Çlirimtare e Kosovës)
UKUSA	Συμφωνία Ηνωμένου Βασιλείου - Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής (United Kingdom – United States of America Agreement)
UNITAF	Ηνωμένη Ομάδα Εργασίας (Unified Task Force)
UNOSOM	Επιχείρηση Ηνωμένων Εθνών στη Σομαλία (United Nations Operation in Somalia)
UNPROFOR	Ομάδα Προστασίας Ηνωμένων Εθνών (United Nations Protection Force)
UNSCOM	Ειδική Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών (United Nations Special Commission)

Εισαγωγή στη συζήτηση

Η βιομηχανική επανάσταση (μέσα 18ου έως αρχές 20ου αιώνα), με τεχνολογικές επινοήσεις όπως το ατμόπλοιο, ο σιδηρόδρομος, ο τηλεγράφος, το τηλέφωνο, το αυτοκίνητο και το ραδιόφωνο συρρίκνωσε τον παγκόσμιο χώρο. Τα ταξίδια και οι μεταφορές επιταχύνθηκαν και πολλαπλασιάστηκαν, ενώ η επικοινωνία υπερέβη τους τοπικούς περιορισμούς. Μακρινοί τόποι συνδέθηκαν, σε μια σχέση διαρκούς αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης. Στον μεσαίωνα, ένας χωρικός ή δουλοπάροικος κατά πάσα πιθανότητα θα παρέμενε από τη γέννηση έως τον θάνατό του εντός των στενών πλαισίων μιας μικρής κοινότητας, αδιαφορώντας για έναν “έξω κόσμο”, ή ακόμα αγνοώντας την ύπαρξή του, καθώς οι μακρινοί τόποι είχαν αντικειμενικά από ελάχιστη έως απολύτως καμία επίδραση στη ζωή του. Από τα τέλη του 20ου αιώνα και έπειτα, ένας κάτοικος χωριού ενδέχεται μεταξύ άλλων να οδηγεί αυτοκίνητο, να επικοινωνεί μέσω κινητού τηλεφώνου και να παρακολουθεί τηλεόραση. Ο άνθρωπος αυτός που σε μεγάλο βαθμό φοράει τα ίδια ρούχα, ακούει την ίδια μουσική και τρώει τα ίδια φαγητά με τον κάτοικο της πόλης, δεν μπορεί πλέον ούτε καν να προσποιηθεί πως αγνοεί τον εγγύτερο “έξω κόσμο”. Όταν δε, το αυτοκίνητό του είναι ιαπωνικό με γαλλικά ελαστικά και γερμανική μπαταρία, το αμερικάνικης μάρκας κινητό του τηλέφωνο είναι κατασκευασμένο στην Κίνα με εξαρτήματα από το Μαρόκο και τη Μαλαισία, τα ρούχα του είναι ιταλικά, και το ούισκι που πίνει ιρλανδικό, ο απώτερος “έξω κόσμος” αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της καθημερινότητάς του. Ακόμη και ο τελευταίος —μη αποκλεισμένος— άνθρωπος αλληλεπιδρά με τον μακρινό τόπο, και τον αντιλαμβάνεται αν όχι ως κάτι κοντινό, τουλάχιστον ως κάτι οικείο. Οι διάφορες μάρκες, τα ονόματα των εταιρειών κατασκευής των τεχνητών αντικείμενων του περιβάλλοντός του, που στη μεγάλη τους πλειονότητα παραπέμπουν σε τόπους μακρινούς, τόπους τους οποίους κατά πάσα πιθανότητα ο άνθρωπος αυτός ποτέ δεν θα επισκεφθεί, λειτουργούν ως διαρκής υπενθύμιση της εξάρτησής του, από έναν ναι μεν “έξω”, αλλά ωστόσο πανταχού παρόντα κόσμο, τον οποίον ο ίδιος ελάχιστα ελέγχει. Σε μια ευρύτερη διάσταση, η αυξανόμενη αυτή *αλληλεξάρτηση του τοπικού με το παγκόσμιο*, με ισχυρότερη την επιρροή του *δευτέρου στοιχείου επί του πρώτου*, ονομάζεται “παγκοσμιοποίηση”.

Ο όρος παγκοσμιοποίηση αν και προϋπήρχε, κατέστη ιδιαίτερα δημοφιλής στον δημόσιο και τον ακαδημαϊκό λόγο κατά τη δεκαετία του 1990, την εποχή της ηγεμονικής αποθέωσης της φιλελεύθερης δημοκρατίας και του παγκόσμιου καπιταλισμού στον απόηχο της κατάρρευσης του “υπαρκτού σοσιαλισμού”. Η παγκοσμιοποίηση ταυτίστηκε ως επί το πλείστον με τη νεοφιλελεύθερη καπιταλιστική ολοκλήρωση. Ο άνθρωπος-πρότυπο της δεκαετίας του 1990 ήταν *ελεύθερος* να ταξιδεύει συχνά *ανά τον κόσμο*, ως επαγγελματίας και ως τουρίστας. Ήταν *ελεύθερος* να αναζητά *παγκοσμίως* τις πλέον συμφέρουσες επιχειρηματικές συμφωνίες, τις καλύτερες

εργασιακές συνθήκες και τις αποδοτικότερες επενδύσεις. Ήταν ελεύθερος να αναζητά τα ποιοτικότερα και/ή φθηνότερα προϊόντα από μια παγκόσμια αγορά. Ήταν ελεύθερος να επικοινωνεί άμεσα και αμέσως με ανθρώπους σε ολόκληρο τον κόσμο. Ήταν ελεύθερος να επιλέγει ανάμεσα στις παγκόσμιες κουλτούρες στοιχεία, προκειμένου να τα ενσωματώσει στον τρόπο ζωής του. Ήταν ακόμα ελεύθερος να αλιεύει τις απαραίτητες και επιθυμητές για εκείνον πληροφορίες από την παγκόσμια δεξαμενή πληροφοριών, το διαδίκτυο. Οπαδοί αυτού του είδους παγκοσμιοποίησης όπως ο Fukuyama στο σύγγραμμα *Το τέλος της ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος* και ο Friedman στο σύγγραμμα *Το Lexus και η ελιά*, δεν δίστασαν να της προσδώσουν χαρακτήρα μιας σχεδόν χιλιαστικής νομοτέλειας, η οποία θα έφερνε στην ανθρωπότητα ειρήνη, ευημερία και δημοκρατία. Η χρηματιστηριακή αισιοδοξία για τις λεγόμενες “νέες τεχνολογίες”, γέννησε ακόμη και απόψεις περί “αέναης ανάπτυξης”, σε πλήρη αντίθεση με θεμελιώδεις νόμους της οικονομίας. Πόλεμοι όπως αυτοί της Γιουγκοσλαβίας ήταν δυνατόν να θεωρηθούν ως σκιρτήματα μιας παλαιάς τάξης που αργοπέθαινε, με τη Δύση υπό την αδιαφιλονίκητη ηγεσία των ΗΠΑ, να φέρει το χρέος πραγματοποίησης “ανθρωπιστικών επεμβάσεων” για την οικουμενική προστασία των “ανθρωπίνων δικαιωμάτων”. Το σπάσιμο της χρηματιστηριακής “φούσκας” των εταιρειών “dot.com” το 2000, κατέδειξε τα όρια του οράματος της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Οι επιθέσεις της 11/9 στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου και το αμερικανικό Πεντάγωνο σηματοδότησαν την έναρξη μιας νέας εποχής για την παγκοσμιοποίηση. Σύμφωνα με τον M. Revelli μια “νεοφιλελεύθερη”, “soft”, “γλυκιά”, και “ελαφριά” παγκοσμιοποίηση της νέας οικονομίας, “θάφτηκε στα ερείπια των πύργων”, για να δώσει τη θέση της στη “σκληρή” παγκοσμιοποίηση της βίας και του πολέμου.¹ Ο A. Heywood εντοπίζει ενδείξεις επιβράδυνσης του ρυθμού της παγκοσμιοποίησης μετά τη δεκαετία του 1990, τις οποίες ενίσχυσε ο αντίκτυπος των γεγονότων της 11/9.²

Ορισμένες καθιερωμένες παραδοχές περί παγκοσμιοποίησης τέθηκαν υπό αμφισβήτηση. Η S. Sassen, αναφερόμενη στην παγκοσμιοποίηση μετά την 11/9, κάνει λόγο για επιστροφή των κυβερνήσεων σε τομείς από τους οποίους είχαν αποχωρήσει. Μορφές ανεμπόδιστης ανά τον κόσμο κίνησης, οι οποίες είχαν φθάσει να θεωρούνται καίριες για μια παγκόσμια οικονομία —όπως η ελευθερία στα επαγγελματικά ταξίδια—, βρέθηκαν πλέον υποκείμενες σε νέους φυσικούς και ψυχολογικούς περιορισμούς, οι οποίοι ενδέχεται να παρεμποδίσουν το παγκόσμιο εμπόριο και τις επενδύσεις. Η Sassen διαπιστώνει μια προσπάθεια ανάκτησης της κυριαρχίας των κυβερνήσεων στην επικράτειά τους, έπειτα από μία δεκαετία “αποεθνικοποίησης” των εθνικών οικονομιών. Επισημαίνει επίσης νέους τύπους δια-συνοριακών νομικών, αστυνομικών και στρατιωτικών συμμαχιών των κυβερνήσεων.³ Σύμφωνα με τον S. Graham, έπειτα από δεκαετίες στις οποίες ο

1 M. Revelli, *Πολιτική, Παγκοσμιοποίηση, Πόλεμος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σσ. 33, 71.

2 Heywood, A., *Εισαγωγή στην Πολιτική*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 2006, σ. 204.

3 S. Sassen, “Globalisation After September 11”, στο M. Edelman και A. Haugerudet (επιμ.), *The anthropology of*

οικονομικός τύπος και οι πολιτικοί πανηγύριζαν την υποτιθέμενη κατάρρευση των συνόρων μέσω της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, τα σύνορα επέστρεψαν τόσο στην πολιτική συζήτηση, όσο και στην πολιτική πρακτική.⁴

Ο D. Rodrik, ισχυρίζεται ότι ένας από τους “θεμελιώδεις μύθους” της εποχής μας, είναι πως η παγκοσμιοποίηση έχει καταστήσει το έθνος-κράτος παρωχημένο. Η επιχειρηματολογία του βασίζεται στις εξελίξεις που έλαβαν χώρα με τις παγκόσμιες οικονομικές κρίσεις του τέλους της δεκαετίας του 2000. Οι διασώσεις τραπεζών, οι ενέσεις ρευστότητας στις αγορές, οι παρεμβάσεις τόνωσης της οικονομίας και η παροχή διχτυών ασφαλείας από τα κράτη κλόνισαν τον μύθο αυτό. Τα κράτη προχώρησαν σε ρυθμίσεις προκειμένου να μην επαναληφθεί ανάλογη καταστροφή, τη στιγμή που δέχτηκαν και τη μεγαλύτερη κριτική για όλα τα κακώς κείμενα. Οι G20,⁵ το ΔΝΤ και η Επιτροπή της Βασιλείας για την Εποπτεία του Τραπεζικού Συστήματος έπαιξαν δευτερεύοντα ρόλο στην αντιμετώπιση της κρίσης. Ο Rodrik ισχυρίζεται ότι ακόμα και στη Ευρώπη όπου οι περιφερειακοί θεσμοί είναι σχετικά ισχυροί, τον κύριο ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής είχαν τα εθνικά συμφέροντα και οι λαμβάνοντες τις αποφάσεις βάσει αυτών.⁶

Αναλύοντας μια ειδική διάσταση της αμερικάνικης πολιτικής έπειτα από την 11/9, ο I. Roberge, κάνει λόγο για “αντιστροφή πολιτικής” στις ΗΠΑ, μέσω του αντιτρομοκρατικού νόμου USA PATRIOT Act (26/10/2001).⁷ Ως αντιστροφή πολιτικής ορίζεται η εγκατάλειψη ή η υιοθέτηση μιας πολιτικής σε αντίθεση με προηγούμενες θέσεις. Στις περιπτώσεις αυτές, οι κεντρικές αξίες εκείνων που λαμβάνουν τις αποφάσεις έχουν επαναπροσδιορισθεί εξαιτίας ουσιωδών πολιτικών γεγονότων. Οι αντιστροφές πολιτικής δεν αφορούν σε μεταβολές που επιφέρει μια νέα κυβέρνηση, αλλά αποτελούν την υιοθέτηση από δρώντες μιας πολιτικής, την οποία οι ίδιοι προηγουμένως απέρριπταν, ή την εγκατάλειψη από δρώντες μιας πολιτικής την οποία οι ίδιοι προηγουμένως αποδεχόντουσαν.⁸

Η συζήτηση για τις επιδράσεις των γεγονότων της 11/9 επί της παγκοσμιοποίησης δύναται να επικεντρωθεί σε δύο βασικούς άξονες. Το πολιτικό αίτημα της *ασφάλειας* που αναδύθηκε στις ΗΠΑ έπειτα από τις τρομοκρατικές επιθέσεις, έλαβε υπόσταση ως μια σειρά πολιτικών που

development and globalization: from classical political economy to contemporary neoliberalism, Malden - Oxford - Victoria, Blackwell Publishing, 2005, σ. 173. Η έμφαση του γράφοντος.

4 S. Graham, “Inter-city relations and the ‘war on terror’”, στο P.J. Taylor, κ.ά. (επιμ.), *Cities in Globalization, Practices, policies and theories*, London and New York, Routledge, 2007, σσ. 214-215.

5 Group of Twenty. Ομάδα κρατών από την Αργεντινή, την Αυστραλία, τη Βραζιλία, τη Γαλλία, τη Γερμανία, τις ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο, την Ιαπωνία, την Ιταλία, την Ινδία, την Ινδονησία, τον Καναδά, την Κίνα, το Μεξικό, τη Νότια Αφρική, τη Νότια Κορέα, τη Ρωσία, τη Σαουδική Αραβία, και την Τουρκία, συν την Ευρωπαϊκή Ένωση.

6 D. Rodrik, “The Nation-State Reborn”, *Project Syndicate*, [ιστότοπος], 13/2/2012, <http://www.project-syndicate.org/commentary/the-nation-state-reborn>, (ανάκτηση 10/6/2012).

7 Ο Roberge εστιάζει στις νέες ρυθμίσεις περί “ξεπλύματος” χρημάτων και χρηματοδότησης της τρομοκρατίας.

8 I. Roberge, “Changing Course: Policy Reversals, Terrorist Financing and Title III of the USA Patriot Act”, *Public Policy and Administration*, τόμ. 24 τχ. 3, 2009, σσ. 265, 267.

ονομάστηκαν “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας”.⁹ Η προάσπιση της ασφάλειας εκδηλώθηκε αφενός ως εκθετική ένταση στην αμερικανική παγκοσμίου διαστάσεων επιτήρηση. Αφετέρου εκδηλώθηκε ως ένταση της μονομέρειας και της “προληπτικής” επιθετικότητας των ΗΠΑ, με κορύφωση τον πόλεμο του Ιράκ το 2003. Μια σειρά μελετητών υποστηρίζουν πως το νέο αυτό καθεστώς ασφαλείας επέδρασε αρνητικά επί των ατομικών ελευθεριών και των δικονομικών εγγυήσεων, και κατ' επέκταση επί της οικονομίας. Επιπλέον, αναζωπυρώθηκε η συζήτηση περί πολέμου, ενός στοιχείου αντίθετου στο όραμα της παγκοσμιοποίησης της δεκαετίας του 1990, και ευρύτερα, ενός στοιχείου το οποίο διανοητές όπως ο Kant και ο Montesquieu, είχαν επιχειρήσει να περιορίσουν και να υποβαθμίσουν εντός της φιλελεύθερης σκέψης, και ιδανικά να το εξοβελίσουν από την Ιστορία. Βάσει αυτών, τίθεται το ερώτημα του αν και κατά πόσον η παγκοσμιοποίηση μετά το 2001 έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά από την “ιδανική” παγκοσμιοποίηση της δεκαετίας του 1990.

Η άμεση απάντηση των ΗΠΑ στις τρομοκρατικές επιθέσεις της 11/9 σε στρατιωτικό επίπεδο ήταν η πολεμική επέμβαση στο Αφγανιστάν. Ο πόλεμος αυτός που υπέστη κριτική ως μονομερής, προληπτικός και παράνομος ως προς το διεθνές δίκαιο, δικαιολογήθηκε βάσει της προστασίας που παρείχαν οι Ταλιμπάν στην υπεύθυνη των επιθέσεων τρομοκρατική οργάνωση Αλ Κάιντα. Το 2003 οι ΗΠΑ επιτέθηκαν στο Ιράκ, με κύριο πρόσχημα τη μη συμμόρφωση της χώρας στις αποφάσεις του ΟΗΕ σχετικά με τα όπλα μαζικής καταστροφής, τα οποία υποτίθεται ότι κατείχε. Ο εν λόγω πόλεμος, ο οποίος έπειτα από τη σαφή άρνηση νομιμοποίησής του από τους στενούς συμμάχους των ΗΠΑ, τη Γερμανία και τη Γαλλία, και κατ' επέκταση τη μη νομιμοποίηση από το Συμβούλιο Ασφαλείας (Σ.Α) του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ), στηρίχθηκε σε μια περιορισμένη “Συμμαχία των Προθύμων”, υπέστη ιδιαίτερα αυστηρή κριτική από νομική και ηθική σκοπιά παγκοσμίως. Ενώ μετά τις επιθέσεις της 11/9, τουλάχιστον στην Ευρώπη είχε επικρατήσει ένα κλίμα συμπάθειας για τις ΗΠΑ, το οποίο εκφράστηκε με το σύνθημα “είμαστε όλοι Αμερικανοί”, μετά τον πόλεμο του Ιράκ οι ΗΠΑ απέκτησαν ακόμη και σε μεγάλο μέρος του δυτικού κόσμου την εικόνα της αλαζονικής, αδίστακτης, επιθετικής, μοναδικής υπερδύναμης που αδιαφορεί πλήρως για τη διεθνή κοινότητα και το διεθνές δίκαιο. Ενδεικτικός είναι ο τίτλος άρθρου του 2003 του Αμερικανού καθηγητή διεθνούς δικαίου R. Falk: “Θα είναι η αυτοκρατορία φασιστική;”, στο οποίο υποστηρίζει ρητά, πως ο κίνδυνος επικράτησης παγκόσμιου φασισμού μέσω της αυτοκρατορίας των ΗΠΑ είναι υπαρκτός.¹⁰

Ο J.S. Nye το 2003, λίγο μετά τη διακήρυξη νίκης των ΗΠΑ στο Ιράκ, υποστήριξε πως εξέλειπαν πλέον οι όποιες αμφισβητήσεις της συντριπτικής υπεροχής της αμερικανικής

9 Εν προκειμένω χρησιμοποιείται η καθιερωμένη μετάφραση του “War on Terror”.

10 R. Falk, “Will the Empire be Fascist?”, *TFF, The Transnational Foundation for Peace and Future Studies*, [ιστότοπος], 24/3/2003, http://www.oldsite.transnational.org/SAJT/forum/meet/2003/Falk_FascistEmpire.html , (ανάκτηση 1/1/2017).

στρατιωτικής ισχύος. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει “[με] τις ΗΠΑ να αντιπροσωπεύουν σχεδόν το ήμισυ των παγκόσμιων στρατιωτικών δαπανών, καμία αντισταθμιστική συμμαχία δεν δύναται να δημιουργήσει μια παραδοσιακή ισορροπία ισχύος”. Δίχως να αμφισβητεί την ανάγκη επαναπροσδιορισμού της μεγάλης στρατηγικής των ΗΠΑ έπειτα από τις επιθέσεις της 11/9, θεωρεί τον μονομερή χαρακτήρα της πολιτικής Bush αναποτελεσματικό.¹¹ Σε άρθρο του το 2004, ο Nye υποστηρίζει πως ο —απαραίτητος— επαναπροσδιορισμός της αμερικανικής πολιτικής έπειτα από την 11/9, υπήρξε επιτυχέστερος στον τομέα της “σκληρής ισχύος”, απ’ ό,τι στον τομέα της “ήπιας ισχύος”. Στη δεύτερη περίπτωση, οι ΗΠΑ ασκώντας μια ιδιαίτερα ανεπαρκή δημόσια διπλωματία, και επιδεικνύοντας περιφρόνηση έναντι θεσμών και συμμάχων, έχουν δημιουργήσει μια αίσθηση ανομίας, η οποία έπληξε την αμερικανική ελκυστικότητα.¹²

Όπως γράφει ο M. Humphrey, ενώ η ηθικά νομιμοποιητική βάση (legitimacy) της “ανθρωπιστικής επέμβασης” στη δεκαετία του 1990 στηρίχθηκε στα ανθρώπινα δικαιώματα, έπειτα από τις επιθέσεις της 11/9 η επέμβαση και ο “προληπτικός πόλεμος” δικαιολογήθηκαν στη βάση της “ασφάλειας”. Οι ΗΠΑ δικαιολόγησαν την επέκταση της εκτελεστικής τους εξουσίας σε εγχώριο επίπεδο, και την επέκταση της ισχύος κυριαρχίας τους πέραν των περιορισμών της Συνθήκης της Γενεύης και του διεθνούς δικαίου, βάσει του φόβου μιας διεθνούς τρομοκρατίας που άνθιζε εντός των “αποτυχημένων κρατών”. Ως σχετικά παραδείγματα αναφέρει τις αντιτρομοκρατικές νομοθεσίες εντός των ΗΠΑ, την εξαπόλυση προληπτικών πολέμων ενάντια σε τρομοκράτες ή εκείνους που τους υποθάλλουν, τη δημιουργία της κατηγορίας των “μη μαχητών” (sic)¹³ προκειμένου να αποφευχθούν οι νομικές υποχρεώσεις της Συνθήκης της Γενεύης, και την de facto προεδρική άδεια για την χρήση “σκληρών τεχνικών ανάκρισης” για την απόσπαση πληροφοριών από αιχμαλώτους στο Ιράκ, οι οποίες θα μπορούσαν να “σώσουν ζωές Αμερικανών”.¹⁴

Για ορισμένους μελετητές, φαίνεται πως μετά την 11/9 αποκρυσταλλώνεται μια σαφής διάκριση ανάμεσα στην οικονομική διάσταση και στην πολιτική-στρατιωτική διάσταση της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ. Ο M. Griffiths υποστηρίζει πως η μετά 11/9 εξωτερική πολιτική

11 J.S. Nye Jr., “U.S. Power and Strategy After Iraq”, *Foreign Affairs*, Ιούλιος/Αύγουστος 2003, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2003-07-01/us-power-and-strategy-after-iraq>, (ανάκτηση 1/7/2012).

12 J.S. Nye Jr., “Soft Power and American Foreign Policy”, *Political Science Quarterly*, τόμ. 119, τχ. 2, 2004, σ. 270. Σύμφωνα με τον Nye, η “σκληρή ισχύς” αφορά στη δυνατότητα εξαναγκασμού άλλων κρατών σε επιθυμητές για τις ΗΠΑ πολιτικές, μέσω στρατιωτικής και οικονομικής ισχύος, ενώ η “ήπια ισχύς” αφορά στη δύναμη της πειθούς που δύνανται να ασκήσουν οι ΗΠΑ σε άλλες χώρες, προκειμένου αυτές να τις ακολουθήσουν ως πρότυπο αξιών και ευημερίας. Βλ. J.S. Nye Jr., *The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go It Alone*, New York, Oxford University Press, 2002, σσ. 8-9.

13 “Non-combatants” στο αγγλικό κείμενο. Ο Humphrey χρησιμοποιεί λάθος όρο, εννοώντας προφανώς τον όρο “παράνομοι εχθρικοί μαχητές” (Unlawful Enemy Combatants), ο οποίος και χρησιμοποιήθηκε από την κυβέρνηση Bush. Βλ. A.M. Danner, “Defining Unlawful Enemy Combatants: A Centripetal Story”, *Texas International Law Journal*, τόμ. 43, τχ. 1, Φθινόπωρο 2007.

14 M. Humphrey, “New wars and the therapeutic security paradigm”, στο D. Grenfell και P. James (επιμ.), *Rethinking Insecurity, War and Violence: Beyond savage globalization?*, London and New York, Routledge, 2009, σ. 64.

των ΗΠΑ χαρακτηρίζεται από ένα βαθύτερο πρόβλημα από εκείνο του υποτιθέμενου καινοφανή χαρακτήρα της μονομέρειας και της στρατιωτικής πρόληψης. Η ρητορική δέσμευση των ΗΠΑ ως προς την οικοδόμηση κρατών μέσω διάδοσης της δημοκρατίας, έρχεται σε αντίθεση με τη συνεχιζόμενη υποστήριξη που παρέχουν οι ΗΠΑ στην παγκόσμια νεοφιλελεύθερη οικονομική αναδιάρθρωση.¹⁵ Η ταυτόχρονη και αντιφατική υποστήριξη “φθηνών” στρατιωτικών νικών, οικοδόμησης εθνών και μιας νεοφιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής, σχεδιασμένης να αποδυναμώσει το κράτος στην περιφέρεια, είναι θεμελιωδώς εσφαλμένη.¹⁶ Ο D. Harvey, κάνοντας λόγο για “Νέο Ιμπεριαλισμό”, διακρίνει την “οικονομική διάσταση της εξουσίας” από τη “χωρική διάσταση της εξουσίας”. Η παγκοσμιοποίηση της δεκαετίας του 1990, η οποία χαρακτηρίστηκε από την πρωτοκαθεδρία ενός παγκόσμιου αχαλίνωτου καπιταλισμού, αποτέλεσε ανάδειξη της “οικονομικής διάστασης”. Ο ίδιος επισημαίνει ότι οι συνεπαγόμενες κρατικές πολιτικές προάσπισης της “ασφάλειας” μετά την 11/9, οι οποίες και σχετίζονται με τη “χωρική διάσταση της εξουσίας” δεν ταυτίζονται κατ' ανάγκην με τα καπιταλιστικά συμφέροντα, ενώ ενίοτε αντιτίθενται σε αυτά.¹⁷ Οι L. Panitch και S. Gindin, εντοπίζουν ως ενδεχομένως σημαντικότερη αλλαγή στη διοικητική δομή της “αμερικανικής αυτοκρατορίας” με τη μετάβαση από την κυβέρνηση Clinton στην κυβέρνηση G. W. Bush, την εκτόπιση του Υπουργείου Οικονομικών από την πρωτοκαθεδρία του κρατικού μηχανισμού για χάρη των υπηρεσιών ελέγχου και διαχείρισης των μέσων βίας.¹⁸ Αντίστοιχα, ο J. Nederveen Pieterse υποστηρίζει πως επί κυβέρνησης G. W. Bush το Υπουργείο Οικονομικών των ΗΠΑ και το Υπουργείο Εμπορίου των ΗΠΑ απώλεσαν την κεντρική τους σημασία, και το ΔΝΤ, η Παγκόσμια Τράπεζα και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου (ΠΟΕ) έπαιζαν πλέον δευτερεύοντα ρόλο, ενώ αντιθέτως, η κρατική-εταιρική, “οπλική-πετροδολαριακή” σχέση (state–corporate, weapon–petrodollar nexus) ήταν ισχυρότερη παρά ποτέ.¹⁹

Η διάκριση της οικονομικής διάστασης από την πολιτική-στρατιωτική διάσταση της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ, σε ευρύτερο επίπεδο δεικνύουν τη διάκριση της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης από μια *νέα παγκόσμια κατάσταση* —τη “σκληρή παγκοσμιοποίηση” του Revelli —, που διαδέχθηκε την πρώτη μετά την 11/9.

Ο M. Steger κάνει λόγο για μετάβαση από μια “παγκοσμιοποίηση των αγορών” (market globalism)²⁰ σε μια “παγκοσμιοποίηση του ιμπεριαλισμού” (imperial globalism). Εντός του

15 M. Griffiths, “Zones of conflict and the global War on Terror”, στο *ίδιο*, σ. 121.

16 Στο *ίδιο*, σ. 113.

17 Ντ. Χάρβεϊ, *Ο νέος ιμπεριαλισμός*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2006, σσ. 57-58.

18 L. Panitch και S. Gindin, “Global Capitalism and American Empire”, στο L. Panitch, και C. Leys, (επιμ.), *Socialist Register 2004: The New Imperial Challenge*, Athens, Savalas Publications, 2004, σ. 71.

19 J. Nederveen Pieterse, *Globalization or Empire?*, New York and London, Routledge, 2004, σ. 24.

20 Ο Steger δεν χρησιμοποιεί τον όρο globalization, τον οποίο θεωρεί “λέξη-καραμέλα” (buzzword). Βλ. M. Steger, “From Market Globalism to Imperial Globalism: Ideology and American Power after 9/11”, *Globalizations*, τόμ. 2, τχ. 1, Μάιος 2005, σ. 32. Επισημαίνεται πως προτιμάται ο όρος “παγκοσμιοποίηση” αντί του όρου “παγκοσμιότητα” ως μετάφραση του όρου “globalism”, δεδομένου πως ο τελευταίος όρος σχετίζεται με παγκόσμιες

κλίματος φόβου που επεκράτησε έπειτα από την 11/9, οι νεοσυντηρητικοί της κυβέρνησης G. W. Bush άδραξαν την ευκαιρία να προωθήσουν το όραμα μια καλοήθους (benign) αμερικανικής αυτοκρατορίας, ως επικεφαλής μιας συμμαχίας στον αορίστου διάρκειας “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας”. Προκείμενου να υπάρξει βιώσιμη συνέχεια στην “απελευθέρωση” και την παγκόσμια ολοκλήρωση των αγορών, πολλοί οπαδοί της παγκοσμιοποίησης (globalists) θεώρησαν πως απαιτείται ένας ιδεολογικός συμβιβασμός με τους νεοσυντηρητικούς. Η δύσκολη αυτή σύνθεση του οικονομικού νεοφιλελευθερισμού της δεκαετίας του 1990 με τη νεοσυντηρητική ατζέντα ασφαλείας της δεκαετίας του 2000, είχε ως απότοκο μια αμερικανική “παγκοσμιοποίηση του ιμπεριαλισμού”. Ενώ ο Steger τονίζει πως δεν επρόκειτο για το τέλος του νεοφιλελευθερισμού, προειδοποιεί πως ο δύσκολος αυτός συγκερασμός νεοφιλελευθερισμού και νεοσυντηρητισμού ενδέχεται να μετατραπεί σε ένα εντελώς διαφορετικό ιδεολογικό μόρφωμα.²¹ Δεν του προκαλεί συνεπώς έκπληξη, ο εντοπισμός από τον Falk “μιας επικίνδυνης στροφής της παγκοσμιοποίησης (globalism)²² προς τον φασισμό”.²³

Ο Nederveen Pieterse διερωτάται πως δύναται να ερμηνευθεί η “αλλαγή καθεστώτος” από τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση (neoliberal globalization) στη στρατιωτική παγκοσμιοποίηση (military globalism). Πρόκειται απλώς για συνέπεια του τελικού θριάμβου των ΗΠΑ στον Ψυχρό Πόλεμο, ή προκύπτει επίσης από *την αποτυχία του νεοφιλελεύθερου μοντέλου*; Όπως υποστηρίζει, αμφότερα τα στοιχεία του καθεστώτος υπερδύναμης και του οικονομικού επαναπροσανατολισμού, ενδέχεται να ισχύουν για διαφορετικούς δρώντες. Διερωτάται επιπλέον κατά πόσον οι πολιτικές της κυβέρνησης G. W. Bush αποτελούν παροδικό φαινόμενο μιας “στιγμής μονομέρειας” έπειτα από τη νίκη στον Ψυχρό Πόλεμο, ή αν αποτελούν μέρος μιας μακροπρόθεσμης ιμπεριαλιστικής τάσης.²⁴ Επεκτείνοντας τον συλλογισμό του, διερωτάται αν οι συγκεκριμένες πολιτικές αποτελούν ένα προωθούμενο από ιδεολογία εγχείρημα συντηρητικών και νεοσυντηρητικών, επανάκαμψη της ψυχροπολεμικής γεωπολιτικής, μετάλλαξη του νεοφιλελευθερισμού, ή συνδυασμό όλων των παραπάνω. Τα σενάρια αυτά όπως επισημαίνει δεν αποκλείουν το ένα το άλλο, αλλά αλληλεπικαλύπτονται απευθυνόμενα σε διαφορετικές πολιτικές φατρίες και ακροατήρια.²⁵

Όπως αναφέρει ο Nederveen Pieterse, μετά την 11/9 επανήλθε στον δημόσιο λόγο ή έννοια του ιμπεριαλισμού, μια έννοια διαφορετική της παγκοσμιοποίησης. Αν και η σύγχρονη παγκοσμιοποίηση έχει υπάρξει πολυδιάστατη, κύριος φορέας προώθησής της υπήρξε η οικονομία. Μια στροφή από το πρότυπο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης που είχε επικρατήσει έπειτα

πολιτικές, ενώ ο όρος “παγκοσμιότητα” σημαίνει απλώς την ιδιότητα του παγκόσμιου.

21 Στο ίδιο, σσ. 33,41.

22 “Παγκοσμιότητα”: η ιδιότητα του παγκόσμιου.

23 Στο ίδιο, σ. 43.

24 Nederveen Pieterse, *ό.π.*, σ. 17.

25 Στο ίδιο, σ. 24.

από τη δεκαετία του 1980 προς την αυτοκρατορία,²⁶ θα σήμαινε μείζονα ασυνέχεια, μια στροφή 180 μοιρών όπου θα έρχονταν στο προσκήνιο το κράτος και τα στρατηγικά συμφέροντα στη θέση των εταιρικών συμφερόντων. Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία υποστηρίζει το λιτό και φθηνό κράτος, τη στιγμή που αυτοκρατορία σημαίνει μεγάλο κράτος. Η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση επικεντρώνεται στην οικονομία, ενώ η αυτοκρατορία επικεντρώνεται στη στρατιωτική και την πολιτική ισχύ. Η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση και η ηγεμονία είναι διεισδυτικές (intrusive), αλλά κατά πολύ λιγότερο από την αυτοκρατορία.²⁷ Ο Nederveen Pieterse απορρίπτοντας την εξίσωση καπιταλισμός = ιμπεριαλισμός = παγκοσμιοποίηση = νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση,²⁸ υποστηρίζει πως ο νεοφιλελευθερισμός και η αυτοκρατορία αποτελούν αταίριαστο ζεύγος (strange bed partners). Ο ίδιος προτείνει μια ερμηνεία της τρέχουσας μορφής παγκοσμιοποίησης ως υβριδίου που συνδυάζει χαρακτηριστικά της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης και της αυτοκρατορίας. Η ιμπεριαλιστική στροφή των ΗΠΑ γεννά το καινοφανές μόρφωμα της νεοφιλελεύθερης αυτοκρατορίας.²⁹

Η σύνθεση του νεοφιλελευθερισμού και του ιμπεριαλισμού που συγκροτεί τη νεοφιλελεύθερη αυτοκρατορία εμπεριέχει εγγενείς αντιφάσεις και διαφορές. Όπως γράφει ο Nederveen Pieterse, η νεοφιλελεύθερη αυτοκρατορία είναι πολυδιάστατη, αναπτύσσοντας ταυτόχρονα στρατιωτική, πολιτική, οικονομική, χρηματοοικονομική και ιδεολογική ισχύ. Εντούτοις, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, ο συνδυασμός οικονομικής και πολιτικής-στρατιωτικής μονομέρειας δεν δημιουργεί ισχυρότερο κράμα. Αντιθέτως, εγείρει την υποψία πως οι πολιτικές-στρατιωτικές επιχειρήσεις καλύπτουν αποτυχίες του νεοφιλελεύθερου εγχειρήματος και πως ο πόλεμος αποτελεί αντιπερισπασμό στην πτώση των αξιών της Wall Street. Η ελευθερία και η δημοκρατία αντιδιαστέλλονται στη στρατιωτική ισχύ· η “φιλελεύθερη χρήση πυρομαχικών απεμπλουτισμένου ουρανίου” είναι ασύμβατη με τον σκοπό επίτευξης της ελευθερίας.³⁰ Η έννοια του “εταιρικού ιμπεριαλισμού” είναι εξ ορισμού αντιφατική, δεδομένου πως παρόλα τα αλληλοδιαπλεκόμενα συμφέροντα συνεπάγεται με ανάληψη πολιτικών εγχειρημάτων από μη κρατικούς δρώντες.

Αυτού του είδους ο πολιτικός έλεγχος που επιφέρει η αυτοκρατορία, έχει ελάχιστη οικονομική σημασία, ενώ δεδομένων της ευθύνης και της υποχρέωσης λογοδοσίας που περιλαμβάνει είναι αντιπαραγωγική. Οι περισσότερες πολυεθνικές εταιρείες δύνανται να επιτύχουν τους στόχους τους δίχως έλεγχο επί της κυριαρχίας επικράτειας. Η οικονομική επιρροή όπως αυτή που παρέχουν το ΔΝΤ και η Παγκόσμια Τράπεζα, οι ρυθμίσεις του ΠΟΕ, και η άσκηση πίεσης

26 Ο Nederveen Pieterse χρησιμοποιεί τον όρο “αυτοκρατορία” (empire) υπό την έννοια του ιμπεριαλιστικού κράτους.

27 Στο ίδιο, σσ. 31-32.

28 Στο ίδιο, σ. 37.

29 Στο ίδιο, σ. 39.

30 Στο ίδιο, σ. 43.

(lobbying) σε πολιτικούς δρώντες και η παροχή χορηγιών σε αυτούς, αρκούν. Η φύση των συμφερόντων των περισσοτέρων εταιρειών, όπως εταιρειών χρηματοοικονομικών υπηρεσιών, διαφήμισης, φαρμακευτικών, λογισμικού και τηλεπικοινωνιών, δεν σχετίζεται με την κυριαρχία επικράτειας. Οι εταιρείες τα συμφέροντα των οποίων σχετίζονται με την κυριαρχία επικράτειας, όπως οι εταιρείες ενέργειας, εξόρυξης ορυκτών, κατασκευών και όπλων είναι σχετικά λίγες.³¹

Η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση αποτελούσε ένα καθεστώς συμμόρφωσης στις απαιτήσεις της αγοράς (market conformity) —όπως ορίζονταν από το αμερικανικό Υπουργείο Οικονομικών— και πίεσης επί των αναπτυσσόμενων κρατών και των διεθνών θεσμών για υιοθέτηση της ιδεολογίας της αγοράς. Αντιθέτως, η πολιτική της κυβέρνησης G.W. Bush περιφρονεί τους κανόνες της αγοράς, επικεντρωμένη πλέον στην αλλαγή καθεστώτος, όπως στην περίπτωση του Ιράκ το 2003.³² Η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση στηριζόταν σε κανόνες, ενώ η νέα αυτοκρατορία στηρίζεται στο κράτος ισχύος και όχι στο κράτος δικαίου.³³

Το καινοφανές υβρίδιο της νεοφιλελεύθερης αυτοκρατορίας που περιλαμβάνει στοιχεία του νεοφιλελευθερισμού και της αυτοκρατορίας, παρουσιάζει ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Αποτελεί συνδυασμό αμερικανικής οικονομικής και πολιτικής-στρατιωτικής μονομέρειας. Στον πυρήνα του έγκειται το κράτος εθνικής ασφάλειας, και το στρατιωτικό-βιομηχανικό σύμπλεγμα,³⁴ ενώ ο νεοφιλελευθερισμός αφορά στην επιχειρηματική δραστηριότητα, τον χρηματοοικονομικό τομέα και το μάρκετινγκ. Το ΔΝΤ και η Παγκόσμια Τράπεζα εξακολουθούν κανονικά τις δραστηριότητές τους, έχοντας ωστόσο μικρότερη σημασία απ' ότι στην εποχή Clinton. Οι ιμπεριαλιστικές πολιτικές δεν αντικαθιστούν το νεοφιλελεύθερο πλαίσιο παγκοσμιοποίησης, αλλά λειτουργούν επιπρόσθετα σε αυτό. Η νεοφιλελεύθερη αυτοκρατορία χαρακτηρίζεται από μια ασυνεπή χρήση νεοφιλελεύθερων πολιτικών και μια απόπειρα συγχώνευσης της Αμερικής του επιχειρείν με την Αμερική του πολέμου, σε μια στιγμή που το επιχειρείν δεν πάει καλά.³⁵

Ιδιαίτερα σημαντικά για τη σύγχρονη συζήτηση περί παγκοσμιοποίησης, υπήρξαν δύο έργα των M. Hardt και A. Negri, η *Αυτοκρατορία* (2000), και το *Πλήθος: Πόλεμος και Δημοκρατία στην εποχή της Αυτοκρατορίας* (2004).³⁶ Με το σύγγραμμα *Αυτοκρατορία*, επιχειρήθηκε το φιλόδοξο

31 Στο ίδιο, σ. 34.

32 Στο ίδιο, σ. 44.

33 Στο ίδιο, σ. 43.

34 Ο όρος “στρατιωτικό-βιομηχανικό σύμπλεγμα” που αποδίδεται στον W.W. Riefleer, έγινε δημοφιλής χάρη στην αποχαιρετιστήρια ομιλία του προέδρου των ΗΠΑ Dwight Eisenhower. Ως “στρατιωτικό-βιομηχανικό σύμπλεγμα” δύναται να οριστεί μια “συμμαχία ισχυρών ομάδων και σωμάτων που μοιράζονται οικονομικά, θεσμικά, ή πολιτικά συμφέροντα σχετικά με την αύξηση των αμυντικών δαπανών”. Βλ. A. Mintz, “The Military-Industrial Complex: American Concepts and Israeli Realities”, *The Journal of Conflict Resolution*, τόμ. 29, τχ. 4, Δεκέμβριος 1985, σ. 624. Εκτενέστερη αναφορά στο όρο πραγματοποιείται στο κεφάλαιο 2.

35 Nederveen Pieterse, *ό.π.*, σ. 45.

36 Εφεξής οι όροι “Αυτοκρατορία” και “πλήθος”, θα γράφονται με κεφαλαίο Α και πεζό π αντίστοιχα, όπως συμβαίνει στα συγγράμματα των Hardt και Negri. Επισημαίνεται πως στο *Αυτοκρατορία* δεν αναφέρεται ούτε μια φορά ο όρος “παγκοσμιοποίηση”. Αντιθέτως, στο *Πλήθος* γίνεται συχνή αναφορά στην παγκοσμιοποίηση, και μάλιστα σε διαφορετικά νοηματικά πλαίσια. Οι δύο μελετητές αναγνωρίζουν την παγκοσμιοποίηση ως σημαντικό παράγοντα,

εγχείρημα μιας μεταδομιστικής νεομαρξιστικής θεωρίας της παγκόσμιας κατάστασης. Το *Πλήθος: Πόλεμος και Δημοκρατία στην εποχή της Αυτοκρατορίας* ήρθε ως συμπλήρωμα της *Αυτοκρατορίας*, επιχειρώντας να συμπεριλάβει μεταξύ άλλων τα νέα δεδομένα της μετά 11/9 εποχής.

Σε αντίθεση με άλλους μελετητές, οι Hardt και Negri υποστηρίζουν στο *Αυτοκρατορία* πως η —επερχόμενη— *Αυτοκρατορία* δεν είναι αμερικανική και δεν έχει ως κέντρο τις ΗΠΑ. Κατ' επέκταση η Αυτοκρατορία δεν έχει πραγματικό και τοπικό κέντρο εξουσίας. Η αυτοκρατορική εξουσία κατανέμεται σε δίκτυα μέσω κινούμενων και συναρθρωμένων μηχανισμών ελέγχου. Οι ΗΠΑ εντούτοις, κατέχουν προνομιακή θέση στον παγκόσμιο καταμερισμό και την ιεραρχία της Αυτοκρατορίας.³⁷ Βασική υπόθεση των Hardt και Negri αποτελεί η πεποίθηση πως έχει αναδυθεί μια νέα αυτοκρατορική μορφή κυριαρχίας, η οποία διαφέρει από τον ιμπεριαλισμό. Κανένα έθνος δεν θα αποτελέσει παγκόσμιο ηγέτη, όπως είχαν υπάρξει τα σύγχρονα ευρωπαϊκά κράτη.³⁸

Στο *Πλήθος* οι Hardt και Negri ισχυρίζονται ότι αντί να πραγματώνεται το φιλελεύθερο όραμα της παγκόσμιας ειρήνης, υφίσταται μια μόνιμη και απροσδιόριστη κατάσταση πολέμου, η οποία αναστέλλει το διεθνές κράτος του νόμου, και στην οποία η διάκριση μεταξύ της διατήρησης της ειρήνης και των πολεμικών ενεργειών είναι θολή. Αντλώντας εννοιολογικά από τους C. Schmitt και G. Agamben, θεωρούν την κατάσταση αυτή μια *μόνιμη κατάσταση εξαίρεσης*,³⁹ έναν “γενικευμένο, μόνιμο, παγκόσμιο εμφύλιο πόλεμο”.⁴⁰ Το μονοπώλιο της νόμιμης βίας όπως και οι λοιπές κυρίαρχες λειτουργίες των εθνών-κρατών εξασθενούν. Οι διαμάχες ξεσπάνε γύρω από ένα πλήθος συμβόλων, ιδεολογιών, θρησκειών, αιτημάτων και ταυτοτήτων, και η διάκριση μεταξύ “νόμιμης” και “αθέμιτης βίας” γίνεται ασαφής.⁴¹ Ο πόλεμος καθίσταται η γενική μήτρα όλων των σχέσεων εξουσίας και των τεχνικών κυριαρχίας, αιματηρών ή μη. Ο πόλεμος αποτελεί ένα “καθεστώς ‘βιοεξουσίας’”, ένα είδος κυριαρχίας που δεν αποσκοπεί μόνο στον έλεγχο του πληθυσμού, αλλά επίσης στην παραγωγή και την αναπαραγωγή όλων των εκφάνσεων της κοινωνικής ζωής.⁴²

Οι Hardt και Negri, επίσης εντοπίζουν διαφορετικό χαρακτήρα στη σύγχρονη παγκοσμιοποίηση. Στο *Πλήθος* κάνουν λόγο για μια μετατόπιση του επίκεντρου του ενδιαφέροντος της “νεοσυντηρητικής”⁴³ θεωρίας και πρακτικής του αυτοκρατορικού νόμου” από το εμπορικό

και μάλιστα αναγνωρίζουν την πολλαπλότητα των μορφών της,

37 M. Hardt και A. Negri, *Empire*, Cambridge, Massachusetts, London, England, Harvard University Press, 2000, σ. 384.

38 Στο ίδιο, σ. xiii-xiv.

39 M. Hardt και A. Negri, *Multitude: war and democracy in the Age of Empire*, New York, The Penguin Press, 2004, σ. 7.

40 Στο ίδιο, σ. 341.

41 Στο ίδιο, σσ. 32-32.

42 Στο ίδιο, σ. 18.

43 Προφανώς μετέρχονται τον όρο “νεοσυντηρητισμός” υπό την γενικότερα έννοια, και όχι υπό την έννοια των νεοσυντηρητικών που επικράτησαν στις τάξεις της κυβέρνησης G.W. Bush μετά την 11/9.

δίκαιο και τις διεθνείς επιχειρήσεις σε ζητήματα στρατιωτικής επέμβασης, αλλαγής καθεστώτος και οικοδόμησης εθνών. Πρόκειται για μια μετατόπιση από τη “νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση” προς την “ένοπλη παγκοσμιοποίηση”.⁴⁴ Οι μονομερείς στρατιωτικές πολιτικές επέφεραν μια παγκόσμια κατάσταση πολέμου και σύγκρουσης, με επιβλαβείς συνέπειες επί της παγκόσμιων διαδικασιών παραγωγής και εμπορίου. Η “μονομερής ένοπλη παγκοσμιοποίηση” των ΗΠΑ έχει ορθώσει νέα όρια και εμπόδια έναντι των παγκόσμιων οικονομικών δικτύων που είχαν δημιουργηθεί κατά τις προηγούμενες δεκαετίες.⁴⁵

Τα νέα παγκόσμια δεδομένα μετά την 11/9 και φαινόμενα όπως οι αμφιλεγόμενης νομιμότητας τόποι κράτησης υπόπτων για τρομοκρατία από τον στρατό των ΗΠΑ, επανέφεραν τη συζήτηση περί *κατάστασης εκτάκτου ανάγκης* ή περί *κατάστασης εξαίρεσης*. Ο G. Agamben κάνει λόγο για μια κατάσταση εξαίρεσης, η οποία τείνει να γίνει κανόνας. Αυτού του είδους η νόμιμη άρση του δικαίου συνδέεται με τον εμφύλιο πόλεμο, την εξέγερση και την αντίσταση. Ως σύγχρονος ολοκληρωτισμός δύναται να ορισθεί η μέσω της κατάστασης εξαίρεσης θέσπιση ενός κατά νόμον εμφυλίου πολέμου που επιτρέπει τη φυσική εξόντωση, πέραν των πολιτικών αντιπάλων, επιπλέον ολόκληρων κατηγοριών πολιτών που μοιάζουν “απροσάρμοστοι”. Μετά το φαινόμενο του ναζισμού, μια *κατάσταση εξαίρεσης διάρκειας 12 ετών*, η επιτηδευμένη δημιουργία καταστάσεων εκτάκτου ανάγκης, ακόμη και εάν αυτές δεν κηρύσσονται τυπικά, αναδείχτηκε σε μια από τις κύριες πρακτικές των σύγχρονων κρατών, ακόμη και των λεγόμενων δημοκρατικών.⁴⁶

Ο Agamben εντοπίζει μια κορύφωση του δράματος της κατάστασης εξαίρεσης στην μετά 11/9 εποχή. Η στρατιωτική διαταγή που εξέδωσε ο πρόεδρος των ΗΠΑ στις 13/11/2001 νομιμοποίησε την “αόριστη κράτηση” και την παραπομπή σε δίκη από “στρατιωτικές επιτροπές” —και όχι από στρατοδικεία— των υπόπτων για τρομοκρατία μη Αμερικανών πολιτών. Το γεγονός αυτό αποτελεί ανάδειξη της “άμεσα βιοπολιτική[ς] σημασία[ς] της κατάστασης εξαίρεσης ως αρχετυπικής δομής στην οποία το δίκαιο εμπερικλείει το έμβιο ον μέσω της ίδιας του της αναστολής”. Ο προηγούμενος νόμος USA PATRIOT Act είχε ήδη στοχοποιήσει ύποπτους ξένους. Η καινοτομία ωστόσο της στρατιωτικής διαταγής, έγκειτο στο γεγονός της πλήρους απογύμνωσης του ατόμου από νομική υπόσταση, γεγονός που δημιούργησε μια εκτός νομικής κατηγοριοποίησης και νομικού ορισμού οντότητα. Η μόνη ιστορική σύγκριση τέτοιων ανθρώπων που δύναται να γίνει

44 Hardt και Negri, *Multitude...ό.π.*, σ. 277.

45 Στο ίδιο, σ. 319. Επισημαίνεται πως ακολούθως οι Hardt και Negri στο *Κοινοπολιτεία* (2009) κάνουν λόγο για “οριστική αποτυχία της μονομέρειας” σε στρατιωτικό, πολιτικό και οικονομικό επίπεδο κατά την πρώτη δεκαετία της νέας χιλιετίας. Όπως υποστηρίζουν, η οικονομική κρίση κατάφερε “το τελικό χτύπημα στην αμερικανική αυτοκρατορική δόξα”. Βλ. M. Hardt και A. Negri, *Commonwealth*, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 2009, σσ. 203-204.

46 G. Agamben, *Κατάσταση Εξαίρεσης, Όταν η «έκτακτη ανάγκη» μετατρέπει την εξαίρεση σε κανόνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2003, σ. 13.

σύμφωνα με τον Agamben, είναι με τους Εβραίους στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης.⁴⁷

Στην μετά 11/9 εποχή απέκτησε βαρύνουσα σημασία η *επιτήρηση* και η σχετική συζήτηση αναζωοπυρώθηκε. Σύμφωνα με την K. Gates, οι ΗΠΑ διέδωσαν και επέβαλλαν παγκοσμίως ένα αμερικανικό πρότυπο ασφάλειας, και επιχείρησαν τη δημιουργία ενός παγκόσμιου συστήματος επιτήρησης. Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του νέου συστήματος βρέθηκαν η ασφάλεια αεροδρομίων, ο έλεγχος των συνόρων, η προστασία ζωτικών υποδομών, η ασφάλεια στον κυβερνοχώρο και η συνεργασία υπηρεσιών πληροφοριών.⁴⁸ Η σύγχρονη επιτήρηση δεν αφορά μόνο στην πραγματική δραστηριότητα των προσώπων, αλλά πλέον επίσης στη *δυναμική δραστηριότητα των προσώπων*.⁴⁹ Μια σειρά δεδομένων που συλλέγονται ηλεκτρονικά, κατατάσσουν αυτομάτως τα άτομα σε κατηγορίες.⁵⁰ Η κατάταξη σε μια κατηγορία “υψηλής επικινδυνότητας”, δηλαδή ένας εκ των προτέρων αρνητικός χαρακτηρισμός του ατόμου μέσω μιας πιθανολογικής σύνδεσής του με ένα τοποθετημένο στο μέλλον έγκλημα, ισοδυναμεί με άτυπη προληπτική τιμωρία, με ενδεικτική την περίπτωση της απαγόρευσης επιβίβασης σε αεροπλάνο.

Η αναδυθείσα τάση επιτήρησης, η οποία δεν πραγματοποιείται αποκλειστικά από το κράτος, και αφορά σε μετακινήσεις, συναλλαγές και τηλεπικοινωνίες, δεν συμβαδίζει με τον φιλελεύθερο χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης. Οι απαιτήσεις της αυξημένης επιτήρησης προβάλλουν εμπόδια σε μετακινήσεις, εμπόριο και συναλλαγές, και κατ' επέκταση αυξάνουν το κόστος τους. Το αγαθό της “ελευθερίας” που επιβάλλεται να θεωρείται δεδομένο στην παγκοσμιοποίηση, φαίνεται να υποχωρεί μπροστά στο αίτημα της “ασφάλειας”.

Ο χαρακτήρας αυτός της νέας επιτήρησης καθίσταται ιδιαίτερα σαφής στην παρακολούθηση των οικονομικών συναλλαγών. Σύμφωνα με τη M. de Goede, η μετά 11/9 υπερβολική εστίαση των αρχών στο άτυπο ισλαμικό δίκτυο μεταφοράς κεφαλαίων “Χαουάλα”,⁵¹ έχει εκτρέψει την προσοχή από τον έλεγχο της “νόμιμης” τραπεζικής στα πλαίσια του “πόλεμου κατά της τρομοκρατίας”. Αυτό όπως επισημαίνει, δεν σημαίνει ότι πίσω από τον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας” βρίσκονται ιδιωτικά τραπεζικά συμφέροντα. Αντιθέτως υποστηρίζει η de Goede, η

47 Στο ίδιο, σσ. 15-16.

48 K. Gates, “The globalization of homeland security” στο K. Ball, K. D. Haggerty και D. Lyon (επιμ.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, London – New York, Routledge, 2012, σσ. 293, 296.

49 Α. Μήτρου, “Υπάρχει ιδιωτικότητα στο δημόσιο χώρο;” στο Μηνάς Σαματάς (επιμ.), *Όψεις της νέας παρακολούθησης. Διεθνείς και Ελληνικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2010, σσ. 182, 195.

50 D. Lyon, “Προβάλλοντας αντίσταση στην παρακολούθηση (μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001)”, στο ίδιο, σσ. 116-120.

51 “Χαουάλα” στα αραβικά σημαίνει μεταβίβαση. Πρόκειται για ένα άτυπο δίκτυο μεταφοράς κεφαλαίων που υπάρχει εδώ και εκατοντάδες χρόνια στον ευρύτερο χώρο της Νότιας Ασίας - Μέσης Ανατολής. Οι Άραβες έμποροι του “Δρόμου του Μεταξιού” χρησιμοποιούσαν το δίκτυο προς αποφυγήν ληστειών, ενώ σήμερα εκατομμύρια Πακιστανών, Ινδών και άλλων εργαζομένων μεταναστών το χρησιμοποιούν προκειμένου να στείλουν χρήματα στις οικογένειές τους. Το δίκτυο “Χαουάλα” προσφέρει ανωνυμία, ενώ οι μεταφορές χρημάτων είναι φθηνότερες σε σχέση με την κλασική τραπεζική. Το δίκτυο αυτό που λειτουργεί εκτός επίσημων τραπεζικών δικτύων ή ακόμη και παράλληλα με αυτά, φέρεται να σχετίζεται μεταξύ άλλων με ξέπλυμα χρήματος, εμπόριο ναρκωτικών και χρηματοδότηση τρομοκρατικών οργανώσεων.

τραπεζική βιομηχανία δυσανασχετεί με τις νέες ρυθμίσεις, ακόμη και αν δεν εκδηλώνει τη δυσαρέσκειά της δημοσίως, από φόβο μήπως χαρακτηριστεί φίλα προσκείμενη στους τρομοκράτες.⁵² Ο πραγματικός έως τώρα ωφελημένος στην καταπολέμηση της χρηματοδότησης των τρομοκρατών, είναι μια σειρά από δημόσιους οργανισμούς και ιδιωτικές εταιρείες. Τέτοια παραδείγματα είναι οι εταιρείες μεταφοράς χρημάτων οι οποίες απέσπασαν μερίδιο της αγοράς από τη Χαουάλα, οι εταιρείες παραγωγής λογισμικού και “εξόρυξης δεδομένων” (data mining) που μπόρεσαν να πουλήσουν τα προϊόντα τους ως συμβατά με τις νέες αντιτρομοκρατικές ρυθμίσεις, το Υπουργείο Οικονομικών των ΗΠΑ, και ειδικά η οικονομική του υπηρεσία πληροφοριών FinCen, καθώς και η διακρατική οικονομική δύναμη κρούσης για το ξέπλυμα βρώμικου χρήματος FATF, η οποία και απέκτησε παγκόσμια εξουσία θέσπισης κανόνων.⁵³ Ο “οικονομικός πόλεμος κατά της τρομοκρατίας”, περιλάμβανε μεταξύ άλλων πάγωμα περιουσιακών στοιχείων, κατάρτιση μαύρων λιστών, νέες οικονομικές ρυθμίσεις, παρακολούθηση άτυπων χρηματοδοτήσεων, όπως και μια παγκόσμια διπλωματική εκστρατεία.⁵⁴

Οι L. Amoore και M. de Goede ισχυρίζονται ότι η συγκέντρωση πληροφοριών σχετικά με συναλλαγές όλων των ειδών, έχει καταστεί πρώτιστης σημασίας έπειτα από την 11/9, δεδομένου ότι υποτίθεται πως παρέχει πλήρη εικόνα ενός ατόμου, ένα “ηλεκτρονικό αποτύπωμα” που επιτρέπει την αναγνώριση ενός ύποπτου σώματος εν κινήσει, και κυρίως επιτρέπει παροχή ή άρνηση πρόσβασης σε αυτό *εκ των προτέρων*.⁵⁵ Η βιβλιογραφία έχει εστιάσει κυρίως στη βία σε “τόπους εξαίρεσης” όπως το Γκουαντάναμο και το Αμπού Γκράμπ. Εντούτοις μια λιγότερο ορατή βία η οποία εμπλέκεται βαθιά στην παράδοση κρατουμένων και την κράτησή τους, λαμβάνει χώρα στην άρθρωση νέων *ισχυρών ορισμών της κανονικότητας και της μη κανονικότητας* στη διαδικασία παρακολούθησης των συναλλαγών.⁵⁶

Ο W. Vlcek κάνει λόγο για το σχηματισμό ενός “οικονομικού Πανοπτικού”, μέσα από την υποχρέωση ενός ευρέως φάσματος χρηματοοικονομικών και μη επιχειρήσεων να αναφέρουν “ύποπτη οικονομική συμπεριφορά.”⁵⁷ Ο ίδιος κάνει λόγο για επέκταση του *στρατιωτικού-*

52 M. de Goede, “Underground Money”, *Cultural Critique*, τόμ. 65, Φθινόπωρο 2007, σ. 152. Ο E.J. Gouvin αναφέρει ότι οι τραπεζίτες στις ΗΠΑ δυσανασχετούσαν ήδη με το παλαιό καθεστώς επιτήρησης, μεταξύ άλλων εξαιτίας εξαιτίας της επιπρόσθετης δουλειάς και των ενδεχομένων κυρώσεων που συνεπαγόταν. Βλ. E.J. Gouvin, “Bringing Out the Big Guns: The USA PATRIOT Act, Money Laundering, and the War on Terrorism”, *Baylor Law Review*, τόμ. 55, 2003, σ. 963. Η M. Atia αναφέρει πως εκπρόσωποι του ευρύτερου χρηματοοικονομικού τομέα στις ΗΠΑ υποστήριζαν πως οι νέες τραπεζικές ρυθμίσεις θα ήταν “δαπανηρές, ανεφάρμοστες και θα διατάρασσαν τις νόμιμες οικονομικές σχέσεις και δραστηριότητες”. Βλ. M. Atia, “In whose interest? Financial surveillance and the circuits of exception in the war on terror”, *Environment and Planning D: Society and Space*, τόμ. 25, τχ. 3, 2007, σ. 453.

53 de Goede, *ό.π.*, σ. 152.

54 Στο ίδιο, σ. 140.

55 L. Amoore, και M. de Goede, “Transactions After 9/11: The Banal Face of the Preemptive Strike”, *Transactions of the Institute of British Geographers*, τόμ. 33, τχ. 2, 2008, σ. 173.

56 Στο ίδιο, σ. 182.

57 W. Vlcek, “A Leviathan Rejuvenated: Surveillance, Money Laundering, and the War on Terror”, *International Journal of Politics, Culture, and Society*, τόμ 20, τχ. 1, Σεπτέμβριος 2008, σ. 21.

βιομηχανικού συμπλέγματος σε ένα “σύμπλεγμα ασφάλειας-βιομηχανίας”, το οποίο περιλαμβάνει οικονομικούς θεσμούς, το Υπουργείο Οικονομικών των ΗΠΑ και σχετικές κρατικές υπηρεσίες, καθώς και προμηθευτές υπηρεσιών και λογισμικού του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα.⁵⁸ Η επέκταση της επιτήρησης σε ολόκληρο το φάσμα της οικονομικής ζωής και η εφαρμογή διατάξεων του USA PATRIOT Act σε έρευνες άσχετες με την τρομοκρατία, τονίζουν την απειλή για τις πολιτικές ελευθερίες, ιδίως όταν η χρήση μετρητών και η ανυπαρξία συμμόρφωσης σε ένα διαχρονικά σαφές πρότυπο τραπεζικών δραστηριοτήτων μετατρέπει τον πολίτη σε ύποπτο. Οι εκστρατείες ενάντια στο ξέπλυμα βρώμικου χρήματος και τη χρηματοδότηση της τρομοκρατίας, έχουν αναδείξει μια πρόθεση μείωσης της κυκλοφορίας των μεγάλων χαρτονομισμάτων και ιδανικά πλήρους κατάργησης των μετρητών.⁵⁹

Τέλος, ας επισημανθεί πως σύμφωνα με την de Goede, με τον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας” αναδείχθηκε η διακριτική εξουσία στελεχών των υπηρεσιών μετανάστευσης και συνοριακών ελέγχων, των τραπεζών και των παροχών χρηματοοικονομικών υπηρεσιών, τα οποία καθορίζουν και ρυθμίζουν την κινητικότητα, την κεφαλαιακή πρόσβαση και τις ευκαιρίες.⁶⁰ Η J. Butler κάνει λόγο για μη υπόλογους αξιωματούχους της στρατιωτικής γραφειοκρατίας, τους οποίους ονομάζει “υποκυρίαρχους” (petty sovereigns). Οι “υποκυρίαρχοι” ενώ δεν ελέγχουν το θεσμικό πλαίσιο και τις πολιτικές βάσει των οποίων κινούνται, έχουν την εξουσία να λαμβάνουν μονομερείς αποφάσεις, οι οποίες δεν υπόκεινται σε κανέναν νόμο και δεν έχουν νομιμοποιητική ισχύ.⁶¹

Περιγραφή κεφαλαίων

Σκοπό του 1ου κεφαλαίου αποτελεί η παροχή του θεωρητικού πλαισίου και η εξήγηση της μεθόδου της έρευνας. Ο όρος παγκοσμιοποίηση αν και κατέστη ιδιαίτερα δημοφιλής στον ακαδημαϊκό και δημόσιο λόγο κατά τις τελευταίες δεκαετίες, παραμένει ασαφής και αμφιλεγόμενος. Οι περισσότεροι σχετικοί μελετητές μετέρχονται τον όρο δίχως να παρέχουν έναν σαφή ορισμό του. Οι αναφορές στην παγκοσμιοποίηση σε αρκετές περιπτώσεις είναι δευτερεύουσας σημασίας,

58 Στο ίδιο, σ. 28. Επισημαίνεται ότι η τάση επιτήρησης και ελέγχου των συναλλαγών είναι γενικότερη, και δεν αποτελεί αποκλειστική συνεπεία των επιθέσεων της 11/9. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980, ούτε μία χώρα δεν είχε πολιτική κατά του ξεπλύματος βρώμικου χρήματος. Μετά από μια εικοσαετία, περισσότερες από 170 χώρες είχαν θεσπίσει παρόμοιες πολιτικές κατά του ξεπλύματος βρώμικου χρήματος. Βλ. J.C. Sharman, “Power and Discourse in Policy Diffusion: Anti-Money Laundering in Developing States”, *International Studies Quarterly*, τόμ. 52, τχ. 3, Σεπτέμβριος 2008, σ. 636.

59 Vlcek, *ό.π.*, σ. 34

60 de Goede, “Underground Money”, *ό.π.*, σ.146.

61 J. Butler, *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*, London, Verso, 2004, σ. 56.

εξυπηρετώντας συνήθως την επιχειρηματολογία του μελετητή σε κάποιο συναφές ζήτημα. Από τις λίγες προσπάθειες μιας συνολικής, περιεκτικής και σαφούς θεώρησης της παγκοσμιοποίησης, ξεχωρίζει αυτή του G. Ritzer.

Αρχικά πραγματοποιείται μια γενικότερη εισαγωγή στη συζήτηση περί παγκοσμιοποίησης. Ακολουθούν αναφορές σε πιο συγκεκριμένες προσεγγίσεις του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης, και καταγραφή ορισμένων κύριων θεωρητικών στάσεων έναντι αυτής. Ο ορισμός της παγκοσμιοποίησης από τον Ritzer βάσει των παγκόσμιων ροών —και των εμποδίων σε αυτές— χρησιμοποιείται ως βάση της έρευνας. Μια έρευνα για τη μεταβολή του χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης στον 21ο αιώνα, εκ των πραγμάτων συνδέεται άρρηκτα με συναφείς συζητήσεις. Ως εκ τούτου, στη συνέχεια του 1ου κεφαλαίου έπεται μια σύντομη θεωρητική αναφορά στη σχέση παγκοσμιοποίησης - καπιταλισμού/νεοφιλελευθερισμού, όπου διευκρινίζεται πως τα στοιχεία αυτά, ενώ ενίοτε συμπίπτουν είναι ουσιωδώς διαφορετικά. Ακολουθεί μια ιστορική αναδρομή στη σταδιακή επικράτηση του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος από τη δεκαετία του 1970 και μετά, και μια ειδική αναφορά στην ιστορική εξέλιξη του όρου “νεοφιλελευθερισμός”. Οι φιλελεύθεροι διανοητές έχουν επιπλέον συνδέσει την παγκοσμιοποίηση, μεταξύ άλλων, με το δημοκρατικό πολίτευμα και με την παγκόσμια ειρήνη. Ενώ η ανάδυση των τριών αυτών στοιχείων φαίνεται να συμπίπτει ιστορικά, δεν είναι σαφής η μεταξύ τους σύνδεση. Για παράδειγμα, δεν είναι σαφές το πότε η παγκοσμιοποίηση επιφέρει δημοκρατία και πότε το αντίστροφο, ενώ ενίοτε η παγκοσμιοποίηση φαίνεται να λειτουργεί αρνητικά ως προς τη δημοκρατία. Εν συνεχεία, πραγματοποιείται ξεχωριστή αναφορά στην παγκόσμια σημασία των ΗΠΑ. Η μοναδική υπερδύναμη αποτελεί τον εγγυητή της σύγχρονης παγκόσμιας τάξης, και προωθεί —κατά το δοκούν και κατά τη δική της αντίληψη— τα στοιχεία του φιλελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ελευθερίας, ενίοτε δε, μέσω της στρατιωτικής βίας.

Προκειμένου να καταστεί εφικτή η διερεύνηση ενδεχόμενης μεταβολής του φιλελευθέρου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης έπεται από την 11/9, παρατίθεται ορισμός του φιλελευθερισμού από τον F. Hayek, σύμφωνα με τον οποίο οφείλουν να προέχουν “οι αυθόρμητες δυνάμεις της κοινωνίας” και να υπάρχει ελάχιστη καταφυγή “στις δυνάμεις εξαναγκασμού”. Η βασική αυτή αρχή δύναται να ιδωθεί ως επιδίωξη της μέγιστης δυνατής αρνητικής ελευθερίας. Οι παγκόσμιες ροές, ως εκφράσεις των αυθορμητών δυνάμεων της κοινωνίας, παράγουν τη θεωρητική έννοια του “φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης”. Ο φιλελεύθερος χαρακτήρας μεταβάλλεται θετικά ή αρνητικά από σχετικούς με τις ροές παράγοντες σε τέσσερα επίπεδα. Τα στοιχεία που κινούμενα συνιστούν μια ροή (κεφάλαια, αγαθά, πρόσωπα, πληροφορίες, κτλ.), τα φυσικά χαρακτηριστικά των ροών (ταχύτητα, εύρος κτλ.), η θεωρητική τεκμηρίωση πολιτικών που

αφορούν σε ροές, καθώς και οι *συνέπειες* μιας ροής σε παγκόσμιο ή σε τοπικό επίπεδο, δύναται να χρησιμοποιηθούν ως μέτρο ένδειξης του φιλελευθέρου χαρακτήρα.

Η τεχνολογία αποτελεί αναγκαία συνθήκη της παγκοσμιοποίησης. Βάσει αυτού είναι εφικτή μια διάκριση ανάμεσα στη φυσική και την τεχνητή διάσταση της παγκοσμιοποίησης. Η τεχνολογία υπερνικά τους φυσικούς περιορισμούς της κίνησης ενός στοιχείου, ενώ η πολιτική σχεδιάζει, πραγματοποιεί και ρυθμίζει την κίνηση ενός στοιχείου. Το γεγονός πως η τεχνολογία προηγείται ιστορικά του φιλελευθερισμού, καθιστά σαφή τη διάκριση μεταξύ του τελευταίου και της παγκοσμιοποίησης. Κατ' επέκταση, ο φιλελεύθερος χαρακτήρας της παγκοσμιοποίησης δεν είναι δεδομένος και ενδέχεται να εκλείψει.

Οι μεταβολές των σχετικών με τις ροές παραγόντων στα τέσσερα επίπεδα, δύναται να χρησιμοποιηθούν ως *ένδειξη της μεταβολής του φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης*. Σύμφωνα με τη βασική υπόθεση εργασίας της παρούσης διατριβής, η ανάδειξη της ασφάλειας ως πρώτου μελήματος της πολιτικής των ΗΠΑ έπειτα από την 11/9, ήτοι μια σειρά πολιτικών που ονομάστηκαν “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας” (ανεξάρτητη μεταβλητή Α) επέδρασε αρνητικά επί του φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης (εξαρτημένη μεταβλητή και μεταβλητή έρευνας Β). Η υπόθεση αναλύεται σε τρεις υπο-υποθέσεις που εξετάζονται διαδοχικά στα τρία κεφάλαια που ακολουθούν: ο милитаризм που επεκράτησε στην εξωτερική πολιτική ΗΠΑ έπειτα από την 11/9, περιόρισε μέσω της στρατιωτικής βίας τον φιλελεύθερο χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης (κεφάλαιο 2), οι αντιτρομοκρατικές πολιτικές ως εντεινόμενη παγκοσμιοποιημένη επιτήρηση που επεκράτησαν στις ΗΠΑ και παγκοσμίως, περιόρισαν μέσω αρνητικής επίδρασης επί των πολιτικών ελευθεριών και των ατομικών δικαιωμάτων τον φιλελεύθερο χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης (κεφάλαιο 3), και ο “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας”⁶² περιόρισε μέσω αρνητικής επίδρασης επί της οικονομίας τον φιλελεύθερο χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης (κεφάλαιο 4). Οι μεταβολές του χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης εξετάζονται βάσει σύγκρισης των δεκαετιών 1991-2000 (“ήπια παγκοσμιοποίηση”) και 2001-2010 (“σκληρή παγκοσμιοποίηση”).

Το κεφάλαιο 2 έχει ως σκοπό τη διερεύνηση της μεταβλητής του *милитаристικού χαρακτήρα* της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ. Πολλοί μελετητές εντοπίζουν μια μεγάλη ένταση του милитаризм μετά τις επιθέσεις της 11/9. Για τον σκοπό αυτό πραγματοποιείται αρχικά σκιαγράφηση της σχετικής συζήτησης. Ο милитаризм, ως όρος κινείται σε ασαφές νοηματικό πλαίσιο. Ως εκ τούτου έπειτα από μια σύντομη αναφορά σε διαφορετικές θεωρήσεις του

⁶² Εν προκειμένω γίνεται λόγος για συνέπειες του εννοιολογικά ευρύτερου όρου του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” και όχι του εννοιολογικά στενότερου όρου της “επιτήρησης”. Κάτι τέτοιο δεν εξαιρεί τον εντεινόμενο милитаризм και ειδικά την εντεινόμενη πολεμική βία των ΗΠΑ, από συσχετισμό με τη μείωση οικονομικών μεγεθών (βλ. κεφάλαιο 4).

μιλιταρισμού, παρέχεται ο ορισμός του τελευταίου, ο οποίος θα αποτελέσει τη βάση της έρευνας του κεφαλαίου.

Το ενδεχόμενο έντασης του μιλιταριστικού —και συνεπώς αντί-φιλελεύθερου⁶³— χαρακτήρα της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής έπειτα από τις επιθέσεις της 11/9, διερευνάται μέσω της εξέτασης μιας σειράς ποσοτικών και ποιοτικών στοιχείων. Καταρχάς, με βάση τον ορισμό του πολέμου από το ερευνητικό πρόγραμμα *Correlates of War (COW)*, επιχειρείται μια σύγκριση των πολέμων με ανάμειξη των ΗΠΑ ανά περίοδο. Οι πόλεμοι καταγράφονται ανά τις δεκαετίες 1991-2000 και 2001-2010. Ακολουθεί διερεύνηση του αμερικανικού μιλιταρισμού στη βάση ποσοτικών στοιχείων, όπου εξετάζονται ανά δεκαετία το κόστος του κάθε πολέμου, οι ετήσιες συνολικές δαπάνες για την εθνική άμυνα σε απόλυτους αριθμούς και ως ποσοστό ΑΕΠ, η ανάπτυξη των στρατιωτικών δυνάμεων των ΗΠΑ σε παγκόσμιο επίπεδο, και οι θάνατοι εν υπηρεσία στρατιωτικού προσωπικού συνεπεία εχθρικής ενέργειας. Έπεται μια εξέταση των πολέμων με αμερικανική ανάμειξη ανά δεκαετία ως προς τα ποιοτικά τους χαρακτηριστικά, ήτοι, τον τρόπο συμμετοχής των ΗΠΑ, και την υπόσταση των πολέμων αυτών ως προς το διεθνές δίκαιο και το ιδεολογικό τους υπόβαθρο.

Όπως τεκμηριώνεται στο κεφάλαιο 2, κατά τη δεκαετία 2001-2010 πραγματοποιήθηκε ένας επιπλέον μείζων πόλεμος με αμερικανική ανάμειξη σε σχέση με τη δεκαετία 1991-2000. Η συμμετοχή των ΗΠΑ σε πολέμους της δεκαετίας 2001-2010 υπήρξε κατά πολύ σημαντικότερη από την συμμετοχή τους σε πολέμους της δεκαετίας 1991-2000. Όλα τα ποσοτικά δεδομένα που εξετάζονται παρουσιάζουν σημαντική αύξηση έπειτα από το 2001. Τα εν λόγω δεδομένα καταδεικνύουν μια στρατηγική επιλογή των ΗΠΑ της εποχής του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” να αναλάβουν υψηλότερο στρατιωτικό ρίσκο, υψηλότερο οικονομικό κόστος, και υψηλότερο πολιτικό κόστος χάριν επέκτασης της στρατιωτικής βίας. Σε ό,τι αφορά στα ποιοτικά δεδομένα, η νομική τεκμηρίωση των πολέμων στη βάση του διεθνούς δικαίου εξασθενεί κατά τη δεκαετία 2001-2010, με αποκορύφωμα τον πόλεμο του Ιράκ το 2003, τον πλέον νομικά αμφιλεγόμενο πόλεμο —τουλάχιστον— της εικοσαετίας 1991-2010. Η δε θεωρητική τεκμηρίωση της αμερικανικής εμπλοκής στους μετά το 2001 πολέμους, απομακρύνεται σαφώς από έναν φιλελεύθερο διεθνισμό που χαρακτήριζε την αμερικανική εξωτερική πολιτική της δεκαετίας 1991-2000, προς μια επιθετική μονομέρεια νεοσυντηρητικού χαρακτήρα. Βάσει αυτών, προκύπτει σημαντική ένταση του μιλιταρισμού στην εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ κατά τη δεκαετία 2001-2010.

Στο κεφάλαιο 3 εξετάζονται οι συνέπειες της αναβάθμισης, της έντασης και της επέκτασης

⁶³ Η στρατιωτική ισχύς και ο πόλεμος δεν αποτελούν ξένο σώμα στη φιλελεύθερη θεωρία. Όταν όμως τα στοιχεία αυτά καθίστανται αυτοσκοπός, ελαττώνεται ή παύει ο φιλελεύθερος χαρακτήρας του πλαισίου εμφάνισής τους. Βλ. σχετική αναφορά στο 2ο κεφάλαιο.

της παγκοσμιοποιημένης επιτήρησης των ΗΠΑ και συμμάχων τους έπειτα από την 11/9, ως προς τις ελευθερίες των πολιτών στα δημοκρατικά κράτη, και συνεπώς κατ' επέκταση ως προς τον φιλελεύθερο χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης. Η επιτήρηση, ομοίως με τη στρατιωτική ισχύ, είναι εγγενές στοιχείο σε κάθε φιλελεύθερο/δημοκρατικό —και μη— κράτος. Η υπερβολική έμφαση στην “ασφάλεια”⁶⁴ ωστόσο, μεγεθύνοντας την επιτήρηση υπέρ το δέον, αποβαίνει εις βάρος της ελευθερίας και αναδεικνύει τον κίνδυνο του ολοκληρωτισμού. Η παγκοσμιοποιημένη υπέρ-επιτήρηση εμποδίζει ροές με φιλελεύθερο χαρακτήρα όπως η κίνηση ταξιδιωτών, ενώ η ίδια αποτελείται από παγκόσμιες αντί-φιλελεύθερες ροές.⁶⁵

Προκειμένου να διερευνηθούν οι μεταβολές της παγκοσμιοποιημένης επιτήρησης ανάμεσα στις δεκαετίες 1991-2000 και 2001-2010, γίνεται αρχικά αναφορά στη σχετική με την επιτήρηση θεωρητική συζήτηση. Αρχικά παρατίθενται οι διαφορετικοί τύποι επιτήρησης όπως καταγράφονται από τον Μ. Σαματά, και μια αναφορά στο σημαντικότερο σχετικό με την επιτήρηση μυθιστόρημα, το 1984 του G. Orwell, ένα υπαρξιακό δράμα που λαμβάνει χώρα σε συνθήκες απόλυτου ολοκληρωτισμού. Από τις θεωρίες για την επιτήρηση που αναφέρονται στη συνέχεια, διακρίνονται οι καίριες για την επιτήρηση έννοιες του *Πανοπτικού* του Μ. Foucault, του *ψηφιδωτού παρακολούθησης* και του *ριζώματος* των K.D. Haggerty και R.V. Ericson,⁶⁶ και της *προσομοίωσης* του W. Bogard.⁶⁷ Ιδιαίτερα σημαντικά σημεία της θεωρητικής συζήτησης αποτελούν επίσης η θέση του A. Giddens περί εγγενούς κινδύνου ανάδυσης του ολοκληρωτισμού στο έθνος-κράτος, και η “μονιμοποίηση της κατάστασης εξαίρεσης” του G. Agamben. Έπεται αναφορά στη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη επιτήρηση των ΗΠΑ και συμμάχων τους και μια σύντομη αναφορά στην ιστορία της.⁶⁸

Η σύγκριση δύο περιόδων επιτήρησης, από το 1991 έως το 2000 και από το 2001 έως το 2010, πραγματοποιείται στη βάση της καταγραφής των τεχνικών εργαλείων παρακολούθησης της κάθε περιόδου. Το εγχείρημα αυτό επιβάλλει ξεχωριστή αναφορά στον ρόλο της τεχνολογίας. Εν προκειμένω, απορρίπτεται ο —σκληρός— τεχνολογικός ντετερμινισμός, η θέση δηλαδή πως η τεχνολογία επιφέρει αυτόματα και νομοτελειακά δεδομένες κοινωνικές συνέπειες. Αντιθέτως, υποστηρίζεται πως ο χαρακτήρας της επιστημονικής έρευνας και των τεχνολογικών εφαρμογών καθορίζεται από πολιτικές επιλογές. Ακολουθούν διαδοχικά, πραγματολογικά δεδομένα για την

64 Ο όρος τίθεται σε εισαγωγικά, καθώς εν προκειμένω η ασφάλεια περιλαμβάνει τη σωματική ακεραιότητα από εγκληματικές ενέργειες, αλλά δεν περιλαμβάνει για παράδειγμα την εργασιακή ασφάλεια.

65 Πρόκειται για την παγκοσμίου εμβέλειας νόμιμη και παράνομη, ιδανικά απόλυτη συλλογή πληροφοριών από τις υπηρεσίες των ΗΠΑ.

66 Οι Haggerty και Ericson υιοθετούν την έννοια του ριζώματος από τους G. Deleuze και F. Guattari και την χρησιμοποιούν ως μεταφορά για τη δομή της επιτήρησης.

67 Ο Bogard υιοθετεί την έννοια της προσομοίωσης από τον J. Baudrillard.

68 Όπως αναφέρεται στη συνέχεια, σημαντικοί δρώντες ως προς την επιτήρηση είναι επίσης η Κίνα και η Ρωσία. Οι επιτηρήσεις των κρατών αυτών διαφέρουν από την αμερικανική επιτήρηση σε τάξη μεγέθους, ενώ είναι μάλλον περισσότερο προσανατολισμένες στο εσωτερικό των εν λόγω κρατών.

επιτήρηση της περιόδου 1991-2000 και πραγματολογικά δεδομένα για την επιτήρηση της περιόδου 2001-2010, με ειδική εκτενή αναφορά σε ξεχωριστά εργαλεία παρακολούθησης. Στη συνέχεια καταγράφονται οι αλλαγές στις υπηρεσίες ασφαλείας των ΗΠΑ μετά την 11/9. Την περίοδο αυτή επικράτησε μια τάση ενοποίησης των ξεχωριστών πολιτικών ασφαλείας, στην οποία οι διακρίσεις μεταξύ εξωτερικού και εσωτερικού, όπως επίσης μεταξύ στρατιωτικής δράσης και αστυνόμευσης κατέστησαν θολές. Πέρα από τις νεοϊδρυθείσες υπηρεσίες ασφαλείας, το 2003 θεσπίστηκε το Υπουργείο Εσωτερικής Ασφάλειας των ΗΠΑ (Department of Homeland Security/DHS).

Στην περίπτωση της επιτήρησης των μετακινήσεων και των μεταφορών αγαθών και προσώπων προς και από την επικράτεια των ΗΠΑ, παρουσιάστηκε ένταση της αυστηρότητας των ελέγχων, μέσω της θέσπισης νέων τμημάτων υπηρεσιών και νέων προγραμμάτων ασφαλείας, μέσω επέκτασης και ενίσχυσης των ήδη υπαρχόντων υπηρεσιών και προγραμμάτων ασφαλείας, καθώς και μέσω ειδικής νομοθεσίας. Από τα νέα μέτρα ξεχωρίζει η αναβάθμιση των “λίστών επιβατών”, στην περίπτωση των οποίων απαγορεύεται προληπτικά σε “ύποπτα” άτομα η μετακίνηση. Στην επιτήρηση των συναλλαγών, μετά την 11/9 παρουσιάστηκε μια σημαντική αύξηση στην ένταση και την έκταση της παρακολούθησης, την οποία υποστήριξε η νέα αντιτρομοκρατική νομοθεσία (USA PATRIOT Act) των ΗΠΑ. Το γεγονός αυτό επέδρασε αρνητικά επί της οικονομικής ελευθερίας και επιβάρυνε τους χρηματοοικονομικούς οργανισμούς με μια ευθύνη προληπτικής συν-επιτήρησης.

Στη συνέχεια περιγράφονται ορισμένες ειδικές τεχνικές με βαρύνουσα σημασία για τη σύγχρονη επιτήρηση. Αυτές περιλαμβάνουν την εξόρυξη δεδομένων (data mining), τη συλλογή “μεγάλων δεδομένων” (big data) και τη συλλογή μεταδεδομένων (metadata). Έπεται μια —φύσει περιορισμένη εξαιτίας του απόρρητου των σχετικών πληροφοριών— παράθεση δεδομένων για τις δαπάνες των μυστικών υπηρεσιών από το 1991-2010. Έπειτα από το 2001, οι δαπάνες αυτές παρουσιάζουν σημαντική αύξηση. Το επόμενο υποκεφάλαιο αποτελεί εκτενή αναφορά στις επιπτώσεις του νέου καθεστώτος ασφαλείας επί των δικονομικών εγγυήσεων, και κατ' επέκταση επί των πολιτικών ελευθεριών και των ατομικών δικαιωμάτων σε φιλελεύθερα δημοκρατικά κράτη. Μια σειρά νομικών μελετητών υποστηρίζουν πως το νέο καθεστώς ασφαλείας υπονομεύει την προσήκουσα διαδικασία (due process) και το τεκμήριο της αθωότητας. Το κομβικό στοιχείο απειλής των δικονομικών εγγυήσεων είναι το στοιχείο της *πρόληψης*, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις συνεπάγεται προληπτική, άνευ δίκης τιμωρία. Στο ακόλουθο υποκεφάλαιο εξετάζεται η σχέση της νέας επιτήρησης με τον ιδιωτικό τομέα. Ο χαρακτήρας της εν λόγω σχέσης είναι διττός. Αφενός τα σχετικά με την επιτήρηση κρατικά συμβόλαια εργολαβιών ωφελούν δεδομένες προνομιούχες εταιρείες, σε μια σχέση που έχει ονομασθεί “σύμπλεγμα επιτήρησης-βιομηχανίας”. Αφετέρου, οι αμερικανικές αρχές έχουν υποχρεώσει μεγάλες εταιρείες νέων τεχνολογιών και χρηματοοικονομικών υπηρεσιών σε παροχή πρόσβασης στα αποθηκευμένα δεδομένα πελατών

τους, επιφορτίζοντάς τις εκ των πραγμάτων με το έργο μιας προληπτικής συν-επιτήρησης. Κατά συνέπεια, οι εν λόγω εταιρείες υπέστησαν βλάβη της δημόσιας εικόνας τους, ενώ επιβαρύνθηκαν οικονομικά από τις απαιτήσεις των αμερικανικών αρχών. Σε ορισμένες περιπτώσεις, διεθνείς ροές δεδομένων εξετράπησαν προς ασφαλέστερους από την υπέρ-επιτήρηση προορισμούς.

Εν κατακλείδι, η έρευνα της σύγχρονης επιτήρησης αξιολογεί τα συναφή θεωρητικά μοντέλα, τα οποία συμβάλλουν σε διαφορετικό βαθμό στην κατανόηση του φαινομένου. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η μεταφορά του ριζώματος ως προς τη δομή της επιτήρησης. Η επίσης σημαντική μεταφορά της προσομοίωσης αναδεικνύει τον προληπτικό χαρακτήρα ενός τύπου επιτήρησης, κατά τον οποίον απαιτείται συμμόρφωση σε ένα μεταβαλλόμενο πρότυπο. Ο εγγενής σε κάθε έθνος-κράτος κίνδυνος του ολοκληρωτισμού για τον οποίον κάνει λόγο ο Giddens φαίνεται να επιβεβαιώνεται. Το αμερικανικό μοντέλο της επιτήρησης στα πλαίσια του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” εξήχθη παγκοσμίως, ως προέκταση των αμερικανικών ροών συλλογής πληροφοριών, και ως πρότυπο επιτήρησης. Έπειτα από το 2001 η αναβαθμισμένη, μαζική, αδιάκριτη, παγκοσμιοποιημένη επιτήρηση λειτούργησε εις βάρος της πολιτικής και της οικονομικής ελευθερίας των παγκόσμιων “αυθόρμητων δυνάμεων της κοινωνίας”.

Στο κεφάλαιο 4 διερευνώνται οι επιπτώσεις του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” επί της οικονομίας. Συγκεκριμένα, εξετάζεται το κατά πόσον το νέο καθεστώς ασφαλείας συμπίπτει με μείωση συγκεκριμένων ροών οικονομικού χαρακτήρα. Συνεπώς δεν επιχειρείται να καταδειχθεί αιτιώδης σχέση, αλλά συσχετισμός μεταξύ αυξημένων μέτρων ασφαλείας και μειωμένων οικονομικών μεγεθών. Καταρχάς πραγματοποιείται ιστορική αναδρομή στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση ως προς τον χρηματοοικονομικό μετασχηματισμό (financialization) που την χαρακτήρισε. Ακολούθως, προκείμενου να υπάρξει διάκριση των επιπτώσεων των τρομοκρατικών ενεργειών αυτών καθεαυτές, σε βραχυπρόθεσμο και σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα, παρατίθενται οι τυπολογίες των τεσσάρων ειδών γενικών επιδράσεων της τρομοκρατίας επί της οικονομίας, και των έμμεσων και άμεσων συνεπειών της οργανωμένης βίας. Οι άμεσες συνέπειες των επιθέσεων της 11/9, όσο σημαντικές και αν υπήρξαν δεν φαίνεται να είχαν καταλυτικές μακροπρόθεσμες συνέπειες ως προς την αμερικανική και την παγκόσμια οικονομία. Σύμφωνα με μελετητές, σημαντικότερες υπήρξαν οι έμμεσες συνέπειές των επιθέσεων, οι οποίες και επέφεραν τον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας”. Το νέο καθεστώς ασφαλείας επιδρώντας αρνητικά επί οικονομικών ροών, σημαίνει πρόσθετο κόστος για λειτουργίες της αμερικανικής και της παγκόσμιας οικονομίας όπως το εμπόριο και τα ταξίδια.

Η έρευνα αφορά πρωτίστως στη συγκριτική εξέταση μιας σειράς μεγεθών από οικονομικές ροές και από σύνολα ροών στις περιόδους 1991-2000 και 2001-2010, σε χωρικές κλίμακες του πλανήτη, των ηπείρων, των περιφερειών της Β. Αμερικής και της Νότιας Αμερικής, των ΗΠΑ

γενικά, των ΗΠΑ σε σχέση με τον Καναδά, και των ΗΠΑ σε σχέση με το Μεξικό. Τα στοιχεία που αφορούν στις ροές μεταξύ ΗΠΑ–Καναδά και ΗΠΑ–Μεξικού έχουν ειδική σημασία, καθώς σε πολλές περιπτώσεις σχετίζονται με τη Συμφωνία Ελεύθερου Εμπορίου Βόρειας Αμερικής (North American Free Trade Agreement, NAFTA), μια συμφωνία ορόσημο για την νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση της δεκαετίας του 1990. Τα μετρούμενα μεγέθη παρατίθενται ως πίνακες και ως γραφήματα, και περιλαμβάνουν τους δείκτες της παγκοσμιοποίησης ΚΟF⁶⁹ του Πολυτεχνείου της Ζυρίχης (ETH Zürich), και τους δείκτες παγκόσμιας οικονομικής ελευθερίας ΕFW της δεξαμενής σκέψης Fraser Institute, και στοιχεία μεγεθών δραστηριοτήτων όπως η κυκλοφορία, το εμπόριο, οι επενδύσεις και οι υπηρεσίες. Δευτερευόντως, παρατίθενται απόψεις κυρίως οικονομολόγων που υποστηρίζουν την αρνητική επίδραση του νέου καθεστώτος ασφαλείας επί οικονομικών μεγεθών. Στο τέλος του κεφαλαίου πραγματοποιείται ειδική αναφορά στην οικονομική κρίση του 2007-2008, ως παράγοντα που επέδρασε αρνητικά επί οικονομικών μεγεθών, προκειμένου να υποστηριχθεί πως το ενδεχόμενο το αίτιο της γενικότερης οικονομικής επιβράδυνσης έπεται από το 2001 οφείλεται στον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας” παραμένει ανοικτό.

Τα περισσότερα μεγέθη που εξετάζονται στο κεφάλαιο 4 παρουσιάζουν κάμψη και επιβράδυνση έπειτα από το 2001. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με όσα προκύπτουν από τις δευτερογενείς πηγές, καταδεικνύουν έναν συσχετισμό μεταξύ του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” και της οικονομικής επιβράδυνσης.

Στο τελικό κεφάλαιο, τα “συμπεράσματα”, πραγματοποιείται μια σύνοψη των συμπερασμάτων από την έρευνα των κεφαλαίων 2, 3 και 4. Όπως προκύπτει γενικά, έπειτα από την 11/9 και τον επακόλουθο “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας” ο φιλελεύθερος χαρακτήρας της παγκοσμιοποίησης της περιόδου 2001-2010, ενώ δεν εξαλείφθηκε, σαφώς περιεστάλη σε σχέση με την περίοδο 1991-2000. Επίσης, σε ευρύτερο επίπεδο προκύπτουν μια σειρά από δευτερεύοντα συμπεράσματα, καταδεικνύονται μια σειρά από ζητήματα που απαιτούν περαιτέρω έρευνα, και αξιολογείται κριτικά το θεωρητικό υπόβαθρο της έρευνας.

69 Ο δείκτης ΚΟF εφαρμόζεται σε πολλές γενικές και ειδικές περιπτώσεις, όπως αποτελούν η παγκόσμια οικονομική παγκοσμιοποίηση ή το σύνολο των πραγματικών ροών σε μία χώρα.

1.1 Εισαγωγή

Η ελληνική λέξη παγκοσμιοποίηση αποτελεί μεταφραστικό δάνειο της αγγλικής λέξης “globalization”.¹ Ο όρος αυτός χαρακτηρίζεται από μια έλλειψη συναίνεσης μεταξύ των μελετητών ως προς το νόημά του.² Ενώ ο όρος χρησιμοποιείται σε ολόκληρο τον κόσμο ευρέως εδώ και τουλάχιστον δύο δεκαετίες, η μελέτη του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης στις κοινωνικές επιστήμες ξεκίνησε τη δεκαετία του 1960.³ Έκτοτε, στην καθημερινότητα η παγκοσμιοποίηση έχει ταυτιστεί με την *καπιταλιστική ολοκλήρωση* και την *παγκόσμια κατίσχυση του νεοφιλελευθερισμού*. Χαρακτηριστικό αρχέτυπο νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης αποτέλεσε αυτό της δεκαετίας του 1990.⁴ Προκειμένου να προσδιοριστεί θεωρητικά ο όρος “παγκοσμιοποίηση”, παρατίθενται αρχικά ορισμένες γενικές περιγραφές της από διαφορετικούς μελετητές, και ακολούθως ορισμένες βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις ούτως ώστε να αναδειχθεί το σύνθετο του φαινομένου μέσα από τις πολλαπλές πτυχές του. Έπεται παράθεση ορισμένων βασικών ιδεολογικών τοποθετήσεων ως προς την παγκοσμιοποίηση, οι οποίες αφορούν στην οντολογική της υπόσταση, στη δέουσα πολιτική στάση έναντι αυτής, και στο κατά πόσον η εν λόγω διαδικασία έχει νομοτελειακό χαρακτήρα ή όχι. Εν συνεχεία παρατίθεται ο βασισμένος στην έννοια της ροής, κύριος ορισμός της παγκοσμιοποίησης που θα χρησιμοποιηθεί στην έρευνα. Η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση των δεκαετιών 1980 και 1990 αποτελεί μόνο μια εκδοχή της παγκοσμιοποίησης. Προκειμένου να καταστεί σαφής η διάκριση μεταξύ της παγκοσμιοποίησης υπό την ευρεία έννοια και της νεοφιλελεύθερης εκδοχής της, πραγματοποιείται ιστορική αναφορά στον νεοφιλελευθερισμό. Η παγκοσμιοποίηση έχει επιπλέον συνδεθεί από μελετητές —από μεγάλους διανοητές όπως ο Kant και ο Montesquieu, έως απολογητές της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης όπως ο Friedman και ο Fukuyama—, με τον φιλελευθερισμό υπό την ευρεία έννοια, τη δημοκρατία και την ειρήνη. Τα στοιχεία αυτά συχνά εμφανίζονται ταυτοχρόνως στην ιστορία και φαίνεται να επιδρούν μεταξύ τους, ενίοτε αιτιοκρατικά. Η ακόλουθη σκιαγράφηση της σχέσης των στοιχείων αυτών ενισχύει

1 “Παγκοσμιοποίηση”, στο Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ, 2002, Β' έκδοση - 3η ανατύπωση εμπλουτισμένη 2006, (σ. 1296).

2 D. Held και A. McGrew, *Παγκοσμιοποίηση / Αντι-Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Πολύτροπον, 2004, σ. 19.

3 B.S. Turner, “The Futures of Globalization” στο G. Ritzer, (επιμ.) *The Blackwell Companion to Globalization*, Malden – Oxford – Carlton, Victoria, Blackwell Publishing Ltd, 2007, σ. 675.

4 Το 2003 ο J. Stiglitz εξέδωσε σύγγραμμα με τίτλο: *The Roaring Nineties: A New History of the World's Most Prosperous Decade*. Ο τίτλος αφενός παραπέμπει στα “roaring twenties” (“χρυσή δεκαετία του 1920”), αφετέρου χαρακτηρίζει τη δεκαετία του 1990 ως τη δεκαετία της μεγαλύτερης ευημερίας. Σε προηγούμενο άρθρο του, ενώ αναγνωρίζει “ανάπτυξη δίχως προηγούμενο”, δημιουργία θέσεων εργασίας, τεχνολογική εξέλιξη και μείωση της φτώχειας, θεωρεί ότι στο φως της ύφεσης του 2001, των χρεοκοπιών και των σκανδάλων επιβάλλεται να γραφεί εκ νέου η ιστορία της δεκαετίας. Βλ. J. Stiglitz, “The Roaring Nineties”, *The Atlantic*, [ιστότοπος], 2002, <http://www.theatlantic.com/past/issues/2002/10/stiglitz.htm> , (ανάκτηση 5/2/2014).

περαιτέρω την εννοιολογική αυτονομία του όρου παγκοσμιοποίηση και αποτελεί θεωρητική προϋπόθεση της έρευνας που πραγματοποιείται στα επόμενα κεφάλαια. Τέλος, πραγματοποιείται αναφορά στην παγκόσμια σημασία των ΗΠΑ, τον ισχυρότερο δρώντα σε παγκόσμιο επίπεδο, και τον σημαντικότερο δρώντα προώθησης της “ελεύθερης οικονομίας”, της φιλελεύθερης δημοκρατίας και των “δυτικών αξιών” ανά τον πλανήτη. Η έρευνα των επόμενων κεφαλαίων έχει ως επίκεντρο τις ΗΠΑ.

Ο ορισμός του φιλελευθερισμού από τον F. Hayek, επιτρέπει —δεδομένων του κύριου ορισμού της παγκοσμιοποίησης και του ευρύτερου θεωρητικού πλαισίου που αναπτύχθηκε—, τον ορισμό της κύριας μεταβλητής της διατριβής, *του φιλελευθέρου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης*. Βάσει αυτού αναπτύσσεται η ερευνητική μέθοδος της διατριβής γενικά, και ειδικά για το κάθε κεφάλαιο.

1.2 Παγκοσμιοποίηση: ένας πολυσήμαντος όρος

Ο συχνά αναφερόμενος όρος παγκοσμιοποίηση, όπως γράφει ο A. Heywood, “χρησιμοποιείται αδιακρίτως για να περιγράψει μια διαδικασία, μια πολιτική, μια στρατηγική του μάρκετινγκ, έναν κακό οϊωνό ή ακόμη και μια ιδεολογία”.⁵ Σύμφωνα με τους M. Hardt και A. Negri, οι πολλαπλές διαδικασίες τις οποίες αναγνωρίζουμε ως παγκοσμιοποίηση δεν είναι ενοποιημένες ή μονοσήμαντες.⁶ Η ασάφεια και οι διαφορετικές ερμηνείες του όρου, ώθησαν ορισμένους μελετητές να κάνουν λόγο για “πολλές παγκοσμιοποιήσεις”.⁷ Εντούτοις, στον εννοιολογικό πυρήνα όλων των ορισμών της παγκοσμιοποίησης *έγκειται η σχέση του τοπικού με το παγκόσμιο, και η διαλεκτική⁸ αλληλεπίδραση των δύο αυτών στοιχείων, με βαρύνουσα σημασία να αποδίδεται στο δεύτερο.*

Περιγράφοντας την παγκοσμιοποίηση, ο Z. Bauman αναφέρεται στις σχέσεις εξάρτησης που έχουν αναπτυχθεί μεταξύ των ανθρώπων και στη μικρή πλέον σημασία των αποστάσεων. Τα συμβάντα που λαμβάνουν χώρα σε έναν τόπο ενδέχεται να έχουν παγκόσμιες συνέπειες. Οι πόροι, τα τεχνικά εργαλεία και η τεχνογνωσία που διατίθενται, *επεκτείνουν τις ανθρώπινες ενέργειες στον χώρο και τον χρόνο σε μεγάλο βαθμό.* Η επιτυχία ή η αποτυχία των ενεργειών αυτών εξαρτάται από

5 A. Heywood, *ό.π.*, σ. 199.

6 M. Hardt και A. Negri, *Empire...ό.π.*, σ. vxi.

7 Βλ. A. Heywood, *ό.π.*, σ. 199, G. Ritzer, “Introduction to Part I”, στο G. Ritzer, *ό.π.*, σ. 18, J.A. Scholte, *Globalization, A Critical Introduction*, 2η έκδοση, Hampshire & New York, Palgrave Macmillan, 2005, σσ. 81-83 και B. Jessop, “The Spatiotemporal Dynamics of Globalizing capital and their Impact on State Power and Democracy”, στο H. Rosa και W.E. Scheuerman, (επιμ.), *High-Speed Society, Social Acceleration, Power, and Modernity*, Pennsylvania, The Pennsylvania University Press, 2009, σ. 137.

8 Ο όρος “διαλεκτική” χρησιμοποιείται εν προκειμένω με την ευρεία έννοια.

παγκόσμιους παράγοντες που πρέπει να συνυπολογιστούν.⁹ Ο Bauman θεωρεί τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης προϊόν πίεσεων στην κατεύθυνση της διάτρησης και της αποδόμησης των συνόρων, ενώ κάνει λόγο για το “τέλος της γεωγραφίας”. Με την εξαίρεση ορισμένων ταχέως φθινόντων περιπτώσεων, υποστηρίζει πως όλες οι κοινωνίες έχουν καταστεί πλήρως και ουσιαστικά ανοικτές στο υλικό και το πνευματικό επίπεδο.¹⁰ Ο E. Hobsbawm αναλόγως ορίζει ως παγκοσμιοποίηση τον “κόσμο ως μια μοναδική μονάδα ανεμπόδιστων από τοπικά όρια διασυνδεδεμένων ενεργειών”.¹¹ Οι D. Held και A. McGrew υποστηρίζουν ότι η παγκοσμιοποίηση αφορά σε μια μεταβολή ή μεταμόρφωση της κλίμακας της οργάνωσης των ανθρώπων, βάσει της οποίας συνδέονται μακρινά κοινωνικά σύνολα και διευρύνεται η επιρροή των σχέσεων εξουσίας σε διαφορετικές περιοχές και ηπείρους ανά τον πλανήτη.¹² Όπως υποστηρίζει ο A. Giddens, ο διαλεκτικός χαρακτήρας της διαδικασίας γίνεται αντιληπτός από το γεγονός ότι αυτού του είδους τα τοπικά συμβάντα ενδέχεται να κινηθούν σε αντίστροφη κατεύθυνση από τις καθαυτό αποστασιοποιημένες σχέσεις που τα διαμόρφωσαν. Η παγκοσμιοποίηση εμπεριέχει ταυτοχρόνως τοπικό μετασχηματισμό και οριζόντια επέκταση των κοινωνικών σχέσεων στον χρόνο και τον χώρο.¹³ Αναλόγως, σύμφωνα με τον Bauman, η παγκοσμιοποίηση αποτελεί μια διαδικασία η οποία λειτουργεί στον ίδιο βαθμό διαχωριστικά και ενωτικά, καθώς οι αιτίες διαχωρισμού ταυτίζονται με τις αιτίες ένωσης.¹⁴

Η αλληλεπίδραση τοπικού και παγκόσμιου έχει έναν *χαρακτήρα επιτάχυνσης*. Ο Giddens ορίζει ως παγκοσμιοποίηση την “*επίταση των παγκόσμιων κοινωνικών σχέσεων που συνδέουν απομακρυσμένους τόπους, έτσι ώστε τοπικά συμβάντα να διαμορφώνονται από συμβάντα που λαμβάνουν χώρα πολλά μίλια μακριά και αντιστρόφως*”.¹⁵ Σύμφωνα με τους Held και McGrew, “ο όρος παγκοσμιοποίηση περιγράφει τη διεύρυνση της κλίμακας, την *αύξηση της έντασης, την επιτάχυνση* και την *εμβάθυνση* του αντίκτυπου που έχουν οι τάσεις και τα μοτίβα κοινωνικής αλληλεπίδρασης ανά τις ηπείρους”.¹⁶ Αντιστοίχως, ο H. Rosa, αναφερόμενος στις συνέπειες της τεχνολογικής επιτάχυνσης, υποστηρίζει ότι “στην εποχή της παγκοσμιοποίησης του διαδικτύου, ο χρόνος γίνεται αντιληπτός όλο και περισσότερο ως συμπιέζων ή αφανίζων τον χώρο. Ο χώρος φαίνεται ουσιαστικά να ‘*συστέλλεται*’ και να χάνει τη σημασία του για τον προσανατολισμό στον ύστερο νεωτερικό κόσμο. Οι διαδικασίες και οι εξελίξεις δεν τοποθετούνται πλέον τοπικά, και οι

9 Z. Bauman, “The Ethical Challenge of Globalization”, *New Perspectives Quarterly*, τόμ. 18, τχ. 4, Φθινόπωρο 2001, σ. 4.

10 Z. Bauman, *Liquid Times, Living in an Age of Uncertainty*, Cambridge & Malden, Polity Press, 2007, σσ. 6, 25.

11 E. Hobsbawm, *Globalization, Democracy, Terrorism*, London, Little-Brown, 2007, σ. 2.

12 Held και Mc Grew, *ό.π.*, σ. 17.

13 A. Giddens, *The Consequences of Modernity*, Oxford, Polity Press, 1996, σ. 64.

14 Z. Bauman, *Παγκοσμιοποίηση, οι συνέπειες για τον άνθρωπο*, Αθήνα, Πολύτροπον, 2004, σσ. 9-10.

15 Giddens, *ό.π.*, σ. 64. Η έμφαση του γράφοντος.

16 Held και Mc Grew, *ό.π.*, σ. 17. Η έμφαση του γράφοντος.

τόποι καθίστανται 'non-lieux',¹⁷ δίχως ιστορία, ταυτότητα ή συνάφεια”.¹⁸

Ιδιαίτερη σημασία ως προς τη διάδοση της παγκοσμιοποίησης αποδίδεται στην τεχνολογική και γενικότερα την επιστημονική εξέλιξη. Ο G. Ritzer επισημαίνει τη βαρύνουσα σημασία της τεχνολογίας στην “ελάφρυνση” αγαθών, ανθρώπων και τόπων ως προς τη μετακίνηση.¹⁹ Όπως αναφέρει ο D.K. Das, τα μεγάλα εξερευνητικά ταξίδια του Χριστόφορου Κολόμβου και του Vasco da Gama (15ος και 16ος αιώνας), τα οποία επέκτειναν εμπορικούς και οικονομικούς δεσμούς σε μεγάλες αποστάσεις, κατέστησαν εφικτά χάρη στην ανάπτυξη της ευρωπαϊκής ναυπηγικής τεχνολογίας και της επιστήμης της ναυσιπλοΐας. Τον 19ο αιώνα, την εποχή της “δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης” και κατ’ ορισμένους της “πρώτης μεγάλης παγκοσμιοποίησης”, ο σιδηρόδρομος και το ατμόπλοιο ελάττωσαν το κόστος μεταφοράς, ενώ ο τηλεγράφος και η επέκταση των υπηρεσιών ελάττωσαν το κόστος επικοινωνίας.²⁰ Ο Samuel Morse πατέρας του τηλεγράφου και πρωτεργάτης της υποβρύχιας καλωδιακής ένωσης Ευρώπης και Αμερικής (1858), δέχτηκε επαίνους επειδή είχε επιτύχει να “εκμηδενίσει αμφοτέρους τον χώρο και τον χρόνο”, καθιστώντας “το πλάτος του Ατλαντικού, με όλα του τα κύματα”, μηδενικό.²¹ Μεγάλα έργα όπως η διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ (1869) η οποία ελάττωσε τη διάρκεια πλεύσης ανάμεσα σε Ασία και Ευρώπη, επέτρεψαν την προώθηση των ταξιδιών και του εμπορίου.²² Στην παρούσα φάση παγκοσμιοποίησης η σημασία της τεχνολογίας αναδεικνύεται σε πρωτεύουσα. Οι τεχνολογίες πληροφοριών και επικοινωνιών έχουν αυξήσει την ταχύτητα και την κλίμακα της παγκοσμιοποίησης. Η αυξανόμενη επεξεργαστική ισχύς και η ευρεία χρήση του διαδικτύου ελάττωσαν δραματικά το κόστος επεξεργασίας και μετάδοσης της πληροφορίας. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη φθίνουσα πορεία του κόστους μεταφορών μεγιστοποίησε τις δυνατότητες παγκόσμιας παραγωγής και ανταλλαγών.²³ Ο T. Darby χαρακτηρίζοντας την τεχνολογία ως “ανεξάρτητη μεταβλητή της παγκοσμιοποίησης”, υποστηρίζει ότι η τελευταία δεν θα υπήρχε δίχως την πρώτη.²⁴ Βάσει των παραπάνω, η τεχνολογική-επιστημονική εξέλιξη προκύπτει ως *αναγκαία συνθήκη* εμφάνισης της παγκοσμιοποίησης.

Το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης έχει πολυσχιδή χαρακτήρα. Όπως υποστηρίζει ο U.

17 “Μη-τόποι”, νεολογισμός που εισήχθη από τον ανθρωπολόγο Marc Augé, και αφορά σε χώρους μιας συγκεκριμένης χρήσης, όπως τα αεροδρόμια, τα εμπορικά κέντρα και οι αυτοκινητόδρομοι.

18 H. Rosa, “Social Acceleration: Ethical and Political Consequences of a Desynchronized High-Speed Society”, στο Rosa και Scheuerman, *ό.π.*, σ. 82.

19 G. Ritzer, *Globalization, A Basic Text*, Chichester, Maiden & Oxford, Wiley-Blackwell, 2010, σ. 12.

20 D.K. Das, *Two Faces of Globalization, Munificent and Malevolent*, Cheltenham & Northampton MA, Edward Elgar, 2009, σσ. 5-6, D. Rodrik, *The Globalization Paradox, Why Markets, States, and Democracy Cant' Coexist*, Oxford, Oxford University Press, 2011, σ. 25.

21 T. Standage, *The Victorian Internet: the remarkable story of the telegraph and the nineteenth century's on-line pioneers*, New York, Walker Publishing Company Inc., 1998, σ. 90.

22 Das, *ό.π.*, σ. 6.

23 Στο ίδιο, σ. 13, 18.

24 T. Darby, “On Globalization, Technology, and the New Justice”, στο D. Tabachnick και T. Koivukoski (επιμ.), *Globalization, Technology, and Philosophy*, Albany NY, State University of New York Press, 2004, σ. 61.

Beck, το εν λόγω φαινόμενο δεν είναι αμιγώς οικονομικό, και συνεπώς δεν αφορά μόνο στις αγορές. Η παγκοσμιοποίηση και ο συνεπαγόμενος κατακερματισμός δύναται να εντοπισθούν στην πολιτισμική διάσταση, την κοινωνική ζωή και την πολιτική.²⁵ Οι προϋποθέσεις της παγκοσμιοποίησης αποτελούν στοιχεία τα οποία τείνουν εγγενώς να λάβουν παγκόσμιες όψεις, με τη διαδικασία εξάπλωσής τους να αποκτά διεθνοποιημένο χαρακτήρα. Τέτοια στοιχεία, όπως για παράδειγμα οι κινήσεις των κεφαλαίων ή οι πολυεθνικές εταιρείες, συνθέτουν την παγκοσμιοποίηση ως ολότητα, δίχως να αποτελούν ένα έκαστον τη συνολική διαδικασία παγκοσμιοποίησης. Αντιστρόφως, η έννοια, η ουσία και το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης δεν περιορίζονται από ορισμένα επιμέρους στοιχεία. Οι πολιτικές συνέπειες της διαδικασίας αυτής δεν είναι μονοδιάστατες, αλλά πολλαπλές.²⁶

Ο Heywood διακρίνει τρεις τύπους παγκοσμιοποίησης, την οικονομική, την πολιτισμική και την πολιτική. Η οικονομική παγκοσμιοποίηση αφορά στην εξάρτηση των εθνικών οικονομιών από την παγκόσμια οικονομία. Σύμφωνα με ορισμό του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (Ο.Ο.Σ.Α.) του 1995, η παγκοσμιοποίηση αποτελεί “μια στροφή από έναν κόσμο εθνικών οικονομιών σε μια παγκόσμια οικονομία, στην οποία η παραγωγή διεθνοποιείται και το οικονομικό κεφάλαιο κινείται ελεύθερα και ακαριαία μεταξύ των χωρών”. Η πολιτιστική παγκοσμιοποίηση αποτελεί μια “διαδικασία κατά την οποία οι πληροφορίες, τα εμπορεύματα και οι εικόνες που παράγονται σε ένα μέρος του κόσμου εισάγονται σε μια παγκόσμια ροή η οποία τείνει να ‘ισοπεδώσει’ τις πολιτισμικές διαφορές μεταξύ εθνών, περιοχών και ατόμων”. Η πολιτική παγκοσμιοποίηση συνδέεται με την αυξημένη εξουσία διεθνών οργανισμών όπως αποτελούν μεταξύ άλλων ο ΟΗΕ, το NATO, η ΕΕ και ο Ο.Ο.Σ.Α. σε διακρατικό επίπεδο. Με δεδομένη την απουσία μιας “παγκόσμιας διακυβέρνησης”²⁷ ή ενός “παγκόσμιου κράτους”, η πολιτική παγκοσμιοποίηση υπολείπεται της οικονομικής και της πολιτισμικής.²⁸

Η έννοια της παγκοσμιοποίησης χαρακτηρίζεται από ένα υπερκείμενο του τόπου, παγκόσμιο στοιχείο. Ο θεωρητικός των παγκόσμιων συστημάτων I. Wallerstein, το 1974 είχε κάνει λόγο για μια “καπιταλιστική κοσμοοικονομία”, η λειτουργία της οποίας απαιτούσε επιδίωξη των οικονομικών συμφερόντων των διαφόρων ομάδων εντός μιας μοναδικής παγκόσμιας αγοράς.²⁹ Οι ομάδες αυτές

25 Η έμφαση του γράφοντος.

26 Ού. Μπεκ, *Τι είναι παγκοσμιοποίηση; Αλυσμένες αντιλήψεις και απαντήσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1998, σσ. 28-29. Η έμφαση του γράφοντος.

27 Ως “παγκόσμια διακυβέρνηση” δύναται να ορισθούν οι κεντρικοί κανόνες ρύθμισης των κοινωνιών σε παγκόσμιο επίπεδο. Διεθνείς οργανισμοί όπως ο ΟΗΕ, ο ΠΟΕ και ο Ο.Ο.Σ.Α., αποτελούν θεσμούς παγκόσμιας διακυβέρνησης.

28 Heywood, *ό.π.*, σσ. 201-202. Ο J.S. Nye Jr. διακρίνει τέσσερις τύπους παγκοσμιοποίησης, την οικονομική, τη στρατιωτική, την κοινωνική και την περιβαλλοντική, επισημαίνοντας τον κεντρικό ρόλο των ΗΠΑ στη διαμόρφωσή τους. Βλ. J.S. Nye Jr., “Globalization and American Power”, στο D. Held και McGrew (επιμ.), *The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate*, Cambridge/Malen, Polity Press, 2003, Second Edition, σ. 112.

29 Η έμφαση του γράφοντος.

αποζητούν να στρεβλώσουν την αγορά προς όφελός τους, μέσω οργανωμένης άσκησης επιρροής επί κρατών, ορισμένα από τα οποία είναι πολύ ισχυρότερα από άλλα, δίχως ωστόσο κανένα από αυτά να ελέγχει την παγκόσμια αγορά στο σύνολό της.³⁰ Στον ορισμό του Heywood η παγκοσμιοποίηση αποτελεί την εμφάνιση ενός περίπλοκου ιστού διασυνδέσεων, γεγονόσ που καθιστά τις ζωές των ανθρώπων όλο και περισσότερο υποκείμενες στη διαμόρφωση από γεγονότα και αποφάσεις που λαμβάνονται μακριά από αυτούς. Η παγκοσμιοποίηση αποτελεί μια διαδικασία που επιβάλλεται από πάνω προς τα κάτω.³¹ Ο T.L. Friedman επινόησε τον όρο “χρυσός ζουρλομανδύας”, προκειμένου να περιγράψει τις αυστηρές επιταγές της παγκοσμιοποίησης απέναντι στα κράτη που επιδιώκουν ευημερία. Στις ανωτέρω οπτικές του φαινομένου, το παγκόσμιο στοιχείο αποκτά χαρακτήρα μιας *απαγωγικής*³² ολότητας, η οποία ως τέτοια “επιβάλλει τις απαιτήσεις της” στα υποκείμενα επιμέρους τοπικά στοιχεία.

1.3 Βασικές προσεγγίσεις του φαινομένου

Οι απόψεις για τις ιστορικές απαρχές της παγκοσμιοποίησης διαφέρουν. Σύμφωνα με τον ιστορικό N. Chanda, η παγκοσμιοποίηση, η οποία και σχετίζεται μεταξύ άλλων με μια *βασική ανθρώπινη ανάγκη* αναζήτησης “μιας καλύτερης και πληρέστερης ζωής”,³³ ανάγεται στην ύστερη εποχή των παγετώνων.³⁴ Ο οικονομολόγος A.G. Frank ανάγει την “παγκοσμιότητα” σε ολόκληρο σχεδόν τον κόσμο στον 16ο αιώνα.³⁵ Ο κοινωνιολόγος G. Therborn κάνει λόγο για έξι μείζονα ιστορικά κύματα παγκοσμιοποίησης, αρχής γενομένης από τη διάδοση των παγκόσμιων θρησκειών και την καθιέρωση διηπειρωτικών πολιτισμών από τον 4ο μ.Χ. αιώνα και έπειτα. Ο κοινωνιολόγος J.A. Scholte υποστηρίζει ότι η παγκοσμιοποίηση δεν έχει σαφή ιστορική αφετηρία.³⁶ Οι “παγκόσμιοι σύνδεσμοι” εντοπίζονται και σε προηγούμενους αιώνες, αλλά εμφανίστηκαν ως διάχυτες και μείζονες διαστάσεις της κοινωνικής ζωής κυρίως έπειτα από τα μέσα του 20ου αιώνα.³⁷ Ο οικονομολόγος D. Rodrik αναφέρει πως πολλοί ιστορικοί θεωρούν τον “μακρύ εικοστό αιώνα” έως

30 I. Wallerstein, “Η άνοδος και το μελλοντικό τέλος του καπιταλιστικού συστήματος”, στο Α.Α. Κύρτσης, (επιμ.), *Κοινωνιολογική θεωρία της ανάπτυξης*, Αθήνα, Εκδόσεις νήσος, 1999, σ. 141. Επισημαίνεται ότι ο Wallerstein απορρίπτει τον όρο παγκοσμιοποίηση ως “ακαδημαϊκό σλόγκαν”. Βλ. I. Wallerstein, “After Developmentalism and Globalization, What?”, *Social Forces*, τόμ. 83, τχ. 3, Μάρτιος 2005, σ. 1265.

31 Στο ίδιο, σ. 200. Η έμφαση του γράφοντος.

32 Ο όρος “απαγωγικός” χρησιμοποιείται με τη γνωσιολογική σημασία της γενικής έννοιας. Στην απαγωγή το επιμέρους παράγεται από το όλον.

33 N. Chanda, *Bound Together; How Traders, Preachers, Adventurers, and Warriors Shaped Globalization*, New Haven & London, Yale University Press, 2007, σσ. xi-xii.

34 Στο ίδιο, σ. xiv.

35 A.G. Frank, *ό.π.*, σ. 340.

36 Scholte, *ό.π.*, σ. 87.

37 Στο ίδιο, σ. 20.

το 1914 —οπότε ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος— ως την πρώτη εποχή της παγκοσμιοποίησης.³⁸

Ο προσδιορισμός της ιστορικής αφετηρίας της παγκοσμιοποίησης σχετίζεται άμεσα με το είδος της προσέγγισης του φαινομένου. Ο Ritzer καταγράφει πέντε κύριες προσεγγίσεις:

- Την παγκοσμιοποίηση ως εγγενή τάση βελτίωσης της ζωής, η οποία εξαπλώνεται μέσω του εμπορίου, της θρησκείας, της πολιτικής και του πολέμου.
- Την παγκοσμιοποίηση ως μακροπρόθεσμη κυκλική διαδικασία. Ο κάθε ιστορικός της κύκλος κλείνει έπειτα από μια κορύφωση. Η σύγχρονη περίοδος παγκοσμιοποίησης είναι απλώς η πιο πρόσφατη, και δεν αποτελεί μια ιδιαίτερη διαδικασία.
- Την παγκοσμιοποίηση ως ιστορικές εποχές ή κύματα, με διαφορετικά κάθε φορά σημεία εκκίνησης.³⁹ Σύμφωνα με τον G. Therborn το πρώτο κύμα έλαβε χώρα με τη διάδοση των παγκόσμιων θρησκειών και την καθιέρωση διηπειρωτικών πολιτισμών, με σημαντικότερη την περίοδο από τον 4ο έως τον 7ο αιώνα μ.Χ. Το δεύτερο κύμα έλαβε χώρα μέσω των αποικιακών κατακτήσεων στα τέλη του 15ου αιώνα. Το τρίτο κύμα προκλήθηκε από μια σειρά ενδοευρωπαϊκών αναμετρήσεων ισχύος από τα τέλη του 18ου αιώνα έως τις αρχές του 19ου αιώνα που έλαβαν παγκόσμιες διαστάσεις. Το τέταρτο κύμα τοποθετείται στην περίοδο κορύφωσης του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού, από τα μέσα του 19ου αιώνα έως το 1918. Το πέμπτο κύμα ξεκίνησε με σημείο εκπόρευσης τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, και το έκτο κύμα πραγματοποίησε ραγδαία άνοδο στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980.⁴⁰
- Την παγκοσμιοποίηση ως προϊόν διαφορετικών, καταλλήλως γόνιμων, δεδομένων ιστορικών γεγονότων. Τέτοια σημεία αποτελούν οι π.Χ. κατακτήσεις των Ρωμαίων, η ανακάλυψη της Αμερικής το 1492 και οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι.
- Την παγκοσμιοποίηση ως προϊόν ευρέων μεταβολών έπειτα από τον Β'

38 Ο ίδιος αναφέρει, ότι οι περισσότεροι οικονομικοί ιστορικοί θεωρούν τον “μακρύ αιώνα” που προηγήθηκε του 1914, ως την πρώτη εποχή της παγκοσμιοποίησης. Βλ. Rodrik, *The Globalization Paradox...ό.π.*, σ. 24.

39 G. Ritzer, *Globalization: The Essentials*, Malden MA, Oxford & Chichester, John Wiley & Sons Ltd, 2011, σσ. 17-18.

40 G. Therborn, “Globalization: Dimensions, Historical Waves, Regional Effects, Normative Governance”, *International Sociology*, τόμ. 15, τχ. 2, Ιούνιος 2000, σσ. 162-163. Ο Therborn στον οποίο αναφέρεται ο Ritzer, είναι ασαφής ως προς τα ακριβή χρονικά όρια των κυμάτων παγκοσμιοποίησης, γεγονός που προκάλεσε διαφορετικές ερμηνείες από άλλους μελετητές. Η ασάφεια είναι ιδιαίτερα προβληματική στην περίπτωση του πέμπτου κύματος. Αυτό σύμφωνα με την ανάγνωση του Ritzer ξεκίνησε έπειτα από τον Β' Π.Π, ενώ σύμφωνα με ανάγνωση των R. Van Krieken κ.ά. ξεκίνησε το 1940. Βλ. Ritzer, *στο ίδιο*, σ. 18 και R. Van Krieken κ.ά., *Sociology*, 5η έκδοση, Frenchs Forest (Sydney), Pearson Australia, 2014, σ. 38.

Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτού του είδους η παγκοσμιοποίηση διαφοροποιείται από προηγούμενες, πιο περιορισμένες παγκόσμιες διαδικασίες. Τα γεγονότα που την προκάλεσαν είναι η ανάδειξη των ΗΠΑ ως πρώτης παγκόσμιας δύναμης μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η ανάπτυξη των πολυεθνικών εταιρειών και η διάλυση της ΕΣΣΔ με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.⁴¹

1.4 Η παγκοσμιοποίηση του 19ου αιώνα

Από τις ιστορικές περιόδους της παγκοσμιοποίησης ξεχωρίζει ως ιδιαίτερα σημαντικός ο 19ος αιώνας. Οι μελετητές ενώ δίνουν έμφαση στο φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης που έλαβε χώρα την εποχή αυτή, δεν ομονοούν ως προς το σημείο έναρξής του. Ο Rodrik τοποθετεί την έναρξη της πρώτης περιόδου “πραγματικής παγκοσμιοποίησης” στις αρχές του 19ου αιώνα.⁴² Σύμφωνα με τον P. N. Stearns, ενώ ο προηγούμενος βρετανικός βιομηχανικός ανταγωνισμός είχε επηρεάσει τόπους όπως τη Λατινική Αμερική και την Ινδία, μόνο έπειτα από το 1850 προέκυψε “*μια πραγματικά παγκόσμια διάσταση*”, η οποία περιέλαβε τόπους όπως την Κίνα, την Ιαπωνία και τη Νότια Ασία.⁴³ Όπως υποστηρίζει, τα νέα τεχνολογικά επιτεύγματα στις μεταφορές και τις επικοινωνίες προκάλεσαν ειδοποιό διαφορά μεταξύ των “πρώτο-παγκοσμίων (protoglobal) προτύπων” προ του 1850 και της “παγκόσμιας ώθησης” που ακολούθησε.⁴⁴

Η παγκοσμιοποίηση του 19ου αιώνα χαρακτηρίζεται από πολλά κοινά στοιχεία με τη σύγχρονη παγκοσμιοποίηση, η οποία ενδεχομένως αποτελεί *συνέχεια* της πρώτης. Ο Rodrik αναφέρει πως κατά την παγκοσμιοποίηση του “μακρύ 19ου αιώνα” σημειώθηκε αλματώδης αύξηση του εμπορίου, ραγδαία μείωση του κόστους συναλλαγών, έκρηξη των ροών κεφαλαίου σε σημείο που επήλθε πρωτοφανής παγκόσμια χρηματοοικονομική διασύνδεση και τεράστια ροή ανθρώπων. Επισημαίνει χαρακτηριστικά, πως η παγκόσμια κινητικότητα εργαζομένων της εποχής δεν έχει ακόμη ξεπεραστεί, ενώ σύμφωνα με πολλά κριτήρια η παγκόσμια οικονομία μόλις πρόσφατα υπερέβη τα επίπεδα του 1913 στο εμπόριο και τον χρηματοοικονομικό τομέα.⁴⁵ Ειδικότερα, κατά την “εκπληκτική” σύμφωνα με τον Rodrik, χρηματοοικονομική παγκοσμιοποίηση των δεκαετιών πριν από το Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι χρηματοοικονομικές αγορές λειτουργούσαν

41 Ritzer, *ό.π.*, σσ. 18-24.

42 Rodrik, *The Globalization Paradox...ό.π.*, σσ. 23-24.

43 P.N. Stearns, *Globalization in World History*, London & New York, Routledge, 2010, σ. 92. Η έμφαση του γράφοντος.

44 Στο ίδιο, σ. 93.

45 Rodrik, *The Globalization Paradox...ό.π.*, σ. 24. Επισημαίνεται πως το *Globalization Paradox* του Rodrik εκδόθηκε το 2011.

με το ελάχιστο κόστος συναλλαγών. Τα επιτόκια σε Λονδίνο, Νέα Υόρκη και τα μείζονα χρηματοοικονομικά κέντρα της Ευρώπης κινούνταν ενιαία, σαν να αποτελούσαν τμήματα μιας ενιαίας αγοράς.⁴⁶ Η δυνατότητα μιας πολυεθνικής εταιρείας να διαμοιράζει την παραγωγή σε διαφορετικούς ανά τον κόσμο τόπους, της προσέδιδε σημαντική οικονομική και πολιτική ισχύ. Χαρακτηριστική περίπτωση υπήρξε εκείνη της αμερικανικής Singer, η οποία μετέλθε την ευρωπαϊκή της παραγωγή ως ανταγωνιστικό πλεονέκτημα εντός των ΗΠΑ, καταπνίγοντας για παράδειγμα διεκδικήσεις εργατικών συνδικάτων.⁴⁷ Η χρήση του τηλεγράφου και ιδίως των υποβρύχιων καλωδίων από τα πρακτορεία ειδήσεων, επέφερε για πρώτη φορά στην ιστορία συστηματική ανταλλαγή ηλεκτρονικών ειδήσεων ανά τον κόσμο.⁴⁸ Έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο αναδύθηκαν μεταξύ άλλων φαινόμενα όπως ο τουρισμός, η παγκόσμια αλληλογραφία, η παγκόσμια κατοχύρωση ευρεσιτεχνιών, παγκόσμιες επιστημονικές κοινότητες όπως η Παγκόσμια Μετεωρολογική Ένωση, καθιερώθηκαν διεθνή πρότυπα σε πολλούς τομείς και δημιουργήθηκαν διεθνείς πολιτικοί θεσμοί όπως η Συνθήκη της Γενεύης (1864), το Διαρκές Διαιτητικό Δικαστήριο στη Χάγη (1899) και η Διεθνής Ένωση Εργατών (1864), διαδόθηκαν ανά τον κόσμο οι τοπικές κουζίνες, ο δυτικός τρόπος ένδυσης, τα πολυκαταστήματα, ο κινηματογράφος, τα αθλήματα —με διοργάνωση των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων στη Αθήνα το 1896— και ειδικά το ποδόσφαιρο, όπως και διάφορες ασθένειες.⁴⁹ Κατά ειρωνικό τρόπο, η παγκοσμιοποίηση του 19ου αιώνα διέδωσε και την ιδεολογία που έμελλε να προκαλέσει ανάσχεσή της, τον εθνικισμό.⁵⁰ Η απόλυτη ενσάρκωση των εθνικισμών, ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος (1914-1918) λειτούργησε διασπαστικά ως προς το παγκόσμιο συνεχές που είχε αναπτυχθεί.⁵¹

1.5 Τοποθετήσεις έναντι της παγκοσμιοποίησης

Στα πλαίσια της ασάφειας, των πολλαπλών αναγνώσεων και του αμφιλεγόμενου χαρακτήρα του όρου “παγκοσμιοποίηση”, οι απόψεις για το κατά πόσον αυτός αντικατοπτρίζει μια πραγματικότητα ή όχι, δίστανται. Οι απόψεις μελετητών που τίθενται σκεπτικά έναντι της παγκοσμιοποίησης, κυμαίνονται από την απόδοση μικρής σημασίας έως την πλήρη αμφισβήτηση, ενώ ορισμένοι

46 Στο ίδιο, σσ. 36-37.

47 Stearns, *ό.π.*, σ. 100

48 T. Rantanen, “The globalization of electronic news in the 19th century”, *Media, Culture & Society*, τόμ. 19, τχ. 4, Οκτώβριος 1997 σ. 618.

49 Stearns, *ό.π.*, σσ. 103-115.

50 Στο ίδιο, σ. 117.

51 Επισημαίνεται ωστόσο πως ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος δεν έπαψε την παγκοσμιοποίηση, και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις λειτούργησε ως φορέας παγκοσμιοποίησης. Βλ. στο ίδιο, σσ. 93, 118-119.

θεωρούν ότι ο ίδιος ο όρος χρησιμοποιείται ως ιδεολογικό εργαλείο.⁵² Οι σκεπτικοί έναντι της παγκοσμιοποίησης δύναται σε γενικές γραμμές να χωριστούν σε δύο σχολές σκέψης: στη μαρξιστική σχολή και τη ρεαλιστική σχολή γεωπολιτικής.

Για ορισμένους μαρξιστές σκεπτικούς η παγκοσμιοποίηση δεν αποτελεί τίποτα περισσότερο από τη σύγχρονη εκδοχή του δυτικού ιμπεριαλισμού.⁵³ Σύμφωνα με την κλασική μαρξιστική θεώρηση, ο καπιταλισμός προκείμενου να είναι σε θέση να παράγει διαρκώς κέρδη, τείνει εγγενώς προς τη γεωγραφική επέκταση σε νέες αγορές. Οι J. Petras και H. Veltmeyer θεωρούν ότι ο όρος “παγκοσμιοποίηση” δύναται να αντικατασταθεί από τον όρο “ιμπεριαλισμός”, έναν όρο που όπως υποστηρίζουν έχει “σημαντικά μεγαλύτερη περιγραφική αξία και επεξηγηματική δύναμη”. Η δομή του νέου παγκόσμιου οικονομικού συστήματος καθορίζεται από τα συμφέροντα “μιας νέας διεθνούς καπιταλιστικής τάξης”, η οποία περιλαμβάνει τις πολυεθνικές εταιρείες, την Παγκόσμια Τράπεζα, το ΔΝΤ και άλλα οικονομικά ιδρύματα, τα φόρουμ χάραξης στρατηγικών πολιτικών όπως είναι οι G7,⁵⁴ η Τριμερής Επιτροπή και το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ, καθώς και κυβερνητικούς μηχανισμούς των ισχυρών χωρών.⁵⁵ Οι σκεπτικοί της γεωπολιτικής σχολής, θεωρούν τη διεθνή τάξη πραγμάτων ως αποτέλεσμα ενεργειών των στρατιωτικά και οικονομικά ισχυρότερων κρατών. Η διεθνοποίηση των οικονομικών και πολιτικών σχέσεων εξαρτάται από την πολιτική των μεγάλων δυνάμεων. Οι τελευταίες έχουν αποκλειστικά την ισχύ να οικοδομήσουν και να διατηρήσουν μια “ανοιχτή (φιλελεύθερη) παγκόσμια τάξη”. *Η παγκόσμια φιλελεύθερη τάξη δεν θα υπήρχε δίχως την ηγεμονία των ΗΠΑ.*⁵⁶

Η παγκοσμιοποίηση προκαλεί διαφορετικές ιδεολογικές τοποθετήσεις ως προς την δέουσα έναντι αυτής πολιτική στάση. Οι Held και McGrew καταγράφοντας τις διαφορετικές θέσεις, αρχικά διαχωρίζουν τους υπέρμαχους από τους πολέμιους της. Στους υπέρμαχους συγκαταλέγουν τους νεοφιλελεύθερους, τους φιλελεύθερους διεθνιστές και τους υποστηρικτές των θεσμικών μεταρρυθμίσεων, ενώ στους πολέμιους συγκαταλέγουν τους οπαδούς του παγκόσμιου μετασχηματισμού,⁵⁷ τους οπαδούς του κρατισμού και του προστατευτισμού, καθώς και τους

52 Βλ. για παράδειγμα: Wallerstein, “After...”, *ό.π.*, σ. 1265.

53 Επισημαίνεται ότι οι μεταμαρξιστές Χαρντ και Νέγκρι, ενώ αποδέχονται την ύπαρξη “διαδικασιών παγκοσμιοποίησης”, τις τοποθετούν εντός του πλαισίου της *Αυτοκρατορίας*, μιας νέας παγκόσμιας μορφής κυριαρχίας, συντεθειμένης από μια σειρά εθνικών και υπερεθνικών οργανισμών ενωμένων υπό μία μοναδική λογική εξουσίας. Βλ. Hardt και Negri, *ό.π.*, σσ. 311-312.

54 Group of Seven. Ομάδα αποτελούμενη από τη Γαλλία, τη Γερμανία, το Ηνωμένο Βασίλειο, τις ΗΠΑ, την Ιαπωνία, την Ιταλία και τον Καναδά, συν την Ευρωπαϊκή Ένωση.

55 Τζ. Πέτρας και Χ. Βελτμέγιερ, *Η παγκοσμιοποίηση χωρίς μάσκα. Ο ιμπεριαλισμός στον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις ΚΨΜ, 2005, σσ. 14-15. Επισημαίνεται ότι η επεξηγηματική ισχύς και το θεωρητικό βάρος του όρου “ιμπεριαλισμός” εξακολουθούν να υφίστανται. Η παγκοσμιοποίηση εντούτοις διακρίνεται από τον ιμπεριαλισμό ως αυτόνομο φαινόμενο, το οποίο ενίοτε συμπίπτει με τον ιμπεριαλισμό. Εκτενής αναφορά στις θεωρίες του ιμπεριαλισμού και τη σχέση του με την παγκοσμιοποίηση υπερβαίνουν τους σκοπούς της παρούσης διατριβής. Σύντομη αναφορά στο ζήτημα πραγματοποιείται στο κεφάλαιο “Συμπεράσματα”.

56 Held και Mc Grew, *ό.π.*, σ. 23.

57 Σύμφωνα με τους Held και Mc Grew, οι οπαδοί του παγκόσμιου μετασχηματισμού αν και τυπικά κατατάσσονται

ριζοσπάστες. Οι νεοφιλελεύθεροι επιδιώκουν την παγκόσμια επικράτηση ενός *“laissez-faire”*, μιας ελεύθερης αγοράς με ελάχιστο κράτος. Βασική ιδεολογική τους αρχή είναι η ατομική ελευθερία. Οι φιλελεύθεροι διεθνιστές υποστηρίζουν ένα είδος παγκόσμιας διακυβέρνησης, με κεντρικούς άξονες τη συνεργασία βάσει της αυξανόμενης διεθνούς αλληλεξάρτησης των κρατών, τη δημοκρατία και τους διεθνείς οργανισμούς. Κεντρικές τους θέσεις αποτελούν η προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ο καταμερισμός των ευθυνών. Οι οπαδοί των θεσμικών μεταρρυθμίσεων επιδιώκουν μεταρρυθμίσεις εντός των κρατών και παγκοσμίως, με σκοπό τη θεσμοθέτηση παγκόσμιων δημόσιων αγαθών, και μια ενισχυμένη διευρυμένη και δημοκρατική παγκόσμια διακυβέρνηση. Οι οπαδοί του παγκόσμιου μετασχηματισμού προτείνουν επανακαθορισμό της νόμιμης πολιτικής δραστηριότητας, ούτως ώστε αυτή να απελευθερωθεί από γεωγραφικούς περιορισμούς και να αποτελέσει μια διευρυμένη δημοκρατική διαδικασία. Στις ιδεολογικές τους αρχές συγκαταλέγονται η πολιτική ισότητα, η ισονομία, η ελευθερία, η κοινωνική δικαιοσύνη και ο καταμερισμός των ευθυνών. Οι τέσσερις αυτές τάσεις εμπεριέχουν σε διαφορετικό βαθμό το στοιχείο του κοσμοπολιτισμού. Οι οπαδοί του κρατισμού και του προστατευτισμού ενώ δεν αντιτίθενται κατ' ανάγκην στην παγκοσμιοποίηση, όντας ως επί το πλείστον σκεπτικοί έναντι της παγκοσμιοποίησης οπαδοί γεωπολιτικών αντιλήψεων, δίνουν έμφαση στην εθνική κρατική εξουσία και τη ρύθμιση που εκείνη ασκεί στην παγκόσμια οικονομία. Βασικές τους ιδεολογικές αρχές αποτελούν το εθνικό συμφέρον, η κοινή κοινωνικοπολιτική ταυτότητα και το κοινό πολιτικό ήθος. Η εν λόγω κατηγορία περιλαμβάνει δυο υποκατηγορίες μέγιστης αντίθεσης στην παγκοσμιοποίηση, τους θρησκευτικούς φονταμενταλιστές και τους κοσμικούς εθνικιστές.⁵⁸ Οι ριζοσπάστες αντιτίθενται στην παγκοσμιοποίηση όσο και στις παραδοσιακές δομές εξουσίας, υποστηρίζοντας τον διεθνισμό, την ισότητα, την αλληλεγγύη, τον κοινοτισμό, τη μέριμνα για το περιβάλλον και τη χειραφέτηση. Η εναλλακτική τους πρόταση έναντι της παγκοσμιοποίησης είναι ένα είδος παγκόσμιας οργάνωσης από *“τα κάτω προς τα πάνω”*.⁵⁹

Στο επίκεντρο της συζήτησης για τη δέουσα πολιτική στάση έναντι της παγκοσμιοποίησης, βρίσκεται το ιδεολογικό περιεχόμενο και η ιδεολογική χρήση του όρου, και συγκεκριμένα ο χαρακτήρας *“μονόδρομου”* που συχνά αποδίδεται στη διαδικασία. Ο Rosa υποστηρίζει ότι ενώ στην πρώτη και την κλασική νεωτερικότητα οι διαδικασίες και οι τεχνολογίες επιτάχυνσης είχαν νομιμοποιηθεί βάσει μιας ρητορείας *“προόδου”* η οποία αντικατόπτριζε την υπόσχεση της επιτάχυνσης, στην ύστερη νεωτερικότητα ο πολιτικός λόγος υιοθέτησε την ορολογία της *“εγγενούς αναγκαιότητας”* και της *“αναπόφευκτης προσαρμογής”* σε έναν έντονα ανταγωνιστικό κόσμο.⁶⁰

στους πολέμιους της παγκοσμιοποίησης, δεν δύναται να θεωρηθούν ούτε πολέμιοι, ούτε θιασώτες με την αυστηρή έννοια του όρου.

58 Επισημαίνεται ότι δεν τίθενται όλες οι ομάδες θρησκευτικού φονταμενταλισμού ενάντια στην παγκοσμιοποίηση.

59 Held και Mc Grew, *ό.π.*, σσ. 153-180.

60 Rosa, *“Social Acceleration...”*, *ό.π.*, σ. 98.

Όπως υποστηρίζουν οι M. Fourcade-Gourinchas και S.L. Babb, η ιδεολογική κυριαρχία της “νεοφιλελεύθερης” δοξασίας, οφείλεται στην επικράτηση ενός δόγματος “ανυπαρξίας εναλλακτικών”.⁶¹ Σύμφωνα με ορισμένους σκεπτικούς ως προς την παγκοσμιοποίηση, η έννοια αυτή δεν ενδείκνυται για την κατανόηση των δυνάμεων διαμόρφωσης της σύγχρονης παγκόσμιας τάξης, αλλά υφίσταται προκειμένου να επιτελεί μια ιδεολογική λειτουργία. Ο περί παγκοσμιοποίησης λόγος συμβάλει στη δικαιολόγηση και τη νομιμοποίηση ενός σχεδίου δημιουργίας μιας παγκόσμιας ελεύθερης αγοράς και της επιβολής του αγγλοαμερικανικού καπιταλισμού.⁶² Ο νομοτελειακός χαρακτήρας που συνήθως προσδίδεται στη διαδικασία παγκοσμιοποίησης, σύμφωνα με τους Petras και Veltmeyer προδίδει τις ιδεολογικές καταβολές του όρου,⁶³ τείνοντας να λάβει χαρακτήρα φυσικού φαινομένου. Οι M.B. Steger και R.K. Roy υποστηρίζουν ότι η ευρεία ερμηνεία της παγκοσμιοποίησης ως οικονομικού κυρίως φαινομένου, το οποίο ωθείται από τις μη αναστρέψιμες δυνάμεις της αγοράς και της υψηλής τεχνολογίας, προωθήθηκε από εξέχοντα στελέχη των χώρων της οικονομίας, της δημοσιογραφίας και των δημοσίων σχέσεων, της ψυχαγωγίας και του πολιτισμού, όπως και της πολιτικής.⁶⁴ Αναλόγως οι A. Tickell και J. Peck, κάνοντας λόγο για μια διαδικασία “νεοφιλελευθεροποίησης” (neoliberalization), η οποία δεν προήλθε μοιραία από τη χρεοκοπία του προηγμένου κεϋνσιανού μοντέλου τη δεκαετία του 1970, αλλά αποτέλεσε ένα σταδιακά εφαρμοζόμενο σχέδιο.⁶⁵ Ο “μύθος της παγκοσμιοποίησης” όπως ισχυρίζονται κριτικοί της, εξυπηρετεί την πειθάρχηση των πολιτών στις απαιτήσεις της παγκόσμιας αγοράς. Η όλη συζήτηση όπως επισημαίνουν, ξεκίνησε την ίδια εποχή που ξεκίνησε η παγκόσμια επιβολή νεοφιλελεύθερων πολιτικών.⁶⁶

Η σημαντικότερη τελεολογική θεωρητική ερμηνεία των παγκοσμίων τεκταινομένων των τελών του 20ου αιώνα, ανήκει στον F. Fukuyama. Ο υπέρμαχος αυτός της φιλελεύθερης δημοκρατίας και των “ελεύθερων αγορών”, ενώ δεν αναφέρει ρητά τον όρο παγκοσμιοποίηση,⁶⁷

61 M. Fourcade-Gourinchas και S. L. Babb, “The Rebirth of the Liberal Creed: Paths to Neoliberalism in Four Countries”, *American Journal of Sociology*, τόμ. 108, τχ. 3, Νοέμβριος 2002, σ. 569.

62 Held και Mc Grew, *ό.π.*, σ. 22.

63 Πέτρας και Βελτμέγιερ, *ό.π.*, σ. 13. Ο Wallerstein μάλιστα, προκειμένου να στηλιτεύσει τον δογματισμό της πεποίθησης του “μονόδρομου”, παρομοιάζει το σλόγκαν του συντηρητικού κόμματος επί Thatcher, “TINA” (There is No Alternative, ήτοι: δεν υπάρχει εναλλακτική), με τη φράση του Κορανίου “Αλλά ου άκμπαρ” που αναφωνούν οι μουσουλμάνοι. Βλ. Wallerstein, “After...”, *ό.π.*, σ. 1265.

64 M.B. Steger και R.K. Roy, *Neoliberalism: A Very Short Introduction*, Oxford, Oxford University Press, 2010, σσ. 53-54.

65 A. Tickell και J. Peck, “Making global rules: globalization or neoliberalization?”, στο J. Peck και H. Wai-chung Yeung (επιμ.), *Remaking the Global Economy, Economic-Geographical Perspectives*, London, Thousand Oaks & New Delhi, SAGE Publications, 2003, σ. 170.

66 Held και Mc Grew, *ό.π.*, σ. 22.

67 Στο σύγγραμμα “Το τέλος της ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος” ο Fukuyama μετέρχεται όρους όπως “παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία”, “παγκόσμιο, καπιταλιστικό οικονομικό σύστημα”, “παγκόσμιες αγορές” “πραγματική παγκόσμια κουλτούρα”. Βλ. F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, New York – Oxford, Singapore & Sidney, The Free Press, 1992, σσ. 33, 41, 42, 99, 108, 126. Στα μεταγενέστερα συγγράμματά του μετέρχεται τον όρο παγκοσμιοποίηση όλο και περισσότερο.

ταυτίστηκε σε μεγάλο βαθμό με τον σύγχρονο νομοτελειακό χαρακτήρα που αποδόθηκε σε αυτόν.⁶⁸ Την εποχή της πτώσης των καθεστώτων του “υπαρκτού σοσιαλισμού”, ο Fukuyama υποστήριξε, ότι το τέλος του 20ου αιώνα επέφερε αναβίωση της πεποίθησης ότι η ιστορία πορεύεται συντεταγμένα προς την επικράτηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας στο μεγαλύτερο μέρος της ανθρωπότητας.⁶⁹ Το πολίτευμα αυτό, ενδεχομένως, θα σήμαινε το τέλος “της ιδεολογικής εξέλιξης της ανθρωπότητας”, και ως τέτοιο το “τέλος της ιστορίας”.⁷⁰ Παράλληλα με τη δημοκρατία είχαν επικρατήσει οι “αρχές του φιλελευθερισμού” στην οικονομία —η λεγόμενη “ελεύθερη αγορά”—, οι οποίες και είχαν επιφέρει “πρωτόγνωρα επίπεδα υλικής ευημερίας” τόσο σε βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες, όσο και σε χώρες του Τρίτου Κόσμου.⁷¹ Δεδομένου ότι οι πόροι ήταν πλέον προσβάσιμοι ειρηνικά όπως πίστευε ο Fukuyama, μέσω των αγορών, ο πόλεμος δεν είχε τη σημασία που είχε προ δύο ή τριών αιώνων.⁷²

Υποστηρικτές του νομοτελειακού χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης εντοπίζονται ωστόσο επίσης ανάμεσα στους έναντι αυτής κριτικά τοποθετημένους. Ο Bauman θεωρεί ότι η παγκοσμιοποίηση αποτελεί την “*αναπόφευκτη μοίρα* αυτού του κόσμου, μια *μη αναστρέψιμη διαδικασία*”, η οποία επηρεάζει τους πάντες *ομοιότροπα και στον ίδιο βαθμό*. Οι Hardt και Negri υποστηρίζουν ότι “από την εποχή της πτώσης των σοβιετικών φραγμάτων στην παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία, παρατηρήθηκε μια ακαταμάχητη και μη αναστρέψιμη παγκοσμιοποίηση οικονομικών και πολιτισμικών ανταλλαγών”.⁷³

Στον αντίποδα των ανωτέρω απόψεων, ο κριτικός έναντι της παγκοσμιοποίησης Beck, θεωρεί ότι αυτή *δεν αποτελεί μονόδρομο* ως προς τις σχέσεις και τις δομές που δημιουργεί. Ο βαθμός συνθετότητας και γενίκευσης του συστήματος της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης ορίζει και τον αριθμό των εναλλακτικών, σε πείσμα μιας *φαινομενικά μη αντιστρεπτής* πορείας.⁷⁴ Αναλόγως, οι οπαδοί του “παγκόσμιου μετασχηματισμού” θεωρούν ότι η παγκοσμιοποίηση που στη σημερινή μορφή της “χαρακτηρίζεται από τεράστιες ασυμμετρίες εξουσίας, δυνατοτήτων και

68 Scholte, *ό.π.*, σσ. 32, 388, D. Kellner, “Theorizing Globalization”, *Sociological Theory*, τόμ. 20, τχ. 3, Νοέμβριος 2002, σσ. 288-289, G. Youngs, “Globalization, Technology and Consumption”, στο G. Youngs (επιμ.), *Political Economy, Power and the Body, Global Perspectives*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire RG21 6XS and London / New York, Macmillan Press Ltd / ST. Martin’s Press, Inc. 2000, σσ. 77-78, 80.

69 Στο *ίδιο*, σσ. xii-xiii.

70 Στο *ίδιο*, σ. xi.

71 Στο *ίδιο*, σ. xiv.

72 Στο *ίδιο*, σ. 262. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, ο Fukuyama απηχεί στο σημείο αυτό τον J. Schumpeter. Γενικότερα, επισημαίνεται πως ο Fukuyama δεν πρωτοτυπεί αναγγέλλοντας το “τέλος της ιστορίας”, αλλά υιοθετεί την έννοια από τον Hegel, επιχειρώντας να την επικαιροποιήσει ως προς τη νέα πραγματικότητα που προέκυψε με την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού, επικαλούμενος ετερόκλητους διανοητές, όπως μεταξύ άλλων τον Tocqueville και τον Nietzsche. Το “τέλος της ιστορίας”, ως εμπύπτον ουσιαστικά στη σφαίρα της μεταφυσικής δεν επιδέχεται εμπειρική επιβεβαίωση ή διάψευση. Βλ. κεφάλαιο “Συμπεράσματα”.

73 Hardt και Negri., *ό.π.*, σ. xi.

74 Μπεκ, *ό.π.*, σσ. 28-29.

ευκαιριών στη ζωή, δεν είναι ούτε αναπόφευκτη ούτε σταθερή”.⁷⁵

1.6 Γενικός ορισμός της παγκοσμιοποίησης

Οι πολλαπλές αναγνώσεις του όρου “παγκοσμιοποίηση”, τα διαφορετικά νοηματικά πλαίσια στα οποία εντάσσεται η έννοια, ο ασαφής της χαρακτήρας, καθώς και οι διαφορετικές ιδεολογικές τοποθετήσεις έναντι του ζητήματος, επιβάλλουν στο σημείο αυτό έναν *γενικό ορισμό*, ο οποίος θα χρησιμοποιηθεί στη διατριβή. Ο Ritzer παρέχει έναν τέτοιο περιεκτικό και σαφή θεωρητικό ορισμό:

“Η παγκοσμιοποίηση αποτελεί ένα επιταχυνόμενο σύνολο διαδικασιών το οποίο εμπεριέχει ροές που περιλαμβάνουν διαρκώς αυξανόμενο αριθμό των χώρων του κόσμου, και οι οποίες οδηγούν σε αυξανόμενη ολοκλήρωση και διασύνδεση ανάμεσα στους χώρους αυτούς.”

Αναλυτικότερα, η διαπλανητική αυτή διαδικασία —ή το σύνολο των διαδικασιών αυτών— περιλαμβάνει αυξανόμενη ρευστότητα και αυξανόμενες σε πολλαπλές κατευθύνσεις ροές ανθρώπων, αντικειμένων, τόπων, αποφάσεων και πληροφοριών, καθώς και τις δομές που συναντούν και δημιουργούν, οι οποίες αποτελούν, εμποδίζουν ή επιταχύνουν τις εν λόγω ροές”.⁷⁶

Ο ανωτέρω ορισμός διασαφηνίζεται μέσω της εξήγησης δύο κεντρικών εννοιών, της *ρευστότητας* και των *ροών*. Η έννοια της ρευστότητας αφορά στην *αυξανόμενη ευκολία κίνησης* ανθρώπων, αντικειμένων κτλ. στην *παγκόσμια εποχή*.⁷⁷ Στενά συνδεδεμένη με τη ρευστότητα, είναι η έννοια της ροής. Αυτή αφορά στην *ίδια την κίνηση* ανθρώπων, αντικειμένων κτλ., μια δυνατότητα εν μέρει εφικτή χάρη στον *αυξανόμενα πορώδη* χαρακτήρα των παγκοσμίων φραγμών.⁷⁸ Η εποχή που προηγήθηκε της τρέχουσας περιόδου παγκοσμιοποίησης χαρακτηριζόταν από αυξημένη *στερεότητα*. Οι άνθρωποι, τα αντικείμενα κ.ο.κ., έτειναν συν τω χρόνω να “σκληραίνουν”, ούτως ώστε να έχουν την τάση να παραμένουν στο ίδιο χωρικό σημείο. Οι άνθρωποι για παράδειγμα, δεν συνήθιζαν να φεύγουν από τον τόπο γεννήσεώς τους, και να αναπτύσσουν κοινωνικές σχέσεις πέρα

75 Held και Mc Grew, *ό.π.*, σ. 165.

76 Ritzer, *Globalization: The...ό.π.*, σ. 2, και Ritzer, *Globalization, A Basic ...ό.π.*, σ. 29. Επισημαίνεται, ότι ο Ritzer εν αντιθέσει με άλλους μελετητές, δεν θεωρεί ότι η πορεία προς την ολοκλήρωση αποτελεί μονόδρομο. Σύμφωνα με αυτόν η παγκοσμιοποίηση ενδέχεται να επιφέρει μεγαλύτερη ολοκλήρωση, αλλά ενδέχεται επίσης να επιφέρει μείωση του επιπέδου ολοκλήρωσης.

77 Ο Ritzer αναφέρει ως παραδείγματα μετακίνησης τόπων, την μεταφορά από τον Λόρδο Έλγιν τμημάτων του Παρθενώνα στο μουσείο του Λονδίνου, καθώς και τις πακιστανικές και ινδικές συνοικίες στο Λονδίνο. Βλ. *στο ίδιο* σσ. 5, 8.

78 *Στο ίδιο*, σ. 7.

από αυτόν. Η τρέχουσα περίοδος της παγκοσμιοποίησης αντιθέτως, ενώ δεν στερείται στερεότητα, χαρακτηρίζεται από αυξημένη ρευστότητα.

1.7 Παγκοσμιοποίηση και νεοφιλελευθερισμός

Στο επίκεντρο της συζήτησης περί παγκοσμιοποίησης, βρίσκεται ο *καπιταλιστικός* και ενίοτε ειδικότερα, ο *νεοφιλελεύθερος* χαρακτήρας της.⁷⁹ Ο Rodrik με μια φράση ορίζει ως παγκοσμιοποίηση την παγκόσμια επέκταση του καπιταλισμού.⁸⁰ Αιχμή του δόρατος στη συζήτηση, αποτελεί η εκδοχή της παγκοσμιοποίησης την οποία ο Hobsbawm χαρακτήρισε ως μια “ανεξέλεγκτη παγκόσμια αγορά”.⁸¹ Η συχνή ωστόσο ταύτιση της παγκοσμιοποίησης με τον παγκόσμιο καπιταλισμό, εντείνει την ασάφεια του όρου, με συνέπεια τη συσκότιση των πολλαπλών πτυχών του φαινομένου, πτυχών που όπως ήδη αναφέρθηκε δεν σχετίζονται υποχρεωτικά με την οικονομία, και συνεπώς δεν σχετίζονται αναγκαστικά με τον καπιταλισμό. Επιπλέον, η εν λόγω ταύτιση ενίοτε υποδηλώνει έναν περιορισμό της έννοιας του καπιταλισμού στα πλαίσια της νεοφιλελεύθερης εκδοχής του. Η συχνά εμφανιζόμενη αυτή σύγχυση αποκλείει εκδοχές του καπιταλισμού που έχουν συνδεθεί από μελετητές με την παγκοσμιοποίηση στις οποίες το κράτος παίζει πρωτεύοντα ρόλο,⁸² όπως αποτελούν ο *κεϋνσιανισμός* και ο *μερκαντισμός*.⁸³ Εν προκειμένω, θα αναπτυχθεί ειδικά η λεγόμενη “νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση” ως η *ιστορικά σημαντικότερη εκδοχή καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης*. Για τον σκοπό αυτό, κρίνεται απαραίτητη η επισήμανση μίας —φαινομενικά αυτονόητης— διάκρισης δύο εν μέρει αλληλοεπικαλυπτόμενων συζητήσεων, της παγκοσμιοποίησης και της “νεοφιλελευθεροποίησης”, καθώς και μια ανάπτυξη της τελευταίας.

79 Heywood, *ό.π.*, σ. 203.

80 Rodrik, *The Globalization Paradox...ό.π.*, σ. 233.

81 Hobsbawm, *ό.π.*, σ. 2.

82 Βλ. για παράδειγμα Rodrik, *The Globalization Paradox...ό.π.*, σ. 23.

83 Σε ό,τι αφορά στον μερκαντισμό, ορισμένοι μελετητές τον διακρίνουν από τον καπιταλισμό, όπως λόγου χάριν ο D. Osterfeld που καταλογίζει στους μαρξιστές αδυναμία διάκρισης μεταξύ καπιταλισμού και μερκαντισμού. Βλ. D. Osterfeld, “Marxism, Capitalism and Mercantilism”, *The Review of Austrian Economics*, τόμ. 5, τχ. 1, 1991, σ. 110. Στον αντίποδα, μελετητές όπως ο Marx και ο Braudel κατατάσσουν τον μερκαντισμό σαφώς ως είδος καπιταλισμού. Ο Marx γράφει σχετικά, ότι οι μερκαντιστές, “υπό τη πρόφαση της αποκλειστικής μέριμνας για τον πλούτο του έθνους και τους πόρους του κράτους, στην πραγματικότητα κηρύττουν τα συμφέροντα της *καπιταλιστικής τάξης και γενικά του πλουτισμού* ως ύστατο σκοπό του κράτους, και διακηρύσσουν την αστική κοινωνία στη θέση του παλαιού υπερκόσμιου κράτους [ενώ την ίδια στιγμή έχουν συνειδητοποιήσει] ότι η εξέλιξη των συμφερόντων του κεφαλαίου και της καπιταλιστικής τάξης, η εξέλιξη της καπιταλιστικής παραγωγής, έχει καταστεί η βάση της εθνικής ισχύος και της εθνικής υπεροχής στη σύγχρονη κοινωνία.” Βλ. K. Marx και F. Engels, *Das Kapital, Kritik der Politischen Ökonomie, Dritter Band*, Berlin, Dietz Verlag, 1957, σ. 835. (Η έμφαση του γράφοντος.) Ο δε Braudel, διαχωρίζει τον “βιομηχανικό”, τον “μερκαντιστικό” και τον “προβιομηχανικό” καπιταλισμό. Βλ. F. Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th - 18th Century, Volume III, The Perspective, of the World*, London, Collins, 1984, σσ. 593, 596.

1.7.1 Η επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού

Τη δεκαετία του 1970, μια σειρά από παγκόσμιας σημασίας γεγονότα συνέβαλλαν στην επικράτηση ενός παγκόσμιου “νεοφιλελεύθερου” οικονομικού υποδείγματος. Το προηγθέν υπόδειγμα, ο κεϋνσιανισμός, είχε αποτύχει ως προς την πρόβλεψη του φαινομένου του στασιμοπληθωρισμού.⁸⁴ Το 1971 οι ΗΠΑ αποφάσισαν μονομερώς την άρση της μετατρεψιμότητας του δολαρίου σε χρυσό (Nixon shock), εγκαταλείποντας έτσι, και ουσιαστικά τερματίζοντας το σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών του Bretton Woods.⁸⁵ Το 1973 ξέσπασε η πρώτη ενεργειακή κρίση, κυρίως συνεπεία της αντίδρασης πετρελαιοπαραγωγών χωρών στον πόλεμο του Γιομ Κιπούρ.⁸⁶ Το 1979 ξέσπασε η δεύτερη ενεργειακή κρίση, αφότου η Ισλαμική Επανάσταση διατάραξε την ομαλή παραγωγή πετρελαίου στο Ιράν, με αποτέλεσμα τη δραματική άνοδο των διεθνών τιμών του πετρελαίου. Οι κρίσεις αυτές σύμφωνα με τον G. Soros, είχαν ως συνέπεια την άρση των περιορισμών της διεθνούς ροής των κεφαλαίων.⁸⁷ Επίσης, όπως υποστηρίζουν οι Fourcade-Gourinchas και Babb, στην απελευθέρωση της κίνησης των κεφαλαίων συνέβαλε η ταχεία πρόοδος της χρηματοοικονομικής καινοτομίας και η “πολυεθνικοποίηση” (multinationalization) των εταιρειών.⁸⁸ Οι συμφωνίες εμπορίου επεκτάθηκαν πέρα από την άρση των περιορισμών των εισαγωγών, επιπλέον στο πεδίο των εγχώριων πολιτικών. Τα αναπτυσσόμενα κράτη δέχτηκαν ισχυρές πιέσεις στην κατεύθυνση ανοίγματος των αγορών τους στο ξένο εμπόριο και τις ξένες επενδύσεις.⁸⁹ Το 1995, έπειτα από σχεδόν οκτώ έτη διαπραγματεύσεων του λεγόμενου “Τύρου της Ουρουγουάης”, επετεύχθη η συμφωνία δημιουργίας του ΠΟΕ.⁹⁰ Το γεγονός αυτό, καθώς και η αναδειχθείσα από το 1990 και έπειτα χρηματοοικονομική παγκοσμιοποίηση, θεωρούνται από τον Rodrik ως τα γεγονότα που σήμαναν την εγκατάλειψη του πνεύματος του Bretton Woods, προκειμένου να δημιουργηθεί αυτό που αποκαλεί “υπερπαγκοσμιοποίηση” (hyperglobalization). Οι εγχώριες οικονομικές πολιτικές υποτάχθηκαν στο διεθνές εμπόριο και τον χρηματοοικονομικό τομέα, ενώ η παγκόσμια ολοκλήρωση αγορών αγαθών και κεφαλαίων επισκίασε τις εγχώριες

84 Στασιμοπληθωρισμός είναι η αύξηση του πληθωρισμού δίχως οικονομική ανάπτυξη.

85 Fourcade-Gourinchas και Babb, *ό.π.*, σ. 538.

86 Επρόκειτο για πόλεμο του Ισραήλ ενάντια στη αραβική συμμαχία Αιγύπτου, Συρίας, Ιράκ και Ιορδανίας. Στην κρίση του 1973 ξεχωρίζουν 3 σημαντικά γεγονότα: η αύξηση της τιμής του πετρελαίου από τον OPEC, η μείωση της παραγωγής με τελικό στόχο το 25% από τις περισσότερες αραβικές χώρες - εξαγωγείς πετρελαίου, και το εμπάργκο που επέβαλε ο OPEC σε συγκεκριμένες χώρες, όπως οι ΗΠΑ και η Ολλανδία. Ο R.E. Licklider αποδίδει στην πρώτη περίπτωση κερδοσκοπικά κίνητρα, ενώ στις υπόλοιπες δύο πολιτικά κίνητρα, με χρήση του “όπλου του πετρελαίου”. Βλ. R.E. Licklider, “The failure of the Arab oil weapon in 1973-1974”, *Comparative Strategy*, τόμ. 3, τχ. 4, 1982, σ. 366.

87 G. Soros, *Η κρίση του παγκόσμιου καπιταλισμού. Η ανοιχτή κοινωνία σε κίνδυνο*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 1999, σ. 197.

88 Fourcade-Gourinchas και Babb, *ό.π.*, σ. 537.

89 Rodrik, *The Globalization Paradox...ό.π.*, σ. xvii.

90 Ο ΠΟΕ αντικατέστησε τη ΓΕΣΔΕ.

πολιτικές προτεραιότητες και κατέστη αυτοσκοπός.⁹¹ Η παγκοσμιοποίηση της δεκαετίας του 1990 χαρακτηρίστηκε από τον χρηματοοικονομικό μετασχηματισμό (financialization), δηλαδή την μετατόπιση του κέντρου βάρους της οικονομίας από τον “πραγματικό” στον χρηματοοικονομικό τομέα.⁹²

Το “νεοφιλελεύθερο” υπόδειγμα που προώθησαν το ΔΝΤ, η Παγκόσμια Τράπεζα και ο ΠΟΕ, συχνά ταυτίζεται με τη λεγόμενη “Συναίνεση της Ουάσινγκτον”.⁹³ Τον όρο εισήγαγε το 1989 ο J. Williamson προκειμένου να ονοματίσει μια λίστα δέκα πολιτικών, για τις οποίες θεωρούσε ότι “όλοι λίγο πολύ στη Ουάσινγκτον θα συμφωνούσαν ότι ήταν λίγο πολύ απαραίτητες παντού στη Λατινική Αμερική”.⁹⁴ Η έννοια “Ουάσινγκτον” περιλάμβανε τόσο “την πολιτική Ουάσινγκτον του Κογκρέσου και τα ανώτερα στελέχη της κυβέρνησης, [όσο] και την τεχνοκρατική Ουάσινγκτον των διεθνών χρηματοοικονομικών θεσμών, των οικονομικών υπηρεσιών της κυβέρνησης των ΗΠΑ, το διοικητικό συμβούλιο της Ομοσπονδιακής Τράπεζας των ΗΠΑ⁹⁵ [καθώς] και δεξαμενές σκέψης”.⁹⁶ Σύμφωνα με τον Ritzer, το υπόδειγμα της “Συναίνεσης της Ουάσινγκτον” έφθασε στο απόγειό του κατά την περίοδο από το 1980 έως τις αρχές της δεκαετίας του 1990, όπως φαίνεται στη δημιουργία της NAFTA και άρχισε να καταρρέει έπειτα από τις οικονομικές κρίσεις στο Μεξικό (1994, 1998), στην Ασία (1997-1998), στην Αργεντινή (2001), καθώς και τα σκάνδαλα στις εταιρείες Enron (2001) και WorldCom (2002), γεγονότα για τα οποία θεωρήθηκαν υπεύθυνες νεοφιλελεύθερες πολιτικές όπως η “απορρύθμιση”⁹⁷ και οι ιδιωτικοποιήσεις.⁹⁸

Ιδιαίτερα σημαντικές ως προς τη μετάβαση σε ένα παγκόσμιο “νεοφιλελεύθερο” υπόδειγμα τη δεκαετία του 1980, είναι οι εξελίξεις που έλαβαν χώρα σε τρία κράτη: τη Χιλή, τις ΗΠΑ, και το Ηνωμένο Βασίλειο.⁹⁹ Δεδομένες πολιτικές που ακολουθήθηκαν στα τρία αυτά κράτη, αποτέλεσαν σταδιακά το παγκόσμιο πρότυπο προσαρμογής, *ανίσχυρων ιδίως κρατών* στην παγκόσμια οικονομία.¹⁰⁰ Οι εν λόγω πολιτικές που καταγράφονται στη συνέχεια, όρισαν σε μεγάλο βαθμό το

91 Rodrik, *The Globalization Paradox...ό.π.*, σ. 76.

92 Εκτενής αναφορά στον χρηματοοικονομικό μετασχηματισμό πραγματοποιείται στο κεφάλαιο 4.

93 J. Stiglitz, *Making Globalization Work*, New York – London, W.W. Norton & Company, 2006, σσ. 16-17.

94 Ο ίδιος ο Williamson εντούτοις κρατά αποστάσεις από τη μεταγενέστερη χρήση του όρου, διαχωρίζοντάς τον από τον νεοφιλελευθερισμό και τον “φονταμενταλισμό της αγοράς”. Βλ. J. Williamson, “A Short History of the Washington Consensus”, στο N. Serra και J.E. Stiglitz (επιμ.), *The Washington Consensus Reconsidered, Towards a New Global Governance*, Oxford, Oxford University Press, 2008, σσ. 22-23.

95 Federal Reserve Bank.

96 Στο ίδιο, σσ. 13-14. Η έμφαση του γράφοντος.

97 Επισημαίνεται ότι ορισμένοι μελετητές απορρίπτουν την “απορρύθμιση” ως αίτιο επικράτησης του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού. Οι L. Panich και M. Konings υποστηρίζουν ότι στην πραγματικότητα επρόκειτο για μια νέα ρύθμιση φιλική προς τον χρηματοοικονομικό μετασχηματισμό (financialization) της οικονομίας. Βλ. L. Panich, M. Konings, “Myths of Neoliberal Deregulation”, *New Left Review*, τχ. 57, Μάιος-Ιούνιος 2009, σσ. 69-70. Οι Tickell και Peck μιλούν για μια “κινητοποίηση της κρατικής εξουσίας στη αντιφατική επέκταση και αναπαραγωγή προτύπων (τύπου) αγοράς”. Βλ. Tickell και Peck, *ό.π.*, σ. 166

98 Ritzer, *Globalization: The...ό.π.*, σ. 39.

99 Ειδικά οι ΗΠΑ πρωτοστάτησαν μέσω διεθνών συμφωνιών στην οικοδόμηση μιας παγκόσμιας “νεοφιλελεύθερης” οικονομίας.

100 Τέτοιου είδους πολιτικές εφαρμόστηκαν κυρίως σε κράτη με μικρή διεθνή διαπραγματευτική ισχύ.

περιεχόμενο του όρου “νεοφιλελευθερισμός”.¹⁰¹

Η Χιλή υπήρξε η πρώτη χώρα η οποία εγκατέλειψε το μεταπολεμικό οικονομικό υπόδειγμα για χάρη μιας σειράς μεταρρυθμίσεων υπέρ των αγορών που επεβλήθησαν επί δικτατορίας Pinochet (1973-1990). Οι μεταρρυθμίσεις υπήρξαν ιδιαίτερα ριζοσπαστικές σε μια εποχή που διεθνώς κυριαρχούσαν ακόμη κεϋνσιανές και αναπτυξιακές αντιλήψεις.¹⁰² Αφορούσαν σε μείωση δασμών, ιδιωτικοποιήσεις δημοσίων εταιρειών, αναθεώρηση της εργατικής νομοθεσίας υπέρ των βιομηχάνων, όπως και σε μετασχηματισμό του συνταξιοδοτικού συστήματος σε ένα σύστημα ιδιωτικών συντάξεων.¹⁰³ Σε ό,τι αφορά στη νομισματική πολιτική, το χιλιανό πέσο συνδέθηκε με το δολάριο, με σκοπό μια υποτιθέμενη αυτόματη ρύθμιση του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας βάσει των αυξομειώσεων του επιτοκίου.¹⁰⁴ Εάν η Χιλή αποτέλεσε την πρώτη χώρα “εμπράγματος νεοφιλελευθερισμού”, οι ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο έπαιξαν καθοριστικό ρόλο ως προς την παγκόσμια επιβολή νεοφιλελεύθερων ιδεών και πολιτικών.¹⁰⁵

Στις ΗΠΑ της περιόδου 1978-1979, η —έως τότε παρεμβατική— κυβέρνηση Carter εισήγαγε ορισμένες νεοφιλελεύθερες πολιτικές, όπως “απορρύθμιση” της αγοράς, περικοπές σε κοινωνικά προγράμματα και γενικότερη δημοσιονομική και νομισματική λιτότητα. Αυτού του είδους οι πολιτικές θα αποτελούσαν τον κεντρικό άξονα των πολιτικών της διάδοχης κυβέρνησης

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι ιδιωτικοποιήσεις και οι δραστικές περικοπές στην κοινωνική πολιτική σε υπερχρεωμένα κράτη όπως την Αργεντινή, στην οποία επεβλήθη από το ΔΝΤ μια αυστηρά νεοφιλελεύθερη πολιτική. Άλλα κράτη, είτε ακολούθησαν διαφορετική πολιτική προσαρμογής στην παγκόσμια οικονομία όπως συνέβη στην περίπτωση της ισχυρής Κίνας, είτε ακόμα αντιμετωπίστηκαν με “ευνοϊκό” τρόπο από το ΔΝΤ για γεωπολιτικούς λόγους, όπως συνέβη στην περίπτωση της Τουρκίας. Για την “ευνοϊκή” μεταχείριση της τελευταίας βλ. Z. Önis, “Varieties and crises of neoliberal globalisation: Argentina, Turkey and the imf”, *Third World Quarterly*, τόμ. 27, τχ. 2, 2006, σσ. 253-254. Γενικά για τη σημασία του γεωπολιτικού παράγοντα στη διαμόρφωση της δανειοδοτικής πολιτικής του ΔΝΤ, βλ. J. Rynaud και J. Vauday, “IMF Lending and Geopolitical Influences: The Articles of Agreements and Beyond” (αρχείο pdf), *Centre d'Etudes et de Recherches sur le Développement International*, [ιστότοπος],

www.cerdi.org/uploads/sfCmsContent/html/199/Reynaud_Vauday.pdf, (ανάκτηση 7/4/2014).

101 Ο R. Abdelal υποβαθμίζοντας τον ρόλο των ΗΠΑ στην παγκόσμια απελευθέρωση της κίνησης των κεφαλαίων, επισημαίνει τη σημασία του ρόλου Ευρωπαίων και ειδικά Γάλλων στην εισαγωγή σχετικών ρυθμίσεων. Όπως υποστηρίζει, οι κρισιμότερες συζητήσεις έλαβαν χώρα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, τον Ο.Ο.Σ.Α. και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Η κωδικοποίηση των “φιλελεύθερων” κανόνων από την ΕΕ και τον Ο.Ο.Σ.Α., αποτέλεσαν πρότυπο πολιτικής ευρωπαϊκών και ανεπτυγμένων κρατών. Τη στιγμή που η Ευρώπη και ιδίως το Ηνωμένο Βασίλειο, η Γερμανία και η Ολλανδία, ετίθεντο υπέρ της απελευθέρωσης των κεφαλαίων, πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτήν έπαιξαν τρεις Γάλλοι τεχνοκράτες. Επρόκειτο για τους Jacques Delors της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, Henri Chavranski του Ο.Ο.Σ.Α. και Michel Camdessus του ΔΝΤ, οι οποίοι και πρωτοστάτησαν στην αρχιτεκτονική του ρυθμιστικού πλαισίου της απελευθέρωσης των κεφαλαίων. Η διαδικασία έλαβε χώρα την περίοδο από το 1983 έως το 1990. Επισημαίνεται ότι κατά την περίοδο αυτή κυβερνούσαν τη Γαλλία οι σοσιαλιστές του François Mitterrand, με μια περίοδο συγκυβέρνησης με τη δεξιά (1986-1988). Βλ. R. Abdelal, “Writing the rules of global finance: France, Europe, and capital liberalization”, *Review of International Political Economy*, τόμ. 13, τχ. 1, Φεβρουάριος 2006, σσ. 1, 6.

102 Fourcade-Gourinchas και Babb, *ό.π.*, σσ. 542-543.

103 Επιπλέον, πραγματοποιήθηκε επιστροφή απαλλοτριωμένων γαιών από την πραξικοπηματικά ανατραπείσα κυβέρνηση του σοσιαλιστή Salvador Allende, στους πρότερους ιδιοκτήτες τους.

104 Fourcade-Gourinchas και Babb, *ό.π.*, σ. 545.

105 R. Gilpin, *The Challenge of Global Capitalism, The world Economy in the 21st Century*, Princeton, Princeton University Press 2000, σσ. 8, 84, και Ν. Κουτσιαράς, *Η Εκδίκηση των δούλων και η εφεδρεία των μακαριτών*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2012, σσ. 145-146.

του R. Reagan, (1981-1989).¹⁰⁶ Η τελευταία, ακολουθώντας αρχές της σχολής των “οικονομικών της προσφοράς” (supply side economics), επεδίωξε οικονομική ανάπτυξη μέσω ελάφρυνσης της φορολογίας, αποσκοπώντας στην κάλυψη των κρατικών ελλειμμάτων από τα αυξημένα φορολογικά έσοδα που αναμένετο ότι θα προέκυπταν.¹⁰⁷ Το 1986 σε μια απόπειρα μείωσης του ελλείμματος προϋπολογισμού, η αμερικανική κυβέρνηση αύξησε την εταιρική φορολόγηση ως αντιστάθμισμα στη μείωση του φόρου φυσικών προσώπων. Η φορολογική πολιτική της κυβέρνησης Reagan είχε ως αποτέλεσμα την ουσιαστική διάλυση του κρατικού συστήματος αναδιανομής του πλούτου, γεγονός που είχε ως συνέπεια άνοιγμα της ψαλίδας μεταξύ πλουσίων και μεσαίας τάξης. Στον τομέα της νομισματικής πολιτικής ο Reagan ανανέωσε τη θητεία του μονεταριστή P. Volcker, τον οποίον διαδέχθηκε το 1987 ο επίσης μονεταριστής A. Greenspan.¹⁰⁸

Οι εφαρμοσθείσες πολιτικές της κυβέρνησης Reagan είχαν ως αποτέλεσμα τη γενικότερη απορρύθμιση της αγοράς. Μεταξύ άλλων προέκυψε μια σειρά εταιρικών συγχωνεύσεων και εξαγορών. Η ανάγκη χρηματοδότησης αυτών έφερε στο προσκήνιο νέα επενδυτικά εργαλεία.¹⁰⁹ Εταιρείες με αξιόλογα περιουσιακά στοιχεία αλλά χαμηλή κερδοφορία, συχνά αποτελούσαν στόχο επιθετικών εξαγορών με σκοπό την εκποίηση. Οι κερδοσκόποι και γενικά οι κάτοχοι μετοχών ευνοήθηκαν κατά τη διάρκεια του ανοδικού κύκλου της αγοράς από το 1984 έως το 1987.¹¹⁰ Τα προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας υπέστησαν μεταρρυθμίσεις στο όνομα της “αποτελεσματικότητας” και του “ανταγωνισμού”.¹¹¹

Ιδιαίτερα σημαντικές για τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση υπήρξαν τρεις τουλάχιστον παρεμβάσεις της κυβέρνησης Reagan σε διεθνές επίπεδο. Το 1982 η αμερικανική κυβέρνηση μετείχε ενεργά στις διαπραγματεύσεις της Γενικής Συμφωνίας Δασμών και Εμπορίου (ΓΕΣΔΕ) υπέρ της απελευθέρωσης των τομέων του εμπορίου γεωργικών προϊόντων και των υπηρεσιών.¹¹² Λίγο αργότερα, ο πρόεδρος Reagan διαδραμάτισε καίριο ρόλο στον καθορισμό της ατζέντας διαπραγματεύσεων της ανωτέρω συμφωνίας στον λεγόμενο “Γύρο της Ουρουγουάης” (1986-1994). Οι συζητήσεις που περιλάμβαναν τομείς από τη γεωργία και την παροχή υπηρεσιών έως τα πνευματικά δικαιώματα, καθόρισαν τη βασική πορεία που θα ακολουθούσε το ελεύθερο εμπόριο στη δεκαετία του 1990. Τέλος, η κυβέρνηση Reagan διαπραγματεύθηκε επιτυχώς τη Συμφωνία

106 D.M. Kotz, “Globalization and Neoliberalism”, *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society*, τόμ. 14, τχ. 2, 2002, σ. 70.

107 Ο Reagan όχι μόνο δεν πέτυχε να μειώσει το έλλειμμα, —κάτι το οποίο άλλωστε εν αντιθέσει με τους μονεταριστές δεν αποτελούσε για εκείνον πρώτιστο μέλημα—, αλλά το μεγέθυνε, ιδίως εξαιτίας της μεγάλης αύξησης των κονδυλίων άμυνας. Τελικά υποχρεώθηκε να αντιμετωπίσει το μεγαλύτερο έλλειμμα στην ιστορία των ΗΠΑ.

108 Steger και Roy, *ό.π.*, σσ. 27-30.

109 Παράδειγμα αποτελούν τα “junk bonds”, είδος ομολόγων υψηλής απόδοσης και υψηλού ρίσκου.

110 Steger και Roy, *ό.π.*, σσ. 31-32.

111 Στο ίδιο, σσ. 34-35.

112 Τελικά ωστόσο, η κυβέρνηση υπαναχώρησε έπειτα από πιέσεις υπέρ των εγχώριων παραγωγών.

Ελεύθερων Συναλλαγών (FTA) με τον Καναδά και αργότερα με το Μεξικό. Η διαδικασία ολοκληρώθηκε το 1993 επί Bill Clinton, με την υπογραφή της NAFTA.¹¹³

Η πρωθυπουργός του Ηνωμένου Βασιλείου Margaret Thatcher (1979-1990), ακολούθησε ένα σύνολο πολιτικών που περιλάμβανε μείωση φόρων, μείωση των ελέγχων των συναλλαγματικών ισοτιμιών, μείωση των ρυθμίσεων της αγοράς, ιδιωτικοποίηση εθνικών βιομηχανιών και αποδυνάμωση των εργατικών συνδικάτων. Στο στόχαστρο της μονεταριστικής της οικονομικής πολιτικής βρέθηκαν ο πληθωρισμός και το δημοσιονομικό έλλειμμα. Προκειμένου να πετύχει τον στόχο της, δεν δίστασε να αυξήσει τον φόρο προστιθέμενης αξίας, να επιβάλλει νέο φόρο στα έσοδα από το πετρέλαιο της βόρειας θάλασσας, την ίδια στιγμή που παραχώρησε φορολογικές ελαφρύνσεις στα υψηλότερα εισοδήματα. Όντας αρνητικά διακείμενη έναντι της τοπικής αυτοδιοίκησης κατήργησε τοπικούς φόρους αντικαθιστώντας τους με τον διαβόητο “κεφαλικό” φόρο “poll tax”, τον οποίον αναγκάστηκε αργότερα να αποσύρει. Η Thatcher επιχείρησε “απελευθέρωση” της αγοράς εργασίας, του καθεστώτος κοινωνικής ασφάλισης, του βρετανικού εθνικού συστήματος υγείας και του κοινωνικού κράτους, ενίοτε δίχως επιτυχία εξαιτίας αντιδράσεων. Μια από τις πλέον σημαντικές μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε ήταν η κατάργηση των περισσότερων περιοριστικών ρυθμίσεων της χρηματοοικονομικής αγοράς και ο εκσυγχρονισμός του λονδρέζικου χρηματιστηρίου. Ως αποτέλεσμα αυτής και άλλων νεοφιλελεύθερων πολιτικών, το Σίτι του Λονδίνου προσέλκυσε κεφάλαια από ολόκληρο τον κόσμο και κατέστη διεθνές χρηματοοικονομικό κέντρο.¹¹⁴

Οι Steger και Roy υποστηρίζουν ότι το πρώτο αυτό “κύμα νεοφιλελευθερισμού” της δεκαετίας του 1980, αποτέλεσε μια επιτυχή *ιδεολογική εκστρατεία* ενάντια στο κεϋνσιανού τύπου ευρύ κράτος και τον κρατικό παρεμβατισμό στην αγορά.¹¹⁵ Η εμπέδωση του νεοφιλελευθερισμού σε ΗΠΑ και Ηνωμένο Βασίλειο ολοκληρώθηκε από τις μεταγενέστερες κυβερνήσεις του δημοκρατικού Clinton (1993-2001) και του “Νέου Εργατικού” (New Labour) Tony Blair (1997-2007) αντίστοιχα. Η αριστερά έπειτα από την πτώση του ανατολικού μπλοκ ήρθε αντιμέτωπη με μια ανάγκη ιδεολογικού αναπροσδιορισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, οι Αμερικανοί “Δημοκρατικοί” και οι Βρετανοί “Εργατικοί” επιχείρησαν να ακολουθήσουν μια “μέση οδό”, όπου ένας μεγάλος αριθμός νεοφιλελεύθερων πολιτικών θα συνδυαζόταν με ορισμένες παραδοσιακά αριστερές πολιτικές.¹¹⁶

Το 1990 το υπερμέγεθες έλλειμμα προϋπολογισμού των ΗΠΑ είχε οδηγήσει τον ρεπουμπλικάνο πρόεδρο G.H.W. Bush στην αύξηση των φόρων στα ανώτερα εισοδήματα. Ο

113 Steger και Roy, *ό.π.*, σ. 37.

114 Στο ίδιο, σσ. 38-44, Y. Varoufakis, *The Global Minotaur, America, the True Origins of the Financial Crisis and the Future of the World Economy*, London & New York, Zed Books, 2011, σσ. 137-138.

115 Steger και Roy, *ό.π.*, σ. 49.

116 Κουτσιαράς, *ό.π.*, 2012, σσ. 122-123, Steger και Roy, *ό.π.*, σ. 50.

διάδοχος πρόεδρος Clinton, πιστός στον στόχο δημοσιονομικής σταθερότητας και έτοιμος να μειώσει το έλλειμμα, έθεσε αυστηρά όρια σε αυτό, ενώ έθεσε ως στόχο χαμηλό πληθωρισμό της τάξεως του 3% - 3,5%. Προκειμένου να εξευμενίσει τους επενδυτές, έδωσε ελευθερία κινήσεων σε ό,τι αφορά στη νομισματική πολιτική και τη ρύθμιση των επιτοκίων στον πρόεδρο της κεντρικής τράπεζας Greenspan και την ανεξάρτητη αρχή της.¹¹⁷ Η οικονομική πολιτική της κυβέρνησης Clinton, επέφερε μείωση του ελλείμματος και των μακροπρόθεσμων επιτοκίων δίχως αποδυνάμωση του δολαρίου. Μεγάλα επενδυτικά κεφάλαια της Νοτιοανατολικής Ασίας εκτόξευσαν τις μετοχές των εταιρειών νέας τεχνολογίας στα ύψη, με τη Silicon Valley, την έδρα υψηλής τεχνολογίας των ΗΠΑ, να βιώνει πρωτοφανή ανάπτυξη. Μια σειρά από χώρες της Λατινικής Αμερικής συνέδεσαν τα νομίσματά τους με το σταθερό αμερικανικό δολάριο, έτσι ώστε κατέστησαν ελκυστικές για εκείνες, επενδύσεις όπως τα αμερικανικά ομόλογα. Ο Clinton προέβη σε φοροαπαλλαγές κερδών από επενδύσεις σε μετοχές ακινήτων και αξιόγραφα. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 οι αποζημιώσεις των διευθυνόντων συμβούλων αυξήθηκαν κατά πολύ, ενώ οι μισθοί παρέμειναν στάσιμοι ή αυξήθηκαν ελάχιστα. Ο Clinton αναθεώρησε επί το αυστηρότερο προγράμματα κοινωνικής αρωγής, όπως αυτά της υποστήριξης των ανέργων ή της μητρότητας. Παράλληλα, εισήγαγε και ορισμένες ρυθμίσεις κεντροαριστερής έμπνευσης, όπως την καθιέρωση ελάχιστου μισθού. Σε γενικές γραμμές, το άνοιγμα της ψαλίδας μεταξύ πλουσίων και φτωχών διευρύνθηκε δραματικά.¹¹⁸ Η κυβέρνηση Clinton εισήγαγε μια σειρά μέτρων απορρύθμισης, με σημαντικότερη την κατάργηση της νομικής διάκρισης διαφορετικών τύπων επενδυτικών εργασιών.¹¹⁹ Ο νόμος “Gramm–Leach–Bliley Act”, γνωστός και ως “νόμος εκσυγχρονισμού των χρηματοοικονομικών υπηρεσιών” του 1999, ήρε μια σειρά από διατάξεις νόμων που καθιστούσαν ασυμβίβαστες τις τραπεζικές, τις ασφαλιστικές και τις χρηματοοικονομικές/μεσιτικές εργασίες.¹²⁰ Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, ο εν λόγω νόμος φέρει ευθύνη για την κρίση των ενυπόθηκων δανείων το 2007, κρίση η οποία και εξαπλώθηκε από τις ΗΠΑ σε ολόκληρο τον πλανήτη.¹²¹

Στο πεδίο της διεθνούς οικονομικής πολιτικής, η κυβέρνηση Clinton προώθησε NAFTA και τις διαπραγματεύσεις στη ΓΕΣΔΕ, με αποτέλεσμα την υπογραφή της συμφωνίας του Μαρακές το 1994, βάσει της οποίας ιδρύθηκε ο ΠΟΕ, και οι κανόνες ρύθμισης του παγκόσμιου οικονομικού

¹¹⁷ Στο ίδιο, σ. 58.

¹¹⁸ Στο ίδιο, σσ. 60, 66.

¹¹⁹ J.E. Stiglitz, *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*, New York & London, W.W.Norton & Company, 2012, σσ. 400-401.

¹²⁰ “The Gramm–Leach–Bliley Act”, *epic.org*, [ιστότοπος], <http://epic.org/privacy/glbba/>, (ανάκτηση 31/1/2014). Ο παλαιότερος νόμος διατάξεις του οποίου ήρθαν, ήταν ο Glass–Steagall Act του 1933, ο οποίος και είχε ψηφιστεί στον απόηχο της Μεγάλης Ύφεσης.

¹²¹ Με τα λόγια του J.K. Grant: “[στην] ουσία ο νόμος “Gramm–Leach–Bliley” σάρωσε σχεδόν έξι δεκαετίες χρηματοοικονομικής ρύθμισης”. Βλ. J.K. Grant, “What the Financial Services Industry Puts Together Let No Person Put Asunder: How the Gramm–Leach–Bliley Act Contributed to the 2008-2009 American Capital Markets Crisis”, *Albany Law Review*, τόμ. 73, τχ. 2, Ιανουάριος 2010, σ. 372.

συστήματος απέκτησαν εντονότερο νεοφιλελεύθερο χαρακτήρα. Η συμφωνία που προέβλεπε επιπλέον απελευθέρωση του εμπορίου αγαθών καθώς και διεύρυνση της εμπορικής απελευθέρωσης υπηρεσιών, όριζε με σαφήνεια τις “αθέμιτες εμπορικές πρακτικές”, και προωθούσε μια διεθνή συμφωνία στα πνευματικά δικαιώματα.¹²² Η κυβέρνηση Clinton επεδίωξε την επιβολή “προγραμμάτων διαρθρωτικής προσαρμογής” σε αναπτυσσόμενες χώρες μέσω διεθνών οργανισμών όπως το ΔΝΤ και η Παγκόσμια Τράπεζα. Οι πλέον χαρακτηριστικές περιπτώσεις εξαγωγής των νεοφιλελεύθερων προτύπων από τις ΗΠΑ αφορά στα κράτη που διαδέχτηκαν την ΕΣΣΔ, και δη στη Ρωσία. Οι ΗΠΑ πέτυχαν να τοποθετήσουν στη Ρωσία δεκάδες οικονομικούς συμβούλους, επιφορτισμένους με το έργο της μετάβασης της χώρας στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς. Επιπλέον, ο Αμερικανός πρόεδρος υποστήριξε τις προσπάθειες επιβολής “θεραπείας σοκ” στη χώρα, από την ομάδα G7 και το ΔΝΤ. Ο οικονομολόγος του Χάρβαρντ και μετέπειτα σύμβουλος της ρωσικής κυβέρνησης επί προέδρου Yeltsin, J. Sachs (1991-1993), υποστήριξε σθεναρά μια πολιτική άρσης ελέγχου των τιμών, ιδιωτικοποίησης σχεδόν 250.000 κρατικών εταιρειών και απελευθέρωσης του εμπορίου, με αντάλλαγμα ευμεγέθη δάνεια από το ΔΝΤ και άλλους οικονομικούς οργανισμούς.¹²³

Το 1996 στο Ηνωμένο Βασίλειο ο αντιπολιτευόμενος την κυβέρνηση των Συντηρητικών, ηγέτης του Κόμματος των Εργατικών Blair, υποσχέθηκε να δώσει τέλος στην “παλιά πολιτική της ‘ταξικής πάλης’”, και επεδίωξε να συμβιβάσει τα συμφέροντα της μεσαίας τάξης με τα επιχειρηματικά συμφέροντα.¹²⁴ Στη διακήρυξη των “Νέων Εργατικών” αναφέρεται ότι “κυβέρνηση και βιομηχανία οφείλουν να εργαστούν από κοινού προκειμένου να επιτύχουν καίριους στόχους με σκοπό τον εμπλουτισμό του δυναμισμού της αγοράς και όχι την υπονόμευσή της”. Σε άλλο σημείο, τα “υγιή κέρδη” αναφέρονται ως βασική κινητήριος δύναμη μιας “δυναμικής οικονομίας της αγοράς”.¹²⁵ Η δεξιά στροφή του Κόμματος των Εργατικών υπήρξε κυρίως αποτέλεσμα της δεκαοκταετούς διακυβέρνησης της χώρας από κυβερνήσεις των συντηρητικών. Ο Blair και ο μετέπειτα υπουργός οικονομικών της κυβέρνησης του πρώτου και εν συνεχεία πρωθυπουργός G. Brown, θεωρούσαν τον έλεγχο της μεγέθυνσης του κράτους και των δημοσίων δαπανών ως αποτελεσματικότερα μέσα επίτευξης ευημερίας και προώθησης της απασχόλησης απ’ ότι την αναδιανομή του πλούτου.¹²⁶

122 Agreement on Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS).

123 Steger και Roy, *ό.π.*, σσ. 56-57. Επισημαίνεται ότι ο νεοκεϋνσιανός οικονομολόγος αρνείται ότι προώθησε τη “Συναινεση της Ουάσινγκτον”, μια ελεύθερη οικονομία τύπου Milton Friedman”. Βλ. J. Sachs, “What I did in Russia”, *Jeffrey Sachs*, [ιστότοπος], 14/3/2012, jeffsachs.org/2012/03/what-i-did-in-russia/, (ανάκτηση 1/2/2014).

124 Steger και Roy, *ό.π.*, σ. 67.

125 “New Labour: Because Britain Deserves Better”, *Political Science Resources*, <http://www.politicsresources.net/area/uk/man/lab97.htm>, (ανάκτηση 1/2/2014).

126 Steger και Roy, *ό.π.*, σ. 67.

Όπως ο Clinton, έτσι και ο Blair υποστήριζε την οικοδόμηση διεθνών θεσμών και τη διεθνή συνεργασία, εξ ου και η αρχική του συμπάθεια για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Στον τομέα της νομισματικής πολιτικής, ο Blair έδωσε στην κεντρική τράπεζα ελευθερία καθορισμού των βραχυπρόθεσμων επιτοκίων, ενώ διατήρησε το προνόμιο του κράτους να θέτει ως στόχο πληθωρισμού το φιλόδοξα χαμηλό ποσοστό του 2,5%. Σταδιακά, η τράπεζα της Αγγλίας απέκτησε πλήρη αυτονομία. Σε μια προσπάθεια εξευμενισμού των επενδυτών, ο Blair υιοθέτησε έναν αυστηρό δημοσιονομικό κώδικα. Επιχείρησε μείωση του κρατικού δανεισμού, ενώ παράλληλα επεδίωξε να αυξήσει τις ευκαιρίες για τη μεσαία τάξη και τους επιχειρηματίες. Η φορολογική βάση διευρύνθηκε, ενώ οι συντελεστές φορολόγησης των ανωτέρων εισοδημάτων και των επιχειρήσεων μειώθηκαν προκειμένου να προσελκυσθούν επενδύσεις. Ο Blair εισήγαγε τον “χρυσό κανόνα” μη υπέρβασης του δημόσιου χρέους πέραν του 40% του ΑΕΠ, με αποτέλεσμα τη μη αύξηση των κονδυλίων για υγεία, παιδεία και κοινωνική ασφάλεια. Το μοντέλο εργασιακής πρόνοιας μεταρρυθμίστηκε βάσει του προτύπου Clinton προς το αυστηρότερο, ενώ υιοθετήθηκε μια “θατσερικού” τύπου λιτότητα. Στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής, ο Blair εμπνεύστηκε από τολμηρές αλλά εν πολλοίς αποτυχημένες μεταρρυθμίσεις της Thatcher. Εντούτοις, παράλληλα με την “απελευθέρωση” προγραμμάτων εργασιακής εκπαίδευσης, εισήγαγε μέτρα αριστερού χαρακτήρα, όπως το “Working Families Tax Credit” για φτωχούς εργαζόμενους, ή την καθιέρωση εθνικού κατώτατου μισθού.¹²⁷

Σε διεθνές επίπεδο, ιδιαίτερα σημαντική ως προς την επικράτηση του νέου υποδείγματος υπήρξε η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (1992), ευρύτερα γνωστή ως “Συνθήκη του Maastricht”,¹²⁸ βάσει της οποίας ιδρύθηκε η Ευρωπαϊκή Ένωση, αντικαθιστώντας την ΕΟΚ. Η τελευταία, είχε ήδη οικοδομηθεί με το σκεπτικό δημιουργίας ενός ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου ελεύθερης κίνησης κεφαλαίων, αγαθών, υπηρεσιών και προσώπων. Στη συνθήκη προσδιορίστηκε με χρονοδιάγραμμα η Οικονομική και Νομισματική Ένωση, η οποία θα καθόριζε σταθερές οικονομικές ισοτιμίες, και θα θέσπιζε μια Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα επιφορτισμένη με το έργο έκδοσης ενός σταθερού κοινού νομίσματος.¹²⁹ Η συμμετοχή ενός κράτους στην Οικονομική και

¹²⁷ Στο ίδιο, σσ. 68-70.

¹²⁸ Η ΕΕ θεωρείται από πολλούς μελετητές ως νεοφιλελεύθερο εγχείρημα. Βλ. Ενδεικτικά: C. Parsons, “Neoliberalism isn’t enough, On the interaction of the neoliberal and Europeanist shared mental models in the European Union”, στο R.K. Roy, A.T. Denzau και T.D. Willett (επιμ.), *Neoliberalism: National and Regional Experiments with Global Ideas*, Oxon, Routledge, 2007, σ. 160, E. Stockhammer, *The Euro Crisis and Contradictions of Neoliberalism in Europe, Economics Discussion Papers 2013-2*, Kingston University London, Δεκέμβριος 2013, σ. 2, C. Hermann, “Neoliberalism in the European Union”, *Studies in Political Economy*, τόμ. 79, Άνοιξη 2007, σ. 85, S. Gill, “European governance and new constitutionalism: Economic and Monetary Union and alternatives to disciplinary Neoliberalism in Europe”, *New Political Economy*, τόμ. 3, τχ. 1, σσ. 5-6, και D. Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford, Oxford University Press, 2005, σ. 89.

¹²⁹ N. Nugent, *Πολιτική και Διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαβάλλας, 2004, σ. 115. Το Ηνωμένο Βασίλειο και η Δανία δεν δεσμεύτηκαν για το κοινό νόμισμα.

Νομισματική Ένωση (ONE) προϋπέθετε αυστηρούς δημοσιονομικούς κανόνες.¹³⁰

Στον αντίποδα των νεοφιλελεύθερων αυτών καινοτομιών, η ΕΕ θέσπισε μια σειρά από *ρυθμίσεις*, με μεταξύ άλλων στόχους την κοινωνική συνοχή, την ομαλή λειτουργία των αγορών και την οικολογική ισορροπία. Σε ό,τι αφορά στην κοινωνική πολιτική, με την ίδρυση της ΕΕ μεταξύ άλλων καθιερώθηκε παροχή αναπτυξιακής βοήθειας σε τρίτες χώρες, ιδρύθηκε το Ταμείο Συνοχής, ενώ υπερψηφίστηκε ο Κοινωνικός Χάρτης από ένδεκα μόνο μέλη, έπειτα από διαφωνίες του Ηνωμένου Βασιλείου.¹³¹ Η Συνθήκη της Λισαβόνας (2007) υπεγράφη σε μια προσπάθεια αντιμετώπισης ζητημάτων όπως η “παγκοσμιοποίηση, οι δημογραφικές μεταβολές, η κλιματική αλλαγή, η ανάγκη για βιώσιμες πηγές ενέργειας και οι νέες απειλές κατά της ασφάλειας”.¹³² Στη συνθήκη προσδίδεται δεσμευτική ισχύς στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, ο οποίος και σχετίζεται με εργασιακά δικαιώματα, με κοινωνική ασφάλιση και με κοινωνική πολιτική γενικότερα.¹³³ Σε ό,τι αφορά στην προστασία του ανταγωνισμού, η ΕΕ θεσμοθέτησε αντιμονοπωλιακή νομοθεσία.¹³⁴

Ιδιαίτερα σημαντική ως προς την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού υπήρξε επίσης η υιοθέτηση νεοφιλελεύθερων ιδεών στους κόλπους των περισσότερων κορυφαίων διεθνών οικονομικών οργανισμών κατά τη δεκαετία του 1980. Όπως αναφέρουν οι Tickell και Peck, “κύματα νεοκλασικά εκπαιδευμένων οικονομολόγων”, με πολλούς από τους τελευταίους να είναι απόφοιτοι του Πανεπιστημίου του Σικάγο, στρατολογήθηκαν σε οργανισμούς όπως η Παγκόσμια Τράπεζα, ο Ο.Ο.Σ.Α. και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ). Στο ΔΝΤ επικράτησε η άποψη ότι τα οικονομικά προβλήματα των κρατών του Τρίτου Κόσμου θα αντιμετωπιζόντουσαν από τη διεθνή κοινότητα μόνο υπό τον όρο συμμόρφωσης των εν λόγω κρατών σε “προγράμματα διαρθρωτικής προσαρμογής”. Τα δεδομένα κράτη θα ελάμβαναν δάνεια εφόσον υιοθετούσαν μια σειρά νεοφιλελεύθερων πολιτικών, όπως η λιτότητα, τα υψηλά επιτόκια, οι περικοπές κρατικών

¹³⁰ Έτσι:

1. Έλλειμμα προϋπολογισμού μικρότερο από το 3% του ΑΕΠ
2. Δημόσιο χρέος μικρότερο από το 60% του ΑΕΠ
3. Πληθωρισμό που να μην υπερβαίνει περισσότερο από 1,5% τον μέσο όρο του πληθωρισμού των τριών κρατών της ΕΕ με τον χαμηλότερο πληθωρισμό
4. Μακροπρόθεσμα επιτόκια που να μην υπερβαίνουν περισσότερο από 2% τον μέσο όρο των τριών χαμηλότερων επιτοκίων εντός ΕΕ
5. Ισοτιμίες εντός των μετρίων διακυμάνσεων του ευρωπαϊκού μηχανισμού ισοτιμιών

Βλ. Steger και Roy, *ό.π.*, σ. 69.

¹³¹ Nugent, *ό.π.*, σ. 116.

¹³² “Treaty of Lisbon, Taking Europe into the 21st century”, *Europa*, [ιστότοπος], 30/1/14, http://ec.europa.eu/archives/lisbon_treaty/take/index_en.htm, (ανάκτηση 2/9/2014).

¹³³ “Η κοινωνική πολιτική”, *EUR-Lex*, [ιστότοπος], 14/04/2010, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=URISERV:ai0023&from=EL>, (ανάκτηση 1/9/2014).

¹³⁴ “Antitrust Legislation”, *European Commission*, [ιστότοπος], 07/09/2015, <http://ec.europa.eu/competition/antitrust/legislation/legislation.html>, (ανάκτηση 15/9/2014).

δαπανών, η απελευθέρωση του εξωτερικού εμπορίου και των ξένων επενδύσεων, καθώς και οι ιδιωτικοποιήσεις.¹³⁵

Όπως διαπιστώνεται, τα νομοθετικά πλαίσια θέσπισης “εκδοχών νεοφιλελευθερισμού” και οι πραγματικές πολιτικές που ακολουθήθηκαν δεν διέπονταν από έναν μονοσήμαντα νεοφιλελεύθερο αλλά από ένα σύνθετο χαρακτήρα. Όπως υποστηρίζουν οι Tickell και Peck, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές ακόμη και αν επικαλούνται αρχές οικονομικού φιλελευθερισμού είναι πάντοτε *υβριδικές πολιτικές*, και αντικατοπτρίζουν μια ισορροπία τοπικών πολιτικών δυνάμεων, ενεργών αντιστάσεων και παγιωμένων θεσμικών πρακτικών. Όπως ακριβώς δεν υπάρχουν “καθαρές αγορές”, παρά μόνον αγορές διαμορφούμενες από διαφορετικά ρυθμιστικά πλαίσια, κοινωνικές συμβάσεις, σχέσεις εξουσίας και θεσμικές δυνάμεις, έτσι δεν υπάρχει και “καθαρή” μορφή νεοφιλελευθερισμού. Αντ’ αυτού υπάρχει μια διαδικασία “απελευθέρωσης”, ή οποία σύμφωνα πάντα με τους Tickell και Peck, λαμβάνει χώρα μέσα από μια σειρά ιστορικά και γεωγραφικά συγκεκριμένων εκδηλώσεων της.¹³⁶ Κατ’ επέκταση, ενώ ο όρος “νεοφιλελευθερισμός” ταυτίστηκε ως επί το πλείστον με την επικράτηση δεδομένων πολιτικών, όπως είναι οι *ιδιωτικοποιήσεις, η περιστολή των κρατικών δαπανών, η παγκόσμια απελευθέρωση του εμπορίου και της κίνησης των κεφαλαίων, οι φορολογικές μεταρρυθμίσεις υπέρ του κεφαλαίου, και η απορρύθμιση της αγοράς*,¹³⁷ και καθιερώθηκε ως συνώνυμο του ακραίου καπιταλισμού, ουδέποτε αφορούσε σε μια *αποκρυσταλλωμένη, ενιαία ιδεολογία*. Αυτό που συνέβη ήταν μια σαφής μετατόπιση του *κυρίαρχου πνεύματος* των εφαρμοζόμενων πολιτικών σε εγχώριο και διεθνές επίπεδο προς μια κατεύθυνση, η οποία επικράτησε να ονομάζεται “νεοφιλελεύθερη”. Για τους λόγους αυτούς, κρίνεται σκόπιμη μια ιστορική αναδρομή του όρου “νεοφιλελευθερισμός”.

1.7.2 Η ιστορική εξέλιξη του όρου “νεοφιλελευθερισμός”

Ο όρος “νεοφιλελευθερισμός”, ο οποίος και υπονοεί μια αναβίωση του φιλελευθερισμού, χρησιμοποιείται κατά κανόνα από επικριτές της “ελεύθερης οικονομίας”, και σχεδόν ποτέ από οπαδούς της.¹³⁸ Σύμφωνα με τους D. Plehwe και B. Walpen, ο νεοφιλελευθερισμός έχει πολλές

135 Tickell και Peck, *ό.π.*, σ. 174

136 Στο *ίδιο*, σ. 165.

137 Επισημαίνεται ότι σε περιπτώσεις που προβάλλεται η ανάγκη “προσαρμογής” μιας χώρας στις “απαιτήσεις” των διεθνών αγορών, γίνεται λόγος για *διαρθρωτική προσαρμογή* (Structural adjustment). Ο Ritzer ορίζει ως διαρθρωτική προσαρμογή τους “όρους οικονομικής ‘αναδιάρθρωσης’ που επιβάλλονται από οργανισμούς όπως η Παγκόσμια Τράπεζα σε έθνη κράτη”. Βλ. Ritzer, *Globalization: The...ό.π.*, σ. 39. Στην Ελλάδα, στον δημόσιο λόγο χρησιμοποιείται συχνότερα ο όρος “διαρθρωτικές αλλαγές”, ο οποίος και συγχέεται συχνά με τον *εκσυγχρονισμό*. Ο τελευταίος αφορά σε αποτελεσματικότερη λειτουργία του κράτους και της οικονομίας, και όχι υποχρεωτικά σε συμμόρφωση σε απαιτήσεις των αγορών.

138 T.C. Boas και J. Gans-Morse, “Neoliberalism: From New Liberal Philosophy, to Anti-Liberal Slogan”, *Studies in*

εκδοχές, που περιλαμβάνουν τη Σχολή του Φράιμπουργκ, τη Σχολή του Σικάγο, τον Αναρχοκαπιταλισμό και τον Ελευθερισμό (libertarianism). Ο σύγχρονος νεοφιλελευθερισμός συγκροτεί ένα —εν μέρει ανομοιογενές και αντιφατικό— σύνολο επιστημονικών και δη οικονομικών θεωριών, πολιτικών εκδοχών του κράτους και της κοινωνίας πολιτών, εταιρικών στρατηγικών και ατομικών πρακτικών.¹³⁹ Σε επίπεδο οικονομικής θεωρίας ο όρος χρησιμοποιείται ως επί το πλείστον προκειμένου να χαρακτηρίσει τις ιδέες των Αυστριακών οικονομολόγων F. von Hayek και L. von Mises, καθώς και ειδικότερα τις ιδέες του Αμερικανού οικονομολόγου του Πανεπιστημίου του Σικάγο, M. Friedman. Ο τελευταίος σύμφωνα με τον Ritzer “διαδραμάτισε ρόλο κλειδί (...) [στην] προστασία παραδοσιακών φιλελεύθερων ιδεών”, και στην προώθησή τους σε παγκόσμιο επίπεδο.¹⁴⁰ Ο νεοφιλελευθερισμός συχνά ταυτίζεται με τον *μονεταρισμό*, μια οικονομική θεωρία που στηρίζεται κυρίως στις εργασίες του Friedman. Οι Tickell και Peck υποστηρίζουν πως η μονεταριστική θεωρία και οι σχετικές τεχνικές μακροοικονομικής διαχείρισης, αποτέλεσαν στην πραγματικότητα τον ακρογωνιαίο λίθο της νεοφιλελεύθερης σκέψης των αρχών της δεκαετίας του 1980.¹⁴¹ Στο επίκεντρο αυτής της θεωρίας έγκειται η πεποίθηση ότι η προσφορά χρήματος, ήτοι, το σύνολο των χρημάτων μιας οικονομίας, αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα ρύθμισης της ζήτησης της βραχυπρόθεσμης οικονομικής δραστηριότητας. Μεταβολές στην παροχή χρήματος επηρεάζουν άμεσα και καθοριστικά την παραγωγή, την απασχόληση και το επίπεδο τιμών.¹⁴² Ο μονεταρισμός έχει συνδεθεί με την αυστηρή δημοσιονομική πολιτική, μια εμμονή σε χαμηλό πληθωρισμό, και την εγκατάλειψη του στόχου της πλήρους απασχόλησης.

Ο όρος “νεοφιλελευθερισμός” εντούτοις εισήχθη από τη “Σχολή του Φράιμπουργκ”, την οποία είχαν ιδρύσει στη δεκαετία του 1930 ο οικονομολόγος W. Eucken και οι νομικοί F. Böhm και H. Großmann-Doerth στο Πανεπιστήμιο του Φράιμπουργκ στη Γερμανία.¹⁴³ Εν αντιθέσει με την τρέχουσα έννοιά του, ο νεοφιλελευθερισμός του Φράιμπουργκ αφορούσε σε μια ηπιότερη εκδοχή φιλελευθερισμού που απέρριπτε το “laissez-faire”, δίνοντας έμφαση στις ανθρωπιστικές αξίες. Οι Γερμανοί νεοφιλελεύθεροι, ενώ πίστευαν στον ανταγωνισμό μεταξύ ελεύθερων ατόμων, θεωρούσαν ότι το κράτος πρέπει να διαδραματίζει ενεργό ρόλο προκειμένου να καθίσταται εφικτή

Comparative International Development, τόμ. 44, τχ. 2, Ιούνιος 2009, σ. 138.

139 D. Plehwe και B. Walpen, “Wissenschaftliche und wissenschaftspolitische Produktionsweisen im Neoliberalismus Beiträge der Mont Pèlerin Society und marktradikaler Think Tanks zur Hegemoniegewinnung und -erhaltung”, *PROKLA. Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft*, τόμ. 115, τχ. 2, 1999, σ. 206.

140 Ritzer, *Globalization: The...ό.π.*, σ. 38. Η έμφαση του γράφοντος.

141 Tickell και Peck, *ό.π.*, σ. 173.

142 “Monetarism”, *Encyclopædia Britannica*, [ιστότοπος],

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/389146/monetarism>, (ανάκτηση 8/02/2014).

143 V.J. Vanberg, *The Freiburg School: Walter Eucken and Ordoliberalism, Freiburg discussion papers on constitutional economics, Working Paper*, τχ. 04/11, 2004, σ. 1. Αυτός ο “νέος φιλελευθερισμός”, αρχικά αναφερόταν στα Γερμανικά και ως “Ordoliberalismus”, από τα συνθετικά “ordo” που στα Λατινικά σημαίνει τάξη, και “liberalismus” που στα Γερμανικά σημαίνει φιλελευθερισμός. Η προεξέχουσα στη Σχολή του Φράιμπουργκ έννοια της τάξης αφορούσε σε ένα ιδανικό οικονομικό σύστημα το οποίο θα ήταν πιο εύτακτο από εκείνο του laissez-faire του κλασικού φιλελευθερισμού. Βλ. Boas και Gans-Morse, *ό.π.*, σ. 145.

η λειτουργία της αγοράς. Σύμφωνα με τους T.C. Boas και J. Gans-Morse, οι νεοφιλελεύθεροι της σχολής του Φράιμπουργκ επιχείρησαν να διαχωρίσουν τον φιλελευθερισμό από τη “laissez-faire” εκδοχή του. Συγκεκριμένα, επιχείρησαν να διαχωρίσουν την ελευθερία του ανταγωνισμού εντός της αγοράς, από την ελευθερία έναντι της κρατικής παρέμβασης. Όπως υποστήριζαν, η πολιτική του “laissez-faire” προκαλούσε ασφυξία στον ανταγωνισμό, δεδομένου ότι οι ισχυροί αφάνιζαν τους αδύναμους. Κατ' επέκταση, τα καρτέλ και τα μονοπώλια απειλούσαν την ελεύθερη οικονομία. Οι Γερμανοί νεοφιλελεύθεροι έδιναν έμφαση στην “κοινωνική ασφάλεια” και την “κοινωνική δικαιοσύνη”,¹⁴⁴ ενώ απέρριπταν την ιδέα της “αυτορύθμισης της αγοράς”,¹⁴⁵ έτσι ώστε διακρίνονται σαφώς από τους μεταγενέστερους φανατικούς υπέρμαχους των ελεύθερων αγορών. Οι δύο μεταπολεμικές δεκαετίες ραγδαίας ανάπτυξης στη Γερμανία βασίστηκαν κυρίως στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές της Σχολής του Φράιμπουργκ. Ο πρωτεργάτης του “οικονομικού θαύματος” χριστιανοδημοκράτης και εμπνευσθείς από τις νεοφιλελεύθερες ιδέες L. Erhard, προτιμούσε ωστόσο να αποκαλεί το μοντέλο ανάπτυξης που υιοθέτησε “κοινωνική οικονομία της αγοράς”.¹⁴⁶

Οι von Hayek, von Mises και Friedman, αρχικά είχαν σχετιστεί σε ορισμένο βαθμό με τη σχολή του Φράιμπουργκ, χωρίς ωστόσο ποτέ να ταυτιστούν ιδεολογικά με αυτήν. Το 1938 έλαβε χώρα στο Παρίσι διεθνής συνάντηση διανοουμένων σχετικά με την αναβίωση των φιλελεύθερων ιδεών. Πέρα από τους von Hayek και von Mises, συμμετείχαν σε αυτήν μεταξύ άλλων και οι Γερμανοί οικονομολόγοι του ευρύτερου κύκλου της αρχικής νεοφιλελεύθερης σχολής W. Rörke και A. Rüstow. Για αυτή τη “νέα εκδοχή φιλελευθερισμού”, η οποία και θα τηρούσε αποστάσεις από το “laissez-faire”, προτάθηκαν ονόματα όπως “φιλελευθερισμός από τ' αριστερά”, “θετικός φιλελευθερισμός” και “κοινωνικός φιλελευθερισμός”, για να επικρατήσει τελικά το “νεοφιλελευθερισμός”, όπως ακριβώς είχε προτείνει αρχικά ο Rüstow.¹⁴⁷ Οι διαφωνίες σχετικά με τον επιθυμητό ρόλο του κράτους δεν άργησαν να εκδηλωθούν, αποκαλύπτοντας έτσι ένα σχίσμα στο νεοφιλελεύθερο ρεύμα. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος ανέστειλε κάθε δυνατότητα διάδοσης του φιλελευθερισμού. Το 1947, ο von Hayek οργάνωσε νέο συνέδριο στο Μον Πελεράν της Ελβετίας. Σε αυτό μετείχαν μεταξύ άλλων οι von Mises, Rörke, Friedman και G. Stigler.¹⁴⁸ Στις συναντήσεις της ομάδας που απέκτησαν τακτικό χαρακτήρα, συμμετείχαν αργότερα ο Rüstow και ο Erhard. Οι διαφωνίες στους κόλπους των συμμετεχόντων ουδέποτε γεφυρώθηκαν.¹⁴⁹

144 Στο ίδιο, σ. 146.

145 C. Butterwegge, B. Lösch και R. Ptak, *Kritik des Neoliberalismus*, 2η έκδοση, Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008, σ. 35.

146 Στο ίδιο, σ. 147.

147 O.M. Hartwich, *Neoliberalism: The Genesis of a Political Swearword*, CIS Occasional Paper 114, St. Leonards – Sydney, The Centre for Independent Studies (CIS), 2009, σσ. 18-19.

148 Οι Stigler, Friedman και J. McGill Buchanan, Jr. υπήρξαν νομπελίστες οικονομολόγοι της Σχολής του Σικάγο.

149 Σύμφωνα με τον Hartwich, μοναδικό σημείο συμφωνίας τους ήταν το όνομα της ομάδας: “Mont Pèlerin Society”.

Ο όρος “νεοφιλελευθερισμός” απέκτησε ουσιαστικά τη σύγχρονη έννοιά του στη Χιλή της στρατιωτικής δικτατορίας του Pinochet (1973-1990). Στη δεκαετία του 1960, μια σειρά διανοουμένων *υπέρ των ελεύθερων αγορών* είχε εκφράσει θαυμασμό για το μεταπολεμικό γερμανικό οικονομικό θαύμα και τον νεοφιλελευθερισμό της σχολής του Φράιμπουργκ. Σύμφωνα με τους Boas και Gans-Morse, η μεταβολή της έννοιας του όρου από μια μετριοπαθή εκδοχή φιλελευθερισμού σε μια ριζοσπαστική εκδοχή φιλελευθερισμού, υπήρξε συνέπεια συσχετισμού αυτού με τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν στη Χιλή του Pinochet και σε άλλες χώρες της Λατινικής Αμερικής τη δεκαετία του 1970. Στους κόλπους των υπέρμαχων των αγορών, οι ιδέες της σχολής του Φράιμπουργκ εγκαταλείφθηκαν σταδιακά για χάρη των ιδεών του von Hayek και του Friedman. Ορισμένοι Χιλιανοί διανοούμενοι που είχαν σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο, επιστρέφοντας στη Χιλή διέδωσαν τις ιδέες τους με μεγάλη επιτυχία. Επί δικτατορίας Pinochet, οι διανοούμενοι της λεγόμενης “Σχολής του Σικάγο” υπήρξαν οι αρχιτέκτονες των πλέον ριζοσπαστικών μεταρρυθμίσεων υπέρ της ελεύθερης αγοράς. Ο όρος νεοφιλελευθερισμός απώλεσε τη σύνδεσή του με τη σχολή σκέψης του Φράιμπουργκ, και καθιερώθηκε σταδιακά στον λόγο των κριτικών της ελεύθερης οικονομίας ως συνώνυμο μιας πολιτικής ακραίων μεταρρυθμίσεων υπέρ των αγορών, ενώ εγκαταλείφθηκε από τους υπέρμαχους της ελεύθερης οικονομίας.¹⁵⁰

1.8 Παγκοσμιοποίηση, φιλελευθερισμός, δημοκρατία και ειρήνη

Η παγκοσμιοποίηση γενικά και η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση ειδικά, έχουν συνδεθεί θεωρητικά και ιστορικά με το δημοκρατικό πολίτευμα και με την ιδέα της παγκόσμιας ειρήνης. Υποστηρικτές της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης βλέπουν μια ευεργετική συνέπειά της, η οποία αφορά στην προώθηση και την ενίσχυση των δημοκρατικών θεσμών και τη διάδοση της ειρήνης ανά τον κόσμο. Οι δημοκρατίες και οι θεσμοί της παγκοσμιοποίησης τείνουν με τη σειρά τους να αναπαράγουν φιλελεύθερα στοιχεία, όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, τις πολιτικές ελευθερίες και τις οικονομικές πολιτικές. Η παγκοσμιοποίηση, ο φιλελευθερισμός, η δημοκρατία, η ειρήνη, και κατ’ επέκταση η οικονομική ελευθερία και τα ανθρώπινα δικαιώματα, ευρισκόμενα σε ένα είδος “εκλεκτικής συγγένειας”, συχνά συμπίπτουν ιστορικά και διαδίδονται ταυτόχρονα. Δεν είναι ωστόσο εφικτός ένας καθολικός, κανονικός και σαφής προσδιορισμός μιας σχέσης αιτιότητας μεταξύ των εν λόγω στοιχείων.

Σε ένα από τα συνέδρια ο von Mises εξήλθε εκνευρισμένος αναφωνώντας: “Είστε όλοι ένα μάτσο σοσιαλιστές!”.
Βλ. Hartwich, *ό.π.*, σσ. 20-21.

150 Boas και Gans-Morse, *ό.π.*, σσ. 147-152.

Η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση που κυριάρχησε κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990, δύναται να ιδωθεί ως υποσύνολο της φιλελεύθερης —υπό την ευρεία έννοια— παγκοσμιοποίησης που ακολούθησε τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η σχέση σύγχρονης παγκοσμιοποίησης και φιλελευθερισμού χαρακτηρίζεται από μια μεταξύ τους *αμφίδρομη ανατροφοδότηση*, η οποία δυσχεραίνει τον εντοπισμό πρωταρχικού αιτίου. Αποτελεί δεδομένο ότι οι δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης διαδίδουν ανά τον κόσμο στοιχεία φιλελεύθερου χαρακτήρα. Όπως αναφέρουν οι Fourcade-Gourinchas και Babb, πλήθος μελετητών υποστηρίζει ότι η μεταπολεμική οικονομική παγκοσμιοποίηση αποτέλεσε τη δύναμη ώθησης της παγκόσμιας διάδοσης φιλικών ως προς την αγορά πολιτικών, έπειτα από τη δεκαετία του 1970.¹⁵¹ Αντιστρόφως, η παγκόσμια διάδοση φιλελευθέρων στοιχείων ενισχύει τις δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης. Σύμφωνα με τους Steger και Roy, η παγκοσμιοποίηση υπήρξε άμεση συνέπεια της παγκόσμιας επικράτησης της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας έπειτα από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.¹⁵²

Το πολίτευμα της φιλελεύθερης δημοκρατίας αποτελεί πλέον αναμφισβήτητο το ηγεμονικό παγκόσμιο πρότυπο πολιτικής κοινότητας. Οι ΗΠΑ ως μοναδική υπερδύναμη, πρωτοστατούν στην παγκόσμια προώθηση του πολιτεύματος. Σύμφωνα με στοιχεία του “Κέντρου για τη Συστημική Ειρήνη”, τα δημοκρατικά πολιτεύματα ανά τον κόσμο αυξάνονται διαρκώς από το 1946 έως το 2010, με ραγδαία άνοδο έπειτα από το 1990.¹⁵³ Η σχέση παγκοσμιοποίησης-δημοκρατίας αποτελεί ωστόσο αντικείμενο διαφωνιών. Ο όρος “παγκοσμιότητα” συνδέθηκε εξ αρχής με μια παγκόσμια διαδικασία εκδημοκρατισμού.¹⁵⁴ Το ελεύθερο εμπόριο και οι ελεύθερες αγορές συνδέονται από τους οπαδούς της παγκοσμιοποίησης με ένα δημοκρατικό πολιτικό σύστημα.¹⁵⁵ Για τον υπέρμαχο της παγκοσμιοποίησης T.L. Friedman η παγκοσμιοποίηση οδηγεί σε αύξηση του εμπορίου, των συναλλαγών και της οικονομικής ανάπτυξης, στοιχεία τα οποία αυξάνουν την ευημερία περισσότερων ανθρώπων. Η ευημερία έχει ως συνέπεια την αύξηση του πλουραλισμού, ο οποίος με τη σειρά του επιφέρει αυξημένη “φιλελευθεροποίηση” (liberalization), γεγονός που εν τέλει τείνει να οδηγεί στον εκδημοκρατισμό.¹⁵⁶ Ο Fukuyama καλωσορίζει την *ιστορική επικράτηση της δημοκρατίας* την οποία εμμέσως ταυτίζει με τον φιλελευθερισμό:

“(…) ο αιώνας που ξεκίνησε, πλήρης με αυτοπεποίθηση του ύστατου θριάμβου της

151 Fourcade-Gourinchas και Babb, *ό.π.*, σ. 535.

152 Steger και Roy, *ό.π.*, σσ. 52-53.

153 M.G. Marshall και B.R. Cole, *Global Report 2011, Conflict, Governance, and State Fragility*, Vienna, VA USA, Center for Systemic Peace, 2011, σ. 10.

154 Scholte, *ό.π.*, σσ. 348-349.

155 George Ritzer, *Globalization: The...ό.π.*, σ. 41.

156 Ο Friedman επισημαίνει την ανάγκη πολιτικών, ιστορικών και πολιτισμικών προϋποθέσεων προκειμένου επιτευχθεί το ανωτέρω αποτέλεσμα σε μια χώρα. Βλ. T.L. Friedman, *The Lexus and the Olive Tree*, New York, Picador – Farrar, Straus and Giroux, 2012, σ. 154.

Δυτικής φιλελεύθερης δημοκρατίας, προς το τέλος του φαίνεται να επανέρχεται ολοκληρωτικά από εκεί που ξεκίνησε: όχι σε ένα “τέλος της ιδεολογίας” ή σε μια σύγκλιση μεταξύ καπιταλισμού και σοσιαλισμού, όπως είχε προβλεφθεί ενωρίτερα, αλλά σε μια εμφανή νίκη του οικονομικού και του πολιτικού φιλελευθερισμού.”¹⁵⁷

Ο ίδιος υποστηρίζει ότι ενδεχομένως το τέλος του 20ου αιώνα να σήμανε “το τέλος της ιστορίας αυτής καθ’ αυτήν”, το οποίο ερμηνεύει ως τελικό σημείο της ιδεολογικής εξέλιξης της ανθρωπότητας και ως παγκόσμια επικράτηση (universalization) της δυτικού τύπου φιλελεύθερης δημοκρατίας.¹⁵⁸

Αντιθέτως, σύμφωνα με άλλους μελετητές οι δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης έχουν υπονομεύσει δραματικά τις δυνατότητες των δημοκρατικών κυβερνήσεων των χωρών.¹⁵⁹ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Scholte, “οι παγκόσμιες ροές ενδέχεται να υπονομεύσουν ακόμη και την καλύτερη εθνική δημοκρατία”.¹⁶⁰ Στον πυρήνα του επιχειρήματος της “αντιδημοκρατικότητας” της παγκοσμιοποίησης, βρίσκεται η αντιδημοτικότητα δεδομένων επιπτώσεών της, όπως και το θεωρούμενο ως αποδυναμωμένο έθνος-κράτος που καλείται να “συμμορφωθεί στις απαιτήσεις” των αγορών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διεισδυτική θέση του οικονομολόγου Rodrik, το λεγόμενο “τρίλλημα” της παγκοσμιοποίησης”. Ο Rodrik υποστηρίζει ότι ανάμεσα στη δημοκρατία, την εθνική κυριαρχία και την “υπερπαγκοσμιοποίηση”, δύναται να επιλεγούν πάντοτε μόνο δύο από τα τρία στοιχεία. Εφόσον επιλεγούν δημοκρατία και “υπερπαγκοσμιοποίηση”, δεν είναι εφικτή η εθνική κυριαρχία, δεδομένου ότι απαιτούνται παγκόσμιες δημοκρατικές διαδικασίες προκειμένου να ρυθμιστεί η παγκοσμιοποίηση. Εφόσον επιλεγούν “υπερπαγκοσμιοποίηση” και εθνική κυριαρχία, δεν είναι εφικτή η δημοκρατία, δεδομένου ότι το έθνος-κράτος διατηρώντας την κυριαρχία του, θα κληθεί από τις διεθνείς αγορές να επιβάλλει δυσάρεστες για την πλειονότητα των πολιτών του πολιτικές, οι οποίες αργά ή γρήγορα θα απορριπτόντουσαν μέσω της δημοκρατικής διαδικασίας.¹⁶¹ Εφόσον επιλεγούν δημοκρατία και εθνική κυριαρχία, αναγκαστικά η παγκοσμιοποίηση θα πρέπει να μετριαστεί, ως υποκείμενη στην πολιτική που θα εξέφραζε τη βούληση του εκλογικού σώματος.¹⁶²

157 Η έμφαση του γράφοντος.

158 F. Fukuyama, “The End of History? (The National Interest, Καλοκαίρι 1989)”, *PS321: International Politics*, [ιστότοπος], <http://ps321.community.uaf.edu/files/2012/10/Fukuyama-End-of-history-article.pdf>, (ανάκτηση 14/9/2014, 2η σελίδα μη αριθμημένου αρχείου pdf). Η έμφαση του γράφοντος.

159 Scholte, *ό.π.*, σ. 36.

160 Στο ίδιο, σ. 354

161 Ο Rodrik αναφέρει σχετικά την περίπτωση της οικονομικής κρίσης της Αργεντινής, όπου τελικά η εγχώρια πολιτική επεκράτησε της παγκοσμιοποίησης που απαιτούσε λιτότητα. Rodrik, *The Globalization Paradox...ό.π.*, σ. 188. Στην επιλογή εθνικής κυριαρχίας και υπερπαγκοσμιοποίησης ωστόσο, τίθεται ένα ερώτημα σχετικά με την ουσία μιας “εθνικής κυριαρχίας”, η οποία καλείται να εφαρμόσει —πρωτίστως και ιδανικά απολύτως— επιταγές των διεθνών αγορών.

162 Στο ίδιο, σσ. 200-201.

Σε γενικές γραμμές η διαδικασία παγκοσμιοποίησης έχει ταυτόχρονα αρνητικές και θετικές επιπτώσεις στη δημοκρατία.¹⁶³ Ο Scholte επισημαίνει τη σύμπτωση μιας επιτάχυνσης της παγκοσμιοποίησης και μιας αξιοσημείωτης ανάπτυξης της φιλελεύθερης δημοκρατίας σε προηγούμενες μη δημοκρατικές χώρες.¹⁶⁴ Όπως διαπιστώνει ο Fukuyama, η φιλελεύθερη επανάσταση στην οικονομική σκέψη, άλλες φορές προηγήθηκε της επικράτησης της πολιτικής ελευθερίας, άλλες φορές την ακολούθησε.¹⁶⁵ Μετά την πτώση του “υπαρκτού σοσιαλισμού”, σε ορισμένες ανατολικοευρωπαϊκές χώρες ο εκδημοκρατισμός είχε ως αποτέλεσμα την εκλογή κυβερνήσεων φιλικών προς τις αγορές. Αντιθέτως, σε περιπτώσεις όπως στην Κίνα το άνοιγμα στις αγορές πραγματοποιήθηκε δίχως εκδημοκρατισμό. Συνεπώς δεν είναι πάντοτε σαφές το αν, σε ποιο βαθμό και πότε η παγκοσμιοποίηση επιφέρει εκδημοκρατισμό, και σε ποιες περιπτώσεις συμβαίνει το αντίστροφο.¹⁶⁶

Η παγκοσμιοποίηση θεωρείται από τους οπαδούς της ως φορέας διάδοσης της ειρήνης.¹⁶⁷ Βασική προκείμενη της εν λόγω πεποίθησης αποτελεί μια υποτιθέμενη ειρηνοποιός επίδραση του διεθνούς εμπορίου. Ήδη τον 18ο αιώνα ο Montesquieu έγραφε ότι “το φυσικό επακόλουθο του εμπορίου είναι η ειρήνη”, δεδομένου ότι δύο χώρες που αναπτύσσουν μεταξύ τους εμπορικές σχέσεις καθίστανται αμοιβαία εξαρτώμενες.¹⁶⁸ Ακολούθως ο Kant, στο έργο του “Αιώνια ειρήνη” πρότεινε το τρίπτυχο “δημοκρατία - οικονομική αλληλεξάρτηση - διεθνείς οργανισμοί”, ως συνδυασμό στοιχείων εγγύησης μια αιώνιας ανά τον κόσμο ειρήνης.¹⁶⁹ Το 1910, τέσσερα χρόνια πριν από το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, ο Sir Norman Angell έγραφε ότι “ο διεθνής χρηματοοικονομικός τομέας είναι πλέον τόσο αλληλοεξαρτώμενος από το εμπόριο και τη βιομηχανία, καθώς και δεμένος με αυτά, ούτως ώστε η πολιτική και η στρατιωτική ισχύς δεν είναι στην πραγματικότητα σε θέση να κάνουν τίποτα.”¹⁷⁰ Το 1919 ο J. Schumpeter υποστήριζε την ειρηνοποιό επίδραση του καπιταλισμού για μια σειρά από λόγους. Θεωρούσε ότι στις

163 R. Munk, “Globalization and Democracy: A New “Great Transformation”?”, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, τόμ. 581, τχ. 1, Μάιος 2002, σ. 15.

164 Scholte, *ό.π.*, σ. 352.

165 Fukuyama, *The End of History and...ό.π.*, σ. xiv.

166 Ενδεχομένως η σύγχυση να ξεδιαλύνεται από μια διαπίστωση “εκλεκτικής συγγένειας” των φαινομένων της παγκοσμιοποίησης και του εκδημοκρατισμού, δύο διαδικασιών που σχετίζονται με τη διάδοση των ευρύτερων δυτικών, δηλαδή φιλελεύθερων αξιών ανά τον κόσμο. Με άλλα λόγια, διαφορετικές εκφάνσεις της ίδιας “ευρείας φιλελεύθερης παράδοσης” διαδίδονται και επικρατούν με διαφορετικό τρόπο και προωθούν τελικά το σύνολο της παράδοσης αυτής. Κατ' επέκταση, θα παρουσίαζε ενδιαφέρον η ένταξη της “ευρείας φιλελεύθερης παράδοσης” στο πλαίσιο της *νεωτερικότητας και της παγκόσμιας κατίσχυσης της τελευταίας*, κάτι που υπερβαίνει τους σκοπούς του παρόντος κεφαλαίου.

167 W.R. Nester, *Globalization, War, and Peace in the Twenty-First Century*, New York, Palgrave Macmillan, 2010, σ. 1. σ. Friedman, *ό.π.*, σ. 249 και Fukuyama, *The End of History and...ό.π.*, σ. 262.

168 Baron de Montesquieu (Charles de Secondat), *The Spirit of the Laws*, New York, The Colonial Press, 1899, σ. 316.

169 S.-W. Choi, “Beyond Kantian Liberalism: Peace through Globalization?”, *Conflict Management and Peace Science*, τόμ. 27, τχ. 3, Ιούλιος 2010, σσ. 272-273.

170 F. Lehmann και J.-P. Lehmann, *Peace and Prosperity through World Trade*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, σ. xxvii. Η έμφαση του γράφοντος.

καπιταλιστικές χώρες είχε αναπτυχθεί μια αντίθεση στον πόλεμο, ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός είχε σχετιστεί με ειρηνικά κόμματα, και ότι ο βιομηχανικός εργάτης είχε καταστεί ένθερμος “αντιιμπεριαλιστής”. Επιπλέον θεωρούσε ότι ο καπιταλιστικός κόσμος είχε αναπτύξει μέσα πρόληψης του πολέμου όπως το διεθνές δικαστήριο της Χάγης και τις διεθνείς διασκέψεις. Τέλος, ο Schumpeter διέβλεπε στην “πλέον καπιταλιστική χώρα”, τις ΗΠΑ, τις λιγότερες ιμπεριαλιστικές τάσεις. Ο ίδιος θεωρούσε πέραν πάσης αμφιβολίας, ότι στην περίπτωση επικράτησης ελεύθερου εμπορίου καμία τάξη δεν είχε συμφέρον από μια βίαιη επέκταση αυτή καθαυτήν.¹⁷¹

Οι πεποιθήσεις περί ειρηνοποιού επίδρασης της οικονομικής αλληλεξάρτησης και του φιλελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος κυριαρχούν στην εποχή της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Όπως υποστηρίζει ο W.R. Nester, η χρήση βίας στις διεθνείς σχέσεις έχει καμφθεί, δεδομένου ότι “όλα τα κράτη βρίσκονται εν ειρήνη όλο ή τον περισσότερο καιρό”, κάτι που αποδίδεται στην παγκοσμιοποίηση.¹⁷² Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τον E. Weede, το διμερές εμπόριο φέρεται να μειώνει τον κίνδυνο πολέμου μεταξύ ζευγών κρατών. Αυτό οφείλεται στην πιθανή διαλυτική επίδραση του πολέμου επί του εμπορίου, και στη συμβολή του εμπορίου στη δημιουργία ενός “ηθικού κεφαλαίου”, το οποίο επενεργεί ειρηνευτικά στους πολίτες και τους πολιτικούς.¹⁷³ Πέραν της άμεσης ειρηνευτικής επίδρασης του ελεύθερου εμπορίου, μια έμμεση επίδραση αφορά στη ανάπτυξη, την ευημερία και τη δημοκρατία που επιφέρει, δύο στοιχεία τα οποία επίσης μειώνουν τον κίνδυνο ενόπλων συρράξεων.¹⁷⁴ Οι πλούσιες χώρες κατά τον Nester δεν πολεμούν μεταξύ τους. Ο ίδιος αναφέρει τον Ο.Ο.Σ.Α. ως “κλαμπ των πλουσίων χωρών”, στον οποίον κοινές αξίες και ανάγκες αιτιολογούν την ειρήνη μεταξύ των κρατών μελών. Τα κράτη αυτά

171 Ο Schumpeter θεωρεί ότι σε κατάσταση ελεύθερου εμπορίου τα αγαθά είναι ελεύθερα προσβάσιμα για κάθε χώρα, σαν να βρίσκόντουσαν εντός δικής τους επικράτειας, συνεπώς ο πόλεμος περιττεύει. Βλ. J. Schumpeter, *Imperialism & Social Classes*, Cleveland and New York, Meridian Books, The World Publishing Company, 1955, σσ. 70-75. Πρέπει να επισημανθεί ότι ορισμένοι μελετητές συνδέουν τον милитарισμό με τον φιλελευθερισμό. Ο M. Mann λόγου χάριν, πραγματοποιεί διάκριση ανάμεσα στον “απολυταρχικό” και τον “φιλελεύθερο милитарισμό”, βλ. M. Mann, “Authoritarian and liberal militarism: a contribution from comparative and historical sociology”, στο S. Smith, K. Booth και M. Zalewski (επιμ.), *International theory: positivism and beyond*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, σσ. 221-239. Στον βαθμό που ο φιλελευθερισμός αποκτά πραγματική υπόσταση εντός των πλαισίων ενός κράτους, υφίσταται εντός ενός πλαισίου θεσμοθετημένης βίας. Οι ένοπλες δυνάμεις αποτελούν —με ελάχιστες εξαιρέσεις— αναπόσπαστο τμήμα των νεωτερικών κρατών. Τα καπιταλιστικά κράτη ενίοτε διεξάγουν επιθετικούς πολέμους, οπότε και είναι εφικτός ο χαρακτηρισμός μιας συμπεριφοράς τους ως “милитарιστικής”. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν πόλεμοι των ΗΠΑ επί W. Wilson και B. Clinton, στα πλαίσια ενός “φιλελεύθερου διεθνισμού”. Το “πολεμικό στοιχείο” ωστόσο, δεν αποτελεί αυτοσκοπό για τον φιλελεύθερο, αλλά μέσο επίτευξης άλλων σκοπών. Η ανάδειξη της σημασίας του милитарισμού σε μια χώρα, —όπως συνέβη στις ΗΠΑ έπειτα από την 11/9—, αποβαίνει εις βάρος του φιλελεύθερου χαρακτήρα της. Ακόμη και αν ο милитарισμός της μετά 11/9 εποχής, εν είδει κριτικής θεωρηθεί ως εκδοχή του εγγενούς στο καπιταλιστικό κράτος “φιλελεύθερου милитарισμού”, σημασία εν προκειμένω έχει η κατάδειξη της —όποιας— απόστασης της νέας πραγματικότητας από τα πρότυπα που προβάλλονται από τους ίδιους τους φιλελεύθερους. Η σχέση милитарισμού και φιλελευθερισμού αναλύεται εκτενώς στο κεφάλαιο 2.

172 Nester, *ό.π.*, σ. 1.

173 E. Weede, “The Diffusion of Prosperity and Peace by Globalization”, *The Independent Review*, τόμ. IX, τχ. 2, Φθινόπωρο 2004, σ. 169.

174 Ο Weede ορίζει αυτή ως “καπιταλιστική ειρήνη”, ένα σύνολο περιλαμβάνον τη “δημοκρατική ειρήνη”. Βλ. στο *ίδιο*, σ. 170.

είναι ως επί το πλείστον φιλελεύθερες δημοκρατίες, ενώ όλα βαίνουν διαρκώς προς αυξανόμενη αλληλεξάρτηση.¹⁷⁵ Κατ' επέκταση, η παγκόσμια διάδοση της δημοκρατίας θεωρείται επίσης ότι επιφέρει διάδοση της ειρήνης.¹⁷⁶ Η ιδέα της “ειρήνης μέσω εκδημοκρατισμού” σύμφωνα με την οποία οι φιλελεύθερες δημοκρατίες δεν πολεμούν μεταξύ τους, ή τουλάχιστον τείνουν να μην πολεμούν μεταξύ τους, είναι ιδιαίτερα δημοφιλής ανάμεσα στους οπαδούς της παγκοσμιοποίησης.¹⁷⁷ Μεταξύ άλλων οι Clinton και Thatcher την επικαλέστηκαν στον δημόσιο λόγο τους.¹⁷⁸ Σύμφωνα με μια άποψη, η “ειρήνη μέσω εκδημοκρατισμού” είναι μάλλον ανέφικτη σε φτωχές και ασταθείς χώρες, και σε χώρες που γειτνιάζουν με αυταρχικά καθεστώτα. Οι περιορισμοί αυτοί δεν ισχύουν για την “ειρήνη μέσω εμπορίου”,¹⁷⁹ κάτι που καθιστά την τελευταία ισχυρότερη ειρηνοποιό δύναμη.

Οι φιλελεύθερες δημοκρατίες χαρακτηρίζονται από αυξημένο πλουραλισμό και σεβασμό στα ατομικά δικαιώματα. Διεθνείς οργανισμοί όπως ο ΟΗΕ,¹⁸⁰ ο ΠΟΕ και η Παγκόσμια Τράπεζα προάγουν παγκοσμίως πολιτικές που αποσκοπούν στην οικονομική αλληλεξάρτηση, την οικονομική ολοκλήρωση, τα ανθρώπινα δικαιώματα, την ασφάλεια και την ειρήνη. Κατ' επέκταση, κλασικά φιλελεύθερα στοιχεία, όπως η ελευθερία λόγου/έκφρασης και η ιδιωτικότητα, αποκτούν εντός των συνθηκών παγκοσμιοποίησης αξίωση υπόστασης *οικουμενικών αξιών*. Διάφορες οργανώσεις, συχνά παγκοσμίου κύρους, παρακολουθούν τα εν λόγω στοιχεία ανά χώρα, συντάσσοντας εκθέσεις, μεταξύ άλλων, για την ελευθερία του λόγου γενικά,¹⁸¹ την ελευθερία του τύπου, την ελευθερία στο διαδίκτυο, την ακαδημαϊκή ελευθερία και την ιδιωτικότητα.¹⁸² Η ενεργή προώθηση των οικονομικών πολιτικών, λαμβάνει μεταξύ άλλων τη μορφή άσκησης πιέσεων από ένα κράτος ή διεθνή οργανισμό σε άλλα κράτη για διμερείς συμφωνίες ή/και υιοθέτηση δεδομένων πολιτικών, την παγκόσμια ή περιφερειακή ρύθμιση της οικονομικής ολοκλήρωσης, ή ακόμη και τη

175 Nester, *ό.π.*, σσ. 41-42.

176 Χαρακτηριστικός φορέας των εν λόγω αντιλήψεων υπήρξε ο Fukuyama. Βλ. F. Fukuyama, *The End of History and...ό.π.*, σσ. xx, 262.

177 Weede *ό.π.*, σ. 168 και Nester, *ό.π.*, σ. 167.

178 “Democracies and war, The Politics of peace”, *The Economist*, 1/4/1995, σ. 17.

179 Weede, *ό.π.*, σ. 174-175.

180 Ο ΟΗΕ, παρόλη την αδυναμία του σε πολλές περιπτώσεις να διασφαλίσει την ειρήνη, και παρόλη μια δυσανάλογη εκπροσώπηση κρατών στις τάξεις του, με συνέπεια την επιλεκτική επιβολή διεθνούς δικαίου, αποτελεί ιστορικά το πλέον εξελιγμένο υπόδειγμα παγκοσμίου συστήματος.

181 Επισημαίνεται ότι οι εξ ορισμού φιλελεύθερες ατομικές ελευθερίες (συμπεριλαμβανομένης της ιδιωτικότητας), ενώ ως αξίες συνθέτουν ένα ευρύτερο πλαίσιο από αυτό της αγοράς, δεν παύουν ενίοτε να είναι σημαντικές —αν όχι ζωτικές— για τη λειτουργία της τελευταίας. Αρκεί να επισημανθεί ότι κατηγορηθέντες για παραπλάνηση του επενδυτικού κοινού οικισμοί αξιολόγησης, επικαλέστηκαν την εγγύηση ελευθερίας του λόγου που παρέχει η πρώτη τροποποίηση του αμερικανικού συντάγματος. Βλ. A. Jones, “A First Amendment Defense for the Rating Agencies?”, *The Wall Street Journal*, 24/4/2009, <http://blogs.wsj.com/law/2009/04/21/a-first-amendment-defense-for-the-rating-agencies/>, (ανάκτηση 28/2/2014).

182 Αναφέρονται ενδεικτικά το Παρατηρητήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (Human Rights Watch), η Διεθνής Αμνηστία (Amnesty International), οι Ρεπόρτερ Χωρίς Σύνορα (Reporters Without Borders), η Πρωτοβουλία για ανοικτό διαδίκτυο (OpenNet Initiative), και το Κέντρο Παρακολούθησης Ακαδημαϊκής Ελευθερίας (Academic Freedom MONITOR).

μορφή πολιτικής ενοποίησης, όπως στην περίπτωση της *sui generis* Ευρωπαϊκής Ένωσης.¹⁸³

1.8.1 Η μοναδική παγκόσμια σημασία των ΗΠΑ

Με το πέρας του Ψυχρού Πολέμου οι ΗΠΑ προήχθησαν σε μοναδική ανά την υφήλιο υπερδύναμη. Αμφισβήτηση της παγκόσμιας υπεροχής τους, τουλάχιστον στο άμεσο μέλλον δεν διαφαίνεται. Αποτελούν τον παγκόσμιο υπερ-κυρίαρχο,¹⁸⁴ και συνεπώς τον *εγγυητή της σύγχρονης παγκόσμιας τάξης*. Κατ' επέκταση, πέρα από την ειδική τους σημασία για τη διάδοση της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης¹⁸⁵ όπως ήδη περιγράφηκε, οι ΗΠΑ διαδραματίζουν επιπλέον καίριο ρόλο ως προς την —κατά τη δική τους αντίληψη— προώθηση του φιλελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ελευθερίας, στοιχεία τα οποία δεν διστάζουν να διαδώσουν ακόμα και με τη στρατιωτική βία, η οποία ενίοτε λαμβάνει τη μορφή των λεγόμενων “ανθρωπιστικών επεμβάσεων”.¹⁸⁶ Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο M. Doyle: “η διεθνής προώθηση της δημοκρατίας έχει αποτελέσει για καιρό ιδιάζον χαρακτηριστικό της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ”, με “ελάχιστες άλλες φιλελεύθερες δυνάμεις να έχουν ορίσει τόσο ξεκάθαρα την ταυτότητά τους από τις αρχές τους —αρχές οι οποίες έχουν μεταφραστεί σε μια εθνική μεγάλη στρατηγική.”¹⁸⁷ Οι

183 Η προώθηση νεοφιλελεύθερων πολιτικών έχει αυτονόητα τεχνητό χαρακτήρα.

184 Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σσ. 169-170.

185 Ο H. Kissinger είχε δηλώσει το 1999 ως η παγκοσμιοποίηση δεν είναι τίποτα περισσότερο από την παγκόσμια υπεροχή των ΗΠΑ. Βλ. Ritzer, *Globalization: The Essentials...ό.π.*, σ. 35. Η απλουστευτική και εν μέρει καταχρηστική αυτή ταύτιση, είναι χαρακτηριστική μιας σύγχυσης της παγκοσμιοποίησης με την αμερικανοποίηση. Το γεγονός αυτό ωστόσο, αναδεικνύει την ιδιαίτερη σημασία των ΗΠΑ για την παγκοσμιοποίηση. Ο πολυσήμαντος όρος της αμερικανοποίησης, ορίζεται από τον R. Kuisel ως η “εισαγωγή από μη-Αμερικανούς, προϊόντων, εικόνων, τεχνολογιών, πρακτικών και συμπεριφορών στενά συνδεδεμένων με την Αμερική / τους Αμερικανούς”. Γενικότερα, ορίζει το φαινόμενο ως την υιοθέτηση της μαζικής κατανάλωσης, του καπιταλισμού της αγοράς και της μαζικής κουλτούρας. Βλ. R. Kuisel, “Debating Americanization: The Case of France”, στο U. Beck, N. Sznaider και R. Winter (επιμ.), *Global America? The Cultural Consequences of Globalization* Liverpool, Liverpool University Press, 2003, σσ. 96-97. Ο ειδικά *αμερικανικός-καπιταλιστικός* χαρακτήρας μιας παγκόσμιας κουλτούρας κατανάλωσης, αναδεικνύεται από συναφείς —συχνά κριτικού χαρακτήρα— όρους, όπως “μακτοναλνοποίηση” (McDonaldization), “κόκα-αποικιοποίηση” (Coca-Colonization), καθώς και μια σειρά παρεμφερών —ομοίως κακόηχων— νεολογισμών, σχετικά με τη Starbucks, τη Disney και τη Wall Mart. Βλ. Ritzer, *Globalization, A Basic Text...ό.π.*, σ. 87.

186 C. Douzinas, *Human Rights and Empire, The political philosophy of cosmopolitanism*, Abingdon – New York, Routledge–Cavendish, 2007, σ. 183. Εδώ δύναται να εγερθεί η ένσταση, ότι η προώθηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας από τις ΗΠΑ, έχει περισσότερο ρητορικό παρά ουσιαστικό χαρακτήρα. Οι ΗΠΑ κατά καιρούς αναμείχθηκαν σε πραξικοπήματα και/ή στήριξαν δικτατορικά καθεστώτα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα εκείνο της Χιλής. Έπειτα από τον Ψυχρό Πόλεμο εντούτοις, ο “κομμουνιστικός κίνδυνος” ως βάση αιτιολόγησης ανατροπής μη αρεστών στην υπερδύναμη καθεστώτων, εξέλειπε. Η προώθηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας από τις ΗΠΑ, και η μετέπειτα ενδεχόμενη επιχείρηση ανατροπής μη αρεστών σε αυτές εκλεγμένων κυβερνήσεων, ως αντιφατικές πρακτικές, ουσιαστικά απονομιμοποιούν και αποδυναμώνουν την ηγεμονία τους. Με δεδομένη μια σειρά από μη αρεστές στις ΗΠΑ δημοκρατικά εκλεγμένες κυβερνήσεις, όπως στις περιπτώσεις χωρών της Λατινικής Αμερικής και του Ιράκ, παραμένει ανοικτό προς συζήτηση το κατά πόσον η ρητορική ή η πραγματική προώθηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας, έδωσε στην τελευταία μια ίδια δυναμική. Τέλος, επισημαίνεται πως η αποτελεσματικότητα της “εξαγωγής” του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι αμφισβητήσιμη.

187 M. Doyle, “Peace, Liberty and Democracy: Realists and Liberals Contest a Legacy” στο M. Cox, G.J. Ikenberry και T. Inoguchi (επιμ.), *American Democracy Promotion, Impulses, Strategies, and Impacts*, New York, Oxford

ΗΠΑ, ως ομοσπονδιακό κράτος που προέκυψε από επανάσταση ενάντια στη βρετανική μοναρχία, συνδέθηκαν εξ αρχής θεμελιωδώς με τη δημοκρατία και το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα. Ο φιλελευθερισμός του John Locke θεωρείται από πολλούς θεμελιώδης για τη γένεση και την εξέλιξη του νέου αυτού κράτους.¹⁸⁸ Η έννοια της “προώθησης της δημοκρατίας” εντοπίζεται στις ΗΠΑ ήδη τον 18ο αιώνα. Ο George Washington προέτρεπε τις νεαρές τότε Ηνωμένες Πολιτείες να δώσουν “στην ανθρωπότητα το μεγαλόψυχο και ολοκαίνουργιο παράδειγμα ενός λαού που καθοδηγείται από υψηλή δικαιοσύνη και καλή προαίρεση”.¹⁸⁹ Η ιδέα της “αμερικανικής μοναδικότητας” (American Exceptionalism), συνίσταται σύμφωνα με τον G. Hodgson, πέρα από ότι στον απaráμιλλο πλούτο και τη μοναδική ισχύ των ΗΠΑ, στη “μοναδική πολιτική και ηθική φύση” της χώρας. Ιδίως από την κυβέρνηση του Woodrow Wilson και έπειτα, οι ΗΠΑ θεωρείται πως έχουν ως πεπρωμένο και καθήκον την επέκταση της ισχύος και της επιρροής των θεσμών και των ιδανικών τους, έως ότου τα στοιχεία αυτά επικρατήσουν παγκοσμίως.¹⁹⁰ Η ιδέα της “προώθησης της δημοκρατίας” ήταν παρούσα στον δημόσιο λόγο των ΗΠΑ στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, στον Β' Παγκόσμιο πόλεμο και στον Ψυχρό Πόλεμο.¹⁹¹ Ο S. Huntington σε άρθρο του 1991 εντόπιζε τις ΗΠΑ ως μείζονα φορέα προώθησης του δημοκρατικού πολιτεύματος στις δεκαετίες του 1970 και του 1980. Ειδικά τη δεκαετία του 1980, οι ΗΠΑ όχι μόνον συνέβαλαν στη διάδοση της δημοκρατίας μέσω συνειδητής άσκησης εξουσίας και επιρροής, αλλά ενέπνευσαν δημοκρατικά κινήματα ανά τον κόσμο. Ο Huntington συνέδεσε τη μοίρα των ΗΠΑ με τη μοίρα του δημοκρατικού πολιτεύματος διεθνώς. Ενδεχόμενη παρακμή των ΗΠΑ εξαιτίας αποτυχίας σε πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, θα εκλαμβάνόταν από τον κόσμο ως αποτυχία της

University Press, 2000, σ. 21. Η έμφαση του γράφοντος.

188 S.M. Dworkin, *The Unvarnished Doctrine, Locke, Liberalism, and the American Revolution*, Durham and London, Duke University Press, 1990, σ. vii και M.F. Griffith, “John Locke’s Continuing Influence on Organization Theory and Behavior Entering the 21st Century”, στο T.D. Lynch και P.L. Cruise (επιμ.), *Handbook of Organization Theory and Management, The Philosophical Approach*, Second Edition, Boca Raton, Taylor & Francis Group, 2006, σ. 212. Δεν ομονοούν ωστόσο όλοι ως προς τη σημασία του Locke για την αμερικανική επανάσταση και την εξέλιξη των αμερικανικών θεσμών, βλ. O. Handlin και L. Handlin, “Who Read John Locke? Words and Acts in the American Revolution”, *The American Scholar*, τόμ. 58, τχ. 4, Άνοιξη 1989. Ο J. Foa Dienstag θεωρεί την απόρριψη της επιρροής του Locke από τους Handlin και Handlin εξαιτίας της προτίμησης των πρώτων Αμερικανών στα επιστημολογικά και τα θεολογικά παρά στα πολιτικά του κείμενα, ως ακραία θέση. Όπως υποστηρίζει, ακόμη και αν ίσχυε κάτι τέτοιο, το έργο του Locke *An Essay Concerning Human Understanding* θα παρείχε στους αποίκους επαρκείς λόγους εξέγερσης. Βλ. J. Foa Dienstag, “Serving God and Mammon: The Lockean Sympathy in Early American Political Thought”, *American Political Science Review*, τόμ. 90, τχ. 3, Σεπτέμβριος 1996, σ. 503. Η σημασία του Locke ως πολιτικού διανοητή είναι τεράστια, καθώς αποτελεί ουσιαστικά τον πρώτο φιλελεύθερο θεωρητικό. Ιδέες του όπως η περιορισμένη κυβέρνηση βάση συναίνεσης, τα αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα της ζωής, της ελευθερίας και της ιδιοκτησίας, όπως και το δικαίωμα στην επανάσταση, σφράγισαν την εξέλιξη του φιλελευθερισμού και των δημοκρατικών θεσμών. Ο Locke, μέσω της πρωταρχικής και πρωτεύουσας σημασίας που αποδίδει στο άτομο και τα δικαιώματά του, αντιδιαστέλλεται στον προγενέστερο θεωρητικό —συνά καταχρηστικά αναφερόμενο ως φιλελεύθερο— Thomas Hobbes, ο οποίος υποστήριζε την απόλυτη κυριαρχία του κράτους.

189 H.R. Nau, “America’s Identity, Democracy Promotion and National Interests: Beyond Realism, Beyond Idealism”, στο ίδιο, σ. 147.

190 G. Hodgson, *The Myth of American Exceptionalism*, New Haven and London, Yale University Press, 2009, σ. 10.

191 O.R. Holsti, “Promotion of Democracy as Popular Demand?”, στο Cox, ό.π., σ. 152.

ίδιας της δημοκρατίας, γεγονός που θα εξαφάνιζε την απήχηση της τελευταίας.¹⁹²

Ο διεθνής ρόλος των ΗΠΑ οριοθετείται και επιβεβαιώνεται *θεωρητικά*, μέσα από επίσημες περιοδικές εκδόσεις της αμερικανικής κυβέρνησης. Στην “Εθνική Στρατηγική Ασφάλειας για μια Παγκόσμια Εποχή” (Δεκέμβριος 2000), αναφέρεται ότι η εμπλοκή των ΗΠΑ στα διεθνή τεκταινόμενα επέφερε οφέλη ως προς την προώθηση της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Επιδίωξη των αμερικανικών πολιτικών ήταν το να εμπνεύσουν τον υπόλοιπο κόσμο ως προς την προώθηση της δημοκρατίας και της ελεύθερης οικονομίας. Μια στρατηγική ανάμειξης των ΗΠΑ στα διεθνή ζητήματα ενίσχυσε σημαντικά την ασφάλεια και την ευημερία, παραμένοντας πάντοτε συμβατή με την προστασία των εθνικών συμφερόντων και την προώθηση των αξιών της χώρας.¹⁹³ Στην “Εθνική Στρατηγική Ασφαλείας των ΗΠΑ” (Σεπτέμβριος 2002), την πρώτη έπειτα την ανάληψη της εξουσίας από τους Ρεπουμπλικάνους, και την πρώτη έπειτα από την 11/9, επιβεβαιώνεται η προσήλωση στη διάδοση της δημοκρατίας. Μεταξύ άλλων, αναφέρεται η επιδίωξη της αμερικανικής κυβέρνησης να αναχθούν σε κεντρικά ζητήματα των διμερών της σχέσεων η “ελευθερία και [η] εξέλιξη των δημοκρατικών θεσμών” μέσω της αλληλεγγύης και της συνεργασίας άλλων δημοκρατιών.¹⁹⁴

Ο Κ. Τσουκαλάς αμφισβητεί ευθέως τις “αγαθές προθέσεις” της ηγεμονίας των ΗΠΑ. Επισημαίνει δε, πως οι ΗΠΑ δεν επιχειρούν να θεσπίσουν καθολικά δεσμευτικούς και σαφείς οικουμενικούς κανόνες. Αντ’ αυτού, προτιμούν να επεμβαίνουν επιλεκτικά, ανάλογα με τα συμφέροντά τους. Ειδικότερα, αναφέρει πως οι ατομικές ελευθερίες και τα ανθρώπινα δικαιώματα, “ούτε προστατεύονται συλλήβδην και αδιαιρέτως ούτε αναδεικνύονται σε αντικείμενα προάσπισης στον ίδιο βαθμό και κατά τον ίδιο τρόπο”. Τα δε “εξουσιαστικά κίνητρα” των διεθνών επεμβάσεων είναι “κινούμενα και εν πολλοίς αυθαίρετα”.¹⁹⁵

Πέραν του αγαθού ή μη χαρακτήρα των προθέσεων της αμερικανικής πολιτικής, με δεδομένη όπως αναφέρθηκε την καθολική απροσδιοριστία μιας σχέσης αιτίου-αιτιατού μεταξύ στοιχείων όπως η παγκοσμιοποίηση, η δημοκρατία και η ειρήνη, στις ΗΠΑ η δημοκρατία ως εξέχον χαρακτηριστικό του κράτους προηγείται ιστορικά της φιλελεύθερης οικονομικής παγκοσμιοποίησης. Η αμερικανική επανάσταση του 1776 είχε ως αποτέλεσμα τη ρήξη με την παλαιά τάξη πραγμάτων των μοναρχιών και των αυτοκρατοριών, και επέφερε την ίδρυση της πρώτης μείζονος, φιλελεύθερης, ρεπουμπλικανικής δημοκρατίας. Οι ΗΠΑ ωστόσο του δεύτερου

192 S.P. Huntington, “Democracy's Third Wave”, *Journal of Democracy*, τόμ. 2, τχ. 2, Άνοιξη 1991, σσ. 15-16.

193 “A National Security Strategy for a Global Age, The White House, December 2000”, *GlobalSecurity.org*, [ιστότοπος], <http://www.globalsecurity.org/military/library/policy/national/nss-0012.pdf>, (ανάκτηση 9/9/2014, 12η σελίδα ανεπίσημου αρχείου pdf).

194 *The National Security Strategy of the United States of America*, Washington, The White House, Σεπτέμβριος 2002, σ. 4.

195 Κ. Τσουκαλάς, *Πόλεμος και ειρήνη μετά το «τέλος της ιστορίας»*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2006, σσ. 217-219.

ημίσεος του 19ου αιώνα, μια εποχή έντονης οικονομικής παγκοσμιοποίησης, αποτελούσαν κατά τον Rodrik μια χώρα με έντονο το στοιχείο του προστατευτισμού.¹⁹⁶ Κατ' επέκταση, λόγος για προώθηση της οικονομικής παγκοσμιοποίησης από τις ΗΠΑ, δύναται να γίνει μόνο για την περίοδο που εγκαινίασε η συμφωνία του Μπρέττον Γούντς (1944) κι έπειτα.¹⁹⁷

Οι παγκόσμιες πολιτικές των ΗΠΑ έχουν διαφοροποιηθεί ανάλογα με την κυβέρνηση και ανάλογα με την εποχή. Έπειτα από την 11/9 η αμερικανική πολιτική χαρακτηρίστηκε ως μονομερής και милитарιστική.¹⁹⁸ Δεδομένου του ειδικού βάρους των ΗΠΑ στο παγκόσμιο γίνεσθαι, οι μεταβολές του χαρακτήρα της παγκόσμιας πολιτικής τους, ενδέχεται να επιφέρουν μεταβολές του χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης.

1.9 Ορισμός του φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης

Ο νεοφιλελευθερισμός όπως περιγράφηκε, ακόμη και αν διακρίνεται σαφώς από το πνεύμα θεωριών φιλελευθέρων διανοητών, όπως του John Rawls, του John Maynard Keynes, του John Stuart Mill, ή ακόμη και του Adam Smith, όπως διαπιστώνεται από την ιστορία και τα γενικά χαρακτηριστικά του, δεν παύει να αποτελεί μια εκδοχή φιλελευθερισμού. Ο φιλελευθερισμός αποτελεί μια ευρεία έννοια, η οποία περιλαμβάνει διακριτές μεταξύ τους, συγγενείς θεωρίες. Ο Hayek αγγίζει διεισδυτικά τον πυρήνα του ζητήματος:

“Οι αρχές του φιλελευθερισμού δεν εμπεριέχουν στοιχεία, τα οποία καθιστούν αυτόν δόγμα, και δεν υπάρχουν δια παντός ισχύοντες κανόνες. Η βασική αρχή, σύμφωνα με την οποία στηριζόμαστε σε κάθε περίπτωση κατά το μέγιστο δυνατό στις αυθόρμητες δυνάμεις της κοινωνίας, και καταφεύγουμε κατά το ελάχιστο δυνατό σε μέτρα εξαναγκασμού, δύναται να έχει άπειρες εκδοχές ως προς την εφαρμογή της.”¹⁹⁹

196 Ο Rodrik επισημαίνει μάλιστα τις πολιτικές προστατευτισμού ως αίτιο του εμφυλίου πολέμου του 1861-1866. Ο Βορράς όφειλε να προστατεύσει την ανερχόμενη βαριά του βιομηχανία, σε αντίθεση με τον Νότο που αναζητούσε ανοιχτές αγορές για τον καπνό και το βαμβάκι που παρήγαγε. Βλ. Rodrik, *The Globalization Paradox...ό.π.*, σ. 29.

197 Ειδικότερα, λόγος για προώθηση “νεοφιλελεύθερης ατζέντας” από τις ΗΠΑ δύναται να γίνει από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα. Το γεγονός αυτό αποδυναμώνει θέσεις όπως των Petras και Veltmeyer, σύμφωνα με τους οποίους η παγκοσμιοποίηση δεν αποτελεί παρά έναν ευφημισμό για τον ιμπεριαλισμό. Οι ΗΠΑ δύναται να “κατηγορηθούν” για ιμπεριαλισμό ήδη στα τέλη του 19ου αιώνα, στην περίπτωση του πολέμου με τις Φιλιππίνες.

198 D. Kellner, “Globalization, Terrorism, and Democracy: 9/11 and Its Aftermath”, στο I. Rossi (επιμ.), *Frontiers of Globalization Research: Theoretical and Methodological Approaches*, New York, Springer, 2007, σ. 265, S. Fabbrini, “Preface”, στο S. Fabbrini (επιμ.), *The United States Contested, American Unilateralism and European Discontent*, Oxon – New York, Routledge, 2006, σ. x, A. Gershkoff και S. Kushner, “Shaping Public Opinion: The 9/11-Iraq Connection in the Bush Administration’s Rhetoric”, *Perspectives on Politics*, τόμ. 3, τχ. 3, Σεπτέμβριος 2005, σ. 533.

199 F.A. von Hayek, *Der Weg zur Knechtschaft*, München, Olzog Verlag GmbH, 2009, σσ. 36-37.

Η βασική αρχή της μεγιστοποίησης των “αυθόρμητων δυνάμεων της κοινωνίας” και του “ελάχιστου εξαναγκασμού” που εντοπίζει ο Hayek ως βασική αρχή του φιλελευθερισμού, δύναται να αναγνωσθεί ως *μεγιστοποίηση της αρνητικής ελευθερίας*. Η έννοια αυτή ορίζεται ως απουσία εμποδίων, φραγμών και περιορισμών έναντι μιας ενέργειας.²⁰⁰

Ο ορισμός αυτός του φιλελευθερισμού μέσω της αρνητικής ελευθερίας, χρησιμεύει ως βάση για την παραγωγή της θεωρητικής έννοιας του “φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης”. Οι παγκοσμίως ενεργούσες “αυθόρμητες δυνάμεις της κοινωνίας”,²⁰¹ δύναται να αποδοθούν ως *παγκόσμιες ροές*. Οι ροές αυτές, καθώς και οι ροές που δεν σχετίζονται με τις “αυθόρμητες δυνάμεις της κοινωνίας”, συνδέονται με δεδομένους παράγοντες, οι οποίοι ορίζουν τον χαρακτήρα τους, και τις παράγουν ή τις εντείνουν, σε πραγματικό ή σε θεωρητικό επίπεδο. Ο φιλελεύθερος χαρακτήρας της παγκοσμιοποίησης κατ' επέκταση, δύναται να ορισθεί σε γενικές γραμμές, ανάλογα με το είδος της ροής θετικά ή αρνητικά, αναλυόμενος σε τέσσερα επίπεδα.

Κατά πρώτον ορίζεται από τη φύση των συστατικών στοιχείων των ροών που απαρτίζουν τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης. Οι ροές *per se*, είναι δυνατόν να ενσαρκώνουν ιδεολογικές αξίες. Οι —ιδανικά απολύτως ελεύθερες— κινήσεις κεφαλαίων, αγαθών, προσώπων και ιδεών, αποτελούν φιλελεύθερες αξίες. Αντιθέτως, μια μορφή κρατικής επιτήρησης που επιφέρει εξ αποστάσεως μια εκ των προτέρων απαγόρευση μετακίνησης,²⁰² αντίκειται στις φιλελεύθερες αξίες. Η ιδεολογική συνάφεια των ροών, δύναται να θεωρηθεί ως ένα πρώτο κριτήριο του χαρακτήρα τους.

Κατά δεύτερον ορίζεται από τα φυσικά χαρακτηριστικά της ροής τέτοιου είδους στοιχείων. Η ταχύτητα, η ευκολία κίνησης, το εύρος της κίνησης και ο όγκος των στοιχείων μιας ροής, δύναται να μετρηθούν και να συγκριθούν, σε σχέση με την ίδια ροή σε διαφορετικό χρονικό σημείο, ή σε σχέση με μια άλλη ροή. Ο ποσοτικός αυτός προσδιορισμός των ροών δύναται να χρησιμεύσει ως *ένδειξη του μέτρου της αρνητικής ελευθερίας*. Οι ροές φιλελεύθερου χαρακτήρα επενεργούν *θετικά* στο μέτρο, ενώ οι ροές αντι-φιλελεύθερου χαρακτήρα επενεργούν *αρνητικά* στο μέτρο.

Κατά τρίτον, το νόημα μιας ροής καθορίζεται από τη θεωρητική τεκμηρίωση των πολιτικών ενεργειών που αφορούν σε μια ροή, κάτι το οποίο και αποτελεί το δεύτερο κριτήριο του χαρακτήρα της. Με διαφορετικά λόγια, το ιδεολογικό υπόβαθρο κρατικών και διακρατικών πολιτικών που

200 I. Carter, “Positive and Negative Liberty”, Edward N. Zalta (επιμ.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Spring 2012 Edition), [ιστότοπος], 2012, <http://plato.stanford.edu/archives/spr2012/entries/liberty-positive-negative>, (ανάκτηση 5/3/2014). Σύμφωνα με τον I. Berlin, η αρνητική ελευθερία προσδιορίζεται από “τον χώρο εντός του οποίου το υποκείμενο —ένα πρόσωπο ή μια ομάδα προσώπων— αφήνεται ή επιβάλλεται να αφεθεί να πράξει ή να είναι εκείνο που δύναται να πράξει ή να είναι, δίχως παρέμβαση από άλλα πρόσωπα”. Βλ. I. Berlin, “Two Concepts of Liberty”, σ. 169, στο H. Hardy (επιμ.), *Isaiah Berlin, Liberty*, New York, Oxford University Press Inc., 2002.

201 Στο σημείο αυτό εγείρεται μια ένσταση έναντι του αυθόρμητου χαρακτήρα των “δυνάμεων της κοινωνίας”.

202 Βλ. σχετικά το κεφάλαιο 3.

σχετίζονται με ροές, είναι καθοριστικής σημασίας για τον χαρακτήρα τους.²⁰³ Το θεωρητικό υπόβαθρο δύναται να συγκριθεί σε διαφορετικές περιόδους, ή σε διαφορετικές ροές, και να κριθεί, προκειμένου να εξαχθούν συμπεράσματα ως προς τις μεταβολές του χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης.²⁰⁴

Τέλος, ορίζεται από τις *συνέπειες* μιας ροής σε παγκόσμιο ή τοπικό επίπεδο. Μια ροή ενδέχεται —από μόνη της ή σε συνδυασμό με άλλες ροές— να επιδράσει ανάλογα με το χαρακτήρα της, επί μιας άλλης ροής ή να προκαλέσει μια νέα ροή, κ.ο.κ.²⁰⁵ Κατ' επέκταση οι ροές είναι σε θέση αναπαράγουν πρότυπα.²⁰⁶

Το μεταβλητό του φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης, καθιστά σαφέστερη τη σχέση και τη διάκριση μεταξύ φιλελευθερισμού και παγκοσμιοποίησης.

Οι παράγοντες δημιουργίας ή επηρεασμού των ροών, διαφέρουν ως προς τον χαρακτήρα και τον τρόπο επενέργειάς τους. *Η τεχνολογία* διευκόλυνε και επιτάχυνε τις ροές κεφαλαίων, αγαθών, προσώπων, πληροφοριών και αποφάσεων, μέσω της υπέρβασης *φυσικών περιορισμών*.²⁰⁷ Χάρη στα σύγχρονα μέσα μεταφοράς οι μετακινήσεις και οι μεταφορές κατέστησαν ταχύτερες, φθηνότερες και ασφαλέστερες.²⁰⁸ Η ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιών επέτρεψε την πρακτικά άμεση διάδοση της πληροφορίας σε πλανητικό επίπεδο, καθ' υπέρβαση των επιβληθέντων περιορισμών από μια απαραίτητη μετακίνηση ενός υλικού φορέα της πληροφορίας.²⁰⁹ Οι πολιτικές πολλών κρατών,

203 Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί μια πολιτική “ανοίγματος μιας εγχώριας αγοράς προς όφελος του ανταγωνισμού”, η οποία καταργεί κλειστά επαγγέλματα.

204 Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί εδώ η επίσημη αντίδραση μεγάλων εταιρειών τεχνολογίας, στην μετά 11/9 επιτήρηση. Οι εταιρείες, δηλαδή οι άμεσα ενδιαφερόμενοι για συγκεκριμένες ροές πληροφοριών, έκαναν ουσιαστικά λόγο για παραβίαση φιλελευθέρων αρχών από την αδιάκριτη μεγάλης κλίμακας επιτήρηση. Το ζήτημα αναλύεται στο κεφάλαιο 3.

205 Μια εν μέσω πανικού φυγή κεφαλαίων από το χρηματοπιστωτικό σύστημα μιας χώρας, ενδέχεται να προκαλέσει υποτίμηση του νομίσματος, η οποία με τη σειρά της ενδέχεται να προκαλέσει αύξηση των εξαγωγών.

206 Η δημιουργία μιας κοινής αγοράς ή μιας συμμαχίας για παράδειγμα, ενδέχεται να προκαλέσει μια τάση συμμετοχής σε αυτήν. Η Ευρωπαϊκή Ένωση των 28 μελών το 2016, ξεκίνησε το 1952 ως Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα με έξι μέλη. Η Συνθήκη των Βρυξελλών του 1948 μεταξύ του Βελγίου, της Γαλλίας, του Λουξεμβούργου της Ολλανδίας και του Ηνωμένου Βασιλείου, αποτέλεσε τον πρόδρομο του NATO των 28 χωρών το 2009. Το σύγχρονο διαδίκτυο προήλθε από το χρηματοδοτούμενο από το Υπουργείο Άμυνας των ΗΠΑ, δίκτυο ARPANET του 1969. Ενώ το ARPANET αρχικά περιοριζόταν εντός της αμερικανικής επικράτειας, οι συναφείς επενδύσεις κρατών και ιδιωτών κατέστησαν το διαδίκτυο παγκόσμιο. Η δημιουργία μιας στρατιωτικής συμμαχίας, επίσης ενδέχεται να προκαλέσει μια τάση συμμετοχής σε αυτήν.

207 Στη γενική κατηγορία των πληροφοριών εντάσσονται οι ιδέες, οι γνώσεις και τα πολιτισμικά πρότυπα. Στις περιπτώσεις που τα κεφάλαια αποτελούν ηλεκτρονικά μεταβιβάσιμες λογιστικές μονάδες, ακόμη και αυτά υπάγονται στην κατηγορία των πληροφοριών.

208 Σημειώνεται εδώ, ότι η διευκόλυνση των μετακινήσεων σήμανε διευκόλυνση της διάδοσης ασθενειών. Ορισμένοι μελετητές εντάσσουν τις εν λόγω ασθένειες ως στοιχεία της παγκοσμιοποίησης. Εκτεταμένη αναφορά στις ασθένειες βρίσκεται πέρα από τους σκοπούς της παρούσης διατριβής.

209 Ritzer, *Globalization: The...ό.π.*, σσ. 4-5. Παλαιότερα μια πληροφορία όφειλε να αποτυπωθεί σε περγαμηνή ή σε χαρτί, ή να απομνημονευτεί από έναν άνθρωπο, προκειμένου να διασχίσει τον χώρο. Η επινόηση του τηλεγράφου επέτρεψε την -σχεδόν- άμεση μετάδοση μιας πληροφορίας σε *άυλη μορφή* σε μεγάλες αποστάσεις, στη βάση μιας προϋπάρχουσας, εκτεινόμενης στον χώρο υποδομής συνεχούς και σταθερής διασύνδεσης, τα τηλεγραφικά καλώδια. Αυτό είχε μεταξύ άλλων ως συνέπεια την -σχεδόν άμεση- εξ αποστάσεως αμφίδρομη επικοινωνία. Ήδη εδώ και πολλά χρόνια, η ασύρματη και κατ' επέκταση ή δορυφορική τεχνολογία επιτρέπουν την -πρακτικά άμεση- παγκόσμια -έως και διαστημική-, αμφίδρομη μετάδοση άυλων πληροφοριών, δίχως να απαιτείται εκτεταμένη χωρικά συνεχής υλική υποδομή, παρά μόνο δύο τουλάχιστον πομποδέκτες κι ενδεχομένως ενδιάμεσοι αναμεταδότες

τουλάχιστον έως τις τρομοκρατικές επιθέσεις της 11/9/2001, έτειναν εντός του επικρατούντος πνεύματος “απελευθέρωσης” προς την αυξανόμενη άρση τεχνητών εμποδίων ή φραγμών επί των ροών.²¹⁰ Επιπλέον της παθητικού αυτού τύπου απελευθέρωσης, υφίστανται ενεργές πολιτικές προώθησης δεδομένων στοιχείων φιλελεύθερου χαρακτήρα σε παγκόσμιο επίπεδο. Σε αυτή την κατηγορία περιλαμβάνεται ο σχεδιασμός συντεταγμένης διμερούς ή πολυμερούς καπιταλιστικής ολοκλήρωσης, η προώθηση συγκεκριμένων πολιτικών από διεθνείς οργανισμούς, και κατ' επέκταση η προώθηση των δημοκρατικών θεσμών. Εν συνόψει, η παγκοσμιοποίηση αποτελεί μια εν μέρει φυσική, και εν μέρει τεχνητή διαδικασία,²¹¹ οι ροές της οποίας

- εντείνονται, διευκολύνονται ή δημιουργούνται χάρη στην τεχνολογία,
- εντείνονται, διευκολύνονται ή δημιουργούνται χάρη στην εξάλειψη τεχνητών εμποδίων ή και φραγμών,²¹²
- εντείνονται, διευκολύνονται ή δημιουργούνται χάρη σε συντεταγμένους σχεδιασμούς προώθησής τους.

Οι πολλαπλές και δη οι ευρύτερες θεωρήσεις της παγκοσμιοποίησης δεν επιτρέπουν περιορισμό του φαινομένου στα πλαίσια του φιλελεύθερου χαρακτήρα και της οικονομικής του έκφρασης, όπως και αποκλειστικό εντοπισμό του στους τελευταίους δύο ή τρεις αιώνες. Η κύρια *απαραίτητη συνθήκη* εμφάνισης του φαινομένου, η τεχνολογική/επιστημονική εξέλιξη, *προηγείται*

(πχ. δορυφόροι). Οι τεχνολογίες επικοινωνιών που στηρίζονται σε σταθερές δικτυακές συνδέσεις (καλώδια χαλκού, οπτικές ίνες) συνυπάρχουν με τις ασύρματες τεχνολογίες (ασύρματοι, κινητή τηλεφωνία, δορυφόροι). Το διαδίκτυο στηρίζεται κυρίως στα “παραδοσιακά” καλώδια χαλκού και τις οπτικές ίνες, και δευτερευόντως στα δίκτυα κινητής τηλεφωνίας και στα δίκτυα δορυφόρων. Μια φυσική βλάβη ή μια ανθρώπινη επέμβαση στις οπτικές ίνες που αποτελούν τη λεγόμενη “ραχοκοκκαλιά” του διαδικτύου, ενδέχεται να παύσει ένα μείζον μέρος της παγκόσμιας ροής πληροφοριών. Η ασύρματη τεχνολογία επικοινωνιών είναι λιγότερο ευάλωτη στις φυσικές καταστροφές ή τις ανθρώπινες επεμβάσεις. Ακόμα όμως και αν κατέρρεαν για κάποιον λόγο όλα τα δίκτυα (κινητής τηλεφωνίας, δορυφόρων κτλ.), οι μη περιοριζόμενοι από τα δίκτυα ραδιοερασιτέχνες για παράδειγμα, ως *αυτόνομες τηλεπικοινωνιακές μονάδες*, θα εξακολουθούσαν να είναι σε θέση να επικοινωνούν μεταξύ τους σε παγκόσμιο επίπεδο. Μια μόνιμη ή μακροπρόθεσμη βλάβη στα καθιερωμένα ενσύρματα και ασύρματα δίκτυα, είναι -σχεδόν- βέβαιο ότι θα οδηγούσε στην εξέλιξη ενός νέου παγκόσμιου ασύρματου δικτύου. Συνεπώς: *η τεχνολογική εξέλιξη των τηλεπικοινωνιών, προκαλεί την ελαχιστοποίηση των περιοριστικών παραγόντων ως προς τη ροή πληροφοριών στον χώρο*. Κατ' επέκταση, η επιβολή ελέγχου και ενδεχομένως παρεμπόδισης επί τέτοιου τύπου ροών πληροφοριών από μια κεντρική αρχή, *θα απαιτούσε -ιδανικά- μια δυνατότητα πλήρους παρακολούθησης του ηλεκτρομαγνητικού φάσματος και επέμβασης σε αυτό*. Ένας τέτοιος στόχος κρίνεται ως ακόμη πιο φιλόδοξος από τον στόχο της -ιδανικά- πλήρους παρακολούθησης των παγκόσμιων τηλεπικοινωνιών που φέρεται να επιδιώκουν οι υπηρεσίες πληροφοριών και ασφαλείας των ΗΠΑ (βλ. σχετικά το κεφάλαιο 3).

210 Όπως ήδη αναφέρθηκε, ήρθαν περιορισμοί στις μετακινήσεις κεφαλαίων και αγαθών. Σε ορισμένες περιπτώσεις καταργήθηκε η προϋπόθεση παροχής βίζα για τους ταξιδιώτες. Βλ. Scholte, *ό.π.*, σ. 16. Επισημαίνεται εντούτοις, ότι η μεγαλύτερη ασυμμετρία της παγκοσμιοποίησης αφορά στις δυσκολότερες σε σχέση με άλλα στοιχεία μετακινήσεις προσώπων και δη μεταναστών και προσφύγων.

211 Γενικώς, ως φυσική διαδικασία προτείνεται η τάση των ανθρώπων να επεκτείνονται στο χώρο, ενώ ως τεχνητή διαδικασία οι ρυθμίσεις της εν λόγω επέκτασης.

212 Παραδείγματος χάριν, μια πολιτική που επιφέρει κατάργηση των βίζα ή των τελωνειακών ελέγχων προκαλεί αύξηση των ροών, και συνεπώς μεγέθυνση της αρνητικής ελευθερίας.

ιστορικά της εμφάνισης του φιλελευθερισμού. Ο τελευταίος, δύναται να ιδωθεί μόνο ως συμβατός ως προς την παγκοσμιοποίηση, επίκτητος και δυνητικά αναπαραγωγικός της παράγοντας, και όχι ως αίτιό της. Συνεπώς, ο φιλελεύθερος χαρακτήρας της παγκοσμιοποίησης αποτελεί μια ιδιαίτερη εκδήλωση του φαινομένου εντός συγκεκριμένου ιστορικού πλαισίου.

Δεδομένου ότι η παγκοσμιοποίηση αποτελεί ευρύ φαινόμενο, το οποίο δεν περιορίζεται στον νεοφιλελεύθερο χαρακτήρα που έλαβε στις τελευταίες δεκαετίες, ο χαρακτήρας μονόδρομου που της αποδίδεται τίθεται εν αμφιβόλω. Η σύγχυση που επικρατεί σχετικά με το αν και κατά πόσον η παγκοσμιοποίηση “επιβάλλει”, εν είδει ιστορικής αναγκαιότητας, οφείλεται σε μια αδυναμία διάκρισης της φυσικής από την πολιτική της διάσταση. Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές που επιβάλλονται έμμεσα ή άμεσα στα κράτη, δεν αποτελούν προϊόντα μιας νομοτελειακής διαδικασίας, αλλά προϊόντα πολιτικών επιλογών. Αντίστοιχα, πολιτική επιλογή αποτελεί επίσης η υιοθέτηση ή η απόρριψή τους. Με άλλα λόγια ο φιλελεύθερος χαρακτήρας της παγκοσμιοποίησης καθορίζεται από την πολιτική. Ο μονόδρομος χαρακτήρας που αποδίδεται στη διαδικασία, βασίζεται στα φυσικά χαρακτηριστικά της, ήτοι την αύξηση της ρευστότητας μέσω έντασης των ροών εξαιτίας της ανάπτυξης των τεχνολογικών επιτευγμάτων και της επιστήμης γενικότερα.²¹³ Τον τελευταίο λόγο ως προς τις ροές ωστόσο, έχει πάντοτε η πολιτική.²¹⁴

Ο φιλελεύθερος χαρακτήρας της παγκοσμιοποίησης συνεπώς, αποτελεί έναν σαφώς αναστρέψιμο παράγοντα, έναν παράγοντα ο οποίος τουλάχιστον θεωρητικά ενδέχεται να απουσιάζει πλήρως. Εφόσον δεχτούμε εκφάνσεις της παγκοσμιοποίησης όπως η πολιτική και η πολιτισμική, ιδωμένες ως ροές,²¹⁵ τίποτα δεν απαγορεύει την ιστορική συνέχιση της διαδικασίας με διαφορετική μορφή. Με άλλα λόγια, η από πολλούς προτεινόμενη ως “λύση” των προβλημάτων που προκύπτουν από την παγκοσμιοποίηση, παγκόσμια διακυβέρνηση, δεν είναι υποχρεωτικό να έχει φιλελεύθερο και κατ' επέκταση δημοκρατικό χαρακτήρα. Η παγκόσμια ένταση των ροών και η εντεινόμενη αλληλεπίδραση του τοπικού με το παγκόσμιο, θα μπορούσε ενδεχομένως να αφορά σε παγκοσμιοποιημένες πολιτικές και κατ' επέκταση σε παγκοσμιοποιημένα πολιτισμικά πρότυπα, απόντος οιοδήποτε φιλελεύθερου στοιχείου. Υπό τις παρούσες συνθήκες ωστόσο, μια παγκόσμια

213 Εδώ τίθεται το ερώτημα του κατά πόσον η παγκοσμιοποίηση ως φυσική διαδικασία είναι αναστρέψιμη ή όχι. Εν πρώτοις, η τεχνολογική ανάπτυξη και κατ' επέκταση οι παγκοσμιοποιημένες δυνάμεις μοιάζουν να είναι κυρίαρχες και αέναιες. Μια πλήρης αντιστροφή της παγκοσμιοποίησης θα απαιτούσε πιθανότατα συντεταγμένη και αυστηρή περιχαράκωση των ροών εντός ισχυρών εθνών κρατών, ή μια παγκόσμια μείζονα καταστροφή. Το εν λόγω ανοικτό ερώτημα υπερβαίνει τους σκοπούς της παρούσας διατριβής.

214 Ακόμη και μια τεχνολογία “τηλεμεταφοράς” μέσω “διακτινισμού” δεν θα μπορούσε να “επιβάλλει” το παραμικρό, εφόσον παρέμενε απαγορευμένη. Εν προκειμένω απορρίπτεται ένας “τεχνολογικός ντετερμινισμός”, ήτοι ένας ντετερμινισμός αλλαγών απόλυτου χαρακτήρα που φέρονται να επιβάλλουν *per se* τα τεχνολογικά επιτεύγματα στις κοινωνίες. Εκτενέστερη αναφορά στο ζήτημα πραγματοποιείται στο κεφάλαιο 3.

215 Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Steger περιλαμβάνει στις ροές τις πληροφορίες και τις αποφάσεις. Σύμφωνα με τον ίδιο, όλες οι ροές στις οποίες αναφέρεται, είναι πολιτικού χαρακτήρα. Σε αυτές δε, και συγκεκριμένα στις “αρνητικές παγκόσμιες ροές και διαδικασίες” περιλαμβάνει ρητά τον πόλεμο και την τρομοκρατία. Βλ. Steger, *Globalization, A Basic...ό.π.*, σ. 140, 366.

πολιτική κοινότητα φαντάζει μεταφυσική.

1.10 Μέθοδος εξέτασης του φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης

Στην τρέχουσα φάση, ένα κρίσιμο ερώτημα που δύναται να τεθεί είναι το *αν και κατά πόσον έχει μεταβληθεί ο φιλελεύθερος χαρακτήρας της παγκοσμιοποίησης* στον 21ο αιώνα. Το ερώτημα φέρει το μεθοδολογικό πρόβλημα μέτρησης του μεγέθους μιας αφηρημένης έννοιας, κάτι που υπό απόλυτους όρους είναι ανέφικτο. Το θεωρητικό αυτό σχήμα ωστόσο, μέσω της ανάλυσής του σε ποιοτικά και ποσοτικά στοιχεία, επιτρέπει —όπως θα φανεί στη συνέχεια— μια σαφή κατάδειξη συναφών μεταβολών, μεταξύ της δεκαετίας 1991-2000 και της δεκαετίας 2001-2010.

Καταρχάς ο φιλελεύθερος χαρακτήρας της παγκοσμιοποίησης δύναται να προσδιορισθεί *σχετικά*, μέσω εξέτασης των τεσσάρων συνθετικών του στοιχείων, ήτοι:

- του είδους και του αριθμού των ροών,
- των ποσοτικών χαρακτηριστικών των ροών,
- του χαρακτήρα των ροών,
- των θετικών ή αρνητικών, άμεσων ή έμμεσων, συνεπειών των ροών.²¹⁶

Έκαστο εκ των τεσσάρων ανωτέρω στοιχείων δύναται να αποτελέσει μεταβλητή έρευνας. Ένας τέτοιου είδους προσδιορισμός υπόκειται σε περιορισμούς. Μια συνολική καταγραφή των ροών της παγκοσμιοποίησης είναι πρακτικά αδύνατη. Ενώ η μέτρηση των μεγεθών μιας ροής θα μπορούσε θεωρητικά να αποτελέσει ένδειξη του μέτρου της αρνητικής ελευθερίας, δεν είναι όλες οι ροές μετρήσιμες,²¹⁷ και επιπλέον δεν είναι διαθέσιμα όλα τα απαραίτητα στοιχεία. Συνεπώς απαιτείται να πραγματοποιηθεί μια προσεκτική επιλογή συγκεκριμένων ροών *εδικού βάρους* προς εξέταση. Ο χαρακτήρας των ροών, όπως προκύπτει από τη θεωρητική τεκμηρίωση των πολιτικών που τις δημιουργούν, τις επιταχύνουν, τις περιστέλλουν ή τις παύουν, ενίοτε είναι ασαφής. Η θεωρητική τεκμηρίωση μιας τέτοιας πολιτικής από την πλευρά των δρώντων που την ασκούν, συχνά απέχει από την ερμηνεία που αποδίδουν στην εν λόγω πολιτική άλλοι μελετητές.²¹⁸ Δεδομένου ότι εν

216 Τα τέσσερα στοιχεία αναλύονται έκαστο σε άλλες μεταβλητές. Παραδείγματος χάριν, στο κεφάλαιο 2 οι πόλεμοι των ΗΠΑ και ο αριθμός τους ανήκουν στο 1, το κόστος τους στο 2, ο χαρακτήρας τους στο 3, ενώ οι θάνατοι Αμερικανών στρατιωτών στο 4.

217 Για παράδειγμα η σημασία ενός πολέμου ως κριτηρίου, συνίσταται μεταξύ άλλων στον χαρακτήρα του, το μέγεθός του και τις συνέπειες του.

218 Οι “ανθρωπιστικοί πόλεμοι” των ΗΠΑ αποτελούν αντιπροσωπευτικό παράδειγμα. Πολλοί μελετητές αμφισβήτησαν ως κίνητρα των πολέμων τον “ανθρωπισμό” του φιλελεύθερου διεθνισμού, εντοπίζοντας άλλα κίνητρα.

προκειμένω επιχειρείται πρωτίστως διερεύνηση της μεταβολής ενός χαρακτήρα εντός του θεωρητικού πλαισίου του φιλελευθερισμού, και όχι μια κριτική της “ασφάλειας”, του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” —ή του νεοφιλελευθερισμού—, η θεωρητική εξέταση πρέπει να λάβει —κριτικά— υπόψιν *τα ιδεολογικά στοιχεία που προβάλλουν οι ίδιοι οι ασκούντες πολιτική*.²¹⁹ Τέλος, δεδομένου ότι ως προς τις συνέπειες των ροών δεν είναι πάντοτε εφικτή μια σαφής θεμελίωση αιτιώδους σχέσης, πρέπει να επισημαίνεται ο απλός συσχετισμός όπου προκύπτει. Τα τέσσερα στοιχεία είναι αλληλένδετα· η δε σημασία τους αναδεικνύεται ή υποβαθμίζεται από την ταυτόχρονη παρουσία τους, ή από τη μεταξύ τους σχέση. Ενδεχόμενες μεταβολές στις μεταβλητές των ανωτέρω τεσσάρων στοιχείων, προκύπτουσες από μια συγκριτική εξέταση των δεκαετιών 1991-2000 και 2001-2010, συνεπάγονται με μεταβολή του φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης.

Βάσει των ανωτέρω, *κεντρικό ερώτημα της διατριβής αποτελεί το αν και κατά πόσον η ανάδειξη της ασφάλειας ως πρώτιστου μελήματος της πολιτικής των ΗΠΑ έπειτα από την 11/9, υποστασιοποιούμενη ως μια σειρά ενεργειών που ονομάστηκαν “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας”, επέδρασε στον φιλελεύθερο χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης*. Ως ανεξάρτητη μεταβλητή Α θεωρείται η ανάδειξη της σημασίας της ασφάλειας. Ως εξαρτημένη μεταβλητή Β και μεταβλητή έρευνας, θεωρείται ο φιλελεύθερος χαρακτήρας της παγκοσμιοποίησης. Βασική υπόθεση της θεωρίας αποτελεί η σχέση: $A \rightarrow B$,²²⁰ ήτοι, η ανάδειξη της ασφάλειας ως πρώτιστου μελήματος των ΗΠΑ επέδρασε αρνητικά επί του φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης. Η μεταβολή του τελευταίου, θεωρείται ότι οφείλεται σε παράγοντες όπως η στροφή του χαρακτήρα της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ προς τον μιλιταρισμό (q), η περιστολή των ατομικών δικαιωμάτων και των δημοκρατικών ελευθεριών (s), και η επιβράδυνση της οικονομικής παγκοσμιοποίησης (r). Τα τρία αυτά στοιχεία αποτελούν τις παρεμβαίνουσες μεταβλητές q, r και s. Συνεπώς προκύπτουν τρεις υποπεριπτώσεις διακριτών ερμηνευτικών υποθέσεων: $A \rightarrow q \rightarrow B$, $A \rightarrow s \rightarrow B$ και $A \rightarrow r \rightarrow B$, ή διαφορετικά:

$$\begin{array}{c} \rightarrow q \rightarrow \\ A \rightarrow s \rightarrow B \\ \rightarrow r \rightarrow \end{array}$$

Στα κεφάλαια που ακολουθούν, εξετάζονται διαδοχικά ως προς την επίδραση της ανάδειξης της σημασίας της ασφάλειας:

219 Μια αυστηρή προσήλωση στο θεωρητικό σχήμα “βάσης εποικοδομήματος” για παράδειγμα, συνεπάγεται μια ιδιαίτερα στενή ερμηνεία ενός φαινομένου, η οποία παραβλέπει το νόημα που προσδίδουν στις ενέργειες τους οι ίδιοι οι δράντες που εμπλέκονται με το εν λόγω φαινόμενο.

220 Για την βάση της ακολουθούμενης μεθόδου βλ. S. van Evera, *Εισαγωγή στη μεθοδολογία της πολιτικής επιστήμης*, 6η έκδοση, Αθήνα, Εκδόσεις Ποιότητα - Cornell University Press, (1η έκδοση 2010), σσ. 19-84.

- Η εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ έπειτα την 11/9 φέρεται να διέπεται από αυξημένο милитарισμό (q), γεγονός που ενδέχεται να επιδρά αρνητικά στον φιλελεύθερο χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης ($A \rightarrow q \rightarrow B$). Ο милитарιστικός χαρακτήρας, τον οποίον πραγματεύεται το κεφάλαιο 2, προκύπτει από ένα σύνολο παγκόσμιων ροών αντι-φιλελεύθερου χαρακτήρα —ιδίως των πολέμων με συγκεκριμένα επιθετικά χαρακτηριστικά—,²²¹ καθώς και άλλων συναφών στοιχείων. Εξετάζονται διαδοχικά ο τύπος, ο αριθμός και η διάρκεια των πολέμων, διάφορα συναφή μεγέθη,²²² ο τρόπος συμμετοχής των ΗΠΑ ανά πόλεμο, το νομικό πλαίσιο των πολέμων και ο ιδεολογικός милитарισμός.
- Η επίδραση των αντιτρομοκρατικών πολιτικών των ΗΠΑ έπειτα την 11/9 στα ατομικά δικαιώματα και τις δημοκρατικές ελευθερίες. Η αύξηση της επιτήρησης σε παγκόσμιο επίπεδο ενδέχεται να επιδρά αρνητικά στον φιλελεύθερο χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης ($A \rightarrow s \rightarrow B$). Η παγκοσμιοποιημένη αδιάκριτη μαζική επιτήρηση, την οποία πραγματεύεται το κεφάλαιο 3, εξετάζεται ως ένα σύνολο παγκόσμιων ροών αντι-φιλελεύθερου χαρακτήρα και άλλων συναφών στοιχείων (s). Εξετάζονται διαδοχικά, ο αριθμός, τα ποσοτικά και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των προγραμμάτων/συστημάτων παρακολούθησης,²²³ οι μεταβολές στις υπηρεσίες ασφαλείας,²²⁴ η επιτήρηση των μετακινήσεων και των μεταφορών, η επιτήρηση των συναλλαγών, τα βαρύνουσας σημασίας ειδικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης επιτήρησης,²²⁵ οι δαπάνες των μυστικών υπηρεσιών, οι οικονομικές εγγυήσεις επί σύγχρονης επιτήρησης και η σχέση κρατικής επιτήρησης με τον ιδιωτικό τομέα.
- Η επίδραση των αντιτρομοκρατικών πολιτικών των ΗΠΑ έπειτα την 11/9 στην οικονομία. Η αύξηση της επιτήρησης ενδέχεται να εμποδίζει τον βαθμό οικονομικής παγκοσμιοποίησης ($A \rightarrow r \rightarrow B$). Εξετάζονται τα μεγέθη μιας σειράς

221 Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο πόλεμος per se δεν είναι υποχρεωτικά αντι-φιλελεύθερος. Ένας πόλεμος όπως αυτός του Ιράκ το 2003, ο οποίος —όπως καταδεικνύεται στο κεφάλαιο 2— ήταν απρόκλητος, μονομερής και παράνομος, αντίκειται πλήρως στις φιλελεύθερες αρχές.

222 Κόστος πολέμων, αμυντικές δαπάνες, απώλειες ανθρωπίνων ζωών, ανάπτυξη στρατού των ΗΠΑ ανά την υφήλιο, κτλ. Η παράσταση της εν λόγω υπο-υπόθεσης μέσω ανάλυσης της μεταβλητής h στις μεταβλητές που τη συνθέτουν, όπως και στις περιπτώσεις των δύο επομένων κεφαλαίων που μια μεταβλητή επιδέχεται ανάλυση σε περισσότερα στοιχεία, κρίνεται ως αντιπαραγωγική.

223 Οι διαθέσιμες πληροφορίες για τα προγράμματα παρακολούθησης είναι τμηματικές, αποσπασματικές, ασαφείς και ενίοτε αντιφατικές, γεγονός που δεν επιτρέπει την εξέτασή τους ως διακριτών ροών.

224 Ομοίως, η φύση των διαθέσιμων πληροφοριών επιβάλλουν την εξέτασή τους ως μιας μεταβλητής.

225 Μεγάλα δεδομένα, τεχνητή νοημοσύνη κτλ.

συνόλων ροών και διακριτών ροών,²²⁶ ως ξεχωριστών μεταβλητών που συνθέτουν τον βαθμό οικονομικής παγκοσμιοποίησης.²²⁷

Τα μεγέθη των ποσοτικά αποδιδόμενων μεταβλητών (πχ. αμυντικές δαπάνες των ΗΠΑ, βαθμός οικονομικής παγκοσμιοποίησης) εξετάζονται σε συνεχή χρονική περίοδο 20 ετών. Με κομβικό σημείο το έτος 2001, πραγματοποιείται σύγκριση των μεγεθών δύο δεκαετιών, από το 1991 έως το 2000 και από το 2000 έως το 2010.²²⁸ Ο χαρακτήρας μιας θεωρητικής μεταβλητής (πχ. ιδεολογικός милитаризм, νομικό πλαίσιο πολέμων των ΗΠΑ) συντίθεται από γραπτά που αφορούν —χονδρικά— σε μια δεκαετία (1991-2000 ή 2001-2010),²²⁹ προκειμένου να πραγματοποιηθεί σύγκριση αυτού στις δύο υπό εξέταση δεκαετίες.²³⁰ Ορισμένα υποκεφάλαια (πχ. δικονομικές εγγυήσεις), αφορούν σε μεταβολές εντός της δεκαετίας 2001-2010 δίχως —άμεση— σύγκριση με τη δεκαετία 1991-2000. Σε κάθε κεφάλαιο παρατίθεται το θεωρητικό πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας με σαφή ορισμό βασικών εννοιών, όπως ο милитаризм, η κρατική επιτήρηση και η οικονομική παγκοσμιοποίηση. Παράλληλα, παρατίθενται απόψεις, υποθέσεις και διαπιστώσεις μελετητών, οι οποίες αξιολογούνται μαζί με τη θεωρία βάσει των ευρημάτων της έρευνας. Η ειδική ερευνητική μέθοδος του κάθε ενός εκ των τριών κεφαλαίων και οι εκάστοτε περιορισμοί της έρευνας, εξηγούνται αναλυτικά στην εισαγωγή του.

226 Δείκτες οικονομικής παγκοσμιοποίησης, πραγματικών ροών, οικονομικής ελευθερίας κτλ.

227 Η οικονομική κρίση του 2007-2008 ενδέχεται επίσης να επηρέασε αρνητικά επί της οικονομικής παγκοσμιοποίησης. (Εν προκειμένω το σχήμα θα είχε ως εξής:

$$\begin{array}{c} A \rightarrow r \rightarrow B \\ \times \\ C) \end{array}$$

Οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης του 2007-2008, αυτές καθαυτές δεν ενδιαφέρουν για την απόδειξη της υπόθεσης εργασίας. Εξετάζονται ακροθιγώς, μόνο και μόνο στον βαθμό που απαιτείται προκειμένου να διακριθούν και να απομονωθούν ως προς την επίδρασή τους επί του φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης.

228 Σε περιπτώσεις που δεν υπάρχουν πλήρη στοιχεία για την εικοσαετία 1991-2010, οι τρόποι συγκρίσεων των μεγεθών τροποποιούνται αναλόγως.

229 Ασχέτως αν το γραπτό γράφηκε εκτός της περιόδου.

230 Σε ορισμένες περιπτώσεις (πχ. εξασθένηση του τεκμηρίου της αθωότητας εξαιτίας του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”) παρατίθενται δευτερογενείς πηγές, από τις οποίες προκύπτει σαφής αρνητική μεταβολή επί του φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης εντός της περιόδου 2001-2010, δίχως να υπάρχει σύγκριση με την περίοδο 1991-2000.

Κεφάλαιο 2: οι ΗΠΑ και οι πόλεμοι της παγκοσμιοποίησης

2.1 Εισαγωγή

Η περίοδος που ακολούθησε την 11/9 χαρακτηρίζεται σύμφωνα με μελετητές από αυξημένο μιλιταρισμό.¹ Η M. Kaldor, αναδεικνύοντας τη σημασία των επιθέσεων της 11/9/2001, υποστηρίζει ότι εάν οι επιθέσεις αυτές δεν είχαν πραγματοποιηθεί, ενδεχομένως το “στρατιωτικό-βιομηχανικό σύμπλεγμα”² να όφειλε να τις επινοήσει”. Η ίδια παρομοιάζει τις επιθέσεις με τη “ζωηρή φαντασία ασύμμετρων απειλών” που ανέπτυξαν Αμερικανοί στρατηγικοί αναλυτές προκειμένου να προσδώσουν στις ΗΠΑ έναν νέο στρατιωτικό ρόλο έπειτα από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.³ Όπως υποστηρίζει ο H.A. Giroux, στη μετά 11/9 αμερικανική κοινωνία, η ισχύς κατέστη το μέτρο του εθνικού μεγαλείου, ενώ ο πόλεμος, ή ο σχεδιασμός πολέμου αποτέλεσε το υποδειγματικό και μοναδικό κοινό, οργανωμένο σχέδιο. Σύμφωνα με τον ίδιο, έπειτα από τα γεγονότα της 11/9, οι ΗΠΑ κατέστησαν όχι απλώς ένα στρατιωτικοποιημένο κράτος, αλλά μια *στρατιωτικοποιημένη κοινωνία*. Ένας έρπων μιλιταρισμός έλαβε τη μορφή μορφή “πλήρους πραξικοπήματος”, το οποίο τροφοδοτήθηκε από έναν “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας”, τη στρατιωτική κατοχή του Ιράκ και του Αφγανιστάν, καθώς και πληθώρα περιπτώσεων απαγωγών, βασανισμών, κακοποιήσεων και φόνων από την κυβέρνηση των ΗΠΑ.⁴

Ο μιλιταρισμός δεν αποτελεί καινοφανές αλλά διαχρονικό φαινόμενο στην ιστορία των ΗΠΑ. Ο D. Kellner υποστηρίζει ότι στις επιθέσεις της 11/9, μια εκδοχή ισλαμικού φονταμενταλισμού συγκρούστηκε με έναν παλιομοδίτικο, πατριαρχικό και μονομερή μιλιταρισμό τύπου “Άγριας Δύσης”.⁵ Ο θεωρητικός των ελίτ C. Wright Mills, υποστήριξε ήδη στη δεκαετία του 1950,⁶ ότι ο στρατός είχε μεγεθυνθεί και καταστεί καθοριστικός ως προς το σύνολο της

1 Ενδεικτικά, βλ. D. Kellner, “9/11, Spectacles of Terror, and Media Manipulation: A Critique of Jihadist and Bush Media Politics”, *Critical Discourse Studies*, τόμ. 1, τχ. 1, 2004, σσ. 44-45, 49, Kellner, “Globalization, ...”, *ό.π.*, σ. 260, και K. Cunningham, “Permanent war? The domestic hegemony of the New American militarism”, *New Political Science*, τόμ. 26, τχ. 4, Δεκέμβριος 2004, σ. 566. Ο J. Engels υποστηρίζει ότι η “Εθνική Στρατηγική Ασφαλείας των ΗΠΑ” (National Security Strategy of the United States) του 2002, δικαιολογεί στην ουσία “αέναο μιλιταρισμό”. Βλ. J. Engels, “Floating Bombs Encircling Our Shores: Post-9/11 Rhetorics of Piracy and Terrorism”, *Cultural Studies ↔ Critical Methodologies*, τόμ. 7, τχ. 3, 2007, σ. 327.

2 Ο Heywood ορίζει ως στρατιωτικό-βιομηχανικό σύμπλεγμα “(...) τη συμβιωτική σχέση ανάμεσα στις ένοπλες δυνάμεις και τις αμυντικές βιομηχανίες, η οποία βασίζεται στην κοινή επιθυμία αύξησης των στρατιωτικών δαπανών”. Βλ. Heywood, *ό.π.*, σ. 530.

3 M. Kaldor, “Beyond Militarism, Arms Races and Arms Control”, στο G. Lundestad και O. Njølstad (επιμ.), *War and Peace in the 20th Century and Beyond, Proceedings of the Nobel Centennial Symposium*, New Jersey – London – Singapore – Hong Kong, World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd, 2002, σ. 160.

4 H.A. Giroux, “The Militarization of US Higher Education after 9/11”, *Theory, Culture & Society*, τόμ. 25, τχ. 56, Σεπτέμβριος 2008, σσ. 58-60. Ο Giroux διακρίνει τους όρους “μιλιταρισμός” και “στρατιωτικοποίηση”. Ο τελευταίος όρος αφορά σε μια σύγχρονη ισχυρότερη εκδοχή του μιλιταρισμού. Στην παρούσα διατριβή χρησιμοποιείται ο όρος μιλιταρισμός.

5 Kellner, “Globalization, ...”, *ό.π.*, σ. 246.

6 Ο αμερικανικός μιλιταρισμός δύναται να αναχθεί στον 19ο αιώνα. Μια πλήρης καταγραφή της ιστορίας του

οικονομικής δομής, δεδομένου ότι η οικονομία είχε κατά τα φαινόμενα μονίμως πολεμικό χαρακτήρα, ενώ ο χώρος των επιχειρήσεων είχε “διατηρηθεί” σε μεγάλο βαθμό από στρατιωτικά στελέχη και στρατιωτικές πολιτικές.⁷ Ο ίδιος έκανε λόγο λόγο για μια “στρατιωτική μεταφυσική”, εννοώντας μια αντίληψη της διεθνούς πραγματικότητας κυρίως μέσω στρατιωτικών όρων.⁸ Το 1947 ο οικονομολόγος W.W. Riefleer είχε αποδώσει τη νίκη των ΗΠΑ στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, μεταξύ άλλων, στην επιτυχημένη λειτουργία ενός “στρατιωτικού-βιομηχανικού συμπλέγματος”.⁹ Ο πρόεδρος και στρατηγός Άιζενχάουερ κατέστησε ευρέως γνωστό το “στρατιωτικό-βιομηχανικό σύμπλεγμα”, προειδοποιώντας γι' αυτό στην αποχαιρετιστήρια ομιλία του στις 17/1/1961, ότι υπήρχε κίνδυνος να αποκτήσει “αδικαιολόγητη επιρροή”.¹⁰

Σύμφωνα με τον πολιτικά συντηρητικό, πρώην στρατιωτικό, διεθνολόγο και ιστορικό A.J. Bachevich, ο “νέος μιλιταρισμός” των ΗΠΑ ξεκίνησε ως αντίδραση στο πνεύμα της δεκαετίας του 1960, και ειδικά στο αντιπολεμικό αίσθημα έναντι του πολέμου του Βιετνάμ.¹¹ Το φαινόμενο αυτό έχει βαθιές ρίζες στο παρελθόν, έχει δικομματικό χαρακτήρα, και δεν διαφαίνεται η έκλειψή του στο εγγύς μέλλον.¹² Ο Bachevich υποστηρίζει ότι οι σύγχρονοι Αμερικανοί έχουν πέσει θύματα του μιλιταρισμού, ο οποίος και εκδηλώνεται ως μια ρομαντική θεώρηση των στρατιωτών, ως μια τάση να θεωρείται η στρατιωτική ισχύς το πλέον πραγματικό μέτρο εθνικού μεγαλείου, καθώς και ως υπερμεγέθεις προσδοκίες σχετικά με την αποτελεσματικότητα της ισχύος. Δίχως ανάλογο προηγούμενο στην ιστορία των ΗΠΑ, οι Αμερικανοί έφθασαν να ορίζουν την ισχύ και την ευημερία του έθνους με όρους στρατιωτικής ετοιμότητας και δράσης, καθώς και ενθάρρυνσης ή νοσταλγίας στρατιωτικών ιδανικών.¹³ Τη δεκαετία του 1990 ο μιλιταρισμός απέκτησε έναν χαρακτήρα “ουτοπικών στόχων”, ένα στοιχείο που καθιερώθηκε ως το εξέχον χαρακτηριστικό της σύγχρονης αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής.¹⁴

Ο όρος “μιλιταρισμός”, αν και δεν έχει προκαλέσει μια αχανή θεωρητική συζήτηση, αντίστοιχη του όρου “ιμπεριαλισμός”, ούτως ώστε να ορίζεται διαφορετικά ανάλογα με την εκάστοτε θεωρία, δεν παύει να κινείται σε ασαφές νοηματικό πλαίσιο. Εν προκειμένω, η ασάφεια

μιλιταρισμού των ΗΠΑ υπερβαίνει τους σκοπούς του παρόντος κεφαλαίου.

7 C. Wright Mills, *The Power Elite*, 2η έκδοση, Oxford University Press, New York, 2000, σ. 215.

8 Στο ίδιο, σ. 222.

9 W.W. Riefleer, “Our Economic Contribution to Victory, Turning Points of the War”, *Foreign Policy*, [ιστότοπος], 1/10/1947, <http://www.foreignaffairs.com/articles/70618/winfield-w-riefleer/our-economic-contribution-to-victory> , (ανάκτηση 30/7/2014).

10 D.D. Eisenhower, “Military-Industrial Complex Speech (1961)”, (Source: Public Papers of the Presidents of the United States, Dwight D. Eisenhower, 1960-61, p. 1035-1040), *The Avalon Project*, [ιστότοπος], http://avalon.law.yale.edu/20th_century/eisenhower001.asp , (ανάκτηση 30/7/2014).

11 A.J. Bachevich, *The New American Militarism, How Americans Are Seduced by War*, New York , Oxford University Press, 2005, σ. 6.

12 Στο ίδιο, σ. 5.

13 Στο ίδιο, σ. 2.

14 Στο ίδιο, σ. 3.

του όρου σχετίζεται με ανεπαρκή θεωρητική επεξεργασία. Ο Heywood εντοπίζει δύο σημασίες του όρου. Σε έναν γενικότερο ορισμό, ο μιλιταρισμός αναφέρεται στην επίτευξη σκοπών με τη χρήση στρατιωτικής βίας. Υπ' αυτή την έννοια, κάθε απόπειρα αντιμετώπισης ζητημάτων με στρατιωτικά μέσα δύναται να θεωρηθεί μιλιταρισμός.

Σε μια ειδικότερη ανάγνωση, ο μιλιταρισμός αποτελεί ένα πολιτισμικό ή ιδεολογικό φαινόμενο, σύμφωνα με το οποίο οι προτεραιότητες, οι αξίες και τα ιδανικά του στρατού διαχέονται στο σύνολο της κοινωνίας. Σε αυτή την περίπτωση απαντώνται συνήθως αποθέωση των ενόπλων δυνάμεων, αυξημένο αίσθημα εθνικού πατριωτισμού, νομιμοποίηση του πολέμου ως οργάνου πολιτικής, καθώς και μια αταβιστική πίστη στον ηρωισμό και την αυτοθυσία. Ενίοτε απαντάται επίσης κατάχρηση των νόμιμων λειτουργιών του στρατού, και υφαρπαγή από τους στρατιωτικούς ευθυνών που είθισται να αποδίδονται στους πολιτικούς.¹⁵ Αναλόγως ευρύς είναι επίσης ο ορισμός που παραθέτουν οι M. Griffiths, T. O' Callaghan και S.C. Roach: “ως μιλιταρισμός δύναται να ορισθεί η κυρίαρχη επιρροή στρατιωτικών αξιών, στρατιωτικής ιδεολογίας και στρατιωτικών προτύπων συμπεριφοράς, επί των πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών και εξωτερικών υποθέσεων του κράτους.”¹⁶

Η Kaldor εντοπίζει δυο κεντρικά στοιχεία στο μιλιταριστικό φαινόμενο, τις υπερβολικές στρατιωτικές δαπάνες, και την υπερβολική επιρροή των ενόπλων δυνάμεων στην πολιτική ζωή.¹⁷ Για τον D. Robertson οι υπερβολικές στρατιωτικές δαπάνες σε μια μιλιταριστική κοινωνία, μάλλον δεν αφορούν σε κάποιον πραγματιστικό στόχο, αλλά σε έναν αυτοσκοπό στρατιωτικής υπεροχής.¹⁸ Ο T. Marek εντάσσει στην έννοια του μιλιταρισμού επιπλέον τον αυξανόμενο ρόλο του στρατού.¹⁹ Σύμφωνα με τον ίδιο, ο μιλιταρισμός έχει καταστεί διεθνές φαινόμενο. Όπως υποστηρίζει, η επίπτωση του μιλιταρισμού, είτε κεκαλυμμένα είτε εμφανώς, γίνεται βαθέως αντιληπτή στις διεθνείς σχέσεις, και επιπλέον όλο και περισσότερο στην εσωτερική ζωή πολλών χωρών.²⁰ Ο μιλιταρισμός για τον Wright Mills αφορά σε “μια περίπτωση κυριαρχίας μέσων επί σκοπών”,²¹ με στόχο την αύξηση του κύρους της ισχύος του στρατού.²² Το σημείο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, δεδομένου ότι στις φιλελεύθερες δημοκρατίες, ο στρατός πρέπει σαφώς να αποτελεί εργαλείο, υποκείμενο σε δημοκρατικό και θεσμικό έλεγχο.²³ Ο M. Mann ορίζει ως μιλιταρισμό “την επίμονη

15 Heywood, *ό.π.*, σ. 527.

16 M. Griffiths, T. O' Callaghan και S.C. Roach, *International Relations the Key Concepts*, 2η έκδοση, London and New York, Routledge, 2008, σ. 334.

17 Kaldor, *ό.π.*, σ. 147.

18 D. Robertson, *The Routledge Dictionary of Politics*, 3η έκδοση, London and New York, Routledge, 2004, σ. 309.

19 Υπό την έννοια του στρατιωτικού κατεστημένου.

20 M. Thee, “Militarism and Militarization in Contemporary International Relations”, *Security Dialogue*, τόμ. 8, τχ. 4, Οκτώβριος 1977, σ. 296.

21 Η έμφαση του γράφοντος.

22 Wright Mills, *ό.π.*, σ. 222.

23 Heywood, *ό.π.*, σσ. 533-534.

χρήση οργανωμένης στρατιωτικής βίας χάριν κοινωνικών στόχων”.²⁴ Ο Mann διακρίνει τον αυταρχικό милитарισμό και τον φιλελεύθερο милитарισμό.²⁵

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται διερεύνηση της μεταβλητής του *μιλιταριστικού χαρακτήρα* της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ.²⁶ Ως κεντρικοί άξονες του милитарισμού, *ο αυτοσκοπός της στρατιωτικής ισχύος, η νομιμοποίηση του πολέμου ως οργάνου πολιτικής και ο αυξανόμενος ρόλος του στρατού σε εθνικές και διεθνείς υποθέσεις*, αποτελούν τη γενική βάση σύγκρισης του милитарιστικού χαρακτήρα της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ στις δεκαετίες 1991-2000 και 2001-2010, με ζητούμενο τον προσδιορισμό της ενίσχυσης ή μη του χαρακτήρα αυτού έπειτα από την 11/9. Ο милитарιστικός χαρακτήρας εκτιμάται από τον συνδυασμό έρευνας ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων.

Αρχικά καταγράφονται οι πόλεμοι στους οποίους αναμείχθηκαν οι ΗΠΑ σε δύο περιόδους: από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου το 1991²⁷ έως το 2000, και από εκεί και έπειτα —με ορόσημο τις επιθέσεις της 11/9— έως και το 2010. Περιλαμβάνεται ο Πόλεμος του Κόλπου, ο οποίος ξεκίνησε πριν την τυπική λήξη του Ψυχρού Πολέμου. Για την τυπολογική κατάταξη των πολέμων ακολουθείται η μέθοδος του ερευνητικού προγράμματος του Πανεπιστημίου του Μίσιγκαν, *Correlates of War (COW)*.²⁸ Ακολούθως εξετάζεται η *οικονομική πτυχή* του αμερικανικού милитарισμού. Για τον σκοπό αυτό παρατίθενται ανά δεκαετία το κόστος ανά πόλεμο, οι ετήσιες συνολικές δαπάνες για την εθνική άμυνα σε απόλυτους αριθμούς, και οι ετήσιες συνολικές δαπάνες για εθνική άμυνα ως ποσοστό ΑΕΠ. Επιπρόσθετα, παρατίθενται στατιστικά στοιχεία ανάπτυξης των στρατιωτικών δυνάμεων των ΗΠΑ σε παγκόσμιο επίπεδο, και θανάτων εν υπηρεσία στρατιωτικού προσωπικού συνεπεία εχθρικής ενέργειας, ανά δεκαετία, ως μέτρο ένδειξης της

24 Mann, *ό.π.*, σ. 224.

25 Ο Mann απορρίπτει κατηγορηματικά έναν συσχετισμό του πασιφισμού με τον φιλελευθερισμό, το συνταγματικό πολίτευμα και τη δημοκρατία. Παραδέχεται ωστόσο ότι ο φιλελεύθερος милитарισμός είναι ηπιότερος του милитарισμού των ολοκληρωτικών κρατών. Αναφέρει μάλιστα πρώην βρετανικές αποικίες, τον Καναδά, τις ΗΠΑ, την Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία, ως *τις πλέον φιλελεύθερες και λιγότερο милитарιστικές χώρες*. Επιπλέον, παραδέχεται υποχώρηση του милитарισμού των φιλελευθέρων κρατών στον 20ο αιώνα. Βλ. *στο ίδιο*, σσ. 221, 227-228, 235, 237-238. Ακόμη και ως *εγγενές στοιχείο κάθε κράτους, ο милитарισμός δεν αποτελεί πρωτεύον χαρακτηριστικό του φιλελευθερισμού, και κατ' επέκταση της φιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης*. Ο милитарισμός παραμένει αντίθετος στο ιδανικό υπόδειγμα των οπαδών της φιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης όπως περιγράφηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Συνεπώς μια μετατόπιση προς μια πιο έντονα милитарιστική παγκοσμιοποίηση, σημαίνει μια λιγότερο φιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση.

26 Δεν εξετάζεται ο милитарισμός της αμερικανικής κοινωνίας στο σύνολο των εκφάνσεων του. Εξετάζονται αποκλειστικά στοιχεία που σχετίζονται άμεσα με την εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ. Η μελέτη στοιχείων όπως για παράδειγμα το πατριωτικό αίσθημα των Αμερικανών, τα οποία θεωρούνται στην καλύτερη περίπτωση εμμέσως σχετιζόμενα με την εξωτερική πολιτική της υπερδύναμης, υπερβαίνουν τους σκοπούς του παρόντος κεφαλαίου.

27 Ως τέλος του Ψυχρού Πολέμου θεωρείται συμβολικά η επίσημη διάλυση της Σοβιετικής ένωσης την 25η Δεκεμβρίου του 1991. Βλ. σχετικά: J.L. Gaddis, *The Cold War*, London, Allen Lane an imprint of Penguin Books, 2005, σ. 257.

28 Επιλέγεται η τυποποίηση COW αντί άλλων, καθώς δεδομένου του αυστηρού ορισμού του πολέμου που παρέχει, επιτρέπει μέσω της στενότερης οριοθέτησης του ερευνητικού πεδίου την εστίαση σε ειδικού βάρους, ουσιαστικά στοιχεία. Αυτό καθίσταται σαφές εν συνεχεία, όπου για παράδειγμα το κόστος ενός και μόνο πολέμου (Ιράκ 2003) ξεπερνάει κάθε προηγούμενο. Η τυποποίηση COW είναι επιπλέον συμβατή με το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας και των επίσημων στοιχείων που χρησιμοποιούνται.

παγκόσμιας σημασίας του ρόλου του αμερικανικού στρατού. Εν συνεχεία, οι πόλεμοι εξετάζονται ανά δεκαετία ως προς τον τρόπο συμμετοχής των ΗΠΑ, ως προς τον χαρακτήρα τους σε ό,τι αφορά στο διεθνές δίκαιο και ως προς το ιδεολογικό τους υπόβαθρο.

2.2 Οι πόλεμοι με συμμετοχή των ΗΠΑ κατά την τυπολογία *Correlates of War*

Σύμφωνα με το ερευνητικό πρόγραμμα COW, ως πόλεμος γενικά ορίζεται η *συνεχιζόμενη ένοπλη σύγκρουση μεταξύ στρατιωτικών οργανώσεων, η οποία περιλαμβάνει θανάτους 1.000 στρατιωτικών ανά έτος ή εντός περιόδου δώδεκα μηνών*.²⁹ Οι σχετιζόμενοι με την ένοπλη σύγκρουση θάνατοι, περιλαμβάνουν πέραν των ενόπλων στρατιωτικών που χάνουν τη ζωή τους στη μάχη, και εκείνους που χάνουν εκ των υστέρων τη ζωή τους εξαιτίας τραυμάτων ή ασθενειών που προκλήθηκαν συνεπεία της μάχης.³⁰ Προκειμένου ένα κράτος να θεωρείται συμμετέχον σε πόλεμο, απαιτείται μια προϋπόθεση ύπαρξης τουλάχιστον 100 νεκρών σε μάχη, ή τουλάχιστον 1000 ένοπλων στρατιωτικών εμπλεκομένων σε πραγματική μάχη.³¹ Ημερομηνία έναρξης ενός πολέμου θεωρείται η ημερομηνία επίσημης κήρυξης του, υπό την προϋπόθεση ότι έπεται αμέσως μάχη διαρκείας. Σε περίπτωση που οι εχθροπραξίες προηγούνται της επίσημης κήρυξης του πολέμου, και εξακολουθούν με χαρακτήρα διαρκείας έως και μετά το ανωτέρω χρονικό σημείο, ως έναρξη θεωρείται η πρώτη μέρα της μάχης. Ακόμη και στην περίπτωση απουσίας κήρυξης πολέμου, τα κατ' εξακολούθηση παρατεταμένα πολεμικά επεισόδια ή οι μάχες που επιφέρουν τον απαιτούμενο αριθμό νεκρών θεωρούνται πόλεμος, με την πρώτη ημέρα της μάχης να χρησιμοποιείται για τον υπολογισμό της διάρκειας αυτού.³²

Βάσει των ανωτέρω, η εξειδικευμένη τυπολογία πολέμων του COW έχει ως εξής:

1. Διακρατικοί πόλεμοι (τύπος 1)
2. Εξωκρατικοί πόλεμοι
 - 2.1 Αποικιακός - σύρραξη με αποικία (τύπος 2)
 - 2.2 Ηγεμονικός - κράτος εναντίον μη κράτους (τύπος 3)
3. Ενδοκρατικοί πόλεμοι
 - 3.1 Εμφύλιοι πόλεμοι
 - 3.1.1 για κεντρικό έλεγχο (τύπος 4)

29 M. Reid Sarkees και F. Whelon Wayman, *Resort to War, A Data Guide to Inter-State, Extra-State, Intra-State, and Non-State Wars, 1816-2007*, Washington D.C., CQ Press, a Division of SAGE, 2010, σ. 61.

30 Στο ίδιο, σ. 51.

31 Στο ίδιο, σσ. 61-62.

32 Στο ίδιο, σ. 54.

3.1.2 για τοπικά ζητήματα (τύπος 5)

3.2 Περιφερειακοί εσωτερικοί (τύπος 6)

3.3 Ενδοκοινοτικοί (τύπος 7)

4. Μη κρατικοί πόλεμοι

4.1. εκτός κρατικής επικράτειας (τύπος 8)

4.2. διαμέσου κρατικών συνόρων (τύπος 9)³³

Βάσει της ανωτέρω τυπολογίας, οι πόλεμοι στους οποίους αναμείχθηκαν οι ΗΠΑ είναι οι εξής:³⁴

1991 έως 2000

- Ο Πόλεμος του Κόλπου του 1990-1991 (2/8/1990 - 11/4/1991), διακρατικός πόλεμος³⁵
- Ο Δεύτερος Πόλεμος της Σομαλίας του 1991-1997 (Νοέμβριος 1991 - Ιανουάριος 1997), ενδοκρατικός πόλεμος³⁶
- Η Σερβοβοσνιακή εξέγερση του 1992-1995 (6/6/1992 - 14/12/1995) ενδοκρατικός πόλεμος³⁷
- Ο Πόλεμος του Κοσόβου του 1999 (24/3/1999 - 10/6/1999), διακρατικός πόλεμος³⁸

2001 έως 2010

- Η Εισβολή στο Αφγανιστάν του 2001 (7/10/2001 - 22/12/2001), διακρατικός πόλεμος³⁹
- Η Αφγανική αντίσταση του 2001 (23/12/2001 - σήμερα), εξωκρατικός πόλεμος⁴⁰
- Η Εισβολή στο Ιράκ του 2003 (19/3/2003 - 2/5/2003), διακρατικός

33 Στο ίδιο, σ. 46.

34 Για ιστορικά στοιχεία των εν λόγω πολέμων, βλ. υποκεφάλαιο 2.4.1.

35 Στο ίδιο, σ. 176.

36 Στο ίδιο, σ. 456.

37 Στο ίδιο, σ. 459. Επισημαίνεται ότι ο εν λόγω πόλεμος αποτελεί μετεξέλιξη του διακρατικού πολέμου της Ανεξαρτησίας της Βοσνίας του 1992 (7/4/1992 - 5/6/1992) στον οποίον δεν συμμετείχαν οι ΗΠΑ με τρόπο που να πληροί τις προϋποθέσεις της τυπολογίας COW ούτως ώστε να θεωρείται εμπλεκόμενο κράτος. Βλ. στο ίδιο, σ. 177.

38 Στο ίδιο, σ. 181.

39 Στο ίδιο, σ. 184.

40 Στο ίδιο, σ. 329.

πόλεμος⁴¹

- Η Ιρακινή Αντίσταση του 2003 (3/5/2003 - 15/12/2011⁴²), εξωκρατικός πόλεμος⁴³
- Ο Πόλεμος του Ουαζιριστάν του 2004-2006 (20/2/2004 - 5/9/2006), ενδοκρατικός πόλεμος⁴⁴
- Ο Τρίτος Πόλεμος της Σομαλίας του 2006-2008 (6/3/2006 - 11/6/2008), ενδοκρατικός πόλεμος⁴⁵

Στις περιπτώσεις των πολέμων του Αφγανιστάν και του Ιράκ στη δεκαετία 2001-2010, ο ίδιος ουσιαστικά πόλεμος αλλάζει κατηγορία, από ενδοκρατικός σε εξωκρατικός με συνέπεια την τυπολογική διχοτόμησή του. Η παράθεση της τυπολογίας των πολέμων του COW εξυπηρετεί την καταγραφή των πολεμικών συγκρούσεων που θα θεωρηθούν πόλεμοι, και συνεπώς αρχική βάση της περαιτέρω έρευνας. Για λόγους συμβατότητας με τα επίσημα στατιστικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται εν συνεχεία, οι πόλεμοι του Αφγανιστάν και του Ιράκ θεωρούνται εφεξής έκαστος ως ενιαίος πόλεμος. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, στα υποκεφάλαια 2.3.2 (κόστος πολέμων των ΗΠΑ) και 2.4 (χαρακτήρας πολέμων των ΗΠΑ), η εγκατάλειψη της τυπολογικής διάκρισης σε “ενδοκρατικούς” και “εξωκρατικούς” πολέμους δεν επηρεάζει την ακρίβεια της ερευνητικής μεθόδου.

2.3 Ποσοτικά στοιχεία πολέμων

2.3.1 Στρατιωτικές δαπάνες

Στη δεκαετία 1991-2000, οι στρατιωτικές δαπάνες (πίνακας 2.1 / γράφημα 2.1) έπειτα από το ζενίθ του 1992 φθάνουν σε ναδίρ το 1996, για να ακολουθήσει μια σχεδόν σταθερή αύξηση έως το τέλος της περιόδου. Το ύψος των δαπανών το 2000 εντούτοις απέχει από το ζενίθ του 1992. Αντιθέτως, στη δεκαετία 2001-2010 παρατηρείται σταθερή αύξηση των δαπανών, βρίσκοντας το καταληκτικό έτος 2010 με υπερδιπλάσιες δαπάνες από εκείνες του 1992 (πίνακας 2.1). Παράλληλα, το ΑΕΠ των ΗΠΑ (γράφημα 2.2.1) αυξάνεται σταθερά από το 1991 έως και το 2010. Μοναδική χρονιά κάμψης

41 Στο ίδιο, σ. 186.

42 Η 15η Δεκεμβρίου είναι η επίσημη ημέρα τερματισμού της συμμετοχής των ΗΠΑ στον πόλεμο. Βλ. C. Green, “Final US Convoy Withdraws From Iraq”, *Neon Tommy, Annenberg Digital News*, [ιστότοπος], 18/12/2011, <http://www.neontommy.com/news/2011/12/final-us-convoy-withdraws-iraq>, (ανάκτηση 9/7/2014).

43 Sarkees κ.ά, ό.π., σ. 331.

44 Στο ίδιο, σ. 477.

45 Στο ίδιο, σ. 479.

υπήρξε το 2009, συνεπεία της οικονομικής κρίσης. Συνεπώς, η πτωτική τάση των στρατιωτικών δαπανών εν μέσω αύξησης του ΑΕΠ κατά τη δεκαετία του 1991-2000 καταδεικνύει μια σαφή ελάττωση της σημασίας της χρηματοδότησης του στρατού έναντι άλλων αντικειμένων. Αντίστοιχα, η σταθερά ανοδική πορεία των στρατιωτικών δαπανών στη δεκαετία 2001-2010 φαίνεται ανεπηρέαστη από την οικονομική κρίση και τη συνεπαγόμενη κάμψη του ΑΕΠ το 2009. Η εικόνα είναι πιο ξεκάθαρη στις στρατιωτικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ (πίνακας 2.2 / γράφημα 2.2). Έπειτα από μια κορύφωση των δαπανών το 1992, παρατηρείται σταθερά φθίνουσα πορεία καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας 1991-2000. Αντιθέτως, στη δεκαετία 2001-2010 σημειώνεται σταθερή αύξηση των δαπανών έως και το 2010 (γράφημα 2.2). Οι διαρκώς αυξανόμενες στρατιωτικές δαπάνες κατά τη δεκαετία 2001-2010 σταθεροποιούνται σε υψηλότερα επίπεδα, δίχως να κάμπτονται από την οικονομική κρίση. Ο μέσος όρος δαπανών της δεκαετίας 2001-2010 σταθεροποιείται στο 3,84% του ΑΕΠ, από το 3,63% του ΑΕΠ στην προηγούμενη δεκαετία.

Πίνακας 2.1

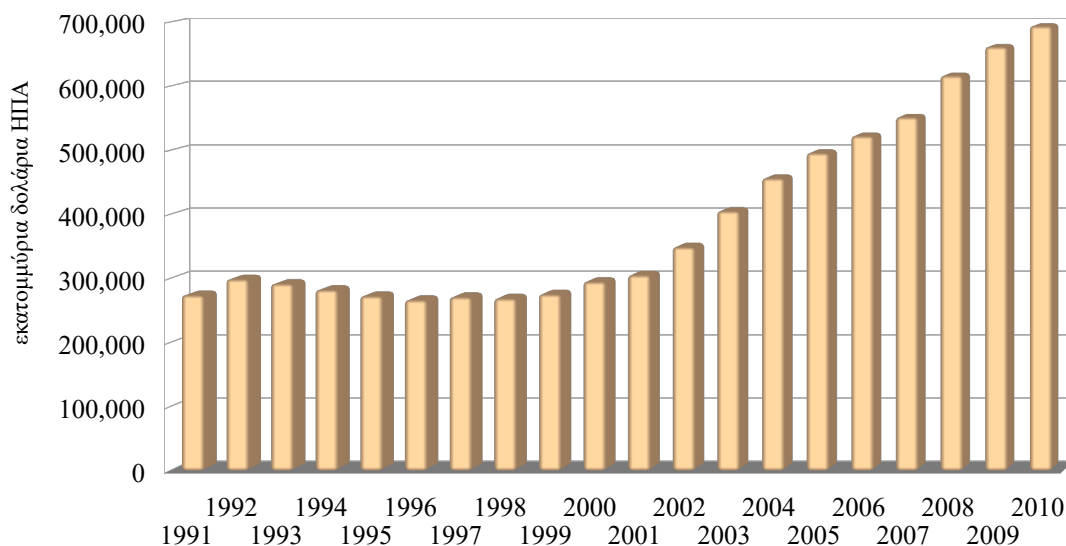
ετήσιες συνολικές δαπάνες των ΗΠΑ για την εθνική άμυνα, εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ*

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
273.285	298.346	291.084	281.640	272.063	265.748	270.502	268.194	274.769	294.363
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
304.732	348.456	404.733	455.813	495.294	521.820	551.258	616.066	661.012	693.485

* *Fiscal year 2015, Historical Tables, Budget of the U.S. Government*, White House – Office of Management and Budget, σσ. 56-59.

Γράφημα 2.1

ετήσιες συνολικές δαπάνες των ΗΠΑ για την εθνική άμυνα, εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ

Πίνακας 2.2

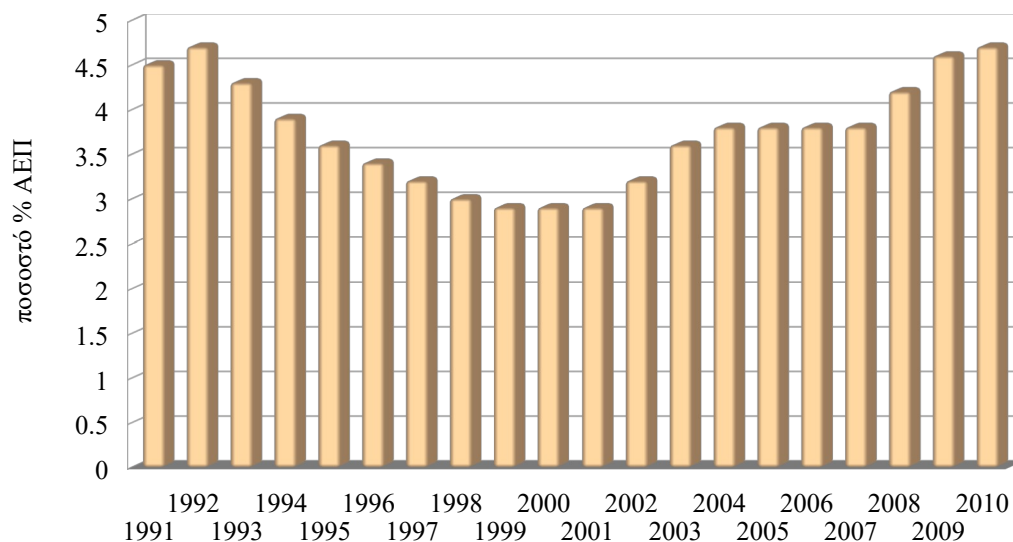
ετήσιες συνολικές δαπάνες των ΗΠΑ για εθνική άμυνα ως ποσοστό % του ΑΕΠ*

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
4,5	4,7	4,3	3,9	3,6	3,4	3,2	3	2,9	2,9
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
2,9	3,2	3,6	3,8	3,8	3,8	3,8	4,2	4,6	4,7

* "Military expenditure (% of GDP)", *World Bank*, [ιστότοπος], <http://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS>, (ανάκτηση 11/7/2014).

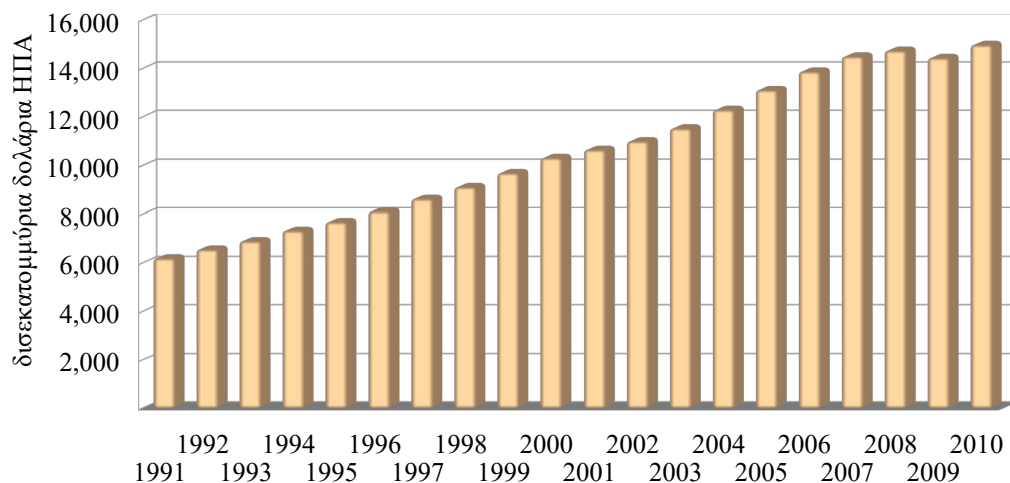
Γράφημα 2.2

ετήσιες συνολικές δαπάνες των ΗΠΑ για εθνική άμυνα ως ποσοστό % του ΑΕΠ

Γράφημα 2.2.1

ονομαστικό ΑΕΠ ΗΠΑ*

* "National Data", U.S. Bureau of Economic Analysis, U.S. Department of Commerce, [ιστότοπος], <http://www.bea.gov/iTable/iTable.cfm?ReqID=9&step=1#reqid=9&step=1&isuri=1&904=1991&903=5&906=a&905=2010&910=x&911=0>, (ανάκτηση 8/4/2015).

2.3.2 Κόστος των πολέμων για τις ΗΠΑ

Τα προερχόμενα από αναφορά στο αμερικανικό Κογκρέσο στοιχεία που ακολουθούν, αφορούν στους μείζονες πολέμους (πίνακας 2.3). Συνεπώς εξαιρείται μια σειρά από πολέμους που καταγράφηκαν παραπάνω σύμφωνα με την τυποποίηση του COW. Το αναφερόμενο κόστος είναι προσαυξητικό (incremental cost), ήτοι, το κόστος δεδομένων πολέμων πέραν των συνήθων εν καιρώ ειρήνης στρατιωτικών δαπανών. Το κόστος των πολέμων που παραλείπονται είναι αμελητέο σε ό,τι αφορά στη σύγκριση των δεκαετιών 1991-2000 και 2001-2010. Το συνολικό προσαυξητικό κόστος του δεύτερου πολέμου της Σομαλίας του 1991-1997 ήταν για τις ΗΠΑ 1.651 εκατομμύρια δολάρια.⁴⁶ Το συνολικό επαυξητικό κόστος των επιχειρήσεων στη Βοσνία για τα οικονομικά έτη 1992 έως και 2001 ανέρχεται στα 11.997 εκατομμύρια δολάρια.⁴⁷ Ο πόλεμος του Κοσόβου, σύμφωνα με προκαταρκτική αναφορά της εφορίας των ΗΠΑ (IRS) στο Κογκρέσο το 2000, είχε ως προσαυξητικό κόστος τα 5.048,4 εκατομμύρια δολάρια. Οι Daalder και O' Hanlon υπολογίζουν το εν λόγω προσαυξητικό κόστος να μην ξεπερνά επ' ουδενί τα 5 δις δολάρια.⁴⁸ Συνεπώς, το ανερχόμενο σε 1.147.000 εκ. δολάρια συνολικό κόστος πολέμων έπειτα απ' την 11/9 είναι σχεδόν δεκαπλάσιο του συνολικού κόστους των πολέμων της δεκαετίας 1991-2001.

46 CBO Paper, *Making Peace While Staying Ready for War; The Challenges of U.S. Military Participation in Peace Operations*, Washington DC, Congressional Budget Office, Δεκέμβριος 1999, σ. 32.

47 S.R. Bowman, *CRS Issue Brief for Congress, Bosnia: U.S. Military Operations*, Congressional Research Service – The Library of Congress, 8/7/2003, σ. CRS-5.

48 I.H. Daalder και M.E. O' Hanlon, *Winning Ugly: NATO's War to Save Kosovo*, Washington DC, The Brookings Institution, 2000, σ. 238.

Πίνακας 2.3

κόστος ανά πόλεμο (μείζονες πόλεμοι)*

	Έτη πολεμικών δαπανών	Έτος μέγιστης πολεμικής δαπάνης	
	Συνολικό κόστος πολέμου σε δολάρια ΗΠΑ	Κόστος πολέμου ως ποσοστό ΑΕΠ ανά έτος μέγιστης πολεμικής δαπάνης	Σύνολο αμυντικών δαπανών σε ποσοστό ΑΕΠ ανά έτος μέγιστης πολεμικής δαπάνης
Πόλεμος του Κόλπου	1990-1991	1991	
	61.000 εκ.† 102.000 εκ.‡	0,3%	4,6%
Πόλεμος του Ιράκ	2003-2010	2008	
	715.000εκ.† 784.000 εκ.‡	1,0%	4,3%
Πόλεμος του Αφγανιστάν και άλλοι	2001-2010	2010	
	297.000εκ.† 321.000 εκ.‡	0,7%	4,9%
Συνολικό κόστος πολέμων έπειτα από την 11/9/2001 - Ιράκ, Αφγανιστάν και άλλοι	2001-2010	2008	
	1.046.000εκ.† 1.147.000 εκ.‡	1,2%	4,3%

† Ποσά της εποχής του πολέμου.

‡ Αποπληθωρισμένα ποσά οικονομικού έτους 2011.

2.3.3 Ανάπτυξη του στρατού των ΗΠΑ σε ξένες χώρες

Η ανάπτυξη του στρατού των ΗΠΑ σε ξένες χώρες στη δεκαετία 1991-2000 (πίνακας 2.4 / γράφημα 2.4), έπειτα από το ζενίθ του 1991, από το 1995 ως το τέλος της δεκαετίας δείχνει να σταθεροποιείται σε χαμηλότερα επίπεδα. Στη δεκαετία 2001-2010 παρατηρείται μια αλματώδης κορύφωση της ανάπτυξης του στρατού κατά τα έτη 2003 και 2004, για να ακολουθήσει σταθεροποίηση σε ελαφρώς χαμηλότερα επίπεδα έως το τέλος της δεκαετίας. Το 2010 βρίσκει τον

* S. Daggett, *CRS Report for Congress, Costs of Major U.S. Wars*, Congressional Research Service, 29/6/2010, σ. 2. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί πως ο χαρακτηρισμός “μείζονες πόλεμοι των ΗΠΑ” χρησιμοποιείται από τον συγγραφέα της ανωτέρω έκθεσης S. Daggett. Ο επιθετικός προσδιορισμός “μείζονες”, αφορά ουσιαστικά στο μέγεθος της αμερικανικής συμμετοχής σε έναν μεγάλο πόλεμο. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, ένας πόλεμος όπως αυτός της Βοσνίας, ενώ υπό άλλα κριτήρια θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως “μείζων”, εξαιρείται από την έκθεση του Daggett. Ο χαρακτηρισμός “μείζων πόλεμος” εφεξής χρησιμοποιείται με την έννοια που έχει στην εν λόγω έκθεση.

αριθμό των υπηρετούντων χαμηλότερο από τον αντίστοιχο του έτους κορύφωσης 1991 (πίνακας 2.4). Εντούτοις ο μέσος όρος υπηρετούντων ανά την υφήλιο κατά τη δεκαετία 2001-2010 (291.403 υπηρετούντες) είναι υψηλότερος από ότι στη δεκαετία 1991-2000 (244.782 υπηρετούντες). Η εικόνα αυξημένης παγκόσμιας στρατιωτικής εξάπλωσης των ΗΠΑ ενισχύεται από το ποσοστό υπηρετούντων σε ξένες χώρες επί του συνόλου των υπηρετούντων (πίνακας 2.5 / γράφημα 2.5). Το ποσοστό στη δεκαετία 1991-2000, έπειτα από το ζενίθ του 1991 σταθεροποιείται σε χαμηλότερα επίπεδα, ενώ στη δεκαετία 2001-2010 σταθεροποιείται σε επίπεδα υψηλότερα από το ζενίθ του 1991 (γράφημα 2.5).

Πίνακας 2.4

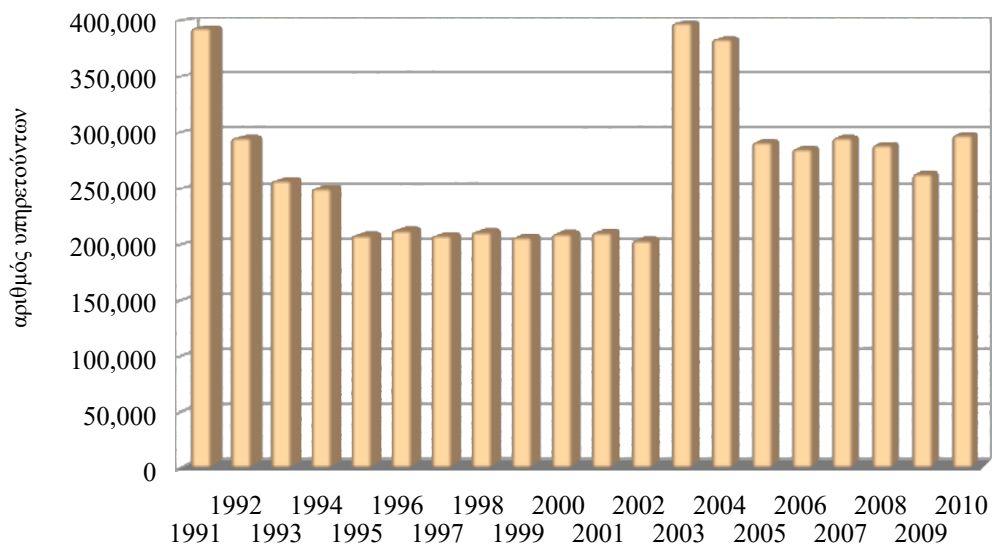
ανάπτυξη του στρατού των ΗΠΑ ανά την υφήλιο
(σε ξένες χώρες), αριθμός υπηρετούντων*

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
393.249	295.096	256.627	249.799	207.698	212.172	207.379	210.714	206.002	209.083
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
210.258	203.037	397.699	383.437	290.997	284.967	295.003	288.550	262.793	297.286

* Από το 1991 έως και το 2004 τα στοιχεία σχετικά με την ανάπτυξη του στρατού των ΗΠΑ ανά τη υφήλιο (απόλυτοι αριθμοί και ποσοστά) προέρχονται από μελέτη του T. Kane, ο οποίος χρησιμοποιεί στοιχεία του Υπουργείου Άμυνας των ΗΠΑ. Βλ. T. Kane, "Global U.S. Troop Deployment, 1950-2005", *Center for Data Analysis Report #06-02 on National Security and Defense, The Heritage Foundation*, [ιστότοπος], 2006, http://www.heritage.org/research/reports/2006/05/global-us-troop-deployment-1950-2005#_ftnref3 , (ανάκτηση 22/7/2014). Από το 2001 έως και το 2010 τα στοιχεία προέρχονται από το Υπουργείο Άμυνας των ΗΠΑ, βλ. "Reports Related to Military Personnel Statistics", *Defense Manpower Data Center*, [ιστότοπος], <https://www.dmdc.osd.mil/appj/dwp/reports.do?category=reports&subCat=milActDutReg> , (ανάκτηση 22/7/2014).

Γράφημα 2.4

ανάπτυξη του στρατού των ΗΠΑ ανά τη υφήλιο
(σε ξένες χώρες), αριθμός υπηρετούντων

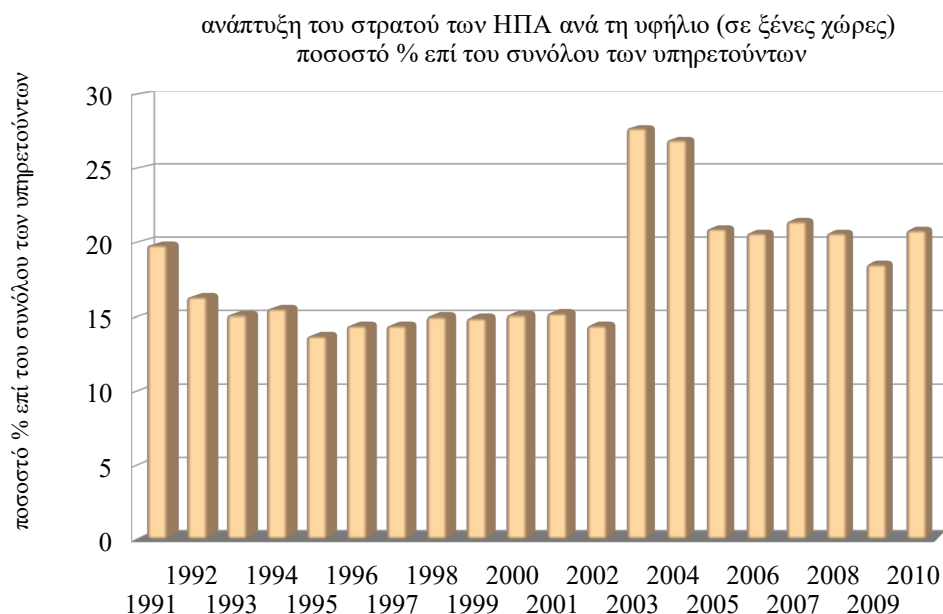

Πίνακας 2.5

ανάπτυξη του στρατού των ΗΠΑ ανά τη υφήλιο
(σε ξένες χώρες), ποσοστό % επί του συνόλου των υπηρετούντων

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
19,8	16,3	15,1	15,5	13,7	14,4	14,4	15,0	14,9	15,1
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
15,2	14,4	27,7	26,9	20,9	20,6	21,4	20,6	18,5	20,8

Γράφημα 2.5

2.3.4 Θάνατοι εν υπηρεσία στρατιωτικού προσωπικού συνεπεία εχθρικής ενέργειας

Στη δεκαετία 1991-2000 (πίνακας 2.6 γράφημα 2.6), οι θάνατοι εν υπηρεσία στρατιωτικού προσωπικού συνεπεία εχθρικής ενέργειας, έπειτα από τον αριθμό των 147 νεκρών εν έτει 1991, είναι σχεδόν μηδενικοί καθ' όλη τη διάρκεια των υπολοίπων ετών. Στη δεκαετία 2001-2010, τη μικρή αύξηση των θανάτων στα πρώτα δύο χρόνια ακολουθεί η εκτίναξη των αριθμών έπειτα από το 2003, με ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα έως και το έτος 2007. Έως το τέλος της δεκαετίας οι αριθμοί των νεκρών παραμένουν σε υψηλά επίπεδα (γράφημα 2.6). Ο μέσος όρος της δεκαετίας 2001-2010 των 458,5 θανάτων, είναι υπερ-τριακονταπλάσιος του μέσου όρου της δεκαετίας 1991-2000, των 14,8 θανάτων.

Πίνακας 2.6

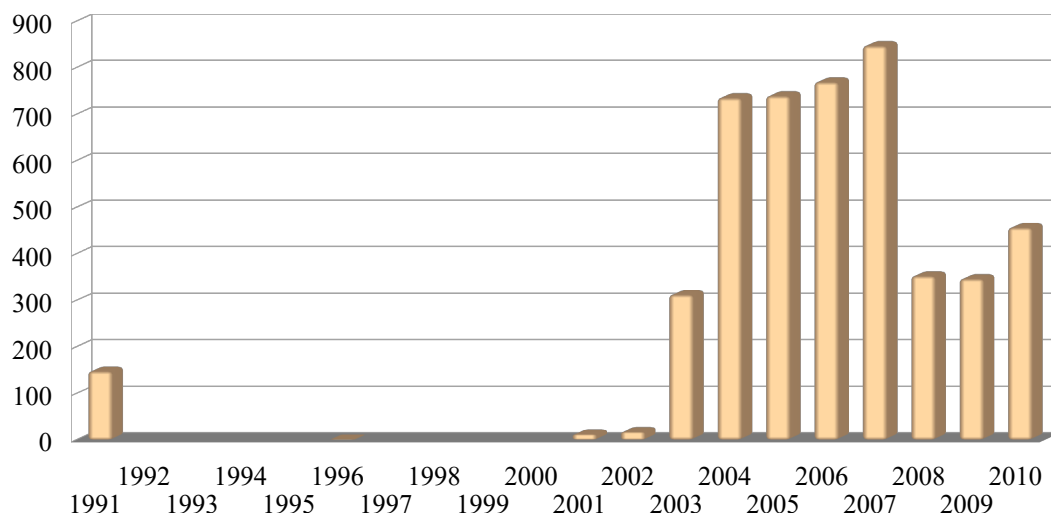
θάνατοι στρατιωτικού προσωπικού εν υπηρεσία από εχθρική ενέργεια 2001-2010*

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
147	0	0	0	0	1	0	0	0	0
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
12	17	312	735	739	769	847	352	346	456

* Για τις πηγές των στοιχείων βλ. αμέσως προηγούμενη υποσημείωση.

Γράφημα 2.6

θάνατοι στρατιωτικού προσωπικού εν υπηρεσία από εχθρική ενέργεια 2001-2010

2.3.5 Αποτίμηση των στατιστικών στοιχείων

Εξαρχής γίνεται αντιληπτή μια σημαντική αύξηση όλων των υπό εξέταση μεγεθών στη δεκαετία 2001-2010, γεγονός που καταδεικνύει μια σαφή ένταση του μιλιταριστικού χαρακτήρα της αμερικανικής πολιτικής έπειτα από το 2001. Ανακεφαλαιώνοντας, βάσει του —συντηρητικού— ορισμού του πολέμου από το COW, στη δεκαετία 2001-2010 πραγματοποιήθηκαν δύο πόλεμοι επιπλέον της προηγούμενης δεκαετίας, με συνολικό χρόνο διάρκειας των πολέμων σχεδόν διπλάσιο του αντίστοιχου χρόνου της προηγούμενης περιόδου. Οι στρατιωτικές δαπάνες έπειτα από το 2001 ακολούθησαν σταθερά αυξητική πορεία, για να καταλήξουν σχεδόν υπερδιπλάσιες από τις αντίστοιχες του έτους μέγιστων δαπανών (1992) της προηγούμενης δεκαετίας. Ειδικότερα, το προσαυξητικό κόστος των πολέμων είναι πλέον του δεκαπλάσιου του κόστους της περιόδου 1991-2000. Η ανάπτυξη του στρατού των ΗΠΑ ανά την υφήλιο παρουσίασε σταθεροποίηση σε υψηλότερα επίπεδα, ενώ οι απώλειες εν υπηρεσία στρατιωτικού προσωπικού συνεπεία εχθρικής ενέργειας παρουσίασαν εκθετική αύξηση.

Το στοιχείο του κόστους σε ανθρώπινες ζωές έχει πρωτεύουσα σημασία. Οι φιλελεύθερες δημοκρατίες, δομημένες αξιολογικά στο υπόβαθρο του ουμανισμού, επικαλούνται την “ανθρώπινη ζωή” ως πρωτεύουσα, αν όχι ως ύψιστη αξία. Στα τέλη του 17ου αιώνα ο Jon Locke υποστήριζε ως φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου τη “ζωή, την υγεία, την ελευθερία και την ιδιοκτησία”.⁴⁹ Στο

49 J. Locke, *Second Treatise of Government*, μεταγενέστερη έκδοση, Indianapolis, Hackett, 1980, (1η έκδοση 1690), σ. 9. Η έμφαση του γράφοντος.

άρθρο 3 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ (1948) αναφέρεται ότι “[ό]λοι έχουν δικαίωμα στη ζωή, την ελευθερία και την ασφάλεια του ατόμου”.⁵⁰ Ειδικότερα, στη Διακήρυξη Ανεξαρτησίας των ΗΠΑ (1776) αναφέρεται ότι όλοι οι άνθρωποι δικαιούνται από τον Δημιουργό “δεδομένα αναφαίρετα δικαιώματα, μεταξύ αυτών τη ζωή, την ελευθερία και την αναζήτηση της ευτυχίας”.⁵¹ Οι ανθρώπινες απώλειες στους πολέμους, ιδίως δε στα δημοκρατικά καθεστώτα, κατά κανόνα προκαλούν την αποστροφή των εκλογικών σωμάτων. Σε γενικές γραμμές οι δημοκρατίες υποτίθεται πως επιδιώκουν ελαχιστοποίηση των απωλειών στρατιωτικού προσωπικού, ενίοτε μέσω επικέντρωσης σε επενδύσεις σε εξοπλισμούς αντί σε ανθρώπινο δυναμικό.⁵² Σύμφωνα με τη D. Avant ο αμερικανικός λαός παρουσιάζει αυξανόμενη ευαισθησία ως προς τις απώλειες μαχομένων υπέρ των ΗΠΑ.⁵³ Οι ανθρώπινες απώλειες κατά τον B. Geys, έχουν σημαντική αρνητική επίδραση στη δημοτικότητα των προέδρων,⁵⁴ ενώ σύμφωνα με τους B.A. Valentino, P.K. Huth και S.E. Croco, ενίοτε μάλιστα αποβαίνουν εις βάρος της επανεκλογής των πολιτικών που ηγούνται των πολέμων.⁵⁵

Επίσης μείζονος σημασίας είναι οι οικονομικές συνέπειες των πολέμων.⁵⁶ Αποτελούν κοινό τόπο η πρωτεύουσα σημασία που αποδίδουν οι πολίτες στην οικονομική τους κατάσταση και η αντιπάθεια των φορολογουμένων στους φόρους. Ιδίως στις ΗΠΑ, η αντιπάθεια στη φορολόγηση έχει παραδοσιακό χαρακτήρα, έχοντας εκδηλωθεί ριζοσπαστικά ήδη κατά τον 18ο αιώνα, στην εξέγερση των αποίκων ενάντια στο βρετανικό στέμμα εξαιτίας των υψηλών φόρων, το λεγόμενο “πάρτι του τσαγιού της Βοστώνης”. Την ονομασία “πάρτι του τσαγιού” υιοθέτησε στα τέλη της δεκαετίας του 2000 ένα συντηρητικό κίνημα υπέρ της μείωσης των κρατικών δαπανών και της

50 “The Universal Declaration of Human Rights”, *United Nations*, [ιστότοπος], <http://www.un.org/en/documents/udhr/>, (ανάκτηση 30/10/2014). Η έμφαση του γράφοντος.

51 “Declaration of Independence”, *The Charters of Freedom*, [ιστότοπος], http://www.archives.gov/exhibits/charters/declaration_transcript.html, (ανάκτηση 30/10/2014). Η έμφαση του γράφοντος. Εδώ ενδέχεται να προκύψει ο αντίλογος ότι ο πόλεμος στον οποίον καταφεύγουν οι δημοκρατίες, και κατ’ επέκταση η υποχρεωτική στράτευση την οποία υποστήριζε ο Locke, αναιρούν ουσιαστικά το αναφαίρετο του δικαιώματος στη ζωή. Αντίστοιχα λειτουργούν πολιτικές όπως η θανατική ποινή στις ΗΠΑ. Μια ενδελεχής συζήτηση της ουσιαστικής σημασίας της ανθρώπινης ζωής ως αξίας στις φιλελεύθερες δημοκρατίες υπερβαίνει τους σκοπούς του παρόντος κεφαλαίου. Επισημαίνεται ωστόσο, ότι η αφαίρεση και/ή η απώλεια ζωής εντός των προαναφερθέντων συνθηκών υποτίθεται πως πάντοτε εξυπηρετεί κάποιο υπέρτερο αγαθό, όπως τη συλλογική ασφάλεια. Σε θεωρητικό επίπεδο, η αξία που αποδίδεται στις φιλελεύθερες δημοκρατίες στην ανθρώπινη ζωή, αντιδιαστέλλεται σε αξίες κοινωνιών, όπως της ναζιστικής Γερμανίας ή της αρχαίας Σπάρτης, στις οποίες υπερτερούσαν σαφώς οι πολεμικές αξίες, γεγονός που καταδεικνύει μια μεταξύ τους ειδοποιό διαφορά.

52 B.A. Valentino, P.K. Huth και S.E. Croco, “Bear any Burden? How Democracies Minimize the Costs of War”, *The Journal of Politics*, τόμ. 72, τχ. 2, Απρίλιος 2010, σ. 534.

53 D. Avant, “War, Recruitment Systems, and Democracy”, στο E. Kier και R.R. Krebs (επιμ.), *In War’s Wake International Conflict and the Fate of Liberal Democracy*, New York, Cambridge University Press, 2010, σσ. 249-250.

54 B. Geys, *War casualties and US presidential popularity: A comparison of the Korean, Vietnam and Iraq war*, *WZB Discussion Paper*, No. SP II 2010-05, Leibniz Information Centre for Economics, σ. 8.

55 Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι οι δημοκρατικοί ηγέτες αποφεύγουν τους πολέμους γενικώς. Βλ. Valentino κ.ά., *ό.π.*, σ. 528.

56 B. Geys, “Blood, taxes, and public opinion, The political costs of war”, *WZB Mitteilungen*, τχ. 133, Σεπτέμβριος 2011, σελ. 17.

φορολογίας. Κατ' επέκταση, όπως υποστηρίζουν οι R. Nadeau, M.S. Lewis-Beck και É. Bélanger “οι εκλογείς ανταμείβουν τις κυβερνήσεις για καλές οικονομικές επιδόσεις, και τις τιμωρούν για κακές”.⁵⁷

Η αλματώδης αύξηση του αριθμού των θανάτων στρατιωτικού προσωπικού και η σταθεροποίησή του σε υψηλότερα επίπεδα, καθώς και οι οικονομικές συνέπειες των πολεμικών και εξοπλιστικών δαπανών, στο βαθμό που αυτές γίνονται αντιληπτές από το εκλογικό σώμα ως υψηλότερη φορολόγηση ή ως άλλες δυσάρεστες οικονομικές συνέπειες, καταδεικνύουν μια *επιλογή ανοχής* από πλευράς των πολιτικών ιθυνόντων σε αυτού του είδους το κόστος, και κατ' επέκταση μια *επιλογή ανάληψης του —όποιου— πολιτικού κόστους, υπέρ της διεξαγωγής πολέμων και υπέρ της στρατιωτικής ισχύος γενικότερα*. Τα ανωτέρω στοιχεία, ιδωμένα εντός του ευρύτερου πλαισίου των αυξημένων σχετικών με τον πόλεμο υπό εξέταση μεγεθών, ενισχύουν το συμπέρασμα *μιας милитаристικού χαρακτήρα στρατηγικής επιλογής των αμερικανικών πολιτικών ηγεσιών* στη δεκαετία 2001-2010. Το συμπέρασμα ενισχύεται περαιτέρω από την εξέταση του χαρακτήρα των πολέμων με αμερικανική συμμετοχή.

2.4 Χαρακτήρας των πολέμων με συμμετοχή των ΗΠΑ

Οι πόλεμοι διαφέρουν ανάλογα με τον χαρακτήρα τους, ήτοι το είδος (κύριο βάρος σε χερσαία επέμβαση ή αεροπορικές επιδρομές κτλ.), τη νομική τους υπόσταση (ψηφίσματα Σ.Α κτλ.), τη γενικότερη συναίνεση και τις θέσεις των κρατών έναντι αυτών, καθώς και το θεωρητικό τους υπόβαθρο (“ανθρωπιστικές επεμβάσεις” κτλ.). Σύμφωνα με πολλούς μελετητές και τη “συμβατική σοφία”, στον ευρωπαϊκό τουλάχιστον χώρο οι πόλεμοι στους οποίους αναμείχθηκαν οι ΗΠΑ στη δεκαετία 2001-2010 διαφέρουν πέρα από ποσοτικά, επίσης ποιοτικά από τους πολέμους της προηγούμενης δεκαετίας. Ο πόλεμος του Ιράκ λόγω χάρη, χαρακτηρίστηκε ως προϊόν μονομερούς εξωτερικής πολιτικής, ως βασισμένος σε ένα νέο επιθετικό δόγμα “προληπτικών πολέμων”, ως έκφραση της νεοσυντηρητικής ιδεολογίας μιας δεδομένης ομάδας στελεχών της κυβέρνησης G.W. Bush, και ως “παράνομος” βάσει διεθνούς δικαίου. Εν συνεχεία, έπειτα από μια σύντομη ιστορική αναφορά σε κάθε πόλεμο, επιχειρείται προσδιορισμός του χαρακτήρα των πολέμων, βάσει είδους, νομικής υπόστασης και θεωρητικού υποβάθρου στις δεκαετίες 1991-2000 και 2001-2010, και σύγκριση αυτού στις δύο περιόδους.

⁵⁷ R. Nadeau, M.S. Lewis-Beck και É. Bélanger, “Economics and Elections Revisited”, *Comparative Political Studies*, τόμ. 46, τχ. 5, 2013, σ. 565. Η εν λόγω έρευνα περιέλαβε τις ΗΠΑ.

2.4.1 Ιστορικά στοιχεία των πολέμων

1991-2000:

Πόλεμος του Κόλπου του 1990-1991

Στις 2/8/1990 ο ιρακινός στρατός εισέβαλε κατ' εντολήν του προέδρου Σαντάμ Χουσεΐν⁵⁸ στο Κουβέιτ, καταλαμβάνοντάς το. Τον Νοέμβριο του ιδίου έτους ο Αμερικανός πρόεδρος George Herbert Walker Bush αποφάσισε να αναλάβει στρατιωτική δράση προκειμένου να απελευθερωθεί το Κουβέιτ. Η υπ. αριθμ. 678 απόφαση του Σ.Α του ΟΗΕ εξουσιοδότησε τα κράτη μέλη να χρησιμοποιήσουν συνεργαζόμενα με το Κουβέιτ “όλα τα μέσα” προκειμένου να εφαρμοστούν προηγούμενα ψηφίσματα του οργάνου, και προκειμένου να επαναφέρουν τη διεθνή ειρήνη και την ασφάλεια στην περιοχή, εφόσον το Ιράκ δεν αποχωρούσε έως τις 15/1/1991 από τη χώρα.⁵⁹ Η εν λόγω απόφαση καθώς και οι προηγούμενες αποφάσεις, προσέφεραν νομική κάλυψη σε μια από τις μεγαλύτερες εμπλεκόμενες σε πόλεμο διεθνείς στρατιωτικές συμμαχίες από την εποχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.⁶⁰ Δυνάμεις από 28 κράτη με επικεφαλής τις ΗΠΑ ξεκίνησαν την επομένη αεροπορικούς βομβαρδισμούς. Στις 24/2/1991 οι σύμμαχοι μέσω της κύριας χερσαίας επέμβασης έδιωξαν τις ιρακινές δυνάμεις από το Κουβέιτ, και εισήλθαν στο νότιο Ιράκ. Στις 28 του μηνός οι εχθροπραξίες έπαψαν, με τον Χουσεΐν να παραμένει στην εξουσία.⁶¹

Δεύτερος πόλεμος της Σομαλίας

Το πέρας του εμφυλίου πολέμου του 1988 άφησε τη Σομαλία βυθισμένη στο χάος. Το 1991 το Ενωμένο Σομαλικό Κογκρέσο διασπάσθηκε στις φατρίες των δύο οπλαρχηγών Αϊντίντ και Μαντί, με την τελευταία να ελέγχει την πρωτεύουσα. Η κλιμάκωση των εχθροπραξιών προκάλεσε αποστολή της ειρηνευτικής δύναμης του ΟΗΕ με συμμετοχή των ΗΠΑ, η οποία και ενεπλάκη σε μάχες. Τον Δεκέμβριο του 1992 οι ΗΠΑ ξεκίνησαν την “Επιχείρηση Αποκατάσταση Ελπίδας” (Operation Restore Hope), ηγούμενες της διεθνούς ομάδας κρούσης UNITAF σύμφωνα με το υπ' αριθμ. 794 ομόφωνο ψήφισμα του Σ.Α (3/12/1992).⁶² Ο πρόεδρος G.H.W. Bush διέταξε την

58 Ο Χουσεΐν είχε λάβει μέρος στο πραξικόπημα του Αχμέντ Χασάν Αλ Μπακρ το 1963. Το 1979 διαδέχτηκε τον τελευταίο στην προεδρία του Ιράκ.

59 S/RES/678, UN Security Council Resolution 678, United Nations, Security Council, 29/11/1990, σσ. 27-28. Η έμφαση του γράφοντος.

60 Είχε προηγηθεί η εξουσιοδότηση από το Σ.Α της μείζονος στρατιωτικής συμμαχίας στον Πόλεμο της Κορέας (1950-1953).

61 Sarkees κ.ά., ό.π., σ. 176.

62 S/RES/794 (1992), Security Council Resolution 794 (1992), United Nations, Security Council, 3/12/1992, σ. 3.

αποστολή αμερικανικών στρατευμάτων στη Σομαλία, στα πλαίσια της προσπάθειας αντιμετώπισης του λιμού από τον ΟΗΕ. Το Σ.Α με την υπ. αριθμ. 837 απόφαση επιβεβαίωσε εξουσιοδότηση του γενικού γραμματέα να λάβει “όλα τα απαραίτητα μέτρα” ενάντια στους επιτιθέμενους ενόπλους σύμφωνα με το προηγούμενο υπ. αριθμ. 814 ψήφισμα.⁶³ Έπειτα από τον θάνατο 18 Αμερικανών στρατιωτών από επίθεση των υποστηρικτών του Αϊντίντ στις 3/10/1993, ο επόμενος πρόεδρος, Bill Clinton διέταξε αποχώρηση των αμερικανικών δυνάμεων από τη χώρα.⁶⁴

Πόλεμος της Βοσνίας

Η Βοσνία-Ερζεγοβίνη αναγνωρίστηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση ως ανεξάρτητο κράτος στις 7/4/1992.⁶⁵ Έπειτα από την αποχώρηση του μεγαλύτερου μέρους των γιουγκοσλαβικών δυνάμεων από τη χώρα τον Ιούνιο του 1992, οι μάχες εξακολούθησαν μεταξύ της κυβέρνησης των Βόσνιων μουσουλμάνων και των Σερβοβόσνιων που επιθυμούσαν απόσχιση. Ύστερα από μια περίοδο παύσης των εχθροπραξιών (Δεκέμβριος 1994 - Μάρτιος 1995), το ΝΑΤΟ πραγματοποίησε την επιχείρηση “Deliberate Force” (Αύγουστος 1995 - Σεπτέμβριος 1995), μια εκστρατεία βομβαρδισμών ενάντια στους Σερβοβόσνιους, την οποία ανέλαβαν να διεξαγάγουν πρωτίστως οι ΗΠΑ. Οι εχθροπραξίες εξακολούθησαν έως την ειρηνευτική συμφωνία του Ντέιτον που υπεγράφη στις 14/12/1995. Ο εν λόγω πόλεμος περιλάμβανε “εθνικές εκκαθαρίσεις” πολιτών από σέρβικες δυνάμεις με αποτέλεσμα τουλάχιστον 300.000 νεκρούς.⁶⁶

Πόλεμος του Κοσόβου

Τον Μάρτιο του 1999, η Γιουγκοσλαβία επιτέθηκε στους αλβανόφωνους του Κοσόβου με σκοπό την εκδίωξή τους από την περιοχή. Σε απάντηση της “εθνικής εκκαθάρισης” το ΝΑΤΟ εξαπέλυσε εκστρατεία βομβαρδισμών σε ολόκληρη τη Γιουγκοσλαβία, υποστηρίζοντας τον ΥÇΚ, τον απελευθερωτικό στρατό των αλβανοφώνων. Από τις 18 χώρες μέλη του ΝΑΤΟ, συμμετείχαν στην εκστρατεία άμεσα ή έμμεσα, οι ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο, το Βέλγιο, ο Καναδάς, η Δανία, η Γαλλία, η Γερμανία, η Ιταλία, η Ολλανδία, η Νορβηγία, η Πορτογαλία, η Ισπανία, και η Τουρκία.⁶⁷

63 S/RES/837 (1993), Security Council Resolution 837 (1993), United Nations, Security Council, 6/6/1993, σ. 2.

64 “Milestones: 1993–2000, Somalia 1992–1993”, U.S. Department of State, Office of the Historian, [ιστότοπος], <https://history.state.gov/milestones/1993-2000/somalia>, (ανάκτηση 15/8/2014).

65 Sarkees κ.ά, ό.π., σ. 459.

66 Στο ίδιο, σ. 460 και Cody Phillips, ό.π., σ. 13.

67 Οι ανωτέρω χώρες συμμετείχαν στους βομβαρδισμούς είτε μετέχοντας ενεργά σε αυτούς είτε απλώς παρέχοντας

Στις 25/3/1999 η Γιουγκοσλαβία κήρυξε κατάσταση πολέμου, διακόπτοντας σχέσεις με ΗΠΑ, Ηνωμένο Βασίλειο, Γαλλία και Γερμανία. Οι ΗΠΑ ανέλαβαν το μεγαλύτερο βάρος των επιχειρήσεων. Τον Ιούνιο του 1999 το γιουγκοσλαβικό κοινοβούλιο αποδέχτηκε ειρηνευτικό σχέδιο των G8,⁶⁸ με αποτέλεσμα το εντός ημερών τέλος των εχθροπραξιών και τη ματαίωση χερσαίας επιχείρησης του NATO.⁶⁹

2001-2010:

Εισβολή στο Αφγανιστάν

Το 2001, στο Αφγανιστάν μαινόταν εμφύλιος πόλεμος μεταξύ των φονταμενταλιστών ισλαμιστών Ταλιμπάν που είχαν καταλάβει την εξουσία, και της Βόρειας Συμμαχίας. Οι Ταλιμπάν είχαν προσφέρει καταφύγιο σε μέλη της τρομοκρατικής οργάνωσης Αλ Κάιντα. Οι τρομοκρατικές επιθέσεις της 11/9 προκάλεσαν ταχεία απάντηση των ΗΠΑ, οι οποίες βάσει της εξαγγελίας του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” επιτέθηκαν σε πρώτη φάση στο Αφγανιστάν. Οι ΗΠΑ απαίτησαν από το Αφγανιστάν την παράδοση των ηγετών της Αλ Κάιντα. Έπειτα από την άρνηση των Ταλιμπάν, οι ΗΠΑ σχημάτισαν μια “αντιτρομοκρατική συμμαχία” με συνδρομή του Ηνωμένου Βασιλείου. Στη συμμαχία συμμετείχαν επιπλέον σε διαφορετικό βαθμό η Αυστραλία, ο Καναδάς και η Γαλλία.⁷⁰ Ο πρόεδρος του Πακιστάν Περβέζ Μουσάραφ,⁷¹ ο οποίος έως τότε ήταν υποστηρικτής των Ταλιμπάν, μετέβαλε τη θέση του και προέτρεψε τους τελευταίους να παραδώσουν τον ηγέτη της Αλ Κάιντα, Οσάμα Μπιν Λάντεν. Οι ΗΠΑ με τη συνδρομή του Ηνωμένου Βασιλείου πραγματοποίησαν την επιχείρηση “Operation Enduring Freedom”,⁷² εισβάλλοντας στο Αφγανιστάν στις 7/10/2001. Αρχικά βομβαρδίστηκαν σημεία περιφερειακά των μεγάλων πόλεων, με στόχο θέσεις των Ταλιμπάν και της Αλ Κάιντα. Στις 20/10/2001 ΗΠΑ και Ηνωμένο Βασίλειο συνδράμοντας τη Βόρεια Συμμαχία, εξαπέλυσαν μείζονα χερσαία επίθεση. Έπειτα από την κατάληψη της Καμπούλ και του αεροδρομίου της Κανταχάρ από τις συμμαχικές δυνάμεις, ορκίστηκε στις 17/12/2001 νέα κυβέρνηση υπό τον Χαμίντ Καρζάι.⁷³ Οι ΗΠΑ έθεσαν εν

αεροσκάφη.

68 Group of Eight. Ομάδα αποτελούμενη από τη Γαλλία, τη Γερμανία, το Ηνωμένο Βασίλειο, τις ΗΠΑ, την Ιαπωνία, την Ιταλία, τον Καναδά και τη Ρωσία, συν την Ευρωπαϊκή Ένωση.

69 Επισημαίνεται ότι ελάσσονες εχθροπραξίες μεταξύ Σέρβων και αλβανοφώνων του Κοσόβου εξακολούθησαν και μετά τη συμφωνία. Βλ. Sarkees κ.ά., *ό.π.*, σ. 181.

70 Επισημαίνεται ότι Γερμανία, Ιταλία και Τουρκία έστειλαν δυνάμεις στο Αφγανιστάν οι οποίες αριθμούσαν λιγότερα από 1.000 άτομα. Κατά συνέπεια δεν θεωρούνται συμμετέχουσες χώρες σύμφωνα με την τυπολογία του COW.

71 Ο στρατηγός Μουσάραφ είχε καταλάβει πραξικοπηματικά την εξουσία το 1999, ανατρέποντας την εκλεγμένη κυβέρνηση του Ναουάζ Σαρίφ.

72 Το Ηνωμένο Βασίλειο ονόμασε τη συμμετοχή του “Operation Veritas”.

73 Sarkees κ.ά., *ό.π.*, σσ. 184-186.

συνεχεία ως στόχο τη σύλληψη των εναπομεινάντων ηγετών των Ταλιμπάν και της Αλ Κάιντα, οι οποίοι είχαν συνδεθεί με τις επιθέσεις της 11/9/2001. Στις 2/3/2002 οι σύμμαχοι εξαπέλυσαν εκ νέου μείζονα χειρσαία επίθεση (Operation Anaconda), ούτως ώστε να αντιμετωπίσουν την ανασύνταξη των δυνάμεων των Ταλιμπάν και της Αλ Κάιντα. Στις 20/3/2003, την επομένη της εισβολής των ΗΠΑ στο Ιράκ, οι σύμμαχοι εξαπέλυσαν νέα μείζονα επίθεση, την επιχείρηση “Mountain Viper”. Παρόλο που ο υπουργός άμυνας των ΗΠΑ, Donald Rumsfeld ανακοίνωσε στις 2/5/2003 το τέλος του πολέμου, οι εχθροπραξίες δεν έπαυσαν, με τους συμμάχους να εξακολουθούν να εξαπολύουν μεγάλες επιθέσεις. Τον Ιούλιο του 2003 ο νεοσχηματισθείς αφγανικός στρατός πραγματοποίησε την πρώτη του μεγάλη επιχείρηση κατά των Ταλιμπάν. Τον Δεκέμβριο οι σύμμαχοι εξαπέλυσαν μείζονα επίθεση η οποία αποτέλεσε αντικείμενο έντονης κριτικής εξαιτίας του μεγάλου αριθμού νεκρών αμάχων. Το 2004 οι Ταλιμπάν ανέκτησαν σημαντικό μέρος της χώρας, ενώ το 2005 και το 2006 η βία κλιμακώθηκε. Τον Μάιο του 2006 οι σύμμαχοι εξαπέλυσαν την επιχείρηση “Mountain Thrust”, τη μεγαλύτερη εκστρατεία τους από το 2001. Η τελευταία πραγματοποιήθηκε πρωτίστως από δυνάμεις των ΗΠΑ, του Ηνωμένου Βασιλείου, του Καναδά και της Ολλανδίας, και είχε ως σκοπό την καταστολή της βίας στο νότιο Αφγανιστάν, προτού αναλάβουν την ευθύνη της μάχης δυνάμεις υπό την ηγεσία του ΝΑΤΟ. Οι επιχειρήσεις των συμμάχων εξακολούθησαν και το επόμενο έτος, ενώ το 2008 οι εχθροπραξίες κορυφώθηκαν, με αποτέλεσμα οι απώλειες των ΗΠΑ στο Αφγανιστάν να υπερβούν εκείνες στο Ιράκ.⁷⁴ Το 2008 υπήρξε το πλέον αιματηρό έτος για τον στρατό των ΗΠΑ από την έναρξη της εισβολής το 2001, ενώ οι απώλειες αμάχων επίσης αυξήθηκαν, μειώνοντας την δημοτικότητα του αμερικανικού στρατού στη χώρα.⁷⁵ Το 2009 Αμερικανοί πεζοναύτες πραγματοποίησαν μείζονα επιχείρηση στο νότιο Αφγανιστάν, σύμφωνα με τη νέα στρατηγική της κυβέρνησης Obama.⁷⁶ Έως και το 2010 οι ΗΠΑ αύξαναν διαρκώς τη στρατιωτική τους παρουσία στη χώρα.⁷⁷ Οι αποφάσεις του Σ.Α σχετικά με το Αφγανιστάν δεν εξουσιοδότησαν επέμβαση των ΗΠΑ, η οποία στηρίχθηκε νομικά στο “δικαίωμα στη νόμιμη άμυνα” όπως καθορίζεται στο Άρθρο 2(4) της Χάρτας των Ηνωμένων Εθνών.⁷⁸

74 Στο ίδιο, σ. 330.

75 “Timeline: Major Events in the Afghanistan”, *The New York Times*, 22/6/2011, http://www.nytimes.com/interactive/2011/06/22/world/asia/afghanistan-war-timeline.html?_r=0, (ανάκτηση 8/10/2014).

76 “U.S. War in Afghanistan”, *Counsel on Foreign Relations*, [ιστότοπος], www.cfr.org/afghanistan/us-war-afghanistan/p20018, (ανάκτηση 8/10/2014).

77 A. Belasco, *The Cost of Iraq, Afghanistan, and Other Global War on Terror Operations Since 9/11*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, 29/3/2011, σ. 12.

78 Ο ΟΗΕ ωστόσο εξουσιοδότησε εκ των υστέρων στρατιωτική επιχείρηση για τη σταθεροποίηση της χώρας. Τον Δεκέμβριο του 2001 εκδόθηκε το ψήφισμα υπ. αριθμ. 1386 που καλούσε στη δημιουργία της Διεθνούς Δύναμης Αρωγής για την Ασφάλεια (ISAF). Βλ. B. Smith και A. Thorp, *The legal basis for the invasion of Afghanistan*, The House of Commons Library, 26/2/2010, σ. 5.

Η κυβέρνηση του G.W. Bush θεωρούσε το Ιράκ ως ύποπτο κατοχής όπλων μαζικής καταστροφής και υποστήριξης της τρομοκρατίας.⁷⁹ Το Σ.Α με το υπ. αριθμ. 1441 (8/11/2002) ψήφισμα έδινε στο Ιράκ “μια τελευταία ευκαιρία να συμμορφωθεί με τις υποχρεώσεις του ως προς τον αφοπλισμό σύμφωνα με προηγούμενες αποφάσεις του Συμβουλίου” και το καλούσε να δεχθεί τους διεθνείς επιθεωρητές για όπλα μαζικής καταστροφής και βαλλιστικούς πυραύλους μεγάλης εμβέλειας.⁸⁰ Η διεθνής κοινότητα εντούτοις δεν ομονοούσε ως προς τον βαθμό απειλής που αποτελούσε το εν λόγω κράτος.⁸¹ Στις 19/3/2003, οι ΗΠΑ έπειτα από τη λήξη τελεσιγράφου που απαιτούσε παραίτηση του Σαντάμ Χουσεΐν, επιτέθηκαν στο Ιράκ με σειρά εναέριων χτυπημάτων. Από τη “Συμμαχία των Προθύμων” η οποία αποτελείται από 30 κράτη πρόθυμα να υποστηρίξουν τον πόλεμο, μόνο το Ηνωμένο Βασίλειο, η Αλβανία και η Αυστραλία έστειλαν στρατό.⁸² Οι συμμαχικές δυνάμεις ξεκίνησαν στις 20/3/2003 με χερσαία επέμβαση από τον νότο, για να φθάσουν έως τις αρχές Απριλίου στη Βαγδάτη και να ανατρέψουν το καθεστώς Χουσεΐν. Στις 2/5/2003 ο πρόεδρος G.W. Bush δήλωσε ότι “η αποστολή εξετελέσθη”,⁸³ ανακοινώνοντας το τέλος των μειζόνων εχθροπραξιών.⁸⁴ Σύντομα αναπτύχθηκε κίνημα αντίστασης από σουνίτες πρώην υπηρετούντες στον ιρακινό στρατό και αλλοδαπά μέλη της Αλ Κάιντα. Το 2004 οι σύμμαχοι εγκατέστησαν νέα ιρακινή κυβέρνηση. Οι σύμμαχοι εντούτοις εξακολούθησαν να αναλαμβάνουν το κύριο βάρος των επιχειρήσεων κατά των ανταρτών. Ο πόλεμος συνεχίστηκε το 2005 και το 2006, και ιδίως έπειτα από τη βομβιστική επίθεση ενάντια στο τέμενος του Αλ Ασκάρι⁸⁵ αφορούσε σε μεγάλο βαθμό μάχες μεταξύ σουνιτών και σιιτών. Το 2007 οι ΗΠΑ σε μια προσπάθεια να ελέγξουν την κατάσταση, αποφάσισαν αποστολή επιπλέον στρατευμάτων με σκοπό σαρωτικές επιχειρήσεις.⁸⁶ Τον Σεπτέμβριο του 2008 οι αμερικανικές δυνάμεις παρέδωσαν τη σουνιτική δυτική επαρχία της Ανμπάρ στον έλεγχο της σιιτικής κυβέρνησης. Τον Ιανουάριο του 2009 το ιρακινό κράτος ανέλαβε τον έλεγχο της πράσινης ζώνης⁸⁷ και επιμερίστηκε αυξημένες ευθύνες ως προς την ασφάλεια σε σχέση με τις ξένες δυνάμεις. Τον Μάρτιο του 2009 ο νεοεκλεγείς Αμερικανός πρόεδρος Barack

79 Καμία από τις κατηγορίες δεν αποδείχτηκε.

80 *S/RES/1441 (2002), Resolution 1441 (2002)*, United Nations, Security Council, 8/11/2002, σσ. 2-3.

81 Sarkees κ.ά., *ό.π.*, σσ. 186-187.

82 Μόνο η Αυστραλία και το Ηνωμένο Βασίλειο έστειλαν περισσότερους από 1000 στρατιώτες, και συνεπώς θεωρούνται συμμετέχοντα κράτη σύμφωνα με την τυπολογία COW.

83 J. Keen, “Bush to troops: Mission accomplished”, *USA TODAY*, 5/6/2003, http://usatoday30.usatoday.com/news/world/iraq/2003-06-05-bush-qatar_x.htm, (ανάκτηση 8/10/2014).

84 Sarkees κ.ά., *ό.π.*, σσ. 186-187.

85 Η επίθεση έχει αποδοθεί στην Αλ Κάιντα.

86 Sarkees κ.ά., *ό.π.*, σ. 332.

87 Η πράσινη ζώνη, επίσημα η *διεθνής ζώνη της Βαγδάτης*, ήταν επί αμερικανικής κατοχής μια περιφραγμένη και αυστηρά ελεγχόμενη περιοχή 10 τετραγωνικών χιλιομέτρων στη Βαγδάτη. Αποτελέσε την έδρα της Προσωρινής Συμμαχικής Διοίκησης και των αμερικανικών δυνάμεων. Στην περιοχή εξακολουθεί να εδράζεται η πρεσβεία των ΗΠΑ στο Ιράκ.

Obama ανακοίνωσε σταδιακή αποχώρηση των αμερικανικών στρατευμάτων έως το τέλος του 2011. Τον Αύγουστο του 2010, η τελευταία μεραρχία μάχης εγκατέλειψε το Ιράκ.⁸⁸ Από την αμερικανική εισβολή κι έπειτα, η κατάσταση στο Ιράκ χαρακτηρίστηκε από διάχυτη βία, χαμηλή έως ανύπαρκτη εθνική και κοινωνική συνοχή και ανίσχυρη κεντρική κυβέρνηση.

Ο πόλεμος του Ουαζιριστάν του 2004-2006

Το Βόρειο και το Νότιο Ουαζιριστάν αποτελούν επαρχίες του Πακιστάν δίπλα στα σύνορα με το Αφγανιστάν. Η κεντρική εξουσία είναι αδύναμη στην περιοχή, και το έργο της κυβέρνησης έχει αναληφθεί από τοπικούς φυλετικούς ηγέτες. Έπειτα από την εισβολή των ΗΠΑ στο Αφγανιστάν, οι Ταλιμπάν οι οποίοι είναι μέλη της φυλής Παστούν και η Αλ Κάιντα, στρατολόγησαν πλήθος μαχητών από τους Παστούν του Ουαζιριστάν και δημιούργησαν τοπικές βάσεις. Οι ΗΠΑ άσκησαν πιέσεις για επέμβαση στο Πακιστάν στην κυβέρνηση του προέδρου Μουσάραφ, με αποτέλεσμα οι δύο χώρες να εξαπολύσουν επίθεση τον Φεβρουάριο του 2004. Τον Σεπτέμβριο του 2006 η πακιστανική κυβέρνηση ανακοίνωσε υπογραφή ειρηνευτικής συμφωνίας με τις φυλές.⁸⁹

Τρίτος πόλεμος της Σομαλίας του 2006-2008

Το 2005 στη Σομαλία, βρίσκει τη Μεταβατική Εθνική Κυβέρνηση (ΜΕΚ) αντίπαλη με το Ύπατο Συμβούλιο Ισλαμικών Δικαστηρίων (ΥΣΙΔ) για τον έλεγχο της χώρας, με το τελευταίο να επιδιώκει την επιβολή ισλαμικού νόμου (Σαρία). Τον Μάρτιο του 2006 το ΥΣΙΔ επιτέθηκε στη ΜΕΚ καταλαμβάνοντας σε μικρό διάστημα τον έλεγχο του μεγαλύτερου μέρους της χώρας. Η Αιθιοπία επενέβη στο πλευρό της ΜΕΚ, ενώ η Ερυθραία επενέβη στο πλευρό του ΥΣΙΔ. Το 2007 κυβερνητικές και αιθιοπικές δυνάμεις με την αεροπορική υποστήριξη των ΗΠΑ πέτυχαν προώθηση έναντι του ΥΣΙΔ. Η ΜΕΚ πέτυχε επέκταση της εξουσίας της, ενώ στις 11/6/2008 συμφωνήθηκε

88 "Iraq profile", *BBC News*, 16/9/2014, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-14546763> , (ανάκτηση 8/10/2014). Οι τελευταίοι στρατιώτες εγκατέλειψαν το Ιράκ τον Δεκέμβριο του 2011. Εξάιρεση αποτελούν οι υπηρετούντες στη πρεσβεία των ΗΠΑ στη Βαγδάτη, η οποία απασχολούσε σχεδόν 16.000 άτομα (2012) σε μια έκταση περίπου ανάλογη με αυτήν του Βατικανού. Βλ. "U.S. Planning to Slash Iraq Embassy Staff by as Much as Half", *The New York Times*, 7/2/2012, http://www.nytimes.com/2012/02/08/world/middleeast/united-states-planning-to-slash-iraq-embassy-staff-by-half.html?_r=0 , (ανάκτηση 8/10/2014) και "New U.S. Embassy in Iraq cloaked in mystery", *NBS NEWS.com*, 14/4/2006, http://www.nbcnews.com/id/12319798/#.U_zmJ2O0w1Q , (ανάκτηση 8/10/2014).

89 Sarkees κ.ά., *ό.π.*, σ. 477. Έκτοτε οι ΗΠΑ χρησιμοποιούν κυρίως μη επανδρωμένα αεροπλάνα (drones) προκειμένου να πλήξουν την Αλ Κάιντα και τους Ταλιμπάν.

κατάπαυση του πυρός η οποία τερμάτισε το μεγαλύτερο μέρος των εχθροπραξιών.⁹⁰

2.4.2 Ο τρόπος συμμετοχής των ΗΠΑ ανά πόλεμο

Οι ΗΠΑ συμμετείχαν σε κάθε πόλεμο με διαφορετικό τρόπο και για διαφορετικούς λόγους. Στους πολέμους της Γιουγκοσλαβίας για παράδειγμα, οι ΗΠΑ δέχτηκαν κριτική για “διεξαγωγή πολέμου εκ του ασφαλούς”.⁹¹ Επιπλέον, η διεξαγωγή χερσαίων επιχειρήσεων, δεδομένου ότι εκθέτει σε υψηλό κίνδυνο τους μαχόμενους, είναι αντιδημοτική, και κατά συνέπεια πολιτικά επιβλαβής.⁹² Συνεπώς η προθυμία ανάληψης αυξημένου στρατιωτικού ρίσκου συνεπάγεται προθυμία ανάληψης αυξημένου πολιτικού κόστους. Βάσει αυτών, μια κατηγοριοποίηση των πολέμων αφορά στον τρόπο διεξαγωγής τους, και στο βάρος της συμμετοχής των ΗΠΑ.⁹³ Αρχικά επιλέγεται η διάκριση πολέμων ως προς το αν πέρα από τις εναέριες επιθέσεις, περιλάμβαναν επιπλέον χερσαίες επιχειρήσεις. Ακολουθεί μια εκτίμηση του ειδικού βάρους των ΗΠΑ σε κάθε πόλεμο.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 479.

⁹¹ Με τα λόγια του G. Dyer, το NATO μετέλθε στο Κόσοβο τη “στρατηγική του δειλού”. Βλ. G. Dyer, “The Biggest Cowards”, *The Moscow Times*, 11/5/1999, <http://www.themoscowtimes.com/sitemap/free/1999/5/article/the-biggest-cowards/277411.html>, (ανάκτηση 11/11/2014). Ανάλογη κριτική ασκείται στους βομβαρδισμούς με μη επανδρωμένα αεροσκάφη σε Αφγανιστάν και Πακιστάν, οι οποίοι επί ημερών προεδρίας Obama εντάθηκαν.

⁹² Βλ. λόγου χάριν σχετικά με το πολιτικό κόστος ενδεχόμενης χερσαίας επέμβασης στη Βοσνία στο R. Cody Phillips, “Bosnia-Herzegovina, The U.S. Army’s Role in Peace Enforcement Operations 1995-2004”, *CMH Pub 70-97-1*, (The U.S. Army) Center of Military History, 2005, σ. 12, καθώς και σχετικά με τη ρητή άρνηση των πολιτικών ιθυνόντων των ΗΠΑ στην αποστολή χερσαίων δυνάμεων στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και τους περιορισμούς που επιβλήθηκαν από το Κογκρέσο στην αποστολή δυνάμεων στη Αλβανία στο R. Cody Phillips, “Operation Joint Guardian: The U.S. Army in Kosovo”, *CMH Pub 70-109-1*, (The U.S. Army) Center of Military History, 2007, σσ. 13, 15.

⁹³ Προκειμένου να αναλυθεί εκτενώς ο χαρακτήρας του κάθε πολέμου θα απαιτείτο μεγαλύτερο εύρος στοιχείων. Τέτοια στοιχεία όπως ο ακριβής αριθμός των εμπλεκόμενων στις μάχες, ή οι τύποι των όπλων και οι στρατιωτικές στρατηγικές, αφενός είναι δύσκολο έως αδύνατο να ανεβρεθούν, αφετέρου υπερβαίνουν τους σκοπούς του παρόντος κεφαλαίου.

Πίνακας 2.7

είδος πολεμικών επιχειρήσεων ΗΠΑ σε μείζονες πολέμους, 1991-2010

	εναέριες επιθέσεις	χερσαίες επιχειρήσεις*
Πόλεμος του Κόλπου	•	•
Δεύτερος πόλεμος της Σομαλίας	•	•
Πόλεμος της Βοσνίας	•	
Πόλεμος του Κοσόβου	•	
Εισβολή στο Αφγανιστάν	•	•
Δεύτερος πόλεμος του Ιράκ	•	•
Πόλεμος του Ουαζιριστάν του 2004 - 2006†	•	•
Τρίτος πόλεμος της Σομαλίας	•	

Από τον πίνακα 2.7 προκύπτει μια φαινομενική ισορροπία του χαρακτήρα της στρατιωτικής συμμετοχής των ΗΠΑ στους πολέμους των δύο υπό εξέταση περιόδων. Όπως ωστόσο διαπιστώθηκε στις προηγούμενες παραγράφους, έκαστος πόλεμος έχει διαφορετικό ειδικό βάρος. Οι δύο πόλεμοι του Ιράκ και ο πόλεμος του Αφγανιστάν θεωρούνται μείζονες βάσει της αναφοράς του Κογκρέσου για το οικονομικό κόστος των πολέμων.⁹⁴ Επιπλέον, το μέγεθος της συνολικής στρατιωτικής κινητοποίησης των εν λόγω πολέμων, καθώς και *οι επιτευχθείς στόχοι αλλαγής καθεστώτων* στο Αφγανιστάν το 2001 και το Ιράκ το 2003, διαχωρίζει αυτούς ποιοτικά από τους υπολοίπους πολέμους.⁹⁵ Κατά συνέπεια, στη δεκαετία 1991-2000 πραγματοποιήθηκε ένας μείζων πόλεμος, περιλαμβάνων χερσαία επέμβαση, ενώ στη δεκαετία 2001-2010 πραγματοποιήθηκαν δύο μείζονες πόλεμοι περιλαμβάνοντες χερσαία επέμβαση, οι οποίοι επέφεραν αλλαγή καθεστώτων.⁹⁶

Σε ό,τι αφορά στο γενικότερο ρόλο των ΗΠΑ ανά πόλεμο, στον Πόλεμο του Κόλπου (1991), στην Εισβολή στο Αφγανιστάν (2001) και στην Εισβολή στο Ιράκ (2003), οι ΗΠΑ διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο.

Στην πρώτη περίπτωση, η άμεση και σθεναρή απάντηση των ΗΠΑ στην εισβολή του Ιράκ

* Στις χερσαίες επιχειρήσεις δεν περιλαμβάνονται ο αποστολές ειρηνευτικών δυνάμεων.

† Στον πόλεμο του Ουαζιριστάν η αμερικανική συνδρομή αφορούσε κυρίως σε εναέριες επιθέσεις από μη επανδρωμένα αεροσκάφη της CIA, μιας πολιτικής και όχι στρατιωτικής υπηρεσίας.

94 Βλ. πίνακα 2.3.

95 Ο Calvocoressi αναφέρει κινητοποίηση “ενός τετάρτου του εκατομμυρίου στρατιωτών” στον πόλεμο του Κόλπου. Βλ. P. Calvocoressi, *World Politics since 1945*, 9η έκδοση, London – New York, Routledge, 2009, σ. 392.

96 Ο δεύτερος πόλεμος της Σομαλίας, πέρα από το γεγονός ότι δεν θεωρείται μείζων πόλεμος από τη σχετική έκθεση του Κογκρέσου των ΗΠΑ, χαρακτηρίζεται επίσης από μικρό αριθμό συμμετεχόντων Αμερικανών στρατιωτών (αρχικά 25.000, σταδιακά λιγότεροι), σε σχέση με τους δύο πολέμους στο Ιράκ και τον πόλεμο στο Αφγανιστάν. Βλ. Daggett ό.π. και R. Snyder, “Operation Restore Hope/Battle of Mogadishu”, *Northern Virginia Community College*, [ιστότοπος], Αύγουστος 2001, <http://novaonline.nvcc.edu/eli/evans/his135/Events/Somalia93/somalia93.html> , (ανάκτηση 10/6/2016).

στο Κουβέιτ είχε διττό χαρακτήρα. Οι ΗΠΑ αφενός επικαλέστηκαν το Κεφάλαιο VII της Χάρτας του ΟΗΕ,⁹⁷ αφετέρου πραγματοποίησαν μια μείζονα εκστρατεία στη Μέση Ανατολή.⁹⁸ Επιπλέον πρωτοστάτησαν στην αναζήτηση συμμάχων διεθνώς,⁹⁹ με αποτέλεσμα τον σχηματισμό μιας ευρύτατης συμμαχίας υπό την πρωτοκαθεδρία των ΗΠΑ. Το αμερικανικό Κογκρέσο συναίνεσε στον πόλεμο, με μικρή ωστόσο πλειοψηφία.¹⁰⁰ Σύμφωνα με τον P. Calvocoressi η αντίδραση των ΗΠΑ αφορούσε πρωτίστως στη διασφάλιση των αμερικανικών συμφερόντων, και όχι στην αποκατάσταση της διεθνούς νομιμότητας. Όφειλε να αποφευχθεί μια ελλείψει αντίδρασης περαιτέρω επιθετικότητα του Ιράκ, και να διασφαλισθεί η ανεμπόδιστη λειτουργία της διεθνούς αγοράς πετρελαίου.¹⁰¹

Στη δεύτερη περίπτωση, αμέσως μετά τις επιθέσεις της 11/9, οι ΗΠΑ ξεκίνησαν να εξετάζουν το ενδεχόμενο χτυπήματος ενάντια στο ελεγχόμενο από τους Ταλιμπάν Αφγανιστάν. Προτού ακόμη ο πρόεδρος Bush ζητήσει άδεια από το Κογκρέσο για επέμβαση, οι ηγέτες των χωρών του NATO προθυμοποιήθηκαν να συνδράμουν τις ΗΠΑ υπό την προϋπόθεση απόδειξης ότι οι επιθέσεις οφείλονταν σε ξένο παράγοντα. Στις 14/9 το Κογκρέσο συναίνεσε στην επέμβαση, με 420 ψήφους υπέρ και μίας κατά στη Βουλή των Αντιπροσώπων, και 98 ψήφους υπέρ και καμίας κατά στη Γερουσία. Εντός διαστήματος μικρότερου ενός μήνα οι ΗΠΑ επιτέθηκαν στο Αφγανιστάν στα πλαίσια του κηρυχθέντος από τον πρόεδρο “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”. Οι αμερικανικές δυνάμεις παρέμειναν υπό άμεση αμερικανική διοίκηση, παρόλο που οι δυνάμεις του NATO υπάγονταν σε συλλογική διοίκηση.¹⁰²

Τέλος, η Εισβολή στο Ιράκ το 2003 αποτέλεσε τον πλέον “αμερικανικού χαρακτήρα” πόλεμο. Στις 29/1/2002 ο πρόεδρος G.W. Bush απηύθυνε διάγγελμα όπου υποστήριξε ότι στόχος της κυβέρνησης ήταν η *πρόληψη απειλής* των ΗΠΑ και των συμμάχων τους με όπλα μαζικής καταστροφής από καθεστώτα που “χρηματοδοτούν τον τρόμο”. Το Ιράκ, το Ιράν και η Βόρεια Κορέα ως χώρες με τέτοια καθεστώτα, μαζί με τους “τρομοκράτες συμμάχους τους” αποτέλεσαν τον “άξονα του κακού”.¹⁰³ Κατά τη διάρκεια του 2002 η αμερικανική κυβέρνηση απειλούσε το Ιράκ με πόλεμο εφόσον δεν δεχόταν να παραδώσει τα όπλα μαζικής καταστροφής επιτρέποντας τον έλεγχο από διεθνή επιτροπή. Παραλλήλως καλούσε τη διεθνή κοινότητα σε συστράτευση με σκοπό επέμβαση κατά του Ιράκ. Το Σ.Α ουδέποτε εξουσιοδότησε επέμβαση, με τις αντιρρήσεις της

97 Το κεφάλαιο περιλαμβάνει τα άρθρα 39-51 που αφορούν στις ενέργειες σε περίπτωση απειλής της ειρήνης, διατάραξης της ειρήνης ή επιθετικής ενέργειας.

98 Calvocoressi, *ό.π.*, 2009, σ. 392.

99 Στο ίδιο, σ. 393.

100 Στο ίδιο, σ. 395.

101 Στο ίδιο, σ. 397.

102 R.P. Carlisle, *America at War, Afghanistan War*, New York, Chelsea House, 2010, σ. 79.

103 G.W. Bush, “State of the Union Address, 29 January 2002”, *USA Presidents*, [ιστότοπος], 2004, <http://www.usa-presidents.info/union/gwbush-2.html>, (ανάκτηση 11/11/2014).

Γερμανίας και της Γαλλίας να πρωταγωνιστούν.¹⁰⁴ Τελικά οι ΗΠΑ ξεκίνησαν τον Μάρτιο του 2003 μονομερώς τον πόλεμο, με την —ισχύ ουσιαστικά, πέραν του Ηνωμένου Βασιλείου— συμμετοχή μιας “Συμμαχίας Προθύμων”.

Στους δύο γιουγκοσλαβικούς πολέμους και στον δεύτερο πόλεμο της Σομαλίας οι ΗΠΑ φαίνεται να αναγκάστηκαν σε συμμετοχή με κύριο διακύβευμα την ηγεμονική τους θέση. Οι τρεις εν λόγω περιπτώσεις έχουν συνδεθεί από μελετητές περισσότερο με “ανθρωπιστικά” κίνητρα, παρά με υλικά συμφέροντα.¹⁰⁵ Στην περίπτωση της Βοσνίας–Ερζεγοβίνης, εν αντιθέσει με τον προηγηθέντα Πόλεμο του Κόλπου, οι ΗΠΑ δεν είχαν ζωτικά συμφέροντα, ούτε υπόκειντο σε άμεση απειλή.¹⁰⁶ Σύμφωνα με τον V. Đorđević η αμερικανική κυβέρνηση, της οποίας η ρητορεία απείχε από τις ενέργειές της, παρόλο τον δισταγμό της, υποχρεώθηκε τελικά από τα γεγονότα να αναλάβει ηγετικό ρόλο στην επέμβαση.¹⁰⁷ Σύμφωνα με τη M. Finnemore, τα κίνητρα της επέμβασης των ΗΠΑ σε Βοσνία το 1995 και Σομαλία το 1992 ήταν πρωτίστως ανθρωπιστικά, ενώ ειδικά η δεύτερη περίπτωση αποτελεί εξέχον παράδειγμα όπου οι ΗΠΑ δεν είχαν κανένα ή σχεδόν κανένα στρατηγικό ή οικονομικό συμφέρον.¹⁰⁸ Στην περίπτωση του Κοσόβου, σύμφωνα με τον D. N. Ricci οι ΗΠΑ επενέβησαν έπειτα από πιέσεις των συμμάχων τους, ιδίως δε, του Ηνωμένου Βασιλείου.¹⁰⁹ Οι ΗΠΑ όφειλαν να διασφαλίσουν την αξιοπιστία τους, τη σταθερότητα και τη συμφωνία για τη Βοσνία–Ερζεγοβίνη.¹¹⁰ Επισημαίνεται τέλος, ότι οι ΗΠΑ επενέβησαν στους δύο πολέμους της Γιουγκοσλαβίας μέσω του NATO.

104 Οι δύο χώρες υποστήριξαν ότι έπρεπε να συνεχιστεί ο έλεγχος του Ιράκ από τη διεθνή επιτροπή, κάτι που ο Bush δεν επιθυμούσε.

105 B. Miller, “Explaining Changes in U.S. Grand Strategy: 9/11, the Rise of Offensive Liberalism, and the War in Iraq”, *Security Studies*, τόμ. 19, τχ. 1, 2010, σ. 42.

106 D.N. Ricci, *U.S. Military Intervention in the Post-Cold War Era: A Case Study Analysis of Presidential Decision Making*, Διδακτορική Διατριβή, University of Connecticut, 29/4/2014, σ. 64. Παρέχεται στη βάση δεδομένων: DigitalCommons@UConn, (ανάκτηση 17/11/2014).

107 V. Đorđević, “Hesitant to Engage: US Intervention in the Balkans from Yugoslav Dissolution to the Kosovo Campaign”, *Central European Political Studies Review*, τόμ. XIV, τχ. 2-3, 2012, σ. 237.

108 M. Finnemore, “Constructing Norms of Humanitarian Intervention”, στο P.J. Katzenstein (επιμ.), “The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics”, *Middle East Technical University*, [ιστότοπος], <http://www.metu.edu.tr/~utuba/Finnemore.pdf>, (ανάκτηση 6/2/2015, 1η σελίδα μη αριθμημένου αρχείου pdf).

109 Ricci, *ό.π.*, σ. 99.

110 Στο *ίδιο*, σ. 105. Επισημαίνεται ότι μια επιβεβαίωση του ηγεμονικού ρόλου των ΗΠΑ μέσω επέμβασης υπό την επίκληση ανθρωπίνων δικαιωμάτων συνδέεται ή ταυτίζεται από μελετητές με τον ιμπεριαλισμό. Ο M. Ignatieff κάνει λόγο για έναν “ευμενή ιμπεριαλισμό” που ξεκίνησε με τις ανθρωπιστικές επεμβάσεις σε Βοσνία, Κόσοβο και Ανατολικό Τιμόρ. Βλ. M. Ignatieff, *Empire Lite*, London, Vintage, 2003, όπως αναφέρεται στο Douzinas, *ό.π.*, σ. 139. Από διαφορετική σκοπιά, οι T. Noctiummes και J.-P. Page αναφερόμενοι στην επέμβαση στο Κόσοβο, κάνουν λόγο “ιμπεριαλιστικό πόλεμο” που αποτελεί τη “στρατιωτική εκδήλωση της λογικής του καπιταλισμού”. Βλ. T. Noctiummes και J.-P. Page, “Yugoslavia: An imperialist war for a new world order”, *Socialism and Democracy*, τόμ. 13, τχ. 2, 1999, σ. 78.

2.4.3 Η συζήτηση της διεθνούς νομικής υπόστασης των πολέμων και η διεθνής συναίνεση στους πολέμους

Η συμμετοχή των ΗΠΑ στους πολέμους στις υπό εξέταση δεκαετίες, διαφοροποιείται ανάλογα με τη διεθνή νομική της υπόσταση, όπως αυτή προκύπτει από τη σχετική συζήτηση. Όπως διαπιστώνεται, οι διαφωνίες των μελετητών για το σύννομο των πολεμικών επεμβάσεων των ΗΠΑ έπειτα από το 2001 εντείνονται. Προκειμένου για την παρουσίαση συναφών νομικών επιχειρημάτων κρίνεται καταρχάς σκόπιμη μια σκιαγράφηση βασικών αρχών διεθνούς δικαίου.

Το διεθνές δίκαιο, εν αντιθέσει με το *κάθετο* εθνικό δίκαιο, είναι *οριζόντιο*. Αποτελεί μια σειρά δικαιικών σχέσεων μεταξύ ξεχωριστών, κυρίαρχων κρατικών οντοτήτων. Το διεθνές δίκαιο στερείται ένα αντίστοιχο του εθνικού δικαίου ύπατο νομοθετικό σώμα.¹¹¹ Οι πηγές του διεθνούς δικαίου είναι το εθιμικό δίκαιο και οι διεθνείς συνθήκες και συμφωνίες. Το εθιμικό δίκαιο αφορά σε παγιωμένες πρακτικές των κρατών, οι οποίες καταλήγουν να έχουν καθολικά δεσμευτικό χαρακτήρα.¹¹² Το εθιμικό δίκαιο ενδέχεται να αλλάξει βάσει μεταβολών στις διακρατικές πρακτικές, ενώ ενίοτε καταγράφεται, ούτως ώστε ως γραπτό δίκαιο να αποκτά ισχυρότερη υπόσταση. Οι διεθνείς συμφωνίες δεσμεύουν αποκλειστικά τα υπογράφοντα κράτη, και αποτελούν την ισχυρότερη μορφή διεθνούς δικαίου.¹¹³ Μια ειδοποιός διαφορά του διεθνούς με το εθνικό δίκαιο, είναι ότι στην πρώτη περίπτωση δεν υπάρχει *μία υπέρτερη, ανεξάρτητη, ανώτερη αρχή με εξουσία έμπρακτης επιβολής καθολικά δεσμευτικών αποφάσεων*. Οι κύριοι τρόποι επιβολής του διεθνούς δικαίου είναι η αμοιβαιότητα και η νομική υπευθυνότητα.¹¹⁴

Η βασική δομή του διεθνούς δικαίου χαρακτηρίζεται από ανισομερή κατανομή ισχύος στους θεμελιώδεις δρώντες, τα κράτη. Ο ΟΗΕ αποτελεί ιστορικά το πλέον εξελιγμένο διεθνές σύστημα. Εντούτοις, δεδομένα κράτη κατέχουν προνομιακή θέση έναντι των υπολοίπων ως προς τη λήψη αποφάσεων για διεθνή ζητήματα. Το Σ.Α του ΟΗΕ, όργανο επιφορτισμένο με τη διασφάλιση της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας, απαρτίζεται από δεκαπέντε μέλη, εκ των οποίων πέντε μόνιμα και δέκα μη μόνιμα. Τα μη μόνιμα μέλη εναλλάσσονται κυκλικά ανά διετία —πέντε ανά έτος—, ενώ τα μόνιμα μέλη, οι ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Γαλλία, η Ρωσία και η Κίνα, ως μεγάλοι νικητές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου αντικατοπτρίζουν την —παρωχημένη— μεταπολεμική τάξη.

111 Griffiths κ.ά., *ό.π.*, σ. 167.

112 Ενδέχεται να εξαιρεθούν κράτη τα οποία έχουν εγκαίρως εκφράσει ρητή αντίθεση στον κανόνα. Βλ. Χ.Λ. Ροζάκης, *Η Αποκλειστική Οικονομική Ζώνη και το Διεθνές Δίκαιο*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2013, σσ. 79-80.

113 Στο *ίδιο*, σ. 83. Επισημαίνεται ότι στις ΗΠΑ η συμμετοχή σε διεθνείς συνθήκες ελέγχεται από το σύνταγμα. Ο πρόεδρος έχει τη δυνατότητα σύναψης συνθηκών, οι οποίες καθίστανται δεσμευτικές μόνον έπειτα από επικύρωση των δύο τρίτων των μελών της Γερουσίας. Ο πρόεδρος έχει την εξουσία σύναψης εκτελεστικών συμφωνιών (Executive agreements), δίχως απαίτηση επικύρωσης από τη Γερουσία. Οι εκτελεστικές συμφωνίες τα τελευταία χρόνια είναι περισσότερες των συνθηκών. Βλ. Griffiths κ.ά., *ό.π.*, σ. 167.

114 Στο *ίδιο*, σ. 168.

Έκαστο μόνιμο μέλος διατηρεί δικαίωμα αρνησικυρίας (βέτο) στις αποφάσεις του συμβουλίου. Το γεγονός αυτό υποτάσσει ουσιαστικά, έστω εν μέρει, την παραγωγή δικαίου σε συμφέροντα δεδομένων κρατών, ενώ συχνά καθιστά το ίδιο το όργανο δυσλειτουργικό. Το διεθνές δίκαιο σύμφωνα με το Χ. Ροζάκη, “σχηματίζεται μέσα από διεργασίες της διεθνούς πολιτικής, συνιστά άσκηση πολιτικής, ταυτόχρονα επηρεάζει και τη διαμόρφωσή της”.¹¹⁵ Η φύση αυτή του διεθνούς δικαίου συνεπάγεται μεγέθυνση ενός εγγενούς δικαιικού προβλήματος: της επιλεκτικής εφαρμογής του νόμου.¹¹⁶ Κατά τον Α. Roberts, η σχεδόν πάντοτε επιλεκτικού χαρακτήρα εφαρμογή του διεθνούς δικαίου, επιτρέπει την άσκηση κριτικής για “δύο μέτρα και δύο σταθμά”.¹¹⁷

Ο πόλεμος κατά κανόνα απαγορεύεται βάσει του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών. Το άρθρο Άρθρο 2§4 αναφέρει πως “[όλα] τα Μέλη στις διεθνείς τους σχέσεις θα απέχουν από την απειλή ή τη χρήση βίας, που εκδηλώνεται εναντίον της εδαφικής ακεραιότητας ή της πολιτικής ανεξαρτησίας οποιουδήποτε κράτους είτε με οποιαδήποτε άλλη ενέργεια ασυμβίβαστη προς τους Σκοπούς των Ηνωμένων Εθνών”.¹¹⁸ Υπάρχουν ωστόσο δύο εξαιρέσεις, στην περίπτωση χρήσης βίας σε νόμιμη άμυνα, και στην περίπτωση εξουσιοδότησης χρήσης βίας από το Σ.Α. Η πρώτη περίπτωση αναφέρεται στο άρθρο 51, το οποίο ορίζει πως “[κ]αμιά διάταξη αυτού του Χάρτη δε θα εμποδίζει το φυσικό δικαίωμα της ατομικής ή συλλογικής νόμιμης άμυνας, σε περίπτωση που ένα Μέλος των Ηνωμένων Εθνών δέχεται ένοπλη επίθεση, ως τη στιγμή που το Συμβούλιο Ασφαλείας θα πάρει τα αναγκαία μέτρα για να διατηρήσει τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια. Τα μέτρα που θα παίρνουν τα Μέλη των Ηνωμένων Εθνών κατά την άσκηση αυτού του δικαιώματος της νόμιμης άμυνας θα ανακοινώνονται αμέσως στο Συμβούλιο Ασφαλείας, και σε καμία περίπτωση δε θα θίγουν την εξουσία και την υποχρέωση που έχει το Συμβούλιο Ασφαλείας, σύμφωνα με αυτόν το Χάρτη, να αναλαμβάνει οποτεδήποτε τη δράση που κρίνει αναγκαία για τη διατήρηση ή για την αποκατάσταση της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας”.¹¹⁹ Η δεύτερη περίπτωση αναφέρεται στο άρθρο 42, το οποίο ορίζει πως “[α]ν το Συμβούλιο Ασφαλείας κρίνει ότι τα μέτρα που

¹¹⁵ Ροζάκης, *ό.π.*, σ. 88.

¹¹⁶ Ο εθνικός νόμος εφαρμόζεται επιλεκτικά, κατά την κρίση του εκάστοτε εντεταλμένου κρατικού υπαλλήλου. Βλ. J.H. Tieger, “Police Discretion and Discriminatory Enforcement”, *Duke Law Journal*, τόμ. 1971, τχ. Σεπτέμβριος 1971, σ. 718 και D. Chen κ.ά., “Selective enforcement of regulation”, *China Journal of Accounting Research*, τόμ. 4, τχ. 1-2, 2011, σ. 10. Επιπλέον, σύμφωνα με τους D. Chen κ.ά., οι νόμοι και οι ρυθμίσεις έχουν γκρίζες ζώνες οι οποίες στερούνται σαφή ορισμό ή επιτρέπουν διακριτική ερμηνεία. Ως συνέπεια, οι εντεταλμένοι υπάλληλοι “ενδέχεται να καταχραστούν την εξουσία τους ή να μην πράξουν το καθήκον τους, προβαίνοντας σε άδικες αποφάσεις αντί σε κρίσεις βάσει των αρχών της δικαιοσύνης και της λογικής”. Κατ' επέκταση, ενδέχεται ορισμένα ζητήματα να αντιμετωπιστούν ενώ άλλα να παραγνωριστούν εσκεμμένα, ορισμένα ζητήματα να αντιμετωπιστούν πρόωρα ενώ άλλα με καθυστέρηση, και ιδίου τύπου ζητήματα να αντιμετωπιστούν με διαφορετικές διαθέσεις. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 10.

¹¹⁷ A. Roberts, “Law and the Use of Force After Iraq”, *Survival*, τόμ. 45, τχ. 2, καλοκαίρι 2003, σ. 35.

¹¹⁸ “Καταστατικός Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών”, *UNRIC, Περιφερειακό Κέντρο Πληροφόρησης των Ηνωμένων Εθνών*, [ιστότοπος], http://www.unric.org/el/index.php?option=com_content&view=article&id=14 , (ανάκτηση 3/5/2017).

¹¹⁹ *Στο ίδιο*.

προβλέπονται από το Άρθρο 41 θα ήταν ανεπαρκή ή ότι έχουν αποδειχτεί ανεπαρκή, μπορεί να προχωρήσει με αεροπορικές, θαλάσσιες ή χερσαίες δυνάμεις στην ανάληψη της δράσης που θα ήταν αναγκαία για τη διατήρηση ή την αποκατάσταση της διεθνούς ασφάλειας και ειρήνης. Αυτή η δράση θα μπορούσε να περιλαμβάνει στρατιωτικές επιδείξεις, αποκλεισμό και άλλες επιχειρήσεις αεροπορικών, θαλάσσιων ή χερσαίων δυνάμεων των Μελών των Ηνωμένων Εθνών”.¹²⁰ Προκειμένου το Σ.Α να παρασχέσει την εν λόγω εξουσιοδότηση, απαιτείται να έχει προηγηθεί διαπίστωση του Σ.Α ότι η εκάστοτε δεδομένη κρίση αποτελεί απειλή για τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια βάσει του Άρθρου 39.¹²¹

Τα παραπάνω δεδομένα καθιστούν δυσχερή έναν ακριβή προσδιορισμό της διεθνούς νομικής υπόστασης, και κατ' επέκταση του χαρακτήρα ενός πολέμου. Είναι ωστόσο εφικτή μια χρήση δεδομένων κριτηρίων ιεράρχησης των πολέμων. Καταρχάς λαμβάνοντας αξιωματικά ως δεδομένες πηγές νομιμοποίησης τις αποφάσεις του Σ.Α, και με βάση τη σχετική συζήτηση, δύναται να διακριθούν σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των πολέμων: η επέμβαση στον δεύτερο εμφύλιο της Σομαλίας λόγου χάριν, υπήρξε από τις πιο σαφείς περιπτώσεις νόμιμης επέμβασης, ενώ ο πόλεμος του Ιράκ το 2003 αποτελεί τον πλέον νομικά αμφιλεγόμενο πόλεμο —τουλάχιστον— της υπό εξέταση εικοσαετίας. Το εύρος της αμφισημίας της νομικής διάστασης εκάστου πολέμου, θα χρησιμοποιηθεί ως προσδιοριστικό στοιχείο της έντασης του милитарισμού της πολιτικής των ΗΠΑ.¹²²

2.4.3.1 Πόλεμοι της δεκαετίας 1991-2000: από τη σαφή προς την αμφισβητούμενη νομιμότητα

Νομική υπόσταση πολέμων του Κόλπου και της Σομαλίας

Σε δύο περιπτώσεις πολέμων της δεκαετίας 1991-2000, το Σ.Α του ΟΗΕ μετέλθε ισχυρή διατύπωση με πρόδηλη αξίωση τη νομιμοποίηση στρατιωτικής βίας. Το υπ. αριθμ. 678 (1990) ψήφισμα σχετικά με την εισβολή του Ιράκ στο Κουβέιτ εξουσιοδοτεί κράτη μέλη να μετέλθουν σε συνεργασία με το Κουβέιτ “όλα τα απαραίτητα μέσα προκειμένου να υποστηρίξουν και να εφαρμόσουν το ψήφισμα 660 (1990) και τα επακόλουθα σχετικά ψηφίσματα και να αποκαταστήσουν τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια στην περιοχή.”¹²³ Σε ό,τι αφορά στον Δεύτερο

¹²⁰ Στο ίδιο.

¹²¹ Στο ίδιο.

¹²² Κάθε πόλεμος αποτελείται από πλήθος ένοπλων επιχειρήσεων, η νομική υπόσταση των οποίων ενδέχεται να διαφέρει, όπως συνέβη χαρακτηριστικά στις περιπτώσεις της Βοσνίας και του Αφγανιστάν. Εν προκειμένω, εφόσον απαιτείται δίνεται έμφαση στις νομικά αμφιλεγόμενες ένοπλες επιχειρήσεις κάθε πολέμου.

¹²³ Το εν λόγω ψήφισμα υπερψηφίστηκε από 12 μέλη, καταψηφίστηκε από την Κούβα και την Υεμένη, ενώ η Κίνα

Πόλεμο της Σομαλίας, στο υπ. αριθμ. 794 ψήφισμα του Σ.Α (3/12/1992) εξουσιοδοτείται ο Γενικός Γραμματέας και τα συνεργαζόμενα μέλη κράτη “να μετέλθουν *όλα τα απαραίτητα μέσα* προκειμένου να θεμελιωθεί το συντομότερο δυνατό ένα ασφαλές περιβάλλον” για την παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας. Ακολούθως ζητείται η παροχή στρατιωτικών δυνάμεων από όλα τα κράτη μέλη που έχουν τη δυνατότητα. Στο ίδιο ψήφισμα καλωσορίζεται η προσφορά κράτους μέλους (ΗΠΑ) για τη δημιουργία επιχείρησης προκειμένου να δημιουργηθεί ασφαλές περιβάλλον.¹²⁴ Στο ψήφισμα υπ. αριθμ 837 (1993) επιβεβαιώνεται η εξουσιοδότηση του Γενικού Γραμματέα, “να λάβει *όλα τα απαραίτητα μέτρα* βάσει του ψηφίσματος 814 (1993), ενάντια σε όλους τους υπεύθυνους για τις ένοπλες επιθέσεις”.¹²⁵ Η νομιμότητα σαφών εξουσιοδοτήσεων χρήσης βίας από το Σ.Α δύσκολα αμφισβητείται με νομικά επιχειρήματα. Η κριτική της νομιμότητας του Πολέμου του Κόλπου, εστιάστηκε κυρίως στην εγγενώς επιλεκτική επιβολή του διεθνούς δικαίου —όπως προκύπτει από τη δομική ανισορροπία στη λήψη αποφάσεων του Σ.Α— και την ηγεμονική θέση των ΗΠΑ.¹²⁶

Νομική υπόσταση πολέμων της Γιουγκοσλαβίας

Οι επεμβάσεις των ΗΠΑ στην πρώην Γιουγκοσλαβία, χαρακτηρίζονται από ασθενή/αμφισβητούμενη διεθνή νομιμοποίηση. Προτού ξεκινήσει ο πόλεμος της σερβοβοσνιακής εξέγερσης του 1992, το υπ. αριθμ. 743 ψήφισμα του Σ.Α καλούσε στη δημιουργία διεθνούς ειρηνευτικής δύναμης.¹²⁷ Στη δύναμη UNPROFOR όπως επεκράτησε να αποκαλείται,¹²⁸ συμμετείχαν οι ΗΠΑ και 41 ακόμα χώρες. Το υπ. αριθμ. 816 ψήφισμα του Σ.Α (31/3/1993) εξουσιοδότησε τα μέλη κράτη “[...] να δράσουν σε εθνικό επίπεδο ή μέσω περιφερειακών οργανισμών ή διευθετήσεων, να αναλάβουν, υπό την εξουσία του Συμβουλίου Ασφαλείας και υποκείμενα σε εκ του σύνεγγυς συντονισμό με τον Γενικό Γραμματέα και την UNPROFOR, *όλα τα*

απείχε. Βλ. “UN Security Council Resolution 678”, *Looklex, Text Archive*, [ιστότοπος],

<http://i-cias.com/textarchive/modern/un678.htm> , (ανάκτηση 28/8/2014). Η έμφαση του γράφοντος. Από το πλήθος των αποφάσεων του Σ.Α κατά την περίοδο 1990-1991 επισημαίνεται η υπ. αριθμ. 665 απόφαση, η οποία καλεί τα συνεργαζόμενα με το Κουβέιτ κράτη μέλη να επιβάλλουν ναυτικό αποκλεισμό στο Ιράκ μέσω ανάπτυξης ναυτικών δυνάμεων. Βλ. “S/RES/0665 (1990), RESOLUTION 665 (1990)”, *Federation of American Scientists*, [ιστότοπος], <http://fas.org/news/un/iraq/sres/sres0665.htm> , (ανάκτηση 3/9/2014).

124 S/RES/794 (1992), *UN Security Council Resolution 794 (1992)*, United Nations, Security Council, 3/12/1992, σ. 3.

125 S/RES/837 (1993) *UN Security Council, Resolution 837 (1993)*, United Nations, Security Council, 6/6/1993, σ. 2.

Οι αποφάσεις υπ. αριθμ. 814 και 837 υπερψηφίστηκαν ομόφωνα. Τα ένοπλα σώματα UNOSOM, UNITAF και UNOSOM II συγκροτήθηκαν βάσει ψηφισμάτων του Σ.Α.

126 N. Chomsky, “Gulf War Pullout”, *Z Magazine*, [ιστότοπος], Φεβρουάριος 1991, <http://www.chomsky.info/articles/199102--.htm> , (ανάκτηση 3/12/2014).

127 “Resolution 743, (1992)”, *United Nations*, [ιστότοπος]:

http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/743%281992%29 , (ανάκτηση 28/8/2014, σ. 9 αρχείου pdf).

128 United Nations Protection Force.

απαραίτητα μέτρα στον εναέριο χώρο της Δημοκρατίας της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης”, ούτως ώστε να προλάβουν νέες παραβιάσεις της απαγόρευσης πτήσεων.¹²⁹ Το υπ. αριθμ. 836 ψήφισμα του Σ.Α εξουσιοδοτεί τη UNPROFOR “ευρισκόμενη σε νόμιμη άμυνα, να λάβει τα απαραίτητα μέτρα, περιλαμβανομένης της χρήσης βίας, σε απάντηση των βομβαρδισμών ενάντια στις ασφαλείς περιοχές από οιονδήποτε εμπλεκόμενο, ή [σε απάντηση] ένοπλης εισβολής σε αυτές, ή σε περίπτωση παρακώλυσης της ελευθερίας της κίνησης της UNPROFOR ή προστατευόμενων ανθρωπιστικών κομβών εντός και περίξ αυτών”.¹³⁰ Στον πόλεμο του Κοσόβου, το Σ.Α ήρθε μια μέρα πριν τη λήξη του (10/6/1999) να διατάζει ανάπτυξη διεθνούς ειρηνευτικής δύναμης. Το υπ. αριθμ. 1244 ψήφισμα “εξουσιοδοτεί τα κράτη μέλη και τους συναφείς διεθνείς οργανισμούς [να ιδρύσουν διεθνή δύναμη ασφαλείας, καλώντας την] να μετέλθει όλα τα μέσα προκειμένου να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της”.¹³¹

Οι επεμβάσεις του NATO στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και στο Κόσοβο δεν είχαν ρητή και σαφή εξουσιοδότηση από το Σ.Α, ανάλογη των επεμβάσεων σε Ιράκ και Σομαλία, γεγονός που προκάλεσε εκτενή συζήτηση γύρω από τη νομιμότητά τους. Σύμφωνα με την C. Chinkin η νομιμότητα της χρήσης βίας σε περιπτώσεις όπως στον πόλεμο της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης¹³² παραμένει αμφιλεγόμενη. Όπως υποστηρίζει, το Σ.Α επέκτεινε την έννοια της “απειλής για τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια”, και κατά συνέπεια τις προϋποθέσεις επέμβασης ούτως ώστε να περιλαμβάνονται ανθρωπιστικές καταστροφές. Η εξουσιοδότηση χρήσης “όλων των απαραίτητων μέσων” από το Σ.Α κατά την Chinkin, αφορά σε διασφάλιση της ανθρωπιστικής αρωγής και όχι στην υποστήριξη εμπόλεμης πλευράς σε μια εγχώρια σύρραξη. Η χρήση βίας ως εκ τούτου αρχικά περιοριζόταν στην αυτοάμυνα, κάτι που ωστόσο υπονομεύτηκε με τη χρήση βίας για την προστασία των ζωνών απαγόρευσης πτήσεων και με τους βομβαρδισμούς σερβικών θέσεων από το NATO.¹³³ Ο T. Gazzini εστιάζοντας στην έναρξη της επιχείρησης “Deliberate Force” (Αύγουστος 1995), υποστηρίζει πως το NATO “αγνοώντας για πρώτη φορά ουσιαστικά το Συμβούλιο Ασφαλείας (...) ανέλαβε τον συνολικό έλεγχο των στρατιωτικών μέσων εξαναγκασμού και επέβαλλε μονομερώς μια λύση στη σύρραξη”. Η Χάρτα του ΟΗΕ δεν παρείχε νομική βάση στην επέμβαση, η οποία δύσκολα θα μπορούσε να δικαιολογηθεί βάσει του αμφιλεγόμενου δικαιώματος επέμβασης για ανθρωπιστικούς λόγους υπό το διεθνές δίκαιο. Ο Gazzini προσθέτει πως η επέμβαση ως εκδήλωση *opinio juris*¹³⁴

129 S/RES/816 (1993), Resolution 816 (1993), United Nations, Security Council, 31/3/1993, σ. 2.

Η έμφαση του γράφοντος.

130 S/RES/836 (1993), Resolution 836 (1993), United Nations, Security Council, 4/6/1993, σ. 3.

Η έμφαση του γράφοντος.

131 S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999), United Nations, Security Council, 10/6/1999, σ. 2.

Η έμφαση του γράφοντος.

132 Καθώς και της περίπτωσης του Δευτέρου Πολέμου στη Ρουάντα το 1994 (γενοκτονία της Ρουάντα).

133 C. Chinkin, “The legality of NATO's action in the former republic of Yugoslavia (FRY) under international law”, *International & comparative law quarterly*, τόμ. 49, τχ. 4, 2000, σσ. 918-919.

134 Από τη λατινική φράση: “*opinio juris sive necessitatis*” (μια γνώμάτευση του νόμου ή της αναγκαιότητας). Όρος

σχετικά με την ανάδυση ενός τέτοιου δικαιώματος, αποδυναμώνεται κατά πολύ εξαιτίας της σταθερής αντίθεσης της Ρωσίας και της επίκλησης των προηγούμενων ψηφισμάτων του Σ.Α ως μοναδικής βάσης των επιχειρήσεων από τα επεμβαίνοντα κράτη.¹³⁵ Ο Calvocoressi υποστηρίζει ότι οι ΗΠΑ μέσω των βομβαρδισμών του NATO στη Βοσνία, ταπείνωσαν τη Ρωσία, και παραμέρισαν τους Ευρωπαίους συμμάχους τους και τα Ηνωμένα Έθνη, σε βαθμό που ο ΟΗΕ υπέστη ζημιά ανάλογη αυτής που είχε υποστεί η Κοινωνία των Εθνών στη δεκαετία του 1930 από τη Βρετανία και τη Γαλλία κατά τη διάρκεια της αιθιοπικής κρίσης.¹³⁶

Ο Πόλεμος του Κοσόβου προκάλεσε διαφορετικές εκτιμήσεις νομικών. Οι αρνητές της νομιμότητας του πολέμου, περιλάμβαναν αμφισβητίες της ηθικής ή πολιτικής ορθότητάς του, οπαδούς μιας μεταρρύθμισης των διεθνών θεσμών με σκοπό την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση ανθρωπιστικών κρίσεων, αλλά και υποστηρικτές της ηθικής νομιμότητάς του.¹³⁷ Πέραν αυτών, υπήρξαν υποστηρικτές του νόμιμου χαρακτήρα της επέμβασης και υποστηρικτές της άποψης ότι η επέμβαση αυτή αποτελούσε βήμα προς την καθιέρωση ενός εθιμικού κανόνα ανθρωπιστικής επέμβασης.¹³⁸ Ο Calvocoressi χαρακτηρίζει τον εν λόγω πόλεμο ως έναν “παράνομο πόλεμο για δίκαιο σκοπό”. Η επέμβαση του NATO αποτέλεσε παραβίαση της Χάρτας του ΟΗΕ και έγκειτο εκτός των όρων της συμμαχίας. Μακροπρόθεσμη συνέπειά του υπήρξε η ενίσχυση της πεποίθησης περί υποχρέωσης επέμβασης των Ηνωμένων Εθνών ενάντια σε κυρίαρχο κράτος για ανθρωπιστικούς λόγους.¹³⁹ Ο D. Wippman θεωρεί από τη σκοπιά του διεθνούς δικαίου τον εν λόγω πόλεμο “αμφιλεγόμενο προηγούμενο” και ενδεχομένως “ανώμαλο συμβάν”. Η προθυμία του NATO να μετέλθει βία εκτός του πλαισίου του ΟΗΕ, συνέβαλλε στη δημιουργία ενός πολιτικού κλίματος μιας πιο διεσταλμένης ανάγνωσης των περιορισμών χρήσης βίας από τα κράτη.¹⁴⁰ Ο F. Francioni διερωτάται εν κατακλείδι, αν τα όποια οφέλη της επέμβασης υπερβαίνουν την “αναμφισβήτητη σοβαρή ζημιά που προκάλεσε η μονομέρεια του NATO στην εξουσία και στο κύρος των Ηνωμένων Εθνών, τον μοναδικό θεσμό αντιπροσώπευσης του συνόλου της διεθνούς κοινότητας”.¹⁴¹ Ο F.R. Tesón υποστηρίζει ότι η εν λόγω επέμβαση —καλώς— αποτέλεσε

του διεθνούς δικαίου που αφορά στο δεύτερο απαραίτητο στοιχείο —μαζί με την κρατική πρακτική— για την καθιέρωση ενός νομικά δεσμευτικού εθίμου. Βλ. “*opinio juris (international law)*”, *Legal Information Institute, Cornell University Law School*, [ιστότοπος], https://www.law.cornell.edu/wex/opinio_juris_international_law, (ανάκτηση 10/4/2017).

135 T. Gazzini, “NATO Coercive Military Activities in the Yugoslav Crisis (1992–1999)”, *European Journal of International Law*, τόμ. 12, τχ. 3, 2001, σ. 434.

136 Calvocoressi, *ό.π.*, σ. 275.

137 Στα Αγγλικά: *legitimacy*.

138 F.R. Tesón, “Kosovo: A Powerful Precedent for the Doctrine of Humanitarian Intervention”, *Amsterdam Law Forum*, τόμ. 1, τχ. 2, Ιανουάριος 2009, <http://amsterdamlawforum.org/article/view/62/119>, (ανάκτηση 10/12/2014).

139 Calvocoressi, *ό.π.*, σ. 281.

140 D. Wippman, “Kosovo and the Limits of International Law”, *Fordham International Law Journal*, τόμ. 25, τχ. 1, 2001, σ. 150.

141 F. Francioni, “Of War, Humanity and Justice: International Law After Kosovo”, στο J.A. Frowein και R. Wolfrum (επιμ.), *Max Plank Yearbook of United Nations Law*, τόμ. 4, The Hague – London – Boston, Kluwer Law

προηγούμενο υπέρ της μονομερούς ανθρωπιστικής επέμβασης. Υπ' αυτό το πρίσμα, δεν απαιτείτο εξουσιοδότηση του Σ.Α για τις ενέργειες του ΝΑΤΟ.¹⁴²

2.4.3.2 Η εξασθένηση της νομιμότητας των πολέμων που συμμετείχαν οι ΗΠΑ κατά τη δεκαετία 2001-2010

Οι πόλεμοι στους οποίους αναμείχθηκαν οι ΗΠΑ έπειτα από την 11/9, διαφοροποιούνται ως προς τη διεθνή νομική τους υπόσταση από τους πολέμους της προηγούμενης δεκαετίας. Σε καμία περίπτωση δεν υπάρχει ρητή εξουσιοδότηση του Σ.Α για χρήση βίας, όπως στις περιπτώσεις του Πολέμου του Κόλπου και του Δεύτερου Πολέμου στη Σομαλία. Οι ΗΠΑ συμμετείχαν σε πολέμους με εξασθενημένη νομιμότητα, ενώ έθεσαν επιπλέον ζήτημα αναθεώρησης του διεθνούς δικαίου.

Νομική υπόσταση του Πολέμου στο Αφγανιστάν

Στις 12/9/2001, το Βορειοατλαντικό Συμβούλιο, το διευθύνον όργανο του ΝΑΤΟ διακήρυξε ότι εφόσον αποδεικνυόταν ότι οι επιθέσεις κατευθύνθηκαν από το εξωτερικό ενάντια στις ΗΠΑ, θα θεωρούντο ενέργειες εμπίπτουσες στο άρθρο 5 της Συμφωνίας της Ουάσινγκτον, σύμφωνα με την οποία η επίθεση ενάντια σε ένα ή περισσότερα μέλη των συμμάχων σε Ευρώπη ή Βόρεια Αμερική θα θεωρείτο επίθεση εναντίον όλων.¹⁴³ Την ίδια μέρα, στο υπ. αριθμ. 1368 ψήφισμα του Σ.Α (12/9/2001), υποστηρίχθηκε η παραπομπή των τρομοκρατών στη δικαιοσύνη. Οι επιθέσεις κρίθηκαν καταδικαστέες, και θεωρούνται όπως όλες οι ενέργειες διεθνούς τρομοκρατίας απειλή για τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια.¹⁴⁴ Το υπ. αριθμ. 1373 ψήφισμα του Σ.Α (28/9/2001) επιβεβαίωσε το δικαίωμα αυτοάμυνας στο πλαίσιο των επιθέσεων, επιβεβαιώνοντας “την ανάγκη να καταπολεμηθούν με κάθε μέσο, σύμφωνα με τη Χάρτα των Ηνωμένων Εθνών, απειλές για τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια από τρομοκρατικές ενέργειες”.¹⁴⁵ Η κυβέρνηση των ΗΠΑ επικαλέστηκε το άρθρο 51 της Χάρτας του ΟΗΕ, περί δικαιώματος αυτοάμυνας σε ένοπλη επίθεση εναντίον κράτους μέλους των Ηνωμένων Εθνών, κοινοποιώντας τις θέσεις της στο Σ.Α με επιστολή της

International, 2000, σσ. 125-126.

142 Tesón, *ό.π.*

143 M. Williamson, *Terrorism, War and International Law, The Legality of the Use of Force Against Afghanistan in 2001*, Cornwall, Ashgate, 2009, σ. 175, C. Greenwood, “International law and the ‘war against terrorism’”, *International Affairs*, τόμ. 78, τχ. 2, 2002, σ. 308.

144 Williamson, *ό.π.*, σ. 179.

145 Στο *ίδιο*, σ. 192. Η έμφαση του γράφοντος.

7/10/2001.¹⁴⁶ Στις 20/12/2001, έπειτα από την ανατροπή του καθεστώτος των Ταλιμπάν, το Σ.Α εξέδωσε το υπ. αριθμ. 1386 ψήφισμα, βάσει του οποίου δημιουργήθηκε η Διεθνής Δύναμη Αρωγής για την Ασφάλεια (ISAF).¹⁴⁷ Επρόκειτο για δύναμη επιφορτισμένη με το έργο διατήρησης της ασφάλειας στην Καμπούλ και τις γύρω περιοχές. Όπως και στις περιπτώσεις της Βοσνίας (SFOR) και του Κοσόβου (KFOR), η ISAF εξουσιοδοτήθηκε με δεδομένες εξουσίες όπως είναι η χρήση βίας, εν προκειμένω διευρυμένες σε σχέση με τις περισσότερες ειρηνευτικές επιχειρήσεις του ΟΗΕ.¹⁴⁸ Οι απόψεις νομικών ως προς τη νομιμότητα της επέμβασης των ΗΠΑ στο Αφγανιστάν διίστανται.

Ο C. Greenwood υποστηρίζει τη νομιμότητα των ενεργειών των ΗΠΑ σε απάντηση των επιθέσεων της 11/9 στο Αφγανιστάν.¹⁴⁹ Κατ' εκείνον οι επιθέσεις της 11/9 αποτέλεσαν “εγκλήματα που υπόκεινται στο νόμο των ΗΠΑ”. Υποστηρίζει ότι εάν υπήρχε Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο και εάν τα “σχετικά κράτη” είχαν συνυπογράψει τη δικαιοδοσία του, οι δράστες των επιθέσεων θα μπορούσαν να παραπεμφθούν σε αυτό για εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.¹⁵⁰ Το γεγονός ότι επρόκειτο για εγκλήματα υποκείμενα ταυτόχρονα σε εγχώριο και σε διεθνές δίκαιο, κατέστησε τις επιθέσεις *απειλή για τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια*, καθώς και *ένοπλη επίθεση* κατά των ΗΠΑ. Ο Greenwood επικαλείται σχετικά μεταξύ άλλων, το υπ. αριθμ. 1368 ψήφισμα του Σ.Α, το οποίο έκανε λόγο για καταπολέμηση “των προερχόμενων από τρομοκρατικές ενέργειες απειλών ενάντια στη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια,” με “όλα τα μέσα”, και το υπ. αριθμ. 1373 ψήφισμα, το οποίο επαναλαμβάνοντας την αυτή ορολογία, κάλεσε τα κράτη σε λήψη μέτρων ενάντια στους εμπλεκόμενους δράστες και τα ύποπτα για υπόθαλψη αυτών κράτη.¹⁵¹ Ο Greenwood ερμηνεύει τις αναφορές που επιβεβαιώνουν το δικαίωμα αυτοάμυνας στα ψηφίσματα υπ. αριθμ. 1368 και 1373 ως από μεριάς του Σ.Α αποδοχή του γεγονότος, ότι οι επιθέσεις αποτελούσαν “ένοπλες επιθέσεις”, εμπίπτουσες στο Άρθρο 51 της Χάρτας του ΟΗΕ.¹⁵² Παραπέρα, υποστηρίζει ότι το Σ.Α δεν θεώρησε τους χαρακτηρισμούς του “διεθνούς εγκλήματος” και της “απειλής της διεθνούς ειρήνης” ως αμοιβαία αποκλειόμενους. Επιπλέον, θεωρεί ότι οι χαρακτηρισμοί των επιθέσεων της 11/9 ως “απειλών της διεθνούς ειρήνης” και ως “διεθνών εγκλημάτων” δεν είναι ασύμβατοι με τον χαρακτηρισμό των επιθέσεων επίσης ως “ένόπλων επιθέσεων”.¹⁵³ Σε ό,τι αφορά στην επίθεση των ΗΠΑ ενάντια σε στόχους της Αλ Κάιντα εντός ξένου κράτους, ο Greenwood επικαλείται το επιχείρημα ότι θα αποτελούσε “παράδοξο φορμαλισμό” μια απαίτηση, το δικαίωμα ανάληψης

146 Στο ίδιο, σσ. 182-183.

147 International Security Assistance Force.

148 Roberts, *ό.π.*, σσ. 37-38.

149 Επισημαίνεται ότι το άρθρο του Greenwood δημοσιεύτηκε το 2002.

150 Οι αποφάσεις του Σ.Α εντούτοις, δεν χαρακτηρίζουν τις επιθέσεις ως “έγκλημα κατά της ανθρωπότητας”.

151 Greenwood, *ό.π.*, σ. 306.

152 Στο ίδιο, σ. 308.

153 Στο ίδιο, σσ. 306-307.

στρατιωτικής δράσης ενάντια σε τρομοκράτες, οι οποίοι ενώ δεν ελέγχονται από κανένα κράτος είναι σε θέση να προκαλέσουν βλάβες ανάλογες με αυτές που θα επέφερε κανονική στρατιωτική δράση από κράτος, να εξαρτάται από το κατά πόσον οι ενέργειες αυτές δύναται να αποδοθούν σε ένα κράτος.¹⁵⁴ Η απάντηση των ΗΠΑ πληρούσε επιπλέον τις προϋποθέσεις του αποτρεπτικού και μη εκδικητικού χαρακτήρα και της αναλογικότητας. Οι ΗΠΑ συνεπώς εξάσκησαν νομίμως βία στο Αφγανιστάν, βάσει του δικαιώματος αυτοάμυνας, ενώ οι επιχειρήσεις τους ήταν σύμφωνες με το διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο σχετικά με τις διεθνείς ένοπλες συρράξεις.¹⁵⁵

Στον αντίποδα της ανωτέρω νομικής επιχειρηματολογίας, η M. Williamson θεωρεί την επέμβαση των ΗΠΑ στο Αφγανιστάν παράνομη, και δυνητικά *επικίνδυνο προηγούμενο*. Όπως υποστηρίζει, στο υπ. αριθμ. 1378 ψήφισμα, η διατύπωση υποστήριξης “διεθνών προσπαθειών ούτως ώστε να ξεριζωθεί η τρομοκρατία”, δεν δύναται να ερμηνευθεί ως εξουσιοδότηση χρήσης βίας καθεαυτήν.¹⁵⁶ Επισημαίνει δε, ότι η Χάρτα του ΟΗΕ επιτρέπει τη χρήση βίας είτε ως αυτοάμυνα, είτε κατ' εντολήν του Σ.Α, περιπτώσεις που δεν καλύπτουν τη χρήση βίας από κράτη ενάντια στην Αλ Κάιντα στο Αφγανιστάν.¹⁵⁷ Στα υπ. αριθμ. 1368 και 1373 ψηφίσματα το Σ.Α δεν χαρακτήρισε τις επιθέσεις ως “ένοπλες επιθέσεις”, προ της συζήτησης για το ψήφισμα 1368 το Σ.Α και ο Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ δεν μετήλθαν τον όρο “ένοπλες επιθέσεις” αναφορικά με τα συμβάντα της 11/9, ενώ ούτε το Ηνωμένο Βασίλειο επικαλέστηκε “ένοπλη επίθεση” υποστηρίζοντας τη χρήση βίας βάσει αυτοάμυνας ενώπιον του Συμβουλίου.¹⁵⁸ Αντιθέτως, στην περίπτωση του Πολέμου του Κόλπου το Συμβούλιο είχε χρησιμοποιήσει τον όρο “ένοπλη επίθεση” στην ίδια παράγραφο που επιβεβαίωνε το δικαίωμα αυτοάμυνας (ψήφισμα υπ. αριθμ. 661), ενώ αναφέρθηκε ειδικά στο Άρθρο 51, σε αντίθεση με τα ψηφίσματα που ακολούθησαν τις επιθέσεις της 11/9.¹⁵⁹

Η Williamson διαβλέπει στο υπ. αριθμ. 1368 ψήφισμα την ενδεχόμενη υποτίμηση μιας άποψης, σύμφωνα με την οποία οι επιθέσεις της 11/9 αποτέλεσαν ένα εντελώς νέο είδος περιστατικού, το οποίο έχρηζε μια εντελώς διαφορετικού τύπου απάντηση. Η πρόθεση του Σ.Α να λάβει “όλα τα απαραίτητα μέτρα” και να “παραμείνει ενασχολούμενο με το ζήτημα”, ενδέχεται να σημαίνει ότι το εν λόγω ψήφισμα αποτέλεσε μια ενδιάμεση απάντηση, έως ότου το συμβούλιο στοιχειοθετούσε μια πιο συγκροτημένη απάντηση.¹⁶⁰ Ενώ ουσιαστικά όλα τα μέλη των Ηνωμένων Εθνών κάλεσαν σε μια *παγκόσμια απάντηση υπό την ηγεσία του Σ.Α*, οι ΗΠΑ εισήγαγαν τον

154 Στο ίδιο, σ. 307.

155 Στο ίδιο, σσ. 312-317.

156 Williamson ό.π., σ. 196.

157 Στο ίδιο, σ. 205.

158 Στο ίδιο, σ. 193.

159 Στο ίδιο, σ. 195.

160 Στο ίδιο, σ. 179.

νεολογισμό του “Πολέμου κατά της Τρομοκρατίας”, καλώντας όλα τα φιλειρηνικά κράτη να συστρατευθούν μαζί τους στον πόλεμο αυτόν.¹⁶¹

Ο G. Dorronsoro, με δεδομένη την αναγνώριση του “δικαιώματος αυτοάμυνας” των ΗΠΑ στο υπ. αριθμ. 1368 ψήφισμα, αναφέρει ότι ιδίως στις ΗΠΑ έλαβε χώρα εκτενής συζήτηση σχετικά με τη *διεύρυνση της έννοιας της αυτοάμυνας*. Επιπλέον, συζητήθηκαν ευρέως έννοιες όπως η “*προληπτική άμυνα*”, ενώ οι ΗΠΑ ουσιαστικά ήλπιζαν σε αλλαγή του νομικού δόγματος εξουσιοδότησης στρατιωτικής δράσης.¹⁶² Όπως υποθέτει η Williamson, εάν επιτρεπόταν σε όλα τα κράτη να ενεργήσουν βάσει του δόγματος που αναδύθηκε έπειτα από την 11/9, κάθε φορά που αυτά θα εντόπιζαν μια πηγή μελλοντικών επιθέσεων, η λίστα πιθανών στόχων θα ενδέχεται να είναι ατέρμονη. Θα μπορούσε να γίνει χρήση βίας ενάντια σε οποιοδήποτε κράτος, το οποίο κατέχει, δύναται κατασκευάσει, ή δύναται να προμηθευτεί πυρηνικά όπλα, ενάντια σε οποιοδήποτε κράτος έχει φερόμενους ως “τρομοκράτες” εντός της επικράτειάς του, καθώς και ενάντια σε οποιοδήποτε κράτος δύναται να θεωρηθεί “διαρκής απειλή” για κάποιο άλλο κράτος. Εν τέλει, οι περιορισμοί στη χρήση βίας θα υπονομευόντουσαν σε βαθμό που θα καθίσταντο ουσιαστικά δίχως νόημα.¹⁶³

Νομική υπόσταση του Πολέμου στο Ιράκ

Ο Πόλεμος του Ιράκ του 2003 δεν στηρίχθηκε νομικά σε ρητή εξουσιοδότηση ψηφίσματος του Σ.Α, αλλά επιχειρήθηκε να στηριχθεί σε παλιότερα ψηφίσματα. Στις 8/11/2002 το Σ.Α εξέδωσε ομόφωνα το υπ. αριθμ. 1441 ψήφισμα (2002), το οποίο βασιζόταν σε τρεις κεντρικούς άξονες. Πρώτον, θεωρούσε ουσιώδη παράβαση των υποχρεώσεων αφοπλισμού του Ιράκ τη μη πλήρη, ολοκληρωτική και καταληκτική αποκάλυψη των δυνατοτήτων του ως προς τα όπλα μαζικής καταστροφής και τους βαλλιστικούς πυραύλους, όπως και την παρεμπόδιση από τις ιρακινές αρχές της Ειδικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών (UNSCOM) και της Διεθνούς Επιτροπής Ατομικής Ενέργειας (ΙΑΕΑ). Το ψήφισμα προειδοποιούσε το Ιράκ με “σοβαρές συνέπειες” σε περίπτωση μη συμμόρφωσης.¹⁶⁴ Στις αρχές Μαρτίου του 2003 οι ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Ισπανία

¹⁶¹ Στο ίδιο, σ. 187.

¹⁶² G. Dorronsoro, “The Security Council and the Afghan Conflict”, στο V. Lowe, A. Roberts κ.ά. (επιμ.), *The United Nations Security Council and War, The Evolution of Thought and Practice since 1945*, New York, Oxford University Press, 2008, σ. 464.

¹⁶³ Στο ίδιο, σ. 221.

¹⁶⁴ A.J. Bellamy, “International Law and the War with Iraq”, *Melbourne Journal of International Law*, τόμ. 4, τχ. 2, 2003, σ. 507. Καθ' όλη τη διάρκεια από το 1991 έως το 1998, η σχέση της ιρακινής κυβέρνησης με την UNSCOM και την ΙΑΕΑ υπήρξε προβληματική. Οι αρχές της χώρας προέβαλλαν κατά καιρούς εμπόδια στις επιθεωρήσεις, μέσω απαγόρευσης πρόσβασης σε δεδομένους χώρους, απόκρυψης στοιχείων, παραπλάνησης, ακόμη και επιλεκτικής απέλασης επιθεωρητών. Εντούτοις οι επιθεωρήσεις δεν ήταν ατελέσφορες, καθώς επέφεραν καταστροφή μεγάλης ποσότητας όπλων μαζικής καταστροφής. Σύμφωνα με μια άποψη, έπειτα από την εισβολή των ΗΠΑ στο Ιράκ δεν βρέθηκαν όπλα μαζικής καταστροφής διότι αυτά είχαν ήδη καταστραφεί από τους διεθνείς

αναζητήσαν την υποστήριξη του Σ.Α για προσχέδιο ψηφίσματος το οποίο θα κήρυττε το Ιράκ ως παραβιάζον τους όρους αφοπλισμού του υπ. αριθμ. 1441 ψηφίσματος, και ότι η μη συμμόρφωσή του αποτελούσε απειλή για τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια. Το ψήφισμα που θα προέκυπτε, *αν και δεν θα εξουσιοδοτούσε ρητά χρήση βίας*, θα χρησιμοποιείτο για την ανάληψη στρατιωτικής δράσης κατά του Ιράκ. Τα μέλη του Σ.Α Γαλλία, Ρωσία και Γερμανία¹⁶⁵ δεν επιθυμούσαν κάτι τέτοιο, με αποτέλεσμα την απόσυρση του προσχεδίου ψηφίσματος.¹⁶⁶ Στις 17/3/2003, ο πρόεδρος George W. Bush υποστήριξε ότι οι ΗΠΑ είχαν την “κυρίαρχη εξουσία να μετέλθουν βία διασφαλίζοντας την εθνική τους ασφάλεια”, επικαλούμενος ως νομική βάση για τη χρήση βίας ενάντια στο Ιράκ τα υπ. αριθμ. 678 (1990), 687 (1991) και 1441 (2002) ψηφίσματα του Σ.Α.¹⁶⁷ Στις 20 του μήνα —την ημέρα έναρξης του πολέμου—, ο πρόεδρος των ΗΠΑ στον ΟΗΕ John Negroponte, σε επιστολή του στον πρόεδρο του Σ.Α υποστήριξε το σύννομο των πολεμικών ενεργειών βάσει των υπαρχόντων ψηφισμάτων, μεταξύ άλλων, των υπ. αριθμ. 678 και 687. Το υπ. αριθμ. 687 ψήφισμα όπως υποστήριξε, επέβαλε στο Ιράκ μια σειρά υποχρεώσεων ως όρους κατάπαυσης του πυρός. Σύμφωνα με τις ΗΠΑ η παράβαση των όρων ισοδυναμούσε με ανανέωση της εξουσιοδότησης χρήσης βίας του υπ. αριθμ. 678 ψηφίσματος. Ο Negroponte υποστήριξε ότι η ίδια νομική βάση για χρήση βίας είχε ήδη χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν. Το 1993 ο Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ, έπειτα από παράβαση των όρων του υπ. αριθμ. 687 ψηφίσματος από το Ιράκ, είχε διακηρύξει ότι οι συμμαχικές δυνάμεις είχαν λάβει εξουσιοδότηση χρήσης βίας από το υπ. αριθμ. 678 ψήφισμα. Αναλόγως υποστήριξε τον πόλεμο και το Αμερικανικό Κογκρέσο.¹⁶⁸

Η επέμβαση στο Ιράκ, επιχειρήθηκε δευτερευόντως να στηριχθεί σε ένα προληπτικού χαρακτήρα “δικαίωμα νόμιμης άμυνας”. Ο πρόεδρος Bush στο διάγγελμά του στις 29/1/2002, είχε μεταξύ άλλων αναφερθεί σε μια ανάγκη πρόληψης μιας απειλής των ΗΠΑ και του κόσμου από “τρομοκράτες και καθεστώτα που αναζητούν χημικά, βιολογικά και πυρηνικά όπλα”.¹⁶⁹ Ο J. Yoo, κομματικό στέλεχος του αμερικανικού Υπουργείου Δικαιοσύνης (2001-2003), υποστήριξε ότι το διεθνές δίκαιο επέτρεπε τη χρήσης βίας κατά του Ιράκ, *πέρα από τα υπάρχοντα ψηφίσματα*,

επιθεωρητές ή μονομερώς από το Ιράκ κατά τη δεκαετία του 1990. Βλ. *S/RES/1441 (2002)*, *ό.π.*, “UNSCOM Chronology”, *United Nations*, [ιστότοπος], Δεκέμβριος 1999, <http://www.un.org/Depts/unscom/Chronology/chronologyframe.htm> , (ανάκτηση 10/5/2015) και F.R. Cleminson, “What Happened to Saddam's Weapons of Mass Destruction? Arms Control Today”, *Arms Control Association*, [ιστότοπος], http://www.armscontrol.org/act/2003_09/Cleminson_09 , (ανάκτηση 10/5/2015).

165 Η Γερμανία αποτελούσε την εποχή εκείνη μη μόνιμο μέλος.

166 Ο Hans Blix, επιθεωρητής εξοπλισμών, υποστήριξε ότι το Σ.Α, μέσω της μη έκδοσης του εν λόγω ψηφίσματος αποσύνδεσε τον ΟΗΕ από μια ένοπλη ενέργεια την οποία τα περισσότερα μέλη του θεωρούσαν αδικαιολόγητη. Βλ. R.C. Kramer και R.J. Michalowski, “War, Aggression and State Crime, A Criminological Analysis of the Invasion and Occupation of Iraq”, *The British Journal of Criminology*, τόμ. 45, τχ. 4, Ιούλιος 2005, σ. 450.

167 Roberts, *ό.π.*, σ. 40. Η Γαλλία, η Ρωσία και η Κίνα υποστήριζαν ότι το υπ. αριθμ. 1441 ψήφισμα “απέκλειε τον αυτοματισμό στη χρήση βίας”, βλ. V.P. Shannon και J.W. Keller, “Leadership Style and International Norm Violation: The Case of the Iraq War”, *Foreign Policy Analysis*, τόμ. 3, τχ. 1, Ιανουάριος 2007, σ. 88.

168 Στο ίδιο, σ. 40.

169 Bush, *ό.π.*

επιπλέον ως *προληπτική αυτοάμυνα* έναντι της απειλής των “όπλων μαζικής καταστροφής” και ενδεχόμενης συνεργασίας του Ιράκ με τρομοκρατικές οργανώσεις.¹⁷⁰

Ο Πόλεμος του Ιράκ ήταν ο πλέον αμφιλεγόμενος από τους υπό εξέταση πολέμους ως προς τη συναίνεση μελετητών στη νομιμότητά του. Σύμφωνα με τους V.P. Shannon και J.W. Keller, ενώ ορισμένοι μελετητές θεώρησαν έγκυρη τη νομική θέση των ΗΠΑ, πολλοί ειδήμονες στο διεθνές δίκαιο δεν πείστηκαν από τα επιχειρήματα ότι η στρατιωτική δράση ενάντια στο Ιράκ είχε εξουσιοδοτηθεί από παλιότερα ψηφίσματα, και ότι η Χάρτα του ΟΗΕ επιτρέπει αυτοάμυνα έναντι μιας υποτιθέμενης μελλοντικής απειλής. Επιπλέον, πολλοί ειδήμονες θεωρούν την επίθεση παραβίαση του Διεθνούς Δικαίου.¹⁷¹ Ο A.J. Bellamy εκτιμά ότι οι ΗΠΑ δεν αγνόησαν τις διεθνείς νομικές αρχές, και δεν επιχείρησαν να ξαναγράψουν νομικούς κανόνες μονομερώς, όπως υποστήριζαν ορισμένοι κριτικοί του πολέμου. Αντιθέτως, “παρείχαν μια ερμηνεία της εφαρμογής του νόμου στα γεγονότα της υπόθεσης, η οποία ήταν αβάσιμη, και ευρισκόμενη σε αντίθεση με της ερμηνείες των περισσότερων άλλων κρατών και διεθνών δικηγόρων”.¹⁷² Οι R. C. Kramer και R.J. Michalowski χαρακτηρίζουν τους ισχυρισμούς του Negroponte “επιλεκτικές”, “παραπλανητικές”, “δημιουργικές”, “προβληματικές” και εν τέλει “ανυπόστατες” ερμηνείες των εν λόγω ψηφισμάτων, υποστηρίζοντας ότι εάν το Σ.Α θεωρούσε μια επέμβαση στο Ιράκ νόμιμη, πολύ απλά, θα είχε υιοθετήσει το προσχέδιο ψηφίσματος εξουσιοδοτώντας επέμβαση, αντί να εξαναγκάσει την απόσυρσή του.¹⁷³ Ο Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ Kofi Annan μιλώντας στο BBC είχε μεταξύ άλλων δηλώσει: “Έχω δείξει ότι (...) [ο πόλεμος] από τη δική μας οπτική γωνία, δεν ήταν σε συμμόρφωση με τη Χάρτα των Ηνωμένων Εθνών, από την οπτική γωνία της Χάρτας, *ήταν παράνομος*”.¹⁷⁴ Οι R. Kramer, R. Michalowski και D. Rothe, δεν θεωρούν την επέμβαση στο Ιράκ απλώς παράνομη, αλλά “έγκλημα πολέμου”, οι υπαίτιοι του οποίου οφείλουν να λογοδοτήσουν στη δικαιοσύνη ως εγκληματίες πολέμου.¹⁷⁵ Η ίδια η κυβέρνηση Bush υπήρξε αμφιταλαντευόμενη έναντι των υπαρχόντων διεθνών συνθηκών, κάτι που υποδηλώνει συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι η θέση της ήταν εκτός του κύριου ρεύματος νομικών απόψεων σχετικά με τον πόλεμο.¹⁷⁶ Ο νεοσυντηρητικός Richard Perle, αμυντικός σύμβουλος και πρόεδρος του “Defense Policy Board Advisory Committee” επί κυβέρνησης G.W. Bush και ένθερμος υποστηρικτής του πολέμου κατά

170 J. Yoo, “International Law and the War in Iraq”, *American Journal of International Law*, τόμ. 97, τχ. 3, Ιούλιος 2003, σ. 575.

171 Shannon κ.ά., *ό.π.*, σ. 87.

172 Bellamy, *ό.π.*, σ. 501.

173 Kramer *ό.π.*, σ. 450.

174 “Iraq war illegal, says Annan”, *BBC News*, 16/9/2004, http://newsvote.bbc.co.uk/mpapps/pagetools/print/news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/3661134.stm, (ανάκτηση 15/1/2015). Η έμφαση του γράφοντος.

175 R. Kramer, R. Michalowski και D. Rothe, “‘The Supreme International Crime’: How the U.S. War in Iraq Threatens the Rule of Law”, *Social Justice*, τόμ. 32, τχ. 2, 2005, σ. 52.

176 Shannon κ.ά., *ό.π.*, σ. 87.

του Ιράκ, είχε δηλώσει ότι στην περίπτωση του εν λόγω πολέμου “το διεθνές δίκαιο στάθηκε εμπόδιο στην πραγματοποίηση του ορθού”, και ότι η γαλλική αδιαλλαξία σήμαινε την απουσία ενός “πρακτικού μηχανισμού σύμφωνου με τους κανόνες του ΟΗΕ για την αντιμετώπιση του Σαντάμ Χουσεΐν”.¹⁷⁷

Νομική υπόσταση πολέμων στο Ουαζιριστάν και τη Σομαλία

Οι πόλεμοι στο Ουαζιριστάν και στη Σομαλία το 2006 πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”, αποτελώντας μέρος της “Επιχείρησης Διαρκής Ελευθερία” (Operation Enduring Freedom). Ο στρατιωτικός ρόλος των ΗΠΑ ήταν δευτερεύων και αφορούσε κυρίως σε εναέριες επιθέσεις. Η πολεμική δράση των ΗΠΑ σε Πακιστάν και Σομαλία, ιδίως μέσω της χρήσης τηλεκατευθυνόμενων μη επανδρωμένων βομβαρδιστικών αεροσκαφών (Unmanned Aerial Vehicles, “drones”)¹⁷⁸ δεν έπαυσε τουλάχιστον έως το 2014. Τα διαθέσιμα στοιχεία για το είδος και τον βαθμό της συμμετοχής των ΗΠΑ, και ειδικά για τον ρόλο της —μη στρατιωτικής οργάνωσης— CIA, στους εν λόγω πολέμους είναι ελλιπή. Η περιορισμένη σχετική νομική βιβλιογραφία, αφορά σε ζητήματα όπως η νομιμότητα της —υποστηριχθείσας από τις ΗΠΑ— επέμβασης της Αιθιοπίας ενάντια στη Σομαλία, και η νομιμότητα των επιθέσεων με μη επανδρωμένα αεροσκάφη στο Πακιστάν. Επιπλέον, οι διαθέσιμες αναλύσεις δεν είναι απολύτως συμβατές με τους δύο πολέμους όπως καθορίστηκαν βάσει της τυπολογίας COW.¹⁷⁹ Δεδομένων των ανωτέρω περιορισμών, καθίσταται αδύνατη μια εξειδικευμένη και σαφής αποτίμηση του νομικού χαρακτήρα των εν λόγω πολέμων. Συνεπώς επιχειρείται μια σκιαγράφηση του νομικού τους χαρακτήρα εντός ενός γενικότερου πλαισίου.¹⁸⁰

Η συμμετοχή των ΗΠΑ στον Πόλεμο του Ουαζιριστάν, πέρα από περιορισμένες χερσαίες επιχειρήσεις εντός της πακιστανικής επικράτειας,¹⁸¹ χαρακτηρίζεται κυρίως από τη χρήση των τηλεχειριζόμενων μη επανδρωμένων αεροσκαφών, τα οποία βομβαρδίζουν δεδομένους στόχους. Σύμφωνα με την κυβέρνηση G.W. Bush, έπειτα από την 11/9 οι ΗΠΑ ενεπλάκησαν σε έναν

177 Ο. Burkeman και J. Borger, “War critics astonished as US hawk admits invasion was illegal”, *The Guardian*, 20/11/2003,

<http://www.theguardian.com/uk/2003/nov/20/usa.iraq1>, (ανάκτηση 15/1/2015).

178 Μέσω των δορυφορικά τηλεκατευθυνόμενων αεροσκαφών αυτών, ο στρατός των ΗΠΑ δύναται συλλέξει πληροφορίες και να πραγματοποιήσει —υποτίθεται “χειρουργικής ακριβείας”— βομβαρδισμούς από διηπειρωτικές αποστάσεις. Βλ. “Drones: What are they and how do they work?”, *BBC News*, 31/1/2012, <http://www.bbc.com/news/world-south-asia-10713898>, (ανάκτηση 6/9/2013).

179 Βλ. παραπάνω υποκεφάλαιο 2.2 του παρόντος κεφαλαίου.

180 Επισημαίνεται ότι το μικρό ειδικό βάρος των πολέμων στο Ουαζιριστάν και στη Σομαλία το 2006, δεν αποδυναμώνει την ερευνητική μέθοδο, η οποία εκ των πραγμάτων εστιάζει στους μείζονες πολέμους.

181 H. Jacob, “US-Pakistan Military Operations in Pak-Afghan Border”, *Issue Brief*, τόμ. 1, τχ. 3, Μάρτιος 2004, σ. 2.

παγκόσμιο πόλεμο ενάντια στην τρομοκρατία, και συνεπώς σε έναν πόλεμο δίχως γεωγραφικούς περιορισμούς και με ένα παγκόσμιο πεδίο μάχης. Η κυβέρνηση Bush και το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ υποστήριξαν ότι βρίσκονται σε πόλεμο με δυνάμεις της Αλ Κάιντα και των Ταλιμπάν. Συνεπώς η χρήση στρατιωτικής βίας, περιλαμβανομένων των μη επανδρωμένων αεροσκαφών θεωρείτο θεμιτή, εφόσον τηρούσε τους νόμους του πολέμου.¹⁸² Τα γενικά νομικά ζητήματα που ανακύπτουν είναι παρόμοια με εκείνα που ανακύπτουν με την επέμβαση στο Αφγανιστάν. Σε ειδικότερο πλαίσιο, ο M.W. Aslam αναφέρει θεωρητικά τέσσερις ικανές συνθήκες νομιμοποίησης των πολεμικών ενεργειών των ΗΠΑ στο Πακιστάν: τη ρητή συναίνεση της πακιστανικής κυβέρνησης, την εξουσιοδότηση του Σ.Α, την αυτοάμυνα ενάντια σε “μη κρατικούς δρώντες” επιχειρούντες εκ του Πακιστάν, και την αυτοάμυνα ενάντια στο ίδιο το Πακιστάν. Η κυβέρνηση του Πακιστάν έχει καταδικάσει κατηγορηματικά τις χερσαίες επεμβάσεις και τις μυστικές επιχειρήσεις εντός της χώρας, ενώ έχει ξεκαθαρίσει ότι οι ΗΠΑ διεξήγαγαν τέτοιου είδους επιχειρήσεις δίχως την άδειά της.¹⁸³ Σε ό,τι αφορά στην περίπτωση των επιθέσεων μη επανδρωμένων αεροσκαφών, το Πακιστάν ενδέχεται να τις ανέχεται άτυπα ή ακόμη και να εμπλέκεται σε αυτές. Εντούτοις, οι πιέσεις των ΗΠΑ έναντι του ευρισκόμενου σε δυσχερή θέση Πακιστάν και η έλλειψη επίσημης συγκατάθεσής του, καθιστούν τη νομιμότητα των εν λόγω επιθέσεων στην καλύτερη περίπτωση αμφίβολη. Η νομιμότητα των επιθέσεων μη επανδρωμένων αεροσκαφών θα μπορούσε ενδεχομένως βασισθεί στο άρθρο 51 της Χάρτας του ΟΗΕ, είτε ως προέκταση της απάντησης στις επιθέσεις της 11/9, είτε ως απάντηση σε επιθέσεις προερχόμενες από το Πακιστάν. Ο Aslam αναφέρει την πρώτη περίπτωση ως προβληματική, ενώ τη δεύτερη ως ενδεχομένως ισχύουσα. Εντούτοις οι ΗΠΑ επιτέθηκαν επιπλέον σε μαχητές που πολεμούσαν μόνο το πακιστανικό κράτος, γεγονός που αναιρεί τη δεύτερη περίπτωση. Συν τους άλλους απορρίπτει τη νομιμοποίηση βάσει “προληπτικής επίθεσης”, δεδομένου ότι οι επιθέσεις των ΗΠΑ δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις της μη δυνατότητας επιλογής των μέσων και της απουσίας χρόνου περίσκεψης. Τέλος, απορρίπτει τη δυνατότητα επίκλησης πολέμου των ΗΠΑ ενάντια στο Πακιστάν, δεδομένου ότι εν τοιαύτη περιπτώσει θα απαιτείτο μια συμμαχία του Πακιστάν με όλες τις ένοπλες ομάδες, τη στιγμή που στην πραγματικότητα οι ομάδες αυτές είναι ξεχωριστές από τις πακιστανικές δυνάμεις, και ορισμένες εξ αυτών έχουν έρθει σε σύρραξη με πακιστανικές, όπως και με αμερικανικές δυνάμεις.¹⁸⁴

Στον Τρίτο Πόλεμο της Σομαλίας, οι ΗΠΑ είχαν επίσης δευτερεύοντα στρατιωτικό ρόλο, ο

182 M. Sterio, “The United States’ Use of Drones in the War on Terror: The (Il)legality of Targeted Killings Under International Law”, *Case Western Reserve Journal of International Law*, τόμ. 45, τχ. 1 & 2, Φθινόπωρο 2012, σσ. 201-202.

183 M.W. Aslam, “A critical evaluation of American drone strikes in Pakistan: legality, legitimacy and prudence”, *Critical Studies on Terrorism*, τόμ. 4, τχ. 3, Δεκέμβριος 2011, σ. 318.

184 Στο ίδιο, σσ. 318-320.

οποίος αφορούσε μεταξύ άλλων σε εναέριες επιθέσεις εναντίον στόχων εντός της Σομαλίας, έπειτα από την εισβολή της Αιθιοπίας.¹⁸⁵ Η συζήτηση περί νομικής υπόστασης του πολέμου αυτού, υπόκειται όπως και στην περίπτωση του Ουαζιριστάν στα δεδομένα που προέκυψαν έπειτα από την 11/9 και τον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας”. Ειδικότερα, η νομιμοποίηση της αμερικανικής συμμετοχής, προϋποθέτει αίτημα συνδρομής από την Αιθιοπία σε έναν νόμιμο πόλεμο. Σύμφωνα με τον Α.Κ. Αλλο η επίκληση της αυτοάμυνας από την Αιθιοπία δεν φαίνεται να συνάδει με τις προϋποθέσεις που θέτει η Χάρτα του ΟΗΕ. Συγκεκριμένα, δεν πληρούνται η προϋπόθεση μιας επίθεσης σημαντικού μεγέθους και συνεπειών πριν από την καταφυγή σε μέτρα αυτοάμυνας. Υπό το εθιμικό διεθνές δίκαιο, μια σύμμετρη απάντηση της Αιθιοπίας έναντι μιας άμεσης απειλής επίθεσης, θα μπορούσε να θεωρηθεί νόμιμη. Εντούτοις η Αιθιοπία υπερέβη σαφώς το όριο απαραίτητης βίας για αποτροπή της απειλής, μετερχόμενη δυσανάλογη βία.¹⁸⁶ Η νομιμότητα της αμερικανικής επέμβασης αποδυναμώνεται περαιτέρω από την υποψία της ηθικής αυτουργίας των ΗΠΑ στον πόλεμο. Ο R. Prince, επικαλούμενος τηλεγράφημα που αποκάλυψαν τα “WikiLeaks” σύμφωνα με το οποίο προκύπτει πίεση των ΗΠΑ επί της Αιθιοπίας, προκειμένου η τελευταία να επέμβει στη Σομαλία δίχως εκείνη καν να έχει τέτοια πρόθεση, υποστηρίζει ότι ο εν λόγω πόλεμος φαίνεται να είναι “πόλεμος των ΗΠΑ δι' αντιπροσώπου” (proxy war).¹⁸⁷ Τέλος, όπως υποστηρίζει η Μ.Ε. Ο'Connell οι υποστηρίζοντες το δικαίωμα χρήσης στρατιωτικής βίας στην επικράτεια της Υεμένης ή της Σομαλίας οφείλουν επίσης να υποστηρίξουν το δικαίωμα χρήσης στρατιωτικής βίας ενάντια στη Γερμανία ή τον Καναδά.¹⁸⁸ Σε διαφορετική περίπτωση θα αποδεικνυόταν ότι οι επιθέσεις των μη επανδρωμένων αεροσκαφών δεν στηρίζονται σε επιχείρημα αυτοάμυνας, ούτε καν σε επιχείρημα υποστηρίζον εξάπλωση της ένοπλης σύρραξης από το Αφγανιστάν σε άλλα κράτη.¹⁸⁹

185 K. Menkhausa, “Somalia: ‘They Created a Desert and Called it Peace(building)’”, *Review of African Political Economy*, τόμ. 36, τχ. 120, 2009, σ. 231.

186 Α.Κ. Αλλο “Ethiopia's Armed Intervention in Somalia: The Legality of Self-Defense in Response to the Threat of Terrorism”, Αλλο, *Denver Journal of International Law and Policy*, τόμ. 39, τχ. 1, 2010, σ. 167.

187 R. Prince, “WikiLeaks Reveals U.S. Twisted Ethiopia's Arm to Invade Somalia, In what appears to be another U.S. proxy war”, *Foreign Policy In Focus*, [ιστότοπος], 8/12/2010, http://fpif.org/wikileaks_reveals_us_twisted_ethiopias_arm_to_invade_somalia/, (ανάκτηση 30/1/2015).

188 Η Ο'Connell είναι ασαφής στο σημείο αυτό. Προφανώς εννοεί ότι αυτού του τύπου η επίκληση χρήσης βίας δεν δύναται να έχει δύο μέτρα και δύο σταθμά, αλλά πρέπει, και ταυτόχρονα εμπεριέχει τον κίνδυνο να είναι γενική.

189 Θα μπορούσε να διατυπωθεί το επιχείρημα ότι σε περιπτώσεις κρατών όπως η Σομαλία όπου απουσιάζει κυβέρνηση, επιτρέπονται ως αντίμετρα επιχειρήσεις επιβολής του νόμου. Το Σ.Α έχει εξουσιοδοτήσει τέτοιες επιχειρήσεις ενάντια σε πειρατές στη Σομαλία. Εντούτοις τα αντίμετρα δεν επιτρέπεται να περιλαμβάνουν στρατιωτική βία. Βλ. Μ.Ε. Ο'Connell, “Drones under International Law”, *Washington University Law*, [ιστότοπος], 8/10/2012, <http://law.wustl.edu/harris/documents/OConnellFullRemarksNov23.pdf>, (ανάκτηση 3/2/2015, σ. 7 αρχείου pdf).

Στις αρχές του 21ου αιώνα τέθηκε εκ νέου ζήτημα αναθεώρησης του κανόνων του πολέμου και του διεθνούς δικαίου γενικότερα. Ο D. Wippman υποστηρίζει πως η αναθεώρηση αυτή δεν φαίνεται να πραγματοποιείται μέσα από μια διεθνή διάσκεψη. Κυβερνήσεις και ειδήμονες του ανθρωπιστικού δικαίου και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων προτιμούν μια άτυπη διαδικασία εξέλιξης του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου διαμέσου της πρακτικής των κρατών.¹⁹⁰ Ενώ στη διαδικασία θα λαμβάνουν υπόψιν τις ειδικές αναλύσεις, θα έχουν διαφορετικούς στόχους. Ακαδημαϊκοί και κρατικοί αξιωματούχοι, ιδίως στις ΗΠΑ, θεωρούν πως το υπάρχον νομικό πλαίσιο είναι ανεπαρκές ως προς την παροχή ασφάλειας από τη διεθνή τρομοκρατία. Έπειτα από την 11/9, νομικοί της κυβέρνησης G.W. Bush συμπέραναν πως ορισμένες διαστάσεις των κανόνων πολέμου ήταν ακατάλληλες για την αντιμετώπιση του “νέου είδους πολέμου” στο οποίο είχαν εμπλακεί οι ΗΠΑ. Σε ανάλογο τόνο, νομικοί του Λευκού Οίκου και του Υπουργείου Δικαιοσύνης ζήτησαν μέσω υπομνημάτων “ελαστικότητα” στην ανάγνωση της Συνθήκης της Γενεύης και άλλων συνθηκών ως προς την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας.¹⁹¹ Σε διαφορετικό πλαίσιο, η J.L. Cohen σε άρθρο του 2004 υποστηρίζει μεταξύ άλλων, ότι στον 21ο αιώνα οι ΗΠΑ φαίνεται να επιδιώκουν υπονόμηση της διεθνούς τάξης, τη δημιουργία της οποίας παλαιότερα είχαν υποστηρίξει.¹⁹² Η επίκληση κοσμοπολιτικών αξιών προκειμένου για την κατάταξη ενός κράτους ως “παρία” και τη δικαιολόγηση στρατιωτικής επέμβασης για την εφαρμογή του “παγκόσμιου δικαιώματος”, επιτρέπει στον παραβάτη του διεθνούς δικαίου —δηλ. στις ΗΠΑ— να παρουσιάζει εαυτόν ως υπερασπιστή των παγκόσμιων νομικών κανόνων.¹⁹³ Η επέμβαση στο Ιράκ το 2003, μια σαφής κίνηση των ΗΠΑ ενάντια στο διεθνές δίκαιο, υπονόμισε τους διεθνείς θεσμούς και αναδιτάξε μονομερώς τις βασικές διεθνείς σχέσεις.¹⁹⁴ Ο M. Sassoli υποστηρίζει πως η προσέγγιση των νόμων του πολέμου στα πλαίσια του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” από την κυβέρνηση G.W. Bush, αντίκειται μερικώς στο υπάρχον διεθνές δίκαιο. Εξετάζοντας το κατά πόσον θα ήταν εφικτή και επιθυμητή η διαμόρφωση ενός νέου νόμου σύμφωνου με την προτεινόμενη από τις ΗΠΑ γραμμή, καταλήγει μεταξύ άλλων στο συμπέρασμα πως ενώ θα μπορούσε να διαμορφωθεί ένας ειδικός

190 Επισημαίνεται η διάκριση μεταξύ των “κανόνων του πολέμου” (jus ad bellum) και του “ανθρωπιστικού δικαίου” (jus in bello). Οι “κανόνες του πολέμου” ορίζουν τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες τα κράτη μπορούν να πραγματοποιήσουν πόλεμο ή να χρησιμοποιήσουν ένοπλη βία. Το “ανθρωπιστικό δίκαιο” ρυθμίζει τη συμπεριφορά των μερών που εμπλέκονται σε μια ένοπλη σύρραξη.

191 D. Wippman, “Do New Wars Call for New Laws, 32 Cornell Law Forum (Faculty ed.) 3 (2005-2006)”, *HeinOnline*, [ιστότοπος], [http://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/corlawfofe32&div=6&id=&page=](http://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/corlawfofe32&div=6&id=&page=10/10/2017) , (ανάκτηση 10/10/2017).

192 J.L. Cohen, “Whose Sovereignty? Empire Versus International Law”, *Ethics & International Affairs*, τόμ. 18, τχ. 3, 2004, σ. 18.

193 Στο ίδιο, σ. 11.

194 Στο ίδιο, σ. 18.

νόμος σχετικά με τις υπερεθνικές συρράξεις, κάτι τέτοιο θα εμπεριείχε τον κίνδυνο τα κράτη να εκμεταλλευτούν την κατάσταση προκειμένου να εξασθενήσουν αντί να ενισχύσουν τις υποχρεώσεις τους και τα δικαιώματα των θυμάτων.¹⁹⁵

2.4.3.3 Συγκριτική αποτίμηση νομικής υπόστασης των πολέμων

Στη δεκαετία του 1991-2000 ένας μείζων πόλεμος, ο πόλεμος του Κόλπου, είχε σαφή εξουσιοδότηση από το Σ.Α, υπέστη αμελητέα κριτική αμφισβήτησης της νομιμότητάς του, και προσέλκυσε μεγάλη συναίνεση σε διεθνές επίπεδο. *Τα εν λόγω χαρακτηριστικά δεν εμφανίζονται έκτοτε σε κανέναν πόλεμο.* Η επίσης σαφώς εξουσιοδοτημένη από το Σ.Α συμμετοχή των ΗΠΑ στον Δεύτερο Πόλεμο στη Σομαλία, δεν αφορούσε ζωτικά τους συμφέροντα, πέραν της επιβεβαίωσης του διεθνούς ηγετικού τους ρόλου, μέσω “ανθρωπιστικής επέμβασης”. Οι επεμβάσεις των ΗΠΑ στους δύο πολέμους της Γιουγκοσλαβίας δεν είχαν σαφή εξουσιοδότηση του Σ.Α. Σύμφωνα με νομικούς, οι αποδίδουσες ειρηνευτικό ρόλο στο ΝΑΤΟ εξουσιοδοτήσεις του Σ.Α, δεν επαρκούν προκειμένου να καλύψουν νομικά το σύνολο των αμερικανικών επιχειρήσεων ανά πόλεμο. Το γεγονός αυτό καθιστά τη νομιμότητά τους από ανύπαρκτη έως αμφίβολη, κάτι που ενισχύεται από χαρακτηρισμούς του τύπου “παράνομος πόλεμος για δίκαιο σκοπό”. Αμφότεροι οι πόλεμοι θεωρείται ότι έβλαψαν το κύρος του ΟΗΕ και δέχτηκαν κριτική για “μονομέρεια”. Η συναίνεση μεταξύ των μελών της διεθνούς κοινότητας υπήρξε πιο περιορισμένη απ' ότι στην περίπτωση του Πολέμου του Κόλπου. Η περίπτωση του Κοσόβου, δέχτηκε επιπλέον κριτική για διαστολή της ερμηνείας νομικών εννοιών, ενώ εκφράστηκαν φόβοι ότι θ' αποτελούσε “επικίνδυνο προηγούμενο”.

Στους πολέμους της δεκαετίας 2001-2010 *δεν απαντάται σε καμία περίπτωση σαφής εξουσιοδότηση του Σ.Α για επέμβαση των ΗΠΑ.* Οι υποστηρίζουσες τη νομιμότητα των πολέμων της δεκαετίας 2001-2010 θέσεις, φαίνονται να διαστέλλουν καταχρηστικά νομικές έννοιες όπως “αυτοάμυνα” και “ένοπλη επίθεση”, σε βαθμό δε, που διαφαίνεται κίνδυνος θέσπισης αρνητικού προηγούμενου. *Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την ανάδειξη εννοιών όπως αυτών του “προληπτικού πολέμου” και της “προληπτικής αυτοάμυνας”, δυνητικά ανατρέπει τις ίδιες τις βάσεις του διεθνούς συστήματος ανοίγοντας τον δρόμο για επ' αόριστον πόλεμο ενάντια σε οποιονδήποτε.* Το αμφιλεγόμενο του νομικού καθεστώτος του Πόλεμου του Αφγανιστάν, διαφαίνεται πέρα από τις διαφωνίες των μελετητών, στα ασαφή και επαμφοτερίζοντα ψηφίσματα του Σ.Α. Το διεθνές κλίμα υπέρ των ΗΠΑ έπειτα από τις επιθέσεις της 11/9, δεν αντικατοπτρίστηκε επαρκώς στη ρητορική

195 M. Sassoli, “Use and Abuse of the Laws of War in the War on Terrorism”, *Law & Inequality: A Journal of Theory and Practice*, τόμ. 22, τχ. 2, 2004, σσ. 198-220.

συναίνεση ή την έμπρακτη συμμετοχή της διεθνούς κοινότητας στον πόλεμο. Αναλόγως οι πόλεμοι σε Ουαζιριστάν και Σομαλία κινήθηκαν σε θολό νομικό καθεστώς. Ο πόλεμος του Ιράκ ξεχωρίζει από όλους τους υπό εξέταση πολέμους: προκάλεσε ιστορική διαφωνία στον ΟΗΕ και στο ΝΑΤΟ, η διεθνής συναίνεση ήταν περιορισμένη και κατά μεγάλο μέρος ρητορικού χαρακτήρα, ενώ οι αντιδράσεις εκτός και εντός ΗΠΑ υπήρξαν μείζονες. Η επίκληση παλαιότερων ψηφισμάτων του Σ.Α προς νομιμοποίηση του πολέμου κρίνεται καταχρηστική. Η απροθυμία του Σ.Α να εκδώσει σχετικό ψήφισμα, και οι ρητές παραδοχές, ακόμα και στελεχών της κυβέρνησης Μπους, περί μη νομιμότητας του πολέμου, δεν αφήνουν περιθώρια αμφισβήτησης ενός στην καλύτερη περίπτωση, αμφίβολου νομικού καθεστώτος. Η νομική ασάφεια της υπόστασης των πολέμων σε συνδυασμό με τις αμερικανικές —ρητές ή άρρητες— προθέσεις αναθεώρησης του διεθνούς δικαίου, θέτουν την ουσία του τελευταίου σε κίνδυνο.

Εν κατακλείδι, στη δεκαετία 2001-2010, κατά πρώτον δεν υπάρχει κανένας —μείζων ή ελάσσων— πόλεμος στον οποίον συμμετείχαν οι ΗΠΑ του οποίου η νομιμότητα να είναι αναμφισβήτητη, όπως είχε συμβεί σε δύο περιπτώσεις στην προηγούμενη δεκαετία. Οι πόλεμοι της δευτέρας περιόδου κατ' επέκτασιν χαρακτηρίζονται από μειωμένη διεθνή συναίνεση, η οποία έφθασε στη διεθνή ρήξη μεταξύ συμμάχων. Κατά δεύτερον, οι πόλεμοι της δευτέρας περιόδου χαρακτηρίζονται στο σύνολό τους από *διαστολή νομικών εννοιών. Η εν λόγω διαστολή στα πλαίσια της επιχείρησης αναθεώρησης του δικαίου από τις ΗΠΑ, ενδέχεται εφόσον μελλοντικά αποτελέσει πάγια κατάσταση να άρει δραματικά τους περιορισμούς που επιβάλλει το διεθνές δίκαιο στον πόλεμο.*¹⁹⁶

Προκειμένου να προσδιοριστεί ο χαρακτήρας των πολέμων με αμερικανική συμμετοχή, έπειτα από την εξέταση της νομικής τους υπόστασης κρίνεται απαραίτητη η εξέταση του θεωρητικού υπόβαθρου του εκάστοτε πολέμου και κατ' επέκτασιν της εκάστοτε περιόδου.

2.4.4 Θεωρητικό υπόβαθρο των πολέμων

Το θεωρητικό υπόβαθρο της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής ειδικά σε ό,τι αφορά στους πολέμους, φαίνεται να διαφοροποιείται στις δύο δεκαετίες. Οι πόλεμοι στους οποίους συμμετείχαν

¹⁹⁶ Δύναται να διατυπωθεί η άποψη ότι συνέβη κάτι αντίστοιχο στην περίπτωση των γιουγκοσλαβικών πολέμων. Επρόκειτο ωστόσο για διαφορετική περίπτωση: οι αιτιολογήσεις της επέμβασης εστιάστηκαν κυρίως στον δίκαιο και επιβεβλημένο χαρακτήρα μιας “ανθρωπιστικής επέμβασης”, ακόμη και παρακάμπτοντας ένα “στενό” και “πεπαλαιωμένο” διεθνές δίκαιο. Επιπλέον, όπως θα φανεί στη συνέχεια του κεφαλαίου, ο милитаристικός χαρακτήρας της “ανθρωπιστικής επέμβασης” είναι ασθενέστερος του милитаристικού χαρακτήρα της νεοσυντηρητικής ιδεολογίας που κυριάρχησε στις τάξεις της αμερικανικής κυβέρνησης έπειτα από την 11/9. Τέλος, στην περίπτωση των γιουγκοσλαβικών πολέμων οι ΗΠΑ μάλλον υποχρεώθηκαν να αναλάβουν ηγετικό ρόλο, παρά πίεσαν προς την κατεύθυνση επέμβασης.

οι ΗΠΑ κατά τη δεκαετία του 1991-2000 στηρίχθηκαν ιδεολογικά σε μεγάλο βαθμό στην έννοια της “ανθρωπιστικής επέμβασης”. Σε πολέμους όπως στην επέμβαση στη Σομαλία, σημαντικότερο κίνητρο φαίνεται να ήταν η επιβεβαίωση του διεθνώς ηγετικού ρόλου της υπερδύναμης, μέσα από την επίκληση εννοιών όπως “ανθρωπιστική καταστροφή” και “παγκόσμιες αξίες”, και τη σύνδεσή τους με μια ανάγκη προάσπισης αυτών με στρατιωτική βία. Οι λεγόμενοι “φιλελεύθεροι διεθνιστές” κινούνται σε αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο. Τη δεκαετία 2001-2010 εξακολούθησε να υφίσταται η υποστήριξη πολέμων σε “ανθρωπιστική” βάση. Έπειτα από την 11/9 ωστόσο, οι ΗΠΑ μετέλθαν μια πιο επιθετική εξωτερική πολιτική, η οποία χαρακτηριζόταν από αυξημένη μονομέρεια. Ο B. Miller εντοπίζει μια βασική μετατόπιση στη “μεγάλη στρατηγική” των ΗΠΑ, από έναν *αμυντικό φιλελευθερισμό* προς έναν *επιθετικό φιλελευθερισμό*.¹⁹⁷ Στους κόλπους της αμερικανικής κυβέρνησης κυριάρχησε μια ριζοσπαστική ιδεολογική τάση, με ιδιαίτερα έντονο το милитарιστικό στοιχείο, οι λεγόμενοι “νεοσυντηρητικοί”. Επρόκειτο για προϋπάρχουσα τάση, η οποία εκμεταλλεύτηκε τη συγκυρία των τρομοκρατικών επιθέσεων προκειμένου να πραγματοποιήσει τα σχέδιά της στην εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ. Ο νεοσυντηρητισμός άρχισε να παρακμάζει έπειτα από το 2006.

2.4.4.1 Φιλελεύθερος διεθνισμός και ανθρωπιστικές επεμβάσεις

Η επίσημη έκδοση για την πολιτική στρατηγικής ασφαλείας των ΗΠΑ, “A National Security Strategy for a New Century” του (1999), περιγράφει αναλυτικά τη φιλοσοφία της σχέσης των ΗΠΑ με τον υπόλοιπο κόσμο. Το έγγραφο ανοίγει με απόσπασμα του εναρκτήριου λόγου του προέδρου Franklin Delano Roosevelt το 1944, στο οποίο αποτυπώνεται ένας *φιλελεύθερος-διεθνιστικός* και *κοσμοπολίτικος* χαρακτήρας: “[έ]χουμε μάθει ότι η δικιά μας ευμάρεια εξαρτάται από την ευμάρεια μακρινών μας εθνών. Έχουμε μάθει να είμαστε πολίτες του κόσμου, μέλη της ανθρώπινης κοινότητας”.¹⁹⁸ Οι ΗΠΑ εργάζονται προς την κατεύθυνση

“νέων διευθετήσεων συνεργατικής ασφάλειας (...) οικοδόμησης ειρήνης, περιορισμού των όπλων μαζικής καταστροφής, καταπολέμησης της τρομοκρατίας και του διεθνούς εγκλήματος”, επιχειρούν να απαλλάξουν τον κόσμο από εθνικές εκκαθαρίσεις και γενοκτονίες, να οικοδομήσουν μια πραγματικά παγκόσμια οικονομία, και να προωθήσουν δημοκρατικές αξίες και μεταρρυθμίσεις. Η ηγεσία

197 Ο “φιλελευθερισμός” του Miller αναφέρεται από άλλους μελετητές ως “φιλελεύθερος διεθνισμός”.

198 *A National Security Strategy for a New Century*, The White House, Δεκέμβριος 1999, σ. iii.

των ΗΠΑ στη διεθνή σκηνή στηρίζεται εν τέλει στην ισχύ των δημοκρατικών ιδεωδών και αξιών. Η διάδοση της δημοκρατίας υποστηρίζει τις αμερικανικές αξίες και ενισχύει την ασφάλεια και τη ευημερία της χώρας. Οι ΗΠΑ θα εξακολουθήσουν να υποστηρίζουν την τάση προς δημοκρατία και ελεύθερες αγορές, προς την ειρήνη και την ασφάλεια, παραμένοντας εμπλεκόμενες στα διεθνή τεκταινόμενα.¹⁹⁹

Στο έγγραφο αναφέρεται ότι προκειμένου οι ΗΠΑ να διατηρήσουν την κυριαρχία τους στον 21ο αιώνα, οφείλουν να μετασχηματίσουν αναλόγως τις ένοπλες δυνάμεις τους. Οι κίνδυνοι που καλούνται να αντιμετωπίσουν είναι οι εξής:

- Απειλές περιφερειακές ή κρατικού επίκεντρου. Αφορά περιπτώσεις κρατών που απειλούν τα αμερικανικά συμφέροντα μέσω εξαναγκασμού ή επιθετικότητας.
- Διεθνικές απειλές (από εγκληματικές ή τρομοκρατικές οργανώσεις).
- Απειλές από τη διάδοση επικίνδυνων τεχνολογιών (πχ. όπλα μαζικής καταστροφής).
- Απειλές από αποτυχημένα κράτη.²⁰⁰ Ορισμένα κράτη δεν θα είναι σε θέση παροχής των βασικών στους πληθυσμούς τους, όπερ αποτελεί ενδεχόμενο απειλής για την περιφερειακή ασφάλεια ή τα αμερικανικά συμφέροντα, εξαιτίας εσωτερικών διαμαχών, μαζικής μετανάστευσης, επιδημιών περιβαλλοντικών καταστροφών, λιμών, μαζικών φόνων και επιθετικότητας ενάντια σε γειτονικά κράτη ή εθνικές ομάδες.
- Απειλές από τη συγκέντρωση πληροφοριών από ξένους.
- Περιβαλλοντικές απειλές.²⁰¹

Στην έκδοση αυτή τίθεται επίσης το πλαίσιο χρήσης στρατιωτικής βίας. Οι πολεμικές επιχειρήσεις, όταν αφορούν σε *ζωτικά συμφέροντα επιβάλλεται να είναι αποφασιστικές και εν ανάγκη μονομερείς*. Όταν αφορούν σε *σημαντικά εθνικά συμφέροντα*, οι στρατιωτικές δυνάμεις πρέπει να χρησιμοποιούνται σε περίπτωση αναποτελεσματικότητας των ειρηνικών μέσων, φειδωλά και κατ' αντιστοιχίαν απόδοσης οφέλους. Σε αυτή την περίπτωση είναι επιθυμητή η πολυμερής δράση, δίχως εντούτοις να αποκλείεται και η μονομερής δράση. Ο στρατός ενδέχεται σε *δεδομένες*

199 Στο ίδιο, σ. 49.

200 Failed states.

201 "A National...", ό.π., σσ. 2-3.

περιπτώσεις να αναμειχθεί σε ανθρωπιστικές αποστολές. Η συμμετοχή του επιβάλλεται να είναι περιορισμένη και ει δυνατόν σε πολυμερές πλαίσιο.²⁰²

Οι δηλώσεις αμερικανικών προέδρων, αναδεικνύουν το ειδικό βάρος των ιδεών και των αξιών στην αμερικανική πολιτική. Ο Bill Clinton σε ομιλία του το 1995 σχετικά με τη Βοσνία, υποστήριξε μεταξύ άλλων ότι αποστολή των ΗΠΑ ήταν να τερματίσουν τη θανάτωση αθώων πολιτών, να φέρουν σταθερότητα στην κεντρική Ευρώπη, μια περιοχή ζωτικής σημασίας για τα αμερικανικά συμφέροντα, και να προσφέρουν στον κόσμο ηγεςία. Τα αμερικανικά ιδεώδη της ελευθερίας της δημοκρατίας και της ειρήνης κατέστησαν ολοένα και περισσότερο παγκόσμια ιδεώδη, χάρη στην αφοσίωση που επέδειξαν σε αυτά οι ΗΠΑ.²⁰³ Αναλόγως, σε ομιλία του σχετικά με το Κόσοβο, ο Clinton υποστήριξε ότι οι ενέργειες των ΗΠΑ σε συνεργασία με τους συμμάχους τους εξυπηρετούν την προστασία “χιλιάδων αθώων ανθρώπων”, την υποστήριξη των αμερικανικών αξιών, την προστασία των αμερικανικών συμφερόντων και την προώθηση του σκοπού της ειρήνης.²⁰⁴ Στην περίπτωση της Σομαλίας, ο Clinton είχε υποστηρίξει τις αμερικανικές ενέργειες ισχυριζόμενος ότι “μόνο οι ΗΠΑ μπορούσαν να βοηθήσουν να τερματιστεί μια από τις μεγαλύτερες ανθρώπινες τραγωδίες της εποχής”.²⁰⁵ Στον Πόλεμο του Κόλπου, ο G.H.W. Bush ενώ είχε επικαλεστεί ουσιαστικά αποκατάσταση της διεθνούς έννομης τάξης, δεν είχε παραλείψει να κάνει λόγο μεταξύ άλλων για “ωμότητες” από την πλευρά του Ιράκ.²⁰⁶

Σύμφωνα με τον B. Miller κατά τη δεκαετία 1991-2000, η “μεγάλη στρατηγική”²⁰⁷ των ΗΠΑ, από τον ρεαλισμό του Ψυχρού Πολέμου μετατοπίστηκε προς τον φιλελευθερισμό.²⁰⁸ Ο

202 Στο ίδιο, σσ. 19-20.

203 W.J. Clinton, “Transcript of President Clinton's speech on Bosnia, 27/11/1995”, *CNN-U.S. News*, 27/11/1995, http://edition.cnn.com/US/9511/bosnia_speech/speech.html, (ανάκτηση 20/2/2015).

204 W.J. Clinton, “Statement on Kosovo”, *Miller Center, University of Virginia*, [ιστότοπος], 24/3/1999, <http://millercenter.org/president/speeches/speech-3932>, (ανάκτηση 20/2/2015).

205 W.J. Clinton, “Address to the Nation on Somalia”, *The American Presidency Project*, [ιστότοπος], 7/10/1993, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=47180>, (ανάκτηση 20/2/2015).

206 “President George Bush Announcing War Against Iraq, 17/1/1991”, *The History Place*, [ιστότοπος], <http://www.historyplace.com/speeches/bush-war.htm>, (ανάκτηση 20/2/2015).

207 Η “μεγάλη στρατηγική” των ΗΠΑ αφορά σε ένα θεωρητικό πλαίσιο πλανητικής πολιτικής. Η “μεγάλη στρατηγική” αποτελεί θέμα ερμηνείας παρά εξαγγελθέν ιδεολογικό-πολιτικό πλαίσιο άσκησης πολιτικής, ενώ ενδέχεται να υπερβαίνει διαφορετικές κυβερνήσεις.

208 Ο Miller καταγράφει τέσσερα είδη “μεγάλης στρατηγικής” στην αμερικανική εξωτερική πολιτική: τον επιθετικό ρεαλισμό, τον αμυντικό ρεαλισμό, τον επιθετικό φιλελευθερισμό και τον αμυντικό φιλελευθερισμό. Ο ρεαλισμός αντιλαμβάνεται τις διεθνείς σχέσεις ως αποτέλεσμα συσχετισμών ισχύος των κρατών. Ο φιλελευθερισμός αντιλαμβάνεται τις διεθνείς σχέσεις ως πεδίο προώθησης φιλελεύθερων στοιχείων όπως η δημοκρατία και η ελεύθερη οικονομία, ως μέσων διεθνούς σταθερότητας και ειρήνης. Η διάκριση επιθετικός/αμυντικός αφορά στα μέσα της πολιτικής ασφαλείας. Οι επιθετικές κατηγορίες υποστηρίζουν μεγάλης κλίμακας και μονομερή χρήση βίας, ενώ οι αμυντικές κατηγορίες υποστηρίζουν ελάχιστη και πολυμερή χρήση βίας. Επισημαίνεται ότι η πολυμέρεια δεν αφορά στον αριθμό των μετεχόντων στην εκάστοτε συμμαχία, ούτε κατ’ ανάγκην στην έγκριση του Σ.Α, αλλά αφορά στο περιορισμένο εύρος της θεσμικής ελευθερίας κινήσεων που επιτρέπεται στα ισχυρά μέλη της συμμαχίας από τα υπόλοιπα. Με άλλα λόγια, αφορά στους θεσμικούς περιορισμούς στην ελευθερία κινήσεων της υπερδύναμης. Βλ. Miller, *ό.π.*, σ. 32. Οι μελετητές δεν ομονοούν στην τυπολογία της “μεγάλης στρατηγικής”, βλ. για παράδειγμα B.R. Posen και A.L. Ross, “Competing visions for US. Grand Strategy”, *International Security*, τόμ. 21, τχ. 3, Χειμώνας 1996-1997, σ. 6.

G.H.W. Bush το 1993, λίγο προτού αποχωρήσει από την προεδρία, είχε ήδη περιγράψει ένα αμυντικό φιλελεύθερο δόγμα, υποστηρίζοντας ότι η μοναδική υπερδύναμη, οι ΗΠΑ, ενεργώντας σε συντονισμό με άλλες δυνάμεις και με διεθνή συγκατάθεση, θα αναλάμβαναν ηγετικό ρόλο, προωθώντας “συμφέροντα κατώτερα των ζωτικών” καθώς και μια “δημοκρατική ειρήνη”. Η κυβέρνηση Clinton υιοθέτησε ένα δόγμα διεύρυνσης της παγκόσμιας “κοινότητας δημοκρατιών της αγοράς”, και τις ιδέες της “δημοκρατικής ειρήνης”, της οικονομικής αλληλεξάρτησης και του ελεύθερου εμπορίου.²⁰⁹ Οι πολεμικές επεμβάσεις επί προεδρίας Clinton αποτέλεσαν χαρακτηριστικά παραδείγματα επεμβάσεων διαποτισμένων με το πνεύμα ενός φιλελεύθερου διεθνισμού. Ο Miller επισημαίνει τον “αμυντικό” τύπο του τελευταίου, βασιζόμενος στον πολυμερή του χαρακτήρα, και στην απουσία “ιδεολογικών σταυροφοριών” αλλαγής καθεστώτων και εκδημοκρατισμού.²¹⁰

Στην υπό εξέτασιν περίοδο αναδείχθηκε η έννοια της “ανθρωπιστικής επέμβασης”. Ο όρος “επέμβαση” αφορά στην άσκηση βίας από ένα κράτος εντός επικράτειας έτερου κράτους δίχως συναίνεση του τελευταίου. Η επέμβαση διακρίνεται από την ανάμειξη, τον πόλεμο και την κατάκτηση. Στην “ανθρωπιστική επέμβαση” παραβιάζεται η κυριαρχία ενός κράτους προκειμένου να προστατευθούν τα —παραβιασθέντα συχνά από το ίδιο αυτό κράτος— ανθρώπινα δικαιώματα πολιτών του.²¹¹ Ο M. Walzer υποστηρίζει ότι στην περίπτωση που οι κυρίαρχες δυνάμεις εντός ενός κράτους πραγματοποιούν μαζικές παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η επίκληση του αυτοκαθορισμού με την έννοια της αυτοβοήθειας όπως το είχε θέσει ο J.S. Mill,²¹² είναι ατυχής. Η ελευθερία του συνόλου μιας κοινότητας, παύει να έχει νόημα όταν διακυβεύεται η ελάχιστη ελευθερία σημαντικού μέρους των μελών της. Η έξωθεν βοήθεια ενδέχεται να αποτελεί τον μοναδικό παράγοντα ανασχεσης της υποδούλωσης ή του σφαγιασμού πολιτικών αντιπάλων και εθνικών ή θρησκευτικών μειονοτήτων. Και καταλήγει: “όταν μία κυβέρνηση στρέφεται αγρίως ενάντια στον ίδιο της τον λαό, οφείλουμε να αμφισβητήσουμε την ίδια την ύπαρξη μιας πολιτικής κοινότητας στην οποία ενδέχεται να αφορά η ιδέα του αυτοκαθορισμού”.²¹³ Η αρχή της κρατικής κυριαρχίας εντούτοις αποτελεί τη βάση του διεθνούς δικαίου και των Ηνωμένων Εθνών. Η δε

209 Miller, *ό.π.*, σσ. 41-42.

210 Ο Miller εδώ, θεωρώντας ότι τη μεγάλη στρατηγική του ρεαλισμού επί Ψυχρού Πολέμου, διαδέχτηκε ο αμυντικός φιλελεύθερος διεθνισμός, επικαλείται επιπλέον τη μη ανατροπή του Σαντάμ Χουσεΐν το 1991, ως δείγμα μετριοπάθειας της εν λόγω στρατηγικής. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 42. Το κατά πόσον ο πόλεμος του Κόλπου και κατ' επέκταση η εξωτερική πολιτική του G.H.W. Bush είχε χαρακτήρα φιλελευθερισμού και όχι ρεαλισμού είναι συζητήσιμο. Βεβαίως δε, η εξωτερική πολιτική του G.H.W. Bush —όπως κατ' επέκταση κάθε εξωτερική πολιτική— δεν είχε ενιαίο και μονοσήμαντο χαρακτήρα. Η αρχή των επεμβάσεων με χαρακτήρα φιλελευθερισμού στη δεκαετία 1991-2001, έγινε από τον G.H.W. Bush με την επέμβαση στη Σομαλία.

211 Griffiths κ.ά., *ό.π.*, σσ. 149-150.

212 Ο Mill αρνείτο την επέμβαση κράτους σε έτερο κράτος υπέρ του καταπιεζόμενου λαού. Επιπλέον θεωρούσε ότι η επιβολή ελευθερίας σε ανώριμο λαό είναι αδύνατη. Βλ. J.S. Mill, “A few words on non-intervention”, *Foreign Policy Perspectives*, τχ. 8, σ. 6.

213 M. Walzer, *Just and Unjust Wars: A Moral Argument With Historical Illustrations*, 4η έκδοση (1η έκδοση 1977), New York, Basic Books, 2006, σ. 101.

επέμβαση εις βάρος της κυριαρχίας ενός κράτους απαγορεύεται βάσει της Χάρτας του ΟΗΕ.²¹⁴ Οι πόλεμοι της Βοσνίας, του Κοσόβου και ο Δεύτερος Πόλεμος της Σομαλίας αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα “ανθρωπιστικών επεμβάσεων”.²¹⁵ Οι επεμβάσεις σχετίζονται θεωρητικά με τον φιλελεύθερο διεθνισμό, τον κοσμοπολιτισμό και τις οικονομικές αξίες.

Κεντρική ιδέα του φιλελεύθερου διεθνισμού είναι η προαγωγή και η εμπέδωση της ειρήνης μέσω της διεθνούς οικονομικής αλληλεξάρτησης, του διεθνούς εκδημοκρατισμού, και των διεθνών θεσμών. Ο φιλελεύθερος διεθνισμός σχετίζεται με ένα όραμα διεθνούς τάξης.²¹⁶ Η πατρότητα του φιλελεύθερου διεθνισμού δύναται να αποδοθεί στον πρωτεργάτη της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ), Αμερικανό πρόεδρο Woodrow Wilson (1913-1921). Σε δήλωση του στο Κογκρέσο, τα λεγόμενα “Δεκατέσσερα Σημεία”, ο Wilson είχε επικαλεστεί ως αίτια της αμερικανικής συμμετοχής στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο παραβιάσεις δικαιωμάτων, οι οποίες έχοντας αγγίξει τον αμερικανικό λαό όφειλαν πάση θυσία να διορθωθούν, και ο ολόκληρος κόσμος να εξασφαλισθεί από τέτοια φαινόμενα άπαξ δια παντός. Οι ΗΠΑ αποσκοπούσαν στο να καταστήσουν τον κόσμο ασφαλή. Κάθε φιλειρηνικό έθνος σαν το αμερικανικό, επιθυμούσε να ζήσει τη δική του ζωή, να καθορίσει τους δικούς του θεσμούς, να εξασφαλίσει δίκαιη αντιμετώπιση από τους λαούς του κόσμου ως προς τη βία και την εγωιστική επίθεση. Ο πρόεδρος υποστήριξε ότι όλοι οι λαοί έχουν κοινό συμφέρον ως προς αυτό. Οι ΗΠΑ έβλεπαν καθαρά ότι η δίκαιη αντιμετώπισή τους, προϋπέθετε δίκαιη από μεριάς τους αντιμετώπιση των υπολοίπων. Ο Wilson καλούσε μεταξύ άλλων σε ελεύθερη ναυσιπλοΐα στα διεθνή ύδατα, σε άρση εμπορικών εμποδίων, σε μείωση των εξοπλισμών στο άκρως απαραίτητο για την άμυνα επίπεδο, καθώς και σε μια ορθή διευθέτηση των αποικιακών αξιώσεων, η οποία θα όφειλε να λαμβάνει ισοβαρώς υπ' όψιν τα συμφέροντα των ενδιαφερομένων λαών και των διεκδικήσεων των κυβερνήσεων. Στο δέκατο τέταρτο σημείο, ο Wilson καλούσε για τον σχηματισμό ενός γενικού συνασπισμού κρατών βάσει συγκεκριμένων συνθηκών, με σκοπό την παροχή αμοιβαίων εγγυήσεων πολιτικής ανεξαρτησίας και εδαφικής ακεραιότητας, τόσο σε μεγάλα όσο και σε μικρά κράτη. Οι ΗΠΑ θα αποτελούσαν στενούς εταίρους “όλων των συνασπισμένων ενάντια στον ιμπεριαλισμό κυβερνήσεων και λαών”.²¹⁷ Ο Wilson, όντας σφοδρός επικριτής του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού και милитарισμού και της πολιτικής ισορροπίας ισχύος, θεωρούσε τα στοιχεία αυτά βασικά αίτια του πολέμου. Στο όραμά του μιας “κοινότητας εθνών”, οι μεγάλες

214 Griffiths κ.ά., *ό.π.*, σ. 149.

215 Ο Πόλεμος του Κόλπου διακρίνεται από τις “ανθρωπιστικές επεμβάσεις”. Βλ. M. Mandelbaum, “The Reluctance to Intervene”, *Foreign Policy*, τχ. 95, Καλοκαίρι 1994, σσ. 3-4, και M.L. Cook, “‘Immaculate War’: Constraints on Humanitarian Intervention”, *Ethics & International Affairs*, τόμ. 14, τχ. 1, Μάρτιος 2000, σ. 57.

216 Βλ. σχετικά κεφάλαιο 1.

217 W. Wilson, “8 January, 1918: President Woodrow Wilson's Fourteen Points”, *The Avalon Project*, [ιστότοπος], 2008, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp, (ανάκτηση 24/3/2015). Η έμφαση του γράφοντος.

δυνάμεις περιλαμβανόμενων των ΗΠΑ θα *εδύναντο να εξασκήσουν αυτοπεριορισμό*.²¹⁸ Προκειμένου για τη λειτουργία της ΚτΕ *οι ΗΠΑ θα παραχωρούσαν οικειοθελώς μέρος της κυριαρχίας τους για το “κοινό καλό”*. Ο Wilson υποστηρίζοντας την πολυμέρεια που απαιτούσε η ΚτΕ, ισχυρίστηκε ότι ο μοναδικός τρόπος προκειμένου να υπάρξει αντικειμενική κρίση, θα ήταν η συναίνεση σε κάτι μη επιθυμητό, και συνεπώς η απεμπόλιση ενός επιθυμητού.²¹⁹ Ενδεχόμενη άρνηση συμμετοχής των ΗΠΑ στην ΚτΕ, θα σήμαινε για εκείνες *μια μοναχική πορεία μόνιμης ένοπλης επιφυλακής*. Οι ΗΠΑ θα υποχρεώνονταν *σε αέναη φορολόγηση, σε μια “μilitarιστική οργάνωση της κυβέρνησης”, και με ένα πανταχού παρόν δίκτυο μυστικών υπηρεσιών*. Με άλλα λόγια όπως υποστήριξε: Οι ΗΠΑ θα όφειλαν να είναι πάντοτε *“έτοιμες να πολεμήσουν τον κόσμο”*.²²⁰ Σύμφωνα με τον G.J. Ikenberry, ο Wilson απέρριπτε την αμερικανική —και οποιαδήποτε άλλη— ηγεμονική κυριαρχία του διεθνούς συστήματος. Εντούτοις πέραν του φιλελεύθερου διεθνισμού, ο Wilson έκλινε επίσης προς τον “φιλελεύθερο ιμπεριαλισμό” —ή “φιλελεύθερο επεμβατισμό”—, όπως είχε διαφανεί στις επεμβάσεις στο Μεξικό το 1914 και το 1916. Οι Ikenberry και A.M. Slaughter υποστηρίζουν πως ο Wilson κατά την προεδρία του εγκατέλειψε γρήγορα τέτοιους ιμπεριαλιστικούς σχεδιασμούς. Η προώθηση της δημοκρατίας, έπειτα από τις επεμβάσεις στη Λατινική Αμερική έπαψε να παίζει ρόλο στο πολιτικό όραμα του προέδρου.²²¹

Η θεμελιώδης για τον φιλελεύθερο διεθνισμό παράδοσή του κοσμοπολιτισμού ξεκινά από τον Διογένη τον Κυνικό, περνώντας από τον *την κοινωνία των εθνών* του Kant, για να καταστεί θεωρητική βάση των “ανθρωπιστικών επεμβάσεων” τη δεκαετία του 1990. Ο κοσμοπολιτισμός διατυπώνεται από τους σύγχρονους στοχαστές με έμφαση σε διαφορετικά στοιχεία. Ενδεικτικά, ο D. Held κάνει λόγο για *μια κοσμοπολίτικη ιδιότητα του πολίτη* και υποστηρίζει την ανάγκη για *μια κοσμοπολίτικη δημοκρατική νομοθεσία* που θα μπορούν να επικαλούνται πολίτες, τα δικαιώματα των οποίων έχουν παραβιαστεί από τα ίδια τους τα κράτη. Ο R. Falk οραματίζεται τη δημιουργία “καραβανιών από πολίτες”, μέλη μιας αόρατης πολιτικής κοινότητας, αποτελούμενης από τις ελπίδες και τα όνειρά τους.²²² Η σημαντικότερη ενδεχομένως σύγχρονη εκδοχή κοσμοπολιτισμού, και κατ' επέκταση η πλέον σημαντική θεωρητική θεμελίωση των “ανθρωπιστικών επεμβάσεων”, ανήκει στον φιλόσοφο J. Habermas.²²³

218 T.J. Knock, “Playing for a Hundred Years Hence, Woodrow Wilson’s Internationalism and His Would-Be Heirs”, στο J. Ikenberry. T.J. Knock, A.-M. Slaughter και T. Smith, *The Crisis of American Foreign Policy, Wilsonianism in the Twenty-first Century*, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2009, σ. 40.

219 Στο ίδιο, σ. 44.

220 Στο ίδιο, σ. 45.

221 J. Ikenberry, “Introduction, Woodrow Wilson, the Bush Administration, and the Future of Liberal Internationalism”, στο ίδιο, σσ. 13-14.

222 R. Falk, *On Humane Governance*, Καίμπριτζ, 1995, όπως αναφέρεται στο C. Mouffe, *Το δημοκρατικό παράδοξο*, Αθήνα, Πόλις, 2004, σ. 111.

223 Ο Habermas ανήκει στην τρίτη γενιά της σχολής της Φρανκφούρτης και αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους σύγχρονους εκπροσώπους της κριτικής θεωρίας. Αν και δεν ανήκει στη φιλελεύθερη σχολή σκέψης και κατ' επέκταση στους “φιλελεύθερους διεθνιστές”, οι απόψεις του για τις “ανθρωπιστικές επεμβάσεις” είναι ιδιαίτερα

2.4.4.2. Κοσμοπολιτισμός και “ανθρωπιστικές επεμβάσεις” στον J. Habermas

Έπειτα από τον *Μεταεθνικό Αστερισμό* ο Habermas προσανατολίστηκε προς έναν ευρύ θεσμικό πλουραλισμό. Αποφασιστικό κριτήριο για τη δημοκρατία αποτελεί ο αυτοπροσδιορισμός μέσω νομοθέτησης. Η διαπραγμάτευση μεταξύ δημοκρατιών αποτελεί τη βασική μορφή πολιτικής δραστηριότητας σε υπερεθνικό επίπεδο. Ο *δήμος* αυτός έχει στην καλύτερη περίπτωση χαρακτήρα σώματος πολιτών, και όχι χαρακτήρα πολιτικής και υπερεθνικής τάξης. Σε μια ενδεχόμενη “μεταεθνική δημοκρατία”, εμφανίζεται η δυνατότητα μιας κοινής και ιδιαίτερης πολιτικής ταυτότητας, δίχως την οποία δεν δύναται να καταστεί εφικτή μια “αλληλεγγύη πολιτών”, αντί μιας απλώς “ηθικής αλληλεγγύης”. Ακόμη και εφόσον μια τέτοια πολιτική κοινότητα βασιστεί στις παγκόσμιες αρχές ενός δημοκρατικού συντάγματος, η κοινότητα αυτή “εξακολουθεί να σχηματίζει μια συλλογική ταυτότητα, με την έννοια ότι ερμηνεύει και πραγματοποιεί τις εν λόγω αρχές υπό το φως της δικής της ιστορίας και εντός του πλαισίου της δικής της ιδιαίτερης μορφής ζωής”. Δίχως κοινή ηθική βάση, οι πέραν του κράτους θεσμοί πρέπει να αναζητήσουν “μια λιγότερο απαιτητική βάση νομιμοποίησης στις οργανωτικές μορφές ενός διεθνούς συστήματος διαπραγμάτευσης”, οι διαβουλευτικές διαδικασίες του οποίου θα είναι προσβάσιμες σε διάφορα κοινά και οργανισμούς στη διεθνή κοινωνία των πολιτών.²²⁴

Ο Habermas θέτει το αγαθό του ανθρώπινου δικαιώματος ως υπέρτερο της κρατικής κυριαρχίας και συνεπώς ως υπέρτερο του δικαιώματος αυτοπροσδιορισμού μιας πολιτικής κοινότητας. Κατ' επέκταση υποστηρίζει τη στρατιωτική επέμβαση για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ενάντια σε κυρίαρχα κράτη που τα παραβιάζουν, ακόμη και δίχως κάλυψη από το διεθνές δίκαιο, όπως χαρακτηριστικά συνέβη στην περίπτωση του πολέμου στο Κόσοβο.

Σύμφωνα με τον Habermas η επέμβαση του γερμανικού στρατού στο Κόσοβο, ολοκληρώνει μια μεγάλη περίοδο στρατιωτικών περιορισμών στη Γερμανία. Η επέμβαση υπήρξε απότοκος ενός “νομικού πασιφισμού” (*Rechtspazifismus*) της κυβέρνησης συνασπισμού μεταξύ Σοσιαλδημοκρατών και Πρασίνων, ο οποίος αντιδιαστέλλόταν στους “σκληροπυρηνικούς ρεαλιστές” που υποστηρίζουν το “δίκαιο του κράτους”.²²⁵ Ο “νομικός πασιφισμός” δεν αρκείται

σημαντικές. Πέρα από την ανεξάρτητη βαρύτητα των ιδεών του στην ιστορία, αυτές αποτελούν μια ιδιαίτερα επεξεργασμένη θεωρία, εμπεριέχουσα σημαντικές πεποιθήσεις τις οποίες επίσης υιοθετούν οι φιλελεύθεροι διεθνιστές. Επιπλέον, ως Γερμανός διανοητής αποκτά ειδικό θεωρητικό βάρος στην υποστήριξη πολέμων που οι ΗΠΑ δεν πρωτοστάτησαν, αλλά υποχρεώθηκαν εξαιτίας της ηγεμονικής τους θέσης να συμμετάσχουν.

224 J. Bohman και W. Rehg, “Jürgen Habermas”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, [ιστότοπος], 17/5/2007, <http://plato.stanford.edu/archives/sum2009/entries/habermas>, (ανάκτηση 7/1/2015).

225 “*Staatsräson*” στο γερμανικό κείμενο, ήτοι “*raison d’État*”: το αξίωμα ότι ο νόμος και η ηθική υποτάσσονται στο συμφέρον του κράτους”. Βλ. Α. Γιαννής, “Από το ‘εγώ’ στο ‘εμείς’”, (ΒΗΜΑ Ιδεών), 15 Αυγούστου 2007, Τεύχος 4, Αυγούστος 2007, Εξωτερική πολιτική στην εποχή της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της παγκοσμιοποίησης”, *ΕΛΙΑΜΕΠ*, [ιστότοπος],

στην περιστολή του πολέμου μεταξύ κρατών, αλλά επιδιώκει επίσης υπέρβασή του πολέμου μέσω θεσμοθέτησης μιας κοσμοπολίτικης τάξης. Μια διαρκής συμμετοχή σε μια ένωση (Assoziation) παγκόσμιων πολιτών, θα προστάτευε τους πολίτες εκάστου κράτους από την αυθαιρεσία της ίδιας τους της κυβέρνησης. Ένα νομικό σύστημα ικανό να διαπεράσει την κρατική κυριαρχία, θα είχε ως προεξέχουσα συνέπεια την προσωπική ευθύνη πολιτικών και στρατιωτικών αξιωματούχων για εγκλήματα που διέπραξαν εν υπηρεσία.²²⁶

Ο Habermas καταγράφει μια βασική θέση των ΗΠΑ και των Ευρωπαίων συμμάχων τους. Η απειλή επέμβασης ενάντια στη Σερβία έπεται από την αποτυχία των διαπραγματεύσεων στο Ραμπουγιέ, με στόχο τις φιλελεύθερες ρυθμίσεις για την αυτονομία του Κοσόβου εντός της Σερβίας, υπό το κλασικό διεθνές δίκαιο *“θα ισοδυναμούσε με ανάμειξη στις εσωτερικές υποθέσεις ενός κυρίαρχου κράτους, δηλαδή με παραβίαση της απαγόρευσης επέμβασης”*. Βάσει της πολιτικής ανθρωπίνων δικαιωμάτων ωστόσο, η επέμβαση θεωρείται ειρηνευτική αποστολή, —ακόμη και δίχως εξουσιοδότηση από τον ΟΗΕ, σιωπηλά— *εξουσιοδοτημένη από την “κοινότητα των λαών”* (Völkergemeinschaft). Σύμφωνα με τη δυτική αυτή ανάγνωση, ο πόλεμος του Κοσόβου δύναται να αποτελέσει τομή, από το κλασικό διεθνές δίκαιο των κρατών προς το κοσμοπολίτικο δίκαιο μιας παγκόσμιας κοινωνίας πολιτών.²²⁷

Σύμφωνα με τον Habermas, η θεμελίωση μιας παγκόσμιας ιδιότητας πολιτών δεν σημαίνει την άνευ διαμεσολάβησης, βάσει ηθικής, κρίση και καταπολέμηση των παραβιάσεων βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά την αντιμετώπισή τους ως εγκληματικών ενεργειών εντός μιας κρατικής τάξεως δικαίου. Κάτι τέτοιο είναι εφικτό δίχως ένα παγκόσμιο μονοπώλιο βίας και δίχως μια παγκόσμια κυβέρνηση, αλλά απαιτεί τουλάχιστον ένα λειτουργικό Σ.Α, ένα διεθνές ποινικό δικαστήριο με δεσμευτικές αποφάσεις και ένα *“δευτέρου επιπέδου”* σώμα εκπροσώπησης των παγκόσμιων πολιτών ως συμπληρωματικού της γενικής συνέλευσης του ΟΗΕ. Τέτοιοι θεσμοί ωστόσο απουσιάζουν, ενώ το Σ.Α παρεμποδίζεται να λειτουργήσει αποτελεσματικά ως προς την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.²²⁸ Ως εκ τούτου το ΝΑΤΟ μπορούσε να επικαλεστεί για την επέμβαση στο Κόσοβο μόνο την *“ηθική εγκυρότητα του διεθνούς δικαίου”*.²²⁹ Ελλείψει εξουσιοδότησης από το Σ.Α, μοναδικό μέσο νομιμοποίησης της επέμβασης αποτελεί η παραγωγή (ableiten) *“μια[ς] εξουσιοδότηση[ς] για την παροχή βοήθειας από τους erga omnes”*²³⁰

http://www.eliamep.gr/old/eliamep/content/home/media/opinions/2007/i_to_we/el/index.html ,
(ανάκτηση 24/2/2017).

226 J. Habermas, “Bestialität und Humanität, Ein Krieg an der Grenze zwischen Recht und Moral”, *Die Zeit*, 29/4/1999, http://www.zeit.de/1999/18/199918.krieg_.xml/komplettansicht , (ανάκτηση 10/10/2011).

227 Στο ίδιο.

228 Ο Habermas επικαλείται το παράδειγμα της σφαγής της Σρεμπρένιτσα. Η κήρυξη της πόλης ως “ασφαλούς καταφυγίου” από τον ΟΗΕ δεν πέτυχε να αποτρέψει τη μεγάλη σφαγή στην οποία προέβησαν οι σερβικές δυνάμεις.

229 Η έμφαση του γράφοντος.

230 “Σε σχέση με όλους”. Αφορά σε καθολικά νομικά δικαιώματα ή υποχρεώσεις.

υποχρεωτικούς θεμελιώδεις κανόνες του διεθνούς δικαίου”.²³¹ Παρόλη την υποστήριξή του στην επέμβαση, ο Habermas προειδοποίησε πως η “αυτεξουσιοδότηση του NATO δεν πρέπει να γίνει κανόνας”.²³²

Οι περισσότερες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις σύμφωνα με τον Habermas, αντιλαμβάνονται την πολιτική ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως ένα εγχείρημα συστηματικής νομιμοποίησης των διεθνών σχέσεων, το οποίο διαμορφώνει ήδη την πολιτική της ισχύος. Οι ΗΠΑ αντιλαμβάνονται την παγκόσμια ενίσχυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως την “εθνική αποστολή” μιας παγκόσμιας υπερδύναμης στη βάση της πολιτικής της ισχύος. Οι ΗΠΑ ανέλαβαν τη διασφάλιση της τάξης εντός ενός ασθενώς ρυθμιζόμενου από τον ΟΗΕ, συστήματος κρατών. Ο Habermas υποστηρίζει πως τα ανθρώπινα δικαιώματα λειτουργούν “ως ηθικός προσανατολισμός” για την αξιολόγηση πολιτικών στόχων. Δεν παραβλέπει ωστόσο την από μεριάς των ΗΠΑ επιδίωξη ιδιαίτερων συμφερόντων, τα οποία δεν είναι πάντοτε συμβατά με τους δεδηλωμένους κανονιστικούς στόχους. Τα κίνητρα των ΗΠΑ και των Ευρωπαίων συμμάχων τους για την επέμβαση στο Κόσοβο είναι κατά τον ίδιο κυρίως ιδεαλιστικά. Οι ουνιβερσαλιστικές (universalistische)²³³ δικαιολογήσεις δεν αποτελούν απαραίτητως πάντοτε πρόσχημα ανομολόγητων συμφερόντων ενός συγκεκριμένου χαρακτήρα (Partikularität).²³⁴ Ούτε το κίνητρο διασφάλισης και επέκτασης της σφαίρας επιρροής των ΗΠΑ, ούτε το κίνητρο εξεύρεσης ενός νέου ρόλου για το NATO, αλλά ούτε και το κίνητρο δημιουργίας ενός “ευρωπαϊκού φρουρίου” ως μέσου αποτροπής μεταναστευτικών κυμάτων δεν επαρκούν ως εξηγήσεις για την ανάληψη μιας τόσο “σοβαρής, ριψοκίνδυνης και δαπανηρής επέμβασης”. Ο συγκερασμός μιας “ουμανιστικής ανιδιοτέλειας και [μιας] λογικής ισχύος, βασίζονται σε μια πραγματιστική παράδοση, η οποία έχει βαθιά ριζωμένα τα ιδεαλιστικά κίνητρα των Wilson και Roosevelt.”²³⁵

Τέλος, πρέπει να επισημανθεί η κριτική στάση του Habermas έναντι της εξωτερικής πολιτικής της κυβέρνησης G.W. Bush, και ειδικά έναντι των πολέμων του Αφγανιστάν και του Ιράκ. Ο Habermas χαρακτήρισε την κυβέρνηση G.W. Bush ως συνεχίζουσα την “εγωκεντρική πορεία μιας ανάλγητης υπερδύναμης”. Η υπό το πρίσμα του διεθνούς δικαίου “αμφιλεγόμενη καινοτομία” της χρήσης αμερικανικών στρατιωτικών δικαστηρίων αντί της αποδοχής ενός διεθνούς

231 Η έμφαση του γράφοντος.

232 Habermas, “Bestialität...”, *ό.π.*

233 Ο ουνιβερσαλισμός —στη ηθική— είναι “υπό μία έννοια η ιδέα πως οι ηθικές απαιτήσεις ισχύουν για όλους ανεξάρτητα από τις τοπικές, τις πολιτισμικές ή τις ιστορικές τους συνθήκες”. Βλ. “universalism in ethics” στο S. Blackburn, *Oxford Dictionary of Philosophy*, 2η έκδοση, Oxford – New York, Oxford University Press, 2005, (σ. 375).

234 Ο Habermas εδώ αναφέρεται ουσιαστικά στην έννοια “moral particularism”, δηλαδή την πεποίθηση πως η αξιολόγηση του ορθού ή του λανθασμένου μιας ενέργειας βάσει γενικών αρχών είναι ανίσχυρη, ενώ πρωτεύουσα σημασία έχουν οι εκάστοτε ειδικές συνθήκες. Η εν λόγω αρχή αντίκειται στην κατηγορική προσταγή του Kant. Βλ. “moral particularism”, *στο ίδιο*, (σ. 241).

235 Habermas, “Bestialität...”, *ό.π.*

ποινικού δικαστηρίου, σε συνδυασμό με την άρνηση υπογραφής της Συνθήκης για τα Βιολογικά Όπλα, τον τερματισμό της συνθήκης ABM²³⁶ και την πρόθεση ανάπτυξης συστήματος αντιπυραυλικής άμυνας, συνιστούν μια απροκάλυπτη μονομέρεια.²³⁷ Ο Habermas άσκησε κριτική στον πόλεμο του Αφγανιστάν, *όχι στη βάση της νομιμότητας, αλλά στη βάση της ηθικής*. Αφενός θεώρησε πως υπήρχαν καλοί και κανονιστικοί λόγοι απομάκρυνσης των Ταλιμπάν από την εξουσία. Αφετέρου όπως χαρακτηριστικά δήλωσε, “η ασυμμετρία μεταξύ της συγκεντρωμένης δύναμης πυρός των ηλεκτρονικά ελεγχόμενων συστοιχιών κομψών και πολλαπλών χρήσεων πυραύλων στον αέρα, και της αρχαϊκής αγριότητας των σμηνών γενειοφόρων πολεμιστών εξοπλισμένων με Καλάσνικοφ στη γη, παραμένει μια ηθικά αισχρή εικόνα”.²³⁸ Σχετικά με τον πόλεμο του Ιράκ υποστήριξε πως αποτελεί μοναδική απειλή ενάντια στα Ηνωμένα Έθνη και παραβίαση του διεθνούς δικαίου. Δεν υφίστατο ουδεμία εκ τω δύο προϋποθέσεων δικαιολόγησης μιας τέτοιας επέμβασης, ούτε υπήρχε ψήφισμα του Σ.Α, ούτε επέκειτο άμεση επίθεση από το Ιράκ. Ενδεχόμενη εύρεση όπλων μαζικής καταστροφής δεν θα είχε καμία σημασία. Μια προληπτική επίθεση δεν δικαιολογείται εκ των υστέρων, ώστε να επιτρέπει διεξαγωγή πολέμου βάσει υποψίας.²³⁹

2.4.4.3 Το νέο επιθετικό δόγμα και οι νεοσυντηρητικοί

Οι επιθέσεις της 11/9 ανέδειξαν ένα επιθετικό πρόσωπο των ΗΠΑ, χαρακτηριζόμενο από τη *μονομερή και προληπτική στρατιωτική δράση*. Η δράση αυτή δεν διατυπώθηκε ρητά ως τέτοια, αλλά προέκυψε εκ των πραγμάτων από τις ενέργειες της υπερδύναμης εντός ενός πλαισίου που αξίωνε βάσει νόμιμης άμυνας, ένα πλανητικής εμβέλειας και εις το διηνεκές επεκταθέν δικαίωμα στρατιωτικής δράσης. Με διαφορετικά λόγια, μια καταχρηστική νομική ανάγνωση των τρομοκρατικών επιθέσεων της 11/9, ως ένοπλων επιθέσεων στις οποίες οι ΗΠΑ είχαν δικαίωμα να απαντήσουν μονομερώς, και δη να δράσουν προληπτικά έναντι δυνητικών νέων επιθέσεων οποτεδήποτε και οπουδήποτε, αποτέλεσε μια νέα επιθετική στρατηγική. Η έννοια του “προληπτικού πολέμου” αναδείχθηκε στη “Στρατηγική Εθνικής Ασφαλείας των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής” του 2002:

236 Συνθήκη για τον περιορισμό των αντιβαλλιστικών πυραύλων μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ (1972-2002).

237 G. Borradori, *Philosophy in a Time of Terror; Dialogues with Jürgen Habermas and Jacques Derrida*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 2003, σ. 27.

238 Στο ίδιο, σσ. 27-28.

239 E. Mendieta, “America and the World, A Conversation with Jürgen Habermas”, *Logos*, [ιστότοπος], καλοκαίρι 2004, http://www.logosjournal.com/habermas_america.htm, (ανάκτηση 23/2/2017).

“Επί αιώνες, το διεθνές δίκαιο αναγνωρίζει ότι τα έθνη δεν απαιτείται να υποστούν μια επίθεση ούτως ώστε να δύνανται νομίμως να αναλάβουν δράση προκειμένου να αμυνθούν έναντι δυνάμεων που φανερώνουν έναν επαπειλούμενο κίνδυνο επίθεσης. Οι νομικοί μελετητές συχνά καθόρισαν τη νομιμότητα²⁴⁰ της πρόληψης βάσει της ύπαρξης ενός επαπειλούμενου κινδύνου—, κυρίως ως μια ορατή κινητοποίηση δυνάμεων στρατού, ναυτικού και αεροπορίας, έτοιμων να επιτεθούν.²⁴¹

Οι J.-Y. Haine και G. Lindström χαρακτηρίζουν το έγγραφο της στρατηγικής των ΗΠΑ ως μια “ευρεία συλλογή διαφορετικών ευαισθησιών”, και υποστηρίζουν πως παρέχει μια “προσωρινή σύνθεση διαφορετικών αν όχι αντιφατικών πεποιθήσεων” κυβερνητικών αξιωματούχων.²⁴² Η κεντρική ιδέα του εγγράφου αφορά στη δημιουργία από τις ΗΠΑ μιας απaráμιλλης στρατιωτικής ισχύος, καθώς και μεγάλης οικονομικής και πολιτικής επιρροής με στόχο την καθιέρωση μιας ισορροπίας δυνάμεων, ευνοϊκής ως προς την “ανθρώπινη ελευθερία”. Ως απειλή κατονομάζεται ένας συνδυασμός της τρομοκρατίας, της τυραννίας και της τεχνολογίας.²⁴³ Οι Haine και Lindström επισημαίνουν την αναγνώριση από το έγγραφο της απaráμιλλης ηγεμονικής θέσης των ΗΠΑ ως καλοδεχόμενου γεγονότος, το οποίο προσέδιδε στην υπερδύναμη νέες δυνατότητες διαμόρφωσης της διεθνούς κατάστασης. Οι ΗΠΑ όφειλαν να διατηρήσουν την ηγεμονική τους θέση, αποθαρρύνοντας άλλα κράτη από την απόκτηση όπλων προκειμένου να προκαλέσουν την αμερικάνικη ισχύ. Ο “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας” ορίζεται με μανιχαϊστικούς όρους “καλού ενάντια στο “κακό”, και “είτε είστε με εμάς, είτε είστε εναντίον μας”. Οι Haine και Lindström αναδεικνύουν συγκεκριμένες καινοτομίες στη νέα στρατηγική:

- ο ρόλος της στρατιωτικής ισχύος αναβαθμίζεται σε σχέση με την περίοδο Clinton
- η συνεργασία τείνει να πραγματοποιείται με “συμμαχίες προθύμων” αντί εντός των θεσμικών πλαισίων²⁴⁴

240 Στο πρωτότυπο: “legitimacy”.

241 *The National Security Strategy of the United States of America* (2002), Washington, The White House, Σεπτέμβριος 2002, σ. 15.

242 Σε επιστολή στη Γερουσία που συνόδευε το έγγραφο, ο πρόεδρος G.W. Bush υπογράμμιζε τρεις βασικούς στόχους: την υπεράσπιση της ειρήνης πολέμωντας τρομοκράτες και τυράννους, τη διατήρηση της ειρήνης μέσω της οικοδόμησης καλών σχέσεων μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων και την επέκταση της ειρήνης μέσω ενθάρρυνσης ελεύθερων και ανοικτών κοινωνιών σε κάθε ήπειρο. Βλ. J.-Y. Haine και G. Lindström, “An analysis of The National Security Strategy of the United States of America”, *Institut d'Etudes de Sécurité de l'UE*, [ιστότοπος], 18/9/2002, <http://www.iss.europa.eu/fr/publications/detail-page/article/an-analysis-of-the-national-security-strategy-of-the-united-states-of-america/>, (ανάκτηση 23/3/2015). Η έμφαση του γράφοντος.

243 Εννοώντας ουσιαστικά τα όπλα μαζικής καταστροφής.

244 Όπως χαρακτηριστικά γράφουν οι Haine και Lindström “αντί να καθορίζει η συμμαχία την αποστολή”, εντείνεται

- εν αντιθέσει με την περίοδο Clinton όπου λαμβανόταν μέριμνα για στρατηγικές εξόδου και προστασία των δυνάμεων, η νέα στρατηγική υποδηλώνει διάθεση μεγαλύτερης ανάληψης ρίσκου
- η προηγούμενη διστακτικότητα της κυβέρνησης Bush για “οικοδόμηση εθνών” και μακροπρόθεσμη ανάμειξη στα διεθνή τεκταινόμενα εξασθενεί

Προκειμένου η νέα στρατηγική όπως υποστηρίζει, να υπερασπίσει, να διατηρήσει και να προωθήσει την ελευθερία, μετέρχεται την αποτροπή (prevention), την προληπτική δράση (pre-emption) και την άμυνα. Η —κυρίαρχη επί Ψυχρού Πολέμου— πολιτική της αποτροπής και της ανασχεσης έρχεται σε δεύτερη μοίρα. Μια καινοφανής “ψυχολογική” ανάγνωση της πολιτικής, με βάση την προσωπικότητα των αρχηγών κρατών-παριών, καθιστά την εν λόγω πολιτική αναποτελεσματική. Η έννοια της προληπτικής αυτοάμυνας διευρύνεται στο χώρο και το χρόνο, ενώ η άμυνα —περιλαμβανομένης της πυραυλικής— ενισχύεται.²⁴⁵

Αντίστοιχα με την προηγούμενη δεκαετία, οι ιδέες αυτές καθόρισαν έναν τύπο “μεγάλης στρατηγικής” (grand strategy). Κατά τον Miller, έπειτα από τις επιθέσεις της 11/9, η κυβέρνηση G.W. Bush εγκατέλειψε ρεαλιστικές θέσεις χάριν ενός επιθετικού φιλελευθερισμού.²⁴⁶ Όπως ήδη αναφέρθηκε στο παρόν κεφάλαιο, η αμυντική στρατηγική των αντιπoiών, της αποτροπής και της χρήσης βίας, σύμμετρης ως προς την απειλή, έδωσε τη θέση της σε μια επιθετική στρατηγική *προληπτικού πολέμου, ηγεμονικής μονομέρειας και δια βίας εκδημοκρατισμού κρατών*. Η μεγάλη στρατηγική θεωρείται από τον Miller *φιλελεύθερη*, καθώς υιοθετούσε το επιχείρημα ότι το εγχώριο καθεστώς ενός κράτους καθορίζει την εξωτερική του συμπεριφορά. Οι ΗΠΑ, εν αντιθέσει με τη δεκαετία του 1990 όταν ανεχόντουσαν συνύπαρξη με ανελεύθερα καθεστώτα, υιοθέτησαν μια επιθετική φιλελεύθερη προσέγγιση, τουλάχιστον ενάντια σε αντιαμερικανικά “κράτη-παρίες” που απειλούσαν τις ΗΠΑ υποστηρίζοντας την τρομοκρατία και/ή αναπτύσσοντας όπλα μαζικής καταστροφής. Η ανατροπή των καθεστώτων αυτών είχε κατά πολύ επιθετικότερο χαρακτήρα από εκείνον που κυριάρχησε στην εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ κατά την προηγούμενη δεκαετία.²⁴⁷ Οι νεοσυντηρητικοί της κυβέρνησης Bush, μια τάση προερχόμενη από το ευρύτερο ρεύμα του νεοσυντηρητισμού, οι οποίοι κατά τον Miller αποτελούν την *επιτομή* της επιθετικής φιλελεύθερης προσέγγισης της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής, ενίοτε περιέγραφαν εαυτούς ως “σκληρούς ουίλσονικούς” και “φιλελεύθερα γεράκια”.²⁴⁸

η τάση οι “αποστολές να ορίζουν την συμμαχία”. Βλ. Haine κ.ά., *ό.π.*

245 Στο *ίδιο*.

246 Ο Bush φέρεται αρχικά να είχε προθέσεις στροφής σε μια κατεύθυνση “απομονωτισμού”, κάτι ωστόσο που αμφισβητείται.

247 Miller, *ό.π.*, σσ. 47-48, 64.

248 Στο *ίδιο*, σ. 55. Οι όροι “γεράκια” (hawks) και “περιστέρια” (doves) αφορούν στους φιλοπόλεμους και τους

Η τάση των νεοσυντηρητικών πέτυχε να επικρατήσει στις τάξεις της αμερικανικής κυβέρνησης,²⁴⁹ παρέχοντας το θεωρητικό υπόβαθρο πολέμων των ΗΠΑ στην υπό εξέταση περίοδο. Μια σειρά από εξέχοντα στελέχη της κυβέρνησης, όπως ο αντιπρόεδρος Dick Cheney, ο υπουργός άμυνας Donald Rumsfeld, ο αναπληρωτής υπουργός άμυνας Paul Wolfowitz, ο υφυπουργός εξωτερικών και μετέπειτα πρέσβης των ΗΠΑ στον ΟΗΕ John Bolton, ο διευθυντής και σύμβουλος του Εθνικού Σ.Α Elliott Abrams, και ο σύμβουλος αμυντικής πολιτικής Richard Perle ήταν νεοσυντηρητικοί. Ο ίδιος πρόεδρος G.W. Bush, αντιτιθέμενος στην αμερικανική στρατιωτική δράση στη Σομαλία²⁵⁰ και την Αϊτή,²⁵¹ και υποστηρίζοντας τη μη στρατιωτική εμπλοκή της κυβέρνησης Clinton στη Ρουάντα, ταυτιζόταν με νεοσυντηρητικές θέσεις. Ο G.W. Bush όπως και το νεοσυντηρητικό “think tank”²⁵² “Project for a New American Century” είχαν υποστηρίξει την επέμβαση στο Κόσσοβο χάριν της αξιοπιστίας του NATO. Το ρητορικό στυλ του G.W. Bush και πολλές από τις πολιτικές του έγκειτο κοντά στο νεοσυντηρητισμό.²⁵³ Το λεγόμενο “Δόγμα Bush” που επεκράτησε έπειτα από την 11/9, σύμφωνα με τον R. Jervis περιλάμβανε τέσσερα στοιχεία:

1. μια ισχυρή πεποίθηση υπέρ της σημασίας του εγχώριου καθεστώτος ενός κράτους στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής,
2. μια πεποίθηση ότι η χρονική συγκυρία ήταν κατάλληλη προκειμένου να μετασχηματιστεί η διεθνής πολιτική,
3. μια πεποίθηση ότι οι μεγάλες απειλές εδύνατο να αντιμετωπισθούν αποκλειστικά μέσω νέων και σθεναρών πολιτικών, και ιδίως του προληπτικού πολέμου, και
4. ως ταυτοχρόνως αίτιο και σύνοψη των ανωτέρω, μια προεξέχουσα πεποίθηση ότι η ειρήνη και η σταθερότητα απαιτούσαν επιβεβαίωση της παγκόσμιας

φιλειρηνιστές αντίστοιχα.

249 Σύμφωνα με τον B. High, η πολιτική Bush αποτέλεσε σύνθεση τριών στοιχείων, του νεοσυντηρητισμού, της χριστιανικής Δεξιάς και μεγάλων επιχειρηματικών συμφερόντων, ιδίως των πετρελαϊκών. Βλ. B. High, “The Recent Historiography of American Neoconservatism”, *The Historical Journal*, τόμ. 52, τχ. 2, 2009, σ. 475.

250 Αφορά στην “Επιχείρηση Αποκατάσταση Ελπίδας” (Operation Restore Hope) του 1992.

251 Το 1994 οι ΗΠΑ επενέβησαν υπό την εξουσιοδότηση του Σ.Α. προκειμένου να αποκαταστήσουν τον ανατραπέντα από τη δικτατορία εκλεγμένο πρόεδρο Jean-Bertrand Aristide. Η περίπτωση αυτή αν και εμπίπτει στην κατηγορία των “ανθρωπιστικών επεμβάσεων”, δεν εξετάζεται στο παρόν κεφάλαιο καθώς δεν αποτελεί πόλεμο σύμφωνα με την τυπολογία COW.

252 “Δεξαμενή σκέψης”.

253 M. Ryan, *Neoconservatism and the New American Century*, New York, Palgrave Macmillan, 2010, σσ. 167-170. Σύμφωνα με τον R. Kagan εντούτοις, ο G.W. Bush δεν έγινε νεοσυντηρητικός, παρά μόνο έπειτα από τα γεγονότα της 11/9. Βλ. J.J. Mearsheimer και S. Walt, *The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 2007, σ. 246.

Οι καταβολές της ιδεολογικής τάσης του νεοσυντηρητισμού ανάγονται σε δύο ομάδες. Η πρώτη ομάδα σχηματίστηκε σχεδόν αποκλειστικά από εβραϊκής καταγωγής πρώην μαρξιστές της δεκαετίας του 1930.²⁵⁵ Η δεύτερη ομάδα, επίσης περιλαμβάνουσα σημαντικό αριθμό ατόμων εβραϊκής καταγωγής,²⁵⁶ αποτελείτο από “γεράκια” του Δημοκρατικού Κόμματος που τη δεκαετία του 1970 προσχώρησαν στο Ρεπουμπλικανικό Κόμμα.²⁵⁷ Η ανάδειξη νεοσυντηρητικών στελεχών στον κρατικό μηχανισμό πραγματοποιήθηκε κυρίως κατά τη διάρκεια της προεδρίας Reagan (1981-1989). Οι νεοσυντηρητικοί προώθησαν την πολιτική τους στο κοινό μέσω του Τύπου και των ηλεκτρονικών ΜΜΕ.²⁵⁸ Επιπλέον, ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν νεοσυντηρητικά “think tanks”, ιδίως το “Project for a New American Century” (PNAC) και το “American Enterprise Institute” (AEI). Γεγονότα όπως η μεταστροφή της κοινής γνώμης σχετικά με τον πόλεμο στο Ιράκ, όπως και οι εσωτερικές διαφωνίες στις τάξεις των νεοσυντηρητικών και η διαφοροποίηση σημαντικών πολιτικών και ακαδημαϊκών στελεχών τους, προκάλεσαν τη σταδιακή απώλεια της επιρροής των νεοσυντηρητικών μετά την επανεκλογή Bush (2004), επιφέροντας μια ηπιότερη εξωτερική πολιτική.²⁵⁹

Ο νεοσυντηρητισμός αποτελεί μια ιδεολογική σύνθεση ετερόκλιτων στοιχείων όπως ο συντηρητισμός, ο φιλελευθερισμός και ο διεθνισμός. Οι B.C. Schmidt και M.C. Williams χαρακτηρίζουν τον νεοσυντηρητισμό ως αποκύημα μιας “ουίλσονιανής” παράδοσης φιλελεύθερου διεθνισμού και ουνιβερσαλισμού.²⁶⁰ Η τάση αυτή έχοντας ιστορία τουλάχιστον τεσσάρων δεκαετιών, έχει υποστεί ιδεολογικές μεταβολές. Οι σύγχρονοι νεοσυντηρητικοί υποστηρίζουν τη μονομερή δράση των ΗΠΑ σε διεθνές επίπεδο, και δευτερευόντως την προώθηση της “δημοκρατίας”²⁶¹ και της “ελεύθερης οικονομίας” ακόμα και με τη στρατιωτική βία. Οι B. Kristol

254 R. Jervis, “Understanding the Bush Doctrine”, *Political Science Quarterly*, τόμ. 118, τχ. 3, 2003, σ. 365.

255 Brandon, *ό.π.*, σ. 476.

256 Όπως υποστηρίζουν οι Mearsheimer και Walt το ισραηλινό λόμπι, και ιδίως οι εντός αυτού νεοσυντηρητικοί, αποτέλεσαν τη βασική κινητήρια δύναμη της απόφασης της κυβέρνησης G.W. Bush για εισβολή στο Ιράκ το 2003. Δεν θεωρούν εντούτοις ότι το ισραηλινό λόμπι προκάλεσε τον πόλεμο. Με άλλα λόγια θεωρούν ότι η στάση του ισραηλινού λόμπι αποτέλεσε την απαραίτητη αλλά όχι ικανή συνθήκη για την εισβολή των ΗΠΑ στο Ιράκ. Βλ. Mearsheimer και Walt, *ό.π.*, σ. 17.

257 Στο ίδιο, σ. 481. Επισημαίνεται ότι ανάλογες ιδεολογικές τάσεις υπάρχουν και εκτός ΗΠΑ. Στη Γαλλία ξεχωρίζει το ιδρυθέν μετά την 11/9 think tank “Cercle de l'Oratoire”, στα μέλη του οποίου συμπεριλαμβάνονται ο P. Bruckner και ο P.A. Taguieff.

258 O R. Murdoch, ιδρυτής, πρόεδρος και διευθύνων σύμβουλος του τρίτου κατά σειρά μεγαλύτερου ομίλου ΜΜΕ παγκοσμίως, (στον οποίον ανήκει μεταξύ άλλων το ειδησεογραφικό κανάλι Fox News), συνδέεται στενά με τους νεοσυντηρητικούς και προωθεί τις θέσεις τους.

259 Σημειώνεται ότι το PNAC ανέστειλε τη λειτουργία του το 2006.

260 B.C. Schmidt και M.C. Williams, “The Bush Doctrine and the Iraq War: Neoconservatives Versus Realists”, *Security Studies*, τόμ. 17, τχ. 2, 2008, σ. 214.

261 Η διάδοση αξιών δεν αποτελεί αυτοσκοπό για τους νεοσυντηρητικούς. Ο Wolfowitz προειδοποιούσε ενάντια σε μια πολιτική η οποία θα προωθούσε παντού εξίσου τη δημοκρατία, άσχετα από τις ειδικές συνθήκες. Επιβάλλεται η συνεκτίμηση της σημασίας μιας χώρας για τα αμερικανικά συμφέροντα. Βλ. Ryan, *ό.π.*, σ. 173.

και R. Kagan του PNAC, ενώ αναγνωρίζουν τα όρια των δυνατοτήτων των ΗΠΑ, όπως και μια ανάγκη “κρίσης και σύννεσης” στην εξωτερική πολιτική, διευρύνουν την έννοια του εθνικού συμφέροντος, υποστηρίζοντας ότι οι ΗΠΑ οφείλουν να αντιληφθούν εαυτές, ταυτόχρονα ως δύναμη ευρωπαϊκή, μεσανατολική, καθώς και ως δύναμη του δυτικού ημισφαιρίου. Ως εκ τούτου όφειλαν ενίοτε να επεμβαίνουν ακόμα και σε περιπτώσεις απουσίας ενός άμεσα ορατού “ζωτικού ενδιαφέροντος” με τη στενή έννοια. Οι ΗΠΑ προκείμενου να διατηρήσουν τη θέση τους έπρεπε να υιοθετήσουν προληπτική δράση αντί να βασίζονται στην αποτροπή.²⁶² Σύμφωνα με τον νεοσυντηρητικό C. Krauthammer, οι ΗΠΑ, “ο μοναδικός πόλος παγκόσμιας ισχύος”, όφειλαν να αποτελούν “καθοριστικό παίκτη σε οποιαδήποτε σύρραξη, σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου” επέλεγαν.²⁶³ Για τους νεοσυντηρητικούς η παγκόσμια στρατηγική των ΗΠΑ δεν έπρεπε να είναι αμυντική όπως κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, αλλά επιθετική, ούτως ώστε να διασφαλίζεται η θέση των ΗΠΑ ως μοναδική υπερδύναμη για το μεγαλύτερο δυνατό χρονικό διάστημα.²⁶⁴ Η μονομέρεια²⁶⁵ αποτέλεσε τον στρατηγικό ακρογωνιαίο λίθο του νεοσυντηρητισμού στη μεταψυχροπολεμική περίοδο. Οι όροι νεοσυντηρητισμός και μονομέρεια θα καθίσταντο σχεδόν ταυτόσημοι.²⁶⁶ Σε αντίθεση με τους νεοφιλελεύθερους, οι νεοσυντηρητικοί δεν αντιτίθενται στην επέκταση του κράτους, ενώ επιδιώκουν την ενίσχυση των στρατιωτικών μηχανισμών και των μηχανισμών ασφαλείας. Οι νεοσυντηρητικοί δύναται να θεωρηθούν αυτούσιοι εκφραστές της “σκληρής ισχύος”, ενώ επικαλούμενοι έναν “γουιλσονιανό ιδεαλισμό” αντιδιαστέλλονται στη ρεαλιστική σχολή σκέψης που είχε επικρατήσει επί Ψυχρού Πολέμου. Ο “επαναστατικός διεθνισμός” τους αποτελεί μετεξέλιξη του τροτσκισμού, ενώ ορισμένοι νεοσυντηρητικοί θεωρούν εαυτούς επιγόνους του συντηρητικού φιλοσόφου Leo Strauss.²⁶⁷

Στη διακήρυξη αρχών του PNAC (3/6/1997), αναφέρεται μεταξύ άλλων ότι οι ΗΠΑ ως μοναδική υπερδύναμη στη δύση του 20ου αιώνα, όφειλαν να αναλάβουν τον ρόλο του παγκόσμιου ηγέτη, οικοδομώντας στη βάση των επιτευγμάτων των περασμένων δεκαετιών, και διαμορφώνοντας έναν “νέο αιώνα” σύμφωνα με τις αμερικάνικες αρχές και τα αμερικάνικα συμφέροντα. Παράγοντες όπως η μείωση των εξοπλιστικών δαπανών και η ανακόλουθη ηγεσία,

262 Στο ίδιο, σ. 172.

263 Η έμφαση του γράφοντος.

264 Ryan, ό.π., σ. 2.

265 Κυριολεκτικά: “μονοπολικότητα” (unipolarism).

266 Ryan, ό.π., σ. 2.

267 Ο Irving Kristol, ένας από τους προεξέχοντες νεοσυντηρητικούς της παλαιάς φρουράς, το 1983 είχε δηλώσει περήφανος για τη συμμετοχή του στην Τέταρτη Διεθνή. Η Jenny Strauss Clay, κόρη του Leo Strauss, ενός φιλοσόφου που μεταξύ άλλων υποστήριζε μια “πλατωνική ελίτ” και την έννοια του “ωφέλιμου ψεύδους” προς τον λαό, αποκήρυξε τους νεοσυντηρητικούς, υποστηρίζοντας ότι δεν εξέφραζαν τη φιλοσοφία του πατέρα της. Βλ. σχετικά: J. Laughland, “Flirting with Fascism”, *The American Conservative*, [ιστότοπος], 30/6/2003, <http://www.amconmag.com/article/2003/jun/30/00013/>, (ανάκτηση 12/3/2015) και J. Strauss Clay, “The Real Leo Strauss”, *The New York Times*, 7/6/2003, <http://www.nytimes.com/2003/06/07/opinion/07CLAY.html>, (ανάκτηση 12/3/2015). Σημειώνεται ότι η Jenny Strauss Clay είναι καθηγήτρια κλασικής φιλολογίας.

καθιστούσαν την παγκόσμια επιρροή της χώρας δύσκολα διατηρήσιμη, ενώ τα βραχυπρόθεσμα εμπορικά οφέλη απειλούσαν να παραμερίσουν στρατηγικούς παράγοντες. Οι νεοσυντηρητικοί του PNAC εξήραν την πολιτική της περιόδου Reagan, σε ό,τι αφορά στην ισχυρή ηγεσία, την εξωτερική πολιτική, καθώς και το αξιόμαχο και την ισχύ του στρατού. Η διακήρυξη επικεντρώνεται στα ακόλουθα σημεία:

- απαιτείται σημαντική αύξηση των αμυντικών δαπανών, προκειμένου οι ΗΠΑ να φέρουν εις πέρας τις παγκόσμιες υποχρεώσεις τους, και να εκσυγχρονίσουν τις ένοπλες δυνάμεις τους για το μέλλον
- επιβάλλεται να ενισχυθούν οι δεσμοί των ΗΠΑ με τους δημοκρατικούς τους συμμάχους και να προκαλέσουν τα εχθρικά τιθέμενα ως προς τα συμφέροντα και τις αξίες τους καθεστώτα
- επιβάλλεται να προωθηθεί ο σκοπός της πολιτικής και της οικονομικής ελευθερίας ανά τον κόσμο
- επιβάλλεται να αναληφθεί η ευθύνη του *μοναδικού ρόλου* των ΗΠΑ ως προς τη διατήρηση και την επέκταση μιας διεθνούς τάξης φιλικής προς την ασφάλεια, την ευημερία και τις αξίες της χώρας²⁶⁸

Το 1998 το PNAC δημοσίευσε ανοικτή επιστολή προς τον πρόεδρο Clinton, ο οποίος μεταξύ άλλων καλείτο να αναλάβει δράση προκειμένου να αφαιρέσει την εξουσία από τον Σαντάμ Χουσεΐν.²⁶⁹ Το 2000 το PNAC εξέδωσε το “Rebuilding America’s Defenses: Strategy, Forces and Resources for a New Century”, μια μελέτη για τον τρόπο με τον οποίον όφειλε να ανοικοδομηθεί η άμυνα των ΗΠΑ. Στην έκδοση αυτή γίνεται μεταξύ άλλων λόγος για μια διαδικασία *επαναστατικού μετασχηματισμού* της άμυνας, η οποία θα ήταν μακρά, εκτός αν συνέβαινε κάποιο “καταστροφικό ή καταλυτικό γεγονός, όπως ένα νέο Περλ Χάρμπορ”.²⁷⁰ Ερμηνεύοντας την προτεινόμενη στρατηγική

268 Το μανιφέστο υπογράφουν οι E. Abrams, G. Bauer, W.J. Bennett, J. Bush, D. Cheney, E.A. Cohen, M. Decter, P. Dobriansky, S. Forbes, A. Friedberg, F. Fukuyama, F. Gaffney, F.C. Ikle, D. Kagan, Z. Khalilzad, I. Lewis Libby, N. Podhoretz, D. Quayle, P. W. Rodman, S.P. Rosen, H.S. Rowen, D. Rumsfeld, V. Weber, G. Weigel και P. Wolfowitz. Βλ. E. Abrams κ.ά., “Statement of Principles”, *Project for the New American Century*, [ιστότοπος], 3/6/1997, <http://www.newamericancentury.org/statementofprinciples.htm> , (ανάκτηση 20/6/2010).

269 E. Abrams κ.ά., “Letter to President Clinton on Iraq”, *Project for the New American Century*, [ιστότοπος], 26/1/1998, <http://www.newamericancentury.org/iraqclintonletter.htm> , (ανάκτηση 20/6/2010).

270 D. Kagan, G. Schmitt και T. Donnelly, *Rebuilding America’s Defenses: Strategy, Forces and Resources for a New Century*, Washington, D.C., Project for the New American Century, 2000, σ. 49.

των ΗΠΑ, η Ryan συνοψίζει πως η διεθνής αμερικάνικη στρατιωτική παρουσία δεν πρέπει να εξαρτάται από την ύπαρξη αναγνωρίσιμων απειλών, ενώ αντιθέτως, πρέπει να υφίσταται επιδεικνύοντας την αμερικανική αφοσίωση στη διατήρηση της τάξης, προκειμένου να προλαμβάνεται η αστάθεια και να αποκλείονται μελλοντικές προκλήσεις.²⁷¹ Λίγες μέρες μετά την 11/9, το PNAC δημοσίευσε ανοικτή επιστολή προς τον πρόεδρο Μπους, στην οποία, εντός του πλαισίου του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” υποστηρίζεται η επέμβαση στο Αφγανιστάν, η αφαίρεση της εξουσίας από τον Σ. Χουσεΐν, η αντιμετώπιση της Χεζμπολά, και η διακοπή βοήθειας προς την Παλαιστινιακή Εθνική Αρχή, εφόσον η τελευταία δεν αντιμετώπιζε δραστικά τις κατευθυνόμενες επιθέσεις ενάντια στον “πιστό σύμμαχο κατά της τρομοκρατίας”, το Ισραήλ. Τέλος, επισημαίνεται για μια ακόμη φορά η ανάγκη αύξησης των αμυντικών δαπανών.²⁷²

Το φάσμα της νεοσυντηρητικής ιδεολογίας έχει συνδεθεί με ιδέες του προέδρου Wilson, από νεοσυντηρητικούς,²⁷³ καθώς και άλλους μελετητές.²⁷⁴ Κατ' επέκταση το —σύμφωνα με ορισμένους νεοσυντηρητικό—²⁷⁵ “δόγμα Bush” και η εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης του τελευταίου, έχουν συνδεθεί με την “ουίλσονιανή” παράδοση. Σύμφωνα με τον T. Smith οι επαναλαμβανόμενοι ισχυρισμοί του προέδρου Bush έπειτα από το 2002, περί μιας εθνικής ασφάλειας των ΗΠΑ, εξαρτώμενης από την παγκόσμια διάδοση της δημοκρατίας στη Μέση Ανατολή, αρκούν για να θεωρηθεί η εισβολή του 2003 στο Ιράκ “ουίλσονιανό εγχείρημα”.²⁷⁶ Όπως υποστηρίζει ο Smith, τα θεωρητικά θεμέλια του καλέσματος εκδημοκρατισμού και ανοίγματος των αγορών του κόσμου στο δόγμα Bush, εντοπίζονται στο φιλελεύθερο δημοκρατικό διεθνιστικό όραμα του Wilson της εποχής προεδρίας του (1913-1921).²⁷⁷

Εξέχον χαρακτηριστικό της πολιτικής Bush ωστόσο δεν ήταν “διάδοση της δημοκρατίας” και των “ελεύθερων αγορών”, αλλά η μονομέρειά της και η σημασία που απέδιδε στη στρατιωτική ισχύ. Ο Wilson δεν υποστήριζε μια ηγεμονική κυριαρχία των ΗΠΑ επί του παγκόσμιου συστήματος.²⁷⁸ Σύμφωνα με τον ίδιο:

271 Ryan, *ό.π.*, σ. 174.

272 Την επιστολή υπογράφουν οι W. Kristol, R.V. Allen, G. Bauer, J. Bell, W.J. Bennett, R. Boshwitz, J. Bergner, E. Cohen, S. Cropsey, M. Decter, T. Donnelly, N. Eberstadt, H. Fradkin, A. Friedberg, F. Fukuyama, F. Gaffney, J. Gedmin, R.M. Gerech, C. Hill, B.P. Jackson, E.S. Jacobs, M. Joyce, D. Kagan, R. Kagan, J. Kirkpatrick, C. Krauthammer, J. Lehman, C. May, M. Peretz, R. Perle, N. Podhoretz, S.P. Rosen, R. Scheunemann, G. Schmitt, W. Schneider, Jr., R.H. Shultz, H. Sokolski, S.J. Solarz, V. Weber, L. Wieseltier και M. Wittmann. Βλ. W. Kristol κ.ά., “Letter to President Bush on the War on Terrorism”, *Project for the New American Century*, [ιστότοπος], 20/9/2001, <http://www.newamericancentury.org/Bushletter.htm>, (ανάκτηση 10/3/2009).

273 G. Dorrien, *Imperial Designs, Neoconservatism and the New Pax Americana*, New York – London, Routledge 2004, σσ. 112, 210.

274 Schmidt και Williams, *ό.π.*, σ. 200.

275 Στο *ίδιο*, σ. 206.

276 T. Smith, “Wilsonianism after Iraq, The End of Liberal Internationalism?”, στο Ikenberry κ.ά., *ό.π.*, σ. 53.

277 Στο *ίδιο*, σ. 57.

278 G.J. Ikenberry, “Introduction... *ό.π.*,” στο *ίδιο*, σ. 13.

“Θεωρούν ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες είναι τόσο ισχυρές που μπορούν να επιβάλλουν τη θέλησή τους στον κόσμο εφόσον απαιτηθεί να ξεχωρίσουν έναντι του κόσμου, και πιστεύουν ότι οι διαδικασίες ειρήνης μπορούν να είναι διαδικασίες κυριαρχίας και ανταγωνισμού, αντί για διαδικασίες συνεργασίας και καλής αίσθησης (....) μόνον οι μη γνωρίζοντες τον κόσμο μπορούν να πιστέψουν ότι κάποιο έθνος, ακόμη και ένα τόσο μέγα έθνος όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, δύναται να σταθεί μόνο και να διαδραματίσει έναν μοναδικό ρόλο στη ιστορία της ανθρωπότητας.”²⁷⁹

Όπως παραδέχεται και ο Smith, η διάσταση του “δόγματος Bush” η οποία βεβαιώνει το επιβεβλημένο της αμερικανικής στρατιωτικής υπεροχής στα παγκόσμια τεκταινόμενα, δύσκολα εναρμονίζεται με τον “παραδοσιακό ουλισονισμό”.²⁸⁰ Κατ' επέκταση, η απόδοση μείζονος σημασίας στη μονομερή δράση και στην απόλυτη στρατιωτική υπεροχή από τους νεοσυντηρητικούς, δεν συμβαδίζει με τη φιλελεύθερη διεθνιστική παράδοση.

2.5 Συμπεράσματα

Όπως διαπιστώθηκε, στη δεύτερη υπό εξέταση δεκαετία (2001-2010) οι ΗΠΑ διαδραμάτισαν πρωτεύοντα ρόλο στην έναρξη και τη διεξαγωγή των πολέμων. Επιπλέον, πραγματοποίησαν μεγαλύτερη στρατιωτική κινητοποίηση, ανέλαβαν υψηλότερο ρίσκο και οικονομικό κόστος, ενώ οι Αμερικανοί πολιτικοί ιθύνοντες ανέλαβαν υψηλότερο πολιτικό κόστος, απ' ότι στην προηγούμενη δεκαετία (1991-2000). Οι πόλεμοι της πρώτης δεκαετίας αποτελούν προϊόντα πολυμερούς συνέργειας. Η συμμετοχή των ΗΠΑ σε αυτούς είχε ως βασικό κίνητρο την επιβεβαίωση της ηγετικής τους θέσης (“ανθρωπιστικές επεμβάσεις”), με εξαίρεση τον Πόλεμο του Κόλπου όπου διακυβεύονταν ζωτικά τους συμφέροντα. Οι αυξημένοι σε ένταση, αριθμό και σημασία πόλεμοι της δεύτερης δεκαετίας (2001-2010) πραγματοποιήθηκαν με αρωγή μικρότερων συμμαχιών. *Η Εισβολή στο Αφγανιστάν και ο Πόλεμος του Ιράκ (2003)*, —οι δύο παραπάνω μείζονες πόλεμοι σε σχέση με την περίοδο 1991-2000— αποτελούν βάσει του συνόλου των στοιχείων που εξετάστηκαν τους σημαντικότερους πολέμους της εικοσαετίας.

Η νομική διάσταση των πολέμων αμφοτέρων των περιόδων, διανύει μια πορεία από την αναμφισβήτητη νομιμότητα —ή έστω από μια αναμφισβήτητα νομότυπη υπόσταση— προς την

279 Knock, “‘Playing for a Hundred Years Hence’...”, ό.π., στο *ίδιο*, σ. 25.

280 Smith, ό.π., σ. 56.

ασάφεια. Στη δεύτερη υπό εξέτασιν δεκαετία (2001-2010), απουσιάζει εντελώς έστω ένας σαφώς νόμιμος —ή νομότυπος— πόλεμος. Αντιθέτως, η νομική ασάφεια, όπως προκύπτει από τη συναίνεση των μελετητών στα προβαλλόμενα νομικά επιχειρήματα υπέρ του κάθε πολέμου, εντείνεται. Ιδίως δε ο —μείζων— πόλεμος του Ιράκ του 2003, είναι ο πλέον αμφιλεγόμενος πόλεμος της εικοσαετίας. Δεδομένης επιπλέον της φθίνουσας διεθνούς συναίνεσης στους πολέμους, η νομιμοποίηση στην ηθική της διάσταση (legitimacy) εξασθενεί σε σχέση με την πρώτη δεκαετία (1991-2000). Κατ' επέκταση, το παράδειγμα ενός “κακού προηγούμενου” εντός του πλαισίου μιας ευρύτερης μονομερούς και αυθαίρετης αμερικανικής πολιτικής κατά τη δεύτερη περίοδο, ενισχύει μια τάση αναθεώρησης του διεθνούς δικαίου και/ή δραστηκής αποδυνάμωσης αν όχι πλήρους *de facto* κατάργησής του, προς μια κατεύθυνση επικράτησης ενός άτυπου “δικαίου του ισχυρού”.

Το θεωρητικό υπόβαθρο των πολέμων της περιόδου 1991-2000 εμπεριέχει κοινές συνιστώσες με το αντίστοιχο της περιόδου 2001-2010. Σύμφωνα με αυτά τα θεωρητικά υπόβαθρα, οι ΗΠΑ πρέπει να διατηρήσουν την παγκόσμια “ευεργετική” πρωτοκαθεδρία τους. Οφείλουν επίσης να διαφυλάξουν και να διαδώσουν ανά τον κόσμο —δεδομένες— δυτικές αξίες. Κατ' επέκταση οι ΗΠΑ οφείλουν να λειτουργούν εντός των πλαισίων της διεθνούς κοινότητας, αναλαμβάνοντας μόνο περιορισμένες υποχρεώσεις έναντι αυτής. Οι ΗΠΑ, όπως τους επιτρέπει και τους επιβάλλει η θέση του παγκόσμιου υπερ-κυρίαρχου, επιφυλάσσονται ρητά, να λειτουργούν κατά την κρίση τους μονομερώς. Στη δεύτερη περίοδο εντούτοις, πραγματοποιείται ένα ποιοτικό άλμα προς μια επιθετικότερη εξωτερική πολιτική. Η ποιοτική αυτή μεταβολή δεν προκύπτει μόνον από τη ρητά διατυπωμένη σημασία που αποδίδουν το θεωρητικό και ιδεολογικό υπόβαθρο στη μονομέρεια, την πρόληψη, τη στρατιωτική ισχύ, την ασφάλεια από την τρομοκρατία κτλ., αλλά από μια νομική και ιδεολογική ανάγνωση της διεθνούς πολιτικής, η οποία διαστέλλοντας δεδομένες έννοιες, τείνει να επαναπροσδιορίσει τις διεθνείς σχέσεις προς όφελος μιας παγκόσμιας υπερ-κυριαρχίας των ΗΠΑ.

Τα εξετασθέντα ποσοτικά χαρακτηριστικά, η έκταση και η ένταση της νομικής ασάφειας, το συρρικνωμένο μέγεθος των συμμαχιών και της γενικότερης διεθνούς συναίνεσης, όπως και το διαφοροποιημένο θεωρητικό υπόβαθρο των πολέμων της περιόδου 2001-2010, καταδεικνύουν μια σαφή ποσοτική και εν μέρει ποιοτική αύξηση της μονομέρειας και της επιθετικότητας της πολιτικής των ΗΠΑ μετά το 2001. Κατ' επέκταση, στη δεύτερη περίοδο (2001-2010) παρατηρείται ενίσχυση του χαρακτήρα αυτοσκοπού της στρατιωτικής ισχύος, αυξημένη νομιμοποίηση από τη μεριά των ΗΠΑ στη χρήση του πολέμου ως οργάνου πολιτικής, και σαφώς αυξημένος ρόλος του στρατού σε εθνικές και διεθνείς υποθέσεις. Συνεπώς, ο милитаризμός της εν λόγω περιόδου προκύπτει εντεινόμενος και μερικώς καινοφανής.

Στο επόμενο κεφάλαιο εξετάζεται η παγκοσμιοποιημένη επιτήρηση των ΗΠΑ και

συμμάχων τους. Επιχειρείται μια σύγκριση της —ήδη παγκόσμιας— επιτήρησης της δεκαετίας 1991-2001, με την ποιοτικά αναβαθμισμένη και πιο εκτεταμένη —όπως θα διαπιστωθεί— επιτήρηση του πολέμου “κατά της τρομοκρατίας” της περιόδου 2001-2010.

Κεφάλαιο 3: η παγκοσμιοποιημένη κρατική επιτήρηση

3.1 Εισαγωγή

Τα γεγονότα της 11/9 λειτούργησαν ως καταλύτης για την παγκοσμίου κλίμακας αναβάθμιση, ένταση και επέκταση της επιτήρησης. Σύμφωνα με τον D. Murakami Wood “εάν η δεκαετία του 1990 ήταν η δεκαετία της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, η διαδικασία επέκτασης μιας νεοφιλελεύθερης οικονομικής τάξης πέρα από τα εκβιομηχανισμένα έθνη σε ολόκληρο τον πλανήτη, τότε ο μετά 11/9 κόσμος έχει καταστήσει πιο διακριτή την παγκοσμιοποίηση της ασφάλειας και της επιτήρησης”.¹ Στις ΗΠΑ, το κλίμα έπειτα από τις επιθέσεις επέτρεψε τη δημόσια υποστήριξη προγραμμάτων παρακολούθησης από πολιτικούς, κρατικούς αξιωματούχους και άλλους. Μεταξύ άλλων, ψηφίστηκαν νόμοι (USA PATRIOT Act – 2001, Homeland Security Act – 2002) για τη διευκόλυνση της κρατικής επιτήρησης, αναδιοργανώθηκαν οι κρατικές υπηρεσίες με προτεραιότητα την εθνική ασφάλεια, και πραγματοποιήθηκαν δεσμεύσεις οικονομικής και πολιτικής υποστήριξης για νέα προγράμματα επιτήρησης και εγχειρήματα συνεργασίας δημοσίου και ιδιωτικού τομέα για την παροχή ασφάλειας.² Αμέσως μετά τις επιθέσεις επιχειρήθηκε να συμπεριλάβει η κρατική επιτήρηση τους ίδιους τους πολίτες ως —συνεπίκουρους— επιτηρητές.³ Την περίοδο που ακολούθησε άνοιξε μια συζήτηση για τις δημοκρατικές ελευθερίες. Συγκεκριμένα, ιδίως εξαιτίας των νέων αντιτρομοκρατικών νομοθεσιών, τέθηκε ένα ζήτημα “εκχώρησης της ελευθερίας για χάρη της ασφάλειας”.⁴ Το 2005 αποκαλύφθηκε ότι ο πρόεδρος Bush είχε δώσει εντολή για παρακολουθήσεις Αμερικανών πολιτών άνευ εντάλματος. Το 2013 οι αποκαλύψεις του πρώην τεχνικού της NSA Edward Snowden περί παγκόσμιων προγραμμάτων παρακολούθησης τεραστίων διαστάσεων, προκάλεσε μείζονες αντιδράσεις διεθνώς.

Βάσει των παραπάνω διατυπώνεται το ερώτημα του *αν και κατά πόσο η μορφή που έλαβε η επιτήρηση κατά τη δεκαετία 2001-2011 έβλαψε τις ελευθερίες των πολιτών στα δημοκρατικά κράτη, και κατ' επέκταση αν και κατά πόσο αλλοίωσε τον φιλελεύθερο χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης.* Για τον σκοπό αυτό πραγματοποιείται καταρχάς παράθεση των σχετικών θεωρητικών μοντέλων και παροχή του ορισμού της επιτήρησης που θα χρησιμοποιηθεί. Ακολουθούν ειδική αναφορά στον παγκοσμιοποιημένο χαρακτήρα της σύγχρονης επιτήρησης, και ειδική αναφορά στη σημασία της

1 D. Murakami Wood, “Globalization and surveillance”, στο K. Ball, K. D. Haggerty και D. Lyon (επιμ.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, London – New York, Routledge, 2012, σ. 333.

2 T. Monahan, “Surveillance and terrorism”, στο *ίδιο*, σ. 285.

3 Το Υπουργείο Δικαιοσύνης για παράδειγμα, εξήγγειλε το πρόγραμμα “Terrorism Information and Prevention System” (TIPS), σύμφωνα με το οποίο υπάλληλοι όπως ταχυδρόμοι και τεχνικοί όφειλαν να αναφέρουν οτιδήποτε ύποπτο εντόπιζαν στα σπίτια στα οποία εισερχόντουσαν. Βλ. στο *ίδιο*, σ. 288. Το πρόγραμμα TIPS τελικά απερρίφθη.

4 Y. Abu-Laban, “The politics of surveillance, Civil liberties, human rights and ethics”, στο *ίδιο*, σ. 424.

τεχνολογίας στην επιτήρηση. Εν συνεχεία πραγματοποιείται μια ποσοτική και ποιοτική σύγκριση χαρακτηριστικών της επιτήρησης στις δεκαετίες 1991-2000 και 2001-2010. Αναλυτικότερα, καταγράφονται και εξετάζονται μια σειρά από τεχνικά προγράμματα παρακολούθησης, οι αλλαγές στις υπηρεσίες ασφαλείας και συναφείς αυξήσεις δαπανών, καθώς και οι αλλαγές στην επιτήρηση των μετακινήσεων και των μεταφορών, όπως και στην επιτήρηση των συναλλαγών. Η σημασία της νέας επιτήρησης αναδεικνύεται στις επιπτώσεις επί των δικονομικών εγγυήσεων που εξετάζονται στη συνέχεια. Τέλος, διερευνάται η δύσκολη και διφορούμενη σχέση της παγκοσμιοποιημένης επιτήρησης με τον ιδιωτικό τομέα, και συγκεκριμένα με μείζονες πολυεθνικές εταιρείες. Βάσει αυτών, πραγματοποιείται κριτική αξιολόγηση των θεωριών επιτήρησης και διεξαγωγή συμπερασμάτων ως προς τη μεταβολή του φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης.

3.2 Οι θεωρίες της επιτήρησης

Η επιτήρηση έχει αντιμετωπιστεί ποικιλοτρόπως σε θεωρητικό επίπεδο. Ο Μ. Σαματάς καταγράφει τους ακόλουθους τύπους σύγχρονης επιτήρησης:

1. την κρατική επιτήρηση, όπου χρησιμοποιείται η υψηλή τεχνολογία,
2. την ιδιωτική επιτήρηση για εμπορικούς λόγους ή για λόγους ασφαλείας,
3. τον “Συνοπτισμό”, ήτοι την παρακολούθηση διάσημων προσώπων μέσω των “Media”,
4. τον “Μαζοπτισμό”, ήτοι την παρακολούθηση καθημερινών ανθρώπων που παίρνουν μέρος σε “reality shows”,
5. τον “Αυτοπτισμό”, μια διαδικασία αυτο-προστατευτικής επιτήρησης από τα μέλη της οικονομικής και της πολιτικής ελίτ, τα οποία αγοράζουν από ιδιωτικές εταιρείες υπηρεσίες προστασίας από την παρακολούθηση, προκειμένου να προστατεύσουν την ιδιωτικότητά τους.⁵

Σύμφωνα με τον Σαματά, στην ύστερη νεωτερικότητα και τον πληροφοριακό καπιταλισμό, κατέστη εφικτή χάρη στην υψηλή τεχνολογία η ταχεία συγκέντρωση, διάδοση και επεξεργασία πληθώρας πληροφοριών και συνεπώς προσωπικών δεδομένων.⁶ Ως εκ τούτου, το κρατικό

5 M. Samatas, *Surveillance in Greece, from Anticommunist to Consumer Surveillance*, New York, Pella, 2004, σ. 153. Στις περιπτώσεις 3 και 4 η “κλασική” επιτήρηση αντιστρέφεται: Ο παρατηρούμενος είναι αυτός που επιβάλλει το πρότυπο συμπεριφοράς του στον παρατηρητή.

6 Η τεχνολογία έχει διττό χαρακτήρα, καθώς επιτρέπει επιπλέον και την προστασία της ιδιωτικής ζωής. Το πρόβλημα της προστασίας των προσωπικών δεδομένων έγκειται σε ένα βαθμό στις γνώσεις, τον χρόνο και το χρήμα που

πανοπτικό⁷ μονοπώλιο τερματίστηκε από την αυξανόμενη κερδοσκοπική επιτήρηση, από διάφορους τύπους ιδιωτικής επιτήρησης, από την υπερεθνική κατασκοπική επιτήρηση όπως το ECHELON, ακόμη και από την εμπορική δορυφορική επιτήρηση όπως το GPS. Έπειτα από τις επιθέσεις της 11/9, το κράτος στις ΗΠΑ και σε όλες τις δυτικές κοινωνίες ενίσχυσε τον αντιτρομοκρατικό του πανοπτισμό, αξιοποιώντας επιπλέον κάθε είδους ιδιωτική επιτήρηση. Η καταναλωτική επιτήρηση εύκολα μετατρέπεται σε αντιτρομοκρατική, καθώς έπειτα από τις τρομοκρατικές επιθέσεις όλοι οι τύποι μη κρατικής επιτήρησης, δύναται να χρησιμοποιηθούν από το κράτος και το υπερ-κράτος για “αντιτρομοκρατικούς” σκοπούς.⁸

Το παρόν κεφάλαιο, αφορά στην *κρατική επιτήρηση και ειδικά στην παγκοσμιοποιημένη μορφή της*. Στα λοιπά είδη επιτήρησης πραγματοποιείται αναφορά στον βαθμό που το απαιτούν η θεωρητική σαφήνεια και η πραγματολογική εξέταση της επιτήρησης πριν και μετά την 11/9. Ως κρατική επιτήρηση⁹ δύναται να ορισθεί η παρακολούθηση συμπεριφορών και καταστάσεων από μια κρατική εξουσία, προκειμένου να καθίσταται εφικτή μια άσκηση πολιτικής, διαμορφώνοντας βάσει δεδομένων προτύπων τις ίδιες ή άλλες συμπεριφορές και καταστάσεις.¹⁰ Κατ' επέκταση, η επιτήρηση συνδέεται οργανικά με την καταστολή και την ποινική διαδικασία.¹¹ Η επιτήρηση αν και φαίνεται να αποκτά νέα χαρακτηριστικά έπειτα από την 11/9, αναβαθμιζόμενη κατά την A. Ceyhan σε “παγκόσμια πολιτική τεχνολογία”,¹² αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό κάθε κρατικής οντότητας. Οι δομές επιτήρησης πολλαπλασιάζονται και ισχυροποιούνται διαρκώς, από την πρώτη

διαθέτει κανείς προκειμένου να προστατεύσει τον εαυτό του.

7 Εκ του όρου “Πανοπτικόν” τον οποίον μετέλθε ο M. Foucault. Ο καίριος αυτός για την επιτήρηση όρος εξηγείται εν συνεχεία.

8 Samatas, *ό.π.*, σ. 149.

9 Ο Lyon αντιλαμβάνεται ως επιτήρηση “κάθε συστηματική, τακτική και εστιασμένη προσοχή σε προσωπικά δεδομένα για έναν συγκεκριμένο σκοπό”, όπως αποτελούν η διοίκηση, η επιρροή, ή οι παροχές. Βλ. D. Lyon, “Surveillance, Snowden, and Big Data: Capacities, consequences, critique”, *Big Data & Society*, τόμ. 1, τχ. 13, Ιούλιος-Δεκέμβριος 2014, σ. 2.

10 Εφεξής η λέξη “επιτήρηση” θα χρησιμοποιείται με την ανωτέρω ευρεία θεωρητική έννοια. Όπου θα γίνεται λόγος για την εκτός θεωρητικού πλαισίου, απλή πράξη της παρακολούθησης, θα χρησιμοποιείται η λέξη “παρακολούθηση”. Ο ορισμός αυτός της κρατικής επιτήρησης περιλαμβάνει περιπτώσεις παρακολούθησης στις οποίες εξυπηρετούνται αλλότριοι σκοποί, και στις οποίες ο στόχος παρακολούθησης δεν αποτελεί επίσης στόχο μεταβολής συμπεριφοράς.

11 Δεδομένης της άρρηκτης σχέσης της επιτήρησης με την καταστολή, και της σύγκλισης εσωτερικών (ποινική καταστολή) και εξωτερικών πολιτικών (πολεμικές επιχειρήσεις ή επιχειρήσεις μυστικών υπηρεσιών) στα πλαίσια του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”, θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν στην έρευνα φαινόμενα όπως το κέντρο κράτησης στο Γκουαντανάμο, τα σκάνδαλα βασανιστηρίων στις φυλακές Αμπού Γκράμπ και οι διεθνείς παρακρατικές επιχειρήσεις της CIA. Κεντρικός άξονας της έρευνας θα έπρεπε να αποτελεί η νομική και η φιλοσοφική εξέταση στοιχείων όπως το καθεστώς κράτησης “παράνομων μαχητών (unlawful combatants)” και οι τεχνικές ανάκρισης των τελευταίων και όχι μόνο. Ενδεχόμενη περιστολή ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών έπειτα από την 11/9, είτε εξαιτίας παρανομιών είτε εξαιτίας κατάλληλης μεταβολής του σχετικού νομικού πλαισίου, θα ενίσχυε το επιχείρημα υπέρ της εξασθένησης του φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης κατά τον 21ο αιώνα. Ενώ έχουν γραφθεί πολλά σχετικά, δεν έχει πραγματοποιηθεί ουσιαστικά επικέντρωση στον εν λόγω χαρακτήρα. Τα έργα μελετητών διαφορετικών ειδικοτήτων, όπως μεταξύ άλλων ο G. Agamben, ο K. Δουζίνας, η J. Butler, ο D. Gregory, η C. Kennedy-Pipe, ο N. Rengger, και η F. Jones θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη σχετική βάση μιας τέτοιας μελέτης, η οποία υπερβαίνει τους σκοπούς της παρούσης διατριβής.

12 A. Ceyhan, “Surveillance as biopower”, στο Ball, Haggerty και Lyon, *ό.π.*, σ. 39. Η έμφαση του γράφοντος.

νεωτερικότητα, έως το σύγχρονο κράτος.

Προκειμένου να αποδοθεί από μελετητές η κοινωνία της επιτήρησης, χρησιμοποιήθηκε αρχικά το δυστοπικό¹³ μυθιστόρημα του George Orwell, 1984.¹⁴ Εδώ, οι πολίτες της μελλοντικής χώρας ονόματι Ωκεανίας, παρακολουθούνται εντός των οικιών τους από μια “τηλεοθόνη”. Πρόκειται για μια συσκευή η οποία εκπέμπει ήχο, προβάλλει εικόνες και ταυτοχρόνως καταγράφει συμπεριφορές εντός του οπτικού της πεδίου. Δεν υπάρχει τρόπος να γνωρίζει κανείς πότε παρακολουθείται, κάτι που ενδέχεται να συμβαίνει διαρκώς. Η “τηλεοθόνη” δύναται να σιγαστεί ως έναν βαθμό, όχι όμως και να απενεργοποιηθεί.¹⁵ Μόνο τα υψηλά ιστάμενα μέλη του κόμματος διατηρούν το προνόμιο της απενεργοποίησης.¹⁶ Η απενεργοποίηση πέραν του ημιώρου ωστόσο, δεν είναι συνετή κίνηση.¹⁷ Στους δημόσιους χώρους υπάρχουν αναρτημένες αφίσες με τη μορφή ενός μυστακοφόρου άνδρα και την επιγραφή: “Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΑΔΕΛΦΟΣ¹⁸ ΣΕ ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΕΙ”.¹⁹ Πέρα από την εμφανή παρακολούθηση υπάρχει και η κεκαλυμμένη, όπως τα κρυμμένα μικρόφωνα.²⁰ Η μαζική παρακολούθηση πραγματοποιείται από την “αστυνομία σκέψης”.²¹ Η τελευταία λειτουργεί ως όργανο ενός ολοκληρωτικού κράτους που μετέρχεται την επιτήρηση πρωτίστως προκειμένου για τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης και της ευπείθειας. Η επιτήρηση αφορά κυρίως στη μεσαία και την ανώτερη τάξη,²² και όχι τόσο στην πλειοψηφούσα τάξη των προλεταρίων.²³

Όπως αναφέρει ο D. Kammerer, το έργο αυτό αποτελεί τη διασημότερη πολιτισμική έκφραση του φόβου της επιτήρησης και έναν ισχυρό προάγγελο του δυνητικού ολοκληρωτισμού κάθε σύγχρονου γραφειοκρατικού κράτους. Σε συζητήσεις περί επιτήρησης είναι συνήθης η αναφορά στον “Μεγάλο Αδελφό”. Δεδομένα στοιχεία του μυθιστορήματος, όντας παρόντα στη σύγχρονη καθημερινότητα μοιάζουν να δικαιώνουν τον Orwell. Οι κάμερες σε ανοιχτούς χώρους, σε χώρους εργασίας και σε εμπορικά κέντρα, θυμίζουν τις “τηλεοθόνες” και τα κρυμμένα μικρόφωνα του 1984. Επιπλέον, η κοινωνική διαίρεση και ο κοινωνικός αποκλεισμός ενισχύονται, η ιδιωτικότητα και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια διαβρώνονται ή μηδενίζονται, ενώ διεξάγεται διαρκής

13 Ο νεολογισμός “δυστοπία” αποτελεί μετάφραση της αγγλικής λέξης “dystopia”, η πατρότητα της οποίας ανήκει στον J.S. Mill. Η δυστοπία ευρισκόμενη στον αντίποδα της “ουτοπίας”, σημαίνει έναν ανεπιθύμητο ή τρομακτικό κόσμο του μέλλοντος.

14 Το μυθιστόρημα εκδόθηκε το 1949.

15 G. Orwell, 1984, μεταγενέστερη έκδοση, London, Penguin Books, 2008, σ. 4-5.

16 Στο ίδιο, σ. 176.

17 Στο ίδιο, σ. 179.

18 “Ο μεγάλος αδελφός” αποτελεί το αρχέτυπο του πατερναλιστικού-ολοκληρωτικού ηγέτη-δικτάτορα. Η αναφορά στο παχύ μουστάκι του άνδρα, κατά πάσα πιθανότητα παραπέμπει στον Στάλιν.

19 Orwell, ό.π., σ. 3.

20 Στο ίδιο, σ. 123.

21 Στο ίδιο, σ. 4-5.

22 Τα “εξωτερικά” και τα “εσωτερικά” μέλη του κόμματος.

23 Η μεγάλη πλειονότητα των προλεταρίων δεν είχε καν “τηλεοθόνες” εντός των οικιών. Ακόμα και η πολιτική αστυνομία δεν ασχολούνταν ιδιαίτερα με τους προλεταρίους. Βλ. Orwell, ό.π., σ. 75.

πόλεμος, ο “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας”.²⁴

Εξέχουσα σημασία στην περί επιτήρησης συζήτηση εξακολουθεί να κατέχει —παρά την ασκηθείσα κριτική— το θεωρητικό μοντέλο επιτήρησης του Μ. Foucault, το επονομαζόμενο “Πανοπτικόν”.²⁵ Ο Foucault συνδέει την ανάπτυξη της επιτήρησης με νεωτερικές εξελίξεις όπως με την αύξηση του πληθυσμού, τις τεχνολογικές μεταβολές του παραγωγικού συστήματος και τον καταμερισμό της εργασίας.²⁶ Η ανάπτυξη των πειθαρχικών συστημάτων αποτέλεσε την αντίστροφη όψη της καθιέρωσης ενός ξεκάθαρα, κωδικοποιημένου, τυπικά εξισωτικού νομικού πλαισίου, και ενός κοινοβουλευτικού και αντιπροσωπευτικού καθεστώτος. Όπως χαρακτηριστικά γράφει: ο “(...) ‘Διαφωτισμός’ που ανακάλυψε τις ελευθερίες, εφηύρε και τις πειθαρχίες”.²⁷

Οι δομές επιτήρησης ως κεντρικός πυλώνας της κρατικής εξουσίας, οφείλουν να είναι σχεδιασμένες με τρόπο που να μεγιστοποιεί την αποτελεσματικότητα. Σύμφωνα με τον Foucault, ένα “(...) τέλειο πειθαρχικό σύστημα θα επέτρεπε, με μία και μόνη ματιά τη διαρκή παρακολούθηση των πάντων. Ένα κεντρικό σημείο θα ήταν ταυτόχρονα και πηγή φωτός που θα τα φώτιζε όλα, και χώρος σύγκλισης όλων όσων θα έπρεπε να μαθευτούν: κάτι τέλειο, που τίποτα δεν του διαφεύγει και κέντρο προς το οποίο στρέφονται όλα τα βλέμματα”.²⁸ Ο Foucault υιοθετεί ως θεωρητικό μοντέλο το *Πανοπτικόν* του J. Bentham, ένα αρχιτεκτονικό σχέδιο μιας κατασκευής επιτήρησης μεγίστου αποτελεσματικότητας. Το Πανοπτικόν είναι κατασκευασμένο ούτως ώστε να επιτρέπει την παρακολούθηση πολλών από έναν μόνον επιτηρητή. Ο επιτηρούμενος δεν έχει δυνατότητα επικοινωνίας με τους ομοίους του, και δύναται μόνον να βλέπει το σημείο από το οποίο παρακολουθείται. Με τα λόγια του Foucault, ο επιτηρούμενος αποτελεί “(...) αντικείμενο μιας πληροφόρησης, [αλλά] ποτέ υποκείμενο επικοινωνίας”. Το πλήθος εδώ αντικαθίσταται, από τη μεν άποψη του φύλακα από μια σύναξη χωριστών ατομικοτήτων, μια πολλαπλότητα αριθμήσιμη και ελέγξιμη, και από τη δε άποψη των κρατουμένων από μια μοναξιά εγκάθειρκτη και επιτηρούμενη. Ο κρατούμενος βιώνει και εμπεδώνει μια διαρκή εις βάρος του κατάσταση έκθεσης. Η παρακολούθηση δεν είναι συνεχής, αλλά *δυναμικά πάντα παρούσα*. Με άλλα λόγια η ορατή εξουσία είναι *ανεξέλεγκτη*. Το γεγονός αυτό επιτρέπει την *αυτόματη λειτουργία της εξουσίας*. Η εις γνώση του ατόμου έκθεσή του σε ένα πεδίο ορατότητας, το ωθεί να επωμισθεί το ίδιο τους καταναγκασμούς της εξουσίας. Το άτομο δηλαδή, προσαρμόζει τις επιταγές της εξουσίας αυθόρμητα στον εαυτό του. Η σχέση εξουσίας εσωτερικεύεται, και το άτομο παίζει ταυτόχρονα

24 D. Kammerer, “Surveillance in literature, film and television”, στο Ball, Haggerty και Lyon, *ό.π.*, σ. 100.

25 D. Lyon, “The search for surveillance theories”, στο D. Lyon (επιμ.), *Theorizing Surveillance, The panopticon and beyond*, Willan Publishing, Devon, Cullompton, 2006, σ. 4. Σημειώνεται ότι ο Foucault έκανε λόγο για το Πανοπτικόν το 1975.

26 Φουκώ, *ό.π.*, σ. 290.

27 Στο *ίδιο*, σ. 291.

28 Στο *ίδιο*, σ. 231.

αμφότερους τους ρόλους του επιτηρητή και του επιτηρούμενου, αποτελώντας τη βάση της ίδιας του της καθυπόταξης. Με αυτόν τον τρόπο η εξουσία απεγκλωβίζεται από τα υλικά της βάρη, παράγοντας σταθερά, βαθιά, εφάπαξ κεκτημένα και αποτελέσματα απείρων προεκτάσεων. Ο Foucault μιλά για νίκη της εξουσίας δίχως μάχη, για μια “νίκη εκ των προτέρων εξασφαλισμένη”.²⁹

Το Πανοπτικόν πρέπει να νοείται ως ένα γενικευμένο πρότυπο λειτουργίας, ως ένας τρόπος καθορισμού των σχέσεων της εξουσίας με την καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Πρόκειται για το διάγραμμα του μηχανισμού εξουσίας στην πιο ιδανική του μορφή, για “έναν τύπο πολιτικής τεχνολογίας που μπορεί και πρέπει να διαχωρίζεται από κάθε εξειδικευμένη χρήση”.³⁰ Η εφαρμογή του σχήματος του Πανοπτικού επιτρέπει την τελειοποίηση της άσκησης της εξουσίας, καθώς δύναται να περιορίσει τον αριθμό εκείνων που ασκούν την εξουσία, και ταυτόχρονα να πολλαπλασιάσει τον αριθμό εκείνων στους οποίους ασκείται η εξουσία.³¹ Ο Foucault αντιλαμβάνεται την πειθαρχία, ως μια ενωτική τεχνική μέθοδο η οποία με ελάχιστη δαπάνη, “περιορίζει τη δύναμη του σώματος ως ‘πολιτική’ δύναμη, και τη μεγιστοποιεί ως ωφέλιμη δύναμη”.³²

Οι K.D. Haggerty και R.V. Ericson αντλώντας από το έργο των G. Deleuze και F. Guattari υποστηρίζουν ότι πραγματοποιείται μια σύγκλιση των πάλαι ποτέ διακριτών συστημάτων παρακολούθησης, συγκροτούσα ένα “ψηφιδωτό παρακολούθησης”. Το ψηφιδωτό αυτό λειτουργεί αφαιρώντας τα ανθρώπινα σώματα από τις χωρικές τους συντεταγμένες και τα ξεχωρίζει σε μια σειρά διακριτών ροών. Οι ροές αυτές συναρμολογούνται εκ νέου σε διακριτούς “σωσίες δεδομένων”, οι οποίοι δύναται να εξετασθούν ενδελεχώς και να αποτελέσουν στόχο επέμβασης.³³

Τα “ψηφιδωτά” συνίστανται σε μια πολλαπλότητα ετερογενών αντικειμένων, η ενότητα των οποίων προκύπτει αποκλειστικά από την κοινή τους λειτουργία ως “λειτουργική οντότητα”. Αποτελούν διακριτές ροές μιας ουσιαστικά δίχως όρια σειράς άλλων φαινομένων, όπως ανθρώπων, σημάτων (signs), χημικών ουσιών, γνώσεων και θεσμών. Κάθε οντότητα απαρτίζεται από διαφορετικά φαινόμενα και διαφορετικές διαδικασίες που λειτουργούν συντονισμένα. Κάθε ψηφιδωτό απαρτίζεται με τη σειρά του από άλλα διακριτά και επίσης πολλαπλά ψηφιδωτά.³⁴ Η επιτήρηση ξεκινά από τη δημιουργία ενός χώρου σύγκρισης και την εισαγωγή ανακοπών στις ροές που πηγάζουν από το ανθρώπινο σώμα ή κυκλοφορούν εντός αυτού. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν οι έλεγχοι για ναρκωτικά που επεμβαίνουν σε ροές χημικών ουσιών, η φωτογραφία που

29 Στο ίδιο, σσ. 266-268.

30 Στο ίδιο, σ. 271. Η έμφαση του γράφοντος.

31 Στο ίδιο, σ. 272.

32 Στο ίδιο, σ. 290. Η έμφαση του γράφοντος.

33 K.D. Haggerty και R.V. Ericson, “The surveillant assemblage”, *British Journal of Sociology*, τόμ. 51, τχ. 4, Δεκέμβριος 2000, σ. 606.

34 Στο ίδιο, σ. 608.

συλλαμβάνει ροές αντανακλώμενων φωτεινών κυμάτων, και οι ανιχνευτές ψεύδους που συγκρίνουν ροές αναπνοής, παλμών και ηλεκτρισμού. Το σώμα αποτελεί από μόνο του ένα ψηφιδωτό αποτελούμενο από μυριάδες συστατικά μέρη και διαδικασίες που αναλύονται προκειμένου να παρατηρηθούν.³⁵

Το ψηφιδωτό επιτήρησης υφίσταται ως *δυναμικότητα ενυπάρχουσα στις διασταυρώσεις των διάφορων μέσων που δύναται να συνδεθούν για ποικίλους σκοπούς*. Αυτού τους είδους οι διασυνδέσεις δύναται να είναι διαφοροποιημένες, ανάλογα με τον βαθμό στον οποίον έχουν *ad hoc* χαρακτήρα ή είναι καθιερωμένες. Οι Haggerty και Ericson τονίζουν τον αναδυόμενο και ασταθή χαρακτήρα του ψηφιδωτού επιτήρησης προκειμένου να επισημάνουν την αποδυνάμωση των παραδοσιακών στρατηγικών αντιμετώπισης της ποσοτικής αύξησης της επιτήρησης. Η πολλαπλότητα, η αστάθεια και η απουσία διακριτών ορίων ή κρατικών τμημάτων του ψηφιδωτού, δεν επιτρέπει την αποσυναρμολόγησή του μέσω απαγόρευσης μιας ανεπιθύμητης τεχνολογίας. Επιπλέον το ψηφιδωτό δεν καταπολεμάται μέσω άσκησης κριτικής σε μια γραφειοκρατία ή σε έναν θεσμό.³⁶

Οι Haggerty και Ericson μετέρχονται ως μεταφορά για την επιτήρηση *την έννοια του ριζώματος*. Στη βοτανική το ρίζωμα αποτελεί έναν υπόγειο κορμό με πολλαπλές ρίζες και πολλαπλούς θαλλούς.³⁷ Οι G. Deleuze και F. Guattari μετέλθαν τον όρο ρίζωμα ως γενικό θεωρητικό μοντέλο. Σύμφωνα με τον S. O'Sullivan:

“το ρίζωμα αποτελεί ένα σύστημα, ή αντι-σύστημα, δίχως κέντρο ούτε κανένα κεντρικό οργανωτικό μοτίβο. Αποτελεί ένα επίπεδο σύστημα στο οποίο τα δεσμικά σημεία μπορούν, και είναι, συνδεδεμένα το ένα με το άλλο με *μη ιεραρχικό τρόπο*. Ένα ρίζωμα τότε προάγει εγκάρσιες συνδέσεις και επικοινωνίες μεταξύ ετερογενών τοποθεσιών και γεγονότων. Στην πραγματικότητα το ρίζωμα, τελικά, *απαρτίζεται όχι από σημεία αλλά από τις γραμμές μεταξύ των σημείων αυτών*. Το ρίζωμα αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα επινόησης μιας έννοιας. Στη διευρυμένη έννοιά του δύναται επίσης να γίνει κατανοητό ως *αναπαράσταση* μιας νέας ‘εικόνας σκέψης’ επειδή μας επιτρέπει να σκεφτούμε διαφορετικά, εν προκειμένω να σκεφτούμε διαφορετικά και σε αντίθεση ως προς δομές τύπου ρίζας ή δένδρου, οι οποίες (...) είναι πανταχού παρούσες εντός της δυτικής σκέψης και κουλτούρας.”³⁸

35 Στο ίδιο, σσ. 612-613.

36 Στο ίδιο, σ. 609.

37 Είδος ριζώματος αποτελεί η πιπερόριζα (τζίντζερ).

38 S. O'Sullivan, *Art Encounters Deleuze and Guattari, Thought Beyond Representation*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York, Palgrave Macmillan, 2006, σσ. 12-13. Το διαδίκτυο αποτελεί χαρακτηριστικό

Το ρίζωμα αντιδιαστέλλεται σε δενδροειδή συστήματα, ήτοι, τα φυτά εκείνα με βαθιά δομή ριζών τα οποία μεγαλώνουν κατά μήκος διακλαδώσεων γύρω από τον κορμό.³⁹ Στο ρίζωμα δεν παρατηρούνται ρήγματα διαχωρίζοντα δομές ή τέμνοντα μια δομή. Αντίθετα ένα ρίζωμα, παρόλο που ενδέχεται να καταστραφεί ή να διαρραγεί σε δεδομένο σημείο, εν συνεχεία θα επανέλθει ούτως ή άλλως στις γραμμές του, και ακολούθως σε άλλες γραμμές.⁴⁰ Κατά τους Haggerty και Ericson, η μεταφορά του ριζώματος τονίζει δύο χαρακτηριστικά του ψηφιδωτού επιτήρησης, αφενός την εντυπωσιακή μεγέθυνσή του μέσω επεκτεινόμενων χρήσεων, και αφετέρου την ισοπεδωτική του επίδραση στις ιεραρχίες.⁴¹ Μια ριζωματική οριζοντίωση της ιεραρχίας της επιτήρησης συνεπάγεται την αυξημένη παρακολούθηση ομάδων που παλαιότερα δεν παρακολουθούνταν τακτικά.⁴²

Σημαντική έννοια της μετά το Πανοπτικό θεωρίας της επιτήρησης αποτελεί επιπλέον η *προσομοίωση*.⁴³ Ο W. Bogard γράφει ότι κατά τον Jean Baudrillard, η προσομοίωση αποτελεί “την αναπαραγωγή του αληθινού σύμφωνα με το μοντέλο του”. Οι προσομοιώσεις δεν “αναπαριστούν” τόσο αληθινά συμβάντα, όσο κατασκευάζουν υποθετικά συμβάντα, για συγκεκριμένα πλαίσια ελέγχου.⁴⁴ Όπως αναφέρει ο Bogard, ο Baudrillard θεωρεί ιστορικά παρωχημένο το πειθαρχικό μοντέλο του Πανοπτικού. Η πειθαρχία που επιβάλλεται από την “πανοπτική” επιτήρηση μετεξελίσσεται πλέον σε ένα γενικό “σύστημα αποτροπής”, στο οποίο η υποταγή σε ένα κεντρικό βλέμμα καθίσταται μια γενικευμένη κωδικοποίηση της εμπειρίας, η οποία δεν αφήνει χώρο για απόκλιση από το μοντέλο της. Στις μετά Πανοπτικές κοινωνίες η υποκειμενικότητα δεν παράγεται από την επιτήρηση υπό τη συμβατική έννοια της ιεραρχικής παρατήρησης, αλλά από κώδικες που αποσκοπούν στην αναπαραγωγή του υποκειμένου εκ των προτέρων.⁴⁵ Το ψηφιδωτό παρακολούθησης, όπως έχει διαμορφωθεί στις κοινωνίες ελέγχου, λειτουργεί όλο και περισσότερο ως σύστημα αποτροπής το οποίο διαχειρίζεται τις άυλες λειτουργίες των δικτύων.⁴⁶

Ο Bogard ερμηνεύοντας τον Baudrillard, υποστηρίζει ότι στις κοινωνίες ελέγχου δεν πραγματοποιείται ουσιαστικά εξαφάνιση της αναπαράστασης ως δύναμης, αλλά μετατροπή αυτής σε “‘προσομοιωμένη’ αναπαράσταση”.⁴⁷ Η εξουσία δεν εξαφανίζεται αλλά καθίσταται μια

παράδειγμα ριζώματος. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 13.

39 Haggerty, *ό.π.*, σ. 614.

40 G. Deleuze – F. Guattari, *Capitalisme et Schizophrénie, Mille Plateaux*, Paris, Les Éditions de Minuit, 1980, σ. 16.

41 Haggerty, *ό.π.*, σ. 614. Επισημαίνεται ότι οι Haggerty και Ericson τονίζουν τη σημασία της αγοράς στην επιτήρηση, τόσο σε ό,τι αφορά στην προώθηση τεχνολογικών επιτήρησης από ιδιωτικές εταιρείες, όσο και στη χρήση των δεδομένων που προκύπτουν με σκοπό το κέρδος.

42 *Στο ίδιο*, σ. 606.

43 Ο έλεγχος μέσω προσομοίωσης περιλαμβάνει πρακτικές όπως η εκτίμηση κινδύνου (risk assessment), η δημιουργία προφίλ (profiling), η εξόρυξη δεδομένων (data-mining) και η χρηματοοικονομική κερδοσκοπία. Βλ. W. Bogard, “Simulation and post-panopticism”, στο Ball, Haggerty και Lyon, *ό.π.*, σ. 33. Εκτενέστερη αναφορά στη δημιουργία προφίλ και την εξόρυξη δεδομένων στο υποκεφάλαιο 3.4 του παρόντος κεφαλαίου.

44 Παράδειγμα αποτελούν τα ψηφιακά παίγνια εκπαίδευσης στρατιωτών. Βλ. *στο ίδιο*, σσ. 30-31.

45 Παραδείγματα αποτελούν η γενετική μηχανική και η κλωνοποίηση. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 35.

46 *Στο ίδιο*, σ. 36.

47 Παράδειγμα αποτελεί η εικονική πραγματικότητα. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 35.

“προσομοιωμένη εξουσία”, όχι πλέον επενδυμένη στο πραγματικό και αναπαριστανόμενη από αυτό, αλλά μάλλον αναπαραγόμενη σε κώδικες και μοντέλα. Κατ' επέκταση οι ορατοί χώροι του Πανοπτικού καθίστανται τα “ορυχεία δεδομένων (data mines)” και τα “σύννεφα πληροφοριών (information clouds)” των μεταπειθαρχικών κοινωνιών, τα οποία δεν είναι προσβάσιμα μέσω θυρών, κλειδαριών και κλειδιών, αλλά μέσω κωδικών πρόσβασης, αριθμών “pin” και εργαλείων αποκρυπτογράφησης. Οι δυνάμεις επαλήθευσης, ευρισκόμενες πλέον πέραν της “κρίσης αληθείας” που χαρακτηρίζουν την “πανοπτική” μηχανή λειτουργούν εκτενέστερα, *ούσες προηγούμενες αντί επόμενες των γεγονότων*. Σε αυτό το πνεύμα ανάγνωσης του Baudrillard, ο Bogard χαρακτηρίζει τον “μεταμοντέρνο έλεγχο ως ‘προσομοιωμένη επιτήρηση’, ή επιτήρηση ως κατασκευή μοντέλου”. *Η απόλυτη έκφραση της επιτήρησης συνίσταται στην κατασκευή ενός μοντέλου του πλήρους φάσματος απροόπτων μιας προκαθορισμένης σειράς γεγονότων και στον έλεγχο αυτών*. Κάθε εκτυλισσόμενη διαδικασία που λαμβάνει χώρα εντός καθορισμένου πλαισίου παραμέτρων θα εξετάζεται ενδελεχώς και θα ερμηνεύεται εκ των προτέρων. Αυτό αποτελεί απώτερο στόχο των κατασκευαστών συστημάτων εικονικής εκπαίδευσης, τεχνολογιών κλωνοποίησης και τεχνητής νοημοσύνης. Όπως τονίζει ο Bogard, διακύβευμα εν προκειμένω καθίσταται “η αρχή της πραγματικότητας” και όχι η ίδια η πραγματικότητα. Στις κοινωνίες ελέγχου η επιτήρηση δεν κυριαρχείται αποκλειστικά από μια επιταγή αναπαράστασης της πραγματικότητας, αλλά αποσκοπεί στην κατασκευή και την εφαρμογή μοντέλων. Πριν απ' όλα παρακολουθείται “η πληροφορία επί της λειτουργίας του μοντέλου”, και όχι το αναπαρασταθέν γεγονός.⁴⁸

Ο Baudrillard σύμφωνα με τον Bogard υποστηρίζει ότι η κατάρρευση της “αρχής αληθείας” στην προσομοίωση, *αντιστρέφει την αιτιότητα του “πανοπτικού” ελέγχου. Στην πραγματικότητα αντιστρέφεται ολόκληρη η αιτιώδης λογική της πειθαρχίας, στον βαθμό που αποτελεί έναν μηχανισμό κρίσης*. Στην πειθαρχική μηχανή η επαλήθευση προέχει της κρίσης. Ενώ στοχεύει στη δημιουργία αυτόματης υπακοής, δεν παύει να αντιδρά σε γεγονότα, παρατηρώντας, αναγνωρίζοντας και κατηγοριοποιώντας τα προτού μεταδώσει τις σχετικές πληροφορίες στις αρχές, οι οποίες και θα αξιολογήσουν την απώτερη σημασία τους. Στις κοινωνίες ελέγχου ωστόσο, η κρίση είναι πολύ πιο προληπτική. Το μοντέλο προσομοίωσης συγκροτεί την παραγωγή και το νόημα του γεγονότος, και προβαίνει σε κρίση εκ των προτέρων. Η όποια νομική λειτουργία της επιτήρησης στον σύγχρονο κοινωνικό έλεγχο πιθανότατα έγκειται στην εκτέλεση της ποινής, η οποία ιδανικά προηγείται της ανακοίνωσης μιας ετυμηγορίας, η οποία δεν απαιτεί ουδεμία διαδικασία επαλήθευσης.⁴⁹

Η επιτήρηση σύμφωνα με τον A. Giddens αποτελεί πρωτεύουσας σημασίας συστατικό του έθνους-κράτους. Τα έθνη-κράτη διαφέρουν θεμελιωδώς απ' τα παραδοσιακά, σε ό,τι αφορά στη

48 Στο ίδιο, σ. 35.

49 Ο Bogard υποστηρίζει ότι οι υποθέσεις του Baudrillard σχετικά με τον έλεγχο προσομοίωσης είναι σκοπίμως υπερβολικές και υποθετικές. Βλ. στο ίδιο, σ. 36.

μεγιστοποίηση της επιτήρησης που πραγματοποιούν.⁵⁰ Η επέκταση της επιτήρησης στη σύγχρονη πολιτική τάξη σε συνδυασμό με την αστυνόμευση της “απόκλισης”, μετασχηματίζουν ριζικά τη σχέση μεταξύ κρατικής εξουσίας και κυβερνωμένου πληθυσμού εν συγκρίσει με τα παραδοσιακά κράτη.⁵¹ Η ίδια η αποτελεσματικότητα της διακυβέρνησης εξαρτάται από τη δυνατότητα του κράτους να ασκεί αποτελεσματική επιτήρηση.⁵² Η διοικητική εξουσία εισχωρεί πλέον ολοένα και περισσότερο στην καθημερινή ζωή των πολιτών, ακόμη και στις πιο προσωπικές πτυχές της. Η τεχνολογία μεγεθύνει δραματικά τις δυνατότητες συλλογής και επεξεργασίας πληροφοριών, με αποτέλεσμα την εμφάνιση μιας υψηλής συγκέντρωσης κρατικής εξουσίας.⁵³ Η επιτήρηση πρέπει να θεωρείται ως μια μεγιστοποιημένη στο σύγχρονο κράτος, ανεξάρτητη πηγή ισχύος.⁵⁴

Ο Giddens επισημαίνει έναν διττό χαρακτήρα της επιτήρησης. Αφενός η επιτήρηση αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγμάτωση των πολιτικών δικαιωμάτων· αφετέρου η επέκταση της επιτήρησης απειλεί τα ίδια τα κόποις κεκτημένα πολιτικά δικαιώματα.⁵⁵ Η παροχή κοινωνικής πρόνοιας για παράδειγμα, δεν δύναται να οργανωθεί ή να χρηματοδοτηθεί παρά μόνο μέσω εκ του σύνεγγυς και λεπτομερούς παρακολούθησης περισσότερων παραμέτρων της ζωής των πολιτών, είτε πρόκειται για δικαιούχους πρόνοιας είτε όχι. Οι υπηρεσίες πρόνοιας και η εφορία, οφείλουν να γνωρίζουν ποιοι τελούν σε ανέχεια και ποιοι ευημερούν. Το σύνολο των συλλεχθέντων αυτών πληροφοριών, αποτελεί δυνητική πηγή ελευθερίας για εκείνους οι υλικές ανάγκες των οποίων καλύπτονται από προνοιακά προγράμματα. Δύναται όμως να αποτελέσει επιπλέον ένα μέσο ρύθμισης των δραστηριοτήτων των πολιτών σύμφωνα με τις πολιτικές δοξασίες των κυβερνώντων. Δεν είναι τυχαίο που ολοκληρωτικές κυβερνήσεις παρέχουν ενίοτε γενναιόδωρα προγράμματα πρόνοιας, την ίδια στιγμή που περιστέλλουν σημαντικά πολιτικά δικαιώματα.⁵⁶

Όπως επισημαίνει ο Giddens, η επιτήρηση συνδέεται άρρηκτα με έναν εγγενή κίνδυνο του έθνους-κράτους, την ανάδυση του ολοκληρωτισμού. Ο ολοκληρωτισμός αποτελεί κυρίως μια ακραία επικέντρωση στην επιτήρηση, αφιερωμένη στην εξασφάλιση των πολιτικών στόχων που οι αρχές εκτιμούν ότι οφείλουν αμέσως να διασφαλιστούν. Η επιτήρηση απαιτεί έναν πολλαπλασιασμό των τρόπων καταγραφής των πολιτών ενός κράτους, μέσω δελτίων ταυτότητας, αδειών και άλλων επισήμων εγγράφων, τα οποία οφείλουν να φέρονται και να χρησιμοποιούνται από τους πολίτες ακόμα και για τις πλέον συνηθισμένες δραστηριότητες. Αυτό αποτελεί τη βάση μιας διευρυμένης

50 A. Giddens, *The Nation State and Violence, Volume 2 of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Cambridge, Polity Press in association with Basil Blackwell, 1985, σ. 302.

51 Στο ίδιο, σ. 309.

52 Στο ίδιο, σ. 323.

53 Στο ίδιο, σ. 309.

54 Αυτό για τον Giddens πρέπει να αποτελεί μείζον ζήτημα κοινωνικής κριτικής. Βλ. Giddens, *The Nation State...ό.π.*, σ. 310. Η έμφαση του γράφοντος.

55 Στο ίδιο, σ. 319.

56 Στο ίδιο, σ. 309.

επιτήρησης των δραστηριοτήτων των πολιτών, η οποία διενεργείται από την αστυνομία και τους πράκτορές της.⁵⁷ *Η περιλαμβάνουσα αυξανόμενη αστυνόμευση επιτήρηση, τείνει να καθίσταται τρομοκρατία.* Η αστυνόμευση σε αυτή την περίπτωση, συχνά μετέρχεται μεθόδους βασανισμού προκειμένου να αποσπασθούν ομολογίες, εντός πλαισίων, όπου τα εγκλήματα περιλαμβάνουν την υιοθέτηση αποκλινόντων πολιτικών αντιλήψεων αντί για συγκεκριμένες παραβιάσεις του νόμου. Ακόμα σημαντικότερες είναι οι δυνατότητες της αστυνομίας ή των παραστρατιωτικών δυνάμεων να χρησιμοποιούν την τεχνολογία βιομηχανοποιημένου πολέμου ενάντια σε έναν άοπλο ή φτωχά εξοπλισμένο πληθυσμό. Ο Giddens σε αντιδιαστολή με την H. Arendt, ισχυρίζεται ότι εν προκειμένω ο τρόμος δεν σχετίζεται με έναν αυτοσκοπό πρόκλησης φόβου, παρά μάλλον εκφράζει την ακρότητα της “απόκλισης” που αποδίδεται σε εκείνους που περιορίζονται, από τους οποίους η έξωθεν πλειονότητα πρέπει να προστατευθεί.⁵⁸ Ο ολοκληρωτισμός δεν αφορά σε ένα είδος κράτους, αλλά σε ένα είδος διακυβέρνησης. Κατ’ επέκταση, *ουδέν είδος έθνους-κράτους στον σύγχρονο κόσμο είναι απολύτως εξασφαλισμένο από το ενδεχόμενο ολοκληρωτικής διακυβέρνησης.*⁵⁹

Έπειτα από τις επιθέσεις της 11/9 και τον συνεπαγόμενο “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας” εντάθηκε η συζήτηση περί *παγίωσης μιας κατάστασης εκτάκτων μέτρων*. Ο G. Agamben κάνει λόγο για μια μόνιμη “κατάσταση εξαίρεσης”. Ο όρος αυτός ανάγεται στον C. Schmitt, ο οποίος είχε ορίσει ότι “[κ]υρίαρχος είναι εκείνος ο οποίος αποφασίζει για την κατάσταση εξαίρεσης (Ausnahmezustand)”.⁶⁰ Η ιδέα της έκτακτης ανάγκης που καθίσταται κανόνας, υιοθετήθηκε από τον W. Benjamin.⁶¹ Σύμφωνα με τον Agamben:

“η κατάσταση εξαίρεσης τείνει όλο και περισσότερο να παρουσιάζεται ως το κυρίαρχο παράδειγμα διακυβέρνησης στη σύγχρονη πολιτική. Ο μετασχηματισμός αυτός ενός προσωρινού και έκτακτου μέτρου σε τεχνική διακυβέρνησης απειλεί να μεταβάλλει ριζικά —και έχει ήδη, εκ των πραγμάτων, αισθητά μεταβάλλει— τη δομή και την έννοια της παραδοσιακής διάκρισης των συνταγματικών μορφών. Μάλιστα, σύμφωνα με αυτή την άποψη, η κατάσταση εξαίρεσης προβάλλει ως το κατώφλι της απροσδιοριστίας ανάμεσα στη δημοκρατία και στην απολυταρχία.”⁶²

Ο J. Douglas υποστηρίζει, ότι ο Agamben σε σύντομο άρθρο του 2008 όπου εξηγεί την άρνηση

57 Στο ίδιο, σσ. 302-303.

58 Στο ίδιο, σ. 304.

59 Στο ίδιο, σσ. 301-302.

60 C. Schmitt, *Politische Theologie, Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*, 8η έκδοση, Berlin, Duncker & Humblot, 2004, σ. 13.

61 G. Agamben, *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford California, Stanford University Press, 1998, σσ. 11-12.

62 G. Agamben, *Κατάσταση Εξαίρεσης...*ό.π., σσ. 13-14.

μετάβασής του στις ΗΠΑ εξαιτίας των νέων μέτρων ασφαλείας, υπονοεί ότι οι σύγχρονες τεχνικές ασφαλείας και επιτήρησης αναδύονται ως *το νέο υπόδειγμα της κατάστασης εξαίρεσης, όπου η εξαίρεση κατέστη ο κανόνας*.⁶³ Ο Agamben στο εν λόγω άρθρο διατείνεται ότι τα τελευταία χρόνια έχει επιχειρηθεί να πεισθεί και να αποδεχθεί το κοινό εκείνα τα “μέσα ελέγχου τα οποία θεωρούνταν πάντοτε εξαιρετικά και δεόντως απάνθρωπα.”⁶⁴ Ο κρατικός έλεγχος επί των ατόμων μέσω ιχνηλάτησης ηλεκτρονικών συσκευών, όπως οι πιστωτικές κάρτες και τα κινητά τηλέφωνα, έχει λάβει πρωτοφανείς διαστάσεις. Δεν είναι ωστόσο εφικτό να ξεπεραστεί ένα δεδομένο όριο στον έλεγχο και τη χειραγώγηση των σωμάτων *δίχως αυτό να σημάνει την είσοδο σε μια νέα βιοπολιτική*⁶⁵ εποχή. Σύμφωνα πάντα με τον Agamben, ο Foucault είχε ονομάσει την κατάσταση αυτή *σταδιακή αποκτήνωση*⁶⁶ του ανθρώπου μέσω εφαρμογής των πλέον εξελιγμένων τεχνολογιών.⁶⁷

Έκαστη θεωρητική προσέγγιση της επιτήρησης συμβάλλει σε διαφορετικό βαθμό στην κατανόηση του φαινομένου. Η διερεύνηση της κρατικής επιτήρησης στις υπό εξέταση περιόδους, θα επιτρέψει μια κριτική αξιολόγηση των ανωτέρω προσεγγίσεων.

3.3 Η παγκοσμιοποίηση της επιτήρησης

Εντός συνθηκών παγκοσμιοποίησης, οι διάφορες μορφές επιτήρησης αποκτούν υπόσταση παγκόσμιων ροών πληροφοριών. Κατά συνέπεια γίνεται λόγος για “παγκοσμιοποίηση της επιτήρησης”.⁶⁸ Τα παγκόσμια ηλεκτρονικά δίκτυα όπως το διαδίκτυο και η τηλεφωνία εξυπηρετούν τις υπηρεσίες πληροφοριών ως έτοιμες τεχνολογικές υποδομές παρακολούθησης,⁶⁹ ασχέτως αν δεν προορίζονται γι' αυτό. Καθοριστική σημασία στην κρατική επιτήρηση διαδραματίζουν ως κύριος παγκόσμιος δρών, οι ΗΠΑ. Οι ΗΠΑ εξάγουν και επιβάλλουν το δικό τους πρότυπο επιτήρησης σε ολόκληρο σχεδόν τον κόσμο. Κατ' επέκταση, έχουν μια μοναδική ως προς την έκταση και την

63 J. Douglas, “Disappearing Citizenship: surveillance and the state of exception”, *Surveillance & Society*, τόμ. 6, τχ. 1, 2009, σ. 36.

64 Η έμφαση του γράφοντος.

65 Ο όρος “βιοπολιτική” χρησιμοποιείται με την έννοια που του προσέδωσε ο Foucault. Η βιοπολιτική εστιάζει στον έλεγχο της βιολογικής ζωής των πληθυσμών, μέσω της παρέμβασης σε παράγοντες όπως η αναπαραγωγή, οι γεννήσεις, η θνησιμότητα, το επίπεδο υγείας, το προσδόκιμο ζωής και η μακροζωία, καθώς και μέσω της ρύθμισης αυτών. Βλ. M. Foucault, *The History of Sexuality, Volume 1: An Introduction*, New York, Pantheon Books, 1978, σ. 139.

66 Στην αγγλική μετάφραση του κειμένου του Agamben χρησιμοποιείται η λέξη “animalization”.

67 G. Agamben, “No to Biopolitical Tattooing”, *Communication and Critical/Cultural Studies*, τόμ. 5, τχ. 2 Ιούνιος 2008, σ. 201. Ο Agamben υποστηρίζει ότι το Γ' Ράιχ δύναται να θεωρηθεί νομικά ως μια κατάσταση εξαίρεσης διάρκειας δώδεκα ετών. Βλ. Agamben, *Κατάσταση...ό.π.*, σ. 13.

68 M. Los, “Looking into the future: surveillance, globalization and the totalitarian potential”, στο D. Lyon, *Theorizing...ό.π.*, σ. 71, D. Lyon, K.D. Haggerty και K. Ball, “Introducing surveillance studies”, στο Ball, Haggerty και Lyon, *ό.π.*, σ. 8, Wood, *ό.π.*, σ. 334, A. Mattelart, *The Globalisation of Surveillance*, Cambridge, Polity, 2010, όπως αναφέρεται στο Ben Hayes, “The surveillance-industrial complex”, στο *ίδιο*, σ. 169.

69 Wood, *ό.π.*, σ. 338.

ποιότητα δυνατότητα παγκόσμιας συγκέντρωσης και ανάλυσης πληροφοριών, καθώς και την αποκλειστικότητα διαχείρισής τους.⁷⁰ Αν και εξαιτίας δεδομένων περιορισμών ουδείς δρών είναι σε θέση να έχει την “απόλυτη εικόνα”,⁷¹ οι ΗΠΑ χάρη στην μοναδικά προνομιακή τους θέση βρίσκονται πολύ κοντά σε ένα “παγκόσμιο μονοπώλιο επιτήρησης”.

Η παγκοσμιοποίηση της επιτήρησης, εντοπίζεται ήδη στις αρχές του 20ου αιώνα, εδραιώθηκε κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, και εντάθηκε έπειτα από τις επιθέσεις της 11/9. Μια συνεργασία ανταλλαγής πληροφοριών των ΗΠΑ και του Ηνωμένου Βασιλείου της εποχής του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, ενισχύθηκε περαιτέρω επί Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Τον Σεπτέμβριο του 1945, ο πρόεδρος Truman υπέγραψε ένα άκρως απόρρητο μνημόνιο που αποτέλεσε βάση της μεταπολεμικής συνεργασίας ανταλλαγής πληροφοριών.⁷² Τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 1946 έλαβε χώρα μια άκρως απόρρητη σύνοδος στην οποία οι ΗΠΑ και οι χώρες της Βρετανικής Κοινοπολιτείας έφθασαν σε απόρρητη συμφωνία. Το 1948 υπεγράφη συμφωνία ανταλλαγής πληροφοριών SIGINT⁷³ μεταξύ των ΗΠΑ, του Ηνωμένου Βασιλείου, της Αυστραλίας, της Νέας Ζηλανδίας και του Καναδά, με το όνομα UKUSA.⁷⁴

Έπειτα από την 11/9 η εξαγωγή και η επιβολή του αμερικανικού προτύπου επιτήρησης, στηρίχθηκαν στην ανάδειξη της “ασφάλειας” σε πρώτιστο μέλημα των ΗΠΑ σε παγκόσμιο επίπεδο. Όπως υποστηρίζει η K. Gates, εξαιτίας του παγκόσμιου χαρακτήρα των απειλών κατά της ασφάλειας, οι ΗΠΑ θα συνεργαζόντουσαν ή θα εξανάγκαζαν σε συνεργασία άλλες χώρες,

70 Αυτό δεν σημαίνει ότι οι ΗΠΑ δεν μοιράζονται πληροφορίες με άλλους δρώντες, αλλά ότι ως ο ισχυρότερος αυτών είναι σε θέση να επιβάλλουν τους δικούς τους όρους. Με διαφορετικά λόγια, οι ΗΠΑ δεσμεύονται αποκλειστικά από τα όρια ισχύος τους ως προς το ποιες πληροφορίες θα μοιραστούν και με ποιον.

71 Πέρα από την —τουλάχιστον μέχρι στιγμής— αντικειμενική αδυναμία συλλογής του συνόλου των επιθυμητών πληροφοριών, η αποτελεσματικότητα των υπηρεσιών πληροφοριών περιορίζεται από παράγοντες όπως τα καταχωρηθέντα λανθασμένα ατομικά δεδομένα και ο υποκειμενισμός των αναλυτών, και γενικότερα από την ανεξέλεγκτη φύση του ανθρώπινου παράγοντα.

72 Η έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου δεν παρέχει περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με το εν λόγω μνημόνιο.

73 SIGINT: Signals intelligence. Πρόκειται για “[κ]ατηγορία πληροφοριών περιλαμβάνουσα είτε ξεχωριστά είτε σε συνδυασμό όλες τις πληροφορίες επικοινωνιών, τις ηλεκτρονικές πληροφορίες και τις πληροφορίες από σήματα ξένων ηλεκτρονικών διατάξεων, ανεξάρτητα από τον τρόπο μετάδοσής τους”. Βλ. “Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms 8 November 2010, (As Amended Through 15 February 2016), Joint Publication 1-02,” *Defense Technical Information Center*, [ιστότοπος], http://www.dtic.mil/doctrine/new_pubs/jp1_02.pdf, (ανάκτηση 6/3/2017, σ. 217 αρχείου pdf). Σημειώνεται ότι σε έγγραφο της NSA των αποκαλύψεων Snowden (2013), ως εγκεκριμένοι εταίροι SIGINT αναφέρονται οι εξής:

—δευτερεύοντες εταίροι: Αυστραλία, Καναδάς, Νέα Ζηλανδία, Ηνωμένο Βασίλειο. (κράτη μέλη της συμφωνίας UKUSA)

—τριτεύοντες εταίροι: Αλγερία, Αυστρία, Βέλγιο, Κροατία, Τσεχία, Δανία, Αιθιοπία, Φινλανδία, Γαλλία, Γερμανία, Ελλάδα, Ουγγαρία, Ινδία, Ισραήλ, Ιταλία, Ιαπωνία, Ιορδανία, Μακεδονία (ΠΓΔΜ), Ολλανδία, Νορβηγία, Πακιστάν, Πολωνία, Ρουμανία, Σαουδική Αραβία, Σιγκαπούρη, Ισπανία, Σουηδία, Ταϊβάν, Ταϊλάνδη, Τυνησία, Τουρκία, Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα. Επιπλέον αναφέρονται ως εταίροι οι συμμαχίες / πολυμερείς σχηματισμοί: AFSC (Afghanistan SIGINT Coalition), NATO, SSEUR (SIGINT Seniors Europe), και SSPAC (SIGINT Seniors Pacific).

Βλ. G. Greenwald, *No Place to Hide, Edward Snowden, the NSA & the Surveillance State*, Great Britain, Penguin Books, 2015, σ. 123.

74 G. Schmid, *REPORT on the existence of a global system for the interception of private and commercial communications (ECHELON interception system) (2001/2098(INI))*, European Parliament, Temporary Committee on the ECHELON Interception System, 11/7/2001, σσ. 59-61.

ανεξάρτητα από το αν οι τελευταίες είχαν ανάλογες προτεραιότητες. Η ασφάλεια αεροδρομίων, ο έλεγχος των συνόρων, η προστασία ζωτικών υποδομών, η ασφάλεια στον κυβερνοχώρο και η συνεργασία υπηρεσιών πληροφοριών, αποτέλεσαν τους μείζονες τομείς διαπραγμάτευσης για διεθνή συνεργασία και εναρμόνιση πολιτικών στον τομέα της ασφάλειας.⁷⁵ Το εξαγόμενο μοντέλο “ασφάλειας της πατρίδας” (homeland security)⁷⁶ των ΗΠΑ, πάντα κατά την Gates, ορίζεται και πρέπει να εξακολουθήσει να ορίζεται ως “μοναδικά ‘αμερικανικό’”, προκειμένου να προωθείται ως *μορφή εθνικής ταυτότητας*. Προκειμένου ωστόσο να εξυπηρετεί δεδομένες πολιτικές και οικονομικές στρατηγικές στον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας”, πρέπει επιπλέον να λαμβάνει με δεδομένους τρόπους παγκόσμιο χαρακτήρα. Για τον σκοπό αυτό οι ΗΠΑ έχουν ηγηθεί μιας προσπάθειας δημιουργίας ενός *παγκόσμιου μηχανισμού επιτήρησης*.⁷⁷ Πρόκειται για ένα *διάσπαρτο σύστημα παρακολούθησης και αναγνώρισης με σκοπό την εφαρμογή μιας αμερικανικού επίκεντρου πολιτικής συμπερίληψης ή αποκλεισμού σε παγκόσμια κλίμακα*.⁷⁸

Σύμφωνα με την Gates ο όρος “ασφάλεια της πατρίδας” κατέστη ο καθοριστικός όρος της εγχώριας πολιτικής των ΗΠΑ στην μετά 11/9 εποχή. Η εξέχουσα σημασία που κατέχει ως όρος αμερικανικός και συνδεδεμένος με την 11/9, οφείλεται εν μέρει στο γεγονός της ονομασίας που δόθηκε σε μια μείζονα κρατική υπηρεσία που ιδρύθηκε έπειτα από τις επιθέσεις, το “Υπουργείο Εσωτερικής Ασφάλειας των ΗΠΑ” (Department of Homeland Security/DHS). Ο όρος “homeland security” αφορά ωστόσο σε ένα ευρύτερο σύνολο πολιτικών και κρατικών στρατηγικών. Η Gates επικαλείται την A. Beresford, η οποία αντιλαμβάνεται τον όρο “ασφάλεια της πατρίδας” όχι ως έναν ουδέτερο όρο που αναφέρεται σε κρατικές πολιτικές και προγράμματα, αλλά σε *μια αμερικανική ιδεολογία. Πρόκειται για ένα μοναδικά αμερικανικό σύστημα πεποιθήσεων το οποίο υποστηρίζει προγράμματα ασφαλείας, όπως και πολιτικές δεσμεύσεις και αποφάσεις στα πλαίσια της μετά 11/9 εποχής*.⁷⁹ Η εν λόγω ιδεολογία τείνει να αποκλείσει εναλλακτικές προοπτικές, υποστηρίζοντας την επέκταση της κρατικής ασφαλείας και στρατιωτικών προγραμμάτων τα οποία δεν βελτιώνουν οπωσδήποτε την ποιότητα ζωής και δεν επιτυγχάνουν άλλους επιθυμητούς στόχους.⁸⁰ Η Gates διακρίνει μια ένταση ανάμεσα στην “ασφάλεια της πατρίδας” ως σύνολο ιδεών,

75 Η Gates τονίζει τον κερδοφόρο χαρακτήρα της επέκτασης του αμερικανικού μοντέλου ασφαλείας, για εταιρείες παροχής ασφαλείας ή εταιρείες τεχνολογιών ασφαλείας. Βλ. K. Gates, “The globalization of homeland security” στο Ball, Haggerty και Lyon, *ό.π.*, σ. 296.

76 Ο όρος “homeland security” μεταφράζεται συνήθως ως “εθνική ασφάλεια”. Εφεξής όταν δεν γίνεται αναφορά στο Υπουργείο Εσωτερικής Ασφάλειας των ΗΠΑ (Department of Homeland Security, DHS), προτιμάται ο όρος “ασφάλεια της πατρίδας”, δεδομένου ότι ο όρος “εθνική ασφάλεια” (κυριολεκτικά “national security”) είναι γενικότερος και στερείται το ειδικό βάρος της λέξεως “πατρίδα”. Όπως αναφέρει σχετικά ο Monahan “η έννοια της πατρίδας θα ηχούσε επικίνδυνα εθνικιστική προ της 11/9”. Βλ. Monahan, *ό.π.*, σ. 287. Η έμφαση του γράφοντος.

77 Η Gates θέτει την παγκοσμιοποιημένη επιτήρηση εντός ενός πλαισίου “κατάστασης εξαίρεσης” μεγάλου μέρους της οικουμένης.

78 Gates, *ό.π.*, σ. 293.

79 Στο *ίδιο*, σ. 294.

80 Η Gates αντιλαμβάνεται το νέο αμερικανικό μοντέλο “ασφάλειας της πατρίδας” ως επαναπροσδιορισμό των προγραμμάτων κοινωνικού κράτους σύμφωνα με τις απαιτήσεις των ιδιωτικοποιήσεων. Βλ. Gates, στο *ίδιο*, σ. 295.

πολιτικών και πρακτικών στο επίκεντρο της πολιτικής και της εθνικής ταυτότητας των ΗΠΑ στον πρώιμο 21ο αιώνα, και στις προσπάθειες αμφοτέρων των ΗΠΑ και της ιδιωτικής βιομηχανίας για παγκοσμιοποίηση της ασφάλειας.⁸¹

Η επιτήρηση κινείται σε μια κατεύθυνση παγκόσμιας ομογενοποίησης.⁸² Ιδιαίτερως εμφανής είναι η επέκταση τεχνολογιών ταυτοποίησης και παρακολούθησης στα λεγόμενα “έξυπνα σύνορα” (“smart borders”).⁸³ Σε δελτίο τύπου του Λευκού Οίκου του 2002 αναφέρεται σχετικά:

“Η Αμερική χρειάζεται ένα σύστημα διαχείρισης το οποίο να συμβαδίζει με το επεκτεινόμενο εμπόριο και ταυτόχρονα να προστατεύει τις ΗΠΑ και τα εδάφη τους από τις απειλές τρομοκρατικής επίθεσης, παράνομης μετανάστευσης, παρανόμων ναρκωτικών και άλλων λαθραίων εμπορευμάτων. Τα σύνορα του μέλλοντος οφείλουν να ενσωματώσουν ενέργειες στο εξωτερικό προκειμένου για τον ενδεδειγμένο έλεγχο αγαθών και ατόμων προ της άφιξής τους σε κυρίαρχο αμερικανικό έδαφος, και επιθεωρήσεις στα σύνορα καθώς και μέτρα εντός των ΗΠΑ προκειμένου να διασφαλιστεί συμμόρφωση με τις άδειες εισόδου και εισαγωγής. (...) Συμφωνίες με τους γείτονες, τους μείζονες εμπορικούς ετέρους και τον ιδιωτικό τομέα, θα επιτρέψουν εκτενή προληπτική εξέταση της κυκλοφορίας χαμηλού ρίσκου (low risk traffic), επιτρέποντας έτσι την κατεύθυνση περιορισμένων πόρων στην κυκλοφορία υψηλού ρίσκου (high risk traffic).⁸⁴ Η χρήση προηγμένης τεχνολογίας για την ιχνηλασία της κίνησης φορτίων και της εισόδου και εξόδου ατόμων, είναι ζωτική ως προς το έργο διαχείρισης της κίνησης εκατοντάδων εκατομμυρίων ατόμων, μεταφορών και οχημάτων.”⁸⁵

Ο D. Lyon έχει χαρακτηρίσει τη διαδικασία θέσπισης αυστηρότερων συστημάτων ασφάλειας συνόρων στα σημεία αναχώρησης πέραν των εδαφικών ορίων των κρατών ως “αποτοπικοποίηση”

81 Στο ίδιο, σ. 293.

82 Wood, *ό.π.*, σ. 341 και Gates *ό.π.*, σ. 297.

83 Στο ίδιο, σ. 297.

84 Οι όροι “κυκλοφορία χαμηλού ρίσκου” και “κυκλοφορία υψηλού ρίσκου” δεν διευκρινίζονται στο κείμενο και δεν είναι καθιερωμένοι. Στην αστυνομική ορολογία υπάρχει η χαμηλού ρίσκου ακινητοποίηση κυκλοφορούντος οχήματος (low-risk stop) και η υψηλού ρίσκου ακινητοποίηση κυκλοφορούντος οχήματος (high-risk stop). Στην πρώτη περίπτωση το όργανο δεν γνωρίζει τον βαθμό κινδύνου τον οποίον ενέχει η ενέργεια του ελέγχου, ενώ στη δεύτερη γνωρίζει ότι αντιμετωπίζει υψηλό κίνδυνο. Βλ. D. Grossi, “Risky Business: Tips on surviving the so-called low-risk traffic stop”, *PoliceOne.com*, [ιστότοπος], 27/7/2006, <https://www.policeone.com/patrol-issues/articles/250680-Risky-Business-Tips-on-surviving-the-so-called-low-risk-traffic-stop/>, (ανάκτηση 17/7/2016).

85 G.W. Bush, “Securing America's Borders Fact Sheet: Border Security”, *The White House president George W. Bush*, [ιστότοπος], 25/1/2002, <http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/01/print/20020125.html>, (ανάκτηση 1/11/2015).

(delocalization) των συνόρων”, κάτι το οποίο χαρακτηρίζει ως “ένα έξοχο δείγμα παγκοσμιοποιημένης επιτήρησης”.⁸⁶

Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην επικράτηση του αμερικανικού μοντέλου ασφαλείας διαδραμάτισε η Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι ΗΠΑ σε ορισμένες περιπτώσεις άσκησαν πίεση σε ευρωπαϊκές χώρες για την υιοθέτηση νέων πολιτικών ασφαλείας. Αμερικανικές δεξαμενές σκέψης (think tanks) άμυνας και ασφάλειας έχουν κατά καιρούς επεκτείνει την έννοια της πατρίδας (homeland) προς τα έξω, ώστε να περιλαμβάνει επιπλέον άλλες καθορισμένες περιοχές.⁸⁷ Ο Καναδάς και το Μεξικό δέχθηκαν ισχυρές πιέσεις προκειμένου να εναρμονίσουν τις πολιτικές συνοριακής τους ασφαλείας με εκείνες των ΗΠΑ. Η συνεργασία τους υπήρξε καίρια ως προς την επιτυχή εφαρμογή βιομετρικών⁸⁸ και άλλων τεχνολογιών παρακολούθησης κατά μήκος των συνόρων των ΗΠΑ.⁸⁹

Η διεθνής συναίνεση για την προτεραιότητα του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” εντούτοις, δεν είναι δεδομένη. Το 2009 για παράδειγμα, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο απέρριψε πρόταση υποχρεωτικής συνολικής σάρωσης του σώματος σε όλα τα ευρωπαϊκά αεροδρόμια. Ορισμένες ευρωπαϊκές πολιτικές ελίτ αντιστάθηκαν στην ανάδειξη της αντιτρομοκρατίας σε μείζον ζήτημα ασφαλείας. Σε μια περίπτωση, εκπρόσωπος αμυντικής δεξαμενής σκέψης του Ηνωμένου Βασιλείου πρόταξε ως πρώτιστη απειλή των ζωτικών υποδομών την κλιματική αλλαγή αντί της

86 Ο Lyon αναφέρει σχετικά την περίπτωση των πτήσεων από τον Καναδά προς τις ΗΠΑ, όπου δεδομένα επιβατών πρέπει να αποσταλούν εκ των προτέρων στο αεροδρόμιο του προορισμού. Βλ. D. Lyon, *Surveillance after September 11*, Cambridge, Polity, 2003, σσ. 109-110.

87 Παράδειγμα αποτελεί αναφορά του NATO του 2006, όπου η “υπερατλαντική πατρίδα” (transatlantic homeland) περιλάμβανε το σύνολο των ΗΠΑ, του Καναδά και της Ευρώπης. Βλ. Gates, *ό.π.*, σ. 296.

88 Ως βιομετρικές ορίζονται οι “αυτοματοποιημένες μέθοδοι αναγνώρισης ενός ατόμου βάσει μετρήσιμων βιολογικών (ανατομικών και φυσιολογικών) και συμπεριφορικών χαρακτηριστικών”. Ένα τυπικό βιομετρικό σύστημα απαρτίζεται από τα εξής ολοκληρωμένα συστατικά στοιχεία:

1. Αισθητήρα συλλογής δεδομένων και μετατροπής τους σε ψηφιακή μορφή
2. Αλγόριθμους επεξεργασίας σημάτων που πραγματοποιούν ποιοτικό έλεγχο και εξελίσσουν το βιομετρικό πρότυπο
3. Αποθήκη δεδομένων βάσει της οποίας πραγματοποιείται σύγκριση των νέων προτύπων
4. Αλγόριθμο αντιπαραβολής των νέων βιομετρικών προτύπων με ένα ή περισσότερα αποθηκευμένα πρότυπα
5. Διαδικασία λήψης αποφάσεων (αυτόματης ή μέσω ανθρώπινης συνδρομής), η οποία χρησιμοποιεί τα αποτελέσματα της αντιπαραβολής προκειμένου να ληφθεί απόφαση

Στα βιομετρικά χαρακτηριστικά περιλαμβάνονται τα δακτυλικά αποτυπώματα, το πρόσωπο, η ίριδα του ματιού, η φωνή, η υπογραφή και η γεωμετρία του χεριού. Βλ. *Biometrics Overview*, Executive Office of the President of the United States, National Science and Technology (NSTC), Committee on Technology, Committee on Homeland and National Security, Subcommittee on Biometrics, 7/8/2006, σσ. 1-2. Επισημαίνεται ότι η ίριδα του ματιού είναι πλέον εφικτό να αναγνωρισθεί από απόσταση τριών μέτρων. Βλ. A.M. Oostveen και D. Dimitrova, “Iris scanners can now identify us from 40 feet away”, *PHYS.ORG*, [ιστότοπος], 22/5/2015, <http://phys.org/news/2015-05-iris-scanners-feet.html>, ανάκτηση 13/7/2016. Μια ευρέως διαδεδομένη εφαρμογή της εν λόγω τεχνολογίας αποτελούν τα βιομετρικά διαβατήρια. Πρόκειται για ηλεκτρονικά έγγραφα ταυτοποίησης μέσω βιομετρικών χαρακτηριστικών, τα οποία αποθηκεύουν δεδομένα σε ένα μικροσκοπικό ολοκληρωμένο κύκλωμα (chip). Βλ. “Βιομετρικά χαρακτηριστικά”, *Διεύθυνση Διαβατηρίων*, [ιστότοπος], <http://www.passport.gov.gr/npc-periexomeno/npc-periexomeno/viometrika-xaraktiristika-diavatiriou.html>, ανάκτηση 17/7/2016.

89 Στο ίδιο, σ. 297.

τρομοκρατίας. Αντίστοιχα ο Διεθνής Οργανισμός Πολιτικής Αεροπορίας⁹⁰ κατέστησε τα περιβαλλοντικά ζητήματα και την κλιματική αλλαγή μείζονα “στρατηγικά ζητήματα”.⁹¹ Οι προσπάθειες των ΗΠΑ να επιβάλλουν στην Ευρώπη τις δικές τους πολιτικές σχετικά με επιβατικά και χρηματοπιστωτικά δεδομένα προσέκρουσαν σε αντιστάσεις. Το 2006 το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο ακύρωσε προσωρινή συμφωνία ανταλλαγής επιβατικών δεδομένων (passenger name record / PNR) με τις ΗΠΑ. Έκτοτε οι τελευταίες βρίσκονται σε σχετική διαπραγμάτευση με την ΕΕ.⁹² Σύμφωνα πάντα με την Gates, στο δεδομένο ζήτημα η ΕΕ ένωση υποτάχθηκε σε μεγάλο βαθμό στις ΗΠΑ. Τον Ιούνιο του 2006 αποκαλύφθηκε από τον αμερικανικό τύπο ότι η εδρεύουσα στο Βέλγιο Εταιρεία Παγκόσμιων Διατραπεζικών Χρηματοπιστωτικών Τηλεπικοινωνιών (SWIFT)⁹³ μετέδιδε κρυφά στις ΗΠΑ δεδομένα χρηματοπιστωτικών συναλλαγών στα πλαίσια αμερικανικού προγράμματος ιχνηλασίας της χρηματοδότησης της τρομοκρατίας.⁹⁴ Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ψήφισε υπέρ της παύσης της μετάδοσης χρηματοπιστωτικών δεδομένων στις ΗΠΑ, θεωρώντας την παραβίαση του ευρωπαϊκού νόμου.⁹⁵

Η παγκοσμιοποίηση της επιτήρησης δεν είναι συνολική ούτε αποκλειστική. Χώρες οι οποίες δεν έχουν τις καλύτερες διπλωματικές σχέσεις με τις ΗΠΑ, όπως η Κίνα και η Ρωσία, δεν παρέλειψαν να εισαγάγουν τις δικές τους αντιτρομοκρατικές νομοθεσίες έπειτα από τις επιθέσεις της 11/9.⁹⁶ Αυτό ωστόσο δεν σήμανε ότι οι χώρες αυτές κατέστησαν μέρος της υπό την ηγεσία των ΗΠΑ, παγκόσμιας επιτήρησης.⁹⁷ Οι εν λόγω χώρες αντιθέτως, αποτελούν αντικείμενα οργανωμένης παρακολούθησης από τις ΗΠΑ και τους συμμάχους τους.⁹⁸ Η Ρωσία, αν και χώρα δημοκρατικά εκλεγμένων κυβερνήσεων, πάσχει από έναν αυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης, ενώ η Κίνα κυβερνάται από μια μονοκομματική δικτατορία. Όπως είναι αναμενόμενο, σε τέτοιου είδους καθεστώτα ευδοκιμεί παραδοσιακά η επιτήρηση, η οποία ωστόσο επικεντρώνεται σε μεγάλο βαθμό στο εσωτερικό.⁹⁹ Στις χώρες αυτές η επιτήρηση συνδέεται στενά με τη λογοκρισία.

Στη Ρωσία υφίσταται γενικευμένη εσωτερική επιτήρηση, με βασικό στόχο τους πολιτικούς

90 International Civil Aviation Organization.

91 Gates, *ό.π.*, σ. 296.

92 Επισημαίνεται ότι το άρθρο της Gates φιλοξενείται σε συλλογικό έργο που εκδόθηκε το 2012.

93 Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication.

94 Terrorist Finance Tracking Program, TFTP.

95 Gates, *ό.π.*, σ. 298. Στις 8/7/2010 το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο υπερψήφισε μια νέα συμφωνία SWIFT. Βλ. S. Kierkegaard, “US war on terror EU SWIFT(ly) signs blank cheque on EU data”, *Computer Law & Security Review*, τόμ. 27, τχ. 5, Σεπτέμβριος 2011, σ. 457.

96 M. McCahill, “Crime, surveillance and media”, στο Ball, Haggerty και Lyon, *ό.π.*, σ. 247.

97 Βλ. υποσημείωση 65, σ. 13.

98 E.D. Cohen, *Mass Surveillance and State Control, The Total Information Awareness Project*, New York, Palgrave Macmillan, 2010, σ. 89.

99 Όπως χαρακτηριστικά είχε δηλώσει ο αξιωματούχος της FSB Gennadiy Zotov το 1998, το ρωσικό κράτος “πάντοτε μεριμνούσε ιδιαίτερα για την προστασία της χώρας από την εσωτερική εξέγερση, διότι η εσωτερική εξέγερση έχει υπάρξει για τη Ρωσία χειρότερη από κάθε στρατιωτική εισβολή”. Βλ. A. Soldatov και I. Borogan, “Russia's New Nobility, The Rise of the Security Services in Putin's Kremlin”, *Foreign Affairs*, 1/9/2010, <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2010-09-01/russias-new-nobility> , (ανάκτηση 21/7/2016).

αντιπάλους της κυβέρνησης και την ισλαμική τρομοκρατία. Η μυστική υπηρεσία FSB¹⁰⁰ έχει μέσω του δικτύου SORM¹⁰¹ εύκολη πρόσβαση σε τηλεφωνικές συνομιλίες και διαδικτυακές επικοινωνίες, με την αρωγή τηλεπικοινωνιακών παροχών.¹⁰² Στο στόχαστρο των μυστικών υπηρεσιών βρίσκονται επίσης τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, και γενικότερα οι διαδικτυακές αναρτήσεις.¹⁰³ Οι ρωσικές αρχές ελέγχουν δημόσιους υπολογιστές βιβλιοθηκών, σχολείων, ίντερνετ καφέ και ταχυδρομείων για λογισμικό που δύναται να παρακάμψει τις απαγορεύσεις πρόσβασης δεδομένων ιστότοπων. Έπειτα από το μπλοκάρισμα από τις αρχές του ιστότοπου YouTube εξαιτίας ενός βίντεο σε ολόκληρες περιοχές, οι εταιρείες YouTube, Twitter και Facebook προχώρησαν σε αυτολογοκρισία, εξαιτίας ενός φόβου πλήρους απαγόρευσης των υπηρεσιών τους εντός της Ρωσίας.¹⁰⁴ Η Μόσχα άσκησε πίεση στις διεθνείς εταιρείες κοινωνικής δικτύωσης να ενταχθούν στη ρωσική επικράτεια. Οι αποκαλύψεις Snowden προσέφεραν μια δικαιολογία στις ρωσικές αρχές να επιδιώξουν την υπαγωγή παγκόσμιων διαδικτυακών πλατφορμών όπως η Gmail και το Facebook στον ρωσικό νόμο.¹⁰⁵ Κάτι τέτοιο θα σήμαινε προστασία των δεδομένων τους από συλλογή τους από υπηρεσίες των ΗΠΑ, και πλήρη έκθεσή τους στις υπηρεσίες της Ρωσίας.¹⁰⁶

Στην Κίνα η επιτήρηση στοχεύει κυρίως σε αντιφρονούντες και μειονοτικούς αυτονομιστές. Το διαδίκτυο περιορίζεται αυστηρά. Μεταξύ άλλων, η πρόσβαση σε ιστότοπους όπως το YouTube, το Facebook, το Twitter, και η Wikipedia είναι αδύνατη, ενώ υφίστανται περιορισμοί στη μηχανή αναζήτησης Google. Το “Μεγάλο Τείχος Προστασίας της Κίνας”¹⁰⁷, είναι σύμφωνα με τον D. Anderson ενδεχομένως το πιο “εξελιγμένο σύστημα διαδικτυακής λογοκρισίας στον κόσμο.”¹⁰⁸ Η επόπτευση του διαδικτύου περιλαμβάνει παρακολούθηση και αποθήκευση δεδομένων γραπτών συνομιλιών, και ιστότοπων. Το γιγάντιο σύστημα επιτήρησης ονόματι “Χρυσή Ασπίδα”,¹⁰⁹ δύναται να παρακολουθήσει τους πολίτες στους δρόμους μέσω καμερών, τις τηλεφωνικές τους συνομιλίες, όπως και να ιχνηλατήσει τις καταναλωτικές τους συνήθειες. Αξιοσημείωτη επίσης, είναι η παρακολούθηση των μετακινήσεων των πολιτών μέσω ταυτοτήτων δευτέρας γενιάς. Το σύστημα

100 Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Ασφαλείας.

101 Το SORM (Σύστημα Επιχειρησιακών και Ερευνητικών Δράσεων) ανάγεται στη σοβιετική εποχή.

102 A. Soldatov και I. Borogan, “Russia’s Surveillance State”, *World Policy Journal*, τόμ. XXX, τχ. 3, Φθινόπωρο 2013, (Secrecy and Security), σ. 25.

103 Στο ίδιο, σσ. 26-27. Σύμφωνα με τους Soldatov και Borogan, η παρακολούθηση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης Facebook και Twitter αποτελεί πραγματική πρόκληση για τις υπηρεσίες, καθώς αυτά δεν εδρεύουν εντός ρωσικής επικράτειας. Βλ. στο ίδιο, σ. 28.

104 Επρόκειτο για το υποτιθέμενο προκλητικό για το Ισλάμ βίντεο “Η πραγματική ζωή του Μωάμεθ”, το οποίο θεωρήθηκε επικίνδυνο, ιδίως για την κυριαρχούμενη από μουσουλμάνους περιοχή του Βορείου Καυκάσου.

105 Κάτι τέτοιο θα πραγματοποιείτο είτε μέσω υπαγωγής των πλατφορμών στην ρωσική διαδικτυακή επικράτεια .ru, είτε μέσω εγκατάστασής τους εντός ρωσικής επικράτειας.

106 Soldatov και Borogan, *ό.π.*, σ. 28-29.

107 Great Firewall of China.

108 D. Anderson, “Splinternet, Behind the Great Firewall of China, Once China opened its door to the world, it could not close it again”, *acmqueue*, τόμ 10, τχ. 11, 30/11/2012, σ. 1.

109 Golden Shield. Το σύστημα χρησιμοποιήθηκε μεταξύ άλλων στους ολυμπιακούς αγώνες του 2008.

δύναται να συνδέσει όλες τις συλλεχθείσες πληροφορίες με βάσεις δεδομένων που περιέχουν ονόματα, φωτογραφίες, διευθύνσεις και ιστορικό εργασίας.¹¹⁰

Η φύση της διεθνούς διάστασης της επιτήρησης Ρωσίας και Κίνας διαφέρει από αυτήν των ΗΠΑ και των συμμάχων τους. Τα δύο κράτη χρησιμοποιούν διεθνείς οργανισμούς και οργανώσεις προκειμένου να προωθήσουν τα συμφέροντα των εθνικών μοντέλων επιτήρησης / λογοκρισίας τους, σε διεθνές επίπεδο.¹¹¹ Η Ρωσία επιδιώκει επίβλεψη και έλεγχο του διαδικτύου από τις τοπικές ή εθνικές αρχές, αντί από πολυεθνικές εταιρείες. Σε συνέδριο της ITU,¹¹² η Ρωσία επιχείρησε να βρει συμμάχους προκειμένου να αναβαθμίσει τον ρόλο της στον έλεγχο των τηλεπικοινωνιών, ενώ πρότεινε περιορισμό του δικαιώματος πρόσβασης στο διαδίκτυο σε περιπτώσεις που οι τηλεπικοινωνιακές υπηρεσίες χρησιμοποιούνται για “την παρέμβαση σε εσωτερικά ζητήματα ή την υπονόμευση της κυριαρχίας της εθνικής ασφάλειας, της εδαφικής ακεραιότητας και της δημόσιας ασφάλειας άλλων κρατών, ή προκειμένου να αποκαλυφθούν πληροφορίες ευαίσθητης φύσης”. Οι ρωσικές προτάσεις υπερψηφίστηκαν από 89 χώρες, όχι όμως από τις ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο, την Αυστραλία, τον Καναδά και τη Δυτική Ευρώπη.¹¹³ Η Ρωσία και ορισμένες πρώην σοβιετικές χώρες, έχουν επιδιώξει σε διεθνές επίπεδο την προώθηση πολιτικών, οι οποίες είναι συμβατές με τις εθνικές νομοθεσίες για την ασφάλεια των πληροφοριών. Η Κίνα υποστήριξε τον κυρίαρχο έλεγχο ενός εθνικού χώρου πληροφοριών, και επιπλέον πως ο παγκόσμιος κυβερνοχώρος πρέπει να κυβερνηθεί από διεθνείς θεσμούς υπό τον ΟΗΕ.¹¹⁴ Κίνα και Ρωσία δεν έχουν υπογράψει τη Σύμβαση για το έγκλημα στον Κυβερνοχώρο,¹¹⁵ αντιπροτείνοντας ρυθμίσεις μέσω του Οργανισμού Συνεργασίας της Σαγκάης.¹¹⁶

Τα μοντέλα επιτήρησης Ρωσίας και Κίνας έχουν εθνικό χαρακτήρα, σε αντίθεση με το αμερικανικό, το οποίο δίχως να εκχωρεί αμερικανική εθνική κυριαρχία έχει παγκόσμιο χαρακτήρα.

110 M. Samatas, “Surveillance in Athens 2004 and Beijing 2008: A Comparison of the Olympic Surveillance Modalities and Legacies in Two Different Olympic Host Regimes”, *Urban Studies*, τόμ. 48, τχ. 15, Νοέμβριος 2011, σσ. 3349, 3354.

111 R.J. Deibert και M. Crete-Nishihata, “Global Governance and the Spread of Cyberspace Controls”, *Global Governance* τόμ. 18, 2012, σ. 348.

112 International Telecommunications Union (Διεθνής Ένωση Τηλεπικοινωνιών).

113 Soldatov και Borogan, *ό.π.*, σ. 29. Με άλλα λόγια, οι ρωσικές προτάσεις απερρίφθησαν από τις χώρες που αποτελούν τη ραχοκοκαλιά της παγκοσμιοποιημένης επιτήρησης.

114 Deibert και Crete-Nishihata, *ό.π.*, σ. 346.

115 Convention on Cybercrime. Η σύμβαση επικεντρώθηκε στην προστασία των πνευματικών δικαιωμάτων, στις παραβιάσεις της ασφάλειας δικτύων και στη διαδικτυακή κατασκοπία, και επιχείρησε την προώθηση διεθνούς συνεργασίας μέσω εναρμόνισης ποινικών δικαίων και ερευνητικών και διωκτικών διαδικασιών ανά τον κόσμο. Βλ. N. Choucri και D. Goldsmith, “Lost in cyberspace: Harnessing the Internet, international relations, and global security”, *Bulletin of the Atomic Scientists*, τόμ. 68, τχ. 2, σ. 72.

116 Shanghai Cooperation Organization. Στον οργανισμό μετέχουν η Κίνα, η Ρωσία, το Καζακστάν, το Κιργιστάν, το Τατζικιστάν και το Ουζμπεκιστάν. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 72. Αναφερόμενοι στις διεθνείς πολιτικές της Ρωσίας και άλλων χωρών σχετικά με το διαδίκτυο, οι Soldatov και Borogan εκφράζουν έναν φόβο περί περαιτέρω τοπικής περιχαράκωσης (localization) του διαδικτύου. Όπως χαρακτηριστικά γράφουν, σύντομα θα επέλθει “βαλκανιοποίηση αυτού που κάποτε ήταν ένα παγκόσμιο διαδίκτυο”, τη θέση του οποίου θα καταλάβουν μια σειρά από εθνικά ή περιφερειακά διαδίκτυα. Βλ. Soldatov και Borogan, *ό.π.*, σ. 30.

Ως δίκτυα επιτήρησης διαφοροποιούνται και διακρίνονται από το δυτικό υπερ-δίκτυο επιτήρησης. Τα στοιχεία σχετικά με την παγκόσμια επιτήρηση που πραγματοποιούν η Ρωσία και η Κίνα είναι ελλιπή. Τα εν λόγω κράτη έχουν πρόσβαση σε υψηλή τεχνολογία, και μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο ότι συνεργάζονται με άλλα κράτη στον τομέα συλλογής πληροφοριών. Με διαφορετικά λόγια, μια κάποια πλανητική ροή πληροφοριών προς Ρωσία και Κίνα είναι αναμφισβήτητη. Εντούτοις, με δεδομένη την πολιτική, στρατιωτική, οικονομική και τεχνολογική υπεροχή των ΗΠΑ, η ρωσική παγκόσμια επιτήρηση και η κινεζική παγκόσμια επιτήρηση μάλλον υστερούν σημαντικά έναντι της δυτικής παγκοσμιοποιημένης επιτήρησης.

Κεντρικό ρόλο στη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη επιτήρηση διαδραματίζει η τεχνολογία. Ως εκ τούτου κρίνεται ακολούθως απαραίτητη μια ειδική αναφορά σε συγκεκριμένες βαρύνουσας σημασίας τεχνολογικές πτυχές της επιτήρησης.

3.4 Ιδιαίτερες τεχνολογικές πτυχές της σύγχρονης επιτήρησης

Η νέα επιτήρηση ανέδειξε την εξόρυξη δεδομένων, τη συλλογή μεγάλων δεδομένων, και τη συλλογή μεταδεδομένων. Τα αλληλένδετα αυτά στοιχεία, ως πρακτικές επιτήρησης ή ως τεχνολογίες, δεν αποτελούν κατ' ανάγκην καινοτομίες του 21ου αιώνα. Η επέκταση και η ένταση της χρήσης τους μετά την 11/9 ωστόσο, καθιστούν τις συνέπειες που συνδέονται ειδικά με τη χρήση των συγκεκριμένων τεχνικών, μείζονος σημασίας ως προς τη φύση της σύγχρονης επιτήρησης.

Εξόρυξη δεδομένων (data mining)

Η εξόρυξη δεδομένων περιλαμβάνει τη χρήση εργαλείων ανάλυσης δεδομένων για τον εντοπισμό μη γνωστών έγκυρων προτύπων και συσχετισμών, εντός μεγάλων πακέτων δεδομένων. Δεν αποτελεί απλώς συλλογή και διαχείριση δεδομένων, αλλά περιλαμβάνει επίσης ανάλυση και πρόβλεψη. Στο πλαίσιο της “ασφάλειας της πατρίδας” (homeland security) η εξόρυξη δεδομένων χρησιμοποιείται για τον εντοπισμό σχετικών με την τρομοκρατία ενεργειών, όπως οι μεταβιβάσεις χρημάτων και οι επικοινωνίες, καθώς και για τον εντοπισμό τρομοκρατών μέσω ταξιδιωτικών και μεταναστευτικών αρχείων. Η εξόρυξη δεδομένων δεν προσφέρει εκτίμηση της αξίας ή της βαρύτητας των προτύπων, έργο το οποίο οφείλει να αναλάβει ο χρήστης. Επιπλέον, ενώ η εξόρυξη δεδομένων εντοπίζει συνδέσεις μεταξύ συμπεριφορών και μεταβλητών, δεν εντοπίζει απαραίτητως αιτιώδη σχέση. Η επιτυχής εξόρυξη δεδομένων απαιτεί ειδικευμένους τεχνικούς και αναλυτές,

προκειμένου να συντάξουν την ανάλυση και να ερμηνεύσουν το παραχθέν αποτέλεσμα.¹¹⁷ Η σχετική έννοια της “κατάρτισης προφίλ” (profiling) αφορά στην προγνωστική εξόρυξη δεδομένων για τη διαπίστωση ύπαρξης επαναλαμβανόμενων προτύπων ή “προφίλ”, τα οποία επιτρέπουν την κατηγοριοποίηση ατόμων σε διακριτές κατηγορίες. Αρχικά πραγματοποιείται ανάλυση δεδομένων για τον εντοπισμό φαινομενικά σχετικών προτύπων, και εν συνεχεία περαιτέρω διερεύνηση για την ταυτοποίηση των στοιχείων που συμπίπτουν με τα πρότυπα. Εντός του πλαισίου της ασφάλειας, η “κατάρτιση προφίλ” χρησιμοποιείται γενικά προκειμένου να επιλεγεί μια ομάδα ανθρώπων, αντικειμένων ή ενεργειών, η οποία θεωρείται “χρήζουσα περαιτέρω προσοχής” ή “ειδική μεταχείριση”.¹¹⁸

Η αποτελεσματικότητα της εξόρυξης δεδομένων περιστελλεται από δεδομένους παράγοντες, την ποιότητα των δεδομένων, τη διαλειτουργικότητα (interoperability),¹¹⁹ τη χρήση των δεδομένων για σκοπούς διαφορετικούς από εκείνους για τους οποίους συνελέγησαν και την ιδιωτικότητα. Η ποιότητα των δεδομένων αφορά στην ακρίβεια και την επάρκεια των αναλυόμενων δεδομένων. Διπλά αρχεία, έλλειψη κριτηρίων για τα δεδομένα, παρωχημένα δεδομένα, και ανθρώπινο λάθος δυσχεραίνουν το έργο ακόμη και των πλέον εξελιγμένων τεχνικών εξόρυξης δεδομένων. Η διαλειτουργικότητα διακριτών βάσεων δεδομένων και διαφορετικών λογισμικών είναι απαραίτητη για την ταυτόχρονη έρευνα πολλαπλών βάσεων δεδομένων και για τη διασφάλιση συμβατότητας των ενεργειών διαφορετικών υπηρεσιών. Η χρήση δεδομένων για σκοπό διαφορετικό του αρχικού θεωρείται μείζων απειλή της εξόρυξης δεδομένων. Ένας πρωτεύων λόγος γι' αυτό είναι τα εσφαλμένα δεδομένα, τα οποία ενδέχεται να πλήξουν πέρα από την ιδιωτικότητα, ακόμη και τα ατομικά δικαιώματα προσώπων.¹²⁰ Οι ανησυχίες για απειλή ενάντια στην ιδιωτικότητα δεν περιορίζονται στην επέκταση της χρήσης των δεδομένων πέραν του αρχικού σκοπού, αλλά αφορά στα ίδια τα προγράμματα εξόρυξης δεδομένων.¹²¹ Σύμφωνα με τους G. González Fuster, S. Gutwirth και E. Ellyne, η “κατάρτιση προφίλ” αποτελεί μια επικίνδυνη πρακτική η οποία “δημιουργεί πολλαπλούς κινδύνους για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των ατόμων”, κάτι που δεν αφορά μόνο σε μια αποτελούσα στόχο μειονότητα ή στους κατά λάθος εμπλεκόμενους, αλλά σε “ολόκληρο τον πληθυσμό ο οποίος τίθεται εκ των πραγμάτων υπό γενική επιτήρηση”.¹²²

117 Seifert, *ό.π.*, CRS-1.

118 G. González Fuster, S. Gutwirth και E. Ellyne, *INEX Policy Brief NO. 10 / JUNE 2010, Profiling in the European Union: A high-risk practice*, INEX/International Peace Research Institute, Oslo – Centre for European Policy Studies, σ. 2.

119 Εν προκειμένω η δυνατότητα κοινής χρήσης διακριτών βάσεων δεδομένων και λογισμικού εξόρυξης από διαφορετικές υπηρεσίες.

120 Seifert, *ό.π.*, σσ. CRS-11 - CRS-13.

121 Στο *ίδιο*, σ. CRS-13. Μεταξύ εκείνων που θεωρούν ότι υφίσταται απειλή της ιδιωτικότητας, ορισμένοι θεωρούν ως επαρκείς τις τεχνικές λύσεις, ενώ άλλοι θεωρούν απαραίτητη τη νομική προστασία, βλ. στο *ίδιο*, σ. CRS-13.

122 González *ό.π.*, σ. 8.

Ο Lyon ορίζει ως “μεγάλα δεδομένα” τη “δυνατότητα αναζήτησης, συγκέντρωσης και διασταύρωσης μεγάλων συνόλων δεδομένων”. Τα εν λόγω δεδομένα συλλέγονται ποικιλοτρόπως από διαφορετικές πηγές,¹²³ και διακρίνονται από συγκεκριμένα κρίσιμα χαρακτηριστικά: παράγονται σε πραγματικό ή σχεδόν πραγματικό χρόνο, έχουν τεράστιο όγκο,¹²⁴ υψηλή ταχύτητα, μεγάλη ποικιλομορφία, δομημένη υπόσταση ή μη, εξαντλητικά ευρύ πεδίο που στοχεύει στη σύλληψη ολόκληρων “πληθυσμών συστημάτων”, υψηλή ανάλυση στοχεύουσα στη μέγιστη λεπτομέρεια, και δυνατότητα αναζήτησης βάσει ευρετηρίου. Επιπλέον, είναι σχεσιακού τύπου¹²⁵ με κοινά πεδία που επιτρέπουν τη σύνδεση διαφορετικών βάσεων δεδομένων, καθώς και ελαστικά και επεκτάσιμα. Κατά τον Lyon, το φαινόμενο της βασισμένης σε μεγάλα δεδομένα επιτήρησης, το οποίο αναπαριστά τη συρροή πολλών ρευμάτων, γίνεται καλύτερα κατανοητό ως μια “υγρή μορφή η οποία αλλάζει μονίμως χαρακτήρα, παρά ως ένα σχετικά συμπαγές σύνολο σχέσεων επιτήρησης, το οποίο θέτει και κυβερνά το υποκείμενο κατά έναν πειθαρχικό τρόπο.”¹²⁶ Τα μεγάλα δεδομένα αναπαριστούν μια συρροή εμπορικών και κυβερνητικών συμφερόντων.¹²⁷

Όπως υποστηρίζει ο Lyon, ορισμένες κρίσιμες τάσεις της επιτήρησης όπως η *εκθετική της αύξηση*, εντείνονται μέσω των μεγάλων δεδομένων. Οι συνήθειες καθημερινές ζωές καθίστανται όλο και πιο διάφανες σε μεγάλους οργανισμούς. Οι οργανισμοί από την άλλη τείνουν διαρκώς προς την αδιαφάνεια για τους επιτηρούμενους. Συν τοις άλλοις, η επέκταση της “ασφάλειας” στην καθημερινή ζωή διευρύνει την επιτήρηση από τις γειτονιές και τα ταξίδια σε μεγάλες μαζικές εκδηλώσεις. Η επιδίωξη “εθνικής ασφάλειας”¹²⁸ καλλιεργεί τα μεγάλα δεδομένα, ιδίως μέσω επιχειρήσεων πρόληψης παραβιάσεων ασφαλείας, οι οποίες λαμβάνουν τη μορφή μιας προληπτικής επιτήρησης. Αυτού του είδους η επιτήρηση περιγράφεται σχετικά ασαφώς από το DHS ως “σύνδεση των σημείων”. Η μαζική αδιάκριτη συλλογή δεδομένων στοχεύει μεταξύ άλλων στην *πρόβλεψη και την παρέμβαση πριν από συμπεριφορές, γεγονότα και διαδικασίες*. Οι προληπτικές προσεγγίσεις στην ασφάλεια και την αστυνόμευση, σταθερά αυξανόμενες από τη δεκαετία του 1990 και έντονα αυξανόμενες έπειτα από την 11/9, αποτελούν για τον Lyon ένα “γραφειοκρατικό κίνητρο υπερ-συλλογής δεδομένων”.¹²⁹

Ο Lyon διακρίνει τρεις καίριας σημασίας τρόπους κατά τους οποίους η εστίαση στα μεγάλα

123 Lyon, “Surveillance, Snowden...”, *ό.π.*, σ. 2.

124 Πρόκειται για όγκο της τάξεως των terabyte ή petabyte.

125 Όρος της πληροφορικής που αφορά σε συγκεκριμένου τύπου βάσεις δεδομένων.

126 Lyon, “Surveillance, Snowden...”, *ό.π.*, σ. 5.

127 Υποστηρίζει δε, ότι η πολιτική τους οικονομία έχει νεοφιλελεύθερο χαρακτήρα. Lyon, “Surveillance, Snowden...”, *ό.π.*, σ. 9.

128 Τα εισαγωγικά υπάρχουν στο πρωτότυπο.

129 Lyon, “Surveillance, Snowden...”, *ό.π.*, σ. 4.

δεδομένα μετατοπίζει την έμφαση της επιτήρησης. Κατά πρώτον τα μεγάλα δεδομένα στηρίζονται ιδιαίτερα στη χρήση αλγόριθμων για την ανάλυση, στο λογισμικό για την επιτήρηση, και στη συνεπαγόμενη σχέση μεταξύ ανθρώπου και αλγόριθμου, η οποία καθορίζει τον τρόπο αντιμετώπισης των ανθρωπίνων υποκειμένων της επιτήρησης.¹³⁰ Η αυτοματοποίηση αυτού του τύπου τείνει να εξαλείψει την —όποια— εχεμύθεια παρέχει το κάθε ξεχωριστό σύστημα.¹³¹ Η επιτήρηση των μεγάλων δεδομένων κατασκευάζει έναν “σωσία δεδομένων” (“data double”), ένα μοντέλο το οποίο με τη σειρά του λειτουργεί ως πρότυπο για τον επιτηρούμενο.¹³² Κατά δεύτερον οι πρακτικές μεγάλων δεδομένων κατευθύνουν αυξανόμενα τις επιχειρήσεις επιτήρησης σε μια εστίαση στο μέλλον περισσότερο απ’ ότι στο παρόν ή το παρελθόν. Για τον Lyon η πρόβλεψη αυτή εντός ενός νεοφιλελεύθερου πλαισίου διακυβέρνησης, ενδέχεται να εστιάσει στην επιτήρηση για την αντιμετώπιση των συνεπειών, αντί σε μια έρευνα κατανόησης των αιτίων των κοινωνικών προβλημάτων.¹³³ Ενδεχόμενος κίνδυνος εν προκειμένω δεν θεωρείται μόνο το τι είναι τα άτομα, αλλά επίσης το τι ενδέχεται να γίνουν. Η εκτίμηση κινδύνου ως απότοκος των τεχνικών πρόβλεψης είναι ακατάλληλη για πολιτικά οριζόμενες έννοιες όπως η τρομοκρατία.¹³⁴ Τέλος η έμφαση της επιτήρησης μετατοπίζεται επίσης από την προσαρμογή. Πρόκειται για μια τάση χρήσης των αναλύσεων δεδομένων (analytics),¹³⁵ ωσάν να είναι εφικτή με ελάχιστο ρίσκο η μετάθεση μεθόδων από τον έναν τομέα στον άλλο. Ο Lyon υποστηρίζει ότι ο ενθουσιασμός για “λύσεις” μεγάλων δεδομένων ενδέχεται να οδηγήσει σε ανάρμοστη χρήση τεχνικών από άλλους τομείς.¹³⁶ Σχετικές με τα μεγάλα δεδομένα πρακτικές, ενώ ενδέχεται να θεωρούνται αποδεκτές όταν χρησιμοποιούνται από την Google, θεωρούνται εντελώς απαράδεκτες όταν χρησιμοποιούνται από την NSA.¹³⁷ Οι τεχνικές ανάλυσης μεγάλων δεδομένων που χρησιμοποιούνται για σκοπούς μάρκετινγκ, δεν επιτρέπεται κατά τον Lyon να επεκτείνονται στην αντιτρομοκρατική πρόληψη. Οι τεχνικές πωλήσεων δεν απαιτούν δεδομένα μεγάλης ακρίβειας. Οι οικονομικές βλάβες για τα άτομα, αν και ενίοτε είναι σημαντικές, σπανίως λαμβάνονται υπόψιν. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι συνέπειες είναι ασήμαντες, όπως στην περίπτωση εμφάνισης μιας πρότασης αγοράς ενός προϊόντος που είναι αδιάφορο στον δυνητικό καταναλωτή. Η περίπτωση της έρευνας ιχνών τρομοκρατίας σε μεγάλα δεδομένα ωστόσο, είναι προβληματική. Οι εμπλεκόμενοι στην τρομοκρατία είναι σε γενικές γραμμές έξυπνοι, αποφασισμένοι, και ευρηματικοί στην προσπάθεια αποφυγής του εντοπισμού

130 Ο Lyon χρησιμοποιεί στην παραπάνω πρόταση και στις δύο περιπτώσεις τον όρο “surveillance”.

131 Lyon, “Surveillance, Snowden...”, *ό.π.*, σ. 6. Η έμφαση του γράφοντος.

132 Στο ίδιο, σ. 7.

133 Στο ίδιο, σ. 6.

134 Στο ίδιο, σ. 7.

135 Η ανάλυση (μεγάλων) δεδομένων αποσκοπεί στην εξεύρεση αφανών προτύπων, αγνώστων συσχετισμών, αγοραίων τάσεων, προτιμήσεων πελατών και άλλων στοιχείων.

136 Lyon, “Surveillance, Snowden...”, *ό.π.*, σ. 6.

137 Στο ίδιο, σ. 8.

τους. Εν προκειμένω υφίστανται υψηλές πιθανότητες για εσφαλμένες κατατάξεις ατόμων σε σχετικές με τρομοκρατία κατηγορίες, και συνεπώς υψηλός κίνδυνος βλάβης των εν λόγω ατόμων.¹³⁸

Οι I. Kerr και J. Earle κάνουν λόγο για μια “επικίνδυνη νέα φιλοσοφία πρόληψης” εκπορευόμενη από τη δύναμη των μεγάλων δεδομένων.¹³⁹ Υποστηρίζουν ότι τα μεγάλα δεδομένα καθιστούν εφικτή μια “δυναμικά παγκόσμια στρατηγική προληπτικής λήψης αποφάσεων”.¹⁴⁰ Μια τέτοια στρατηγική έχει ως αποτέλεσμα συλλογές πληροφοριών και υποθέσεις για άτομα, τα οποία δεν είναι σε θέση να τις παρατηρήσουν, να τις κατανοήσουν, να λάβουν μέρος και να αντιδράσουν σε αυτές.¹⁴¹ Σύμφωνα με τον Lyon, οι σχετιζόμενες με τα μεγάλα δεδομένα πρακτικές, εντείνουν την έμφαση στον έλεγχο αντί για την πειθαρχία.¹⁴²

Μεταδεδομένα (metadata)

Σε γενικές γραμμές η NSA συλλέγει δύο είδη πληροφοριών: *περιεχόμενο* και *μεταδεδομένα*. Το πρώτο είδος πληροφοριών αφορά σε περιεχόμενο συνομιλιών, επιστολών ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και στα γραπτά μηνύματα μέσω διαδικτυακών ανταλλαγών γραπτών μηνυμάτων (chats). Επιπλέον αφορά στις επισκεφθείσες ιστοσελίδες και στις διαδικτυακές αναζητήσεις ενός στόχου παρακολούθησης. Το δεύτερο είδος πληροφοριών περιγράφεται από την NSA ως “πληροφορίες σχετικά με το περιεχόμενο αλλά όχι το ίδιο το περιεχόμενο”.¹⁴³ Τα μεταδεδομένα αποτελούν δεδομένα που παρέχουν πληροφορίες σχετικά με άλλα δεδομένα. Στην περίπτωση της παρακολούθησης, αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελούν τα δεδομένα τηλεφωνικών κλήσεων που σχετίζονται με τις ταυτότητες των επικοινωνούντων, καθώς και τον χρόνο και τον τόπο πραγματοποίησης και τη διάρκεια των κλήσεων. Στις ΗΠΑ η συλλογή μεταδεδομένων επετράπη έπειτα από την 11/9 με τον νόμο PATRIOT Act (Section 215).¹⁴⁴

Η σημασία των μεταδεδομένων είναι ιδιαίτερα μεγάλη, ενίοτε δε μεγαλύτερη του περιεχομένου των επικοινωνιών. Η ανάλυση μεταδεδομένων ενδέχεται λόγου χάριν να αποκαλύψει

¹³⁸ Στο ίδιο, σ. 9.

¹³⁹ I. Kerr και J. Earle, “Prediction, Preemption, Presumption: How Big Data Threatens Big Picture Privacy”, *Stanford Law Review Online*, τόμ. 66, τχ. 65, 3/9/2013, <http://www.datascienceassn.org/sites/default/files/Prediction,%20Preemption,%20Presumption.pdf>, (ανάκτηση 10/10/2013, σ. 66 αρχείου pdf). Η έμφαση του γράφοντος.

¹⁴⁰ Η έμφαση του γράφοντος.

¹⁴¹ Kerr, *ό.π.*, σ. 71.

¹⁴² Lyon, “Surveillance, Snowden...”, *ό.π.*, σ. 10.

¹⁴³ Greenwald, *ό.π.*, σ. 132.

¹⁴⁴ Lyon, “Surveillance, Snowden...”, *ό.π.*, σ. 3. Η συνταγματικότητα των εν λόγω συλλογών πληροφοριών αργότερα αμφισβητήθηκε, βλ. M. Price, “The Legal Legacy of the NSA’s Section 215 Bulk Collection Program”, *Just Security*, [ιστότοπος], 16/11/2015, <https://www.justsecurity.org/27685/legal-legacy-215-bulk-collection-program/>, (ανάκτηση 27/11/2015).

την αρχή και το τέλος προσωπικών σχέσεων, τη διάγνωση μια δυνητικά θανατηφόρας ασθένειας, τις ενδείξεις μια εταιρικής συγχώνευσης ή εξαγοράς, την ταυτότητα ενός μάρτυρα δημοσίου συμφέροντος (whistleblower)¹⁴⁵, την κοινωνική δυναμική μιας ομάδας εταίρων, ή ακόμη και την ταυτότητα ενός ανώνυμου διαδίκου.¹⁴⁶ Όπως υποστηρίζει ο καθηγητής πληροφορικής και δημοσίων σχέσεων E. Felten, τα τηλεφωνικά μεταδεδομένα ενδέχεται να είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικά σε μεμονωμένες κλήσεις, ιδίως όταν είναι συγκεντρωτικά.¹⁴⁷ Η ανάλυσή τους μπορεί να αποκαλύψει πληροφορίες οι οποίες σε διαφορετική περίπτωση θα παραγόntonταν μόνο από την εξέταση του περιεχομένου των επικοινωνιών. Συνεπώς τα μεταδεδομένα ενδέχεται να λειτουργήσουν ως *υποκατάστατο ανάλυσης του περιεχομένου*.¹⁴⁸ Τα συγκεντρωτικά μεταδεδομένα επιτρέπουν στην κυβέρνηση την κατασκευή κοινωνικών γραφημάτων (social graphs), και τη μελέτη της εξέλιξης αυτών και των προτύπων επικοινωνίας τους σε ορίζοντα ημερών, εβδομάδων, ακόμα και ετών.¹⁴⁹ Ο E. Felten, σε ένορκη κατάθεση της ACLU αναδεικνύει την πρωτεύουσα σημασία των μεταδεδομένων μέσω υποθετικού παραδείγματος:

“Μια νεαρή γυναίκα καλεί τον γυναικολόγο της και αμέσως μετά τη μητέρα της. Ακολούθως καλεί έναν άνδρα με τον οποίον έχει επανειλημμένα συνομιλήσει κατά τη διάρκεια των τελευταίων μηνών έπειτα από τις 23:00. Τέλος καλεί κέντρο οικογενειακού προγραμματισμού το οποίο αναλαμβάνει μεταξύ άλλων αμβλώσεις.”¹⁵⁰

Στη συγκεκριμένη περίπτωση προκύπτουν με ευκολία προφανή συμπεράσματα.

Οι τηλεφωνικές γραμμές άμεσης σύνδεσης (hotlines) ενδέχεται να προορίζονται για θύματα οικιακής βίας και βιασμών, δυνητικούς αυτόχειρες, βετεράνους, ομοφυλόφιλους εφήβους, εξαρτημένους από ναρκωτικά, αλκοόλ ή τυχερά παίγνια. Ομοίως, ομοσπονδιακές υπηρεσίες των ΗΠΑ παρέχουν τηλεφωνικές γραμμές άμεσης σύνδεσης για καταγγελίες ατασθαλιών, διασπάθισης και απάτης, όπως και για καταγγελίες σχετικά με εγκλήματα μίσους, εμπρησμούς, παράνομα όπλα και κακομεταχείριση ανηλίκων.¹⁵¹ Ο κίνδυνος αποκάλυψης ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων των εμπλεκομένων είναι προφανής. Ο Felten επικαλείται επίσης την περίπτωση δωρεών μέσω γραπτών μηνυμάτων, όπου τα μεταδεδομένα ενδέχεται να αποκαλύψουν πληροφορίες όπως τις

145 Όρος που χρησιμοποιείται για άτομα που προβαίνουν εκ των έσω σε δημόσιες αποκαλύψεις ανήθικων ή παράνομων πρακτικών δημοσίων ή ιδιωτικών οργανισμών.

146 E.W. Felten, *Declaration of Professor Edward W. Felten, Case No. 13-cv-03994 (WHP), ECF Case*, United States District Court, Southern District Court of New York, 23/8/2013, σ. 20.

147 Στο ίδιο, σ. 13.

148 Στο ίδιο, σ. 14.

149 Στο ίδιο, σ. 20.

150 Στο ίδιο, σ. 18.

151 Στο ίδιο, σ. 15.

πολιτικές πεποιθήσεις ή τη θρησκεία.

Τα μεταδεδομένα δύναται επιπλέον να αποκαλύψουν πολλά σχετικά με τις καθημερινές συνήθειες και τις επαφές των ατόμων, όπως τις ώρες ύπνου, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις,¹⁵² τις εργασιακές συνήθειες, τις κοινωνικές δεξιότητες και τον αριθμό των φίλων αυτών, καθώς και τις σχέσεις τους με πολιτικές ή άλλες ομάδες. Η ανάλυση συγκεντρωτικών πακέτων μεταδεδομένων δύναται να αποκαλύψει δίκτυα ατόμων με τα οποία κάποιος επικοινωνεί. Το κοινωνικό γράφημα που χαρτογραφεί όλες τις τηλεφωνικές κλήσεις ενός οργανισμού μπορεί να αποκαλύψει μεταξύ άλλων μέλη μιας ομάδας, δωρητές, πολιτικούς υποστηρικτές και εμπιστευτικές πηγές.¹⁵³ Στην περίπτωση μιας οργάνωσης όπως η ACLU¹⁵⁴ υποστηρίζει ο Felten, τα συγκεντρωτικά μεταδεδομένα ενδέχεται να αποκαλύψουν ευαίσθητες πληροφορίες σχετικά με τις εσωτερικές λειτουργίες και με τις εξωτερικές της σχέσεις. Αυτές ενδέχεται να αφορούν στις επαφές της οργάνωσης με τους πελάτες της, στους συνδέσμους της στα νομοθετικά σώματα, τα μέλη της, όπως και σε άτομα που ενδέχεται να αποκαλύψουν μυστικά.¹⁵⁵

Η διερεύνηση του ρόλου της τεχνολογίας στην επιτήρηση, εγείρει ένα γενικότερο ερώτημα για τον ρόλο αυτής καθαυτήν της τεχνολογίας. Με διαφορετικά λόγια, τίθεται το ερώτημα του αν και κατά πόσο η τεχνολογία διαμορφώνει, αν όχι καθορίζει τις ζωές των ανθρώπων. Εκ πρώτης όψεως ελάχιστοι θα αμφισβητούσαν τις μείζονες αλλαγές που επιφέρει η τεχνολογία στις κοινωνίες. Δεν απαιτείται εκτενής αναφορά για την ανάδειξη της σημασίας τεχνολογικών επιτευγμάτων όπως ο τροχός, η ατμομηχανή, το ηλεκτρικό ρεύμα και ο ηλεκτρονικός υπολογιστής, επιτεύγματα που επέδρασαν καταλυτικά στην οικονομία, την πολιτική, την κουλτούρα και τον πολιτισμό. Δεδομένες εφευρέσεις αλλάζουν καθοριστικά τον τρόπο αλληλεπίδρασης ατόμων και ομάδων, ενώ ενίοτε δημιουργούν καταστάσεις δίχως επιστροφή.¹⁵⁶

Το γεγονός ωστόσο, ότι τουλάχιστον έως ένα βαθμό η τεχνολογία φαίνεται να λειτουργεί ως αυτόνομη δύναμη, δεν επιτρέπει όταν μελετώνται οι συνέπειές της, αφαίρεσή της από το κοινωνικό και ιστορικό της πλαίσιο. Όπως επισημαίνει η S. Wyatt, ο τεχνολογικός ντετερμινισμός¹⁵⁷ δεν

152 Κάποιος για παράδειγμα που δεν πραγματοποιεί ποτέ τηλεφωνικές κλήσεις τα Σάββατα, κατά πάσα πιθανότητα ανήκει σε κάποιο συντηρητικό δόγμα του Ιουδαϊσμού.

153 Felten, *ό.π.*, σ. 17.

154 American Civil Rights Union.

155 Felten, *ό.π.*, σ. 18.

156 Εξαιρετικό παράδειγμα εφεύρεσης με αμφότερα αυτά τα χαρακτηριστικά αποτελούν τα πυρηνικά όπλα. Ο Giddens υποστηρίζει πως η ύπαρξη των πυρηνικών όπλων δεν κατάργησε τη διπλωματία μεταξύ των πυρηνικών δυνάμεων, αλλά αντέστρεψε τους όρους διεξαγωγής της. Οι πυρηνικές δυνάμεις δεν είναι σε θέση να προωθήσουν τους διπλωματικούς τους στόχους χάρη στους πυρηνικούς τους εξοπλισμούς, αλλά αντ' αυτού υποχρεούνται να μετέλθουν διπλωματικούς ελιγμούς με σκοπό την αποτροπή της χρήσης των εξοπλισμών αυτών. Επιπλέον, όπως ο ίδιος υποστηρίζει: “Η επιστημονική γνώση που επέτρεψε τη δημιουργία πυρηνικών όπλων δεν γίνεται να εξαλειφθεί, εκτός αν καταστραφεί ο ίδιος ο σύγχρονος πολιτισμός μέσω των όπλων αυτών”. Βλ. Giddens, *The Nation State...ό.π.*, σσ. 331, 334.

157 Ως τεχνολογικός ντετερμινισμός δύναται να ορισθεί η πεποίθηση πως οι κοινωνικές ρυθμίσεις (social arrangements) καθορίζονται μοναδικά από είδη τεχνουργημάτων. Βλ. L.A. Hickman, *Philosophical Tools for*

αφήνει χώρο για ανθρώπινες επιλογές ή παρεμβάσεις και απαλλάσσει τους ανθρώπους από την ευθύνη για τη δημιουργία και τη χρήση των τεχνολογιών.¹⁵⁸ Τα τεχνολογικά επιτεύγματα προκύπτουν ως προϊόντα ανθρώπινων επιλογών, βουλήσεων και μόχθου. Οι δεδομένες χρήσεις και εφαρμογές τους από τους ανθρώπους, δεν αποτελούν συνέπεια μιας αδήριτης νομοτέλειας, αλλά αποτέλεσμα μιας προσπάθειας κάλυψης συγκεκριμένων αναγκών οι οποίες —έστω ενδεχομένως εν μέρει— δεν προκύπτουν από την τεχνολογία. Η αξιο-λόγηση μιας επινόησης φέρει μια επιλογή ηθικού χαρακτήρα. Με άλλα λόγια το τεχνούργημα πρέπει να εξυπηρετεί έναν σκοπό, και εν τέλει να λειτουργεί ως αγαθό. Κρατικές επιτροπές ηθικού καθορισμού ορίων των τεχνολογικών εφαρμογών,¹⁵⁹ και οι απαγορεύσεις ορισμένων εκ των εφαρμογών αυτών, καταδεικνύουν μια, αν και όχι απόδειξη, εντούτοις επίσημη παραδοχή της άρρηκτης σχέσης τεχνολογίας και ηθικής.¹⁶⁰ Επιστήμες όπως η βιοτεχνολογία, η πληροφορική και η πυρηνική φυσική έχουν πλήθος εφαρμογών σε πολλούς τομείς. Μια κρατική επένδυση στο φάρμακο του καρκίνου για παράδειγμα, αποτελεί πολιτική επιλογή, όπως ακριβώς αποτελεί πολιτική επιλογή και μια επένδυση στην κλωνοποίηση άβουλων ανθρωποειδών για δεδομένες εργασίες. Αναλόγως, η επένδυση στην τεχνητή νοημοσύνη για σκοπούς —προληπτικής— επιτήρησης έχει πολιτικό χαρακτήρα. Επιστήμονες και φιλόσοφοι έχουν επιστήσει την προσοχή έναντι των κινδύνων της τεχνητής νοημοσύνης (όπως και της κλωνοποίησης). Κατ' επέκταση, ο πολλαπλασιασμός και η ποιοτική αναβάθμιση προγραμμάτων επιτήρησης αποτελούν προϊόντα μιας συγκεκριμένης πολιτικής, και συγκεκριμένα της νέας πολιτικής ασφαλείας στα πλαίσια του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”. Υπ' αυτή την έννοια, η μη αναγόμενη στην τεχνολογία per se, ποιοτική διαφορά στην επιτήρηση που προκύπτει από την ανάλυση που ακολουθεί, ενισχύει την επιχειρηματολογία των συμπερασμάτων στο τέλος του κεφαλαίου.

Technological Culture, Putting Pragmatism to Work, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 2001, σ. 58.

158 S. Wyatt, “Technological Determinism Is Dead; Long Live Technological Determinism”, στο *The Handbook of Science and Technology Studies*, Cambridge, Massachusetts – London, England, The MIT Press, 2008, σ. 169.

159 Παράδειγμα αποτελούν οι επιτροπές βιοηθικής. Η “Προεδρική Επιτροπή Μελέτης Βιοηθικών Ζητημάτων (Presidential Commission for the Study of Bioethical Issue)” των ΗΠΑ, αποτελεί ένα συμβουλευτικό σώμα διακεκριμένων επιστημόνων σε τομείς όπως η ιατρική, η ηθική, η θρησκεία, η νομική και η μηχανολογία. Η επιτροπή συμβουλεύει τον πρόεδρο σχετικά με βιοηθικά ζητήματα που τίθενται από τις εξελίξεις στη βιοφαρμακευτική και σχετικούς τομείς της επιστήμης και της τεχνολογίας. Η επιτροπή αναζητά και προωθεί πολιτικές και πρακτικές που να διασφαλίζουν έναν ηθικό και κοινωνικά υπεύθυνο χαρακτήρα της επιστημονικής έρευνας, της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και της τεχνολογικής καινοτομίας. Βλ. “About the Commission”, *Presidential Commission for the Study of Bioethical Issue*, [ιστότοπος], <http://bioethics.gov/about>, (ανάκτηση 28/1/2016).

160 Το ζήτημα της σχέσης τεχνολογίας, ηθικής και ιστορικού / κοινωνικού πλαισίου, αφορά στη συζήτηση περί τεχνολογικού ντετερμινισμού. Οι F. de la Cruz Paragas και T. TC LinHard πραγματοποιούν διάκριση μεταξύ “σκληρού” και “μαλακού” τεχνολογικού ντετερμινισμού. Ο σκληρός τεχνολογικός ντετερμινισμός αφορά στην παντοδυναμία της τεχνολογίας ως προς τη διαμόρφωση της κοινωνίας, ενώ ο μαλακός τεχνολογικός ντετερμινισμός αφορά στον προσδιορισμό της δύναμης της τεχνολογίας σε σχέση με άλλους κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Βλ. F. de la Cruz Paragas και T. TC Lin, “Organizing and reframing technological determinism”, *new media & society*, σ. 2. Εκτενής αναφορά στη σχετική συζήτηση υπερβαίνει τους σκοπούς του παρόντος κεφαλαίου.

3.5 Σύγκριση της παγκοσμιοποιημένης κρατικής επιτήρησης στις δεκαετίες 1991-2000 και 2001-2010

Η σύγκριση δύο δεκαετιών ως προς τις τεχνικές δυνατότητες παρακολούθησης είναι εγγενώς προβληματική. Οι αποκαλύψεις για τα τεχνικά εργαλεία παρακολούθησης είναι τμηματικές, αποσπασματικές, ασαφείς και ενίοτε αντιφατικές.¹⁶¹ Οι ανεπαρκείς σχετικές πληροφορίες απαγορεύουν για παράδειγμα μια μεθοδολογικά αυστηρή σύγκριση ενός προγράμματος παρακολούθησης Α, το οποίο λειτούργησε με Χ χαρακτηριστικά κατά τη δεκαετία 1991-2000, με ένα πρόγραμμα Β, το οποίο λειτούργησε με Ψ χαρακτηριστικά κατά τη δεκαετία 2001-2010. Αναλόγως είναι αδύνατη μια αντιπαραβολή ενός λόγου λ1 του (αυξανόμενου) ρυθμού παραγωγής δεδομένων α1, ανά τον (αυξανόμενο) ρυθμό αποθήκευσης δεδομένων β1 από τις υπηρεσίες ασφαλείας κατά τη δεκαετία 1991-2000, με έναν λόγο λ2 του (αυξανόμενου) ρυθμού παραγωγής δεδομένων α2, ανά τον (αυξανόμενο) ρυθμό αποθήκευσης δεδομένων β2 από τις υπηρεσίες ασφαλείας κατά τη δεκαετία 2001-2010. Πολλώ μάλλον είναι αδύνατη μια σύγκριση των συνολικών δυνατοτήτων επεξεργασίας πληροφοριών των υπηρεσιών ασφαλείας ως ποσοστό % του συνόλου των παραχθεισών πληροφοριών π1 κατά τη δεκαετία 1991-2000, με τις συνολικές δυνατότητες επεξεργασίας πληροφοριών των υπηρεσιών ασφαλείας ως ποσοστό % του συνόλου των παραχθέντων πληροφοριών π2 κατά τη δεκαετία 2001-2010. Ως εκ τούτου επιχειρείται απλώς μια γενικότερη σύγκριση των εργαλείων παρακολούθησης, με γνώμονα την περίοδο που αφορούν όπως προκύπτει από τις εκάστοτε αποκαλύψεις. Οι αποκαλύψεις για το πρόγραμμα ECHELON για παράδειγμα αφορούν χονδρικά στη δεκαετία του 1990, ενώ οι αποκαλύψεις Snowden αφορούν χονδρικά στη μετά 11/9 εποχή. Όπως διαπιστώνεται, η σχετική αοριστία των πληροφοριών δεν απαγορεύει την κατάδειξη μιας ποιοτικής διαφοράς της επιτήρησης στις υπό εξέταση δεκαετίες.

3.5.1 Πραγματολογικά δεδομένα για την παρακολούθηση πριν από την 11/9

Η δεκαετία του 1990 υπήρξε μια περίοδος έντασης της παγκόσμιας κρατικής επιτήρησης από τη μεριά των ΗΠΑ και συμμάχων τους. Προς το τέλος της δεκαετίας ήρθε στο προσκήνιο ένα απόρρητο πρόγραμμα ηλεκτρονικής παρακολούθησης ονόματι *ECHELON*.¹⁶² Το 1997 μια έκθεση

161 Χαρακτηριστικό δείγμα αποτελούν πληροφορίες που αναφέρονται σε έκθεση του Κογκρέσου του 2004. Σύμφωνα με αυτήν τα τελευταία χρόνια πραγματοποιήθηκε μεγάλη αύξηση στον όγκο συλλεχθέντων και αποθηκευθέντων πληροφοριών. Ορισμένοι παρατηρητές κάνουν λόγο για περίπου διπλασιασμό των παγκόσμιων δεδομένων ανά έτος. Βλ. J.W. Seifert, *CRS Report for Congress, Data Mining: An Overview*, Congressional Research Service - The Library of Congress, 16/12/2004, σ. CRS-2.

162 Σύμφωνα με τον T. Monahan το ECHELON εξακολουθούσε να λειτουργεί —τουλάχιστον— έως τη συγγραφή του

για λογαριασμό του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου¹⁶³ είχε αναφερθεί στο ECHELON σε ένα κεφάλαιο σχετικό με “δίκτυα υποκλοπών εθνικών και διεθνών επικοινωνιών”. Στην “Έκθεση αναφορικά με την ύπαρξη ενός παγκόσμιου συστήματος υποκλοπών ιδιωτικών και εμπορικών επικοινωνιών (σύστημα υποκλοπών ECHELON)” του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (2001), επιχειρείται η απόδειξη και η περιγραφή ενός επισήμως ανύπαρκτου συστήματος παρακολούθησης. Όπως υποστηρίζεται στην έκθεση, η ύπαρξη ενός παγκόσμιου συστήματος υποκλοπής επικοινωνιών, στη βάση της συνεργασίας των χωρών που μετέχουν στη λεγόμενη “Συμφωνία UKUSA” δεν αμφισβητείται. Επίσης δεν αμφισβητείται ότι σκοπό του συστήματος αποτελούσε —τουλάχιστον— η υποκλοπή *ιδιωτικών και εμπορικών επικοινωνιών και όχι στρατιωτικών επικοινωνιών*.¹⁶⁴

Το ECHELON αποτελεί ένα σύστημα υποκλοπών διαφορετικό από άλλα συστήματα.¹⁶⁵ Αφενός διακρίνεται από τη θεωρούμενη δυνατότητά του να πραγματοποιεί σχεδόν ολοκληρωτική παρακολούθηση μέσω δορυφορικών δικτύων. Αφετέρου διακρίνεται ως φερόμενο να λειτουργεί βάσει συνεργασίας των ΗΠΑ, του Η.Β., του Καναδά, της Αυστραλίας και της Νέας Ζηλανδίας.¹⁶⁶ Τα κράτη αυτά που μετέχουν στη σχετική συμφωνία UKUSA, δύνανται να θέτουν σε μεταξύ τους διάθεση τα συστήματα παρακολούθησής τους, να μοιράζονται το κόστος και να χρησιμοποιούν από κοινού τις προκύψασες πληροφορίες.

Σύμφωνα με την έκθεση του 2001, οι επικοινωνίες μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (email) τηλεφώνων και τηλεομοιοτύπων (fax) στην Ευρώπη υποκλέπονταν τακτικά από την αμερικανική υπηρεσία National Security Agency (NSA).¹⁶⁷ Οι τεχνικές δυνατότητες του ECHELON επιτρέπουν αυτόματη ανάλυση των υποκλαπέντων επικοινωνιών μέσω της χρήσης φίλτρων. Η υποκλοπή ξένων επικοινωνιών δεν αφορά στην επικεντρωμένη παρακολούθηση δεδομένων τηλεφωνημάτων, *αλλά στον εντοπισμό λέξεων-κλειδιών από ένα πακέτο κλήσεων, με σκοπό την επικέντρωση σε δεδομένες κλήσεις*.¹⁶⁸ Συνολική παρακολούθηση εκάστης ξεχωριστής κλήσης είναι για το ECHELON τεχνικά ανέφικτη. Το σύστημα ενώ ενδέχεται να διαχωρίσει μια

άρθρου που φιλοξενήθηκε σε συλλογικό έργο του 2012. Βλ. Monahan, *ό.π.*, σ. 285.

163 Πρόκειται για την έκθεση “STOA report”.

164 Schmid, *ό.π.*, σ. 11. Σημειώνεται ότι οι αμερικανικές μυστικές υπηρεσίες δεν ερευνούν απλώς οικονομικά δεδομένα γενικώς, αλλά υποκλέπουν επίσης λεπτομερώς επικοινωνίες μεταξύ εταιρειών —ιδίως όταν αφορά στην ανάθεση συμβολαίων—, δικαιολογώντας την πρακτική τους αυτή ως μέτρο καταπολέμησης αποπειρών δωροδοκίας. Η λεπτομερής υποκλοπή εμπεριέχει τον κίνδυνο οι πληροφορίες να χρησιμοποιηθούν για σκοπούς ανταγωνισμού, παρόλο που οι ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο ισχυρίζονται πως δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 13.

165 Πρέπει να επισημανθεί το αυτονόητο, ότι τα δεδομένα της έκθεσης αφορούν στην περίοδο που προηγήθηκε της έκδοσής της (2001).

166 F. Géré, *Γιατί οι πόλεμοι; Ένας αιώνας γεωπολιτικής*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2005, σ. 178. Η συνεργασία αυτή ονομάστηκε “Five Eyes” (Πέντε Οφθαλμοί). Βλ. J. Cox, *Canada and the Five Eyes Intelligence Community*, Strategic Studies Working Group Papers, Δεκέμβριος 2012, σ. 2.

167 Schmid, *ό.π.*, σ. 21.

168 Η τεχνική εντοπισμού λέξεων-κλειδιών χρησιμοποιείται επίσης στις επικοινωνίες ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και τηλεομοιοτύπων.

τηλεφωνική κλήση έπειτα από αναγνώριση δεδομένης φωνής, αδυνατεί να αναγνωρίσει με υψηλή ακρίβεια τις λέξεις της. Επιπλέον περιορισμούς του “φιλτραρίσματος” αποτελούν τα όρια δυνατοτήτων των υπολογιστών, οι διαφορετικές γλώσσες, και ιδίως ο περιορισμένος αριθμός αναλυτών των φιλτραρισμένων μηνυμάτων.¹⁶⁹ Εκτιμώντας τις δυνατότητες βασιζόμενων στο “φιλτράρισμα” συστημάτων παρακολούθησης, πρέπει να συνυπολογιστεί το γεγονός ότι στην περίπτωση που το σύστημα λειτουργεί βάσει της “αρχής της ηλεκτρικής σκούπας”,¹⁷⁰ οι τεχνικές του δυνατότητες διαμοιράζονται σε ένα ευρύ φάσμα αντικειμένων. Οι λέξεις-κλειδιά ενδέχεται να αφορούν σε στρατιωτική ασφάλεια, σε εμπόριο ναρκωτικών και άλλα είδη διεθνούς εγκλήματος, στο εμπόριο αγαθών που πέρα από πολιτική χρήση ενδέχεται να έχουν και στρατιωτική χρήση,¹⁷¹ και σε διασφάλιση εμπάργκο. Οι λέξεις-κλειδιά ενδέχεται επιπλέον να αφορούν σε οικονομικές δραστηριότητες. Ενδεχόμενη περιστολή του εύρους των λέξεων-κλειδιών για επικέντρωση σε τομείς οικονομικού ενδιαφέροντος, θα αντιτίθεντο στις απαιτήσεις των κυβερνήσεων από τις μυστικές υπηρεσίες. Σύμφωνα πάντα με την έκθεση, ούτε το τέλος του Ψυχρού Πολέμου δεν ήταν επαρκές προκειμένου να συμβεί κάτι τέτοιο.¹⁷²

Το σύστημα παρακολούθησης ECHELON εξαρτάται ειδικά από την παγκόσμια υποκλοπή δορυφορικών επικοινωνιών. Οι περιοχές με υψηλό όγκο επικοινωνιών ωστόσο, ελάχιστα εξαρτώνται από τους δορυφόρους. Αυτό σημαίνει ότι η πλειονότητα των επικοινωνιών δεν δύναται να υποκλαπεί από επίγειους δορυφορικούς σταθμούς, αλλά μόνο μέσω παγίδευσης καλωδίων και λήψης σημάτων ραδιοκυμάτων. Σύμφωνα με τις διεξαχθείσες έρευνες κάτι τέτοιο είναι εφικτό μόνο σε μικρό βαθμό. Ο δε απαιτούμενος αριθμός αναλυτών για την τελική επεξεργασία των πληροφοριών αποτελεί περαιτέρω περιορισμό. Τα κράτη της συμφωνίας UKUSA έχουν πρόσβαση μόνο σε περιορισμένο μέρος των εν λόγω επικοινωνιών, ενώ είναι σε θέση να αναλύσουν ένα ακόμη πιο περιορισμένο μέρος αυτών. Σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής όσο διευρυμένες και να ήταν οι δυνατότητες υποκλοπής επικοινωνιών, *ο εξαιρετικά υψηλός όγκος ροής πληροφοριών καθιστούσε μια εξαντλητική, λεπτομερή παρακολούθηση όλων των επικοινωνιών πρακτικά αδύνατη.* Το σύστημα ECHELON πιθανότατα υπολείπεται σε δυνατότητες έναντι της εικόνας που δημιούργησαν γι' αυτό τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.¹⁷³

Στη δεκαετία 1991-2000 λειτουργούσαν πέραν του ECHELON επιπλέον εργαλεία παρακολούθησης, εκ των οποίων ορισμένα τερματίστηκαν, αντικαταστάθηκαν από νέα ή εξακολουθούν να βρίσκονται σε λειτουργία. Οι σχετικές πληροφορίες είναι ανεπαρκείς,

169 Schmid, *ό.π.*, σ. 35.

170 Η φράση αυτή δεν διευκρινίζεται στην έκθεση. Κατά πάσα πιθανότητα εννοείται η σαρωτική συλλογή πληροφοριών. Επιπλέον δεν είναι σαφές αν το Echelon λειτουργεί ή εικάζεται ότι λειτουργεί κατ' αυτόν τον τρόπο.

171 Παράδειγμα τέτοιου αγαθού είναι το λογισμικό.

172 Schmid, *ό.π.*, σ. 35.

173 Στο ίδιο, σ. 11.

συγκεχυμένες και σαφώς λιγότερες από εκείνες για τα εργαλεία παρακολούθησης της δεκαετίας 2001-2010.

Το πρόγραμμα *Prosecutors' Management Information System (PROMIS)* της εταιρείας Inslaw, πραγματοποιούσε έρευνα μέσω μιας ισχυρής μηχανής αναζήτησης, η οποία ήταν σε θέση να αποκτά γρήγορα πρόσβαση σε όλα τα αποθηκευμένα δεδομένα μιας υπόθεσης, από το όνομα των αρχικών διερευνητών, έως τους τηλεφωνικούς αριθμούς κυρίων υπόπτων. Το PROMIS φέρεται να χρησιμοποιήθηκε από την NSA και τη CIA κατά τη δεκαετία του 1980 για τη διαχείριση επιχειρήσεων πληροφοριών, και για την παρακολούθηση χρηματοοικονομικών συναλλαγών. Λογισμικό PROMIS εμφυτεύτηκε κρυφά σε συστήματα που πωλήθηκαν σε ξένες και παγκόσμιες τράπεζες ούτως ώστε να παρασχεθεί στην NSA μια μυστική “πίσω πόρτα” για πρόσβαση στην ηλεκτρονική ροή χρήματος ανά τον κόσμο.¹⁷⁴

Σύμφωνα με τους T. Nabbali και M. Perry το πρώτο έγγραφο (online) λογισμικό ανίχνευσης του FBI ανάγεται στον Ιανουάριο του 1996.¹⁷⁵ Το δεύτερο στη σειρά ανάλογου τύπου εργαλείο που ονομαζόταν *Omnivore*, ανάγεται στο Φεβρουάριο του 1997. Σύμφωνα με το FBI σκοπός του προγράμματος ήταν η λήψη ροών δεδομένων ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (SMTP traffic) βάσει του ονόματος χρήστη (username). Το *Omnivore* είχε σχεδιαστεί ούτως ώστε να εξετάζει τη διαδικτυακή ροή δεδομένων ενός δεδομένου παροχέα για να λαμβάνει τις ηλεκτρονικές επιστολές συγκεκριμένων στόχων. Το πρόγραμμα αποθήκευε τις ηλεκτρονικές επιστολές, έχοντας επιπλέον τη δυνατότητα εκτύπωσής τους σε πραγματικό χρόνο. Το *Omnivore εγκαθίστατο στο δίκτυο ενός παροχέα που διαχειριζόταν τακτικά τα δεδομένα ενός υπόπτου*. Το διάδοχο πρόγραμμα *Carnivore* που ξεκίνησε να λειτουργεί το 1999, αποτελεί την τρίτη γενιά λογισμικού έγγραφης ανίχνευσης. Το πιο εξελιγμένο αυτό πρόγραμμα είχε μεταξύ άλλων επιπλέον τη δυνατότητα ανάκτησης ιστοσελίδων που επισκέφθηκε ένας στόχος παρακολούθησης. Τα προγράμματα *Packeteer* και *CoolMiner* αντλούσαν δεδομένα από αυτό. Το *Packeteer* ανασυγκροτούσε πακέτα δεδομένων ως μηνύματα με λογική συνοχή ή ως ιστοσελίδες. Το *CoolMiner* αποτελούσε εργαλείο εξόρυξης δεδομένων (data mining) και επέτρεπε τη διεξαγωγή συμπερασμάτων από τα δεδομένα των μηνυμάτων και την ανάλυσή τους.¹⁷⁶ Οι Nabbali και Perry αναφέρουν σειρά περιορισμών του *Carnivore*. Το εν λόγω πρόγραμμα δεν διερευνούσε τη διαδικτυακή ροή δεδομένων για δεδομένες λέξεις-κλειδιά ή συγκεκριμένο περιεχόμενο. Κάτι τέτοιο έγκειτο πέραν των σχεδιαστικών του δυνατοτήτων και θα παραβίαζε τον νόμο των ΗΠΑ.¹⁷⁷ Το πρόγραμμα ήταν σχεδιασμένο μόνο για

174 T. Shorrock, “Exposing Bush’s historic abuse of power”, *Salon*, [ιστότοπος], 23/7/2008, http://www.salon.com/2008/07/23/new_churchcomm/#, (ανάκτηση 13/4/2016).

175 Οι σχετικές πληροφορίες είναι υποθετικές.

176 T. Nabbali, και M. Perry, “Going for the throat: Carnivore in an Echelon, World - Part I”, *Computer Law & Security Report*, τόμ. 19, τχ. 6, 2003, σσ. 457-458.

177 Το πρόγραμμα ωστόσο είχε τη δυνατότητα διερεύνησης περιεχομένου προκειμένου για τη συλλογή επιστολών

“χειρουργικές” υποκλοπές” και ως εκ τούτου αδυνατούσε να πραγματοποιήσει υποκλοπές μαζικής κλίμακας.¹⁷⁸ Η αλλαγή και μόνο του ονόματος και της διεύθυνσης ηλεκτρονικού ταχυδρομείου επαρκούσε για να προστατευθεί η ηλεκτρονική επικοινωνία κάποιου από το σύστημα. Η κρυπτογράφηση των μηνυμάτων, επίσης εξουδετέρωνε τις δυνατότητες υποκλοπής του προγράμματος.¹⁷⁹ Ένας ακόμη τρόπος αποφυγής του Carnivore ήταν η χρήση ανώνυμου αναμεταδότη ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (anonymous remailer). Το πρόγραμμα κινδύνευε συν τοις άλλοις από συνολική απώλεια δεδομένων. Τέλος, κάποιος με κατάλληλη τεχνογνωσία μπορούσε εύκολα να το αποφύγει.¹⁸⁰

Το πρόγραμμα *Thinthread* αποσκοπούσε στην περιστολή του τεραστίου όγκου εισερχομένων στην NSA υποκλοπών, δίχως να αναιρείται η *σύννομη* δυνατότητα εντοπισμού των ύποπτων κλήσεων προς τις ΗΠΑ. Προκειμένου για τη “διύλιση” των εισερχομένων στη υπηρεσία σημάτων από τηλεφωνικές κλήσεις, ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, τηλεομοιοτυπικά και άλλα μέσα επικοινωνίας από δορυφόρους και επίγειους σταθμούς, το Thinthread χρησιμοποιούσε πολύπλοκα ψηφιακά φίλτρα για τον διαχωρισμό και την παγίδευση δεδομένων συνομιλιών και “μηνυμάτων-κλειδιών”. Το σύστημα ήταν σε θέση να υποκλέψει επικοινωνίες εντός και μεταξύ ξένων χωρών. Επιπλέον είχε τη δυνατότητα να ιχνηλατήσει σήματα επικοινωνιών μεταξύ εξωτερικού και ΗΠΑ εντός των τελευταίων, δίχως παραβίαση του νόμου. Το σύστημα κρυπτογραφούσε τον όγκο των εισερχομένων κι εξερχομένων από τις ΗΠΑ επικοινωνιών, ούτως ώστε οι αναλυτές της υπηρεσίας να μην έχουν τη δυνατότητα υποκλοπής περιεχομένου, αλλά να δύνανται να αναγνωρίσουν ύποπτα πρότυπα επικοινωνιών, τα οποία θα τους επέτρεπαν την αίτηση έκδοσης εντάλματος παρακολούθησης του περιεχομένου των επικοινωνιών από το FISA. Το σύστημα επέτρεπε επιπλέον στην υπηρεσία να στοχεύσει τις επικοινωνίες που απλώς θα διέρχονταν από τις ΗΠΑ.¹⁸¹ Το πρόγραμμα Thinthread αντικαταστάθηκε τελικά από το πρόγραμμα Trailblazer.¹⁸²

ηλεκτρονικού ταχυδρομείου.

178 Στο ίδιο, σσ. 460-461. Η έμφαση του γράφοντος.

179 Το FBI ωστόσο είχε δημιουργήσει τον ιό “Magic Lantern”, ο οποίος είχε τη δυνατότητα να υποκλέπτει τα ίδια τα δεδομένα πληκτρολόγησης ενός υπολογιστή, κάτι που ακυρώνει την κρυπτογραφία. Βλ. σχετικά Nabbali, *ό.π.*, 458-459.

180 Στο ίδιο, σσ. 463-464.

181 J. Bamford, *The Shadow Factory*, New York – London – Toronto – Sydney – Auckland, Doubleday, 2008, σσ. 45-46.

182 Βλ. στο παρόν κεφάλαιο σ. 22.

3.5.2 Πραγματολογικά δεδομένα για την παρακολούθηση έπειτα από την 11/9

Το 2005 η New York Times αποκάλυψε παρακολουθήσεις τηλεφώνων Αμερικανών δίχως ένταλμα κατ' εντολήν του προέδρου.¹⁸³ Το 2006 η USA TODAY αποκάλυψε επιπλέον στοιχεία, εστιάζοντας στα αποθηκευμένα αρχεία δεδομένων τηλεφωνικών κλήσεων της NSA.¹⁸⁴ Το 2011 τα Wikileaks δημοσιοποίησαν περαιτέρω λεπτομέρειες για τη μαζική παρακολούθηση, καταδεικνύοντας την έκταση που αυτή είχε λάβει, καθώς και το μέγεθος της βλάβης στην ιδιωτικότητα που είχε προκαλέσει.¹⁸⁵ Οι σημαντικότερες αποκαλύψεις έγιναν το 2013 από τον Edward Snowden. Ο Snowden εργαζόταν για την NSA ως υπάλληλος της συμβεβλημένης με αυτήν, Booz Allen Hamilton.¹⁸⁶ Κατά τη διάρκεια της εργασίας του στην NSA αντέγραψε τουλάχιστον 1,7 εκατομμύρια άκρως απόρρητα έγγραφα σε μνήμη USB και παρέδωσε πολλά εξ αυτών στον τύπο.¹⁸⁷ Η δημοσιοποίηση των αποκαλύψεων Snowden έφερε το ζήτημα της παρακολούθησης στο παγκόσμιο προσκήνιο και επέδρασε καταλυτικά στη συζήτηση περί επιτήρησης. Σύμφωνα με τα έγγραφα η NSA ήταν ταυτοχρόνως αναμειγμένη σε οικονομική κατασκοπεία, σε διπλωματική κατασκοπεία, και σε κατασκοπεία ολόκληρων πληθυσμών άνευ ενδείξεων ενοχής των παρακολουθούμενων.¹⁸⁸ Το πνεύμα παρακολούθησης που είχε επικρατήσει διαφαίνεται στα λόγια του διευθυντή της υπηρεσίας Keith B. Alexander (2005-2014): “Συλλέξτε τα όλα, ταξινομήστε τα, αποθηκεύστε τα. (...) [κ]αι αυτό που θέλετε αναζητήστε το”.¹⁸⁹ Σύμφωνα με τον Snowden, η NSA κατασκεύαζε ένα σύστημα το οποίο αποσκοπούσε στην εξαφάνιση της ιδιωτικής ζωής σε όλο τον κόσμο. Σκοπός της υπηρεσίας ήταν ουδείς να μην είναι σε θέση να επικοινωνήσει ηλεκτρονικά δίχως η NSA να μην δύναται να συλλέξει, να αποθηκεύσει και να αναλύσει την επικοινωνία.¹⁹⁰ Ο δημοσιογράφος και δικηγόρος G. Greenwald καταλήγει στο συμπέρασμα πως η αμερικανική κυβέρνηση αποσκοπούσε ουσιαστικά στη δημιουργία ενός κράτους επιτήρησης, ήτοι τη συλλογή, την

183 J. Risen και E. Lichtblau, “Bush Lets U.S. Spy on Callers Without Courts Secret Order to Widen Domestic Monitoring”, *The New York Times*, 16/12/2005, http://www.nytimes.com/2005/12/16/politics/bush-lets-us-spy-on-callers-without-courts.html?_r=0, (ανάκτηση 2/9/2015).

184 Cauley, L., “NSA has massive database of Americans' phone calls”, *USA Today*, 5/11/2006, http://usatoday30.usatoday.com/news/washington/2006-05-10-nsa_x.htm, (ανάκτηση 2/9/2015).

185 “Wikileaks disclosure shines light on Big Brother”, *CBS News*, 1/12/2011, <http://www.cbsnews.com/news/wikileaks-disclosure-shines-light-on-big-brother/>, (ανάκτηση 2/9/2015).

186 Η εταιρεία παρέχει μεταξύ άλλων υπηρεσίες συμβουλών διαχείρισης, τεχνολογίας και μηχανολογίας στην κυβέρνηση των ΗΠΑ στους τομείς της άμυνας και των υπηρεσιών πληροφοριών.

187 B. Toxen, “The NSA and Snowden: Securing the All-Seeing Eye”, *Communications of the ACM*, [ιστότοπος], 5/5/2014, <http://cacm.acm.org/magazines/2014/5/174340-the-nsa-and-snowden/abstract#R2>, (ανάκτηση 17/7/2015).

188 Greenwald, ό.π., σ. 94.

189 E. Nakashima και J. Warrick, “For NSA chief, terrorist threat drives passion to ‘collect it all,’ observers say”, *The Washington Post*, 14/7/2013, https://www.washingtonpost.com/world/national-security/for-nsa-chief-terrorist-threat-drives-passion-to-collect-it-all/2013/07/14/3d26ef80-ea49-11e2-a301-ea5a8116d211_story.html, ανάκτηση 27/7/2015. Αυτό το σκεπτικό παρακολούθησης εγκαινιάστηκε το 2005 στη συλλογή πληροφοριών σχετικά με την κατοχή του Ιράκ. Βλ. Greenwald, ό.π., σ. 95.

190 Στο ίδιο, σσ. 47-48.

αποθήκευση, την παρακολούθηση και την ανάλυση όλων των ηλεκτρονικών επικοινωνιών, όλων των ανθρώπων, σε ολόκληρο τον κόσμο από τις υπηρεσίες ασφαλείας των ΗΠΑ.¹⁹¹

Στην πράξη η NSA συχνά συνέλεγε πολύ περισσότερα στοιχεία από αυτά που συνήθως χρειάζονται στους αναλυτές.¹⁹² Σε έγγραφο της υπηρεσίας αναφέρεται ως “πρόκληση” μια δυνατότητα αφομοίωσης, επεξεργασίας και αποθήκευσης πληροφοριών, αντίστοιχη της τεράστιας συλλογής πληροφοριών.¹⁹³ Η εφημερίδα Wall Street Journal ανέφερε ότι το συνολικό σύστημα υποκλοπών της υπηρεσίας λάμβανε χονδρικά το 75% του συνόλου διαδικτυακής ροής δεδομένων των ΗΠΑ, συμπεριλαμβανομένου ενός ευρέος συνόλου επικοινωνιών μεταξύ ξένων κι Αμερικανών. Σύμφωνα με ανώνυμες πηγές της υπηρεσίας, σε ορισμένες περιπτώσεις διατηρείτο το γραπτό περιεχόμενο ηλεκτρονικού ταχυδρομείου πολιτών εντός ΗΠΑ, ενώ επιπλέον “φιλτράρονταν” εγχώριες κλήσεις που πραγματοποιούνταν μέσω διαδικτύου.¹⁹⁴ Τα χιλιάδες διακριτά προγράμματα παρακολούθησης που περιγράφονται στο αρχείο Snowden, υποτίθεται ότι θα παρέμεναν απόρρητα. Πολλά εξ αυτών έθεταν ως στόχο τον αμερικανικό πληθυσμό. Στόχους αδιάκριτης μαζικής παρακολούθησης αποτέλεσαν ακόμα και σύμμαχοι των ΗΠΑ, όπως η Γαλλία, η Βραζιλία, η Ινδία και η Γερμανία.¹⁹⁵ Όπως επιβεβαίωσε ο Snowden, όλες οι αμερικανικές υπηρεσίες πληροφοριών είχαν πρόσβαση στα ανεπεξέργαστα δεδομένα των συνεργαζόμενων εταιρειών, όπως σε τηλεφωνικούς αριθμούς, ηλεκτρονικά ταχυδρομεία, ταυτότητες χρηστών και ταυτότητες κινητών τηλεφώνων.¹⁹⁶ Στις πληροφορίες που αφορούν στην προσωπική ζωή των στόχων παρακολούθησης περιλαμβάνονταν: επικοινωνίες, καθημερινές δραστηριότητες, επαφές και κοινωνικά δίκτυα, φωτογραφίες, βίντεο, προσωπικές πληροφορίες (διευθύνσεις, τηλέφωνα, διευθύνσεις ηλεκτρονικού ταχυδρομείου) και πληροφορίες τοποθεσίας και ταξιδιών.¹⁹⁷ Σύμφωνα με τις αποκαλύψεις η NSA είχε “στρατηγικές συμμαχίες” με περισσότερες από 80 παγκόσμιες μείζονες εταιρείες. Η συνεργασία αφορούσε σε παροχές τηλεπικοινωνιών και δικτυακών υπηρεσιών, δικτυακή υποδομή, πλατφόρμες χάρντγουερ (hardware) - ηλεκτρονικούς υπολογιστές (desktops) εξυπηρετητές (servers), λειτουργικά συστήματα, λογισμικά εφαρμογών, λογισμικά και χάρντγουερ ασφαλείας, καθώς και ολοκληρωτές συστημάτων (system integrators).¹⁹⁸

191 Στο ίδιο, σ. 94.

192 Στο ίδιο, σ. 98.

193 Στο ίδιο, σ. 151.

194 Στο ίδιο, σσ. 99-100.

195 Στο ίδιο, σ. 90.

196 G. Mezzofiore, “NSA Whistleblower Edward Snowden: Washington Snoopers Are Criminals”, *International Business Times*, 17/6/2013, (ανάκτηση 11/5/2016).

197 Greenwald, ό.π., σ. 158.

198 Στο ίδιο, σ. 102.

Τουλάχιστον μέχρι στιγμής έχουν δημοσιοποιηθεί ονόματα και λεπτομέρειες ενός τμήματος μόνο των προγραμμάτων παρακολούθησης, έστω δε, κατά πάσα πιθανότητα των πλέον σημαντικών. Οι δημοσιευμένες πληροφορίες για τις λειτουργίες των προγραμμάτων διαφέρουν ανά περίπτωση. Σε ορισμένες περιπτώσεις δεν είναι γνωστή η ημερομηνία έναρξης λειτουργίας ή —ενδεχόμενης— παύσης λειτουργίας των εν λόγω προγραμμάτων. Ορισμένα προγράμματα δεν αποκλείεται να λειτουργούσαν πολύ πριν από την 11/9, αλλά οι σχετικές αποκαλύψεις να ενδέχεται να αφορούν —ενδεχομένως κυρίως— στη μεταγενέστερη λειτουργία τους. Συνεπώς η πραγματολογική αναφορά στα εν λόγω προγράμματα που ακολουθεί, δεν δύναται και δεν φιλοδοξεί να εξαντλήσει το ζήτημα. Εντούτοις όπως θα καταστεί εν τέλει σαφές, οι δυνατότητες παρακολούθησης των εν λόγω προγραμμάτων υπερβαίνουν κατά πολύ εκείνες των προγραμμάτων παρακολούθησης της δεκαετίας του 1991-2000.

Οι διατιθέμενες πληροφορίες για δεδομένα προγράμματα παρακολούθησης της NSA, *είναι ιδιαίτερα ενδεικτικές για το χαρακτήρα της επιτήρησης στον 21ο αιώνα:*

Το πρόγραμμα Xkeyscore, σύμφωνα με την NSA το πλέον εκτεταμένο της σύστημα,¹⁹⁹ συγκεντρώνει δεδομένα από ιστοσελίδες πρεσβειών των ΗΠΑ, ξένων δορυφορικών και μικροκυματικών εκπομπών (ECHELON) και τις πηγές “upstream”. Το σύστημα καταχωρεί σε ευρετήριο διευθύνσεις ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, ονόματα φακέλων, διευθύνσεις IP και αριθμούς θυρών, cookies,²⁰⁰ ονόματα χρηστών διαδικτυακού ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (webmail) και chat, καθώς και λίστες φίλων, αριθμούς τηλεφώνων και μεταδεδομένα ιστορικού διαδικτυακής περιήγησης (περιλαμβανομένων λέξεων που πληκτρολογήθηκαν σε μηχανές αναζήτησης και τόπων που πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις μέσω των Χαρτών Google).²⁰¹ Το εξέχον χαρακτηριστικό του συστήματος είναι η δυνατότητα εξεύρεσης παραμέτρων αναζήτησης οι οποίες αναγνωρίζουν επακριβώς έναν στόχο, ή παρέχουν ακριβή στοιχεία γι αυτόν, καθώς και η αναζήτηση “ανώμαλων γεγονότων”, όπως χρήση κρυπτογραφίας ή αναζήτηση “υπόπτων πληροφοριών”.

Το εν λόγω σύστημα ενοποιημένης αναζήτησης επιτρέπει από το 2008 αναδρομική

199 G. Greenwald, “XKeyscore: NSA tool collects ‘nearly everything a user does on the internet’”, *The Guardian*, 31/7/2013,

<https://www.theguardian.com/world/2013/jul/31/nsa-top-secret-program-online-data>, (ανάκτηση 31/7/2016).

200 Μικρά αρχεία κειμένου που παρέχουν σε μια ιστοσελίδα πληροφορίες για την προηγούμενη διαδικτυακή δραστηριότητα του χρήστη.

201 Οι Χάρτες Google (Google Maps) αποτελούν υπηρεσία χαρτογράφησης στο Διαδίκτυο. Η υπηρεσία παρέχει μεταξύ άλλων φωτογραφία από δορυφόρο.

διερεύνηση τριών ημερών, ενός τέτοιου όγκου δεδομένων που δεν δύναται καν να καταχωρήσει η NSA.²⁰² Σύμφωνα με τον Snowden, το πρόγραμμα είναι σε θέση βάσει μιας ηλεκτρονικής διεύθυνσης να αναγνώσει οποιοδήποτε ηλεκτρονικό ταχυδρομείο στον κόσμο. Επιπλέον, επιτρέπει την παρακολούθηση ροής δεδομένων από και προς οποιαδήποτε ιστοσελίδα, καθώς και την παρακολούθηση οποιοδήποτε ατομικού ηλεκτρονικού υπολογιστή.²⁰³ Το XKeyscore επιτρέπει επίσης την παρακολούθηση της πορείας φορητών υπολογιστών από τόπο σε τόπο σε ολόκληρο τον κόσμο. Συν τοις άλλοις παρέχει τη δυνατότητα παρακολούθησης ατόμων. Εφόσον κάποιο άτομο έχει πρόσβαση σε ένα δίκτυο που αποτελεί αντικείμενο ενδιαφέροντος,²⁰⁴ το πρόγραμμα δύναται να ανακαλύψει στη φόρμα κάποιας ιστοσελίδας το όνομα χρήστη του εν λόγω ατόμου, το πραγματικό του όνομα και τις φιλικές του επαφές. Το πρόγραμμα είναι σε θέση να χαρτογραφήσει το λεγόμενο “δακτυλικό αποτύπωμα”, ήτοι τη μοναδική δικτυακή δραστηριότητα ενός ατόμου. Αυτό σημαίνει ότι οπουδήποτε στον κόσμο και να βρίσκεται το εν λόγω άτομο, επιχειρώντας να αποκρύψει τη διαδικτυακή του παρουσία, η NSA έχει τη δυνατότητα να το εντοπίσει. Οποιοσδήποτε έχει την άδεια να χρησιμοποιεί το πρόγραμμα ή να μοιράζεται το λογισμικό της NSA μπορεί να πράξει αναλόγως.²⁰⁵ Τα δεδομένα λαμβάνονται σε πραγματικό χρόνο.²⁰⁶ Το Xkeyscore φέρεται να σχεδιάστηκε έπειτα από τις επιθέσεις της 11/9 στα πλαίσια της αναβάθμισης των δυνατοτήτων παρακολούθησης του διαδικτύου,²⁰⁷ ενώ βρισκόταν σε λειτουργία τουλάχιστον έως το 2012.²⁰⁸

202 Bowden, *ό.π.*, σσ. 13-14. Σύμφωνα με τον S. Gallagher υπάρχει επιπλέον δυνατότητα αποθήκευσης μεταδεδομένων για 30 ημέρες. Βλ. S. Gallagher, “Building a panopticon: The evolution of the NSA’s Xkeyscore, How the NSA went from off-the-shelf to a homegrown ‘Google for packets’”, *Ars Technica*, 9/8/2013, <http://arstechnica.com/information-technology/2013/08/building-a-panopticon-the-evolution-of-the-nsas-xkeyscore/>, (ανάκτηση 1/8/2016). Επισημαίνεται ότι το Κέντρο Δεδομένων της NSA στη Γιούτα (Utah Data Center), υπολογίστηκε ότι το 2013 είχε χωρητικότητα αποθήκευσης μεταξύ αδιευκρίνιστου αριθμού yottabytes και 5 zettabytes (1 yottabyte = 10²⁴ bytes, 1 zettabyte = 10²¹ bytes). Βλ. K. Hill, “Blueprints Of NSA's Ridiculously Expensive Data Center In Utah Suggest It Holds Less Info Than Thought”, *Forbes*, 24/7/2013, <http://www.forbes.com/sites/kashmirhill/2013/07/24/blueprints-of-nsa-data-center-in-utah-suggest-its-storage-capacity-is-less-impressive-than-thought/#5cf10ea81c85>, (ανάκτηση 17/2/2016). Το 2015 ένας σκληρός δίσκος χωρητικότητας 1 terabyte (10¹² bytes) θεωρείτο αρκετά ικανοποιητικός για έναν σχετικά καλό φορητό προσωπικό υπολογιστή. Ένα 1 terabyte χωράει χονδρικά 1.000.000.000 έγγραφα 300 σελίδων, ή 74.000 βιντεοκλίπ των 4 λεπτών. (1 petabyte = 1000 terabyte).

203 Αν και ο Snowden δεν το διευκρινίζει, προφανώς εννοεί υπολογιστές συνδεδεμένους με το διαδίκτυο.

204 Ο Snowden στη συνέντευξη που αναφέρεται μεταξύ άλλων στο Xkeyscore, αναφέρει ως υποθετικό παράδειγμα αντικείμενο ενδιαφέροντος παρακολούθησης το δίκτυο μιας γερμανικής εταιρείας.

205 Η Γερμανία είναι μια από τις χώρες με πρόσβαση στο Xkeyscore. Βλ. “Snowden-Interview: Transcript”, *NDR.de*, 26/01/2014, http://www.ndr.de/nachrichten/netzwelt/snowden277_page-3.html, (ανάκτηση 10/5/2016).

206 Lyon, “Surveillance, Snowden...”, *ό.π.*, σ. 3.

207 Gallagher, *ό.π.*

208 Greenwald, “Xkeyscore...”, *ό.π.*

Το πρόγραμμα συλλογής γραπτών μηνυμάτων κινητών τηλεφώνων (sms) Dishfire,²⁰⁹ αποτελεί προϊόν συνεργασίας της NSA με την αντίστοιχη βρετανική υπηρεσία πληροφοριών και ασφαλείας GCHQ.²¹⁰ Τον Απρίλιο του 2011 το πρόγραμμα συνέλεγε περίπου 94 εκατομμύρια γραπτά μηνύματα ημερησίως. Ένα συναφές πρόγραμμα ονόματι Prefer²¹¹ πραγματοποιούσε αυτόματη ανάλυση των επικοινωνιών μη στόχων, προκειμένου για την εξαγωγή “προερχομένων από το περιεχόμενο μεταδεδομένων”. Βάσει των εν λόγω προγραμμάτων η NSA εδύνατο να εξαγάγει κατά μέσο όρο ημερησίως:

- Περισσότερες από 5 εκατομμύρια ειδοποιήσεις για αναπάντητες κλήσεις. Το παρόν δεδομένο επιτρέπει κοινωνική χαρτογράφηση των ατόμων (ποιος κάλεσε ποιον και πότε).
- Λεπτομέρειες για 1,6 εκατομμύρια διελεύσεις συνόρων ημερησίως από ειδοποιήσεις δικτύων.
- Περισσότερα από 110.000 ονόματα από ηλεκτρονικές επαγγελματικές κάρτες, οι οποίες παρείχαν επιπλέον τη δυνατότητα εξαγωγής και αποθήκευσης εικόνων.
- Περισσότερες από 800.000 χρηματοοικονομικές συναλλαγές.
- Δεδομένα τοπικού προσδιορισμού για περισσότερα από 76.000 γραπτά μηνύματα ημερησίως.²¹²

Η βάση δεδομένων Investigative Data Warehouse (IDW) του FBI,²¹³ φέρεται να συλλέγει αρχεία με προσωπικά δεδομένα εκατομμυρίων Αμερικανών. Έπειτα από

209 A. Davidson, “Dishfire and What Obama Couldn’t Say About the N.S.A”, *The New Yorker*, 16/1/2014, <http://www.newyorker.com/news/amy-davidson/dishfire-and-what-obama-couldnt-say-about-the-n-s-a> , (ανάκτηση 10/5/2016). Το πρόγραμμα βρισκόταν σε λειτουργία τουλάχιστον από το 2008. Βλ. J. Ball, “NSA collects millions of text messages daily in ‘untargeted’ global sweep”, *The Guardian*, 16/1/2014, <https://www.theguardian.com/world/2014/jan/16/nsa-collects-millions-text-messages-daily-untargeted-global-sweep> , (ανάκτηση 1/8/2016).

210 Government Communications Headquarters.

211 Το πρόγραμμα άρχισε να λειτουργεί το 2008. Βλ. S. Gallagher, “How the NSA collects millions of phone texts a day, Dishfire gathers “untargeted” messages, alerts, and phone metadata for search”, *Ars Technica*, 17/1/2014, <http://arstechnica.com/information-technology/2014/01/how-the-nsa-collects-millions-of-phone-texts-a-day/> , (ανάκτηση 1/8/2016)

212 J. Ball, *ό.π.*

213 Το πρόγραμμα άρχισε να λειτουργεί το 2004. Βλ. “Report on the Investigative Data Warehouse”, *Electronic Frontier Foundation*, [ιστότοπος], Απρίλιος 2009, <https://www.eff.org/issues/foia/investigative-data-warehouse-report> , (ανάκτηση 1/8/2016). Το 2010 βρισκόταν εν λειτουργία. Βλ. T.J. Strickler, “JOB NUMBER REQUEST FOR RECORDS DISPOSITION AUTHORITY, JOB NUMBER NI-65-10-31”, *National Archives*, [ιστότοπος], 25/6/2010, https://www.archives.gov/records-mgmt/rcs/schedules/departments/departments-of-justice/rg-0065/n1-065-10-031_sf115.pdf , (ανάκτηση 1/8/2016, 1η σελίδα μη αριθμημένου αρχείου pdf).

τις επιθέσεις της 11/9, το FBI άρχισε να εξελίσσει την IDW με σκοπό “τη γρήγορη και εύκολη πρόσβαση” αναλυτών σε ολόκληρο το εύρος των δεδομένων περί τρομοκρατίας. Τον Μάρτιο του 2005 η βάση εμπεριείχε περισσότερες από 100 εκατομμύρια σελίδες σχετικών εγγράφων, ενώ τον Μάιο του 2006 εμπεριείχε 560 εκατομμύρια εγγράφων του FBI και άλλων υπηρεσιών.²¹⁴ Η Investigative Data Warehouse (IDW) παρέχει πρόσβαση σε πολλαπλές βάσεις δεδομένων σε μία μοναδική αναζήτηση, επιτρέποντας έτσι τη συγκέντρωση υπαρχόντων δεδομένων του FBI, νέων δεδομένων εισερχομένων στα αρχεία του FBI, όπως και πληροφορίες από άλλες κυβερνητικές και μη πηγές.²¹⁵ Ο Wood υποστηρίζει ότι η IDW συλλέγει επιπλέον δεδομένα από κάμερες επιτήρησης ανά τον κόσμο.²¹⁶

Το 2000 το πρόγραμμα Trailblazer αντικατέστησε το Thinthread. Επρόκειτο για παρόμοιο πρόγραμμα, με τη διαφορά ότι *δεν προσέφερε τις εγγυήσεις της κρυπτογραφίας που προσέφερε το παλαιότερο πρόγραμμα.*²¹⁷ Το Trailblazer περιλάμβανε μεταξύ άλλων τα προγράμματα Advanced Question Answering for Intelligence (Aquaint), Novel Intelligence from Massive Data (NIMD) και Glass Box.²¹⁸ Σύμφωνα με τον J. Bamford η NSA εξέλιξε το Aquaint, ένα σύστημα τεχνητής νοημοσύνης με σκοπό τη γνώση της σκέψης των ανθρώπων, στηριζόμενο στην επεξεργασία πολλαπλών ειδών πληροφοριών.²¹⁹ Αρχικά το Aquaint που ανάγεται στη δεκαετία του 1990, αποσκοπούσε απλώς σε μια εξελιγμένη διύλιση πληροφοριών και στην παροχή ορθών απαντήσεων.²²⁰ Αργότερα σκοπός του συστήματος κατέστη η άμεση παροχή απαντήσεων σε σύνθετα ερωτήματα των αναλυτών πληροφοριών.²²¹ Έπειτα από την 11/9 το σύστημα απέκτησε αυξημένη

214 “DOJ’s Investigative Data Warehouse”, *Electronic Frontier Foundation*, <https://www.eff.org/issues/foia/061773RBW> , (ανάκτηση 7/8/2015). Επισημαίνεται ότι η αναφορά σε σελίδες εγγράφων το 2005 και απλώς σε έγγραφα το 2006 γίνεται στην πηγή.

215 “REQUEST FOR RECORDS DISPOSITION AUTHORITY / Investigative Data Warehouse (ID\W) System”, *National Archives*, [ιστότοπος], 25/6/2010 / 9/9/2010, http://www.archives.gov/records-mgmt/rcs/schedules/departments/departments-of-justice/rg-0065/n1-065-10-031_sf115.pdf , (ανάκτηση 7/8/2015, 1η σελίδα αρχείου PDF που αποτελεί συρραφή τμημάτων δύο ξεχωριστών εγγράφων).

216 Wood, *ό.π.*, σ. 339.

217 Bamford, *ό.π.*, σσ. 46, 329.

218 Στο ίδιο, σ. 329.

219 Η ισχυρή αυτή διατύπωση του Bamford μάλλον μετριάζεται ορισμένες σειρές παρακάτω, όπου αναφέρει “ενδέχεται μια μέρα να είναι εφικτή η γνώση, όχι μόνο του που βρίσκονται οι άνθρωποι και τι κάνουν, αλλά του τι και πως σκέπτονται”. Βλ. Bamford, *ό.π.*, σ. 235.

220 Στο ίδιο, σ. 236.

221 Στο ίδιο, σ. 325, “Advanced Question Answering for Intelligence, AQUAINT”, *The Retrieval Group*, [ιστότοπος], 22/12/2010, <http://www-nlpir.nist.gov/projects/aquaint/> , (ανάκτηση 37/1/2016).

σημασία.²²² Το 2003 η NSA θέσπισε το Center for Advanced Study of Language (CASL) προκειμένου να επεκτείνει τις γλωσσικές της ικανότητες.²²³ Το CASL δεν αποσκοπεί απλώς στην μετάφραση ξένων λέξεων, αλλά στην “κατανόηση των σκέψεων κάποιου”. Μεταξύ άλλων, επιχειρείται ο εντοπισμός ψεμάτων και η συμπλήρωση ελλιπών κειμένων.²²⁴ Το CASL χρησιμοποιεί για τους σκοπούς του δεδομένα της νευροεπιστήμης, της κοινωνιογλωσσολογίας, της εγκληματολογίας, της φωνητικής, της ανάλυσης λόγου και των πολιτισμικών σπουδών.²²⁵ Το πρόγραμμα εξόρυξης δεδομένων NIMD επιχειρεί εξεύρεση νέων, υψηλής σημασίας πληροφοριών εντός τεραστίων όγκων δεδομένων. Στον πυρήνα του προγράμματος βρίσκεται το λογισμικό Glass Box, το οποίο καταγράφει διαδικτυακές αναζητήσεις και αποτελέσματα, λήψεις αρχείων, αναγνωσθέντα έγγραφα, καθώς και τους τόπους αποστολής των δεδομένων.²²⁶

Το Turbulence ξεκίνησε το 2005 αντικαθιστώντας το προηγούμενο Trailblazer.²²⁷ Σκοπό του αποτελεί η συλλογή και η ενδεχόμενη διατάραξη πληροφοριών, μέσω της στοχοποίησης γραμμών (routes) του διαδικτύου και άλλων δικτύων τις οποίες χρησιμοποιούν τρομοκράτες ή άλλοι αντίπαλοι. Το πρόγραμμα περιλαμβάνει εννέα κεντρικά προγράμματα, τα οποία μεταξύ άλλων αποσκοπούν στη χαρτογράφηση κοινωνικών δικτύων βάσει υποκλαπέντων επικοινωνιών, στην προσθήκη κυκλωμάτων υποκλοπής δεδομένων σε δίκτυα, και στην αναζήτηση προτύπων ανάμεσα σε εκατοντάδες βάσεις δεδομένων της NSA.²²⁸

222 Στο ίδιο, σ. 236.

223 Στην ιστοσελίδα του Πανεπιστημίου του Μέριλαντ που μετέχει στο εγχείρημα, αναφέρεται η 11/9 ως καίριας σημασίας για μια ανάγκη “γλωσσικής ετοιμότητας”. Βλ. “About CASL”, *University of Maryland Center for Advanced Study, of Language*, [ιστότοπος], 2016, <http://www.casl.umd.edu/about>, (ανάκτηση 21/9/2015).

224 Σε αυτές τι περιπτώσεις περιλαμβάνονται μερικώς αποκρυπτογραφημένα μηνύματα, ελλιπή κείμενα φθαρμένων σκληρών δίσκων και συνομιλίες όπου απουσιάζει ο λόγος του έτερου συνομιλητή.

225 Bamford, ό.π., σ. 328.

226 Στο ίδιο, σ. 321. Επισημαίνεται ότι δεν είναι γνωστό εάν τα προγράμματα NIMD και Glass Box έπαυσαν μαζί με το πρόγραμμα Trailblazer. Η κρατική ιστοσελίδα που αναφέρεται στο πρόγραμμα Aquaint έχει ημερομηνία τελευταίας ανανέωσης την 22/12/2010. Το Center for Advanced Study of Language βρίσκεται σε λειτουργία τη στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές.

227 Το πρόγραμμα Trailblazer είχε ξεκινήσει το 2000 αντικαθιστώντας το ThinThread. Βλ. στο ίδιο, σ. 329.

228 S. Gorman, “Costly NSA initiative has a shaky takeoff, Vexing snags for cyberspace tool ‘Turbulence’, Sun Exclusive”, *The Baltimore Sun*, [ιστότοπος], 11/2/2007, http://articles.baltimoresun.com/2007-02-11/news/0702110034_1_turbulence-cyberspace-nsa/2, (ανάκτηση 5/8/2015).

Πίνακας 3.1
Άλλα προγράμματα παρακολούθησης

Τίτλος, φορέας ²²⁹	Σκοπός, λειτουργίες	ιδιαίτερα τεχνικά χαρακτηριστικά	χρονικός προσδιορισμός
Accumulo ²³⁰ NSA	παραγωγή σε πραγματικό χρόνο αναφορών από πρότυπα δεδομένων, όπως λέξεις ή διευθύνσεις, με απώτερο σκοπό την εικονική αναπαράσταση συνδέσεων μεταξύ προσώπων βάσει σχέσεων και χαρακτηριστικών	πρόσβαση σε πολλαπλά επίπεδα ασφαλείας	έναρξη το 2008
Boundless Informant ²³¹ NSA	σύστημα μαθηματικής ακρίβειας ποσοτικού προσδιορισμού (quantify) των καθημερινών δραστηριοτήτων παρακολούθησης της υπηρεσίας		εν λειτουργία τουλάχιστον από το 2007
BLARNEY ²³² NSA, CIA, FBI, DOJ, εταιρικοί προμηθευτές	ανά τον κόσμο συλλογή δεδομένων από οπτικές ίνες υψηλής χωρητικότητας, μεταγωγείς (switches) και δρομολογητές (routers), μέσω συνεργασίας με στρατηγικής σημασίας εταιρείες		έναρξη το 1978, εν λειτουργία τουλάχιστον έως 2010, το πρόγραμμα επεκτάθηκε έπειτα από την 11/9
CO-TRAVELER και άλλα συναφή προγράμματα ²³³ NSA	συλλογή δεδομένων τοπικού προσδιορισμού κινητών τηλεφώνων σε ολόκληρο τον κόσμο, προσδιορισμός ταχύτητας και τροχιάς μεγάλου αριθμού τέτοιων συσκευών	ανάλυση και σύγκριση των κινήσεων των τηλεφώνων προκειμένου να εντοπισθούν αφανείς σχέσεις μεταξύ των χρηστών τους, εκ των προτέρων συλλογή 27 terabytes ²³⁴	

229 Αναφέρονται οι βασικοί φορείς των προγραμμάτων βάσει των δημοσιευμένων στοιχείων.

230 Lyon, “Surveillance, Snowden...”, *ό.π.*, σ. 8.

231 Greenwald, *No Place...ό.π.*, σ. 30, G. Greenwald, “Boundless Informant: the NSA's secret tool to track global surveillance data”, *The Guardian*, 11/6/2013, <https://www.theguardian.com/world/2013/jun/08/nsa-boundless-informant-global-datamining>, (ανάκτηση 20/7/2016), S. Gorman και J. Valentino-DeVries, “New Details Show Broader NSA Surveillance Reach”, *The Wall Street Journal*, 20/8/2013, <http://www.wsj.com/articles/SB10001424127887324108204579022874091732470>, (ανάκτηση 29/7/2016).

232 Greenwald, *No place...ό.π.*, σ. 103, “SSO Corporate Portfolio Overview”, *Cryptome* [ιστότοπος], <https://cryptome.org/2015/08/nsa-sso-fair-storm-blarn-nyt-propub-15-0814.pdf>, (ανάκτηση 28/7/2016, σ. 4. αρχείου pdf της NSA). Το 2010 οι χώρες - στόχοι παρακολούθησης του BLARNEY περιλάμβαναν τη Βραζιλία, τη Γαλλία, τη Γερμανία, την Ελλάδα, το Ισραήλ, την Ιταλία, την Ιαπωνία, το Μεξικό, τη Νότια Κορέα, και τη Βενεζουέλα. Επιπλέον παρακολουθούντο η Ευρωπαϊκή Ένωση και τα Ηνωμένα Έθνη. Βλ. Greenwald, *No place...ό.π.*, σ. 103.

233 Το άρθρο της Washington Post στο οποίο περιέχονται οι σχετικές πληροφορίες δεν διευκρινίζει ακριβώς ποιες λειτουργίες αντιστοιχούν στο CO-TRAVELER και ποιες σε άλλα –μη κατονομαζόμενα– προγράμματα. Βλ. Gellman, “NSA tracking...”, *ό.π.*

234 Σύμφωνα με το άρθρο αφορά μόνο στο 1% των δεδομένων που είναι χρήσιμο. Επίσης δεν διευκρινίζεται ο χρονικός προσδιορισμός της συλλογής των εν λόγω δεδομένων. Δεδομένου ότι το 2013 που γράφτηκε το άρθρο, η χωρητικότητα των 1 Tb δεν ήταν υπερβολική για έναν οικιακό εξωτερικό σκληρό δίσκο, πιθανόν η εν λόγω χωρητικότητα να αφορά στα δεδομένα μιας μόνο ημέρας.

Dropmire ²³⁵ NSA	μέθοδος παγίδευσης		εν λειτουργία τουλάχιστον από το 2007
EGOTISTICALGIRAFFE ²³⁶ NSA	στοχεύει στον περιηγητή (browser) ανώνυμης περιήγησης Tor		(οι απαρχές του TOR ανάγονται στο 2001- 2002 ²³⁷)
FAIRVIEW ²³⁸ NSA	συλλογή τεράστιου όγκου δεδομένων από όλον τον κόσμο σε συνεργασία με την AT&T (σε μια περίοδο 30 ημερών αρχής γενομένης απ' τις 10/12/2012, το πρόγραμμα συνέλεγε διακόσια εκατομμύρια αρχεία ημερησίως)	λήψη δεδομένων κλήσεων και μηνυμάτων από τα κύρια υποβρύχια καλωδιακά συστήματα οπτικών ινών, ενσωμάτωση προγραμμάτων BLARNEY, OAKSTAR, και STORMBREW	έναρξη το 1985
ICREACH ²³⁹ NSA, δυνατότητες πρόσβασης έχουν η DEA, το FBI, η CIA και η DIA	απόρρητη μηχανή αναζήτησης με δυνατότητες συλλογής 30 διαφορετικών ειδών μεταδεδομένων ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, τηλεφωνικών κλήσεων, τηλεομοιοτυπικών, διαδικτυακών συζητήσεων και γραπτών μηνυμάτων, καθώς και τοπικού προσδιορισμού των κινητών τηλεφώνων, Αμερικανών και ξένων		έναρξη το 2007
Main Core ²⁴⁰ NSA, FBI, CIA και άλλες υπηρεσίες	Συλλογή δεδομένων από Αμερικανούς (ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, τηλεφωνικών κλήσεων κ.ά.) δίχως ένταλμα	τροφοδότηση από άλλα προγράμματα, στα οποία ανήκουν και τα προγράμματα εγχώριας παρακολούθησης της NSA που ξεκίνησαν να	έναρξη τη δεκαετία του 1980

235 Η μέθοδος χρησιμοποιήθηκε στην παρακολούθηση της πρεσβείας της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Ουάσινγκτον. Επρόκειτο για εμφύτευση “κοριού” σε μηχανήμα κρυπτογράφησης τηλεομοιοτυπικού (cryptofax). Βλ. E. MacAskill και J. Borger, “New NSA leaks show how US is bugging its European allies, Exclusive: E. Snowden papers reveal 38 targets including EU, France and Italy”, *The Guardian*, 30/6/2013, <http://www.theguardian.com/world/2013/jun/30/nsa-leaks-us-bugging-european-allies> , (ανάκτηση 7/8/2015).

236 Greenwald, *No place...ό.π.*, σ. 94.

237 “Tor FAQ”, *Tor*, [ιστότοπος], <https://www.torproject.org/index.html.en> , (ανάκτηση 29/7/2016).

238 J. Angwin και J. Larson, “NSA Spying Relies on AT&T’s ‘Extreme Willingness to Help’”, *ProPublica*, 15/8/2015, <https://www.propublica.org/article/nsa-spying-relies-on-atts-extreme-willingness-to-help> , (ανάκτηση 10/5/2016), Greenwald, *No Place...ό.π.*, σ. 106.

239 R. Gallagher, “The Surveillance Engine, How the NSA Built Its Own Secret Google”, *The Intercept*, 25/8/ 2014, <https://firstlook.org/theintercept/2014/08/25/icreach-nsa-cia-secret-google-crisscross-proton/> , (ανάκτηση 6/8/2015), “Geheimprojekt ICR reach: NSA betreibt eigene Suchmaschine”, *Der Spiegel*, 25/8/2014, <http://www.spiegel.de/netzwelt/web/nsa-liefert-mit-suchmaschine-informationen-an-fbi-cia-und-dea-a-988025.html> , (ανάκτηση 29/7/2016).

240 Shortcock, *ό.π.* Τα εν λόγω προγράμματα αναφέρθηκαν χαρακτηριστικά στον τύπο ως “υποκλοπές δίχως ένταλμα”. Το 2008 η βάση δεδομένων φέρεται να περιλάμβανε τα ονόματα 8 εκατομμυρίων Αμερικανών, θεωρούμενων ως υπόπτων. Οι καταχωρήσεις κατά τον C. Ketcham, περιλαμβάνουν διάφορους αντιφρονούντες και ακτιβιστές, αντιτιθέμενους σε πολιτικές και φόρους, δικηγόρους και δημοσιογράφους, κατόχους όπλων, παράνομους μετανάστες, ξένους υπηκόους και πλήθος “ακίνδυνων, μέσων ανθρώπων”. Βλ. C. Ketcham, “The Last Roundup, Is the government compiling a secret list of citizens to detain under martial law?”, *Information Clearing House*, [ιστότοπος], 5/5/08, https://web.archive.org/web/20080912000141/http://www.radaronline.com/from-the-magazine/2008/05/government_surveillance_homeland_security_main_core_02-print.php , (ανάκτηση 11/5/2016).

		λειτουργούν έπειτα από την 11/9	
MAINWAY NSA ²⁴¹	εργαλείο βάσεων δεδομένων το οποίο συνδέει τηλεφωνικούς αριθμούς και διευθύνσεις ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. ²⁴²		
Mastering the Internet ²⁴³ GCHQ	συλλογή τηλεφωνικών και διαδικτυακών δεδομένων		έναρξη πιθανόν το 2007, το 2010 απέκτησε πρόσβαση η NSA
MonsterMind ²⁴⁴	αυτόματη εξουδετέρωση “κυβερνοεπιθέσεων” (cyberattacks) και αντεπίθεση ²⁴⁵	λογισμικό αναζήτησης προτύπων ροής δεδομένων, για τον εντοπισμό επιθέσεων, ή ενδεχομένων επιθέσεων	
MUSCULAR ²⁴⁶ NSA, GCHQ	στοχεύει στην εισβολή σε ιδιωτικά δίκτυα της Google και της Yahoo!		έναρξη το 2009
MYSTIC ²⁴⁷ NSA	καταγραφή τηλεφωνικών κλήσεων εξωτερικού, δυνατότητες καταγραφής του “100%” των τηλεφωνικών κλήσεων μιας ξένης χώρας, και		έναρξη το 2009

- 241 M. Geuss, “Bypassing oversight, NSA collects details on American connections”, *Ars Technica*, 28/9/2013, <http://arstechnica.com/tech-policy/2013/09/bypassing-oversight-nsa-collects-details-on-american-connections/>, (ανάκτηση 10/5/2016). Επισημαίνεται ότι οι δημοσιευμένες πληροφορίες για το MAINWAY είναι συγκεχυμένες.
- 242 Τον Αύγουστο του 2011 το MAINWAY φέρεται να λάμβανε έως 1.8 δισεκατομμύρια αρχεία κινητής τηλεφωνίας ημερησίως. Βλ. *στο ίδιο*.
- 243 E. MacAskill κ.ά., “Mastering the internet: how GCHQ set out to spy on the world wide web”, *The Guardian*, 21/6/2013, <https://www.theguardian.com/uk/2013/jun/21/gchq-mastering-the-internet>, (ανάκτηση 27/7/2016), C. Williams, “Jacqui's secret plan to ‘Master the Internet’, Climb down on central database was ‘a sideshow’”, *The Register*, 3/5/2009, (ανάκτηση 29/7/2016).
- 244 J. Bamford, “Edward Snowden: The Untold Story”, *Wired*, 22/8/2014, <http://www.wired.com/2014/08/edward-snowden>, (ανάκτηση 16/8/2014), B. Gellman και A. Soltani, “NSA surveillance program reaches ‘into the past’ to retrieve, replay phone calls”, *The Washington Post*, 18/3/2014, https://www.washingtonpost.com/world/national-security/nsa-surveillance-program-reaches-into-the-past-to-retrieve-replay-phone-calls/2014/03/18/226d2646-ade9-11e3-a49e-76adc9210f19_story.html, (ανάκτηση 29/7/2016).
- 245 Σύμφωνα με τον Snowden η αυτόματη αντεπίθεση ενδέχεται να χτυπήσει άσχετο στόχο, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε απλώς ως μέσον από τους αρχικά επιτιθέμενους. Βλ. *στο ίδιο*.
- 246 Greenwald, *No Place...ό.π.*, σ. 94, S. Gallagher, “How the NSA’s MUSCULAR tapped Google’s and Yahoo’s private networks NSA and UK’s GCHQ got more than they could handle from the private data links”, *Ars Technica*, 10/31/2013, <http://arstechnica.com/information-technology/2013/10/how-the-nas-muscular-tapped-googles-and-yahoos-private-networks/>, (ανάκτηση 16/8/2014), “MUSCULAR (DS200B)”, *Wikimedia Commons*, [ιστότοπος], <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/00/NSA-MUSCULAR-p22.png>, (ανάκτηση 29/7/2016).
- 247 Gellman και Soltani, *ό.π.* Ενδεικτικό της έκτασης της μέσω του MYSTIC παρακολούθησης ολόκληρων κρατών, είναι το ότι σύμφωνα με άρθρο του ιστότοπου *The Intercept*, από το 2013 καταγράφονταν μεταδεδωμένα των κλήσεων στις Φιλιππίνες, το Μεξικό, την Κέννα, τις Μπαχάμες και μια μη κατονομαζόμενη χώρα. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις καταγράφονταν επίσης το περιεχόμενο των συνομιλιών. Βλ. R. Devereaux, G. Greenwald και L. Poitras, “Data Pirates of the Caribbean, The NSA Is Recording Every Cell Phone Call in the Bahamas”, *The Intercept*, 19/5/2014, <https://theintercept.com/2014/05/19/data-pirates-caribbean-nsa-recording-every-cell-phone-call-bahamas/>, (ανάκτηση 13/4/2016).

	επισκόπησης τηλεφωνικών συνομιλιών έως και έναν μήνα μετά		
OLYMPIA ²⁴⁸ Communications Security Establishment Canada (CSEC)	“μηχανή γνώσης δικτύου”, γνωστή για την παρακολούθηση του υπουργείου μεταλλείων και ενεργείας της Βραζιλίας,		
Pinwale ²⁴⁹ NSA	βάση δεδομένων εγχώριων και ξένων μηνυμάτων ηλεκτρονικού ταχυδρομείου		το 2005 βρισκόταν εν λειτουργία
PRISM (US-984XN) NSA ²⁵⁰	Βασική πηγή ακατέργαστων δεδομένων της NSA, συλλογή ιδιωτικών επικοινωνιών από τις μεγαλύτερες διαδικτυακές εταιρείες του κόσμου	Λήψη δεδομένων απευθείας από τους εξυπηρετητές (servers), ειδικό λογισμικό “Unified Targeting Tool” ²⁵¹	έναρξη το 2007
RAGTIME-A	υποκλοπή όλων των δεδομένων αντιτρομοκρατικού ενδιαφέροντος που ρέουν μεταξύ ξένων		
RAGTIME-B	υποκλοπή διερχομένων από τις ΗΠΑ δεδομένων, από ξένες κυβερνήσεις		
RAGTIME-C	αποτροπή διάδοσης όπλων		
RAGTIME-P ²⁵²	υποκλοπή κλήσεων/ ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (εφόσον ο ένας επικοινωνών βρίσκεται εντός των ΗΠΑ)		
SHELLTRUMPET ²⁵³	ανάλυση μεταδεδομένων σε		έναρξη το

249 J. Risen και E. Lichtblau, “E-Mail Surveillance Renews Concerns in Congress”, *The New York Times*, 16/6/2009, <http://www.nytimes.com/2009/06/17/us/17nsa.html?pagewanted=all> , (ανάκτηση 6/8/2015). Επισημαίνεται ότι ο παρατατικός χρησιμοποιείται στο άρθρο, συνεπώς η εξακολούθηση ή η διακοπή της λειτουργίας του προγράμματος δεν δύναται να επαληθευτεί.

248 “Canadian spy agency ‘dissected’ Brazilian Energy Ministry”, *Russia Today*, 7/10/2013, <https://www.rt.com/news/canada-spying-brazilian-ministry-819/> , (ανάκτηση 27/7/2016), “Olympia and the Case Study”, *LeakSource*, [ιστότοπος], <https://leaksource.files.wordpress.com/2013/10/csec-olympia-2.jpg> , (ανάκτηση 27/7/2016).

250 “NSA slides explain the PRISM data-collection program”, *The Washington Post*, 6/6/2013 (update 10/7/2013), <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/special/politics/prism-collection-documents/> , (ανάκτηση 27/7/2015), Greenwald, *No place...ό.π.*, σσ. 18, 108. Περιλαμβάνονται: παρακολουθήσεις ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (email), επικοινωνίας μέσω γραπτής συζήτησης (chat), μετάδοσης φωνής ή βίντεο, και παρακολουθήσεις αρχείων βίντεο, φωτογραφιών, αποθηκευμένων δεδομένων, διαδικτυακής τηλεφωνίας VoIp (“Φωνή επί διαδικτυακού πρωτοκόλλου”), διαβίβασης αρχείων και τηλεδιασκέψεων. Το πρόγραμμα παρέχει επίσης ειδοποιήσεις σχετικά με τη δραστηριότητα του στόχου όπως συνδέσεις (logins) κτλ., καθώς και λεπτομέρειες σχετικές με τη διαδικτυακή κοινωνική δικτύωση. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 110. Στις εταιρείες Microsoft, η Yahoo, η Google, η Facebook, η PalTalk, η YouTube, η Skype η AOL και η Apple. Βλ. K. Johnson κ.ά., “Reports: NSA Siphons Data from 9 Major Net Firms”, *USA Today*, 15/6/2013, <http://www.usatoday.com/story/news/2013/06/06/nsa-surveillance-internet-companies/2398345/> , (ανάκτηση 27/7/2015),

251 “Εργαλείο Ενοποιημένης Στόχευσης”. Βλ. “UTT Configuration READ ME”, *Snowden Surveillance Archive*, [ιστότοπος], <https://snowdenarchive.cjfe.org/greenstone/cgi-bin/library.cgi?e=d-00100-00---off-0snowden1--00-2---0-10-0---0---0direct-10---6-----0-11--10-uk-10---10-preferences---11-3-1-00-00--4--1--0-0-01-10-OutfZz-8-00&a=d&c=CL8.1&d=HASH01093c7c973442d147b966a0> , (ανάκτηση 27/10/2016).

252 Σχετικά με τα RAGTIME A, B, C και P, βλ. Ambinder και Grady, *ό.π.*, σσ. 246-247.

253 Greenwald, *ό.π.*, σ. 100.

NSA	σχεδόν πραγματικό χρόνο ²⁵⁴		2007, λειτουργία έως το 2012 τουλάχιστον
STATEROOM ²⁵⁵ NSA	υποκλοπή ασύρματων και ενσύρματων τηλεπικοινωνιών και διαδικτυακών ροών δεδομένων		
Stellar Wind ²⁵⁶ NSA	παρακολούθηση τηλεφωνικών κλήσεων και ηλεκτρονικού ταχυδρομείου εντός ΗΠΑ, ²⁵⁷ καταγραφή μεταδεδομένων των κλήσεων σε εγχώριο και σε διεθνές επίπεδο	ειδικό λογισμικό διερεύνησης αμερικανικών πηγών για στόχους διευθύνσεων, τόπων, χωρών και τηλεφωνικών αριθμών, καθώς και καταχωρημένων σε λίστες ονομάτων, λέξεων-κλειδιών και φράσεων σε ηλεκτρονικά ταχυδρομεία, λειτουργία μέσω τοποθέτησης διαχωριστών (splitters) καλωδίου οπτικών ινών σε μείζονες διαδικτυακούς κόμβους, και μέσω ιεράρχησης πληροφοριών σε πραγματικό χρόνο από μικρό ανιχνευτικό υπολογιστή υψηλής απόδοσης	τον Οκτώβριο του 2001 το πρόγραμμα βρισκόταν υπό σχεδίαση
Stone Ghost ²⁵⁸ Defence intelligence Agency (DIA)	άκρως απόρρητο δίκτυο για τη διευκόλυνση διαμοιρασμού και ανταλλαγής πληροφοριών με εταίρους της Κοινοπολιτείας (Αυστραλία, Καναδάς, Ηνωμένο Βασίλειο, ενδεχομένως Νέα Ζηλανδία ²⁵⁹)		
STORMBREW ²⁶⁰ NSA, FBI	συλλογή τηλεφωνικών και διαδικτυακών δεδομένων από τηλεπικοινωνιακούς κόμβους που βρίσκονται εντός της χώρας ²⁶¹	μεταξύ άλλων δυνατότητα τοπικού προσδιορισμού κινητών τηλεφώνων	
TARMAC ²⁶²	υποκλοπή δορυφορικών επικοινωνιών		αναφέρεται σε έγγραφο

254 Εντός πενταετίας το πρόγραμμα επεξεργάστηκε το πρώτο τρισεκατομμυριοστό αρχείο μεταδεδομένων, ενώ το 2012 επεξεργάζονταν δύο δισεκατομμύρια κλήσεις την ημέρα.

255 Το υψηλής ευαισθησίας σύστημα συλλογής πληροφοριών πραγματοποιείται από πρεσβείες και προξενεία των ΗΠΑ, καθώς και των υπολοίπων μελών των “πέντε οφθαλμών”. Βλ. P. Dorling, “Exposed: Australia's Asia spy network”, *The Sydney Morning Herald*, 31/10/2013, <http://www.smh.com.au/federal-politics/political-news/exposed-australias-asia-spy-network-20131030-2whia.html> , (ανάκτηση 10/5/2016).

257 Το πρόγραμμα από την έναρξή του κατέγραφε 320 εκατομμύρια κλήσεις ημερησίως, ήτοι περίπου το 73-80% του συνόλου των παγκοσμίων υποκλοπών της υπηρεσίας.

256 J. Bamford, “The NSA Is Building the Country’s Biggest Spy Center (Watch What You Say)”, *WIRED*, 15/03/12, http://www.wired.com/2012/03/ff_nsadatatcenter/ , (ανάκτηση 2/9/2015), Bowden, *ό.π.*, σ. 12, M. Ambinder και D. B. Grady, *Deep State Inside the Government Secrecy Industry*, New Jersey, Wiley, 2013, σσ. 229.

258 *National Intelligence, A Consumer's Guide*, 2009, σ. 75.

259 Cox, *ό.π.*, σ. 8.

260 Greenwald, *No place...ό.π.*, σ. 107, B. Gellman και A. Soltani, “NSA tracking cellphone locations worldwide, Snowden documents show”, *The Washington Post*, 4/12/2013, https://www.washingtonpost.com/world/national-security/nsa-tracking-cellphone-locations-worldwide-snowden-documents-show/2013/12/04/5492873a-5cf2-11e3-bc56-c6ca94801fac_story.html , (ανάκτηση 27/11/2015).

261 Το πρόγραμμα αξιοποιεί το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος των παγκόσμιων διαδικτυακών δεδομένων περνάει από τις ΗΠΑ. Λειτουργεί με τη συνεργασία δύο μείζονων τηλεπικοινωνιακών εταιρειών.

262 Greenwald, *ό.π.*, σ. 97, “Why TARMAC?”, *ACLU*, [ιστότοπος], <https://www.org/foia-document/why-tarmac> , (ανάκτηση 29/7/2016).

			της NSA του 2010
Tempora ²⁶³ GCHQ	συλλογή διαδικτυακών δεδομένων	αποθήκευση περιεχόμενου για περίπου 3 ημέρες και μεταδεδωμένων έως 30 ημέρες, για εκ των υστέρων ανάλυση των δεδομένων, ημερήσια λήψη δεδομένων μεγέθους 21 petabytes από οπτικές ίνες	Το 2008 άρχισε να λειτουργεί δοκιμαστικά, το 2011 ετέθη εν πλήρη λειτουργία
Telecoms Exploitation ²⁶⁴ GCHQ	συλλογή τηλεφωνικών και δικτυακών δεδομένων		
Terrorist Surveillance Program ²⁶⁵ NSA	συλλογή δεδομένων συνδρομητών (ονόματα, διευθύνσεις και άλλες προσωπικές πληροφορίες, καθώς στοιχεία για τις κλήσεις) δίχως ένταλμα	τοποθέτηση εξοπλισμού παρακολούθησης σε κρυφούς χώρους εντός κομβικών τηλεπικοινωνιακών εγκαταστάσεων, επιτρέπει πρόσβαση σε πραγματικό χρόνο σε τηλεφωνικές και διαδικτυακές ροές δεδομένων	έναρξη το 2004
Total Information Awareness (TIA) ²⁶⁶ DoD	συλλογή μεγάλου όγκου δεδομένων, αναζήτηση προτύπων και συσχετισμών, “ανάλυση ανθρώπων”, ²⁶⁷ για τον εντοπισμό τρομοκρατών και εγκληματιών	αλγόριθμοι προηγμένης τεχνητής νοημοσύνης, ²⁶⁸ βιομετρική τεχνολογία, σύνδεση πολλών διαφορετικού είδους βάσεων δεδομένων	έναρξη το 2002, παύση το 2003
Upstream collection NSA ²⁶⁹	συλλογή δεδομένων	υποκλοπή τηλεπικοινωνιών απευθείας από οπτικές ίνες και ηλεκτρονική υποδομή, λειτουργεί μέσω των προγραμμάτων	

263 Spiegel Online,

<http://www.spiegel.de/media/media-34103.pdf>, (ανάκτηση 11/5/2016, σ. 2 αρχείου pdf της NSA), K. Shubber, “A simple guide to GCHQ's internet surveillance programme Tempora”, *Wired*, 24/6/2013,

<http://www.wired.co.uk/article/gchq-tempora-101>, (ανάκτηση 29/7/2016).

264 MacAskill κ.ά., ό.π.

265 “How the NSA's Domestic Spying Program Works”, *Electronic Frontier Foundation*, [ιστότοπος], <https://www EFF.org/nsa-spying/how-it-works>, (ανάκτηση 2/9/2015). Το πρόγραμμα λειτουργούσε βάσει εντολής του προέδρου Bush προς την NSA (4/10/2001) για μια σειρά από αντιτρομοκρατικές παρακολουθήσεις, οι οποίες έμειναν γνωστές ως “President's Surveillance Program (PSP)”. Η προεδρική εντολή έληξε έπειτα από αλληπάλληλες ανανεώσεις στις 17/1/2007. Βλ. G.A. Fine κ.ά., *Unclassified Report of the President's Surveillance Program, Report No.2009-0013-AS*, Offices of Inspectors General of the Department of Defence, Department of Justice, Central Intelligence Agency, National Security Agency, Office of the Director of National Intelligence, 10/7/2009, σ. 1 και *ST-09-0002, Working Draft*, Office of the Inspector General, National Security Agency, Central Security Service, 24/3/2009, σ. 2. Ο Υπουργός Δικαιοσύνης Alberto Gonzales είχε αποκαλέσει το προηγθέν πρόγραμμα της NSA (Οκτώβριος 2001 - Απρίλιος 2004) “άλλες δραστηριότητες πληροφοριών”. Βλ. Bamford, ό.π., σ. 289.

266 Το TIA αποτελούσε χαρακτηριστικό πρόγραμμα προληπτικού χαρακτήρα. Το εν λόγω πρόγραμμα είχε δίχως ένταλμα πρόσβαση σε δεδομένα ατόμων που δεν βαρύνονταν με υποψία. Βλ. “Total “Terrorism” Information Awareness (TIA)”, *Electronic Privacy Information Center*, [ιστότοπος], <https://epic.org/privacy/profiling/tia/>, (ανάκτηση 11/5/2016). Το πρόγραμμα ονομάστηκε αργότερα “Terrorism Information Awareness”. Βλ. K. Lee Lerner και B. Wilmoth Lerner (επιμ.), *Encyclopedia of Espionage, Intelligence, and Security*, Vol. 3, R-Z Index, Detroit – New York – San Diego – San Francisco – Cleveland – New Haven, Conn. – Waterville – Maine – London – Munich, Thomson – Gale, 2004, σ. 162.

267 Στο πρωτότυπο: “human analysis”. Ο αδόκιμος αυτός όρος αφορά κατά πάσα πιθανότητα στην ανάλυση χαρακτήρων και συμπεριφορών.

268 C. Bowden, *The US surveillance programmes and their impact on EU citizens' fundamental rights*, NOTE, Directorate General for Internal Policies, Policy Department C: Citizens' Rights and Constitutional Affairs, Civil Liberties, Justice and Home Affairs, European Parliament, 2013, σ. 12.

269 Greenwald, ό.π., 108.

		FAIRVIEW, BLARNEY, STORMBREW και OAKSTAR	

Η NSA δεν περιορίζεται στην παθητική παρακολούθηση. Το τμήμα της υπηρεσίας, Tailored Access Operations (TAO)²⁷⁰ ασχολείται με τον “κυβερνοπόλεμο” (cyberwar) και την “κυβερνοπειρατεία” (hacking). Ιδρύθηκε το 1997, και φέρεται να αποτελεί το μεγαλύτερο και σημαντικότερο τμήμα SIGINT της υπηρεσίας, ενώ περιλαμβάνει πάνω από χίλιους κυβερνοπειρατές και τεχνικούς συναφών ειδικοτήτων. Το TAO συλλέγει πληροφορίες που αφορούν σε ξένους στόχους μέσω εισβολής στους υπολογιστές και τα τηλεπικοινωνιακά συστήματά τους, μέσω σπασίματος συνθηματικών (passwords), μέσω αχρήστευσης προστατευτικών συστημάτων ασφαλείας και υποκλοπής δεδομένων από σκληρούς δίσκους, και ακολούθως μέσω αντιγραφής όλων των μηνυμάτων και των δεδομένων που διέρχονται από όλα τα αποτελούντα στόχο ηλεκτρονικά ταχυδρομεία και συστήματα γραπτής επικοινωνίας.²⁷¹ Το TAO προβαίνει επιπλέον στην εγκατάσταση κακόβουλου λογισμικού (malware) σε ξεχωριστούς υπολογιστές, ούτως ώστε να παρακολουθεί τους χρήστες τους.²⁷² Τέλος, επισημαίνεται ότι η συλλογή πληροφοριών “SIGINT” δεν πραγματοποιείται αποκλειστικά μέσω λήψης σημάτων εκ μεγάλης αποστάσεως, αλλά κυριολεκτικά “βάζοντας χέρι” σε τεχνολογικό εξοπλισμό. Φορτία ηλεκτρονικού εξοπλισμού δικτύων (servers, routers, κτλ.), προτού παραδοθούν στους ανά τον κόσμο στόχους παρακολούθησης, υποκλέπτονται και μεταφέρονται σε μυστικές τοποθεσίες, όπου προστίθενται στις συσκευές εμφυτεύματα παρακολούθησης. Εν συνεχεία οι συσκευές επανασυνσκευάζονται και αποστέλλονται στον αρχικό προορισμό.²⁷³ Σύμφωνα με τον M.M. Aid η επέκταση και η αύξηση της σημασίας του TAO συνεχίστηκαν και μετά το 2009, τη χρονιά ανάληψης της προεδρίας από τον Barack Obama.²⁷⁴

²⁷⁰ Επιχειρήσεις ειδικά σχεδιασμένης πρόσβασης.

²⁷¹ M.M. Aid, “Inside the NSA’s Ultra-Secret China Hacking Group, Deep within the National Security Agency, an elite, rarely discussed team of hackers and spies is targeting America’s enemies abroad”, *Foreign Policy*, 10/6/2013, <http://foreignpolicy.com/2013/06/10/inside-the-nas-ultra-secret-china-hacking-group/>, (ανάκτηση 2/8/2016).

²⁷² Οι ανωτέρω διαδικασίες ονομάζονται “Computer Network Exploitation (CNE)”. Ένα από τα έγγραφα της NSA αποκαλύπτει πως η υπηρεσία είχε επιτύχει να προσβάλλει τουλάχιστον πενήντα χιλιάδες ξεχωριστούς υπολογιστές με ένα κακόβουλο λογισμικό ονόματι “Quantum Insertion”. Σύμφωνα με τη New York Times το δεδομένο λογισμικό έχει προσβάλλει τουλάχιστον εκατό χιλιάδες υπολογιστές ανά τον κόσμο. Βλ. D.E. Sanger και T. Shankerjan, “N.S.A. Devises Radio Pathway Into Computers”, *The New York Times*, 14/1/2014, <http://www.nytimes.com/2014/01/15/us/nsa-effort-pries-open-computers-not-connected-to-internet.html>, (ανάκτηση 11/5/2016).

²⁷³ Greenwald, *ό.π.*, σ. 149.

²⁷⁴ Aid, *ό.π.*

3.5.3 Νέες υπηρεσίες ασφαλείας / αλλαγές στις υπηρεσίες ασφαλείας έπειτα από την

11/9

Οι επιθέσεις της 11/9 αποτέλεσαν το έναυσμα μιας σειράς μειζόνων ή ελασσόνων αλλαγών στην πολιτική ασφαλείας, και κατ' επέκταση στις υπηρεσίες ασφαλείας των ΗΠΑ. Εξέχουσες συνέπειες των επιθέσεων αποτέλεσαν η ενοποίηση διακριτών πολιτικών ασφαλείας, και η συνεπαγόμενη μεταρρύθμιση των αμερικανικών υπηρεσιών ασφαλείας.

Όπως υποστηρίζει ο Δ. Μπελαντής, η εσωτερική ασφάλεια που αφορά στην προστασία των δυτικών πολιτών από μια τρομοκρατία με τη μορφή εθνικής και διεθνούς εγκληματικότητας, και η ασφάλεια των διεθνών επεμβάσεων για την προστασία των “αξιών” ή /και των συμφερόντων της Δύσης, ήτοι της διεθνούς ασφάλειας και της οικουμενικής δικαιοσύνης, ενοποιήθηκαν.²⁷⁵ Σύμφωνα με τον D. Wilson η διαδικασία σύγκλισης εσωτερικής και εξωτερικής ασφάλειας εντάθηκε σαφώς έπειτα από τον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας”. Όπως υποστηρίζει, “οι παραδοσιακές αντιλήψεις του σύγχρονου φιλελεύθερου κράτους οραματίζοντο μια στρατιωτική ισχύ προβαλλόμενη έξωθεν προς εξωτερικούς εχθρούς σε καιρούς πολέμου, και έναν εσωτερικό μηχανισμό αστυνόμευσης που εφαρμόζει τον ποινικό νόμο για τη διατήρηση της εσωτερικής κοινωνικής τάξης”. Διαχωρισμοί όπως εκείνοι μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού, και μεταξύ αστυνομικού και στρατιωτικού είναι πλέον θολοί. Σύμφωνα με μια μερίδα μελετητών όπως αναφέρει ο Wilson, οι υπηρεσίες αστυνόμευσης, εφαρμογής του αστικού δικαίου (civil enforcement) και ασφαλείας συγχωνεύονται πλέον σε ένα “συνεχές υπηρεσιών ασφαλείας”, οι οποίες λειτουργούν εντός των εθνικών συνόρων, αλλά επιπλέον υπερβαίνοντάς τα.²⁷⁶

Η τάση ενοποίησης των πολιτικών ασφαλείας αντανάκλαστηκε αναλόγως στη δομή και τη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών ασφαλείας. Τον Ιανουάριο του 2002 θεσπίστηκε το Information Awareness Office (IAO),²⁷⁷ το οποίο υπάχθηκε στην υπηρεσία Defense Advanced Research Projects Agency (DARPA) του υπουργείου άμυνας. Το IAO είχε ως αποστολή την “καταπολέμηση μη συμμετρικών απειλών μέσω της επίτευξης συνολικής επίγνωσης πληροφοριών. Οι τελευταίες χρησίμευαν στην πρόληψη, την προειδοποίηση και τη λήψη αποφάσεων σχετικά με την εθνική ασφάλεια. Για τον σκοπό αυτό, μεταξύ άλλων, θα ενώνονταν υπό έναν τεχνικό διευθυντή ορισμένα υπάρχοντα προγράμματα της DARPA, εστιάζοντας στην εφαρμογή τεχνολογίας πληροφοριών για την καταπολέμηση τρομοκρατικών απειλών.”²⁷⁸

Τον Μάρτιο του 2003 θεσπίστηκε το Υπουργείο Εσωτερικής Ασφάλειας των ΗΠΑ

275 Δ. Μπελαντής, “Ανθρωπιστική επέμβαση και τρομοκρατία”, στο Α. Μανιτάκης και Α. Τάκης (επιμ.), *Τρομοκρατία και δικαιώματα. Από την ασφάλεια του κράτους στην ανασφάλεια δικαίου*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλα, 2004, σ. 149.

276 Wilson, *ό.π.*, σ. 275.

277 “Γραφείο Επίγνωσης Πληροφοριών”.

278 Seifert, *ό.π.*, σ. CRS-5.

(Department of Homeland Security/DHS), ενώνοντας 22 διακριτές υπηρεσίες.²⁷⁹ Πολλές από τις τελευταίες που δεν είχαν προηγουμένως ιδιαίτερη σχέση με την παροχή ασφάλειας, υποχρεώθηκαν να αναλάβουν σχετικά καθήκοντα. Ο Monahan χαρακτηρίζει το DHS “διαβόητο”, εξαιτίας της εφαρμογής ενός συστήματος χρωματικά κωδικοποιημένων επιπέδων απειλής (“Homeland Security Advisory System”), για την ενημέρωση υπηρεσιών και κοινού. Υποστηρίζει ότι το σύστημα ισοδυναμεί με μια τεχνητή αλλά αποδεκτή “κατάσταση μόνιμου κινδύνου τρομοκρατικής επίθεσης”, η οποία αντιπροσωπεύει το κυρίαρχο πνεύμα της μετά 11/9 ανασφάλειας, καθώς και ότι αποτελεί εργαλείο πολιτικής χειραγώγησης.²⁸⁰ Το DHS διοικεί την υπηρεσία πληροφοριών “Office of Intelligence and Analysis”, η οποία είναι υπεύθυνη για τη χρήση πληροφοριών από πολλαπλές πηγές προκειμένου για την αναγνώριση και εκτίμηση τρεχόντων και μελλοντικών απειλών για τις ΗΠΑ. Η υπηρεσία πληροφοριών επικεντρώνεται σε τέσσερις στρατηγικούς τομείς: την προώθηση της κατανόησης απειλών μέσω ανάλυσης πληροφοριών, τη συλλογή πληροφοριών που αφορούν στην ασφάλεια της χώρας, το μοίρασμα πληροφοριών απαραίτητων για δράση, και τη διαχείριση πληροφοριών για το εγχείρημα της ασφάλειας της χώρας.²⁸¹

Ο νόμος “Intelligence Reform and Terrorism Prevention Act”²⁸² του 2004 θέσπισε την ανεξάρτητη υπηρεσία Office of the Director of National Intelligence (ODNI).²⁸³ Επικεφαλής της υπηρεσίας που απέκτησε την επίβλεψη της κοινότητας πληροφοριών των ΗΠΑ τέθηκε ο Διευθυντής Εθνικών (Υπηρεσιών) Πληροφοριών (Director of National Intelligence/DNI).²⁸⁴ Στόχο του ODNI αποτελεί η αποτελεσματική “ενοποίηση ξένων, στρατιωτικών και εγχώριων πληροφοριών για την άμυνα της πατρίδας και των συμφερόντων των ΗΠΑ στο εξωτερικό”.²⁸⁵

279 “Implementing 9/11 Commission Recommendations”, *Official website of the Department of Homeland Security*, [ιστότοπος], 18/5/2015,

<http://www.dhs.gov/implementing-911-commission-recommendations> , (ανάκτηση 26/8/2015). Επισημαίνεται ότι σύσταση ανάλογης υπηρεσίας είχε ήδη προταθεί σε έκθεση εθνικής ασφαλείας από τον Ιανουάριο του 2001. Βλ. G. Hart κ.ά., *Road Map for National Security: Imperative for Change, The Phase III Report of the U.S. Commission on National Security/21st Century*, The United States Commission on National Security/21st Century, 31/1/2001, σ. vi.

280 Monahan, *ό.π.*, σ. 286.

281 “Member Agencies”, *intelligence.gov*, [ιστότοπος],

<http://www.intelligence.gov/mission/member-agencies.html> , (ανάκτηση 26/8/2015). Επισημαίνεται ότι το DHS διατηρεί ξεχωριστή “υπηρεσία ιδιωτικότητας” (Privacy Office). Σύμφωνα με την ιστοσελίδα του υπουργείου πρόκειται για “την πρώτη νομικά θεσπισμένη υπηρεσία ιδιωτικότητας, υπεύθυνη για την αξιολόγηση προγραμμάτων, συστημάτων και πρωτοβουλιών του υπουργείου ως προς ενδεχόμενες συνέπειες αυτών επί της ιδιωτικότητας”, και υπεύθυνη “για την παροχή στρατηγικών άμβλυνσης” των εν λόγω συνεπειών. Βλ. σχετικά “DHS, Privacy Office”, *Official website of the Department of Homeland Security*, [ιστότοπος], <http://www.dhs.gov/privacy-office> , (ανάκτηση 23/11/2015).

282 “Νόμος μεταρρύθμισης των υπηρεσιών πληροφοριών και πρόληψης της τρομοκρατίας”.

283 Γραφείο Διευθυντή Εθνικών (Υπηρεσιών) Πληροφοριών.

284 Έως τότε διευθυντής της κοινότητας ήταν ο διευθυντής της CIA.

285 “Organization, Office of the Director of National Intelligence”, *Office of the Director of National Intelligence*, [ιστότοπος], <http://www.odni.gov/index.php/about/organization> , (ανάκτηση 18/10/2015).

Το Υπουργείο Εσωτερικής Ασφάλειας των ΗΠΑ θέσπισε τα γνωστά ως “κέντρα συγχώνευσης” (“fusion centers”), αντιτρομοκρατικές οργανώσεις τοπικού, φυλετικού, πολιτειακού, και περιφερειακού επιπέδου, με σκοπό τη συγκέντρωση δεδομένων από διάφορες δημόσιες και ιδιωτικές πηγές για τη διερεύνηση ατόμων, την πραγματοποίηση εκτιμήσεων κινδύνου για εκδηλώσεις, την ανίχνευση προτύπων εγκληματικής ή τρομοκρατικής δραστηριότητας, και για τη συμμετοχή στην αντιμετώπιση καταστροφών.²⁸⁶ Ανάλογα κέντρα υπήρχαν ήδη στη δεκαετία του 1980, με αποστολή την καταπολέμηση των ναρκωτικών. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 τα κέντρα επεκτάθηκαν για την καταπολέμηση της ένοπλης βίας. Η 11/9 αποτέλεσε το εφαλτήριο για την επέκταση των κέντρων σε αρμοδιότητες και σε αριθμό.²⁸⁷ Το 2010 τα κέντρα αυτά ανέρχονταν σε 72, μη περιλαμβανομένων των εργολαβικών κέντρων ανάλυσης πληροφοριών. Το προσωπικό τους αποτελείται από αστυνομικούς, υπαλλήλους του FBI, του DHS και άλλους αναλυτές, οι οποίοι μοιράζονται τις πληροφορίες με άλλα κέντρα συγχώνευσης και ομοσπονδιακές υπηρεσίες.²⁸⁸

Τα κέντρα συγχώνευσης συνδέονται επίσης με ξεχωριστά προηγμένα συστήματα επιτήρησης, όπως με κλειστά κυκλώματα τηλεόρασης (CCTV) πραγματικού χρόνου. Ορισμένα συστήματα CCTV είναι εξοπλισμένα με λειτουργίες αλγοριθμικής παρακολούθησης και λειτουργίες ήχου, έτσι ώστε οι “έξυπνες” κάμερες αναγνωρίζουν αυτομάτως ύποπτες συμπεριφορές, όπως συγκέντρωση ατόμων σε γωνίες, ή χαρακτηριστικούς ήχους όπως εκείνους από πυροβολισμούς. Επιπλέον τα εν λόγω κέντρα συνδέονται με τηλεκατευθυνόμενα μη επανδρωμένα αεροσκάφη (UAVs / drones)²⁸⁹ αστυνόμευσης.²⁹⁰ Τα κέντρα συγχώνευσης λαμβάνουν δεδομένα από ιδιωτικές εταιρείες που ενδέχεται να αφορούν μεταξύ άλλων σε πιστωτική κατάσταση, καταναλωτικές προτιμήσεις, καθώς και δημογραφικά και πολιτικά προφίλ. Όπως υποστηρίζει ο Monahan, η άμεση συλλογή πολλών εξ αυτών των δεδομένων από τις κρατικές υπηρεσίες θα ήταν παράνομη.²⁹¹

Ο Monahan παρομοιάζει τα κέντρα συγχώνευσης ως προς ορισμένες πτυχές τους με το παυθέν πρόγραμμα ΤΙΑ. Ενώ το τελευταίο στόχευε στη μαζική δημόσια παρακολούθηση για τον εντοπισμό ενδεχόμενων τρομοκρατών μέσω εξόρυξης δεδομένων για αναγνώριση προτύπων, τα κέντρα συγχώνευσης φέρονται ως πιο επικεντρωμένα σε γνωστές ή πιθανολογούμενες απειλές.

286 Monahan, *ό.π.*, σ. 287.

287 D.L. Carter, “The Intelligence Fusion Process for State, Local, and Tribal Law Enforcement”, *Criminal Justice and Behavior*, τόμ. 36, τχ. 12, Δεκέμβριος 2009, σσ. 1324-1326.

288 Monahan, *ό.π.*, σ. 287.

289 Εν προκειμένω εννοούνται προφανώς αεροσκάφη-μινιατούρες με αποκλειστικό σκοπό την παρακολούθηση, σε αντίθεση με τα μεγάλα μεγέθους πολεμικά αεροσκάφη.

290 Monahan, *ό.π.*, σ. 287.

291 Στο *ίδιο*, σ. 288.

Σύμφωνα πάντα με τον Monahan, στην πραγματικότητα τα κέντρα συγχώνευσης έχουν εμπλακεί σε παρακολουθήσεις ειρηνικών αντιπολεμικών διαδηλωτών, σε καταχρηστική ανάκριση ατόμων και σε σύνταξη εκτιμήσεων κινδύνου βάσει ρατσιστικών προκαταλήψεων. Οι αναλυτές των κέντρων δημιουργούν με βάση “αναφορές ύποπτης δραστηριότητας” και άλλα έγγραφα, προφίλ απειλητικών ατόμων τα οποία και ξεχωρίζουν για περαιτέρω παρακολούθηση ή προληπτική επέμβαση. Ο Monahan διαβλέπει σε αυτή την πρακτική πρόληψης του εγκλήματος ένα εύφορο έδαφος πολιτισμικών προκαταλήψεων, το οποίο ενδέχεται να προκαλέσει αστυνομικές καταχρήσεις.²⁹²

Ο πολλαπλασιασμός και η ενίσχυση των υπηρεσιών ασφαλείας συνοδεύτηκε από μια αύξηση των σχετικών δαπανών.

3.5.4 Δαπάνες μυστικών υπηρεσιών

Δεδομένου ότι οι δαπάνες για τις υπηρεσίες πληροφοριών των ΗΠΑ είναι ως επί το πλείστον απόρρητες, η συγκριτική τους μελέτη στις δεκαετίες 1991-2000 και 2001-2010 καθίσταται προβληματική. Δεν υπάρχουν αναλυτικά στοιχεία δαπανών εκάστου έτους της υπό εξέταση εικοσαετίας, ούτως ώστε να είναι εφικτή μια συγκριτική μελέτη. Τα ελάχιστα παρεχόμενα στοιχεία επιτρέπουν ωστόσο τη σκιαγράφηση μιας τάσης των δαπανών.

Ο Edward Snowden αποκάλυψε μεταξύ των άλλων άκρως απόρρητη έκθεση του προϋπολογισμού δαπανών 16 μυστικών υπηρεσιών των ΗΠΑ²⁹³ για το οικονομικό έτος 2013.²⁹⁴ Σύμφωνα με την εφημερίδα *The Washington Post* έπειτα από την 11/9 οι ΗΠΑ δαπάνησαν 500 δις δολάρια για τις υπηρεσίες πληροφοριών,²⁹⁵ ενώ σύμφωνα με την εφημερίδα *The Guardian* οι δαπάνες έπειτα από την 11/9 διπλασιάστηκαν.²⁹⁶ Έκθεση του Κογκρέσου για τις δαπάνες

²⁹² Στο ίδιο, σ. 287.

²⁹³ Πρόκειται για τα μέλη της Κοινότητας Πληροφοριών. Βλ. “Members of the IC”, *Office of the Director of National Intelligence*, [ιστότοπος], <http://www.dni.gov/index.php/intelligence-community/members-of-the-ic#dos>, (ανάκτηση 18/8/2015).

²⁹⁴ B. Gellman και G. Miller, “‘Black budget’ summary details U.S. spy network’s successes, failures and objectives”, *The Washington Post*, 29/8/2013, <http://apps.washingtonpost.com/g/page/national/inside-the-2013-us-intelligence-black-budget/420/>, (ανάκτηση 18/8/2015).

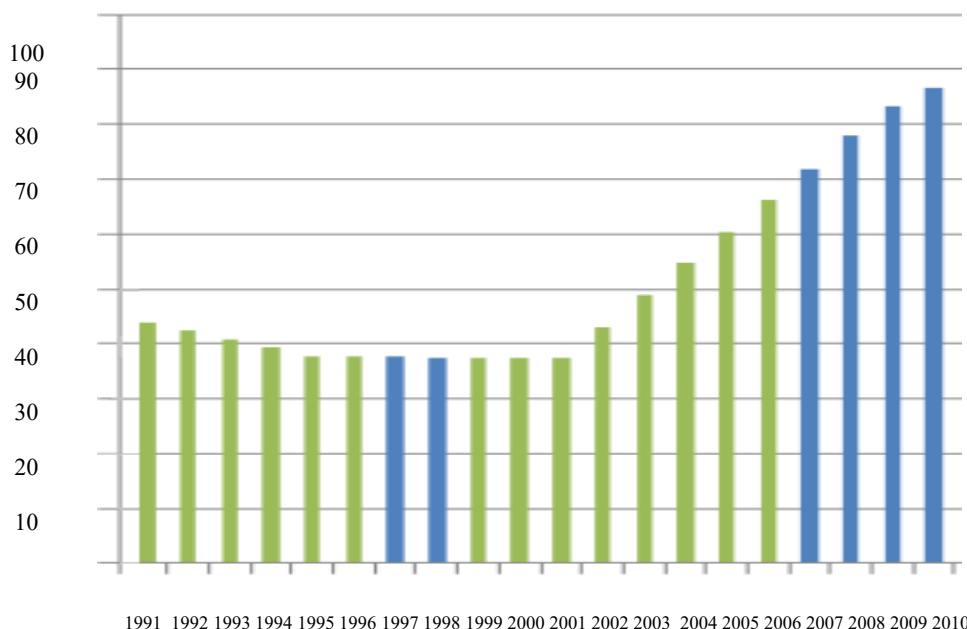
²⁹⁵ Το άρθρο δεν είναι σαφές ως προς τη διάρκεια της περιόδου. Προφανώς εννοείται η περίοδος από τις 11/9/2001 έως το 2012 (έτος έκδοσης της έκθεσης προϋπολογισμού δαπανών).

²⁹⁶ E. MacAskill και J. Watts, “US intelligence spending has doubled since 9/11, top secret budget reveals, CIA takes biggest share of \$52.6bn intelligence spending in secret ‘black budget’ that also details gaps in US knowledge”, *The Guardian*, 29/8/2013, <http://www.theguardian.com/world/2013/aug/29/us-intelligence-spending-double-9-11-secret-budget>, (ανάκτηση 18/8/2015). Ομοίως εδώ δεν διασαφηνίζεται η περίοδος. Προφανώς και σε αυτή την περίπτωση εννοείται η περίοδος από τις 11/9/2001 έως το 2012 (έτος έκδοσης της έκθεσης προϋπολογισμού δαπανών). Εντούτοις παραμένει ασαφές ποιες δαπάνες ποιας περιόδου χρησιμοποιούνται ως αναφορά για τον διπλασιασμό των δαπανών έπειτα από την 11/9/2001.

υπηρεσιών πληροφοριών (2013), παρέχει γράφημα με τις σχετικές δαπάνες ανά έτος.²⁹⁷

Γράφημα 3.1

Εκτιμώμενες και πραγματικές δαπάνες μυστικών υπηρεσιών 1991-2010
(σε δισεκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ του 2014)

Στο γράφημα 3.1 παρατηρείται μια πτωτική τάση των δαπανών έως το 2001, ενώ το 2002 αρχίζει μια σταθερή αύξηση έως το 2010. Το ύψος των δαπανών το 2010 είναι σχεδόν υπερδιπλάσιο των σχετικά υψηλών για τα δεδομένα της δεκαετίας 1991-2000 δαπανών του 1991, και σαφώς υπερδιπλάσιο των δαπανών του τελευταίου έτους της δεκαετίας (1991).²⁹⁸

Στην έκθεση του Κογκρέσου αναφέρεται ότι σύμφωνα με δημοσιευμένα στοιχεία οι δαπάνες για υπηρεσίες πληροφοριών ανήλθαν από τα 37 δις δολάρια το οικονομικό έτος 2001 στα 78 δις δολάρια το οικονομικό έτος 2012.²⁹⁹ Όπως αναφέρει ο J.T. Richelson, συνεπεία της 11/9 η CIA επεκτάθηκε στους περίπου 21.000 υπαλλήλους έως τον Σεπτέμβριο του 2011. Ο προϋπολογισμός της υπηρεσίας σχεδόν πενταπλασιάστηκε, από 3,1 δις δολάρια το 1994, ανήλθε στα 14,7 δις δολάρια το οικονομικό έτος 2013.³⁰⁰

Βάσει των εν λόγω υπαρχόντων στοιχείων προκύπτει μια σαφής και σταθερή αύξηση των

297 Επισημαίνεται ότι το γράφημα 3.1 της περιόδου 1991-2010 που ακολουθεί, βασίζεται σε γράφημα της έκθεσης για την περίοδο 1980-2013. Πραγματικά στοιχεία υπάρχουν για το 1997, το 1998, και από το 2007 έως και το 2013. Τα στοιχεία των υπολοίπων ετών αποτελούν εκτίμηση της έκθεσης.

298 M.C. Erwin και A. Belasco, *Intelligence Spending and Appropriations: Issues for Congress*, Congressional Research Service, 18/9/2013, σ. 5.

299 Στο ίδιο, σ. 4.

300 J.T. Richelson, *The U.S. Intelligence Community*, 7η έκδοση, Boulder – Colorado, Westview Press, 2016, σ. 20.

δαπανών έπειτα από το 2001.

3.5.5 Η επιτήρηση μετακινήσεων και μεταφορών

Κατά τη δεκαετία 2001 έως 2010 πραγματοποιήθηκαν ειδικές αλλαγές στην επιτήρηση των ροών αγαθών και προσώπων προς και από την επικράτεια των ΗΠΑ. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των αλλαγών αποτελεί μια ένταση της αυστηρότητας των ελέγχων, η οποία εκφράστηκε μέσω θέσπισης νέων τμημάτων υπηρεσιών και νέων προγραμμάτων ασφαλείας, μέσω επέκτασης και ενίσχυσης των ήδη υπάρχοντων υπηρεσιών και προγραμμάτων ασφαλείας, όπως και μέσω ειδικής νομοθεσίας.

Τον Σεπτέμβριο του 2003 θεσπίστηκε με προεδρική οδηγία το Terrorist Screening Center (TSC / Κέντρο Ελέγχου Τρομοκρατών). Το TSC τέθηκε υπό τη διοίκηση του FBI και αποτέλεσε προϊόν συνεργασίας περισσότερων υπηρεσιών. Το κέντρο διατηρεί τη βάση δεδομένων Terrorist Screening Database (TSDB), η οποία μοιράζει λίστες υπόπτων τρομοκρατίας σε άλλες υπηρεσίες.³⁰¹ Ο κεντρικός κόμβος συγκέντρωσης και ανάλυσης πληροφοριών προερχομένων από όλες τις ξένες και εγχώριες πηγές, είναι το National Counterterrorism Center (NCTC).³⁰² Λίστες υπόπτων τρομοκρατίας για την πολιτική αεροπορία διατηρούν —μεταξύ άλλων— οι υπηρεσίες Department of Homeland Security (DHS), Transportation Security Administration (TSA) και Customs and Border Protection (CBP). Η υπηρεσία CBP χρησιμοποιεί το σύστημα Advance Passenger Information System (APIS) για τη συλλογή δεδομένων ταυτότητας και ταξιδιού, διεθνών ταξιδιωτών (υπηκόων ΗΠΑ και μη). Η υπηρεσία TSA λαμβάνει δεδομένα από το APIS σχετικά με εγχώριες πτήσεις. Αμφότερες οι υπηρεσίες συλλέγουν επίσης επιλεγμένα στοιχεία επιβατών μέσω δικών τους προγραμμάτων προληπτικού ελέγχου, η μεν TSA μέσω του Computer-Assisted Passenger Prescreening System (CAPPS), η δε CBP μέσω του Automated Targeting System-Passenger.³⁰³ Προ των επιθέσεων της 11/9 τα δεδομένα APIS συλλέγονταν εθελοντικά, με σκοπό την ελαστικοποίηση και την επιτάχυνση των διαδικασιών ελέγχου επιβίβασης των “νομοταγών” πολιτών σε διεθνείς πύλες εισόδου. Έπειτα από τις επιθέσεις η συλλογή και η μετάδοση δεδομένων APIS κατέστη υποχρεωτική βάσει νόμου.³⁰⁴

301 W.J. Krouse και B. Elias, *CRS Report for Congress, Terrorist Watchlist Checks and Air Passenger Prescreening*, Congressional Research Service, 30/12/2009, σ. 1η (οι τρεις πρώτες σελίδες της έκθεσης δεν φέρουν αριθμηση).

302 Η υπηρεσία αυτή θεσπίστηκε το 2004 αντικαθιστώντας το Terrorist Threat Integration Center (TTIC) που είχε θεσπιστεί το 2003. Υπάγεται στην υπηρεσία Office of the Director of National Intelligence, η οποία ηγείται των 16 υπηρεσιών πληροφοριών της κοινότητας πληροφοριών και λογοδοτεί στον πρόεδρο των ΗΠΑ. Βλ. “Organization...”, *ό.π.*

303 Επιπλέον θεσπίστηκε από το DHS μηχανισμός προσφυγής ταξιδιωτών ενάντια σε αδικίες και λάθη των συστημάτων ελέγχου τρομοκρατών. Βλ. Krouse, *ό.π.*, σ. 1η.

304 “Fact Sheet: APIS, Preventing Terrorists from Boarding International Flights and Vessels Destined for or Departing from the U.S.”, *Official website of the Department of Homeland Security*,

Το 2004 τέθηκε σε ισχύ ο νόμος “Intelligence Reform and Terrorism Prevention Act”, ο οποίος μεταξύ άλλων προβλέπει:

- έλεγχο για τρομοκρατία προ πτήσεων από και προς τις ΗΠΑ, του συνόλου των επιβατών και του ιπτάμενου προσωπικού από το DHS,
- έλεγχο για τρομοκρατία του συνόλου των επιβατών και του ιπτάμενου προσωπικού σε εγχώριες πτήσεις από την TSA, και
- έλεγχο λιστών επιβατών και πληρώματος σε κρουαζιερόπλοια και άλλα διαπλέοντα ωκεανούς σκάφη από το DHS.³⁰⁵

Το σύστημα Automated Targeting System (ATS, πίνακας 3.2) είχε ήδη θεσπιστεί στα μέσα της δεκαετίας του 1990, για τον έλεγχο της εισαγωγής στα σύνορα, ναρκωτικών και άλλων λαθραίων εμπορευμάτων. Αρχικά ο έλεγχος αφορούσε σε παράγοντες που κατά το παρελθόν είχαν σχετιστεί με εγκληματική δράση ή κινούσαν τις υποψίες των τελωνειακών αρχών. Σε αυτούς περιλαμβάνονταν εκτελωνιστές, διαμεταφορείς, ναυτιλιακές εταιρείες και εταιρείες οδικών μεταφορών, καθώς και φορτία. Έπειτα από τις επιθέσεις της 11/9, οι αρμοδιότητες του ATS επεκτάθηκαν στους τρομοκράτες και τους ύποπτους για τρομοκρατία όπως και σε τρομοκρατικές ενέργειες, μέσω της επιλογής συγκεκριμένων επιβατών για αυξημένο έλεγχο, και μέσω της εκτίμησης κινδύνου για μεταφορικά μέσα και φορτία.³⁰⁶

https://www.cbp.gov/sites/default/files/documents/apis_factsheet_3.pdf , (ανάκτηση 13/5/2016, πρώτες δύο σελίδες μη αριθμημένου αρχείου PDF). Η λέξη “νομοταγών” αναφέρεται στην πηγή.

305 Krouse, *ό.π.*, σ. 7.

306 Στο *ίδιο*, σ. 8.

Πίνακας 3.2

Σύστημα ATS

έλεγχοι	λοιπές λειτουργίες
εισερχόμενων δια σιδηροδρόμων, οδών, θαλάσσης και αέρος, (εισαγωγέων, φορτίων και μεταφορικών οχημάτων)	διεθνής ανταλλαγή πληροφοριών και έλεγχος εμπορευμάτων με ξένες τελωνειακές υπηρεσίες
εξερχόμενων δια σιδηροδρόμων, οδών, θαλάσσης και αέρος, (εξαγωγέων, φορτίων και μεταφορικών οχημάτων)	ανάλυση τάσεων και “αναλυτική επιλεκτικότητα” (“Analytical Selectivity”), για επιλεκτική επικέντρωση σε στόχους βάσει ανάλυσης τάσεων
επιβατών και πληρωμάτων, εισερχομένων στις ΗΠΑ και εξερχομένων από αυτές δια σιδηροδρόμων, θαλάσσης και αέρος ³⁰⁷	
οχημάτων και ατόμων οδικώς εισερχομένων μέσω συνοριακών πυλών εισόδου	

Στην περίπτωση εναερίων και θαλασσίων επιβατικών μεταφορών, οι αεροπορικές και ναυτιλιακές εταιρείες οφείλουν να παρέχουν στις υπηρεσίες των ΗΠΑ το αρχείο ονόματος επιβάτη (Passenger Name Record). Τα δεδομένα του αρχείου συλλέγονται από τις εταιρείες μέσω των αυτοματοποιημένων συστημάτων κρατήσεων ή ελέγχου. Το 1997 τα εν λόγω δεδομένα παρέχονταν από αεροπορικές εταιρείες οικειοθελώς. Η συλλογή των δεδομένων αποτελεί πλέον βάσει νόμου του 2001 καθήκον για την Υπηρεσία Προστασίας Τελωνείων και Συνόρων (Customs and Border Protection). Τα εν λόγω δεδομένα περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων ημερομηνία κράτησης/έκδοσης εισιτηρίου, ημερομηνίες ταξιδιού, πληροφορίες λογαριασμού και πληρωμής, ταξιδιωτική εταιρεία / ταξιδιωτικό πράκτορα, πληροφορίες αποσκευών και ακριβές δρομολόγιο επιβάτη. Τον Ιούλιο του 2007, ΗΠΑ και Ευρωπαϊκή Ένωση κατέληξαν σε συμφωνία για τη συλλογή 19 τύπων στοιχείων. Τα στοιχεία αυτά οφείλουν να διατηρούνται για επτά έτη σε ενεργό φάκελο, και ακολούθως για οκτώ έτη σε αδρανή φάκελο.³⁰⁸

Το CAPPS³⁰⁹ θεσπίστηκε το 1996. Έπειτα από τις επιθέσεις της 11/9 το υπάρχον σύστημα ελέγχου επιβατών CAPPS επεκτάθηκε. Η TSA χρησιμοποιεί το σύστημα προκειμένου να αναγνωρίσει πρόσωπα βάσει συγκεκριμένων χαρακτηριστικών, συλλεχθέντων από τα δεδομένα PNR, τα οποία δεν χρησιμοποιούνται μόνο για επιπρόσθετο έλεγχο αποσκευών, αλλά επιπλέον για επιπρόσθετο έλεγχο των επιβατών.³¹⁰ Το CAPPS II, επίσης θεσπισμένο στον απόηχο των επιθέσεων, θα αντικαθιστούσε τα στηριζόμενα σε λίστες επιβατών προγράμματα ελέγχου. Το CAPPS II

307 Το πρόγραμμα ATS-Passenger επιτρέπει στο DHS τον πρώιμο διαχωρισμό δυνητικά επικίνδυνων επιβατών, κατά τρόπο που θα δεν θα ήταν εφικτός κατά τη διάρκεια ενός πρώτου ελέγχου στο σημείο εισόδου.

308 Krouse, *ό.π.*, σσ. 9-10.

309 Computer-Assisted Passenger Prescreening System.

310 Στο *ίδιο*, σσ. 13-14.

σχεδιάστηκε προκειμένου να χρησιμοποιεί προηγμένους αλγόριθμους, οι οποίοι θα διερευνούσαν δημόσιες και ιδιωτικές βάσεις δεδομένων για αναγνώριση επιβατών και πληρώματος, όπως και για την πραγματοποίηση εκτίμησης κινδύνου.³¹¹ Το 2004 το πρόγραμμα αντικαταστάθηκε από το πρόγραμμα Secure Flight,³¹² το οποίο ακολούθως ανεστάλη προσωρινά το 2006 και εν συνεχεία υπέστη μετατροπές.³¹³ Ένα από τα σύγχρονα χαρακτηριστικά του προγράμματος είναι η ηλεκτρομαγνητική σάρωση του σώματος για την παραγωγή εικόνας.³¹⁴

Λίστες επιβατών

Η Διεύθυνση Ασφάλειας Μεταφορών (Transportation Security Administration/TSA) παρέχει στις αεροπορικές εταιρείες τις λίστες “No Fly” και “Automatic Selectee”. Η πρώτη αφορά σε άτομα στα οποία απαγορεύεται η επιβίβαση, ενώ η δεύτερη σε άτομα, τα οποία οφείλουν να περάσουν από περαιτέρω αυστηρή εξέταση προ της επιβίβασης. Η λίστα “No Fly” περιλαμβάνει άτομα που θεωρούνται άμεσος κίνδυνος για την αμερικανική πολιτική αεροπορία. Η αμερικανική κυβέρνηση θέσπισε τη λίστα “No Fly” το 1990, έπειτα από βομβιστικές επιθέσεις σε αεροπλάνα στα τέλη της δεκαετίας του 1980.³¹⁵ Μετά την 11/9 θέσπισε επιπλέον τη λίστα “Automatic Selectee”.³¹⁶

Οι λίστες επιβατών έχουν προκαλέσει μεγάλη συζήτηση. Σύμφωνα με την επιτροπή για την 11/9 (9/11 Commission), προ των επιθέσεων η κοινότητα πληροφοριών δεν θεωρούσε τις λίστες παρακολούθησης ζωτικής σημασίας για το έργο της.³¹⁷ Το 2004 οι λίστες “No Fly” και “Automatic Selectee” κατέστησαν αντικείμενο κριτικής από τα ΜΜΕ εξαιτίας λανθασμένων ταυτοποιήσεων. Οι εσφαλμένες ταυτοποιήσεις περιλάμβαναν το μέλος της Γερουσίας Edward Kennedy, τα μέλη της Βουλής των Αντιπροσώπων John Lewis και Don Young,³¹⁸ και τον πρώην πρόεδρο της Νότιας Αφρικής Nelson Mandela.³¹⁹ Σε ορισμένες περιπτώσεις σύμφωνα με έκθεση του Κογκρέσου,

311 Krouse, *ό.π.*, σ. 15.

312 “Feature on CAPPS II”, *American Civil Liberties Union*, [ιστότοπος], <https://www.aclu.org/feature-capps-ii>, (ανάκτηση 13/5/2016). Σημειώνεται ότι τον Δεκέμβριο του 2006, η υπηρεσία “ιδιωτικότητας” του DHS εξέδωσε έκθεση στην οποία αναφέρεται ότι η TSA δεν είχε περιγράψει ορθά τη χρήση στην οποία προέβη σχετικά με τη χρήση προσωπικών δεδομένων στα πλαίσια του προγράμματος Secure Flight, όπως προέβλεπε ο νόμος. Βλ. Krouse, *ό.π.*, σ. 17.

313 “Secure Flight”, *Electronic Privacy Information Center*, [ιστότοπος], <https://epic.org/privacy/airtravel/secureflight.html>, (ανάκτηση 10/5/2016).

314 “Security Screening”, *Transportation Security Administration*, [ιστότοπος], <http://www.tsa.gov/travel/security-screening>, (ανάκτηση 10/5/2016).

315 Krouse, *ό.π.*, σ. 11.

316 B. Elias, *Airport and Aviation Security, U.S. Policy and Strategy in the Age of Global Terrorism*, Boca Raton – London – New York, CRC Press – Taylor & Francis Group, 2009, σ. 169.

317 Krouse, *ό.π.*, σ. 4.

318 Στο ίδιο, σσ. 11-12.

319 Monahan, *ό.π.*, σ. 286. Ο Mandela διατέλεσε πρόεδρος από το 1994 έως το 1999. Οι αρχές των ΗΠΑ τον θεωρούσαν ύποπτο από τη δεκαετία του 1980, ενώ διεγράφη από τη λίστα μόλις το 2008. Βλ. C. Dewey, “Why

επετράπη σε γνωστούς και σε και καθ' υποψίαν τρομοκράτες επιβίβαση σε αεροσκάφη στο εξωτερικό, γεγονός που προκάλεσε δαπανηρές αλλαγές στην πορεία πτήσεων όταν απαγορεύτηκε στα εν λόγω αεροσκάφη είσοδος στον εναέριο χώρο των ΗΠΑ ή συνέχιση της πορείας τους.³²⁰ Ορισμένες εξέχουσες περιπτώσεις παταγώδους αποτυχίας του συστήματος που κατέληξαν σε μηνύσεις, κατέστησαν τις εν ΗΠΑ εδρεύουσες αεροπορικές εταιρείες ιδιαίτερα επιφυλακτικές ως προς την εθελοντική παροχή δεδομένων επιβατών.³²¹

Σε κρατικό έγγραφο που αναρτά στο διαδίκτυο η ACLU³²² αναφέρεται ότι την 11/9/2001 η απαγόρευση επιβίβασης σε αεροσκάφος αφορούσε μόλις σε 16 άτομα ενώ στην περίοδο από τις 12/9 έως τον Νοέμβριο του 2001 η απαγόρευση περιλάμβανε περισσότερα από 400 άτομα.³²³ Σύμφωνα με την έκθεση του Κογκρέσου έως το τέλος του οικονομικού έτους 2004 η λίστα “No Fly” περιλάμβανε περισσότερα από 20.000 ονόματα.³²⁴ Το 2008 η λίστα απαγόρευσης επιβίβασης περιλάμβανε σύμφωνα με στέλεχος της κυβέρνησης επισήμως 2.500 άτομα, εκ των οποίων περίπου το 10% ήταν Αμερικανοί πολίτες.³²⁵ Σύμφωνα με άλλη εκτίμηση που αναφέρει η ίδια έκθεση, η λίστα “No Fly” περιλαμβάνει 4.000 ονόματα ατόμων, και οι λίστες “Selectee” περιλαμβάνουν περί τα 14.000 ονόματα ατόμων.³²⁶ Σε κάθε περίπτωση ο αριθμός των εγγεγραμμένων στις λίστες έπειτα από την 11/9 πολλαπλασιάστηκε.

Στην έκθεση αναφέρεται επιπλέον ότι η πρόθεση της TSA για διαρκώς επεκτεινόμενο πρώιμο έλεγχο δέχτηκε κριτική ως δίχως προηγούμενο κρατικά υποστηριζόμενο εισβολή στην ιδιωτικότητα.³²⁷ Η έκθεση αναφέρει πως σύμφωνα με την ACLU, Αμερικανοί πολίτες έχουν υποστεί από υπαλλήλους της CBP επανειλημμένες και μακρόχρονες ακινητοποιήσεις, ανακρίσεις, σωματικές έρευνες, δέσιμο με χειροπέδες, και διαχωρισμό από τις οικογένειές τους ως κρατούμενοι για εξακρίβωση ενδεχομένων ταυτίσεων με τις λίστες. Εννέα από τους εν λόγω πολίτες κατέθεσαν μηνύσεις ενάντια στο DHS.³²⁸

Nelson Mandela was on a terrorism watch list in 2008”, *The Washington Post*, 7/12/2013, <https://www.washingtonpost.com/news/the-fix/wp/2013/12/07/why-nelson-mandela-was-on-a-terrorism-watch-list-in-2008/>, (ανάκτηση 15/4/2016).

320 Krouse, *ό.π.*, σ. 6.

321 Seifert, *ό.π.*, σ. CRS-9.

322 American Civil Rights Union (Αμερικανική Ένωση για τα Πολιτικά Δικαιώματα).

323 “ATTACHMENT A - PART 1”, *ACLU of Northern California*, [ιστότοπος],

https://www.aclunc.org/sites/default/files/asset_upload_file371_3549.pdf, (ανάκτηση 20/8/2015, σ. 2 αρχείου PDF με ημερομηνία 12/2002).

324 Krouse, *ό.π.*, σ. 11.

325 J. Meserve, “Terrorist watch lists shorter than previously reported”, *CNN*, 22/10/2008,

<http://edition.cnn.com/2008/TRAVEL/10/22/no.fly.lists/index.html>, (ανάκτηση 11/5/2016).

326 CRS, σ. 13. Επισημαίνεται ότι η εν λόγω έκθεση δημοσιεύτηκε το 2009.

327 Η εν λόγω κριτική αφορά συγκεκριμένα στην περίοδο έως τον Αύγουστο του 2004 οπότε και η TSA εγκατέλειψε το αμφιλεγόμενο αυτόματο σύστημα ελέγχου επιβατών CAPPS II, με τον σκοπό την αντικατάστασή του από το μάλλον λιγότερο αμφιλεγόμενο αυτόματο σύστημα ελέγχου επιβατών Secure Flight. Το αρχικό σύστημα CAPPS εξακολούθησε να λειτουργεί. Βλ. Krouse, *ό.π.*, σ. 15.

328 Στο *ίδιο*, σ. 19.

Σύμφωνα με την έκθεση η δυνατότητα του TSC ως προς την αντιμετώπιση δεδομένων εσφαλμένων ταυτοποιήσεων περιστέλλεται από έναν περιορισμό δημοσιοποίησης συγκεκριμένων στοιχείων υπό ορισμένες συνθήκες. Αναλόγως συμβαίνει και με υπηρεσίες όπως η TSA και η CBP, καθώς πολλά αρχεία επαγρύπνησης για τρομοκράτες, ενώ ενδέχεται να μην είναι απόρρητα, βασίζονται σε απόρρητες πληροφορίες που έχουν συγκεντρωθεί από άλλες υπηρεσίες. Τέτοια αρχεία θα θεωρούνταν πιθανότατα ευαίσθητες ως προς την ασφάλεια πληροφοριών. Συνεπώς προκύπτει το ερώτημα των υπεύθυνων και ικανών ως προς τα ζητήματα εσφαλμένης ταυτοποίησης υπηρεσιών. Επιπροσθέτως, εάν οι διαδικασίες δεν τηρηθούν ορθά, οι έχοντες υποστεί ταλαιπωρία ή οι αναζητούντες δικαίωση εκπρόσωποί τους, κινδυνεύουν να αντιμετωπίσουν τον δαίδαλο της γραφειοκρατίας.³²⁹

3.5.6 Η επιτήρηση των συναλλαγών

Σημαντικό τμήμα της μετά 9/11 επιτήρησης εστιάστηκε στις παγκόσμιες χρηματοοικονομικές συναλλαγές. Η παρακολούθηση των συναλλαγών για τον εντοπισμό ξεπλύματος χρήματος, ανάγεται ιστορικά στην καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος κατά τον μεσοπόλεμο.³³⁰ Νομοθεσία ενάντια σε αυτό καθαυτό το ξέπλυμα χρήματος, υπάρχει από το 1986.³³¹ Έπειτα από το 2001 ωστόσο, η ένταση και η έκταση της επιτήρησης των συναλλαγών αυξήθηκαν σημαντικά.³³² Ο I. Roberge επισημαίνοντας τη γενική αντίθεση ρεπουμπλικανών σε αυστηρά μέτρα κατά του ξεπλύματος χρήματος για λόγους ανταγωνιστικότητας και προστασίας της ιδιωτικότητας, κάνει λόγο για μια “αντιστροφή πολιτικής”³³³ έπειτα από την 11/9.³³⁴ Ο W. Vlcek υποστηρίζει ότι πλέον υφίσταται ένα “Οικονομικό Πανοπτικόν” το οποίο συναπαρτίζεται από ένα ευρύ φάσμα χρηματοοικονομικών και μη εταιρειών, οι οποίες οφείλουν να αναφέρουν κάθε “ύποπτη οικονομική δραστηριότητα”.³³⁵ Σύμφωνα με τον ίδιο τα ληφθέντα μέτρα στον χρηματοοικονομικό τομέα έχουν

329 Στο ίδιο, σ. 20.

330 Roberge, *ό.π.*, σ. 270.

331 T.E. Adams, “Tacking on Money Laundering Charges to White Collar Crimes: What Did Congress Intend, and What are the Courts Doing?”, *Georgia State University Law Review*, τόμ. 17, τχ. 2, 2000, σ. 532.

332 Vlcek, *ό.π.*, σ. 24.

333 Ως αντιστροφή πολιτικής ορίζεται η ξαφνική υιοθέτηση από τους ίδιους δρώντες μιας πολιτικής την οποία προηγουμένως επέκριναν, ή η ξαφνική αντίθεση σε μια πολιτική την οποία προηγουμένως υποστήριζαν. Οι δρώντες εν προκειμένω είναι οι ρεπουμπλικάνοι πολιτικοί. Βλ. Roberge, *ό.π.*, σ. 267.

334 Στο ίδιο, σ. 266. Σύμφωνα με τον ανταποκριτή της εφημερίδας *Le Monde diplomatique*, I. Warde, “οι ίδιοι άνθρωποι που σκόπευαν να διαλύσουν τον νομοθετικό (sic) μηχανισμό κατά του ξεπλύματος χρήματος βρέθηκαν να τον επεκτείνουν βιαστικά και σθεναρά έπειτα από την 11/9.” Βλ. I. Warde, *The Price of Fear: The Truth Behind the Financial War on Terror*, (London: IB Taurus, 2007), όπως αναφέρεται στο M. de Goede, *Speculative Security, The Politics of Pursuing Terrorist Monies*, Minneapolis – London, University of Minnesota, 2012, σ. xxiii.

335 Vlcek, *ό.π.*, σ. 21.

μειώσει την ελευθερία (*liberty*) “στην κοινότητα της φιλελεύθερης δημοκρατικής κοινωνίας”.³³⁶

Στις 24/9/2001 ο πρόεδρος Bush εξέδωσε εκτελεστικό διάταγμα (Terrorist Financing Executive Order) το οποίο επέτρεψε τη δίωξη των χρηματοδοτών της τρομοκρατίας ως τρομοκρατών. Η εκτελεστική εξουσία απέκτησε αυξημένες δυνατότητες δίωξης των χρηματοδοτών, καθώς και αυξημένες δυνατότητες παγώματος και δέσμευσης περιουσιακών στοιχείων. Επιπλέον δημοσιεύτηκε μια μαύρη λίστα τρομοκρατικών οργανώσεων και ατόμων, τα περιουσιακά στοιχεία των οποίων όφειλαν να παγώσουν παγκοσμίως. Ο “πόλεμος κατά της χρηματοδότησης της τρομοκρατίας” που ακολούθησε περιλάμβανε μεταξύ άλλων νέες χρηματοοικονομικές ρυθμίσεις, τη δίωξη ανεπίσημων μεταφορέων χρημάτων και μια παγκόσμια διπλωματική εκστρατεία.³³⁷

Ο W. Vlcek διακρίνει ένα “στρατιωτικο-βιομηχανικό σύμπλεγμα”³³⁸ το οποίο έχει επεκταθεί σε ένα “σύμπλεγμα βιομηχανίας-ασφάλειας”, περιλαμβάνον χρηματοοικονομικά ιδρύματα, το Υπουργείο Οικονομικών των ΗΠΑ και σχετικές υπηρεσίες, καθώς και τους παροχείς κρατικού και επιχειρηματικού λογισμικού και υπηρεσιών.³³⁹ Οι διεθνείς και εγχώριες πτυχές του κατά W. Vlcek “χρηματοοικονομικού πολέμου κατά της τρομοκρατίας”, περιλαμβάνουν απόφαση του Σ.Α του ΟΗΕ η οποία διευθύνει την καταπολέμηση της χρηματοδότησης της τρομοκρατίας, κατευθυντήριες γραμμές της Ομάδας Χρηματοοικονομικής Δράσης (Financial Action Task Force, FATF) για τη θέσπιση καταλλήλων καθεστώτων επιτήρησης, και στο εσωτερικό των ΗΠΑ τον αντιτρομοκρατικό νόμο USA PATRIOT Act.³⁴⁰

Το Σ.Α στο δεύτερο σχετικό με τις επιθέσεις της 11/9 ψήφισμα, ανάγει σε πρώτιστο μέλημα της διεθνούς κοινότητας την παρεμπόδιση χρηματοδότησης της τρομοκρατίας, *αφήνοντας μέσω των διατυπώσεων του ψηφίσματος ευρύ πεδίο για την επιτήρηση των συναλλαγών*. Πρόκειται για το υπ' αριθμ. 1373 ψήφισμα της 28/9/2001, το οποίο “αποφασίζει ότι όλα τα κράτη πρόκειται να”³⁴¹:

1. προλάβουν και να καταστείλουν τη χρηματοδότηση τρομοκρατικών πράξεων,
2. να ποινικοποιήσουν την ηθελημένη παροχή ή συλλογή κεφαλαίων για τρομοκρατικές ενέργειες,
3. να “παγώσουν δίχως καθυστέρηση”³⁴² κεφάλαια και άλλα

336 Στο ίδιο, σ. 24. Η έμφαση του γράφοντος.

337 de Goede, “Underground Money”, *ό.π.*, σ. 140.

338 Βλ. κεφάλαιο 2, σσ. 89-90.

339 Vlcek, *ό.π.*, σ. 28.

340 W. Vlcek, *ό.π.*, σ. 22.

341 Η έμφαση του γράφοντος.

342 Η έμφαση του γράφοντος.

χρηματοοικονομικά περιουσιακά στοιχεία και οικονομικές πηγές ενεργών ή δυνητικών τρομοκρατών και αρωγών τους στη διάπραξη τρομοκρατικών ενεργειών, φορέων (entities) που ελέγχονται άμεσα ή έμμεσα από τέτοια άτομα, και προσώπων και φορέων που ενεργούν για λογαριασμό ή υπό τις εντολές τέτοιων ατόμων και φορέων, περιλαμβανομένων κεφαλαίων που προέρχονται από περιουσιακά στοιχεία τα οποία ανήκουν ή ελέγχονται άμεσα ή έμμεσα από τέτοια άτομα και σχετιζόμενα άτομα και φορείς, και

4. να απαγορεύσουν γενικώς εντός της επικράτειάς τους την παροχή κεφαλαίων, χρηματοοικονομικών περιουσιακών στοιχείων ή οικονομικών πόρων σε ενεργούς ή δυνητικούς τρομοκράτες και αρωγούς αυτών στη διάπραξη τρομοκρατικών ενεργειών, σε φορείς που ανήκουν ή ελέγχονται άμεσα ή έμμεσα από τέτοια άτομα και από άτομα ή οντότητες που ενεργούν για λογαριασμό ή υπό τις εντολές τέτοιων ατόμων.³⁴³

Στα προηγούμενα σχετικά ψηφίσματα, η χρηματοδότηση της τρομοκρατίας αποτελεί απλώς ένα από τα μελήματα των κρατών και αφορά σε ειδικότερο πλαίσιο. Στο υπ. αριθμ 1267 ψήφισμα του 1999, στην παράγραφο 4 γίνεται λόγος για “πρόληψη και καταστολή εντός της επικράτειας (...) [των κρατών] μέσω όλων των νόμιμων μέσων, της προετοιμασίας και της χρηματοδότησης οιασδήποτε τρομοκρατικών ενεργειών”,³⁴⁴ ενώ στο υπ. αριθμ 1333 ψήφισμα του 2000 στην παράγραφο 8.(c) το συμβούλιο καλεί σε πάγωμα κεφαλαίων και περιουσιακών στοιχείων του Usama bin Laden (sic) και σχετιζομένων με αυτόν ατόμων και φορέων.³⁴⁵ Είναι σαφής η διαφοροποίηση του υπ' αριθμ. 1373 ψηφίσματος, τόσο σε ό,τι αφορά στη διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής της καταπολέμησης της χρηματοδότησης της τρομοκρατίας, όσο και στην ενίσχυση του στοιχείου της πρόληψης.

Το 1989 τα μέλη της ομάδας G7 αποφάσισαν τη δημιουργία της FATF για τη διεθνή καταπολέμηση του σχετιζομένου με εμπόριο ναρκωτικών ξεπλύματος χρήματος.³⁴⁶ Το 1990 η FATF εξέδωσε ένα σύνολο 40 υποδείξεων για τη βελτίωση των εθνικών νομικών συστημάτων, και το 1996 εξέδωσε αναθεωρημένη έκδοση αυτών.³⁴⁷ Από το 2001 και έπειτα ο ρόλος της FATF

343 S/RES/1373 (2001), Security Council Resolution 1373 (2001), United Nations, Security Council, 28/9/2001, σ. 2.

344 S/RES/1269 (1999), Resolution 1269 (1999), United Nations, Security Council, 19/10/1999, σ. 2.

345 S/RES/1333 (2000), Resolution 1333 (2000), United Nations, Security Council, 19/12/2000, σ. 4.

346 Σύμφωνα με τον Vlcek οι ΗΠΑ έπεισαν τα υπόλοιπα μέλη των G7 για τη δημιουργία της FATF. Βλ. Vlcek, *ό.π.*, σ. 24.

347 “UN Instruments and Other Relevant International Standards on Money-Laundering and Terrorist Financing”, United Nations Office on Drugs and Crime, [ιστότοπος], <https://www.unodc.org/unodc/en/money-laundering/Instruments-Standards.html#UN-Conventions>, (ανάκτηση 25/3/2016).

διευρύνθηκε και συμπεριέλαβε τη χρηματοδότηση της τρομοκρατίας.³⁴⁸ Το ίδιο έτος εκδόθηκαν 8 ειδικές υποδείξεις και το 2004 μια επιπλέον. Τα νέα αυτά πρότυπα προτείνουν ποινικοποίηση της χρηματοδότησης της τρομοκρατίας σύμφωνα με τη Διεθνή Σύμβαση για την Καταστολή της Χρηματοδότησης της Τρομοκρατίας του ΟΗΕ (1999),³⁴⁹ εγκύπτουν στις πρακτικές που μετέρχονται οι τρομοκράτες για χρηματοδότηση των ενεργειών τους,³⁵⁰ και καλούν για την εφαρμογή συγκεκριμένων μηχανισμών παγώματος και κατάσχεσης περιουσιακών στοιχείων. Το 2003 οι υποδείξεις αναθεωρήθηκαν, καθιστάμενες πιο λεπτομερείς, ιδίως σε ό,τι αφορά στην ταυτοποίηση των πελατών, στις απαιτήσεις ενδελεχούς διερεύνησης (due diligence),³⁵¹ στην αναφορά ύποπτων συναλλαγών και στους μηχανισμούς παγώματος και κατάσχεσης. Το ψήφισμα 1617 (2005) του Σ.Α και το προσαρτημένο Σχέδιο Δράσης του ψηφίσματος 60/288 της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ (2006), τονίζουν τη σημασία της εφαρμογής των 40 + 9 υποδείξεων της FATF.³⁵²

Ο USA PATRIOT Act³⁵³ αύξησε τη δυνατότητα άσκησης διώξεων και λήψης μέτρων, επέκτεινε την ποινική ευθύνη ατόμων και χρηματοοικονομικών ιδρυμάτων, διεύρυνε την κρατική επιτήρηση, και κατ' επέκταση επέβαλλε αυξημένους ελέγχους αναθέτοντας —επιπρόσθετες— εργασίες επιτήρησης στα χρηματοοικονομικά ιδρύματα. Επιπλέον επέκτεινε τις απαιτήσεις αναφορών βάσει εκτίμησης ρίσκου, από τις τράπεζες σε χρηματοοικονομικά ιδρύματα υπό την ευρεία έννοια, περιλαμβανομένων ασφαλιστικών εταιρειών, μεσιτικών εταιρειών, πιστωτικών συνεταιρισμών, εταιρειών μεταφοράς χρημάτων, όπως και κοσμηματοπωλείων, καζίνων, ενεχυροδανειστηρίων, και καταστημάτων πώλησης μεταχειρισμένων αυτοκινήτων.³⁵⁴ Ο V.D. Dinh³⁵⁵ εξηγεί ότι η παράγραφος 312 του νόμου απαιτεί από ένα χρηματοοικονομικό ίδρυμα των ΗΠΑ, *επιπρόσθετα μέτρα ενδελεχούς διερεύνησης* για ξέπλυμα χρήματος, όταν το ίδρυμα αυτό διατηρεί λογαριασμούς ανταπόκρισης (correspondent accounts) ή ιδιωτικούς λογαριασμούς για ξένη τράπεζα, και συντρέπει μια από τις εξής περιπτώσεις:

- η ξένη τράπεζα λειτουργεί βάσει εξωχώριας (offshore) τραπεζικής άδειας,
- η ξένη τράπεζα λειτουργεί βάσει άδειας που έχει εκδοθεί από χώρες που έχουν χαρακτηριστεί από διακυβερνητικές ομάδες ως “μη συνεργάσιμες” ως προς

348 Vlcek, *ό.π.*, σ. 24.

349 International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism.

350 Παραδείγματα μέσων χρηματοδότησης της τρομοκρατίας αποτελούν τα ηλεκτρονικά εμβάσματα, τα εναλλακτικά δίκτυα μεταφοράς χρημάτων και οι μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί.

351 Η συνηθέστερη μετάφραση του όρου ως “δέουσα επιμέλεια”, εν προκειμένω δεν αποδίδει το επιθυμητό νόημα.

352 “UN Instruments...”, *ό.π.*

353 Η ισχύς του νόμου USA PATRIOT Act ανανεώθηκε το 2006, ενώ περιελήφθησαν στο νόμο πρόσθετες διασφαλίσεις μιας σειράς πολιτικών ελευθεριών σε απάντηση κριτικής που ασκήθηκε στην αρχική εκδοχή του νόμου. Βλ. Vlcek, *ό.π.*, σ. 22.

354 de Goede, *Speculative...ό.π.*, σ. 72.

355 Ο νομικός V.D. Dinh υπήρξε Υφυπουργός Δικαιοσύνης των ΗΠΑ (2001-2003) και ο βασικός αρχιτέκτονας του USA PATRIOT Act.

τη συμμόρφωση με τα διεθνή πρότυπα καταπολέμησης του ξεπλύματος χρήματος, ή

- η ξένη τράπεζα λειτουργεί υπό δικαιοδοσία την οποία το Υπουργείο Οικονομικών έχει χαρακτηρίσει ως χρήζουσα λήψης ιδιαιτέρων μέτρων για λόγους ξεπλύματος χρήματος.

Τα επιπρόσθετα μέτρα ενδεδειγμένης διερεύνησης που οφείλουν να λαμβάνουν τα χρηματοοικονομικά ιδρύματα των ΗΠΑ, συνίστανται:

- Στην ταυτοποίηση εκάστου ιδιοκτήτη της ξένης τράπεζας, όπως και στον προσδιορισμό του είδους και της έκτασης των συμφερόντων αυτού στην περίπτωση που η τράπεζα δεν είναι δημοσίως μετοχοποιημένη.
- Στην πραγματοποίηση “μέσω συνετών διαδικασιών” ενδεδειγμένης εξέτασης του λογαριασμού ανταπόκρισης και στην αναφορά ύποπτων συναλλαγών.
- Στη διαπίστωση μέσω “συνετών διαδικασιών” του εάν οι ξένες τράπεζες παρέχουν λογαριασμούς ανταπόκρισης σε άλλες ξένες τράπεζες. Σε αυτή την περίπτωση το χρηματοοικονομικό ίδρυμα των ΗΠΑ οφείλει να ταυτοποιήσει τα εν λόγω ιδρύματα και να πραγματοποιήσει ενδελεχή διερεύνηση σε αυτά.
- Στην ενδελεχή διερεύνηση λογαριασμών άνω του 1.000.000 δολαρίων που διαχειρίζεται υπάλληλος τράπεζας, λειτουργών ως μεσολαβητής μεταξύ τραπεζικού ιδρύματος και ιδιοκτήτη.³⁵⁶

Στην παράγραφο 313, ο νόμος απαγορεύει στα εν λόγω χρηματοοικονομικά ιδρύματα την τήρηση λογαριασμών ανταπόκρισης για λογαριασμό “εικονικών τραπεζών”,³⁵⁷ ενώ επιβάλλει συνετά μέτρα “ενδεδειγμένης διερεύνησης” προκειμένου τυχόν λογαριασμοί ανταπόκρισης ξένων τραπεζών να μην εξυπηρετούν ξένες “εικονικές τράπεζες”. Η παράγραφος 313 επεκτείνει τη λίστα παράνομων ενεργειών που στοιχειοθετούν ξέπλυμα χρήματος. Κατά συνέπεια δύναται να διωχθεί οποιοδήποτε άτομο πραγματοποιεί στις ΗΠΑ μια συναλλαγή με κέρδη από τέτοιες ενέργειες.³⁵⁸ Καθημερινές και νόμιμες ροές χρημάτων, εφόσον προσεγγισθούν με τα κατάλληλα εργαλεία εξόρυξης δεδομένων δεν θεωρούνται πλέον πέραν υποψίας, αλλά δυνητικά αποκαλύπτουσες

356 V.D. Dinh, “Title III of the USA PATRIOT Act, A Primer By Viet D. Dinh”, *Bancroft PLLC*, [ιστότοπος], <http://www.bancroftpllc.com/wp-content/uploads/2011/09/2011-11-01-Title-III-Article-updated.pdf>, (ανάκτηση 19/3/2016, 3η σελίδα μη αριθμημένου αρχείου PDF).

357 Ο Dinh τις ορίζει ως τράπεζες οι οποίες δεν έχουν φυσική παρουσία σε καμία χώρα.

358 Προϋπόθεση δίωξης αποτελεί η σαφής πρόθεση (specific intent) του ατόμου ή η υπέρβαση του σχετικού ποσού πέραν του ορίου των 10.000 δολαρίων.

τρομοκρατική πρόθεση.³⁵⁹ Στην παράγραφο 371 του USA PATRIOT Act, η λαθραία εισαγωγή ή εξαγωγή χρημάτων³⁶⁰ καθίσταται ποινικό αδίκημα, η σοβαρότητα του οποίου είναι ίση με τη λαθραία εισαγωγή ή εξαγωγή όπλων, κοσμημάτων, ή κίβδηλων εμπορευμάτων.³⁶¹

Το Υπουργείο Οικονομικών των ΗΠΑ έπειτα από τις επιθέσεις της 11/9 θέσπισε το Terrorist Finance Tracking Program (TFTP), ένα πρόγραμμα παρακολούθησης σχετιζομένων με την τρομοκρατία συναλλαγών.³⁶² Σκοπό αυτού αποτέλεσε η αναγνώριση, η ιχνηλάτηση και η καταδίωξη τρομοκρατών, καθώς και η διακοπή χρηματοδότησης των δικτύων τους από διεθνείς πηγές. Βάσει του TFTP, το Υπουργείο Οικονομικών αποζητώντας δεδομένα σχετικά με την τρομοκρατία εξέδιδε διοικητικές κλητεύσεις προς τη βελγική εταιρεία SWIFT, η οποία διαχειρίζεται ένα παγκόσμιο σύστημα μετάδοσης πληροφοριών χρηματοπιστωτικών συναλλαγών. Προκειμένου για την έκδοση μιας διοικητικής κλήτευσης αρκούσε αυτή να διέπεται από “εύλογο χαρακτήρα”. Δεν απαιτείτο προηγούμενη δικαστική εξουσιοδότηση, ούτε η χαρακτηριστική υπόνοια τέλεσης αξιόποινης πράξης (probable cause) των ποινικών κλητεύσεων. Η SWIFT την εποχή των μεταδόσεων δεδομένων στις αμερικανικές υπηρεσίες, διατηρούσε λειτουργικό κέντρο στις ΗΠΑ. Η εταιρεία ανταποκρινόμενη σε μαζικές κλητεύσεις έδωσε στις αρχές των ΗΠΑ πρόσβαση σε εκατομμύρια αρχεία, με υποτιθέμενο σκοπό την ιχνηλάτηση συναλλαγών που ενδεχομένως συνδέονταν με τρομοκρατία.³⁶³ Τα στοιχεία αυτά αφορούσαν κυρίως σε εμβάσματα προς και από τις ΗΠΑ, αλλά επίσης σε συναλλαγές εντός των ΗΠΑ και σε συναλλαγές μεταξύ τρίτων χωρών.³⁶⁴ Το 2006 η εταιρεία δρομολογούσε προς τις αρχές περί τις 11 εκατομμύρια χρηματοπιστωτικές συναλλαγές μεταξύ 7.800 τραπεζών σε διακόσιες χώρες ημερησίως, καταγράφοντας ονόματα πελατών, αριθμούς λογαριασμών και άλλες πληροφορίες ταυτοποίησης.³⁶⁵

Οι ζητούμενες κατηγορίες δεδομένων οριζόντουσαν ευρέως στις διοικητικές κλητεύσεις. Η de Goede δίνει ένα σχετικό παράδειγμα ενός τέτοιου συνόλου συναλλακτικών δεδομένων: “όλες οι χρηματοοικονομικές συναλλαγές με x αριθμό χωρών και δικαιοδοσιών και μεταξύ των ημερομηνιών x και x”. Τα ληφθέντα δεδομένα χρησιμοποιούνται στην τεχνική “ανάλυσης συνδέσμων”. Βάσει αυτής δύναται να ταυτοποιηθεί οποιοδήποτε άτομο, *σχετιζόμενο ή μη με την τρομοκρατία*, με το οποίο ένας *ύποπτος* για τρομοκρατία είχε χρηματοοικονομικές συναλλαγές. Οι παραγόμενες πληροφορίες αναλύονται και χαρτογραφούνται για τον εντοπισμό προτύπων, μεταβολών στρατηγικής, περιγραφών συγκεκριμένων τρόπων υψηλού κινδύνου, και νέων

359 de Goede, *Speculative...ό.π.*, σ. 58.

360 Απαιτείται να δηλώνεται η εισαγωγή ή εξαγωγή κεφαλαίων άνω των 10.000 δολαρίων.

361 Dinh, *ό.π.*, σ. 9.

362 Το πρόγραμμα βασίστηκε στο υπ. αριθμ. 13224 Προεδρικό Διάταγμα.

363 Kierkegaard, *ό.π.*, 452.

364 de Goede, *Speculative...ό.π.*, σ. 60.

365 Kierkegaard, *ό.π.*, σ. 452.

καταφυγίων τρομοκρατικής δράσης.³⁶⁶

Η νέα επιτήρηση των συναλλαγών εσωτερικεύει το στοιχείο της πρόληψης με έναν ιδιαίτερο τρόπο. Ενώ το ξέπλυμα χρήματος περιλαμβάνει χρήμα το οποίο ήδη θεωρείται παράνομο εξαιτίας παρελθοντικών ενεργειών, η χρηματοδότηση της τρομοκρατίας ενδέχεται να περιλαμβάνει χρήματα τα οποία είναι νόμιμα μέχρι τη στιγμή χρησιμοποίησής τους για τρομοκρατική ενέργεια. Κυβερνητικοί αξιωματούχοι έχουν ονοματίσει τη διαδικασία “ανάστροφο ξέπλυμα χρήματος”, επειδή μεταθέτει χρήμα από νόμιμες πηγές σε παράνομες δραστηριότητες αποκρύπτοντας την προέλευσή του.³⁶⁷ Το στοιχείο που γενικά στην επιτήρηση τείνει να επιβαρύνει με υποψία τον δυνητικό δράστη, εν προκειμένω είναι η μελλοντική χρήση του κεφαλαίου. Κατ’ επέκταση, με δεδομένη επιπλέον την επέκταση των σχετικών με την τρομοκρατία ποινικοποιήσεων, καθόλα νόμιμες οργανώσεις όπως μουσουλμανικές φιλανθρωπικές οργανώσεις, κυβερνητικοί δωρητές (governmental donors), ΜΚΟ και οργανισμοί ανάπτυξης, ενδέχεται να κατηγορηθούν ως χρηματοδότες της τρομοκρατίας.³⁶⁸

Η S. Kirkegaard υποστηρίζει πως η μαζική παράδοση δεδομένων από πολίτες της ΕΕ, έχει υπονομεύσει σημαντικές αξίες και έχει παραβιάσει τα μέτρα και τις αρχές ανθρωπίνων δικαιωμάτων.³⁶⁹ Η οργάνωση American Civil Liberties Union (ACLU) αποκάλυψε το πρόγραμμα TFTP “αντίθετο με τη θεμελιώδη αμερικανική αξία της ιδιωτικότητας”.³⁷⁰ Η de Goede υποστηρίζει πως η χρήση ανάλυσης κοινωνικού δικτύου στην υπόθεση SWIFT, υποδηλώνει πως δεν απειλείται απλώς η οικονομική ιδιωτικότητα, αλλά η ίδια ελευθερία (*freedom*) των —οικονομικών— σχέσεων.³⁷¹

3.6 Επιπτώσεις της νέας επιτήρησης επί των οικονομικών εγγυήσεων

Στην μετά 11/9 εποχή, η επιτήρηση και κατ’ επέκταση η καταστολή εντάθηκαν και μεταβλήθηκαν ποιοτικά. Μείζονα μεταβολή αποτέλεσε η ανάδειξη της πρόληψης σε κυρίαρχο στοιχείο. Στο βαθμό που πλέον κατασκευάζονται πρότυπα προβλεπόμενων, επιθυμητών ή μη συμπεριφορών, προκαταλαμβάνεται η —καταχρηστικά— αναμενόμενη —κολάσιμη— ενέργεια ενός

366 Σε ό,τι αφορά στην “ανάλυση συνδέσμων” η de Goede αναφέρεται σε δημοσίευμα της εφημερίδας LA Times η οποία επικαλείται ανώνυμους αξιωματούχους της SWIFT. Βλ. de Goede, *Speculative...ό.π.*, σ. 61.

367 Vlcek, *ό.π.*, σ. 25.

368 Η de Goede, θέτει το ερώτημα του κατά πόσον είναι πλέον είναι νόμιμη αυτή καθαυτή η προσφορά ανθρωπιστικής αρωγής σε περιοχές που μαστίζονται από δεδομένους τύπους βίαιων αντιπαραθέσεων. Βλ. de Goede, *Speculative...ό.π.*, σ. 127.

369 Kirkegaard, *ό.π.*, σ. 464.

370 de Goede, *Speculative...ό.π.*, σ. 65.

371 Στο ίδιο, σ. 68.

επιτηρούμενου, μέσω προληπτικών μέτρων περιορισμού της ελευθερίας αυτού. Υπό μία έννοια, η κατασκευή μιας δυνητικότητας υποστασιοποιεί το αντίθετό της ως προληπτική αντί-δράση. Η αντίδραση του είδους αυτού, σε συνδυασμό με την αυτοματοποίηση της λήψης αποφάσεων, τείνει να υπονομεύσει καθιερωμένες εγγυήσεις του νομικού πολιτισμού όπως *την προσήκουσα διαδικασία (due process) και το τεκμήριο της αθωότητας*, και κατ' επέκταση *τις πολιτικές ελευθερίες και τα ατομικά δικαιώματα σε φιλελεύθερα δημοκρατικά κράτη*.

Η προσήκουσα διαδικασία αποτελεί βασική αρχή διασφάλισης του δίκαιου χαρακτήρα όλων των νομικών ζητημάτων. Όλες οι θεσπισμένες νομικές διαδικασίες νομοθετημάτων ή νομολογιών, συμπεριλαμβανομένης της γνωστοποίησης δικαιωμάτων στους κατηγορούμενους, οφείλουν να τηρούνται για κάθε άτομο ούτως ώστε να μην προκύπτει προδικαστική κρίση ή άδικη μεταχείριση.³⁷² Η 5η και η 14η τροποποίηση του Συντάγματος των ΗΠΑ προβλέπουν ότι ούτε η ομοσπονδιακή κυβέρνηση, ούτε οποιαδήποτε πολιτεία δικαιούνται να αποστερήσουν τη “ζωή, την ελευθερία ή την ιδιοκτησία [ενός ατόμου] δίχως *την προσήκουσα νομική διαδικασία*”.³⁷³ Τονίζοντας τη σημασία της προσήκουσας διαδικασίας, η Baradaran επικαλείται τον νομικό του 18ου αιώνα W. Blackstone, ο οποίος είχε διαβλέψει τους κινδύνους από την υποβάθμιση του ρόλου του σώματος ενόρκων εντός του συστήματος απονομής δικαιοσύνης, ακόμη και μέσω φαινομενικά ακούσιων ή ανώδυνων ενεργειών. Σύμφωνα με αυτόν: “[Ο]ι καθυστερήσεις και οι μικρές δυσχέρειες στις μορφές της δικαιοσύνης, *αποτελούν το τίμημα που οφείλουν να πληρώσουν όλα τα ελεύθερα έθνη για την ελευθερία τους σε πιο ουσιαστικά ζητήματα*”.³⁷⁴ Ενέργειες οι οποίες παρακωλύουν το δικαίωμα σε μια δίκη με σώμα ενόρκων που να εντοπίζει τα περιστατικά, κατά τον Blackstone αντίκεινται στο (βρετανικό) σύνταγμα, και οφείλουν να υπόκεινται σε προσεκτική και επιφυλακτική παρατήρηση. Το σύστημα δικαιοσύνης σύμφωνα με την Baradaran, *επιβάλλεται να παραμείνει εστιασμένο στην ελευθερία και να διαφυλάζει την αθωότητα διαμέσου όλων των σταδίων έως το τέλος της δίκης, μέσω μιας ορθής κατανόησης της προστασίας που παρέχει η προσήκουσα διαδικασία*.³⁷⁵

Η ευρύτερη πρωτεύουσα σημασία του τεκμηρίου της αθωότητας, βάσει οποίου κατά την Baradaran διασφαλίζονται όλα τα υπόλοιπα δικαιώματα, αναδεικνύεται στις αναφορές που πραγματοποιήθηκαν σε αυτό, από το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ, στα ιδρυτικά έγγραφα κρατών,³⁷⁶ στην Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του ΟΗΕ (1948), στον

372 “Due process of law”, *Law.com*, [ιστότοπος],

<http://dictionary.law.com/Default.aspx?selected=595>, (ανάκτηση 8/1/2016).

373 S. Baradaran, “The Presumption of Punishment”, *Criminal Law and Philosophy*, τόμ. 8, τχ. 2, Ιούνιος 2014, σ. 393.

Η έμφαση του γράφοντος.

374 Η έμφαση του γράφοντος.

375 Baradaran, *ό.π.*, σ. 404.

376 Βλ. για παράδειγμα τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη (1789) και το Σύνταγμα της Ρωσικής Ομοσπονδίας (1993).

Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου.³⁷⁷ Η προσήκουσα διαδικασία όπως και το τεκμήριο αθωότητας, ανάγονται τουλάχιστον εν μέρει στη Magna Carta (1215).³⁷⁸ Όπως αναφέρουν οι J. Milaj και J. Mifsud Bonnici, πρώιμα παραδείγματα του τεκμηρίου της αθωότητας εντοπίζονται στον κώδικα του Χαμουραμπί (1772 π.Χ.).³⁷⁹ Το τεκμήριο της αθωότητας, κατέχει πρωτεύουσα θέση στο δικαϊκό σύστημα των ΗΠΑ, όπως και σε όλα τα σύγχρονα συστήματα δικαίου.

Ως τεκμήριο της αθωότητας ορίζεται μια αρχή που απαιτεί από την πολιτεία να αποδείξει την ενοχή ενός κατηγορούμενου για ποινικό αδίκημα, ενώ τον απαλλάσσει από οιοδήποτε βάρος απόδειξης της αθωότητάς του. Στην πράξη το εν λόγω τεκμήριο σημαίνει μια απαίτηση αποδείξεως των κατηγοριών που βαρύνουν ένα άτομο πέραν πάσης εύλογης αμφιβολίας.³⁸⁰ Το τεκμήριο της αθωότητας προκαλεί μια αντίφαση στο σύστημα δικαίου. Οι διωκτικές αρχές οφείλουν — τουλάχιστον θεωρητικά— να σεβαστούν το τεκμήριο αθωότητας ενός υπόπτου, τη στιγμή που η φύση της δουλειάς τους επιβάλλει να τον θεωρήσουν ένοχο μιας ποινικά κολάσιμης πράξης.³⁸¹ Το τεκμήριο της αθωότητας δεν αναιρεί την προφυλάκιση του κατηγορουμένου, στη οποία η πολιτεία δύναται να προχωρήσει βάσει πιθανής αιτίας (probable cause). Σύμφωνα με μια άποψη, πέρα από την απαίτηση αποδείξεων πέραν πάσης εύλογης αμφιβολίας που προβάλλει, το τεκμήριο της αθωότητας είναι σε μεγάλο βαθμό συμβολικό. Εντούτοις, η αναφορά και μόνον της φράσης “θεωρείται αθώος”, προκαλεί την επικέντρωση δικαστών και ενόρκων στην ουσία μιας ποινικής υπόθεσης, ήτοι στο κατά πόσον έχει αποδειχθεί πέραν πάσης εύλογης αμφιβολίας η διάπραξη αδικημάτων από τον κατηγορούμενο.³⁸²

Η αρχή της προσήκουσας διαδικασίας και ιδίως η αρχή του τεκμηρίου της αθωότητας, αναδείχθηκαν στη θεωρητική συζήτηση εξαιτίας μιας σειράς μεταβολών που τις επηρέασαν. Ενώ οι μελετητές διαφοροποιούνται στον τρόπο και τον βαθμό επιρροής των μεταβολών επί των εν λόγω αρχών, καταλήγουν από κοινού στο συμπέρασμα ότι αυτές επλήγησαν.

Οι επιθέσεις της 11/9 ακολουθήθηκαν από έναν επαναπροσδιορισμό του πλαισίου ασφάλειας, και του ρόλου της επιτήρησης εντός αυτού. Ο B. Hayes υποστηρίζει πως *μια νέα λογική ασφάλειας* υποσκέλισε τον ποινικό νόμο ως πρώτιστη αρχή εκπόρευσης φυσικής βίας και άλλων μέτρων εξαναγκασμού. Η τάση αυτή, η οποία στηρίχθηκε εμμέσως σε νέες και παλαιές μορφές

377 Baradaran, *ό.π.*, σ. 391, J. Milaj και J.P. Mifsud Bonnici, “Unwitting subjects of surveillance and the presumption of innocence”, *Computer Law & Security Review*, τόμ. 30, τχ. 4, Αύγουστος 2014, σ. 421.

378 Baradaran, *ό.π.*, σ. 393.

379 Milaj και Mifsud Bonnici, *ό.π.*, σ. 421.

380 “PRESUMPTION OF INNOCENCE”, στο J. Lehman και S. Phelps (επιμ), *West’s Encyclopedia of American Law*, 2η έκδοση, Detroit – San Diego – San Francisco – New Haven, Conn. – Waterville, Maine – London – Munich, Thomson Gale, 2005, (σ.75).

381 L.F. Travis III, *Introduction to Criminal Justice*, 6η έκδοση, Newark – NJ, Anderson Publishing – LexisNexis, 2008, σ. 188.

382 Lehman και Phelps, *ό.π.*

επιτήρησης, είχε εμφανισθεί πολύ πριν από την 11/9. Το νέο στοιχείο είναι η ταχεία επέκταση των συναφών εκτελεστικών εξουσιών υπό τον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας”. Στην εν λόγω επέκταση περιλαμβάνονται η κράτηση για λόγους ασφαλείας δίχως σε πολλές περιπτώσεις να προβλέπεται καν δίκη, οι διαταγές ελέγχου (control orders),³⁸³ οι διακριτικές απελάσεις, οι “εκδόσεις” κρατουμένων,³⁸⁴ ακόμη και η ανάθεση βασανισμών στο εξωτερικό, όλα βασιζόμενα σε μια πληθώρα ιδιωτικών και δημοσίων μαύρων λιστών και βάσεων δεδομένων. Ο Hayes αναφέρει ότι κατά συνέπεια γίνεται λόγος για την ανάδυση μιας νέας “τάξης ασφάλειας”, *στηριζόμενης στην παγκοσμιοποίηση της επιτήρησης*. Πρόκειται για ένα μέσο “διαχείρισης της μαζικής κοινωνίας” μέσω “της θρησκείας της εθνικής ασφάλειας”, της καταπολέμησης εξεγέρσεων (counter-insurgency) και των “μαθημάτων του απόλυτου πολέμου”.³⁸⁵

Ο επαναπροσδιορισμός του πλαισίου ασφαλείας, είχε ως συνέπεια την ενοποίηση των πολιτικών ασφαλείας, και κατ' επέκταση μια σύγκλιση των πολιτικών και των στρατιωτικών διαδικασιών καταστολής και δίωξης. Προ της 11/9 ένα άτομο ενδέχεται να χαρακτηριστεί από τις αρχές είτε αιχμάλωτος πολέμου, είτε απειλή για την πολιτική ασφάλεια, και αναλόγως να υπαχθεί σε πολιτικό καθεστώς κράτησης, ή σε περίπτωση που θα εκτιμάτο ότι το εν λόγω άτομο αποτελούσε σοβαρή απειλή, σε στρατιωτικό καθεστώς κράτησης, καθεστώς το οποίο στερούνταν τις εγγυήσεις της προσήκουσας διαδικασίας. Έπειτα από την 11/9, το στρατιωτικό καθεστώς κράτησης ενσωμάτωσε ορισμένες από τις εγγυήσεις του πολιτικού καθεστώτος κράτησης. Οι κρατούμενοι απέκτησαν για παράδειγμα δικαίωμα γνώσης των αιτίων κράτησής τους, δυνατότητα απόκτησης μιας δίκαιης υπεράσπισης, και ευκαιρία ακρόασης των υποθέσεών τους εντός ευλόγου χρονικού διαστήματος. Όπως υποστηρίζει η Baradaran, αν και οι εγγυήσεις αυτές υπερέχουν έναντι διεθνών προτύπων όπως η Συνθήκη της Γενεύης, εντούτοις υπολείπονται των διασφαλίσεων της παραδοσιακής προσήκουσας διαδικασίας του κοινού ποινικού δικαίου.³⁸⁶

Βασικό χαρακτηριστικό του νέου πλαισίου ασφαλείας αποτέλεσε η πρωτεύουσα έμφαση στο στοιχείο της πρόληψης.³⁸⁷ Ο D. Bigo υποστηρίζει ότι η διαχείριση της “(αν)ασφάλειας”³⁸⁸ μέσω βάσεων δεδομένων, ενισχύει την πεποίθηση του εφικτού της πρόβλεψης της ανθρώπινης συμπεριφοράς, γεγονός το οποίο αποτελεί τη “δόξα (doxa)” όλων των επαγγελματιών ασφαλείας

383 Πρόκειται για προληπτική επιβολή περιορισμού βασικών ελευθεριών σε ύποπτους για τρομοκρατία με εντολή υπουργού στο Ηνωμένο Βασίλειο, βάσει της αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας του 2005. Ανάλογο μέτρο θεσπίστηκε επίσης στην Αυστραλία. Βλ. D. Casciani, “Q&A: Control orders”, *BBC News*, 3/1/2011, <http://www.bbc.com/news/uk-12108075>, (ανάκτηση 13/5/2016) και P. Fairal και W. Lacey, “Preventative Detention and Control Orders under Federal Law: The Case for a Bill of Rights”, *Melbourne University Law Review*, τόμ. 31, 2007, σ. 1073.

384 Τα εισαγωγικά υπάρχουν στο πρωτότυπο κείμενο, προφανώς για να τονίσουν τον παράνομο χαρακτήρα απαγωγών υπόπτων για μεταγωγή σε ξένες χώρες από υπηρεσίες ασφαλείας.

385 B. Hayes, *ό.π.*, σ. 169.

386 Baradaran, *ό.π.*, σ. 402.

387 Hayes, *ό.π.*, σ. 169.

388 Η λέξη ως έχει στο πρωτότυπο.

που αποδίδουν υψηλή σημασία στην προληπτική της διάσταση.³⁸⁹ Οι κυβερνήσεις και οι κρατικές υπηρεσίες δεν αντιδρούν πλέον στα εγκλήματα, αλλά τείνουν να τα προλάβουν μέσω του εντοπισμού και της εξουδετέρωσης κινδύνων προτού απειληθεί η ασφάλεια. Η αστυνόμευση και η ποινική δικαιοσύνη αφορούν πια εκτός από ότι στο έγκλημα και στον κολασμό, στη διαχείριση και στην άμβλυνση του κινδύνου.³⁹⁰ Ο κίνδυνος ως τεχνική διακυβέρνησης σύμφωνα με την L. Amoore, αποτελεί “καθιστάμενη βέβαιη αβεβαιότητα”. Επενεργεί στο μέλλον υπονομεύοντας τη συμβατική στήριξη του νόμου σε προηγούμενο, τεκμήριο και κρίση εντός του παρόντος. Οι τεχνολογίες ρίσκου που αναδύθηκαν στον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας” ευνοούν τη λήψη προληπτικών αποφάσεων, οι οποίες δεν υπολογίζουν πιθανότητες βάσει παρελθόντων τεκμηρίων, αλλά μάλλον βάσει του τι ενδέχεται να συμβεί μελλοντικά.³⁹¹

Η ανάδυση του στοιχείου της πρόληψης ως κυρίαρχου, επέφερε μια σειρά από συνέπειες που μετέβαλλαν τη σχέση μεταξύ του κράτους και των επιτηρούμενων, επιδεινώνοντας τη θέση των τελευταίων. Οι Kerr και Earle υποστηρίζουν ότι οι προληπτικές προβλέψεις χρησιμοποιούνται σκοπίμως προκειμένου να περιστείλουν το εύρος των μελλοντικών επιλογών ενός ατόμου. Οι προληπτικές προβλέψεις εκτιμούν τις πιθανές συνέπειες του να επιτραπεί ή όχι σε ένα άτομο να ενεργήσει με δεδομένο τρόπο, ενώ συνήθως δεν υιοθετούν την προοπτική του ενδιαφερόμενου. Επιπλέον, δεν απασχολούνται με τις ενέργειες ενός ατόμου, αλλά με το αν θα έπρεπε να επιτραπεί σε ένα άτομο ή μια ομάδα να ενεργήσουν με συγκεκριμένο τρόπο.³⁹² Η L. Amoore αναδεικνύει ως κρίσιμο ζήτημα των πολιτικών ασφαλείας το μεταβαλλόμενο πρότυπο βάσει του οποίου κατηγοριοποιούνται τα άτομα και πραγματοποιείται η εκτίμηση ρίσκου. Σε αντίθεση με τους κοινούς κανόνες ή τα κοινά πρότυπα, εν προκειμένω η νόρμα επεκτείνεται στην απόφαση βάσει υποψιών, τον εντοπισμό ανωμαλίας, την επιβεβαίωση των κινήσεων και των συναλλαγών που εμπίπτουν στο πεδίο του “κανονικού”, και τον καθορισμό του πεδίου πέραν του “κανονικού”. Οι προληπτικές πρακτικές σημαίνουν διαφορετικά “κοινά πρότυπα”³⁹³ και διαφορετικές κανονικότητες και ανωμαλίες. Ένα κριτήριο μεταβλητού χαρακτήρα, καθιστά φύσει αδύνατη τη γνώση αυτού από τους κρινόμενους. Ακόμη και το ενδεχόμενο μετριασμού ή τροποποίησης της συμπεριφοράς κάποιου προς αποφυγήν συνεπειών, παύει να υφίσταται.³⁹⁴

Η αυτοματοποίηση της επιτήρησης μέσω τεχνολογικών εφαρμογών, εντός του νέου πλαισίου ασφάλειας φέρει συνέπειες ειδικού βάρους. Η D. Keats Citron υποστηρίζει ότι τα

389 D. Bigo, “Security, surveillance and democracy”, στο Ball, Haggerty και Lyon, *ό.π.*, σ. 283.

390 Hayes, *ό.π.*, σ. 169.

391 L. Amoore, “Risk before Justice: When the Law Contests Its Own Suspension”, *Leiden Journal of International Law*, τόμ. 21, τχ. 4, Δεκέμβριος 2008, σ. 850.

392 Σχετικά παραδείγματα αποτελούν οι λίστες απαγόρευσης πτήσης και ο βάσει λογισμικού προσδιορισμός υπό όρους αποφυλακίσεων. Βλ. Kerr, *ό.π.*, σσ. 67-68.

393 Τα εισαγωγικά υπάρχουν στο κείμενο της Amoore.

394 Amoore, *ό.π.*, σ. 853.

σύγχρονα αυτοματοποιημένα συστήματα λήψης αποφάσεων λειτουργούν ταυτόχρονα ως ατομικές δικαστικές αποφάσεις και ως δημιουργοί κανόνων, τη στιγμή που δεν υπόκεινται σε καμία σχετική δικονομική εγγύηση.³⁹⁵ Τα αυτόματα συστήματα έχουν καταστεί πρωτεύοντες φορείς λήψης αποφάσεων, πέρα από την περίπτωση απαγόρευσης πτήσεων σε δεδομένα άτομα, επιπλέον σχετικά με ζητήματα όπως οι κοινωνικές παροχές, η ανάθεση κρατικών έργων, και η διαγραφή ψηφοφόρων από εκλογικούς καταλόγους.³⁹⁶ Οι προγραμματιστές των συστημάτων, ενώ ενδέχεται να μην αποσκοπούν στη δημιουργία κανόνων, *το πράττουν εκ των πραγμάτων*. Η ουσία των κανόνων μεταβάλλεται όταν αυτοί μεταφράζονται από την ανθρώπινη γλώσσα σε κώδικα ηλεκτρονικού υπολογιστή. Ως αποτέλεσμα, οι προκύψαντες παραμορφωμένοι κανόνες επηρεάζουν δυνητικά μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Η συσκοτισμένη λειτουργία τέτοιων συστημάτων έχει ως αποτέλεσμα την απώλεια της διαφάνειας, της σαφήνειας και της πολιτικής λογοδοσίας της διοικητικής θέσπισης κανόνων.³⁹⁷ Ο Lyon υποστηρίζει ότι υπό το πρίσμα “*κλασικών φιλελεύθερων νομικών όρων*”,³⁹⁸ οι αυτόματες αποφάσεις δύνανται εύκολα να στερήσουν “*τα άτομα από την ελευθερία και την ιδιοκτησία τους*”, όπως αυτές προστατεύονται από τις διατάξεις του αμερικανικού συντάγματος περί προσήκουσας διαδικασίας.³⁹⁹

Σύμφωνα με μια άποψη έχει πραγματοποιηθεί μετατόπιση από μια “κοινωνία μετά-εγκλήματος” προς μια “κοινωνία προ-εγκλήματος”, βάσει εκτίμησης κινδύνου, υποψίας και πρόληψης. Σε αυτή την “κοινωνία προ-εγκλήματος” οι υποψίες δεν βασίζονται πλέον στην εγκληματική συμπεριφορά, αλλά σε μεγάλο βαθμό στην περιθωριακή συμπεριφορά και στον περιθωριακό τρόπο ζωής. Οι J. Milaj και J. P. Mifsud Bonnici υποστηρίζουν ότι κατά τη λογική των προγραμμάτων μαζικής παρακολούθησης, όλοι είναι δυνητικά εμπλεκόμενοι σε κάποιες εγκληματικές ενέργειες και συνεπώς γενικώς ύποπτοι.⁴⁰⁰ Τα προγράμματα αυτά έχουν σχεδιαστεί προκειμένου να προλάβουν μελλοντικά εγκλήματα και εμπεριέχουν μια αδιάκριτη και μη ατομικά επικεντρωμένη παρακολούθηση κάθε ατόμου που ανήκει σε αποτελούσα στόχο ομάδα ή σε αποτελών στόχο πληθυσμό.⁴⁰¹ Η μετατόπιση προς μια κοινωνία προ-εγκλήματος” ενδέχεται να επηρεάσει τις σχέσεις ορισμένων ατόμων με άλλα άτομα και με το κράτος, υπό την έννοια της δημιουργίας μιας “*κουλτούρας υποψίας*”, επηρεάζοντας την αμοιβαία εμπιστοσύνη, την κοινωνική ενσωμάτωση, και δημιουργώντας ακόμη και ένα αόριστο “*τεκμήριο ενοχής*”.⁴⁰² Οι Kerr και Earle

395 D. Keats Citron, “Technological Due Process, University of Maryland School of Law, Legal Studies Research Paper No. 2007 - 26”, *Washington University Law Review*, τόμ. 85, 2007, σ. 1249.

396 Στο ίδιο, σ. 1252.

397 Στο ίδιο, σ. 1254.

398 Η έμφαση του γράφοντος.

399 Lyon, “Surveillance, Snowden...”, *ό.π.*, σ. 8.

400 Milaj και Mifsud Bonnici, *ό.π.*, σσ. 419-420.

401 Στο ίδιο, σ. 421.

402 Στο ίδιο, σ. 420. Για τεκμήριο ενοχής κάνουν επίσης λόγο ο N. Παρασκευόπουλος και ο Μ. Σαματάς. Ο τελευταίος αναφέρεται σε αυτό σχετικά με το άρθρο 99 του SIS (Schengen Information System / Σύστημα Πληροφοριών

προειδοποιούν για τον κίνδυνο μιας “θεμελιώδους νομικής μετατόπισης, από το παρόν *ex post facto*⁴⁰³ ποινικό και τιμωρητικό σύστημα, σε *ex ante*⁴⁰⁴ προληπτικά μέτρα”, τα οποία χρησιμοποιούνται όλο και περισσότερο σε διάφορους τομείς της κοινωνίας.⁴⁰⁵

Πολλοί μελετητές επικεντρώνουν τις πραγματικές ή δυνητικές επιπτώσεις της νέας πολιτικής ασφάλειας, επί των ίδιων των καθιερωμένων και θεσμοθετημένων εγγυήσεων της δημοκρατικής λειτουργίας του πολιτικού συστήματος και των δικαιωμάτων των πολιτών. Ο Hayes υποστηρίζει την ύπαρξη δυσκολίας στην εναρμόνιση των νέων δικτυωμένων συστημάτων επιβολής του νόμου και ελέγχου με την αρχή της διάκρισης των εξουσιών στο φιλελεύθερο δημοκρατικό μοντέλο. Η επένδυση εξουσίας και ελέγχου στην επιτήρηση και τους μηχανισμούς ανίχνευσης, καθώς και στις υποκείμενες στην εκτελεστική εξουσία διυπηρεσιακές (*interagency*) ιεραρχίες, καθιστούν τους παραδοσιακούς “ελέγχους και ισορροπίες (*checks and balances*)”, ήτοι τον δικαστικό έλεγχο, τους μηχανισμούς λογοδοσίας, την προστασία δεδομένων κτλ., δυσλειτουργούντες. Τα νέα δικτυωμένα συστήματα αστυνόμευσης και ελέγχου δύσκολα συμβαδίζουν με την αρχή της διάκρισης των εξουσιών στο φιλελεύθερο δημοκρατικό μοντέλο.⁴⁰⁶ Οι Kerr και Earle υποστηρίζουν πως οι βασισμένες σε αλγόριθμους λίστες απαγόρευσης πτήσεων, πέρα από την περιστολή της ελευθερίας (*liberty*), ακυρώνουν τις απαιτήσεις αποδείξεων για τα πεπραγμένα του ατόμου ή τις απαιτήσεις των συνταγματικών διασφαλίσεων. Η λογική αυτή επεκτεινόμενη στο έπακρο, καθίσταται από προληπτική, επιθετική.⁴⁰⁷ Οι Milaj και Mifsud Bonnici υποστηρίζουν ότι δεδομένες τεχνικές παρακολούθησης θολώνουν τη διάκριση μεταξύ *μαζικής παρακολούθησης και δίχως ένταλμα επικεντρωμένης παρακολούθησης*. Με άλλα λόγια όπως γράφουν, η μαζική παρακολούθηση επικοινωνιών ενδέχεται να αποτελέσει νομιμοποίηση υποκλοπών δίχως εντάλματα.⁴⁰⁸

Το τεκμήριο της αθωότητας αποτελεί την πλέον πληγείσα δικονομική εγγύηση. Το είδος της βλάβης που διαπιστώνουν νομικοί και μη μελετητές ποικίλλει, από την απλή υπονόμηση του πνεύματος του τεκμηρίου, έως την ουσιαστική ακύρωσή του ως θεσπισμένης εγγύησης.

Σύμφωνα με τον Lyon η βασισμένη στα μεγάλα δεδομένα πεποίθηση ότι οι ύποπτοι δύναται να απομονωθούν μέσω κατηγοριών και αλγορίθμων, διαβρώνει δικονομικές εγγυήσεις όπως την απόδειξη πέραν πάσης εύλογης αμφιβολίας και το τεκμήριο της αθωότητας.⁴⁰⁹ Όπως υποστηρίζει:

Σέγκεν), της δεκαετίας του 1990. Βλ. Samatas, *Surveillance in Greece...* ό.π., σ. 79 και Ν. Παρασκευόπουλος, “Ασφάλεια του κράτους και ανασφάλεια δικαίου”, στο Μανιτάκης και Τάκης, ό.π., σσ. 49-50.

403 Έπειτα από το γεγονός, εκ των υστέρων. Οι συγγραφείς εννοούν εδώ τη δίωξη έπειτα από το αδίκημα.

404 Εκ των προτέρων.

405 Η έμφαση του γράφοντος.

406 Hayes, ό.π., σ. 170.

407 Kerr και Earle, ό.π., σ. 69.

408 Milaj, ό.π., σ. 424.

409 Lyon, “*Surveillance, Snowden...*”, ό.π., σ. 11.

“Ο κατασταλτικός έλεγχος υποχωρεί έναντι της κατηγοριοποίησης για κάθε ενδεχόμενο. Η γνώση των κινδύνων είναι πιο σημαντική από την ηθική ενοχή και την τιμωρία. Η αθωότητα μειώνεται και ο καθένας υποτίθεται ότι είναι ένοχος μέχρι το σύστημα κοινοποίησης των κινδύνων να αποφανθεί διαφορετικά.”⁴¹⁰

Η προληπτική διάσταση της επιτήρησης έρχεται σε αντίθεση με τον χαρακτήρα του τεκμηρίου της αθωότητας. Ο R.A. Duff υποστηρίζει ότι ενώ το τεκμήριο αθωότητας στην ποινική δίκη είναι συγκεκριμένο και αναδρομικό, καθώς αφορά σε υποτιθέμενο παρελθοντικό αδίκημα, το “πολιτικό τεκμήριο αθωότητας” είναι γενικό και αφορά στο μέλλον. Ο πολίτης πρέπει να θεωρείται αθώος, τόσο σχετικά με παρελθοντικά, όσο και σχετικά με μελλοντικά εγκλήματα. Η αντιμετώπισή του ως αθώου σχετικά με παρελθοντικά εγκλήματα, αλλά ως δυνητικού εγκληματία θα ήταν παράδοξη.⁴¹¹

Η A. Galetta υποστηρίζει πως οι τεχνολογίες και οι πρακτικές επιτήρησης, πλήττουν το τεκμήριο της αθωότητας στις “κοινωνίες επιτήρησης”.⁴¹² Η ίδια διακρίνει δύο εκδοχές του τεκμηρίου, το νομικό και το ηθικό. Το πρώτο, υπό τη στενή έννοια τεκμήριο αθωότητας, αποτελεί ανθρώπινο δικαίωμα και αφορά στην προστασία του κατηγορουμένου από καταδίκη για ποινικό αδίκημα, δίχως απόδειξη παραβατικής συμπεριφοράς πέραν πάσης εύλογης αμφιβολίας. Το δεύτερο, διευρυμένο τεκμήριο αθωότητας, αποτελεί ηθική αξία, και αφορά στην προστασία του κατηγορουμένου από καταδίκη για ποινικό αδίκημα, σε στιγμή που η συμπεριφορά του δεν θα έπρεπε να θεωρείται εγκληματική. Στην πρώτη περίπτωση το τεκμήριο αναγνωρίζεται και ρυθμίζεται από τον νόμο, ο οποίος ορίζει το βάρος και το κριτήριο των αποδείξεων σχετικά με το αδίκημα και την υπεράσπιση. Το νομικό τεκμήριο λειτουργεί κατά τη διάρκεια της δικαστικής διαδικασίας και παράγει νομική υπαιτιότητα. Στη δεύτερη περίπτωση το τεκμήριο περιλαμβάνει το δικαστήριο σε μια “πολιτική και ηθική εκτίμηση της νομιμότητας ουσιαστικού ποινικού δικαίου”.

410 D. Lyon, “Everyday Surveillance, Personal data and social classifications”, *Information, Communication & Society*, τόμ. 5, τχ. 2, 2002, σ. 246.

411 R.A. Duff, “Who Must Presume Whom to be Innocent of What?”, *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, τόμ. 42, τχ. 3, 2013, σ. 181. Δεν συμφωνούν εντούτοις όλοι σε αυτή τη ευρεία αντίληψη του τεκμηρίου αθωότητας, η οποία κατ’ ορισμένους περιορίζεται στην ποινική διαδικασία. Βλ. T. Weigend, “There is only one presumption of innocence”, *στο ίδιο*, σ. 204 και G. Knigge, “On Presuming Innocence, Is Duff’s Civic Trust Principle in Line with Current Law, Particularly the European Convention on Human Rights?”, *στο ίδιο*, σσ. 226, 237-238. Στον αντίποδα, ο A.A. van Dijk αντιλαμβάνεται το τεκμήριο αθωότητας ως ακόμα πιο ευρύ απ’ ότι ο Duff. Βλ. A.A. van Dijk, “Retributivist Arguments against Presuming Innocence, Answering to Duff”, *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, τόμ. 42, τχ. 3, 2013, σ. 249.

412 Επιπλέον, υποστηρίζει πως επηρεάζονται όλα τα δικαιώματα της προσήκουσας διαδικασίας, ιδίως το δικαίωμα μη αυτοενοχοποίησης (*nemo tenetur edere contra se*), το δικαίωμα στην υπεράσπιση και η δημιουργία υποψίας. Βλ. A. Galetta, “The changing nature of the presumption of innocence in today’s surveillance societies: rewrite human rights or regulate the use of surveillance technologies?”, *European Journal of Law and Technology*, τόμ. 4, τχ. 2, 2013, <http://ejlt.org/article/view/221/377>, (ανάκτηση 5/8/2016).

Το ηθικό τεκμήριο ενδέχεται να αμφισβητηθεί προδικαστικά, ενώ παράγει ηθική υπαιτιότητα.⁴¹³

Σύμφωνα με το γράμμα του νόμου⁴¹⁴ κατά την Galetta, το τεκμήριο αθωότητας δεν αφορά σε άτομα που δεν αντιμετωπίζουν ποινική κατηγορία, ή σε άτομα ύποπτα για έγκλημα αλλά μη επισήμως κατηγορηθέντα ενώπιον δικαστηρίου. Η ίδια διακρίνει τρεις εμπότους σε “γκρίζα ζώνη” περιπτώσεις, όπου το τεκμήριο αθωότητας δεν εφαρμόζεται *de facto*: α) προτού διατυπωθεί επισήμως μια κατηγορία, β) έπειτα από απαλλαγή από μια κατηγορία και γ) έπειτα από την έκτιση μιας ποινής. Σε αυτές τις περιπτώσεις το τεκμήριο αθωότητας ενδέχεται να απειληθεί δίχως οι ενδιαφερόμενοι να είναι σε θέση να το επικαλεσθούν. Η Galetta υποστηρίζει ότι το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΑΔ) δεν θεωρεί το τεκμήριο της αθωότητας απλώς μια δικονομική εγγύηση, αλλά προωθεί μια διευρυμένη ερμηνεία του, αναγνωρίζοντας σε αυτό έναν χαρακτήρα ηθικής αξίας. Βάσει δεδομένης απόφασης του δικαστηρίου⁴¹⁵ προκύπτει ότι το τεκμήριο αθωότητας ενδέχεται να παραβιασθεί προ και ακολούθως της δίκης. Κατ’ επέκταση, το δικαίωμα στο τεκμήριο αθωότητας πρέπει να προστατεύεται όχι μόνο από παραβιάσεις των δικαστικών αρχών, αλλά επίσης από παραβιάσεις άλλων δημοσίων αρχών όπως η αστυνομία.⁴¹⁶ Η ίδια βλέπει ως επιθυμητή μια *de jure* επέκταση του ηθικού τεκμηρίου της αθωότητας, ούτως ώστε το νομικό πλαίσιο να συμβαδίσει με τις εξελίξεις στην τεχνολογία και ειδικά στην τεχνολογία παρακολούθησης.

Η Galetta υποστηρίζει πως η επιτήρηση συμβάλλει στην ενίσχυση δύο σύγχρονων τάσεων πολιτικού και ιδεολογικού χαρακτήρα, την επέκταση του νόμου και την μετατόπιση προς μια κοινωνία “προ-εγκλήματος”. Η προληπτική λογική του εγκλήματος βασίζεται σε πληροφορίες υπηρεσιών ασφαλείας αντί σε τεκμήρια.⁴¹⁷ Όπως αναφέρει η ίδια, ως “πρόληψη” δύναται να ορισθεί το “προκαθορισμένο αναπόφευκτο μέλλον που απαιτεί στρατιωτική και αστυνομική δράση”. Το ποινικό δίκαιο καλείται εν προκειμένω να αναγνωρίσει και να προλάβει μελλοντικά εγκληματικά συμβάντα, πολύ πριν από την πραγματοποίησή τους. Η δε επιτήρηση καλείται να συλλάβει την εγκληματική πρόθεση και να την επεξεργασθεί περαιτέρω, δημιουργώντας προφίλ και ξεχωρίζοντας άτομα. Μια κοινωνία υψίστης επιτήρησης επιτυγχάνει την πρόληψη μόνον υπό την προϋπόθεση της πρόβλεψης κάθε ποινικού ή κοινωνικού αδικήματος. Συνεπώς εν προκειμένω, *καθένας θεωρείται δυνητικός παραβάτης άσχετα με το τεκμήριο αθωότητας, εκτός εάν αποδειχθεί το αντίθετο*. Όταν στις ποινικές διαδικασίες γίνεται χρήση τεκμηρίων που προέκυψαν από επιτήρηση,

413 Στο ίδιο.

414 Άρθρο 6, ΕΔΑΔ.

415 Υπόθεση “*Allenet de Ribemont v. France*”.

416 Galetta, *ό.π.*

417 Οι εν λόγω πληροφορίες που χρησιμοποιούνται όλο και περισσότερο στα δικαστήρια, είναι κατά πολύ πιο αναξιόπιστες από τα τεκμήρια.

το βάρος της απόδειξης τείνει να μετατοπίζεται από τον κατηγορο στο κατηγορούμενο ή ύποπτο.⁴¹⁸ Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο τελευταίος οφείλει να υπερβεί ένα υψηλότερο “κατώφλι αθωότητας” ούτως ώστε να απαλλαγεί από τις κατηγορίες.⁴¹⁹

Εστιάζοντας στη δικαστική πτυχή του ζητήματος, οι Milaj και Mifsud Bonnici καταλήγουν στο συμπέρασμα πως τα προγράμματα μαζικής παρακολούθησης αχρήστευσαν την αρχή του τεκμηρίου της αθωότητας κατά τα στάδια μιας ποινικής διαδικασίας, θέτοντας σε κίνδυνο τη νομιμότητα και την αποτελεσματικότητά της σε μια δημοκρατική κοινωνία.⁴²⁰ Η σχέση μεταξύ προγραμμάτων μαζικής παρακολούθησης και τεκμηρίου αθωότητας αναγνωρίστηκε σε έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Η αναγνώριση αυτή από νομοθέτες της ΕΕ, καταδεικνύει τις διαφορετικές αντιλήψεις που επικρατούν σχετικά με τη σύνδεση προγραμμάτων μαζικής παρακολούθησης και τεκμηρίου της αθωότητας, στο ιδεολογικό πλαίσιο, στο δικαστικό σώμα, και στους διαμορφωτές πολιτικής (policy makers).⁴²¹ Το τεκμήριο αθωότητας επιβάλλεται να συνδεθεί με άλλες αρχές στις οποίες κανονικά αντιτίθενται τα προγράμματα αποθήκευσης δεδομένων, ήτοι το δικαίωμα στην προστασία της ιδιωτικής ζωής και την αρχή της αναλογικότητας.⁴²²

Η αρχή του τεκμηρίου της αθωότητας σύμφωνα με την επιχειρηματολογία των Milaj και Mifsud Bonnici, ενεργοποιούμενη έπειτα από την άσκηση ποινικής δίωξης, παρέχει στον διωκόμενο το δικαίωμα να παραμείνει σιωπηλός, να μην ενοχοποιήσει εαυτόν, με την υποχρέωση απόδειξης της ενοχής του να βαρύνει τον κατηγορο. Εξαιτίας ωστόσο των προγραμμάτων μαζικής παρακολούθησης και της ανταλλαγής πληροφοριών μεταξύ αστυνομικών υπηρεσιών και υπηρεσιών πληροφοριών, πολλές προσωπικές πληροφορίες παραμένουν στα χέρια των υπηρεσιών. Ο κατηγορούμενος από την άλλη, δεν γνωρίζει επακριβώς τα δεδομένα και τις πληροφορίες που γνωρίζει ο κατηγορος σχετικά με την ιδιωτική ζωή και τη δράση του. Επιπλέον, ορισμένα από τα αποδεικτικά στοιχεία που συγκεντρώθηκαν με αυτού του είδους την παρακολούθηση σε χρονική στιγμή στην οποία το άτομο δεν ήταν ύποπτος, όπως λόγου χάριν καταγραφές ήχου και βίντεο,

418 Ως παράδειγμα αντιστροφής του τεκμηρίου αθωότητας, η Galetta επικαλείται την εθνική βάση δεδομένων DNA του Ηνωμένου Βασιλείου (National DNA Database). Στα 4 εκατομμύρια καταχωρημένων περιλαμβάνονται μη καταδικασθέντες, ύποπτοι για εγκλήματα. Ο νόμος “Criminal Justice and Police Act” (Μάιος 2001) επέτρεψε στην αστυνομία τη διατήρηση και διερεύνηση δειγμάτων και προφίλ ατόμων μη καταδικασθέντων για “μη χρήζον καταχώρηση αδίκημα” (recordable offence). Το 2003 ο νόμος “The Criminal Justice Act” επέτρεψε επιπλέον στην αστυνομία την απόκτηση μη προσωπικών (non-intimate) δειγμάτων από οποιονδήποτε συλληφθέντα –αλλά μη καταδικασθέντα– για κάποιο έγκλημα, δίχως τη συναίνεσή αυτού. Συνεπεία αυτών δημιουργήθηκε ένα νέο είδος υπόπτου, “ο ύποπτος της μίας φορές που δεν έχει κατηγορηθεί ποτέ για μη χρήζον καταχώρηση αδίκημα και δεν έχει ποινικό μητρώο”, το τεκμήριο αθωότητας του οποίου ωστόσο απειλείται. Οι —έστω άπαξ— καταχωρηθέντες στη βάση δεδομένων ενδέχεται να καταστούν ύποπτοι σε μια ποινική έρευνα, ενώ οι ίδιοι δεν είναι σε θέση να γνωρίζουν τον τρόπο χρήσης των προφίλ τους. Η εν λόγω επιτήρηση ενδέχεται να αποδώσει εσφαλμένα θετικά ή αρνητικά αποτελέσματα. Βλ. Galetta, *ό.π.*

419 Στο *ίδιο*.

420 Milaj και Mifsud Bonnici, *ό.π.*, σ. 420.

421 Στο *ίδιο*, σ. 423.

422 Στο *ίδιο*, σ. 426.

είναι τόσο ισχυρά ώστε καθίστανται σχεδόν μη αντικρουόμενα. Ως αποτέλεσμα η ωφελιμότητα του τεκμηρίου της αθωότητας τίθεται εν αμφιβόλω. Εξαιτίας της έλλειψης διαφάνειας και της ασύμμετρης πληροφόρησης μεταξύ κατηγορούμενου και κατηγορούμενου, το τεκμήριο αθωότητας δεν δύναται πλέον να εξυπηρετήσει το άτομο ως διαδικαστική δικλείδα ασφαλείας στην εποχή της μαζικής παρακολούθησης. Ο κατηγορούμενος οφείλει να αποδείξει από την αρχή μιας έρευνας ότι δεν εμπλέκεται σε εγκληματική ενέργεια προκειμένου να απολαύσει αποτελεσματική προστασία και ενδεχομένως να αποφύγει μια άδικη καταδίκη.⁴²³

Το τεκμήριο αθωότητας δεν συνεπάγεται —και δεν δύναται να συνεπάγεται— νομική αντιμετώπιση ενός —φερόμενου ως αθώου— κατηγορούμενου, ταυτόσημη με την νομική αντιμετώπιση ενός —νομικώς αντικειμενικά αθώου— μη κατηγορούμενου. Όπως αναφέρει σχετικά η S. Baradaran, τα τελευταία 60 χρόνια στις ΗΠΑ οι δικαστές καθορίζουν τα περιστατικά (facts) μιας υπόθεσης, προτού δοθεί ευκαιρία στο σώμα των ενόρκων να τα ακούσει. Κατά συνέπεια, κατηγορούμενοι αντιμετώπισαν “κράτηση” (κολασμό) βάσει δεδομένων που προέκυψαν πριν από δίκη.⁴²⁴ Το τεκμήριο αθωότητας δεν σημαίνει ότι το δικαστήριο οφείλει πάντοτε να θεωρεί ότι ο κατηγορούμενος δεν διέπραξε το αδίκημα για το οποίο κατηγορείται.⁴²⁵ Ο κατηγορούμενος σε κάθε περίπτωση θα υποστεί —μεγαλύτερες ή μικρότερες— συνέπειες τις οποίες ένας μη κατηγορούμενος δεν θα υποστεί. Βάσει όλων των προαναφερομένων ωστόσο, *διακρίνεται μια σαφής μετατόπιση του πνεύματος που διέπει τις δικονομικές διαδικασίες, από μια προσπάθεια εξισορρόπησης ενός αποτελεσματικού νομικού συστήματος και των ελάχιστων δυνατών συνεπειών τις οποίες αναπόφευκτα θα υποστεί ένας κατηγορούμενος, υπέρ του στοιχείου της πρόληψης.* Το τελευταίο, βρίσκεται σε αντίστροφη αναλογία με το τεκμήριο της αθωότητας, και όπως προέκυψε βάσει των προαναφερθέντων, αναδείχτηκε εις βάρος του.

Συνοψίζοντας, η νέα λογική ασφάλειας που επικράτησε έπειτα από την 11/9 επέφερε επέκταση της εκτελεστικής εξουσίας, ενοποίηση των πολιτικών ασφαλείας και θόλωση των ορίων μεταξύ ποινικής δίωξης και στρατιωτικής κράτησης, καθώς και μια στροφή στην προληπτική ασφάλεια. Δεδομένων αυτών, το στοιχείο της πρόληψης που αναδείχθηκε στην επιτήρηση, επέδρασε αρνητικά σε κλασικά κεκτημένα των φιλελεύθερων δημοκρατιών. Συγκεκριμένα, περιόρισε ατομικές επιλογές βάλλοντας συνεπώς την ατομική ελευθερία, προσέβαλε την ιδιωτικότητα, προκάλεσε την καθολική επέκταση της υποψίας και παραμέρισε —αν όχι αχρήστευσε μερικώς— συνταγματικές και νομικές διασφαλίσεις. Υπό την επικράτηση του νέου πνεύματος ασφαλείας, η προσήκουσα διαδικασία και ειδικά το τεκμήριο αθωότητας δέχθηκαν πλήγμα, σε βαθμό που είναι δυνατόν να γίνει λόγος για “προληπτική τιμωρία” μη καταδικασθέντων

423 Στο ίδιο, σ. 425.

424 Baradaran, *ό.π.*, σ. 401.

425 Στο ίδιο, σ. 403.

ανθρώπων. Οι εν λόγω μεταβολές της δεκαετίας 2001-2010, —τουλάχιστον προς το παρόν— δεν επαρκούν προκειμένου να διαπιστωθεί μονιμοποίηση μιας “κατάστασης εξαίρεσης”, αλλά αποτελούν μια σαφή τάση, η οποία μένει να αποδειχθεί αν θα επικρατήσει αλλοιώνοντας τον χαρακτήρα των φιλελεύθερων δημοκρατιών, και κατ’ επέκταση τον χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης, ή αν θα ανακοπεί εξισορροπητικά από τους θεσμοθετημένους “ελέγχους και ισορροπίες”.

3.7 Κρατική επιτήρηση και ιδιωτικός τομέας

Η σχέση κρατικής επιτήρησης και ιδιωτικού τομέα χαρακτηρίζεται από έναν σύνθετο και διφυή χαρακτήρα. Ο ιδιωτικός τομέας εμπλέκεται εκ των πραγμάτων στις διαδικασίες επιτήρησης, καθώς αποτελεί τον κύριο παραγωγό συστημάτων παρακολούθησης, καθώς και τον κύριο παραγωγό και διαχειριστή μαζικών τηλεπικοινωνιακών και πληροφοριακών συστημάτων, όπως και παροχέα μαζικών υπηρεσιών όπως οι μεταφορές και οι χρηματοοικονομικές υπηρεσίες. Η κρατική ζήτηση τεχνολογιών παρακολούθησης / ασφαλείας αποτελεί μια παγκόσμια ανερχόμενη κερδοφόρα αγορά,⁴²⁶ για δεδομένες εταιρείες με προνομιακή θέση στον κλάδο. Στον αντίποδα, μεγάλες τηλεπικοινωνιακές και χρηματοοικονομικές εταιρείες υποχρεώνονται υπό την απειλή κυρώσεων από κρατικές υπηρεσίες και δικαστήρια, στην παροχή πρόσβασης σε δεδομένα των πελατών τους. Το γεγονός αυτό παράγει επιπρόσθετο κόστος για τις εταιρείες και κατά κανόνα βλάπτει τη δημόσια εικόνα τους.

Η ζήτηση για νέες τεχνολογίες ασφαλείας και επιτήρησης που επέφεραν οι επιθέσεις της 11/9, κατευθύνθηκε στον ιδιωτικό τομέα. Όπως υποστηρίζει ο Hayes, ενώ ο αντίκτυπος των επιθέσεων μοιραία εξασθενεί με τον καιρό, και κυβερνήσεις σκέφτονται ακόμη και επιστροφή στο προηγούμενο καθεστώς ασφαλείας, οι επιθέσεις άφησαν πίσω τους ένα “σύμπλεγμα επιτήρησης-βιομηχανίας”, το οποίο εμφανίζεται σχεδόν αυτοσυντηρούμενο.⁴²⁷ Εντός του συμπλέγματος οι πολιτικές αποφάσεις δεν λαμβάνονται αποκλειστικά βάσει δημοκρατικής μέριμνας για το “κοινό καλό”, αλλά με επιπλέον γνώμονα ιδιωτικά κέρδη. Οι κυβερνήσεις αναθέτουν σε ιδιώτες ζωτικής σημασίας τομείς της ασφάλειας και της επιτήρησης, επιδοτούν τη σχετική ιδιωτική καινοτομία, και προμηθεύονται την παραγόμενη τεχνολογία και τεχνογνωσία προς ταυτόχρονο όφελος της

⁴²⁶ Σύμφωνα με έκθεση της εταιρείας Visiongain της 27/07/2010, οι παγκόσμιες κρατικές δαπάνες εσωτερικής ασφάλειας το 2010 θα ανερχόντουσαν στα 178 δις δολάρια, ενώ η αθροιστική αξία της αγοράς εσωτερικής ασφάλειας θα ανέλθει σχεδόν στα 2,7 τρις δολάρια κατά την επόμενη δεκαετία. Βλ. “Defence Report, The Homeland Security Market 2010-2020”, Visiongain, [ιστότοπος], 27/07/2010, <https://www.visiongain.com/Report/506/The-Homeland-Security-Market-2010-2020>, (ανάκτηση 26/2/2016).

⁴²⁷ Hayes, *ό.π.*, σσ. 171-172.

απεριόριστης κρατικής εξουσίας και δεδομένων ιδιωτικών εταιρειών και δρόνων. Ο Hayes προειδοποιεί για έναν σύνδεσμο μεταξύ κράτους και ιδιωτικών εταιρειών τόσο εδραιωμένο, που θα επιφέρει στο διηνεκές ακόμα πιο διάχυτες, διαπεραστικές και αποτελεσματικές τεχνολογίες επιτήρησης.⁴²⁸

Σύμφωνα με τον Hayes η αγορά επιτήρησης απέχει πολύ από το πρότυπο του “τέλειου ανταγωνισμού”. Εν προκειμένω η αγορά δεν καθορίζεται από τη ζήτηση που παράγουν “ορθολογικοί” και ενημερωμένοι καταναλωτές, αλλά από πολιτικές επιλογές κυβερνήσεων και κρατικών υπηρεσιών. Πρόκειται για μια αγορά στρεβλωμένη, αφενός από γενναιόδωρες επιδοτήσεις “έρευνας”, και αφετέρου από την κρατική προμήθεια ασφάλειας.⁴²⁹ Οι διεθνείς ρυθμίσεις για τις προμήθειες, στην πράξη δεν επιτυγχάνουν το ανεπηρέαστο των αξιωματούχων και των δημοσίων υπαλλήλων από αλλότρια συμφέροντα. Η μετακίνηση στελεχών από τον ιδιωτικό τομέα στον δημόσιο και αντίστροφα, μοιραία προκαλεί μια ανάμειξη προσωπικών και εταιρικών συμφερόντων στη διαμόρφωση του εθνικού συμφέροντος, επηρεάζοντας σε μέγα βαθμό τις δαπάνες, την πολιτική και την πρακτική της ασφάλειας και της επιτήρησης.⁴³⁰

Οι αποκαλύψεις Snowden έφεραν στο προσκήνιο τον ρόλο των μειζόνων εταιρειών παροχής τηλεπικοινωνιών σχετικά με τις παρακολουθήσεις της NSA. Οι εταιρείες υποχρεώθηκαν από τα γεγονότα να παρέμβουν δημοσίως για την αλλαγή μιας εικόνας που τους προκάλεσε οικονομική βλάβη.⁴³¹ Ορισμένα κράτη άρχισαν να εξετάζουν το ενδεχόμενο υποχρέωσης των διαδικτυακών εταιρειών σε εγχώρια αποθήκευση των δεδομένων τους.

Εταιρείες όπως η Facebook και η Google δήλωσαν ότι δεν γνώριζαν το πρόγραμμα παρακολουθήσεων PRISM, και ότι δεν παρείχαν στην NSA “άμεση πρόσβαση”.⁴³² Ακολούθως, η

428 Στο ίδιο, σσ. 167-168.

429 Τα εισαγωγικά στις τρεις προηγηθείσες περιπτώσεις υπάρχουν στο κείμενο του Hayes.

430 Hayes, *ό.π.*, σ. 172.

431 Ο D.H. Price αναφέρει πως οι αποκαλύψεις έβλαψαν την αξιοπιστία και κατ' επέκταση την οικονομική αξία των —αποθηκευτικών— εξυπηρετητών νεφοϋπολογιστικής (cloud servers), των παροχών τηλεπικοινωνιών, των υπηρεσιών ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και των μηχανών αναζήτησης. Σύμφωνα με έρευνα της εφημερίδας USA Today (Μάρτιος 2014), εκ των ερωτηθέντων, το 38% θεωρούσε ότι η NSA παραβίαζε την ιδιωτικότητά τους, το 26% δυσπιστούσε έναντι του Facebook, το 18% δυσπιστούσε έναντι του IRS (εφορία των ΗΠΑ), και το 12% δυσπιστούσε έναντι της Google. Βλ. D.H. Price, “The New Surveillance Normal, NSA and Corporate Surveillance in the Age of Global Capitalism”, *Monthly Review*, τόμ. 66, τχ. 03, Ιούλιος-Αύγουστος 2014, σ. 46. Οι παροχείς υπηρεσιών νεφοϋπολογιστικής (cloud service providers) και άλλοι ανακοίνωσαν απώλειες δισεκατομμυρίων, ιδίως σε πωλήσεις εξωτερικού. Βλ. B. Schneier, “Don’t Listen to Google and Facebook: The Public-Private Surveillance Partnership Is Still Going Strong, And real corporate security is still impossible”, *The Atlantic*, 25/4/2014, <http://www.theatlantic.com/technology/archive/2014/03/don-t-listen-to-google-and-facebook-the-public-private-surveillance-partnership-is-still-going-strong/284612/>, (ανάκτηση 27/2/2016). Σύμφωνα με τη δεξαμενή σκέψης Information Technology & Innovation Foundation (ITIF) η ζημία για τις αμερικανικές εταιρείες, ενδέχεται να ανέλθει στα 35 δις δολάρια για το 2016. (Στο διοικητικό συμβούλιο του ITIF μετέχουν εκπρόσωποι εταιρειών όπως η IBM και η Intel.) Βλ. H. Miller, “NSA Spying Sends Data Clients North of the Border”, *Bloomberg*, 9/1/2014, <http://www.bloomberg.com/news/articles/2014-01-09/nsa-spying-sends-data-clients-north-of-the-border>, (ανάκτηση 4/3/2016).

432 Όπως αναφέρεται στην εφημερίδα Guardian, όλες οι εμπλεκόμενες σύμφωνα με έγγραφο της NSA εταιρείες, έχουν αρνηθεί τη γνώση του προγράμματος. Βλ. D. Rushe, “Facebook and Google insist they did not know of Prism surveillance program”, *The Guardian*, 8/6/2013,

Google ανακοίνωσε κρυπτογράφηση του Gmail,⁴³³ ο ιδρυτής του Facebook, Mark Zuckerberg κάλεσε αυτοπροσώπως τηλεφωνικά τον πρόεδρο Obama προκειμένου να διαμαρτυρηθεί για τον τρόπο χρήσης της εφαρμογής ως μέσου εισβολής σε υπολογιστές, ενώ ο επικεφαλής ασφαλείας του Facebook διακήρυξε το πέρας της εν λόγω πρακτικής. Η Yahoo!, η Google, η Microsoft και άλλες εταιρείες προέβησαν στην τακτική δημοσίευση “εκθέσεων διαφάνειας”, όπου αναφέρονται κατά προσέγγιση τα κυβερνητικά αιτήματα παροχής που λάμβαναν και οι περιπτώσεις συνεργασίας τους βάσει των αιτημάτων αυτών.⁴³⁴

Οι διαδικτυακές εταιρείες Aol, Apple, Dropbox, Evernote, Facebook, Google, LinkedIn, Microsoft, Twitter, και Yahoo! δημιούργησαν ιστοσελίδα, στην οποία καλούν από κοινού σε μια “παγκόσμια μεταρρύθμιση της κρατικής επιτήρησης”. Το πνεύμα αυτής της κίνησης δημοσιότητας αναδεικνύεται στην επιστολή επτά εξ αυτών⁴³⁵ στον πρόεδρο των ΗΠΑ τον Δεκέμβριο του 2013:

“Αντιλαμβανόμαστε ότι οι κυβερνήσεις έχουν ένα καθήκον προστασίας των πολιτών τους. Οι αποκαλύψεις του περασμένου καλοκαιριού ωστόσο, ανέδειξαν την επείγουσα ανάγκη μεταρρύθμισης των πρακτικών κρατικής παρακολούθησης ανά τον κόσμο. *Η ισορροπία σε πολλές χώρες έχει γείρει πέραν του δέοντος υπέρ του κράτους και ενάντια στα δικαιώματα του ατόμου, δικαιώματα τα οποία είναι κατοχυρωμένα στο Σύνταγμά μας. Αυτό υπονομεύει τις ελευθερίες που όλοι εκτιμούμε.*”⁴³⁶

Οι εταιρείες “ούσες σύμφωνες με καθιερωμένα πρότυπα ελεύθερης έκφρασης και ιδιωτικότητας”, και με μια οριοθέτηση της δράσης των υπηρεσιών ασφαλείας εντός ενός πλαισίου κανόνων, περιορισμών, διαφάνειας και επιβλεψης, καλούν τις κυβερνήσεις να υιοθετήσουν και να εφαρμόσουν δεδομένες αρχές. Καταρχάς η κυβερνητική εξουσία επιβάλλεται να περιορισθεί ως προς τη δυνατότητα συλλογής πληροφοριών σχετικών με τους χρήστες, προκειμένου να προστατεύεται η ιδιωτικότητα των τελευταίων. Οι υπηρεσίες της οφείλουν να λειτουργούν εντός σαφούς νομικού πλαισίου, και να υπόκεινται σε έλεγχο και λογοδοσία. Η διαδικασία συλλογής πληροφοριών πρέπει να διέπεται από διαφάνεια, με έγκαιρη δημοσιοποίηση των στοιχείων σχετικά με τα αιτήματα παρακολούθησης. Η ελευθερία της ροής των πληροφοριών επιβάλλεται να

<http://www.theguardian.com/world/2013/jun/07/google-facebook-prism-surveillance-program> , (ανάκτηση 27/2/2016).

433 Η υπηρεσία παροχής ηλεκτρονικού ταχυδρομείου της Google.

434 Schneier, *ό.π.*

435 AOL, Apple, Facebook, Google, LinkedIn, Microsoft, Twitter, Yahoo.

436 *Reform Government Surveillance*, [ιστότοπος],

<https://www.reformgovernmentsurveillance.com/> , (ανάκτηση 19/2/2016). Η έμφαση του γράφοντος.

προστατευθεί. Αυτό σημαίνει ελεύθερη μετάδοση δεδομένων, ανοιχτή πρόσβαση σε νομίμως αποθηκευμένα στο εξωτερικό δεδομένα, και μη υποχρέωση των εταιρειών από το κράτος, να εγκαθιστούν των εξοπλισμό τους στην επικράτειά του ή να λειτουργούν τοπικά. Τέλος, οι κυβερνήσεις οφείλουν να δημιουργήσουν ένα εύρωστο, διεπόμενο από αρχές, διάφανο και λειτουργικό πλαίσιο λειτουργίας των νομίμων αιτημάτων για δεδομένα διαμέσου των επικρατειών.⁴³⁷

Η πρωτοβουλία των εταιρειών αντικατοπτρίζει μια σύγκρουση συμφερόντων επιχειρήσεων και κράτους, εκφραζόμενη ως το δίπολο “ατομικά δικαιώματα - ασφάλεια”.⁴³⁸ Οι ιδιωτικές εταιρείες, στον βαθμό που δεν αποκομίζουν οικονομικά οφέλη από μια επιβεβλημένη συνεργασία με κρατικές υπηρεσίες,⁴³⁹ αλλά μάλλον αναλαμβάνουν το επιπρόσθετο κόστος της παρακολούθησης, και στο βαθμό που δυσφημούνται ως προς την ποιότητα παροχής των υπηρεσιών τους με αποτέλεσμα οικονομική ζημία, έχουν κάθε λόγο να είναι αντίθετες στο πνεύμα επιτήρησης που επικράτησε έπειτα από την 11/9.

Σύμφωνα με την οικονομική ιστοσελίδα Bloomberg, δώδεκα κράτη μεταξύ των οποίων η Γαλλία, η Γερμανία, και η Βραζιλία, εξέταζαν το ενδεχόμενο υποχρέωσης των διαδικτυακών εταιρειών τους να αποθηκεύσουν τα δεδομένα ή/και να διατηρήσουν τη ροή τους εντός της επικρατειάς τους. Μια τέτοια δημόσια πολιτική κρίνεται ως *τεχνολογικά και οικονομικά άτοπη* για

⁴³⁷ Στο ίδιο.

⁴³⁸ Μεταξύ των τελών του 2015 και των αρχών του 2016, το FBI επιχείρησε μέσω δικαστηρίων να επιβάλει στην Apple να γράψει ειδικό λογισμικό αποκρυπτογράφησης ενός συγκεκριμένου κινητού τηλεφώνου (Apple iPhone) που σχετιζόταν με τρομοκρατική ενέργεια. Η Apple αντιστάθηκε νομικά επιδιώκοντας την απόλυτη προστασία των δεδομένων των πελατών της. Ο Kenneth White του Open Crypto Audit Project —απηχώντας μεταξύ άλλων την Apple—, υποστηρίζει πως το δίλημμα εν προκειμένω δεν είναι ελευθερία ή ασφάλεια, αλλά “ασφάλεια για όλους έναντι της ικανότητας της αστυνομίας να ερευνά συγκεκριμένα εγκλήματα”. Βλ. “Cryptography, Taking a bite at the Apple”, *The Economist*, 27/2/2016, <http://www.economist.com/node/21693564/print>, (ανάκτηση 4/3/2016). Στον πυρήνα του επιχειρήματος έγκειται η —ορθή— πεποίθηση πως η κρυπτογραφία είναι είτε απολύτως ασφαλής είτε μη ασφαλής. Η δυνατότητα αποκρυπτογράφησης ενός —ειδικά— σχεδιασμένου λογισμικού με “παράθυρο”, ενδέχεται να αποκτηθεί από εγκληματίες ή ξένα κράτη. Εντούτοις κρυπτογραφημένα τηλεπικοινωνιακά ή πληροφοριακά συστήματα όπως για παράδειγμα αυτά του στρατού, *θα ήταν αδιανόητο να μην σχεδιάζονται με γνώμονα την απόλυτη διασφάλιση των δεδομένων τους*. Συνεπώς εν προκειμένω, ενδέχεται να αναδύεται μια τάση μονοπώλησης της κρυπτογραφίας από το κράτος. (Η εξαγωγή προγραμμάτων κρυπτογραφίας στις ΗΠΑ ελέγχεται ήδη επί σειρά ετών.) Κατ' επέκταση, θεωρητικά, ένας κρατικός “Παντεπόπτης Οφθαλμός” ο οποίος θα ήταν σε θέση να παρακολουθήσει “τα πάντα” διατηρώντας για τον εαυτό του το προνόμιο της απόλυτης κρυπτογράφησης, ενδεχομένως να μπορούσε να παράσχει “απόλυτη ασφάλεια” στους πολίτες του. Με διαφορετικά λόγια, ένα κρατικό μονοπώλιο της —μέγιστης— πληροφόρησης και της κρυπτογράφησης, κατά πάσα πιθανότητα θα επέφερε μεγαλύτερο βαθμό ασφάλειας, από ότι ένα ατομικό δικαίωμα στο —απόλυτο— απόρρητο των επικοινωνιών και των προσωπικών δεδομένων. Συνεπώς, στον βαθμό που είναι αποδεκτή ως απaráμιλλη η αποτελεσματικότητα του κράτους στην παροχή ασφάλειας, στον πυρήνα της διεκυστίνδας παραμένει το δίλημμα “ελευθερία ή ασφάλεια”.

⁴³⁹ Ο Lyon υποστηρίζει πως η συνεργασία των εταιρειών με το κράτος εμπεριέχει “αμοιβαίο όφελος”, δίχως εντούτοις να αποδεικνύει τον ισχυρισμό του αυτόν. Αντιθέτως, σε άλλο σημείο αναφέρει πως εταιρείες όπως η Google, η Yahoo! Και η Twitter έδωσαν δικαστική μάχη για την προστασία των δεδομένων των πελατών τους, αλλά τελικά συμβιβάστηκαν τρόπον τινά, εξαιτίας της κρατικής ισχύος και κρατικών συμβολαίων. Βλ. Lyon, *The Snowden Stakes*, *ό.π.*, σσ. 141, 148, και D. Lyon, “Can citizens roll back silent army of watchers?”, *The Toronto Star*, 23/9/2013, http://www.thestar.com/opinion/commentary/2013/09/23/can_citizens_roll_back_silent_army_of_watchers.html/, (ανάκτηση 9/3/2016).

τις εταιρείες. Στο συμβολικό πεδίο καταδεικνύει τη ζημιά την οποία δύναται να προκαλέσει η υπερβολικά φιλόδοξη κατασκοπεία, ενώ επιπροσθέτως εντείνει την ανασφάλεια των σαθρών θεμελίων της ψηφιακής αγοράς. Η κίνηση της “ελεύθερης ροής εμπορίου (και μονάδων πληροφοριών)” και η καινοτομία θα παρεμποδίζονταν, θα αυξανόταν η αναποτελεσματικότητα και το επιχειρηματικό κόστος, και θα μειωνόταν η οικονομική μεγέθυνση. Εφόσον μια τέτοιου είδους πολιτική υιοθετείτο ευρέως, “θα δύνατο να απειλήσει την εμπιστοσύνη και τον ανοικτό χαρακτήρα βάσει των οποίων οικοδομήθηκε το διαδίκτυο”.⁴⁴⁰ Στην αγορά διαφάνηκε μια αυξημένη ζήτηση για αποθήκευση δεδομένων, περιλαμβάνουσα ευρωπαϊκές και ασιατικές εταιρείες. Οι канаδικές εταιρείες TELUS και Rogers διαβλέποντας εμπορική ευκαιρία, προέβαλλαν την αυξημένη προστασία του απορρήτου των αποθηκευμένων δεδομένων στον Καναδά προς προσέλκυση πελατών. Βάσει στοιχείων έως το 2014, τη στιγμή που εδρεύουσες στις ΗΠΑ εταιρείες τεχνολογίας διαμαρτύρονταν για τις ζημίες που υπέστησαν εξαιτίας του σκανδάλου της NSA, οι πωλήσεις αποθηκευτικών υπηρεσιών των TELUS και Rogers σημείωναν ετήσια άνοδο 20%.⁴⁴¹

Σε ό,τι αφορά στον χρηματοπιστωτικό τομέα η παρακολούθηση των συναλλαγών για τον εντοπισμό “ύποπτων ενεργειών” αποτελεί μέγα βάρος για τις τράπεζες.⁴⁴² Σύμφωνα με την de Goede οι τράπεζες είναι δυσαρεστημένες από τις νέες ρυθμίσεις, ακόμη και αν κρύβουν τη δυσαρέσκειά τους ώστε να μην κατηγορηθούν ως φίλα προσκείμενες στους τρομοκράτες.⁴⁴³ Τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα δηλώνουν επιβαρυνμένα από τους ήδη υπάρχοντες αντιτρομοκρατικούς κανόνες που απαιτούν παροχή δεδομένων και αντιτίθενται σε καινούριους.⁴⁴⁴ Υπό το πρίσμα της ανάγνωσης του A. Amicelle, ενώ “οι επαγγελματίες της ασφάλειας” επιδιώκουν την καταστολή του ξεπλύματος χρήματος ως καταπολέμηση του εγκλήματος, “οι επαγγελματίες του χρηματοπιστωτικού τομέα” επιδιώκουν “τη διαφύλαξη του χρηματοπιστωτικού συστήματος και των δρώντων του”.⁴⁴⁵ Στην πράξη, οι τελευταίοι υποβαθμίζουν τους στόχους της διαφύλαξης του χρηματοπιστωτικού συστήματος και της καταπολέμησης της τρομοκρατίας, προς όφελος της προστασίας της τράπεζας από τους ρυθμιστές και της αποφυγής ποινικών κυρώσεων εξαιτίας μη αναφοράς ενός δεδομένου αριθμού υπόπτων περιπτώσεων.⁴⁴⁶ Σύμφωνα με μια διατύπωση την

440 “U.S. Tech's Costly Trust Gap, The backlash against NSA snooping could cost U.S. companies billions”, *Bloomberg*, 13/2/2014, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2014-02-13/nsa-snooping-backlash-could-cost-u-dot-s-dot-tech-companies-billions>, (ανάκτηση 1/3/2014).

441 Miller, *ό.π.* Όποια και να είναι η γενική τοποθέτηση των εν λόγω канаδικών εταιρειών έναντι της κρατικής παρακολούθησης, η κίνησή τους αυτή ισοδυναμεί με αποκόμιση οφέλους από μια πολιτική του Καναδά που λειτουργεί —σκοπίμως ή μη— ως άτυπος κρατικός προστατευτισμός.

442 Vlcek, *ό.π.*, σ. 27.

443 de Goede, “Underground Money”, *ό.π.*, σ. 152.

444 Kierkegaard *ό.π.*, σ. 463.

445 A. Amicelle, “Towards a ‘new’ political anatomy of financial surveillance”, *Security Dialogue*, τόμ. 42, τχ. 2, Απρίλιος 2011, σ. 162.

446 Στο *ίδιο*, σ. 163.

οποία ο ίδιος χαρακτηρίζει ως κυνική, αναζητούνται “διαδικαστικά άλλοθι για την αποφυγή κυρώσεων”.⁴⁴⁷

Σε ορισμένες περιπτώσεις η νέα πολιτική επιτήρησης εξέτρεψε η απέτρεψε ροές κεφαλαίων. Δεδομένων των δαπανηρών υποχρεώσεων παρακολούθησης για τις τράπεζες αμφοτέρων των πλευρών μιας συναλλαγής, ορισμένες τράπεζες της Λατινικής Αμερικής προέβησαν στη μετάθεση της επιχειρηματικής τους δραστηριότητας από το Μαϊάμι στην Ευρώπη, και στην υιοθέτηση του Ευρώ αντί του δολαρίου ως βάση των εργασιών τους.⁴⁴⁸ Η SWIFT φέρεται να έπαυσε να αποθηκεύει ορισμένα από τα δεδομένα της σε εξυπηρετητές των ΗΠΑ το 2009, έπειτα από σχετικές αποκαλύψεις στον αμερικανικό τύπο. Ακολούθως η εταιρεία μετακίνησε ζωτικά δεδομένα σε εξυπηρετητές της Ευρώπης.⁴⁴⁹ Τέλος, όπως αναφέρει ο R. Cohen σε άρθρο του 2005, στο Λουξεμβούργο Ρώσοι επιχειρηματίες που επιθυμούσαν να ανοίξουν τραπεζικό λογαριασμό, έπαιρναν σταθερά αρνητική απάντηση, εξαιτίας του κόστους και της ταλαιπωρίας που απαιτείτο για τον έλεγχό τους.⁴⁵⁰

Ο διφυής χαρακτήρας της σχέσης κράτους και ιδιωτικού τομέα στην επιτήρηση, πόρρω απέχει από την —ιδανική— σχέση ενός “κράτους νυχτοφύλακα” με μη κρατικούς δρώντες εντός πλαισίων “ελεύθερης οικονομίας”. Αφενός, το “σύμπλεγμα επιτήρησης-βιομηχανίας” χαρακτηρίζεται από διαπλοκή στελεχών ιδιωτικού και δημόσιου τομέα, εκ των πραγμάτων προνομιακή θέση συγκεκριμένων εταιρειών και τεράστια κρατικά κονδύλια, υπό τη δεδομένη αδιαφάνεια των φύσει ευαίσθητων ζητημάτων εθνικής ασφαλείας. Αφετέρου, τηλεπικοινωνιακές εταιρείες και χρηματοοικονομικά ιδρύματα υποχρεώνονται να υπηρετήσουν τα αλλότρια κρατικά συμφέροντα εις βάρος της κερδοφορίας τους, γεγονός που μεταθέτει τις ροές πληροφοριών και κεφαλαίων, τείνοντας να προκαλέσει εσωπορισμό (insourcing). Κοινό παρονομαστή και στις δύο περιπτώσεις αποτελεί η *στρέβλωση οικονομικών σχέσεων από το κράτος*.

447 Στο ίδιο, σ. 168. Επισημαίνεται ότι ο Amicelle στο εν λόγω άρθρο εξετάζει την περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου. Μένει συνεπώς ανοιχτό το ζήτημα του κατά πόσον τα στελέχη του χρηματοοικονομικού τομέα λειτουργούν αναλόγως σε άλλα κράτη. Τα συμπεράσματά του εντούτοις κρίνονται σημαντικά, καθώς αφορούν ένα από τα πρωτεύοντα χρηματοοικονομικά κέντρα του κόσμου.

448 Vlcek, *ό.π.*, σ. 33.

449 EurActiv.com with Reuters, “France eyes European system to track terrorism finance”, *EurActiv.com*, 17/12/2015, <http://www.euractiv.com/section/justice-home-affairs/news/france-eyes-european-system-to-track-terrorism-finance/>, (ανάκτηση 30/3/2016).

450 R. Cohen, *The free movement of money and people: debates before and after ‘9/11’*, CSGR Working Paper No. 160/05, University of Warwick, Centre for the Study of Globalisation and Regionalisation (CSGR), Economic & Social Research Council, Μάιος 2005, σ. 13.

3.8 Συμπεράσματα

Ορισμένοι επηρεασμένοι από τον Foucault μελετητές, αντιμετωπίζουν την επιτήρηση ως αναπόσπαστο στοιχείο της νεοφιλελεύθερης ρύθμισης. Η de Goede δεν αντιλαμβάνεται την καταδίωξη ύποπτων κεφαλαίων ως ένα “παγκόσμιο καθεστώς απαγόρευσης”, αλλά βλέπει σε αυτήν πέρα από την απαγόρευση και την καταστολή, επιπλέον μια λειτουργία διασφάλισης και παροχής απαραίτητων συνθηκών για την πραγματοποίηση “της συνεχόμενης λειτουργίας συγκεκριμένων χρηματοοικονομικών πρακτικών και ροών.”⁴⁵¹ Ο Amicelle αναφερόμενος στην επιτήρηση του χρηματοοικονομικού τομέα, υιοθετεί τον όρο “νεοφιλελεύθερη ‘γραφειοκρατικοποίηση’”,⁴⁵² στα συνθετικά του οποίου όπως υποστηρίζει, δεν βλέπει αντίφαση.⁴⁵³

Οι εν λόγω οπτικές, ορθά επί της ουσίας, επιβεβαιώνουν την επιτήρηση ως θεμελιώδες στοιχείο οποιουδήποτε τύπου ρύθμισης ενός συστήματος, εν προκειμένω της νεοφιλελεύθερης εκδοχής του καπιταλιστικού. Αποτυγχάνουν ωστόσο να αναδείξουν τη σημασία της εγγενούς έντασης ανάμεσα στην “ελευθερία του επιχειρείν” και την κρατική εξουσία. Ο επιχειρηματίας —ή επενδυτής—, ιδανικά επιθυμεί πλήρη ελευθερία κινήσεων.⁴⁵⁴ Στην πράξη αναζητά το χαμηλότερο δυνατό κόστος επένδυσης, απόκτησης, διακίνησης και διατήρησης κεφαλαίου, σε συνδυασμό με τη μέγιστη δυνατή απόδοσή του. Το γεγονός αυτό καθίσταται ιδιαίτερα εμφανές στη συμπεριφορά των επιχειρήσεων —και των επενδυτών— εντός παγκοσμιοποίησης, ήτοι, στην ανά τον κόσμο αναζήτηση του ευνοϊκότερου καθεστώτος ρύθμισης. Τα κράτη από την άλλη, πάντοτε επιβάλλουν —έστω τις ελάχιστες δυνατές— ρυθμίσεις εντός της επικράτειάς τους, και ενίοτε μαζί με άλλα κράτη, διεθνώς.⁴⁵⁵ Το “raison d'État”⁴⁵⁶ και το ιδιωτικό συμφέρον του “Laissez-faire”,⁴⁵⁷ εξ ορισμού, δεν ταυτίζονται.⁴⁵⁸ Η αντίφαση αυτή καθίσταται εμφανής στην αντιδιαστολή του “αναφαίρετου δικαιώματος” του Locke στον “απόλυτο κυρίαρχο” του Hobbes. Συνεπώς, δεδομένες κρατικές πολιτικές, όπως αυτές που επεκράτησαν με τον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας”, δύνανται να διαταράξουν την ισορροπία μεταξύ αναγκαίας ρύθμισης και ιδιωτικής ελευθερίας, εις βάρος της δεύτερης.

Σε ό,τι αφορά στην ερμηνευτική χρησιμότητα των θεωρητικών μοντέλων της επιτήρησης, η

451 de Goede, *Speculative...ό.π.*, σ. 46.

452 Ο Amicelle δανείζεται τον όρο από την B. Hibou.

453 Amicelle, *ό.π.*, σ. 172.

454 Εφόσον δεν μιλάμε για προνομιακή σχέση επιχειρηματία με το κράτος, όπου τα οφέλη από την εν λόγω σχέση υπερβαίνουν τις βλάβες της ρύθμισης.

455 Ένας λόγος για το αναπόφευκτο της κρατικής ρύθμισης είναι η βιωσιμότητα του ίδιου του καπιταλιστικού συστήματος. Μια θεωρητική ανάλυση του καπιταλισμού και του κράτους εντούτοις, υπερβαίνει τους σκοπούς του παρόντος κεφαλαίου.

456 Το κρατικό συμφέρον. Βλ. υποσημείωση 524.

457 “Αφήστε να γίνει”. Η ιδέα ελεύθερων συναλλαγών δίχως κρατική παρέμβαση.

458 Αν και είναι δυνατόν να συγκλίνουν σε μεγάλο βαθμό.

μεταφορά του ψηφιδωτού παρακολούθησης αποδίδει επιτυχώς τη σύνθεση μιας ψηφιακής αναπαράστασης, από δεδομένα που συλλέγονται από διαφορετικές ροές που πηγάζουν από το ανθρώπινο σώμα. Αναλόγως, η προσομοίωση ερμηνεύει μια αναπαράσταση, η οποία συγκροτείται μέσω επεξεργασίας δεδομένων βάσει εκ των προτέρων ορισμένων κατηγοριών.⁴⁵⁹ Η πολλαπλή συλλογή πληροφοριών από κρατικούς ή μη δρώντες και οι διάφορες, διακριτές και συνδεδεμένες ή δυνητικά συνδεδεμένες, κρατικές ή μη βάσεις δεδομένων, μοιάζουν με το ρίζωμα. Όπως και σε αυτό, η επιτήρηση ως σύνολο υπερβαίνει τα συστατικά της μέρη. Ακόμα και αν καταστραφεί τμηματικά, το ρίζωμα της επιτήρησης εξακολουθεί να υπάρχει. Όπως επισημαίνει ο Lyon, η ριζωματική προσέγγιση της επιτήρησης, μεταξύ άλλων τονίζει τον κινητό και αόρατο χαρακτήρα της τελευταίας, όπως και την τάση πρόβλεψης συμπεριφοράς που αυτή εμπεριέχει.⁴⁶⁰

Ο “σωσίας δεδομένων” που προκύπτει από τη διαδικασία προσομοίωσης, με την ειδική έννοια που τη μετέρχεται ο Bogard,⁴⁶¹ ή με μια γενικότερη έννοια, αποτελεί μια ψηφιακή “εικόνα” του ατόμου, υποκείμενη στους εγγενείς περιορισμούς της συλλογής πληροφοριών, και την εγγενή παραμόρφωση που εμπεριέχει κάθε μορφή αναπαράστασης. Επιπλέον, πολλές συλλεχθείσες πληροφορίες που υποτίθεται ότι αφορούν σε ένα άτομο δεν το αφορούν.⁴⁶² Οι ψευδείς πληροφορίες που ενσωματώνονται σε έναν “σωσία δεδομένων”, όπως και οι τεχνικές συγκρότησής του, καθιστούν την φύση αυτού διττή. Ενώ μια λανθασμένη πληροφορία ενδέχεται καλύπτοντας συγκεκριμένα στοιχεία να λειτουργεί υπέρ της ιδιωτικότητας ενός ατόμου, ενδέχεται επίσης να συμβάλλει στη δημιουργία ενός προφίλ το οποίο επιφέρει αρνητικές συνέπειες για το εν λόγω άτομο. Αναλόγως συμβαίνει και στην αναπαράσταση που βασίζεται στη χρήση αλγορίθμων, η οποία και περιορίζεται από την αποτελεσματικότητά τους.⁴⁶³ Το γεγονός ότι οι υπηρεσίες ασφαλείας

459 Για παράδειγμα όταν ένα άτομο χαρακτηρίζεται από ένα βασισμένο σε αλγόριθμους αυτόματο σύστημα, ως υψηλού κινδύνου ως προς το ενδεχόμενο τέλεσης τρομοκρατικής ενέργειας, με αποτέλεσμα την απαγόρευση επιβίbasής του σε αεροπλάνο.

460 Lyon, “Surveillance, Snowden...”, *ό.π.*, σ. 7.

461 Σημειώνεται πως ο Baudrillard στη θεωρία το οποίου βασίζεται ο Bogard, διακρίνει την ειδική έννοια της προσομοίωσης από την απλή έννοια της αναπαράστασης. Βλ., J. Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, μετάφρ. S. Glaser, Michigan, The University of Michigan Press, 1994, σ. 6.

462 Τα παραδείγματα συλλογής ανακρίβων πληροφοριών είναι πολλά. Κάποιος ενδέχεται να προβεί σε μια δαπανηρή αγορά μέσω πιστωτικής κάρτας για λογαριασμό άλλου, γεγονός που ενδέχεται να τον κατατάξει σε δεδομένη καταναλωτική κατηγορία, παρόλο που ο αγοραστής δεν θα προέβαινε ποτέ στην εν λόγω αγορά για τον εαυτό του. Μια καταχωρημένη σε βάση δεδομένων ιδιότητα, ενδέχεται να “ακολουθεί” ένα άτομο το οποίο έχει πάψει να την έχει για χρόνια. Για παράδειγμα, κάποιος ο οποίος άσκησε ένα συγκεκριμένο επάγγελμα για μικρό χρονικό διάστημα για να το εγκαταλείψει οριστικά στη συνέχεια, ενδέχεται να φαίνεται σαν να εξακολουθεί να το ασκεί. Χαρακτηριστική επίσης είναι η προαναφερθείσα περίπτωση καταχώρησης του Nelson Mandela σε λίστα. Στο διαδίκτυο οι χρήστες ενδέχεται να ενεργοποιούν άθελά τους κατ’ επανάληψιν έναν υπερσύνδεσμο που οδηγεί σε αδιάφορη για εκείνους ιστοσελίδα. Περισσότεροι χρήστες ενδέχεται επίσης να μοιράζονται μια διαδίκτυακή σύνδεση ή ένα μέσο πρόσβασης στο διαδίκτυο, περίπτωση στην οποία είναι βέβαιη η εσφαλμένη συλλογή πληροφοριών κατ’ άτομο. Στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης πολλοί χρήστες παρουσιάζουν μια εξιδανικευμένη εικόνα του εαυτού τους, και παρέχουν ενεργά ή παθητικά πολλές λανθασμένες πληροφορίες. Πέραν αυτών, υπάρχουν μεταξύ άλλων και οι περιπτώσεις λανθασμένων καταχωρήσεων δεδομένων, λαθών λόγω συνωνυμίας, ή τεχνικών λαθών.

463 Ο αλγόριθμος αποτελεί ένα σύνολο κανόνων ή εντολών που αποσκοπούν στην επίλυση ενός προβλήματος. Περιέχει μια διαδικασία λήψης αποφάσεων, ή μια υπολογίσιμη μέθοδο επίλυσης προβλημάτων. Παρόλο που ένας

αναζητούν την εγκληματική ή τη δυνητικά εγκληματική συμπεριφορά, μάλλον *ενισχύει* την έκθεση του ατόμου στους κινδύνους της —ενίοτε προληπτικής— καταστολής, παρά την προστασία της ιδιωτικότητας του. Η επισταμένη αυτόματη αναζήτηση συγκεκριμένων προτύπων συμπεριφοράς, μοιραία θα τα εντοπίσει, άσχετα αν αυτά όντως αντικατοπτρίζουν εγκληματική ή δυνητικά εγκληματική συμπεριφορά. Η εκ των προτέρων κατηγοριοποίηση που μετέρχεται η διαδικασία, αποτελεί το κεντρικό σημείο ανάδειξης του στοιχείου της πρόληψης.⁴⁶⁴

Όπως ορθά επισημαίνει ο Lyon, οι αποκαλύψεις για την παρακολούθηση διαλύουν ταχέως τον μύθο που θέλει τη ριζωματική επιτήρηση να σημαίνει λιγότερη κρατική επιτήρηση.⁴⁶⁵ Ενώ το ρίζωμα, όπως και το συναφές ψηφιδωτό, ως μεταφορές αποδίδουν επιτυχώς τη βασική δομή των δικτύων επιτήρησης, *δεν προβλέπουν ότι δυνητικά απόλυτη —ή πρακτικά μέγιστη δυνατή— επιτήρηση, δύναται να είναι αποκλειστικά η κρατική*. Το ρίζωμα συγκροτείται από την παράλληλη δράση πολλών δρώντων. Ιδιωτικές και δημόσιες εταιρείες, δημόσιες υπηρεσίες, όπως και άλλοι φορείς και ιδιώτες, διατηρούν για διαφορετικούς σκοπούς βάσεις δεδομένων. Οι ιδιωτικές ή κρατικές ανάγκες για συλλογή πληροφοριών, δημιουργούν προσωρινές ή μόνιμες γραμμές ροής δεδομένων ανάμεσα στις βάσεις δεδομένων. Το γεγονός αυτό επιτρέπει τη δυνητική διασύνδεση όλων των βάσεων δεδομένων σε ένα υπερ-ρίζωμα.⁴⁶⁶ Ο μοναδικός δρων εντούτοις, ο οποίος επωφελούμενος από τη δεδομένη κατάσταση, δύναται να *επιβάλλει* την πρόσβασή του σε όλα τα —ή στην πράξη σε περισσότερα από οποιονδήποτε άλλο—, δεδομένα, είναι το μονοπώλιο των μέσων εξαναγκασμού. Επιπλέον, μόνο το κράτος δύναται να επεκτείνει τα δίκτυα συλλογής πληροφοριών, θεωρητικά, προς το άπειρο. *Συνεπώς το ρίζωμα —ή το ψηφιδωτό παρακολούθησης—, ενώ ως τέτοιο δεν έχει κέντρο, ελέγχεται δυνητικά απολύτως από ένα κέντρο, το κράτος*.⁴⁶⁷

αλγόριθμος δύναται λύσει ένα πρόβλημα, ενδέχεται να μην το πράξει αποδοτικά. Στη θεωρία υπολογισμού οι αλγόριθμοι ενδέχεται να μετρηθούν για τις αποδοτικότητες τους και τη συμπεριφορά τους σε διάφορες συνθήκες, όπως για παράδειγμα σε συνήθεις περιπτώσεις και σε δυσμενείς περιπτώσεις. Βλ. “algorithm”, στο Blackburn, *ό.π.* (σ. 11).

464 Ο Bogard, αν και ασκεί μια κάποια κριτική στον Baudrillard, μάλλον αναπαράγει σφάλματα του μεταμοντερνισμού. Ενώ η μεταφορά της προσομοίωσης αναδεικνύει επιτυχώς τον προληπτικό χαρακτήρα της επιτήρησης, ισχυρισμοί όπως ότι διακυβεύεται η “αρχή της πραγματικότητας” είναι καταχρηστικοί και αφοριστικοί. Επιπλέον, ο Bogard —όπως και ο Baudrillard— δεν κατονομάζουν το καταλυτικό στοιχείο και δεν εξηγούν επαρκώς τη διαδικασία, μέσω των οποίων υπερβαίνεται ο “πανοπτισμός” και αναδύεται η προσομοίωση. Επισημαίνεται ότι ο Baudrillard δεν αναφέρεται αποκλειστικά στην επιτήρηση. Η επέκταση στο εν λόγω ζήτημα υπερβαίνει τους σκοπούς του παρόντος κεφαλαίου. Για μια ενδιαφέρουσα κριτική της “προσομοίωσης” του Baudrillard —και κατ’ επέκταση εμμέσως του Bogard—, βλ. A. King, “A critique of Baudrillard's hyperreality: towards a sociology of postmodernism”, *Philosophy & Social Criticism*, τόμ. 24, τχ. 6, Νοέμβριος 1998.

465 Στο *ίδιο*, σ. 11.

466 Τα όρια στη συγκρότηση ενός υπερ-ριζώματος δεν είναι φυσικά, αλλά πολιτικά και οικονομικά. Από τεχνικής πλευράς θα ήταν εφικτή μια διασύνδεση όλων των βάσεων δεδομένων, κάτι που δεν θα επέτρεπε η ανάγκη ορισμένων δρώντων για αποκλειστικότητα κατοχής συγκεκριμένων πληροφοριών, όπως αποτελούν τα στρατιωτικά και τα εμπορικά μυστικά.

467 Εδώ εγείρεται ενδεχομένως η ένσταση ότι όπως ο ιδιώτης αντιμετωπίζει νομικούς και άλλους περιορισμούς στη συλλογή πληροφοριών, έτσι και το κράτος περιορίζεται από την επικράτειά του. Η ισχύς των κρατών ωστόσο διαφέρει εντός της παγκόσμιας πραγματικότητας. Οι ΗΠΑ ως ο ισχυρότερος παγκόσμιος δρων, αποτελούν και τον ισχυρότερο διαμορφωτή της παγκοσμιοποιημένης επιτήρησης.

Η δυνατότητα αυτή του κράτους να “δει τα πάντα”, θυμίζει το κεντρικό παρατηρητήριο του Πανοπτικού με τον “αόρατο” παρατηρητή που αποτελεί δυνητικό θεατή όλων των κρατουμένων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στα σημεία με αναρτημένες προειδοποιήσεις για την ύπαρξη ηλεκτρονικών μέσων παρακολούθησης παραβατικών συμπεριφορών, μέσων “αοράτων” σαν τον “πανοπτικό” παρατηρητή, επιδιώκεται η εσωτερίκευση κανόνων συμπεριφοράς στον επιτηρούμενο. Οι κρατικές υπηρεσίες ωστόσο, δεν παρακολουθούν πάντοτε με γνώμονα την αποθάρρυνση ανεπιθύμητων συμπεριφορών μέσω επίδειξης ενός “‘πανοπτικού’ παρατηρητηρίου”. Η περίπτωση της παρακολούθησης που πραγματοποιούν μυστικές και άλλες υπηρεσίες ασφαλείας βρίσκεται στον αντίποδα του Πανοπτικού, δεδομένου ότι εν προκειμένω *η παρακολούθηση πραγματοποιείται εν κρυπτώ*. Ο στόχος της παρακολούθησης δεν επιτρέπεται να γνωρίζει ότι παρακολουθείται. Με άλλα λόγια, *η συμπεριφορά του πρέπει να μένει ανεπηρέαστη από τη διαδικασία παρακολούθησης, ούτως ώστε να είναι εφικτή η αποκάλυψη χρησίμων πληροφοριών*. Οι κρατικές υπηρεσίες μάλιστα, ενίοτε ανέχονται έκνομες συμπεριφορές ή ακόμη και τις υποθάλλουν, προκειμένου να διασφαλίσουν υπέρτερα οφέλη ή να εξυπηρετήσουν υπηρεσιακά ή πολιτικά συμφέροντα.⁴⁶⁸ Όπως και στο 1984 του ολοκληρωτικού κράτους, η πανοπτική και η συγκεκαλυμμένη παρακολούθηση συνυπάρχουν στις φιλελεύθερες δημοκρατίες.

Το εξέχον στοιχείο της κρατικής επιτήρησης, και δη της σύγχρονης, είναι *η δυνητική παρακολούθηση των πάντων, με ιδανικό στόχο την απόλυτη γνώση*. Το εν λόγω στοιχείο παραπέμπει σε παραδοσιακό προνόμιο του Θεού, από τον οποίο “καμία σκέψη δεν ξεφεύγει, και κανένας λόγος λόγος δεν κρύβεται απ' αυτόν”.⁴⁶⁹ Κατ' επέκταση η σύγχρονη επιτήρηση στην ιδανική της μορφή, δύναται να αποδοθεί μεταφορικά ως “Πανεπτόπτης Οφθαλμός”. Το θρησκευτικό και αποκρυφιστικό αυτό σύμβολο αποτελείται από έναν οφθαλμό εντός τριγώνου, ο οποίος αφ' υψηλού είναι σε θέση να παρακολουθεί τα πάντα.⁴⁷⁰ Σύμφωνα με μια εκδοχή, “ο Οφθαλμός του Θεού επιτηρεί καλοκάγαθα την πόλη για να την προστατεύσει”.⁴⁷¹

Εντούτοις, ούτε η ύπαρξη του παντογνώστη Θεού, ούτε η ύπαρξη της απόλυτης επιτήρησης επιβεβαιώνονται εμπειρικά. Μια πλήρης καταγραφή όλων των πληροφοριών με σκοπό την απόλυτη

468 Το 2003 το ανώτατο δικαστήριο της Γερμανίας απέρριψε προσπάθειες της κυβέρνησης να τεθεί εκτός νόμου το νεοναζιστικό κόμμα NPD, βάσει του σκεπτικού ότι η γραμμή κατηγορίας στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό σε μαρτυρίες και ενέργειες μελών του κόμματος που απεδείχθησαν μέλη των γερμανικών μυστικών υπηρεσιών. Βλ. J. Hooper, “German court rejects attempt to ban neo-Nazi party”, *The Guardian*, 19/3/2003, <http://www.theguardian.com/world/2003/mar/19/thefarright.germany>, (ανάκτηση 23/4/2016). Ο G.T. Marx αναφερόμενος στον ρόλο του πληροφοριοδότη και του προβοκάτορα (“agent provocateur”) στα κοινωνικά κινήματα, παραθέτει αρκετά παραδείγματα εμπλοκής υπηρεσιών σε έκνομες ενέργειες. Βλ. G.T. Marx, “Thoughts on a Neglected Category of Social Movement Movement Participant: The Agent Provocateur and the Informant”, *American Journal of Sociology*, τόμ. 80, τχ. 2, Σεπτέμβριος 1974, σσ. 405-409.

469 Σοφία Σειράχ 42:20 (Παλαιά Διαθήκη).

470 Αλλιώς “Οφθαλμός του Θεού”, ή “Οφθαλμός της Πρόνοιας”. Το σύμβολο αυτό απαντάται μεταξύ άλλων σε χριστιανικές εκκλησίες. Το χαρτονόμισμα του ενός δολαρίου ΗΠΑ, στη μία όψη φέρει παράσταση πυραμίδας στην κορυφή της οποίας βρίσκεται ο “Οφθαλμός της Πρόνοιας”.

471 A.M. Potts, “The eye of providence”, *Documenta Ophthalmologica*, τόμ. 34, τχ. 1, Φεβρουάριος 1973, σ. 333.

γνώση, επί του παρόντος είναι αδύνατη. Ακόμη και αν καταργούνταν όλοι οι θύλακες ιδιωτικότητας, και ήταν εφικτή μια καθολική συλλογή, αξιόπιστων πληροφοριών, οι υπάρχουσες βασισμένες σε αλγόριθμους τεχνικές δεν θα επαρκούσαν για την παραγωγή “απόλυτης γνώσης”. Η ίδια η λογική δομή ενός αλγόριθμου, εάν είναι σε θέση να περιγράψει αποτελεσματικά —και προφανώς όχι απολύτως— τα φαινόμενα των φυσικών επιστημών,⁴⁷² δεν επαρκεί επ’ ουδενί προκειμένου να ερμηνεύσει κοινωνικά φαινόμενα και ανθρώπινες ψυχικές καταστάσεις. Ακόμα και η χρήση προηγμένης τεχνητής νοημοσύνης στην επιτήρηση, κατά πάσα πιθανότητα θα αποτύγγανε ως προς την παραγωγή “συνολικής γνώσης”. Η ανθρώπινη συμπεριφορά δεν είναι —έστω επί του παρόντος— εφικτό να αποδοθεί με μαθηματικούς όρους, και ο άνθρωπος παράγοντας παραμένει —έστω ενδεχομένως προσωρινά— ανεξέλεγκτος.⁴⁷³ Οι σκοτεινές γωνίες τις οποίες δεν δύναται να δει ο Παντεπόπτης Οφθαλμός, δεν ακυρώνουν ωστόσο τους κινδύνους που επιφέρει η σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη επιτήρηση των φιλελεύθερων δημοκρατιών.

Η σύγχρονη κρατική επιτήρηση, ενώ είναι δυνητικά πανταχού παρούσα και απόλυτη, δεν έχει τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της επιτήρησης του 1984. Οι πολίτες των δυτικών κοινωνιών, ως ένα βαθμό εκτίθενται ηθελήμενα —ή εν μέσω αγνοίας, παθητικά— στην επιτήρηση. Το φιλελεύθερο κράτος αφήνει ανοικτές —ορισμένες έστω— επιλογές στους πολίτες του, επιλογές οι οποίες απουσιάζουν στα μη δημοκρατικά κράτη. Η επίσκεψη μιας δεδομένης ιστοσελίδας ενδέχεται να είναι ελεύθερη σε μια φιλελεύθερη δημοκρατική χώρα, τη στιγμή που σε ένα μη δημοκρατικό καθεστώς απαγορεύεται, και μάλιστα παρεμποδίζεται τεχνικά. Το “τίμημα” της ελευθερίας επίσκεψης ιστότοπων είναι η ενδεχόμενη καταγραφή των επισκέψεων αυτών. Ο οικειοθελής χαρακτήρας παραχώρησης προσωπικών δεδομένων καθίσταται σαφής στην περίπτωση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, στα οποία ουδείς υποχρεώνεται να εκθέσει εαυτόν. Η συμμετοχή σε αυτά, συνεπάγεται συναίνεση στη μετάδοση προσωπικών δεδομένων στον διαχειριστή του μέσου, και συνεπώς δυνητικά στο κράτος.⁴⁷⁴

Σε άλλες περιπτώσεις ωστόσο, το κράτος αντλεί δεδομένα μέσω εξαναγκασμού, ή μέσω εν

472 Το ζήτημα είναι τεράστιο και έγκειται πέραν των σκοπών του παρόντος κεφαλαίου. Επισημαίνεται ωστόσο, ότι στη Φυσική παραμένει ακόμα μέγα ζητούμενο η διατύπωση μιας “Θεωρίας των Πάντων”, η οποία θα είναι σε θέση να καταστήσει συμβατές τις θεωρίες της σχετικότητας και της κβαντομηχανικής. Το επιτευκτό ενός τέτοιου στόχου παραμένει αβέβαιο. Βλ. S. Paulson, M. Gleiser, K. Freese, και M. Tegmark, “The unification of physics: the quest for a theory of everything”, *Annals of the New York Academy of Sciences Issue*, τόμ. 1361, τχ. 1, Δεκέμβριος 2015, σ. 18.

473 Εν προκειμένω υιοθετείται σαφώς μια αντι-ρεαλιστική γνωσιολογική θέση, δεδομένου ότι στα περίπου 5.500 χρόνια ιστορίας, ο γνωσιολογικός ρεαλισμός δεν πέτυχε μέσω της αντικειμενικής επιβεβαίωσής του, να εκτοπίσει τον σχετικισμό άπαξ δια παντός. Τα ίδια τα όρια της γνώσης ωστόσο, επιβάλλουν μια γενικότερη γνωσιολογική μετριοπάθεια, η οποία επιβάλλεται να τηρείται ακόμη και σε επιχειρήματα που βασίζονται στη σχετικότητα.

474 Ένα επιχείρημα του τύπου: “ο σύγχρονος τρόπος ζωής επιβάλλει τη συμμετοχή στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης προκειμένου να μην υπάρξει κοινωνικός αποκλεισμός”, πέρα από πατερναλιστικό θα ήταν επίσης ανίσχυρο. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει να προστατεύονται σε κάθε περίπτωση ορισμένα προσωπικά δεδομένα, όπως για παράδειγμα το περιεχόμενο ιδιωτικών επικοινωνιών, εν προκειμένω των επικοινωνιών που πραγματοποιούνται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

κρυπτό —σύννομη ή μη— παραβίασης της ιδιωτικότητας των πολιτών. Σε αυτές ακριβώς τις περιπτώσεις ενδέχεται να γείρει η πλάστιγγα υπέρ της ασφάλειας και εναντίον άλλων δικαιωμάτων, τραυματίζοντας τα τελευταία. Η κρατική επιτήρηση ως απαραίτητη συνθήκη παροχής αγαθών από το κράτος, δεν δύναται να είναι απερίοριστη, υποβαθμίζοντας άλλα αγαθά όπως εκείνα της ιδιωτικότητας και της ελευθερίας. Σε διαφορετική περίπτωση, οι αναδυθείσες εγγενείς ολοκληρωτικές τάσεις του έθνους-κράτους θέτουν σε κίνδυνο τη φιλελεύθερη-δημοκρατική εκδοχή του.

Όπως διαπιστώθηκε η επιτήρηση στη δεκαετία 2001-2010 διαφέρει από την επιτήρηση της προηγούμενης δεκαετίας ποσοτικά και ποιοτικά. Ενώ δεδομένες πτυχές της επιτήρησης δεν αποτελούν καινοφανές φαινόμενο, και εν τέλει, η επιτήρηση αποτελεί αναπόσπαστη συνιστώσα κάθε κράτους, έπειτα από την 11/9 τα δεδομένα άλλαξαν. Η επικρατούσα κατάσταση κατά την περίοδο 2001-2010, αν και δεν φαίνεται να αποτελεί μια “μόνιμη κατάσταση εξαίρεσης”,⁴⁷⁵ σαφώς καθορίζεται από μια διαταραχή ισορροπίας υπέρ της επιτήρησης. Τα προγράμματα παρακολούθησης πολλαπλασιάστηκαν και η τεχνολογία παρακολούθησης αναβαθμίστηκε ποιοτικά. Η ποσοτική και η ποιοτική ένταση της επιτήρησης δεν δύναται να αποδοθούν σε μια φυσική ροή εξελίξεων που επιτάσσει ένας αδήριτος τεχνολογικός ντετερμινισμός, αλλά σε σαφείς πολιτικές επιλογές υπέρ της “ασφάλειας”. Οι επιλογές αυτές καθίστανται σαφείς από την ιδεολογική επικράτηση της “ασφάλειας της πατρίδας”, η οποία εντός πλαισίων επιτήρησης εκφράστηκε ως ένας στόχος δυνητικής παρακολούθησης των πάντων. Το ειδικό βάρος των επιλογών αυτών αναδεικνύεται περαιτέρω από τη δραματική αύξηση των δαπανών για τις μυστικές υπηρεσίες και την επέκταση των σχετικών με την ασφάλεια υπηρεσιών.

Ορισμένα χαρακτηριστικά της παγκοσμιοποιημένης επιτήρησης του 21ου αιώνα φέρουν ειδικό βάρος, το οποίο έρχεται σε άμεση αντίθεση με τον φιλελεύθερο χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης. Το προληπτικό στοιχείο της επιτήρησης, ένα στοιχείο που εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”,⁴⁷⁶ προκαταλαμβάνει αρνητικά πρόσωπα και καταστάσεις, υπονομεύοντας τις δικονομικές εγγυήσεις, και ειδικά το βαρύνουσα σημασία τεκμήριο της αθωότητας. Αναλόγως λειτουργεί και το στοιχείο της προσομοίωσης. Η εκ των προτέρων παραγωγή νοήματος στην οποία προβαίνει ένα μοντέλο

475 Είναι συζητήσιμο το κατά πόσο η σύγχρονη επιτήρηση και γενικότερα ο “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας” εντάσσονται στα πλαίσια μιας “κατάστασης εξαίρεσης”. Ο Agamben επικαλείται τη ναζιστική δικτατορία ως μια κατάσταση εξαίρεσης διάρκειας δώδεκα ετών, βάσει ενός διατάγματος του Hitler, το οποίο περιόριζε τα σχετικά με τις ατομικές ελευθερίες άρθρα του Συντάγματος της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, και το οποίο ουδέποτε ανακλήθηκε. Βλ. Agamben, *Κατάσταση...ό.π.*, σ. 13. Στην περίπτωση των ΗΠΑ, ενώ μετά την 11/9 αποδόθηκε δυσανάλογη έμφαση στην ασφάλεια εις βάρος ατομικών ελευθεριών, ο νόμος δεν ανεστάλη, αλλά τροποποιήθηκε. Αντίστοιχη κριτική στην κατάσταση εξαίρεσης αναφορικά με τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στο Γκουαντάναμο, ασκεί από νομική σκοπιά η F. Johns, βλ. F. Johns, “Guantánamo Bay and the Annihilation of the Exception”, *The European Journal of International Law*, τόμ. 16 τχ. 4, 2005.

476 Βλ. κεφάλαιο 2.

προσομοίωσης σημαίνει εκ των προτέρων κρίση βάσει ενός προτύπου, και μάλιστα βάσει ενός προτύπου μεταβαλλόμενου. Η προληπτική αυτή κρίση των ατόμων, και η αντικειμενική αδυναμία συμμόρφωσής τους σε άγνωστα πρότυπα, σημαίνει ενδεχόμενη πρόκληση βλαβών στα εν λόγω άτομα εκτός πλαισίων απονομής δικαιοσύνης. Τέλος όπως διαπιστώθηκε, σε δεδομένες περιπτώσεις η μετά 11/9 επιτήρηση επέδρασε σε καίριας σημασίας ροές φιλελεύθερου χαρακτήρα, και μάλιστα σε βαθμό που δύναται να γίνει λόγος για στρέβλωση της αγοράς από το κράτος. Η ελευθερία της επιχειρηματικότητας και της επένδυσης, όπως και η ελευθερία των μετακινήσεων περιορίστηκαν χάριν της ασφάλειας.

Εν κατακλείδι, βάσει των παραπάνω προκύπτει ότι συνεπεία της ανάδειξης της ασφάλειας ως πρώτιστου μελήματος των κρατών έπειτα από την 11/9, η αναβάθμιση και η ένταση της επιτήρησης της περιόδου 2001-2010, σε σχέση με την περίοδο 1991-2000, μιας επιτήρησης που διεκδικεί το μοναδικό πλήρες ορατό πεδίο του “Παντεπόπτη Οφθαλμού”, συνέβαλλε στον περιορισμό του φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης.

Κεφάλαιο 4: οικονομικά στοιχεία της μετά 11/9 παγκοσμιοποίησης

4.1 Εισαγωγή

Η ενδεχομένως σημαντικότερη διάσταση της παγκοσμιοποίησης ως προς τον φιλελεύθερο χαρακτήρα της είναι η οικονομική. Η νεοφιλελεύθερη εκδοχή της παγκοσμιοποίησης που αποτέλεσε το αρχέτυπο της δεκαετίας του 1990, έχει συνδεθεί με τον λεγόμενο χρηματοοικονομικό μετασχηματισμό (*financialization*), ένα πλήθος αλλαγών στην οικονομία που επέφεραν μετατόπιση του κέντρου βάρους από τον “πραγματικό” στον χρηματοοικονομικό τομέα. Το φαινόμενο αυτό προκάλεσε πολλαπλασιασμό, ένταση και επιτάχυνση συγκεκριμένων διεθνών ροών. Ο “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας” φαίνεται να λειτούργησε *αντίστροφα* ως προς τις τελευταίες,¹ κάτι που αποτελεί και το αντικείμενο έρευνας του παρόντος κεφαλαίου. Προκειμένου να διαπιστωθεί το αν και κατά πόσον υφίσταται *συσχετισμός* μεταξύ του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” και της κάμψης —ή κατά περίπτωση αύξησης— καίριων ως προς την οικονομική παγκοσμιοποίηση μεγεθών,² κρίνεται καταρχάς σκόπιμη μια αναφορά στον χρηματοοικονομικό μετασχηματισμό, και στις συνέπειες της τρομοκρατίας γενικώς και των επιθέσεων της 11/9 ειδικότερα επί της οικονομίας.

Ο όρος χρηματοοικονομικός μετασχηματισμός περιγράφει μια σειρά από —ενίοτε διαφορετικά— φαινόμενα. Σε αυτά περιλαμβάνονται αύξηση του μεριδίου του ΑΕΠ ή της καθαρής θέσης του χρηματοοικονομικού τομέα στις βιομηχανικές χώρες, αύξηση των ακαθάριστων διεθνών ροών κεφαλαίων σε μεγαλύτερο βαθμό από τις ροές εμπορίου αγαθών και υπηρεσιών, αύξηση της χρήσης από μη χρηματοοικονομικές εταιρείες χρηματοοικονομικών εργαλείων αντί την παραγωγής για τη συσσώρευση και την τοποθέτηση των κεφαλαίων τους, προσανατολισμό στη μεγιστοποίηση των μετοχικών κερδών, αυξημένα χρέη των νοικοκυριών, αλλαγές στις ατομικές συμπεριφορές, αυξημένα εισοδήματα από χρηματοοικονομικές δραστηριότητες και συχνότερη εκδήλωση οικονομικών κρίσεων.³

Ο χρηματοοικονομικός μετασχηματισμός χαρακτηρίζεται από μια αλλαγή στην ισορροπία μεταξύ χρηματοοικονομικού κεφαλαίου και της παραγωγής. Η κερδοφορία του κεφαλαίου,

1 Παραμένει ανοικτό προς συζήτηση το κατά πόσον ο χρηματοοικονομικός μετασχηματισμός, λειτουργεί ενίοτε επίσης αντίστροφα ως προς τις ροές. Δύναται για παράδειγμα να διατυπωθεί η άποψη πως το φαινόμενο αυτό, προκαλώντας την οικονομική κρίση του 2007-2008 επέδρασε αρνητικά επί των εν λόγω ροών. Η διερεύνηση ενός τέτοιου ερωτήματος υπερβαίνει τους σκοπούς του παρόντος κεφαλαίου. Σημειώνεται πως οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης του 2007-2008, προκειμένου να διαχωρισθούν από τις συνέπειες του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” επί συγκεκριμένων ροών εξετάζονται προς το τέλος του κεφαλαίου.

2 Η αύξηση των μη δασμολογικών φραγμών για παράδειγμα, επιδρά αρνητικά επί της οικονομικής παγκοσμιοποίησης.

3 E. Stockhammer, *Financialization and the Global Economy, Version 0.3, (WORKINGPAPER SERIES Number 240)*, Amherst, Political Economy Research Institute, 13/10/2010, σ. 2, W. Milberg, “Shifting sources and uses of profits: sustaining US financialization with global value chains”, *Economy and Society*, τόμ. 37, τχ. 3, 2008, σ. 422.

στηριζόμενη όλο και περισσότερο σε χρηματοοικονομικά προϊόντα τείνει να αποσυνδεθεί από την παραγωγή.

Ο I. Bucur υποστηρίζει πως αυξήθηκε η σημασία της άμεσης χρηματοδότησης από τις αγορές έναντι της έμμεσης χρηματοδότησης από τις τράπεζες, κάτι που χαρακτηρίζει ως μια τάση απο-διαμεσολάβησης. Όπως γράφει, η διάκριση μεταξύ έμμεσης και άμεσης χρηματοδότησης καθίσταται θολή, καθώς οι τράπεζες, απομακρυνόμενες από τον παραδοσιακό τους ρόλο, χρηματοδοτούν όλο και περισσότερο τις εταιρείες αγοράζοντας τίλους —ομόλογα και μετοχές— που οι τελευταίες εκδίδουν. Οι τράπεζες με τη σειρά τους καταγράφουν σημαντικά κέρδη εκδίδοντας οι ίδιες τίτλους.⁴ Το εισόδημα ατόμων και νοικοκυριών κατέστη πηγή κέρδους για τις τράπεζες, που συχνά συνδύαζαν τις επενδύσεις (trading) σε ανοικτές αγορές με τον δανεισμό νοικοκυριών ή με τη συγκέντρωση αποταμιεύσεων από νοικοκυριά.⁵ Ο T.F. Rötheli υποστηρίζει πως σε περιόδους ανοδικών κύκλων της οικονομίας, οι τράπεζες τείνουν να δανείζουν υπέρμετρα, με συνέπεια μεγάλες απώλειες σε περιόδους ύφεσης. Κατά συνέπεια, οι όψιμες συνέπειες των περιόδων έξαρσης της πιστωτικής επέκτασης (credit booms) αποτελούν ζημίες του τραπεζικού συστήματος και βάθυνση της ύφεσης στην πραγματική οικονομία.⁶

Σύμφωνα με μελετητές, κατά τις τελευταίες δεκαετίες μεγάλες μη χρηματοοικονομικές εταιρείες στηρίχθηκαν όλο και περισσότερο σε χρηματοοικονομικά κέρδη αντί σε κέρδη από παραγωγή.⁷ Από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα αναδείχθηκε στην εταιρική διακυβέρνηση η αρχή

4 I. Bucur, “The Crises of Financial Globalization”, *Petroleum-Gas University of Ploiesti BULLETIN*, τόμ. LXII, τχ. 4, 2010, σ. 89.

5 C. Lapavitsas, “The financialization of capitalism: ‘Profiting without producing’”, *City*, τόμ 17, τχ. 6, 2013, σ. 794.

6 T.F. Rötheli, “Causes of the financial crisis: Risk misperception, policy mistakes, and banks’ bounded rationality”, *The Journal of Socio-Economics*, τόμ. 39, τχ. 2, 2010, σ. 121.

7 C. Lapavitsas, *ό.π.*, σ. 794, Stockhammer, *ό.π.*, σσ. 3-4, C. Baud, και C. Durand, “Financialization, globalization and the making of profits by leading retailers”, *Socio-Economic Review*, Σεπτέμβριος 2011, σσ. 243-244, 259, Ö. Orhangazi, “Financialisation and capital accumulation in the non-financial corporate sector: A theoretical and empirical investigation on the US economy: 1973–2003”, *Cambridge Journal of Economics*, τόμ. 32, τχ. 6, 2008, σσ. 882-883, G.R. Krippner, *Capitalizing on Crisis, The Political Origins of the Rise of Finance*, Cambridge, Massachusetts, and London, England, Harvard University Press, 2011, σ. 3, G.R. Krippner, “The financialization of the American economy”, *Socio-Economic Review*, τόμ. 3, τχ. 2, Μάιος 2005, σ.182. Για μια αντίθετη άποψη, βλ. J. Rabinovich, “The financialisation of the nonfinancial corporation. A critique to the financial rentierization hypothesis”, *Document de travail N° 2017-22, Axe : Financiarisation Entreprise Management et Économie créative*, CEPN, Centre d’économie de l’Université Paris Nord, CNRS UMR n° 7234, Δεκέμβριος 2017.

Η ανάδειξη της σημασίας του χρηματοοικονομικού τομέα φαίνεται στην επιχειρηματική συμπεριφορά μεγάλων βιομηχανικών εταιρειών. Η μεγάλη επιτυχία της General Electric (GE) οφείλεται σύμφωνα με μια άποψη, σε ένα επιχειρηματικό μοντέλο συνδυασμού δύο συμπληρωματικών τύπων επιχειρήσεων, των βιομηχανικών επιχειρήσεων της GE που χαρακτηρίζονται από υψηλό Αριθμοδείκτη Αποδοτικότητας Απασχολούμενων Κεφαλαίων (Return on capital employed, ROCE), μικρή μεγέθυνση πωλήσεων και μια άριστη πιστοληπτική αξιολόγηση, η οποία χρησιμοποιείται από τη ραγδαία επεκτεινόμενη χρηματοοικονομική επιχείρηση GE Capital που χαρακτηρίζεται από υψηλή μεγέθυνση πωλήσεων και χαμηλό ROCE. Βλ. J. Froud, S. Johal, A. Leaver, και K. Williams, “General Electric: The Conditions of Success”, *CRESC Working paper No. 005*, Manchester, Centre for Research on Socio-Cultural Change, University of Manchester, 2005, σ. 2. Μέγα μέρος των κερδών των αυτοκινητοβιομηχανιών Ford και GM —προ του 2005— προερχόταν από τις χρηματοοικονομικές τους δραστηριότητες. Βλ. Baud και Durand, *ό.π.*, σ. 252. Οι ενεργειακές εταιρείες Enron, Williams, El Paso και Duke energy λειτουργούσαν ως μεταπράτες χρηματιστηριακών παραγώγων. Βλ. R. Dodd, “Consequences of Liberalizing Derivatives Markets”, στο J.A. Ocampo και J.E. Stiglitz (επιμ.), *Capital Market Liberalization and Development*,

της μεγιστοποίησης του κέρδους των μετόχων, αρχικά στις ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο, αργότερα σε χώρες όπως η Γαλλία, η Γερμανία, η Σουηδία και η Ιαπωνία.⁸ Σύμφωνα με τον Ö. Orhangazi, η στρατηγική επανεπένδυσης των κερδών με σκοπό τη μακροχρόνια μεγέθυνση και κερδοφορία, έδωσε τη θέση της σε μια στρατηγική “επιβίωσης”, σε μια βραχυχρόνια στρατηγική σμίκρυνσης και απόδοσης κερδών στους μετόχους. Όπως υποστηρίζει, ο συνεπαγόμενος χρηματοοικονομικός μετασχηματισμός αύξησε τη δυνητική αστάθεια και τον βαθμό οικονομικής ευθραυστότητας στον τομέα των μη χρηματοοικονομικών εταιρειών.⁹ Ο Milberg υποστηρίζει πως η παγκοσμιοποιημένη παραγωγή δεν προκάλεσε χρηματοοικονομικό μετασχηματισμό, αλλά πως οι παγκόσμιες στρατηγικές παραγωγής λειτούργησαν υποστηρικτικά ως προς τον τελευταίο.¹⁰

Ο χρηματοοικονομικός μετασχηματισμός χαρακτηρίστηκε επίσης από μαζική συμμετοχή του κοινού —κυρίως των ανεπτυγμένων χωρών και σε σημαντικό βαθμό των αναπτυσσόμενων χωρών— σε χρηματοοικονομικά, —εν πολλοίς νέα— επενδυτικά προϊόντα.¹¹ Άμεση έκφανση της εν λόγω συμμετοχής υπήρξε η ατομική κτήση μετοχών από το ευρύ κοινό, κορύφωση της οποίας αποτέλεσε η μαζική επενδυτική/κερδοσκοπική φρενίτιδα των λεγόμενων “νέων τεχνολογιών” που αντιπροσώπευε ο χρηματιστηριακός δείκτης NASDAQ κατά τη δεκαετία του 1990.¹² Ενδεικτικό του εύρους της συμμετοχής του κοινού είναι το γεγονός, πως ενώ κατά την εποχή του χρηματιστηριακού κραχ το 1929 το ποσοστό των αμερικανικών νοικοκυριών που κατείχε χρηματιστηριακές μετοχές έφθανε μόλις το 3%, το 1984 ανερχόταν στο 25%, ενώ το 2001 ανήλθε στο 51,9%.¹³ Η έμμεση μαζική συμμετοχή του ευρέως κοινού πραγματοποιήθηκε μέσω συνταξιοδοτικών προγραμμάτων, αμοιβαίων κεφαλαίων και άλλων επενδυτικών προϊόντων διαμέσου θεσμικών επενδυτών, όπως ασφαλιστικών εταιρειών, τραπεζών, επενδυτικών εταιρειών και ασφαλιστικών ταμείων. Η διεύρυνση της επενδυτικής βάσης συνεπάγεται επίσης διασπορά του

New York, Oxford University Press, 2008, σσ. 314.

8 W. Lazonick και M. O'Sullivan, “Maximizing shareholder value: a new ideology for corporate governance”, *Economy and Society*, τόμ. 29, τχ. 1, Φεβρουάριος 2000, σσ. 13-14.

9 Ö. Orhangazi, “Did financialization increase macroeconomic fragility? An analysis of the US nonfinancial corporate sector”, στο J.P. Goldstein και M.G. Hillard, *Heterodox Macroeconomics: Keynes, Marx and globalization*, New York, Routledge, 2009, σσ. 127-128.

10 Milberg, *ό.π.*, σ. 445.

11 Ο χρηματοοικονομικός μετασχηματισμός χαρακτηρίστηκε από μια έμφαση στην αντιστάθμιση κινδύνου (hedging) και τη διαχείριση ρίσκου (risk management). Στη βάση των χρηματιστηριακών παραγώγων και της διασποράς κινδύνου δημιουργήθηκε πλήθος νέων σύνθετων επενδυτικών εργαλείων, τα οποία προπορεύτηκαν των ρυθμιστικών πλαισίων. Η χρήση των εν λόγω εργαλείων έχει συνδεθεί με πρόκληση οικονομικών κρίσεων. Ενδεικτικά, ο Γ. Βαρουφάκης υποστηρίζει ως η κρίση των στεγαστικών δανείων το 2007 ξεκίνησε από την αγορά των Εγγυημένων Υποχρεώσεων Χρέους (Collateralized Debt Obligations, CDOs), ενώ ο G. Morgan υποστηρίζει πως τα προϊόντα CDS ήταν θεμελιωδώς εμπλεκόμενα στην οικονομική κρίση. Βλ. Y. Varoufakis, *ό.π.*, σσ. 157 και G. Morgan, “Legitimacy in financial markets: credit default swaps in the current crisis”, *Socio-Economic Review*, τόμ. 8, τχ. 1, 2010, σ. 18, αντίστοιχα.

12 Όπως ήδη αναφέρθηκε στην εισαγωγή, η εν λόγω χρηματιστηριακή φούσκα των “dot.com” έσκασε το 2001.

13 P. Langley, “Uncertain Subjects of Anglo-American Financialization”, *Cultural Critique*, τόμ. 65, Φθινόπωρο 2007, σ. 69.

ρίσκου σε αυτήν.¹⁴ Ο A. Harmes κάνει λόγο για ανάδυση ενός “επενδυτικού πολιτισμού”, μιας διαδικασίας κατά την οποία οι νόρμες και οι πρακτικές που σχετίζονται με το χρηματοοικονομικό κεφάλαιο ενσωματώνονται πολιτισμικά στις δομές της καθημερινότητας των ανθρώπων.¹⁵

Η παγκοσμιοποίηση, ως καπιταλιστική ολοκλήρωση, έχει καθοριστική σημασία ως προς τη διαδικασία του χρηματοοικονομικού μετασχηματισμού. Οι C. Baud, και C. Durand εντοπίζουν ένα κύμα διεθνοποίησης που ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του 1990, και ακολούθως ένα κύμα χρηματοοικονομικού μετασχηματισμού που έφθασε στο ζενίθ το 2004.¹⁶ Ο I. Bucur αναφέρεται σε “χρηματοοικονομική παγκοσμιοποίηση”, τα χαρακτηριστικά της οποίας είναι η εμφάνιση νέων οικονομικών δρώντων —των θεσμικών επενδυτών—,¹⁷ νέων επενδυτικών εργαλείων, αποσύνδεση των αγορών από τον τόπο, και άνευ διαμεσολάβησης χρηματοοικονομικά εγχειρήματα.¹⁸

Εξέχον χαρακτηριστικό της χρηματοοικονομικής παγκοσμιοποίησης αποτελεί η ταχεία και ευέλικτη παγκόσμια κίνηση των κεφαλαίων στην αναζήτηση του φιλικότερου ως προς αυτά τόπου. Το γεγονός αυτό έχει πολλαπλές συνέπειες. Σύμφωνα με μια άποψη ο ανταγωνισμός των κρατών για προσέλκυση κεφαλαίων λειτουργεί ως “πειθάρχηση” των κρατών. Η εν λόγω “πειθάρχηση” κατ' ορισμένους έχει αρνητική σημασία: σε μια προσπάθεια αποφυγής της φυγής κεφαλαίων, τα κράτη περιστέλλουν την κοινωνική και περιβαλλοντική τους πολιτική, και σημαντικά για τους πολίτες μη παραγωγικά δημόσια αγαθά. Η κινητικότητα του κεφαλαίου προκαλεί μεταξύ τοπικών και εθνικών κυβερνήσεων έναν “αγώνα δρόμου προς τον πάτο” (race to the bottom).¹⁹ Μια

14 A. Harmes, *Mass Investment: Mutual Funds, Pension Funds and the Politics of Economic Restructuring*, Διδακτορική Διατριβή, York University, Οκτώβριος 2000, σ. 9. Παρέχεται στη βάση δεδομένων: Library and Archives Canada, (ανάκτηση 13/4/2017). Η άμεση συμμετοχή στις χρηματαγορές, όπως η κατοχή μετοχών ή ομολόγων —θεωρητικά— συνεπάγεται πλήρη ευθύνη του επενδυτή, ο οποίος καλείται να επιλέξει το είδος της επένδυσης, να κρίνει τη στιγμή αγοράς/πώλησης κτλ. Η έμμεση συμμετοχή, όπως η αγορά αμοιβαίου κεφαλαίου ή συνταξιοδοτικού προγράμματος απαλλάσσει —θεωρητικά— ως έναν βαθμό τον επενδυτή από μια ανάγκη εξειδικευμένης γνώσης και πληροφόρησης, εφόσον η επένδυση πραγματοποιείται για λογαριασμό του από επαγγελματίες της αγοράς. Στις ανωτέρω περιπτώσεις ο ανειδίκευτος επενδυτής αναλαμβάνει το ρίσκο της ασύμμετρης πληροφόρησης. Κάτι τέτοιο ενδέχεται να επιφέρει καταστροφικές συνέπειες για τον μικροεπενδυτή. Ο L.J. White υποστηρίζει πως η αξιολόγηση των χρεωγράφων που βασίζονταν στα ενυπόθηκα δάνεια στις ΗΠΑ, έπειτα την κορύφωση της επενδυτικής “φούσκας” των ακινήτων το 2006 αποδείχθηκε “υπερβολικά αισιόδοξη”. Το γεγονός πως ο εκδότης του χρεωγράφου αναθέτει επί πληρωμή την αξιολόγηση αυτού σε οίκο αξιολόγησης ενέχει κίνδυνο σύγκρουσης συμφερόντων. Ο οίκος αξιολόγησης αποκτά κίνητρο θετικότερης αξιολόγησής του επενδυτικού προϊόντος. Βλ. L.J. White, “Markets. The Credit Rating Agencies” *Journal of Economic Perspectives*, τόμ. 24, τχ. 2, Άνοιξη 2010, σσ. 212, 215. Στη δε περίπτωση των κρατικών ασφαλιστικών ταμείων, ο ασφαλιζόμενος δεν έχει κανέναν λόγο για το πως θα επενδυθούν οι —υποχρεωτικές— εισφορές του.

15 Harmes, *ό.π.*, σ. 308.

16 Baud και Durand, *ό.π.*, σ. 243.

17 Σύμφωνα με τον Ο.Ο.Σ.Α., οι θεσμικοί επενδυτές περιλαμβάνουν συνταξιοδοτικά ταμεία, αμοιβαία κεφάλαια, ασφαλιστικές εταιρείες και αντισταθμιστικά κεφάλαια (hedge funds). Βλ. Bucur, *ό.π.*, σ. 90.

18 Στο ίδιο, σ. 83.

19 Κατ' άλλους, ο ανταγωνισμός προσέλκυσης κεφαλαίου ωθεί τις κυβερνήσεις στη μείωση της διαφθοράς και της αναποτελεσματικότητας, καθώς και στην παροχή υποδομών ανάπτυξης. Οι H. Cai και D. Treisman υποστηρίζουν πως αυτή η “πειθάρχηση” δεν έχει τόσο γενικό χαρακτήρα όπως παρουσιάζεται. Ο ανταγωνισμός για προσέλκυση κεφαλαίων μεταξύ μονάδων προικισμένων με στοιχεία, όπως οι φυσικοί πόροι, τα γεωγραφικά πλεονεκτήματα και το ανθρώπινο κεφάλαιο, και μονάδων που υστερούν σε αυτά, είναι άνισος. Κατά συνέπεια, ορισμένες κυβερνήσεις που δεν μπορούν να ανταγωνιστούν άλλες κυβερνήσεις που έχουν πλεονέκτημα, αντί να λειτουργήσουν “πειθαρχικά”, ενδέχεται στραφούν σε μη παραγωγικά δημόσια αγαθά ή στη δική τους κατανάλωση. Βλ. H. Cai και

σημαντική συνέπεια του ανταγωνισμού προσέλκυσης κεφαλαίων μεταξύ των κυβερνήσεων είναι επίσης ο λεγόμενος “φορολογικός ανταγωνισμός”. Πρόκειται για τη μείωση των φορολογικών συντελεστών μιας χώρας σε συνάρτηση με τους φορολογικούς συντελεστές άλλων χωρών. Η παγκοσμιοποίηση φέρεται να επιδρά αρνητικά επί των φορολογικών εσόδων.²⁰ Ακραία έκφανση του φορολογικού ανταγωνισμού αποτελούν οι λεγόμενοι “φορολογικοί παράδεισοι”. Πρόκειται για μικρές επικράτειες με ιδιαίτερα ευνοϊκά “προνομιακά φορολογικά καθεστώτα”.²¹ Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των “φορολογικών παραδείσων” είναι η παροχή μυστικότητας και ανωνυμίας στους πελάτες τους.²²

Ο παγκοσμιοποιημένος χρηματοοικονομικός μετασχηματισμός έχει συνδεθεί με τη δημιουργία αστάθειας στις αγορές και στις οικονομίες, και ειδικότερα με τις οικονομικές κρίσεις.²³ Οι E. Correa και G. Vidal υποστηρίζουν πως η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας δομημένων χρηματοοικονομικών προϊόντων (structured finance) ερμηνεύει το μέγεθος και το βάθος μιας οικονομικής κρίσης (2007) που ουσιαστικά προήλθε από τη χρηματιστηριακή αγορά ενυπόθηκων δανείων των ΗΠΑ. Η οικονομία των δομημένων χρηματοοικονομικών προϊόντων προώθησε τη χρηματοοικονομική απορρύθμιση και την απελευθέρωση, δημιουργώντας δύναμη της πιστωτικής επέκτασης αγορές σε ολόκληρο τον κόσμο, με αποτέλεσμα υψηλή κερδοφορία. Η παγκοσμιοποιημένη παγκόσμια αγορά, αν και περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό συμμετεχόντων σε διαφορετικά τμήματα της αγοράς, υποστηρίζεται από έναν μικρό αριθμό μεγάλων χρηματοοικονομικών ομίλων που κατέγραψαν λογιστικές απώλειες και απώλειες κεφαλαίων. Η κρίση προήλθε από την πτώση των τιμών της αγοράς ακινήτων και εν συνεχεία άλλων περιουσιακών στοιχείων, όπως και από τη μείωση της ρευστότητας στην εξαρτώμενη από την επέκταση δομημένων προϊόντων αγοράς.²⁴

Η θετική επίδραση του χρηματοοικονομικού μετασχηματισμού επί δεδομένων ροών, αντιδιαστέλλεται στην —εικαζόμενη— αρνητική επίδραση του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”. Οι τρομοκρατικές επιθέσεις επιφέρουν πάντοτε οικονομικές συνέπειες στις χώρες που

D. Treisman, “Does Competition for Capital Discipline Governments? Decentralization, Globalization, and Public Policy”, *American Economic Review*, τόμ. 95, τχ. 3, Ιούνιος 2005, σ. 818.

20 L. Bretschger και F. Hettich, “Globalization and International Tax Competition: Empirical Evidence Based on Effective Tax Rates”, *Journal of Economic Integration*, τόμ. 20, τχ. 3, Σεπτέμβριος 2005, σ. 540, C. Edwards και V. de Rugy, “International Tax Competition, A 21st-Century Restraint on Government”, *Policy Analysis*, τχ. 431, 12 Απριλίου 2002, σ. 2.

21 Preferential Tax Regimes, PTRs.

22 R. Palan, R. Murphy και C. Chavagneux, *Tax Havens How Globalization Really Works*, Ithaca and London, Cornell University Press, 2010, σσ. 19, 161.

23 Lapavistas, *ό.π.*, σ. 792, J.A. Azkunaga, L. San-Jose, και S. Urionabarrenetxea, “The impact of financial globalization and financialization on the economy in the current crisis through banking corporate governance”, *Contemporary Economics*, τόμ. 7, τχ. 3, 2013, σ. 89.

24 E. Correa και G. Vidal, *The financialization approach in the financial crisis*, Bilbao, 6th International Conference “Developments in Economic Theory and Policy, Faculty of Economics and Business of the University of the Basque Country, 2-3 Ιουλίου 2009, σσ. 5-6.

πραγματοποιούνται, και κατ' επέκταση στη διεθνή οικονομία. Οι B.S. Frey, S. Luechinger και A. Stutzer διακρίνουν τεσσάρων ειδών γενικές επιδράσεις της τρομοκρατίας επί της οικονομίας, ήτοι:

- την καταστροφή ανθρώπινου και φυσικού κεφαλαίου μιας χώρας,
- την εκτροπή ξένων πόρων από τις πληγείσες χώρες σε άλλους προορισμούς, (χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο τουρισμός και οι ξένες άμεσες επενδύσεις),
- την πρόκληση υψηλότερου επιπέδου αβεβαιότητας με συνέπεια την παραμόρφωση της αποταμιευτικής, της επενδυτικής και της καταναλωτικής συμπεριφοράς των ατόμων,
- την αύξηση των μέτρων ασφαλείας, η οποία επιφέρει αύξηση του κόστους συναλλαγών και στέρηση πόρων από παραγωγικότερες χρήσεις.²⁵

Οι συνέπειες της τρομοκρατίας έχουν άμεσο ή έμμεσο χαρακτήρα. Ο S. Skaperdas γράφοντας για τις συνέπειες της οργανωμένης βίας²⁶ διακρίνει αυτές σε άμεσες, ήτοι:

- την καταστροφή δημόσιας υποδομής,
- την καταστροφή εργοστασίων και μηχανικού εξοπλισμού,
- την καταστροφή στέγης, αυτοκινήτων και άλλης ατομικής ιδιοκτησίας,
- την εγγραφή στον προϋπολογισμό του κόστους του πολέμου και του απολεσθέντος εξοπλισμού,
- τους θανάτους,
- τα σωματικά και ψυχικά τραύματα,
- τα μελλοντικά κόστη αναπηρίας,
- τα μελλοντικά κόστη σωματικής και ψυχικής υγειονομικής περίθαλψης.

και σε έμμεσες, ήτοι:

- τις εκτοπίσεις πληθυσμών,
- τη μείωση παραγωγής εξαιτίας βίας, ή εξαιτίας απειλής βίας,

25 Οι Frey, Luechinger και Stutzer προσθέτουν ότι οι τρομοκρατικές επιθέσεις προκαλούν “ένα κλίμα φόβου που μειώνει την ευημερία των ανθρώπων πέρα από τις άμεσες οικονομικές επιπτώσεις”. Βλ. B.S. Frey, S. Luechinger και A. Stutzer, “Calculating Tragedy: Assessing the Costs of Terrorism”, *Journal of Economic Surveys*, τόμ. 21, τχ. 1, Φεβρουάριος 2007, σ. 2.

26 Περιλαμβάνεται μεταξύ άλλων ο πόλεμος και η τρομοκρατία.

- τη μείωση εμπορίου εξαιτίας βίας ή εξαιτίας απειλής βίας,²⁷
- τη μείωση παροντικών και μελλοντικών επενδύσεων σε φυσικό κεφάλαιο,
- τη μείωση ευκαιριών μόρφωσης,
- τη φυγή μορφωμένου εργατικού δυναμικού,
- τη μείωση του τουρισμού,
- άλλες μακροοικονομικές συνέπειες.²⁸

Τέλος, οι συνέπειες δύναται να χαρακτηρισθούν ανάλογα με τη χρονική τους έκταση ως βραχυχρόνιες ή μακροχρόνιες.

Οι άμεσες συνέπειες των επιθέσεων της 11/9 σε παγκόσμια κλίμακα, ενώ αναμφίβολα υπήρξαν σημαντικές, δεν φαίνεται αυτές καθαυτές να επέδρασαν καταλυτικά σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα στην αμερικανική και την παγκόσμια οικονομία. Από μια σειρά άμεσων συνεπειών όπως οι θάνατοι, οι σωματικοί και οι ψυχικοί τραυματισμοί, οι υλικές ζημιές και η διατάραξη της κοινωνικής ζωής, ξεχωρίζουν για την οικονομική τους σημασία οι διαταράξεις των αγορών και της εναέριας κυκλοφορίας.

Οι V. Richman, M.R. Santos και J.T. Barkoulas εξετάζοντας τις επιπτώσεις των επιθέσεων στις παγκόσμιες αγορές κεφαλαίου σε 33 χώρες, εντοπίζουν βραχυπρόθεσμη αρνητική επίδραση σε 28 χώρες και αύξηση του συστηματικού ρίσκου (systematic risk) σε 10 χώρες, με αυξημένες αρνητικές επιπτώσεις για δεδομένες ευρωπαϊκές χώρες. Οι βραχυπρόθεσμες επιδράσεις εντούτοις δεν υπήρξαν ομοιόμορφες, καθώς σε πολλές βιομηχανικές χώρες περιλαμβανομένων των ΗΠΑ, δεν παρουσιάστηκαν αυξήσεις συστηματικού ρίσκου. Οι επιπτώσεις των επιθέσεων υπήρξαν σε μεγάλο βαθμό παροδικές.²⁹

Σημαντική συνέπεια των επιθέσεων της 11/9 υπήρξε επίσης η διατάραξη της παγκόσμιας

27 Μελετητές που εξετάζουν τις οικονομικές συνέπειες του πολέμου επικεντρώνονται συχνά στη διάρρηξη του εμπορίου. Βλ. μεταξύ άλλων R. Glick και A.M. Taylor, "Collateral Damage: Trade Disruption and the Economic Impact of War", *The Review of Economics and Statistics*, τόμ. 92, τχ. 1, Φεβρουάριος 2010, σ. 125, P. Martin, T. Mayer και M. Thoenig, "The Geography of Conflicts and Regional Trade Agreements", *American Economic Journal: Macroeconomics*, τόμ. 4, τχ. 4, 2012, σσ. 1, 4, V. Nitscha και D. Schumacher, "Terrorism and international trade: an empirical investigation", *European Journal of Political Economy*, τόμ. 20, τχ. 2, Ιούνιος 2004 και C.H. Anderton και J.R. Carter, "The Impact of War on Trade: An Interrupted Times-Series Study", *Journal of Peace Research*, τόμ. 38, τχ. 4, Ιούλιος 2001, σ. 445.

28 S. Skaperdas, "The costs of organized violence: a review of the evidence", *Economics of Governance*, τόμ. 12, τχ. 1, σ. 4.

29 Οι συγγραφείς γράφουν κατά λέξη: "(...) οι μακροπρόθεσμες επιδράσεις της 11/9 υπήρξαν σε μεγάλο βαθμό παροδικές". Η ατυχής αυτή διατύπωση, προφανώς εννοεί ουσιαστικά τον βραχυπρόθεσμο χαρακτήρα των εν λόγω επιπτώσεων. Βλ. V. Richman, M.R. Santos και J.T. Barkoulas, "Short-and long-term effects of the 9/11 event: the international evidence", *International Journal of Theoretical and Applied Finance*, τόμ. 8, τχ. 7, Νοέμβριος 2005, σ. 957. Ενδεικτικά αναφέρεται πως οι απαιτούμενες ημέρες επαναφοράς χρηματιστηρίων στα προ 11/9 επίπεδα, ήταν 100 για τη Σαουδική Αραβία, 97 για την Αυστρία, 14 για το Τόκιο και μόλις 2 για το Ελσίνκι. Βλ. A.H. Chen και T.F. Siems, "The effects of terrorism on global capital markets", *European Journal of Political Economy*, τόμ. 20, τχ. 2, Ιούνιος 2004, σ. 358.

εναέριας κυκλοφορίας και του τουρισμού. Οι P. Gut, και S. Jarrell κάνουν λόγο για *άμεσο πλήγμα* στην τουριστική βιομηχανία από τις επιθέσεις.³⁰ Ο C. Steiner γράφει πως μια προκληθείσα από τις επιθέσεις κρίση ασφαλείας σχετικά με τα ταξίδια, οδήγησε σε “μια σοβαρή διατάραξη της παγκόσμιας κινητικότητας”.³¹ Ο K. Drakos υποστηρίζει πως για την ήδη ευρισκόμενη σε δύσκολη θέση αεροπορική βιομηχανία, τα γεγονότα της 11/9 λειτούργησαν ως καταλύτης, με την παγκόσμια εναέρια κίνηση επιβατών —και εμπορευμάτων— να σημειώνει έκτοτε σημαντική κάμψη.³² Η αύξηση του ρίσκου των μετοχών της αεροπορικής βιομηχανίας επιδείνωσε τους όρους και τις δυνατότητες εύρεσης κεφαλαίων από τις εταιρείες του χώρου.³³ Οι άμεσες συνέπειες των επιθέσεων ωστόσο, δεν φαίνεται να ήταν καταλυτικές και μακροπρόθεσμες. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι O. Woolley-Mezal κ.ά., ενώ οι επιθέσεις της 11/9 επέφεραν σημαντικότερη διατάραξη ως προς τη συνολική μείωση της παγκόσμιας κυκλοφορίας, το νέφος από τη σκόνη του ισλανδικού ηφαιστείου Eyjafjallajökull (2010) “διέρρηξε τον κόσμο ακόμη περισσότερο”.³⁴ Το 2003 η παγκόσμια εναέρια κίνηση επιβατών υπερέβη τα επίπεδα του 2000, συνεχίζοντας ανοδικά έως το 2009. Το 2004 τα έσοδα των αεροπορικών εταιρειών υπερέβησαν τα επίπεδα του 2000, ενώ το 2006 καταγράφηκαν εκ νέου κέρδη για την αεροπορική βιομηχανία.³⁵

Οι έμμεσες συνέπειες των τρομοκρατικών επιθέσεων ενδέχεται να είναι σημαντικότερες από τις άμεσες συνέπειες. Όπως γράφουν οι M.R. Czinkota, G. Knight, P.W. Liesch και J. Steen, οι τρομοκρατικές επιθέσεις παράγουν νέα εμπόδια στο διεθνές εμπόριο και τις επενδύσεις εξαιτίας της επιβολής αντιτρομοκρατικών πολιτικών, ρυθμίσεων και διαδικασιών από εθνικές και υπερεθνικές κυβερνήσεις. Το γεγονός αυτό δύναται να πλήξει το εμπορικό περιβάλλον περισσότερο από ότι οι ίδιες οι τρομοκρατικές ενέργειες. Ως παραδείγματα αναφέρουν τη μείωση της αποδοτικότητας της διεθνούς ναυτιλίας και επιμελητείας εξαιτίας των αυξημένων ελέγχων εμπορευματοκιβωτίων και των νέων προγραμμάτων ασφαλείας για την προστασία λιμανιών.³⁶ Οι V. Nitsch και D. Schumacher Stronger υποστηρίζουν πως τα αυστηρότερα μέτρα ασφαλείας καθιστούν το εμπόριο “πιο ακριβό”, αναφέροντας ως παράδειγμα την αύξηση των χρόνων παράδοσης (αγαθών),³⁷ ενώ παρεμφερείς

30 P. Gut και S. Jarrell, “Silver Lining on a Dark Cloud: The Impact of 9/11 on a Regional Tourist Destination”, *Journal of Travel Research*, τόμ. 46, τχ. 2, Νοέμβριος 2007, σ. 152.

31 C. Steiner, “Political Instability, Transnational Tourist Companies and Destination Recovery in the Middle East after 9/11”, *Tourism and Hospitality Planning & Development*, τόμ. 4, τχ. 3, Δεκέμβριος 2007, σ. 170.

32 K. Drakos, “Terrorism-induced structural shifts in financial risk: airline stocks in the aftermath of the September 11th terror attacks”, *European Journal of Political Economy*, τόμ. 20, τχ. 2, 2004, σ. 436.

33 Στο ίδιο, σ. 445.

34 O. Woolley-Meza κ.ά., “Eyjafjallajökull and 9/11: The Impact of Large-Scale Disasters on Worldwide Mobility”, *PLoS ONE*, τόμ. 8, τχ. 8, Αύγουστος 2013, σ. 3.

35 “The Impact of September 11 2001 on Aviation”, *IATA*, <http://www.iata.org/pressroom/Documents/impact-9-11-aviation.pdf#page=3&zoom=auto,-158,587> , (ανάκτηση 2/11/2016, 4η σελίδα μη αριθμημένου αρχείου PDF).

36 M.R. Czinkota, G. Knight, P.W. Liesch και J. Steen, “Terrorism and international business: A research agenda” *Journal of International Business Studies* (2010) τόμ. 41, τχ. 5, Ιούνιος 2010, σ. 827.

37 Nitsch και Schumacher, *ό.π.*, σσ. 424-425.

απόψεις εκφράζουν επίσης οι A.Z. Rose και S. B. Blomberg.³⁸

Οι έμμεσες συνέπειες των επιθέσεων της 11/9 επί της οικονομίας, εντάθηκαν μετά την εξαγγελία του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”. Ο ιδεολογικά φορτισμένος αυτός τίτλος αφορούσε σε μια πολιτική επιθετικού και προληπτικού χαρακτήρα, η οποία περιλάμβανε δύο βασικές συνιστώσες: επιθετικούς πολέμους παγκόσμιας εμβέλειας, και παγκοσμιοποιημένη αδιάκριτη επιτήρηση μεγάλης κλίμακας. Στο κεφάλαιο 2 διερευνήθηκε η μιλιταριστική διάσταση του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” σε παγκόσμιο επίπεδο. Στο κεφάλαιο 3 διερευνήθηκε η αρνητική επίδραση του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” ως νέου καθεστώτος υπέρ-επιτήρησης, επί στοιχείων που απαρτίζουν τη φιλελεύθερη διάσταση μιας κοινωνίας, και κατ' επέκταση τη φιλελεύθερη διάσταση της παγκοσμιοποίησης. Στο παρόν κεφάλαιο εξετάζονται οι συνέπειες του νέου αυτού δόγματος ασφαλείας επί των μεγεθών συγκεκριμένων οικονομικών και άλλων ροών που συναπαρτίζουν την εν λόγω διάσταση.

Δεδομένες έμμεσες συνέπειες του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” επί συγκεκριμένων ροών, όπως αποτελούν το εμπόριο, ο τουρισμός και οι επενδύσεις, προκαλούμενες μέσω των μέτρων ασφαλείας, των πολέμων, ή μέσω συνέργειας αυτών, ως ποσοτικά μετρήσιμες προσφέρουν ένα κριτήριο μεταβολής του φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης. Σε ορισμένες περιπτώσεις δεν δύναται να θεμελιωθεί σχέση αιτιότητας μεταξύ του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” και μεταβολών δεδομένων ροών, παρά μόνο να καταδειχθεί ένας —ενίοτε σαφής— συσχετισμός. Στις περιπτώσεις που είναι εφικτή η απόδειξη σχέσης αιτιότητας, η θεμελίωση αυτής θα απαιτούσε τη χρήση οικονομετρικών τεχνικών, με εκτεταμένη μελέτη έκαστης διακριτής περίπτωσης ενός μεγάλου αριθμού περιπτώσεων.³⁹ Εν προκειμένω επιχειρείται η κατάδειξη συσχετισμού μεταξύ του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” και μείωσης των μεγεθών δεδομένων ροών ή συνόλων ροών.

Ο συσχετισμός χρησιμεύει ως κριτήριο διάψευσης. Έστω υπόθεση ότι το A αποτελεί ικανή συνθήκη του B ($A \rightarrow B$). Μια παρατήρηση της παρουσίας του B εφόσον έχει προηγηθεί παρουσία του A, ενώ δεν αποδεικνύει σχέση αιτιότητας, αφήνει ένα τέτοιο ενδεχόμενο ανοικτό. Αντιθέτως, μια παρατήρηση της απουσίας του B εφόσον έχει προηγηθεί παρουσία του A διαψεύδει κατηγορηματικά την υπόθεση.⁴⁰ Στην περίπτωση των ροών που εικάζεται ότι επηρεάζονται αρνητικά (B) από τον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας” (A), μια ροή σταθερά εκθετικά αυξανόμενη

38 A.Z. Rose και S.B. Blomberg, “Total Economic Consequences of Terrorist Attacks: Insights from 9/11”, *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, τόμ. 16, τχ. 1, 2010, σ. 1.

39 Επιπλέον, ιδανικά, θα όφειλαν να μελετηθούν ξεχωριστά και σε μεταξύ τους συνδυασμό οι επιδράσεις των πολέμων και οι επιδράσεις του νέου καθεστώτος επιτήρησης επί των οικονομικών ροών. Η όποια έρευνα πέραν της κατάδειξης συσχετισμού μεταξύ του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” και δεδομένων οικονομικών ροών, υπερβαίνει τους σκοπούς του παρόντος κεφαλαίου.

40 Η κατηγορηματική διάψευση ισχύει υπό τον όρο της ανυπαρξίας άλλων μεταβλητών που να προκαλούν απουσία του B.

καθ' όλη την υπό εξέτασιν διάρκεια, διαψεύδει οποιονδήποτε επηρεασμό της από τις εν λόγω πολιτικές.⁴¹ Από την άλλη, ενώ μια σαφής κάμψη κατά το έτος 2002⁴² δεν αποτελεί υποχρεωτικά συνέπεια του “πόλεμου κατά της τρομοκρατίας”, αφήνει ανοικτό ένα τέτοιο ενδεχόμενο, υποδεικνύοντας μια ανάγκη περαιτέρω διερεύνησης του ζητήματος.⁴³

Προκειμένου να διερευνηθεί η σχέση μεταξύ του “πόλεμου κατά της τρομοκρατίας” και των μεγεθών δεδομένων κρίσιμων ως προς τον φιλελεύθερο χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης οικονομικών ροών, παρατίθενται μια σειρά από μεγέθη ροών και συνόλων ροών, με τη μορφή πινάκων και γραφημάτων.⁴⁴ Παράλληλα παρατίθενται συναφείς διαπιστώσεις ή υποθέσεις —ως επί το πλείστον οικονομολόγων— μελετητών. Στους πίνακες που προηγούνται των γραφημάτων παρατίθενται τα δεδομένα ανά έτος για το σύνολο των υπό εξέτασιν περιόδων. Τα γραφήματα συντάσσονται βάσει των δεδομένων ανά έτος, για το σύνολο των υπό εξέτασιν περιόδων. Στους πίνακες που έπονται των γραφημάτων πραγματοποιείται σύγκριση των αυξήσεων των μεγεθών ανά δεδομένες περιόδους. Η σύγκριση των μεταβολών των δεικτών ανά δεκαετία, δύναται να καταδείξει σχετικές μεταβολές του ρυθμού αύξησης των υπό μέτρηση μεγεθών. Η σύγκριση των μεταβολών των δεικτών ανά πενταετείς περιόδους, επιτρέπει την απομόνωση ενδεχόμενων συνεπειών της οικονομικής κρίσης του 2007-2008 επί της οικονομικής παγκοσμιοποίησης ΚΟΦ.⁴⁵ και επί των πραγματικών ροών.⁴⁶ Η σύγκριση της αύξησης μεγεθών ανά περίοδο προτιμάται ως πιο αντιπροσωπευτική από τον μέσο όρο περιόδων.⁴⁷ Όπου κρίνεται πως οι εικόνες δύο συγγενών

41 Θεωρητικά μένει ανοικτό το ενδεχόμενο αφανείς παράγοντες να επιδρούν αυξητικά επί των ροών, εξισορροπώντας την επ' αυτών αρνητική επίδραση του “πόλεμου κατά της τρομοκρατίας”. Δεδομένου πως τέτοιου είδους παράγοντες δεν επιβεβαιώνονται εμπειρικά, και δεν προκύπτουν λογικά ως απαραίτητα ad hoc δεδομένα μιας ερμηνείας, ο προς απόδειξη συσχετισμός της μείωσης μεγεθών της Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης με τον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας” παραμένει ισχυρότερος.

42 Σημειώνεται ότι “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας” εξαγγέλθηκε από τον πρόεδρο H.W. Bush στις 20/09/2001, ο πόλεμος του Αφγανιστάν ξεκίνησε στις 7/10/2001 και ο νόμος USA PATRIOT Act ψηφίστηκε στις 26/11/2001. Συνεπώς τα όποια μεγέθη του έτους 2001 δεν είναι αντιπροσωπευτικά για μεταβολές ροών της παγκοσμιοποίησης, οι οποίες εικάζεται ότι οφείλονται στον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας”.

43 Η διερεύνηση αυτή πρέπει να αναλύσει τον τρόπο με τον οποίο ο “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας” —και όχι καθ'αυτές οι τρομοκρατικές επιθέσεις ή κάποιος άλλος παράγοντας— επηρέασε την εν λόγω ροή.

44 Το είδος των υπό εξέτασιν ροών επιλέγεται βάσει της σημασίας της εκάστοτε ροής, όπως αναδεικνύεται από τη σχετική βιβλιογραφία. Περιορισμό αποτελεί εν προκειμένω η διαθεσιμότητα των εν λόγω δεδομένων τη στιγμή της έρευνας. Για τον λόγο αυτό, ροές οι οποίες θα ενίσχυαν την ακολουθημένη ερευνητική μέθοδο έμειναν εκτός έρευνας. Επιπλέον δεν είναι πάντοτε διαθέσιμος ο ίδιος τύπος στοιχείων ανά περίπτωση διερεύνησης. Η απουσία των εν λόγω στοιχείων για δεδομένες ροές, απαγορεύει την πραγματοποίηση μιας απολύτως συμμετρικής έρευνας μέσω της εξέτασης των ίδιων ακριβώς μεγεθών ροών σε κάθε —γενική ή ειδική— περίπτωση. (Στα στοιχεία που δεν βρέθηκαν περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων ο μέσος απαιτούμενος χρόνος εκτελωνισμού εξαγωγών, ο βαθμός επιβάρυνσης από τον εκτελωνισμό, το κόστος εισαγωγής/εξαγωγής ανά εμπορευματοκιβώτιο και ο απαιτούμενος χρόνος για εξαγωγή/εισαγωγή.)

45 Εφεξής πραγματοποιείται για λόγους σαφήνειας διάκριση μεταξύ της “οικονομικής παγκοσμιοποίησης ΚΟΦ” και της “Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης”. Η πρώτη αφορά σε συγκεκριμένη εκδοχή του δείκτη μέτρησης της παγκοσμιοποίησης ΚΟΦ (βλ. υποκεφάλαιο που ακολουθεί), ενώ η δεύτερη στην οικονομική παγκοσμιοποίηση με την ευρύτερη έννοια. Η οικονομική παγκοσμιοποίηση ΚΟΦ αποτελεί υποσύνολο της Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης.

46 Στην περίπτωση της NAFTA συγκρίνονται επταετίες.

47 Η εν λόγω μέθοδος ωστόσο δεν στερείται περιορισμών, καθώς για παράδειγμα μια ασυνήθιστα μεγάλη τιμή ενός έτους ενδέχεται να παραμορφώσει την εικόνα. Επισημαίνεται επίσης πως ταυτόχρονη χρήση αμφοτέρων των

μεγεθών —όπως οι εισαγωγές και οι εξαγωγές— εμφανίζουν ομοιότητα ή αναλογία, οι πινάκες παρατίθενται διαδοχικά (τύπος πίνακα με μεγέθη ανά έτος) ή ως ενιαίοι (τύπος πίνακα με αύξηση μεγεθών ανά περίοδο), και τα γραφήματα ως ενιαία, προκειμένου να παρασχεθεί η δυνατότητα άμεσης σύγκρισης. Αντιθέτως, σε περιπτώσεις που δύο συγγενικά μεγέθη δίνουν εντελώς διαφορετικές εικόνες, προς αποφυγή σύγχυσης παρατίθενται χωριστοί πίνακες και γραφήματα. Αρχικά παρατίθενται δεδομένα σύνολα από ροές για το σχηματισμό μιας εικόνας της Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης σε παγκόσμιο επίπεδο. Στη συνέχεια, προκειμένου να φανεί η χωρική διάσταση των μεγεθών, τα μεγέθη των ροών κατανέμονται ανά έξι περιφέρειες. Ακολουθεί διάκριση άμεσων και έμμεσων συνεπειών και ξεχωριστή εξέταση μεγεθών των ΗΠΑ σε ό,τι αφορά ροές που συνδέονται με τον Καναδά και το Μεξικό. Επιπλέον εξετάζεται ξεχωριστά η περίπτωση της συμφωνίας ελεύθερου εμπορίου NAFTA. Τέλος, πραγματοποιείται σύντομη αναφορά στην κρίση του 2007-2008, ως ενδεχόμενου παραμορφωτικού παράγοντα της ανάγνωσης των συνεπειών του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”. Όπως διαπιστώνεται από τα περισσότερα μεγέθη των ροών που εξετάζονται, υφίσταται ισχυρός συσχετισμός του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” και μιας γενικής επιβράδυνσης της Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης.

4.2 Η γενική εικόνα: δείκτες επιλεγμένων μακροοικονομικών μεγεθών

Προκειμένου να διαπιστωθεί καταρχάς το κατά πόσον υφίσταται βάση στην υπόθεση μεταβολής του φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης συνεπεία του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” διαμέσου αλλαγών μεγεθών σε καίριες ροές, κρίνεται σκόπιμη μια πρώτη εξέταση ορισμένων παγκόσμιων δεικτών. Για την ποσοτική απόδοση των μεγεθών της παγκοσμιοποίησης επελέγη ο δείκτης KOF του ETH Zürich,⁴⁸ ενώ για τη μέτρηση της παγκόσμιας οικονομικής ελευθερίας επελέγη ο δείκτης EFW του Fraser Institute.⁴⁹ Οι δύο εκδοχές του δείκτη KOF που χρησιμοποιούνται αφορούν στην οικονομική παγκοσμιοποίηση (οικονομική παγκοσμιοποίηση KOF) και στις πραγματικές ροές. Αμφότεροι οι δείκτες KOF και EFW μετρούν αθροιστικά, μεγέθη περισσότερων ροών και φραγμών.⁵⁰ Επιπροσθέτως παρατίθενται στοιχεία της Παγκόσμιας

μεθόδων ενδέχεται να αποδώσει αντιφατικά αποτελέσματα.

48 Πολυτεχνείο της Ζυρίχης.

49 Καναδική δεξαμενή σκέψης συντηρητικού/ελευθεριστικού (libertarian) προσανατολισμού.

50 Οι τρεις γενικοί δείκτες KOF αντιστοιχούν στην οικονομική, την κοινωνική και την πολιτική παγκοσμιοποίηση. Ο δείκτης KOF της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, συντίθεται κατά 50% από τις πραγματικές ροές και κατά 50% από τους περιορισμούς επί των ροών. Οι πραγματικές ροές περιλαμβάνουν το εμπόριο ως ποσοστό του ΑΕΠ κατά 22%, τις ξένες άμεσες επενδύσεις (μετοχές) ως ποσοστό ΑΕΠ κατά 27%, τις επενδύσεις χαρτοφυλακίου ως ποσοστό ΑΕΠ κατά 24% και τις πληρωμές εισοδήματος σε ξένους υπηκόους (Income Payments to Foreign Nationals) ως ποσοστό του ΑΕΠ κατά 27%. Τα στοιχεία αντλούνται από την Παγκόσμια Τράπεζα, το UNCTAD STAT και τα Διεθνή Χρηματοοικονομικά Στατιστικά του ΔΝΤ. Στους περιορισμούς περιλαμβάνονται οι κρυφοί

Τράπεζας για τις παγκόσμιες εμπορικές συναλλαγές αγαθών και υπηρεσιών και για τις παγκόσμιες συναλλαγές. Ενδεχόμενες μειώσεις των υπό εξέταση μεγεθών ανά έτος, καταδεικνύουν συσχετισμό μειώσεων ροών με τις πολιτικές ασφαλείας που εισήχθησαν έπειτα από την 11/9.

Πίνακας 4.1.1

παγκόσμιος μέσος όρος δεικτών KOF της οικονομικής παγκοσμιοποίησης*

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
46,17	46,83	47,53	48,86	49,86	50,94	52,1	53,21	54,12	55,88
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
56,1	56,63	57,42	59,1	59,61	60,65	61,82	60,81	60,68	61,54

πηγή: ETH Zürich†

Πίνακας 4.1.2

μέσος όρος των δεικτών KOF των παγκόσμιων πραγματικών ροών‡

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
47,61	48,03	48,35	49,99	51,16	51,85	53,35	54,82	55,88	58,17
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
58,32	58,58	59,31	60,82	61,66	63,04	64,46	63,25	62,61	64,02

πηγή: ETH Zürich‡

φραγμοί στις εισαγωγές (Hidden Import Barriers) κατά 23%, ο μέσος όρος δασμών (Mean Tariff Rate) κατά 28%, οι φόροι επί του διεθνούς εμπορίου ως ποσοστό του τρέχοντος εισοδήματος (current revenue) κατά 26% και οι περιορισμοί λογαριασμών κεφαλαίου (Capital Account Restrictions) κατά 23%. Βλ. “2016 KOF Index of Globalization”, *ETH*, [ιστότοπος], http://globalization.kof.ethz.ch/media/filer_public/2016/03/03/variables_2016.pdf, (ανάκτηση 30/9/2016) και “2016 KOF Index of Globalization”, *ETH*, [ιστότοπος], http://globalization.kof.ethz.ch/media/filer_public/2016/03/03/method_2016.pdf, (ανάκτηση 30/9/2016).

Σύμφωνα με τους J. Gwartney, R. Lawson και J. Hall του Fraser Institute, θεμέλιους λίθους της οικονομικής ελευθερίας αποτελούν η προσωπική επιλογή, η ελευθερία ανταγωνισμού και η ασφάλεια της ατομικής ιδιοκτησίας. Εν προκειμένω χρησιμοποιούνται 42 μεταβλητές για τη σύνθεση ενός γενικού δείκτη και για τη μέτρηση του βαθμού ελευθερίας σε πέντε ευρείς τομείς, ήτοι, στο μέγεθος του κράτους, στο νομικό σύστημα και τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, στο σκληρό νόμισμα, στην ελευθερία διεξαγωγής διεθνούς εμπορίου και στη ρύθμιση. Βλ. J. Gwartney, R. Lawson και J. Hall, *Economic Freedom of the World: 2012 Annual Report*, Vancouver, B.C., Fraser Institute, 2012, σ. v.

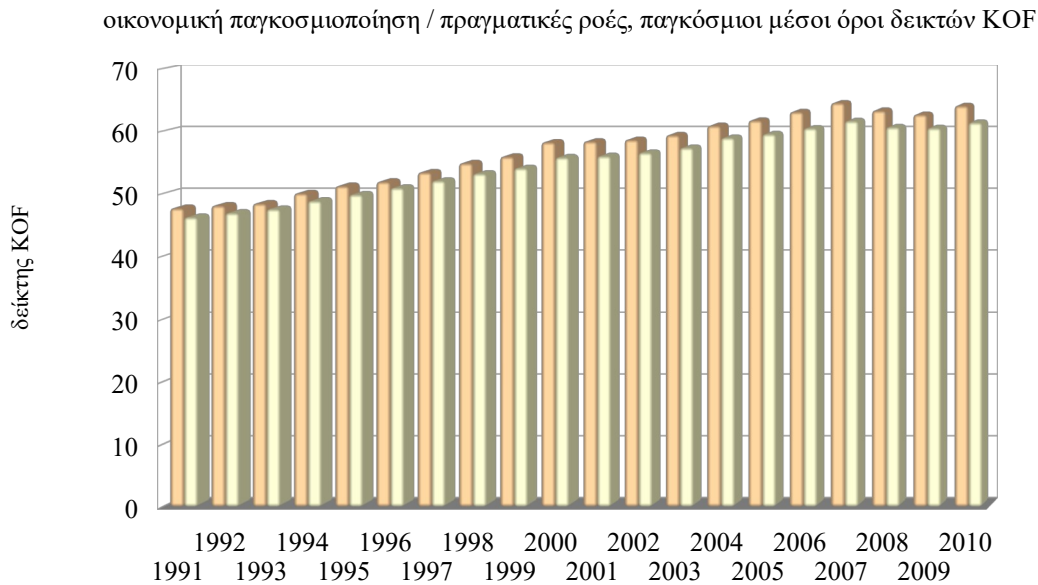
* Τα στοιχεία της οικονομικής παγκοσμιοποίησης αφορούν σε 155 χώρες.

† “KOF Index of Globalization”, *ETH*, [ιστότοπος], 2010, <http://globalization.kof.ethz.ch/query/>, (ανάκτηση 1/12/2016).

‡ Οι πραγματικές ροές αφορούν σε 175 χώρες.

⊕ “KOF Index of Globalization”, *ό.π.*

Γράφημα 4.1

πορτοκαλί μπάρα: πραγματικές ροές / κίτρινη μπάρα: οικονομική παγκοσμιοποίηση

Πίνακας 4.1.3

αύξηση δεικτών ΚΟΦ ανά περιόδους σε παγκόσμιο επίπεδο

περίοδος	οικονομική παγκοσμιοποίηση	πραγματικές ροές
1991-2000	9,71	10,56
2001-2010	5,44	5,7
1991-1995	3,69	3,55
1996-2000	4,94	6,32
2001-2005	3,51	3,34

Αμφότεροι οι δείκτες της οικονομικής παγκοσμιοποίησης ΚΟΦ και των πραγματικών ροών, διατηρούν μια σταθερή ανοδική τάση έως το 2007. Ακολουθούν δύο έτη πτώσης και εκ νέου άνοδος το 2010 (πίνακας 4.1.1, πίνακας 4.1.2 και γράφημα 4.1). Συνεπώς *οι συνέπειες του πολέμου κατά της τρομοκρατίας σαφώς δεν ανέκοψαν τις ανοδικές πορείες του συνόλου της οικονομικής παγκοσμιοποίησης ΚΟΦ και των παγκόσμιων πραγματικών ροών*. Στον πίνακα 4.1.3 επιβεβαιώνεται η εντύπωση που δίνει το γράφημα 4.1, ότι οι αυξήσεις των εν λόγω δεικτών κατά τις περιόδους έπειτα από το 2001 είναι μικρότερες σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους. Συνεπώς δύναται να γίνει λόγος για *επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης της Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης*.

Ο δείκτης “οικονομικής ελευθερίας του κόσμου” EFW μετρά τον βαθμό στον οποίον οι πολιτικές και οι θεσμοί των χωρών υποστηρίζουν την οικονομική ελευθερία.

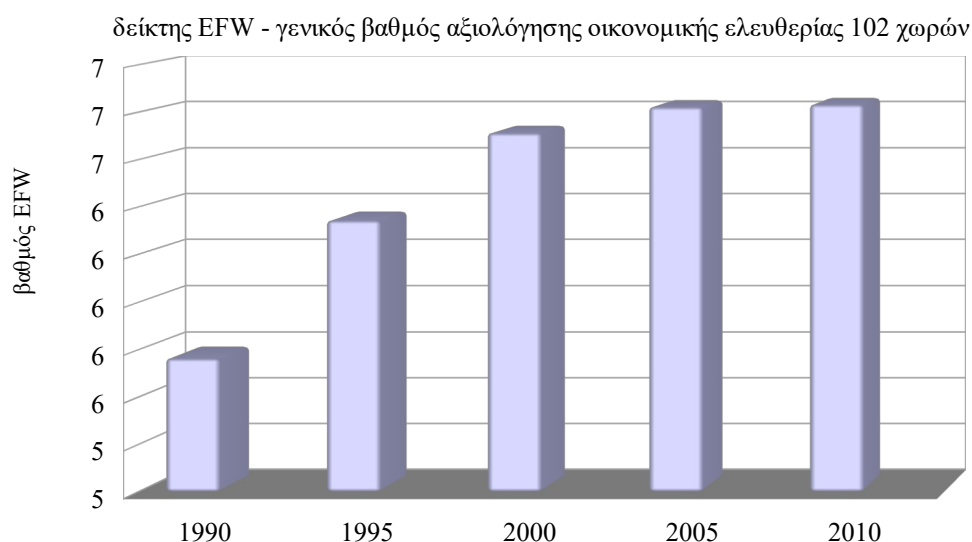
Πίνακας 4.2

δείκτης EFW, γενικός βαθμός αξιολόγησης της οικονομικής ελευθερίας 102 χωρών*

1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
5,76	6,34	6,71	6,82	6,86	6,88	6,8	6,79	6,83

πηγή: EFW[†]

Γράφημα 4.2

Όπως φαίνεται στον πίνακα 4.2 και στο γράφημα 4.2, ο βαθμός οικονομικής ελευθερίας σταθεροποιείται έπειτα από το 2000. Ενώ δεν παρουσιάζεται ουδεμία σημαντική πτώση του δείκτη κατά τα έτη βαθμολόγησης, οι ελάχιστες αυξομειώσεις έπειτα από το 2000, είναι απολύτως συμβατές με τις ενδείξεις επιβράδυνσης των δεικτών KOF.⁵¹

Η σημασία των ανωτέρω δεικτών διασαφηνίζεται με την παραβολή ορισμένων μεμονωμένων μακροοικονομικών μεγεθών, ήτοι τις παγκόσμιες συναλλαγές αγαθών και υπηρεσιών, τις παγκόσμιες εμπορικές συναλλαγές και την παγκόσμια ετήσια αύξηση αγαθών και

* Η πηγή παρέχει στοιχεία μόνο για δεδομένα έτη.

† Gwartney, Lawson και Hall, *ό.π.*, σ. 16.

51 Οι περιορισμοί του γενικού βαθμού αξιολόγησης της οικονομικής ελευθερίας σε 102 χώρες και σε εννέα έτη, καθώς και η απουσία στοιχείων για τη μέτρηση μεγεθών όπως των μη δασμολογικών εμποδίων, απαγορεύουν την εξαγωγή απόλυτων συμπερασμάτων.

υπηρεσιών.

Πίνακας 4.3.1

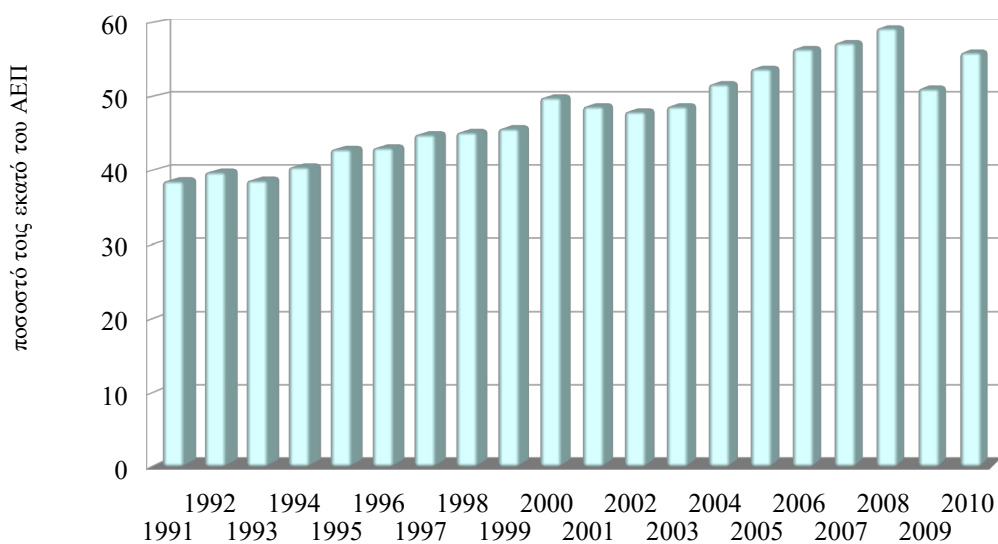
παγκόσμιες συναλλαγές αγαθών και υπηρεσιών ως % του ΑΕΠ*

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
38,5	39,7	38,6	40,4	42,8	43	44,8	45,1	45,6	49,8
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
48,6	47,9	48,6	51,6	53,7	56,4	57,2	59,2	51	55

πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα†

Γράφημα 4.3

παγκόσμιες συναλλαγές αγαθών και υπηρεσιών ως % του ΑΕΠ

* Αφορά στο σύνολο των εξαγωγών και εισαγωγών αγαθών και υπηρεσιών, μετρούμενου ως μέρος του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος.

† “World DataBank, WDI Database Archives (beta)”, *The World Bank*, [ιστότοπος], 2016, [http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=wdi-database-archives-\(beta\)#](http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=wdi-database-archives-(beta)#), (ανάκτηση 1/12/2016).

Πίνακας 4.3.2

αύξηση παγκοσμίων συναλλαγών
αγαθών και υπηρεσιών ανά περίοδο

περίοδος	ποσοστό αύξησης
1991-2000	11,3
2001-2010	7,3
1991-1995	4,3
1996-2000	6,8
2001-2005	5,1

Οι παγκόσμιες συναλλαγές αγαθών και υπηρεσιών (πίνακας 4.3.1, γράφημα 4.3.1) παρουσιάζουν μια εικόνα συμβατή με τα προηγούμενα στοιχεία. Οι διακυμάνσεις είναι μεγαλύτερες από εκείνες των δεικτών ΚΟΦ. Το γεγονός αυτό δεν αναιρεί την επιβράδυνση του μεγέθους έπειτα από το 2001, όπως προκύπτει από τη σύγκριση των αυξήσεων ανά περιόδους (πίνακας 4.3.2).

Η εικόνα διαφοροποιείται στις παγκόσμιες συναλλαγές αγαθών:

Πίνακας 4.4.1

παγκόσμιες συναλλαγές αγαθών ως % του ΑΕΠ

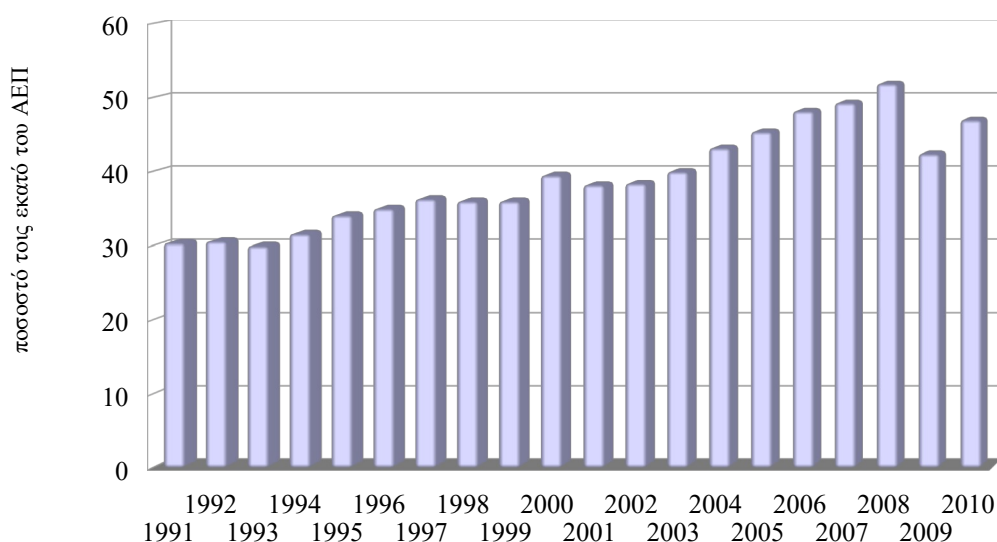
1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
30,3	30,5	29,9	31,5	34	34,9	36,2	35,9	35,9	39,4
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
38,1	38,3	39,9	43,1	45,3	48,1	49,2	51,8	42,3	46,9

πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα*

* Στο ίδιο.

Γράφημα 4.4

παγκόσμιες συναλλαγές αγαθών

Πίνακας 4.4.2

αύξηση παγκόσμιων συναλλαγών αγαθών
ως % του ΑΕΠ ανά περίοδο

περίοδος	ποσοστό αύξησης
1991-2000	9,1
2001-2010	8,8
1991-1995	3,7
1996-2000	4,5
2001-2005	7,2

Όπως φαίνεται στον πίνακα 4.4.1 και στο γράφημα 4.4, οι παγκόσμιες συναλλαγές αγαθών κάμπτονται ελάχιστα έπειτα από το 2000, ενώ ήδη το 2003 καταγράφονται νέα υψηλά επίπεδα. Η ανοδική πορεία συνεχίζεται σταθερά έως και το 2008. Ακολουθεί σημαντική πτώση το 2009 και ανάκαμψη το 2010. Στον πίνακα 4.4.2 διαπιστώνεται μια επιβράδυνση από τη σύγκριση της αύξησης των παγκοσμίων συναλλαγών αγαθών κατά τις περιόδους 1991-2000 και 2001-2010. Μια αντίστοιχη σύγκριση των περιόδων 2001-2005 και 1996-2000 ωστόσο, δεν φαίνεται να επιβεβαιώνει μια σημαντική επιβράδυνση του μεγέθους εξαιτίας του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”, ενισχύοντας το ενδεχόμενο η επιβράδυνση της δεκαετίας 2001-2010 να οφείλεται στην οικονομική κρίση του 2007-2008. Η διαφορά του εν λόγω μεγέθους με το μέγεθος

παγκόσμιων συναλλαγών αγαθών και υπηρεσιών δεικνύει μια θετική διαφορά υπέρ του παγκόσμιου εμπορίου αγαθών σε σχέση με το παγκόσμιο εμπόριο υπηρεσιών.⁵²

Προκειμένου να σχηματισθεί μια σαφέστερη και πληρέστερη εικόνα, κρίνεται ως απαραίτητη η περαιτέρω ανάλυση των χωρικών συνιστωσών της παγκοσμιοποίησης. Θα εξετασθούν τα μεγέθη του δείκτη KOF ανά ήπειρο, και ειδικά σε ό,τι αφορά στην Αμερική, ανά νότια και βόρεια περιφέρεια.⁵³ Μια πρώτη γεωγραφική ανάλυση της Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης, θα επιτρέψει έναν γενικό τοπικό καταμερισμό των —εγκαζόμενων— συνεπειών του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”.

Πίνακας 4.5.1

μέσος όρος δεικτών KOF της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, Βόρεια Αμερική*

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
47,64	47,88	48,83	49,53	51,43	52,5	53,11	54,07	55,89	57,43
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
57,11	57,33	58,84	59,2	61,74	63,82	64,69	63,35	62,24	62,8

πηγή: ETH Zürich†

Πίνακας 4.5.2

μέσος όρος δεικτών KOF των πραγματικών ροών, Βόρεια Αμερική‡

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
59,37	58,73	58,58	58,87	60,01	60,14	60,98	62,28	64,47	65,9
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
64,86	64,22	66,39	67,01	68,65	69,65	70,24	68,73	66,49	67,31

πηγή: ETH Zürich‡

52 Ένα ενδεχόμενο συμπέρασμα είναι ότι αυξήθηκε σημαντικά το εμπόριο αγαθών σε μια περιφέρεια εκτός των επιπτώσεων του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”. Το ζήτημα απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση των χωρικών συνιστωσών του μετρούμενου μεγέθους και άλλων συναφών παραγόντων, κάτι που υπερβαίνει τους σκοπούς του παρόντος κεφαλαίου.

53 Το ETH Zürich έχει δημιουργήσει τον Δείκτη Παγκοσμιοποίησης KOF. Ο δείκτης χρησιμοποιείται για τη μέτρηση της οικονομικής, της κοινωνικής και της πολιτικής παγκοσμιοποίησης, και επιπλέον για τη μέτρηση υποσυνόλων ή μεμονωμένων συνιστωσών που συγκροτούν την παγκοσμιοποίηση. Επισημαίνεται ότι στην ιστοσελίδα του ETH Zürich δεν παρέχονται στοιχεία για τον δείκτη KOF σε ό,τι αφορά στα σύνολα της οικονομικής, της κοινωνικής και της πολιτικής παγκοσμιοποίησης.

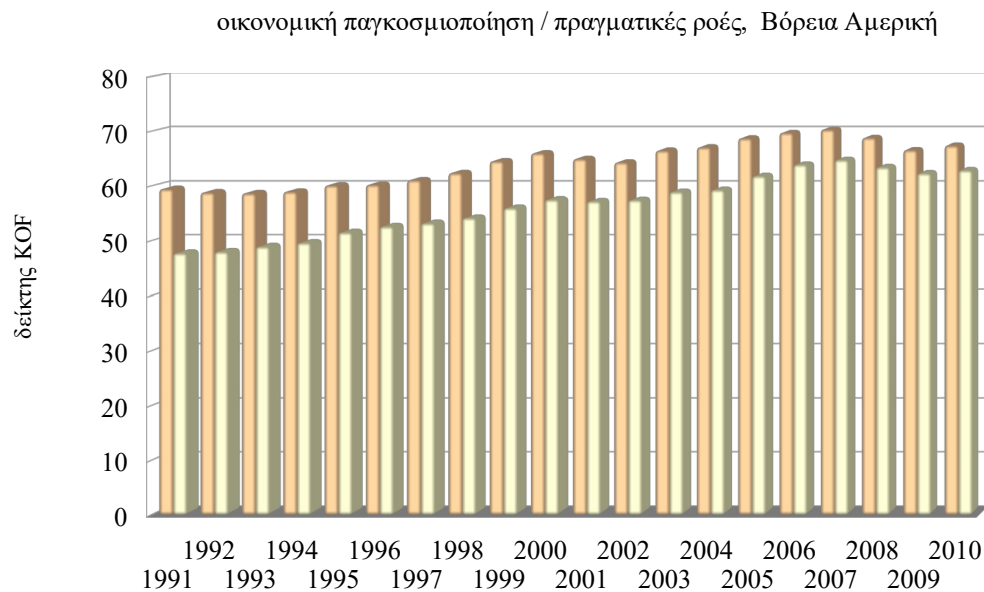
* Η οικονομική παγκοσμιοποίηση της Βόρειας Αμερικής αφορά σε 16 χώρες.

† “KOF Index of Globalization”, *ό.π.*

‡ Οι πραγματικές ροές της Βόρειας Αμερικής αφορούν σε 21 χώρες.

‡ “KOF Index of Globalization”, *ό.π.*

Γράφημα 4.5

πορτοκαλί μπάρα: πραγματικές ροές / κίτρινη μπάρα: οικονομική παγκοσμιοποίηση

Πίνακας 4.5.3

αύξηση δεικτών KOF ανά περιόδους, Βόρεια Αμερική

περίοδος	οικονομική παγκοσμιοποίηση	πραγματικές ροές
1991-2000	9,79	6,53
2001-2010	5,69	2,45
1991-1995	3,79	0,64
1996-2000	4,93	5,76
2001-2005	4,63	3,79

Στην περίπτωση της Βόρειας Αμερικής διακρίνεται μια πρόσκαιρη ελάχιστη κάμψη αμφοτέρων των μεγεθών κατά τα έτη 2001 και 2002, και μια σημαντικότερη κάμψη από το 2008 και έπειτα (πίνακας 4.5.1, πίνακας 4.5.2, γράφημα 4.5).⁵⁴ Στον πίνακα 4.5.3 παρατηρείται σε αμφότερα τα μεγέθη μικρότερος ρυθμός αύξησης κατά τη δεκαετία 2001-2010, εν συγκρίσει με τη δεκαετία 1991-2000. Η πενταετία 2001-2005 έχει επίσης μικρότερο ρυθμό αύξησης σε αμφότερα τα μεγέθη εν συγκρίσει με την πενταετία 1996-2000.

⁵⁴ Επισημαίνεται ότι το 2010 το άθροισμα του ΑΕΠ (τρέχοντα δολάρια ΗΠΑ) των ΗΠΑ, του Καναδά και του Μεξικού, ανερχόταν στο 26,9% του παγκόσμιου ΑΕΠ. Μόνο το ΑΕΠ των ΗΠΑ ανερχόταν στο 22,8% του παγκόσμιου ΑΕΠ. (Τα στοιχεία προέρχονται από την Παγκόσμια Τράπεζα, οι υπολογισμοί πραγματοποιήθηκαν από τον γράφοντα.)

Πίνακας 4.6.1

Μέσος όρος δεικτών KOF της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, Νότια Αμερική*

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
44,77	45,4	46,42	48,12	50,12	51,17	52,31	52,77	53,35	54,1
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
55,51	54,72	56,4	57,53	58	58,03	57,19	55,08	54,26	54,5

πηγή: ETH Zürich[†]

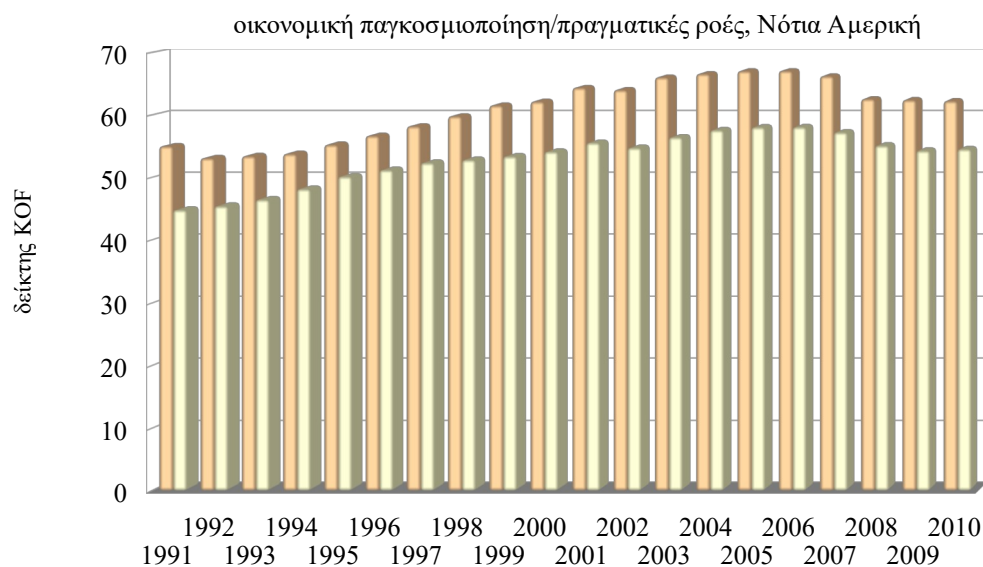
Πίνακας 4.6.2

μέσος όρος δεικτών KOF των πραγματικών ροών, Νότια Αμερική[‡]

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
54,96	53,06	53,36	53,73	55,2	56,62	58,15	59,76	61,49	62,1
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
64,31	63,97	65,99	66,53	66,99	67,02	66,18	62,52	62,36	62,2

πηγή: ETH Zürich[‡]

Γράφημα 4.6

πορτοκαλί μπάρα: πραγματικές ροές / κίτρινη μπάρα: οικονομική παγκοσμιοποίηση

* Η οικονομική παγκοσμιοποίηση της Νότιας Αμερικής αφορά σε 13 χώρες.

[†] “KOF Index of Globalization”, ό.π.

[‡] Οι πραγματικές ροές της Νότιας Αμερικής αφορούν σε 17 χώρες.

[‡] “KOF Index of Globalization”, ό.π.

Πίνακας 4.6.3

αύξηση δεικτών KOF ανά περιόδους, Νότια Αμερική

περίοδος	οικονομική παγκοσμιοποίηση	πραγματικές ροές
1991-2000	9,33	7,14
2001-2010	-1,01	-2,11
1991-1995	5,35	0,24
1996-2000	2,93	5,48
2001-2005	2,49	2,68

Η εικόνα είναι διαφορετική στην περίπτωση της Νότιας Αμερικής. Σε αμφότερα τα μεγέθη το πτωτικό έτος 2002 ακολουθείται αμέσως από ανάκαμψη, ενώ η πτώση έπειτα από το 2007 είναι σημαντικότερη από την αντίστοιχη της Βόρειας Αμερικής. Έως και το 2010 η τάση δεν φαίνεται να ανακτά την ανοδική της δυναμική (πίνακας 4.6.1, πίνακας 4.6.2, γράφημα 4.6). Στον πίνακα 4.6.3 παρουσιάζεται μια σημαντική επιβράδυνση αμφότερων των μεγεθών κατά τη περίοδο 2001-2010 εν συγκρίσει με την περίοδο 1991-2000. Η σύγκριση των περιόδων 2001-2005 και 1996-2000 καταδεικνύει μια έναρξη της επιβράδυνσης έπειτα από το 2001.

Πίνακας 4.7.1

μέσος όρος δεικτών KOF της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, Ευρώπη*

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
58,7	59,36	60,27	61,35	62,76	64,69	67,13	68,51	69,76	71,86
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
71,63	71,45	72,68	75,92	75,75	76,65	78,76	77,42	76,49	77,44

πηγή: ETH Zürich[†]

Πίνακας 4.7.2

Μέσος όρος δεικτών KOF των πραγματικών ροών, Ευρώπη[‡]

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
49,66	50,45	50,98	51,95	53,69	56,21	59,65	61,07	63,08	66,51
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
67,38	67,05	68,22	70,7	72,09	75,27	77,38	76,25	74,21	77,02

πηγή: ETH Zürich[‡]

* Επισημαίνεται ότι το ΑΕΠ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κατά το 2010 συνιστούσε το 25,8% του παγκόσμιου ΑΕΠ. (Στοιχεία Παγκόσμιας Τράπεζας) Επίσης, για τη Σλοβακία και την Τσεχία δεν υπάρχουν στοιχεία για το 1991 και το 1992, ενώ για τη Βοσνία Ερζεγοβίνη δεν υπάρχουν στοιχεία για το 1991. Η οικονομική παγκοσμιοποίηση αφορά σε 39 χώρες.

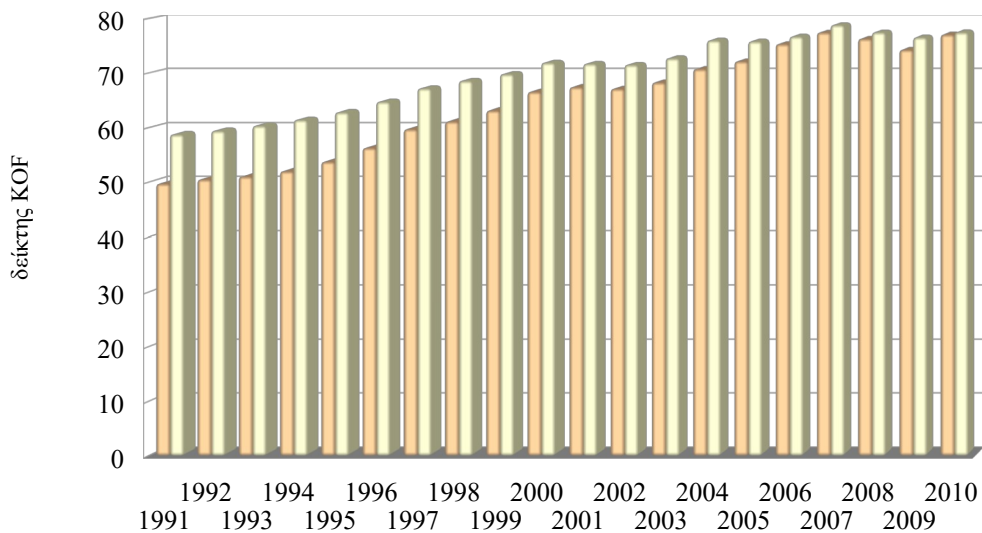
[†] “KOF Index of Globalization”, ό.π.

[‡] Οι πραγματικές ροές αφορούν σε 39 χώρες.

[‡] “KOF Index of Globalization”, ό.π.0

Γράφημα 4.7

οικονομική παγκοσμιοποίηση / πραγματικές ροές, Ευρώπη

πορτοκαλί μπάρα: πραγματικές ροές / κίτρινη μπάρα: οικονομική παγκοσμιοποίηση

Πίνακας 4.7.3

αύξηση δεικτών ΚΟΦ ανά περιόδους, Ευρώπη

περίοδος	οικονομική παγκοσμιοποίηση	πραγματικές ροές
1991-2000	13,16	16,85
2001-2010	5,81	9,64
1991-1995	4,06	4,03
1996-2000	7,17	10,3
2001-2005	4,12	4,71

Η εικόνα είναι κάπως διαφορετική στην Ευρώπη. Η οικονομική παγκοσμιοποίηση ΚΟΦ κάμπτεται προσωρινά το 2001 και το 2002. Ακολουθεί ανάκαμψη, η οποία ανακόπτεται έπειτα από το 2007. Έως και το 2010 ο δείκτης δεν ανέρχεται σε επίπεδα υψηλότερα του 2007 (πίνακας 4.7.1, γράφημα 4.7). Περίπου ανάλογη εικόνα παρουσιάζουν επίσης οι πραγματικές ροές. (πίνακας 4.7.2 γράφημα 4.7).⁵⁵ Στον πίνακα 4.7.3 παρουσιάζεται σημαντική επιβράδυνση αμφοτέρων των μεγεθών κατά τη περίοδο 2001-2010 εν συγκρίσει με την περίοδο 1991-2000. Η σύγκριση των περιόδων 2001-2005 και 1996-2000 καταδεικνύει έναρξη της επιβράδυνσης έπειτα από το 2001.

⁵⁵ Επισημαίνεται ότι εν προκειμένω, έτος πτώσης αποτέλεσε επιπλέον το 2001.

Πίνακας 4.8.1

μέσος όρος δεικτών KOF της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, Ασία *

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
44,74	45,36	45,82	46,76	47,51	48,75	50,44	51,83	52,89	54,82
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
55,19	55,36	55,92	57,32	58,43	59,25	59,73	59,44	59,75	60,76

πηγή: ETH Zürich[†]

Πίνακας 4.8.2

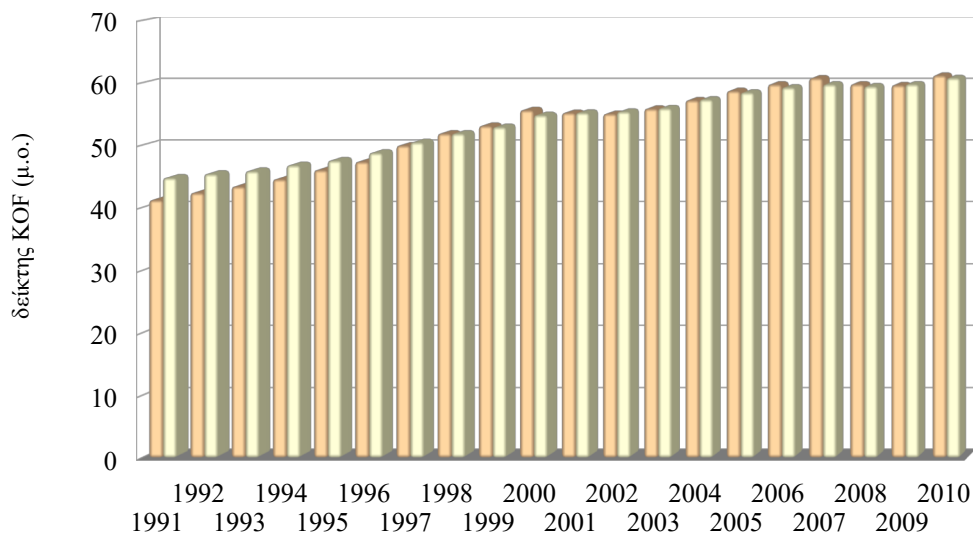
μέσος όρος δεικτών KOF των πραγματικών ροών, Ασία[‡]

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
41,18	42,34	43,35	44,52	45,98	47,31	49,9	51,83	53,07	55,6
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
55,16	55	55,83	57,18	58,68	59,74	60,73	59,76	59,61	61,15

πηγή: ETH Zürich[‡]

Γράφημα 4.8

οικονομική παγκοσμιοποίηση / πραγματικές ροές, Ασία

πορτοκαλί μπάρα: πραγματικές ροές / κίτρινη μπάρα: οικονομική παγκοσμιοποίηση

* Η οικονομική παγκοσμιοποίηση αφορά σε 37 χώρες.

[†] “KOF Index of Globalization”, ό.π.

[‡] Οι πραγματικές ροές αφορούν σε 43 χώρες.

[‡] “KOF Index of Globalization”, ό.π.

Πίνακας 4.8.3

αύξηση δεικτών KOF ανά περιόδους, Ασία

περίοδος	οικονομική παγκοσμιοποίηση	πραγματικές ροές
1991-2000	10,08	14,42
2001-2010	5,57	5,99
1991-1995	2,77	4,8
1996-2000	6,07	8,29
2001-2005	3,24	3,52

Η εικόνα της Ασίας φαίνεται πιο σύνθετη.⁵⁶ Η οικονομική παγκοσμιοποίηση KOF αυξάνεται κάθε έτος έως και το 2007, το οποίο ακολουθείται από το μοναδικό έτος πτώσης 2008, για να ανέλθει σε νέα υψηλά κατά τα επόμενα δύο έτη (πίνακας 4.8.1, γράφημα 4.8). Οι πραγματικές ροές κάμπτονται ελάχιστα κατά τα έτη 2001 και 2002, αυξάνονται έως και το 2007, κάμπτονται εκ νέου κατά τα έτη 2008 και 2009, καταλήγοντας σε νέα υψηλά το 2010 (πίνακας 4.8.2, γράφημα 4.8). Στον πίνακα 4.8.3, οι αυξήσεις αμφοτέρων των μεγεθών της δεκαετίας 2001-2010 εν συγκρίσει με τις αντίστοιχες αυξήσεις κατά τη δεκαετία 1991-2000, καταδεικνύουν επιβράδυνση των μεγεθών. Η σύγκριση των αυξήσεων αμφοτέρων των μεγεθών στις περιόδους 2001-2005 και 1996-2000 καταδεικνύει έναρξη της επιβράδυνσης έπειτα από το 2001.

Πίνακας 4.9.1

Μέσος όρος δεικτών KOF της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, Αφρική*

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
36,33	37,09	37,12	39,1	39,39	39,71	39,69	40,53	40,97	42,82
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
43,07	44,93	45	46,42	46,32	47,47	49,02	48,23	48,85	50,01

πηγή: ETH Zürich†

⁵⁶ Επισημαίνεται ότι το άθροισμα των ΑΕΠ της Κίνας, της Ινδίας και της Ιαπωνίας αποτελεί το 20,2% του παγκόσμιου ΑΕΠ. Το ΑΕΠ της Κίνας αποτελεί το 9,2% του παγκόσμιου ΑΕΠ.

* Η οικονομική παγκοσμιοποίηση αφορά σε 46 χώρες.

† “KOF Index of Globalization”, ό.π.

Πίνακας 4.9.2

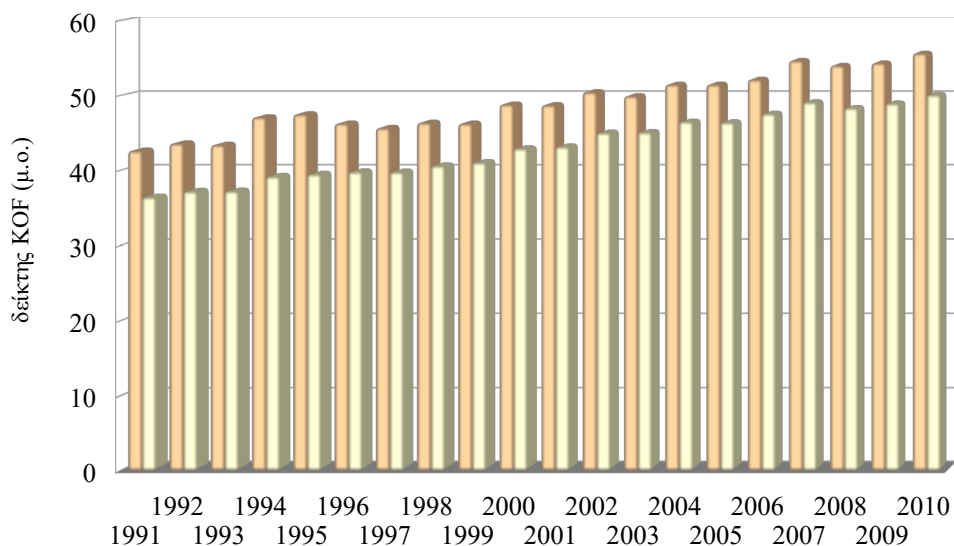
Μέσος όρος δεικτών KOF των πραγματικών ροών, Αφρική*

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
42,52	43,49	43,3	47	47,4	46,17	45,56	46,28	46,16	48,72
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
48,64	50,38	49,83	51,38	51,39	52,05	54,58	53,92	54,24	55,55

πηγή: ETH Zürich†

Γράφημα 4.9

οικονομική παγκοσμιοποίηση / πραγματικές ροές, Αφρική

πορτοκαλί μπάρα: πραγματικές ροές / κίτρινη μπάρα: οικονομική παγκοσμιοποίηση

Πίνακας 4.9.3

αύξηση δεικτών KOF ανά περιόδους, Αφρική

περίοδος	οικονομική παγκοσμιοποίηση	πραγματικές ροές
1991-2000	6,49	6,2
2001-2010	6,94	6,91
1991-1995	3,06	4,88
1996-2000	3,11	2,55
2001-2005	3,25	2,75

* Οι πραγματικές ροές αφορούν σε 49 χώρες.

† “KOF Index of Globalization”, ό.π.

Η εικόνα είναι εντελώς διαφορετική στην Αφρική. Αμφότερα τα μεγέθη αυξάνονται σταθερά έως και το 2010. Οι ενδιάμεσες κάμψεις κρίνονται ως ασήμαντες (πίνακας 4.9.1, πίνακας 4.9.2, γράφημα 4.9). Στον πίνακα 4.9.3 μια ανάλογη με τις προηγηθείσες σύγκριση περιόδων, καταδεικνύει σταθερή αυξητική τάση έπειτα από το 2001 σε αμφότερα τα μεγέθη.

Πίνακας 4.10.1

Μέσος όρος δεικτών KOF της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, Ωκεανία*

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
53,23	52,79	53,19	54,27	55,07	55,78	55,97	59,04	58,73	59,36
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
59,83	60,27	61,09	63,2	64,62	65,64	66,96	65,38	65,85	65,97

πηγή: ETH Zürich[†]

Πίνακας 4.10.2

Μέσος όρος δεικτών KOF των πραγματικών ροών, Ωκεανία[‡]

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
56,52	55,44	55,36	56,56	57,72	57,71	58,19	62,49	61,47	61,78
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
62,02	62,61	62,7	65,93	66,15	68,87	69,51	68,78	69,47	69,97

πηγή: ETH Zürich[‡]

* Η οικονομική παγκοσμιοποίηση αφορά σε 15 χώρες.

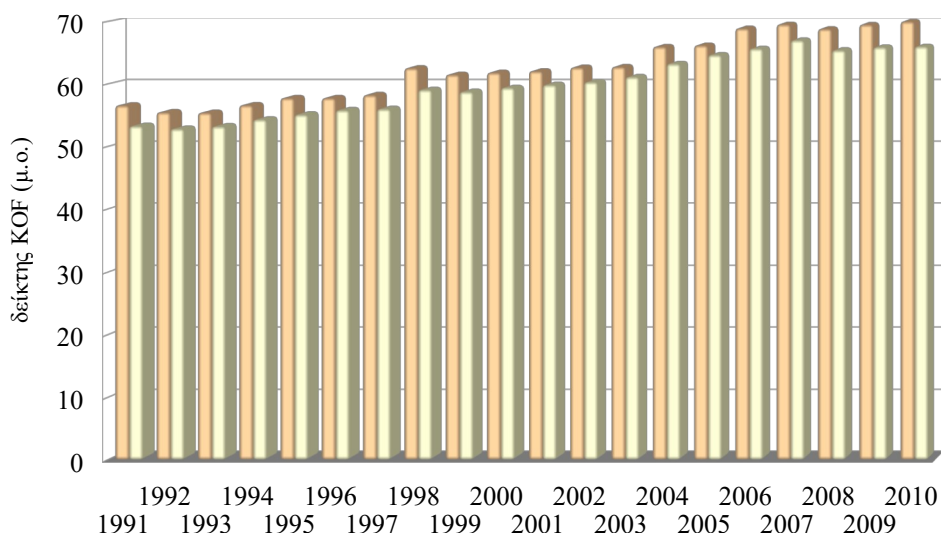
[†] “KOF Index of Globalization”, ό.π.

[‡] Οι πραγματικές ροές αφορούν σε 9 χώρες.

[‡] “KOF Index of Globalization”, ό.π.

Γράφημα 4.10

οικονομική παγκοσμιοποίηση / πραγματικές ροές, Ωκεανία

πορτοκαλί μπάρα: πραγματικές ροές / κίτρινη μπάρα: οικονομική παγκοσμιοποίηση

Πίνακας 4.10.3

αύξηση δεικτών ανά περιόδους, Ωκεανία

περίοδος	οικονομική παγκοσμιοποίηση	πραγματικές ροές
1991-2000	6,13	5,26
2001-2010	6,14	7,95
1991-1995	1,84	1,2
1996-2000	3,58	4,07
2001-2005	4,79	4,13

Στην περίπτωση της Ωκεανίας, σε αμφότερα τα μεγέθη διατηρείται μια σταθερή ανοδική πορεία έως και το 2007, δίχως να παρατηρείται η παραμικρή κάμψη έπειτα από το 2001. Την πτώση που ακολουθεί το 2007, υπερβαίνουν πλήρως έως το 2010 οι πραγματικές ροές, ενώ η οικονομική παγκοσμιοποίηση KOF κλείνει το 2010 σε ελάχιστα χαμηλότερα επίπεδα από ότι βρισκόταν το 2007 (πίνακας 4.10.1, πίνακας 4.10.2, γράφημα 4.10). Οποιαδήποτε σύγκριση του ρυθμού αύξησης αμφότερων των μεγεθών μιας περιόδου με προηγούμενές της στον πίνακα 4.10.3, καταδεικνύει επιτάχυνση των ροών, κάτι που δεν συνέβη σε καμία από τις προηγούμενες εξετασθείσες περιπτώσεις.

Όπως προκύπτει από τα ανωτέρω στοιχεία, η Οικονομική Παγκοσμιοποίηση —ως

οικονομική παγκοσμιοποίηση ΚΟΦ και ως πραγματικές ροές— επιβραδύνθηκε σημαντικά σε παγκόσμιο επίπεδο και σε όλες τις υπό εξέτασιν περιφέρειες πλην Αφρικής και Ωκεανίας έπειτα από το 2001.⁵⁷ Η επιβράδυνση, ενώ ενδεχομένως παγιώνεται έπειτα από την οικονομική κρίση του 2007-2008, δεν οφείλεται σε αυτήν. Η οικονομική παγκοσμιοποίηση ΚΟΦ επιβραδύνθηκε περισσότερο σε Ευρώπη και Ασία. Οι πραγματικές ροές επιβραδύνθηκαν περισσότερο σε Νότια Αμερική, Ευρώπη και Ασία. Ο προκύψας συσχετισμός των συνεπειά του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” πολιτικών, με την έπειτα από το 2001 πρόσκαιρη κάμψη της παγκοσμιοποίησης και την επιβράδυνσή της έως το 2010, αφήνει καταρχάς ανοικτό το ενδεχόμενο αιτιώδους σχέσης μεταξύ των εν λόγω στοιχείων.

4.3 Η Οικονομική Παγκοσμιοποίηση στις ΗΠΑ

Όπως αναφέρθηκε στο Κεφάλαιο 1, οι ΗΠΑ κατέχουν μοναδικής σημασίας θέση στο παγκόσμιο γίγνεσθαι. Η απaráμιλλη υπεροχή τους σε στρατιωτικό, πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο καθιστούν αυτές κύριο δρώντα του πλανήτη, και κατ’ επέκταση κύριο —άμεσο ή έμμεσο— διαμορφωτή των διαδικασιών παγκοσμιοποίησης. Ενδεχόμενες αρνητικές επιπτώσεις του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” επί συγκεκριμένων ροών, όπως για παράδειγμα επί των ροών εντός της NAFTA, έχουν καθοριστική σημασία ως προς τον φιλελεύθερο χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης. Εξετάζοντας την περίπτωση των ΗΠΑ πρέπει να διαχωρισθούν καταρχάς —κατά το δυνατόν— οι άμεσες από τις έμμεσες συνέπειες των επιθέσεων. Ιδανικά, θα όφειλαν να διακριθούν σαφώς οι συνέπειες του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”. Στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου έγινε αναφορά στις άμεσες συνέπειες των επιθέσεων σε παγκόσμιο επίπεδο. Ειδικά ως προς την οικονομία των ΗΠΑ, οι άμεσες επιδράσεις των επιθέσεων υπήρξαν σύμφωνα με μελετητές βραχυπρόθεσμες,⁵⁸ περιορισμένες,⁵⁹ και δίχως καταλυτικό χαρακτήρα.⁶⁰ Το

57 Η συνεισφορά Αφρικής και Ωκεανίας στο παγκόσμιο ΑΕΠ είναι σχετικά μικρή. Το γεγονός ωστόσο, ότι στις εν λόγω ηπείρους παρουσιάζεται ένταση της παγκοσμιοποίησης έπειτα από το 2001, χρήζει περαιτέρω μελέτη. Ειδικότερα, τίθεται ένα θέμα του κατά πόσον δεδομένες ροές από τον υπόλοιπο κόσμο εκτράπηκαν προς την Ωκεανία και την Αφρική εξαιτίας του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”. Η διερεύνηση του εν λόγω ζητήματος υπερβαίνει τους σκοπούς του παρόντος κεφαλαίου.

58 B.W. Roberts, *The Macroeconomic Impacts of the 9/11 Attack: Evidence from Real-Time Forecasting, Working Paper*, Office of Immigration Statistics, Department of Homeland Security, August 2009, σ. 14, T. Brücka και B.-A. Wickström, “The economic consequences of terror: guest editors’ introduction”, *European Journal of Political Economy*, τόμ. 20, τχ. 2, Ιούνιος 2004, σ. 295.

59 G. Makinen, *The Economic Effects of 9/11: A Retrospective Assessment, Report for Congress*, Congressional Research Service, The Library of Congress, 27/9/2002, σ. CRS-53.

60 O.A. Jackson, “The Impact of the 9/11 Terrorist Attacks on the US Economy”, *Journal of 9/11 Studies*, 3/3/2008, σ. 20, <http://www.journalof911studies.com/volume/2008/OliviaJackson911andUS-Economy.pdf>, (ανάκτηση 1/2/2017).

χρηματιστήριο NYSE της Wall Street παρέμεινε κλειστό για τέσσερις ημέρες,⁶¹ το μεγαλύτερο διάστημα διακοπής εργασιών έπειτα από τις πέντε ημέρες της τραπεζικής αργίας του 1933.⁶² Την ημέρα επαναλειτουργίας του χρηματιστηρίου, ο δείκτης Dow Jones σημείωσε πτώση 684 μονάδων, τη μεγαλύτερη ημερήσια πτώση στην ιστορία του.⁶³ Στις 9/11 ωστόσο, ο δείκτης ανέκτησε όλες τις απώλειες που είχε σημειώσει έπειτα από τις επιθέσεις.⁶⁴ Οι αεροπορικές μεταφορές των ΗΠΑ παρουσίασαν κάμψη έπειτα από τις επιθέσεις. Όπως αναφέρεται σε σχετική έκθεση της IATA,⁶⁵ ο αριθμός των επιβατών επί τη διανυόμενη απόσταση μειώθηκε από το 2000 έως το 2001 κατά 5,9%, ανέκτησε τις απώλειες το 2004 και ακολούθησε αυξητική πορεία έως το 2008.⁶⁶ Τα έσοδα από τις εγχώριες πτήσεις μειώθηκαν κατά 142 δις δολάρια από το 2001 έως το 2010. Οι γενικότερες απώλειες των αεροπορικών εταιρειών από το 2001 έως το 2005 έφθασαν τα 57,7 δις δολάρια. Ακολούθησαν δύο κερδοφόρα έτη, και εν συνεχεία εκ νέου πτώση.⁶⁷ Σύμφωνα με τους Rose και Blomberg οι τρομοκρατικές επιθέσεις της 11/9 καθεαυτές δεν κατάφεραν να “καταστρέφουν την οικονομία των ΗΠΑ”. Καθοριστικός παράγοντας των συνεπειών μιας τρομοκρατικής επίθεσης κατά τους ίδιους, δεν είναι οι δράστες αλλά οι Αμερικανοί. Οι αντιτρομοκρατικές πρωτοβουλίες κόστισαν περισσότερο από την άμεση βλάβη που επέφερε η επίθεση.⁶⁸

61 A. Beattie, “Closing Down The NYSE: What Does It Take?”, *Investopedia* [ιστότοπος], 2010, <http://www.investopedia.com/financial-edge/1010/closing-down-the-nyse-what-does-it-take.aspx#ixzz4OFHw59DM>, (ανάκτηση 27/10/2016).

62 Η τραπεζική αργία του 1933 αποτέλεσε έκτακτο μέτρο του προέδρου Roosevelt για την αντιμετώπιση της τραπεζικής κρίσης. Βλ. R. Jabaily, “Bank Holiday of 1933”, *Federal Reserve History*, [ιστότοπος], 2013, www.federalreservehistory.org/Events/DetailView/22, (ανάκτηση 27/10/2016).

63 M. Davis, “How September 11 Affected The U.S. Stock Market”, *Investopedia*, [ιστότοπος], 2011, <http://www.investopedia.com/financial-edge/0911/how-september-11-affected-the-u.s.-stock-market.aspx>, (ανάκτηση 27/10/2016).

64 J. Ulick, “Dow rises to milestone, Blue chip index returns to pre-Sept. 11 level, joining the Nasdaq”, *CNN Money*, 9/11/2001, http://money.cnn.com/2001/11/09/markets/markets_newyork/, (ανάκτηση 27/10/2016). Επισημαίνεται ότι κατά την οικονομική κρίση το 2007-2008 ο δείκτης έπεσε σε χαμηλότερα επίπεδα από εκείνα που ακολούθησαν τις επιθέσεις. Βλ., D. Maxey, “Should History Be My Guide? Many investors struggle to understand the whimsy of the current stock market by examining its history. But does the past offer any clues?”, *The Wall Street Journal*, Updated 28/3/2002, <http://www.wsj.com/articles/SB1016826127323175600>, (ανάκτηση 27/10/2016) και B. Rooney, “Dow sinks 661 points in 3 days. The blue-chip index sheds 411 points Wednesday as recession fears take center stage. Paulson gives update on revamped \$700B bailout”, *CNN Money*, Last Updated: 12/11/ 2008, http://money.cnn.com/2008/11/12/markets/markets_newyork/index.htm?postversion=2008111218, (ανάκτηση 27/10/2016).

65 International Air Transport Association (Διεθνής Ένωση Αερομεταφορών).

66 Η έκθεση αναφέρει επίσης πως επιβάτες βρήκαν εναλλακτικούς τρόπους μετακίνησης για μικρές διαδρομές, προκείμενου να αποφύγουν την ταλαιπωρία των μέτρων ασφαλείας των αεροδρομίων. Αυτό καταδεικνύει αφενός τη βαρύνουσα σημασία των μέτρων ασφαλείας —και κατ’ επέκταση του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”— ως προς τη δυσχέραση των ροών, ενώ αφετέρου το δυσδιάκριτο διαφορετικών συντελεστών της εν λόγω δυσχέρασης, όπως οι ίδιες οι επιθέσεις, τα μέτρα ασφαλείας και η οικονομική κρίση του 2007-2008.

67 “The Impact of September 11 2001 on Aviation”, *ό.π.*, (3η σελίδα).

68 Rose και Blomberg, *ό.π.*, σ. 1.

Οι έμμεσες επιπτώσεις των επιθέσεων επί των ροών στις ΗΠΑ αποτελούν το αντικείμενο έρευνας του παρόντος υποκεφαλαίου. Από το σύνολο των ροών που ενδέχεται να μεταβλήθηκαν στις ΗΠΑ εξαιτίας του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”, επιλέγονται καταρχάς δεδομένα υποσύνολα ροών, μετρούμενα μέσω των δεικτών KOF και EFW.

Πίνακας 4.11.1

δείκτης KOF της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, ΗΠΑ *

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
57,52	56,59	57,11	57,91	59,5	60,54	62,04	63,14	64,19	64,59
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
62,54	59,48	60,63	62,45	62,16	63,97	65,37	62,52	59,21	59,32

πηγή: ETH Zürich[†]

Πίνακας 4.11.2

δείκτης KOF των πραγματικών ροών, ΗΠΑ[‡]

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
28,5	26,63	27,45	28,77	31,72	33,24	35,11	36,2	37,52	38,02
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
34,86	32,75	34,35	36,66	39,32	43,02	45,36	41,53	39,27	40,01

πηγή: ETH Zürich[‡]

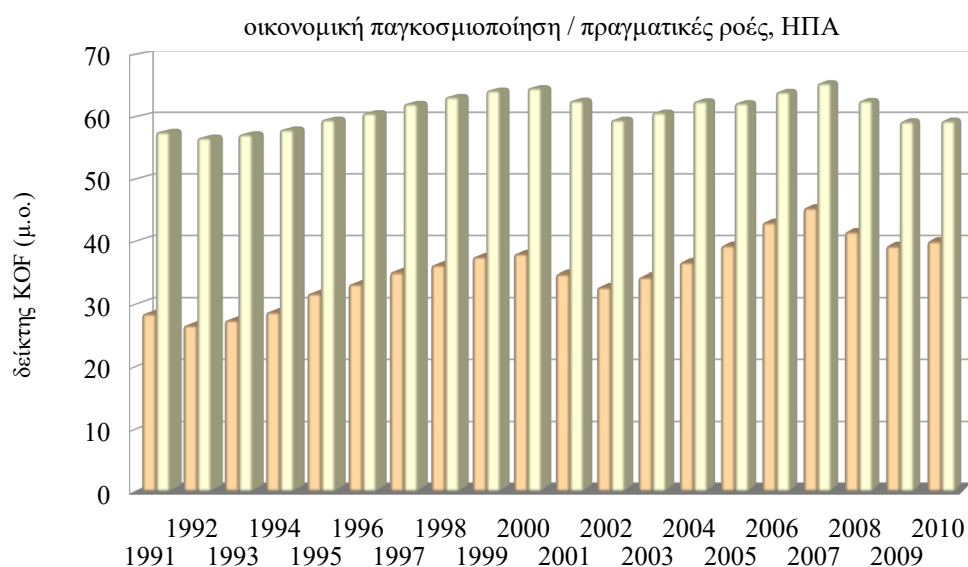
* Η οικονομική παγκοσμιοποίηση αφορά σε 15 χώρες.

[†] “KOF Index of Globalization”, ό.π.

[‡] Οι πραγματικές ροές αφορούν σε 9 χώρες.

[‡] “KOF Index of Globalization”, ό.π.

Γράφημα 4.11

πορτοκαλί μπάρα: πραγματικές ροές / κίτρινη μπάρα: οικονομική παγκοσμιοποίηση

Πίνακας 4.11.3

αύξηση δεικτών ανά περιόδους, ΗΠΑ

περίοδος	οικονομική παγκοσμιοποίηση	πραγματικές ροές
1991-2000	7,07	9,52
2001-2010	-3,22	5,15
1991-1995	1,98	3,22
1996-2000	4,05	4,78
2001-2005	-0,38	4,46

Η Οικονομική Παγκοσμιοποίηση στις ΗΠΑ έπειτα από το 2000 παρουσιάζει σημαντική κάμψη έως και το 2003. Έπονται ανάκαμψη με κατάκτηση νέων υψηλών επιπέδων το 2007, δύο πτωτικά έτη, και ελάχιστη άνοδος το 2010 (πίνακας 4.11.1, γράφημα 4.11). Οι πραγματικές ροές επίσης παρουσιάζουν σημαντική κάμψη κατά τα έτη 2001 και 2002. Ακολουθεί άνοδος και κατάκτηση νέων υψηλών το 2007, πτώση το 2008 και το 2009, και ελάχιστη άνοδος το 2010 (πίνακας 4.11.2 γράφημα 4.11). Όπως φαίνεται στον πίνακα 4.11.3, ο δείκτης της οικονομικής παγκοσμιοποίησης KOF, ενώ κατά την δεκαετία 1991-2000 αυξήθηκε κατά 7,07 μονάδες, κατά τη δεκαετία 2001-2010 σημείωσε εντυπωσιακή μείωση 3,22 μονάδων. Κατά την πενταετία 2001-2005 ο δείκτης σημείωσε μείωση 0,38 μονάδων, τιμή πολύ κατώτερη της αύξησης 4,05 μονάδων της περιόδου 1996-2000,

και σημαντικά κατώτερη της αύξησης 1,98 μονάδων της περιόδου 1991-1995. Οι πραγματικές ροές παρουσιάζουν ηπιότερη πτώση στη σύγκριση χρονικών περιόδων. Κατά την περίοδο 2001-2010 η αύξηση του δείκτη έπεσε σχεδόν στο ήμισυ της αύξησης της περιόδου 1991-2000. Κατά την πενταετία 2001-2005 ο δείκτης παρουσίασε χαμηλότερη αύξηση από την πενταετία 1996-2000. Η πτώση του βαθμού οικονομικής παγκοσμιοποίησης KOF και των πραγματικών ροών από το 2001 και έπειτα στις ΗΠΑ, αντιδιαστέλλεται στη διαρκή άνοδο του παγκόσμιου μέσου όρου των δεικτών της οικονομικής παγκοσμιοποίησης KOF (πινάκας 4.1.1 γράφημα 4.1) και του παγκόσμιου μέσου όρου των δεικτών των πραγματικών ροών (πινάκας 4.1.2 γράφημα 4.1).⁶⁹

Οι J. Gwartney, R. Lawson και J. Hall υποστηρίζουν πως στις ΗΠΑ, τη χώρα πρότυπο της οικονομικής ελευθερίας ανάμεσα στις μεγάλες βιομηχανικές χώρες, η οικονομική ελευθερία έχει υποχωρήσει σημαντικά κατά την τελευταία δεκαετία. Από το 1980 έως το 2000 καταλάμβαναν την τρίτη θέση παγκοσμίως. Από τη δεύτερη θέση που καταλάμβαναν το 2000, έπεσαν στην όγδοη το 2005 και στη 19η το 2010. Όπως υποθέτουν, μία από τις αιτίες της μείωσης της οικονομικής ελευθερίας στις ΗΠΑ είναι ο “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας και των ναρκωτικών”. Επισημαίνουν δε, πως ο χρόνος διέλευσης των τελωνίων αυξήθηκε έπειτα από το 2000.⁷⁰ Επιλεγμένοι δείκτες EFW φαίνεται να επιβεβαιώνουν την επιβράδυνση των ροών έπειτα από το 2001.

Πίνακας 4.12.1

γενικός βαθμός αξιολόγησης EFW της οικονομικής ελευθερίας, ΗΠΑ*

1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
8,35	8,5	8,65	8,44	8,4	8,36	8,37	8,21	8,13	8,21	7,99	7,72	7,76

πηγή: EFW[†]

Πίνακας 4.12.2

βαθμός αξιολόγησης EFW της ελευθερίας διεξαγωγής εμπορίου, ΗΠΑ[‡]

1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
8,77	8,83	8,78	8,7	8,46	8,42	8,48	8,28	8,3	8,33	8,22	7,93	7,93

πηγή: EFW[‡]

⁶⁹ Το συνεπαγόμενο ενδεχόμενο εκτροπής ροών από τις ΗΠΑ προς τον υπόλοιπο κόσμο απαιτεί περαιτέρω έρευνα.

⁷⁰ Επισημαίνεται ότι η έκθεση εκδόθηκε το 2012. Βλ. Gwartney και Lawson, *ό.π.*, σ. 17.

* Οι συγγραφείς έχουν πραγματοποιήσει αλυσωτή σύνδεση (chain linking) δεδομένων του 2012. Για τα έτη 1991, 1992, 1993, 1994, 1996, 1997, 1998 και 1999 δεν παρέχονται στοιχεία.

[†] J. Gwartney, R. Lawson, και J. Hall, “2012 Economic Freedom Dataset”, *Fraser Institute*, [ιστότοπος] http://www.freetheworld.com/datasets_efw.html, (ανάκτηση 15/11/2016). (Πρόκειται για συνοδευτικό αρχείο του *Economic Freedom of the World: 2012 Annual Report* με αναλυτικά στοιχεία.)

[‡] Έχει πραγματοποιηθεί αλυσωτή σύνδεση (chain linking) δεδομένων του 2012. Βλ. *στο ίδιο*.

[⊕] *Στο ίδιο*.

Πίνακας 4.12.3

βαθμός αξιολόγησης EFW των μη δασμολογικών φραγμών, ΗΠΑ*

1995	2000	2005	2009	2010
7,82	8,12	6,72	6,03	5,97

πηγή: EFW[†]

Στους πίνακες 4.12.1 και 4.12.2 παρατηρείται πτωτική τάση της οικονομικής ελευθερίας και της ελευθερίας διεξαγωγής εμπορίου στις ΗΠΑ έπειτα από το 2000 και σταθεροποίηση σε χαμηλότερα επίπεδα. Οι μη δασμολογικοί φραγμοί φαίνεται να αυξάνονται σημαντικά έπειτα από το 2000 (πίνακας 4.12.3).

Στη συνέχεια παρατίθενται συγκεκριμένα μεγέθη ροών που ενισχύουν την ήδη διαμορφωθείσα εικόνα. Στην αρχή του κεφαλαίου αναφέρθηκαν μεταξύ των γενικών συνεπειών των τρομοκρατικών επιθέσεων, η εκτροπή ξένων πόρων από τις πληγείσες χώρες σε άλλους προορισμούς, και συγκεκριμένα η εκτροπή πόρων των τομέων του τουρισμού και των άμεσων ξένων επενδύσεων. Ο B.W. Roberts υποστηρίζει πως η βιομηχανία τουρισμού στις ΗΠΑ επηρεάστηκε δυσανάλογα αρνητικά από τις επιθέσεις.⁷¹ Τα ακόλουθα στατιστικά στοιχεία φαίνεται να ενισχύουν τον εν λόγω ισχυρισμό.

Πίνακας 4.13.1

αριθμός αφίξεων τουριστών στις ΗΠΑ (χιλιάδες)[‡]

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
—	—	—	—	43.318	46.489	47.767	46.377	48.509	51.238
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
46.927	43.581	41.218	46.086	49.206	50.977	56.135	58.007	55.103	60.010

πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα[‡]

* Ως μη δασμολογικοί φραγμοί ορίζονται “μέτρα πολιτικής πέραν των συνήθων τελωνειακών δασμών, τα οποία ενδέχεται να επιφέρουν οικονομική επίπτωση στο διεθνές εμπόριο αγαθών μέσω της μεταβολής των εμπορεύσιμων ποσοτήτων, των τιμών, ή αμφοτέρων”. Βλ. *Non-Tariff Measures to Trade: Economic and Policy Issues for Developing Countries*, New York and Geneva, United Nations, 2013, σ. 2.

† Gwartney, Lawson και Hall, *Economic Freedom of...ό.π.*, σ.166

71 Roberts, *ό.π.*, σ. 14.

‡ Δεν παρέχονται στοιχεία για τα έτη 1991, 1992, 1993 και 1994.

⊕ “World DataBank, WDI Database Archives (beta)”, *ό.π.*

Πίνακας 4.13.2

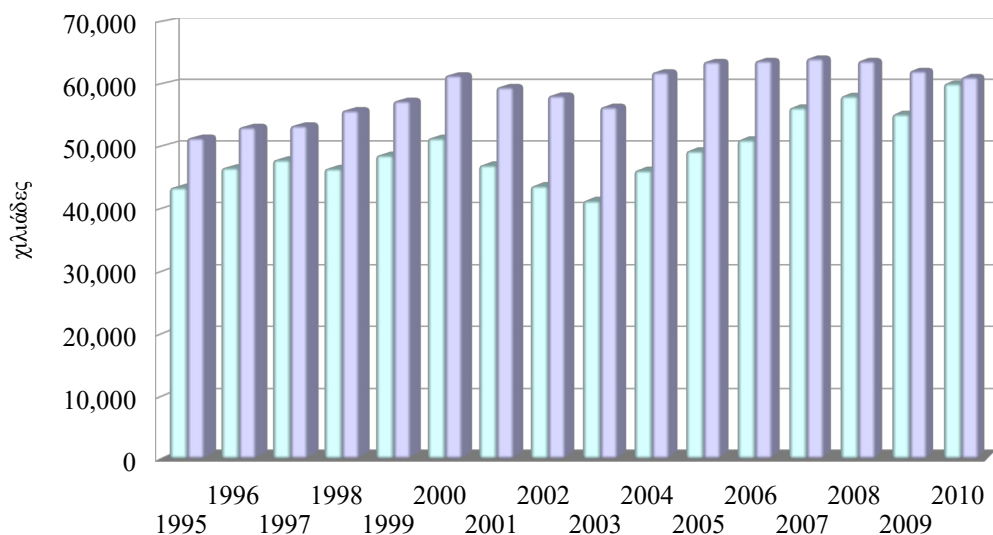
αριθμός αναχωρήσεων τουριστών από τις ΗΠΑ (χιλιάδες)*

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
—	—	—	—	51.285	52.999	53.229	55.696	57.222	61.327
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
59.442	58.066	56.250	61.809	63.503	63.663	64.049	63.653	62.051	61.061

πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα†

Γράφημα 4.13

αριθμός αφίξεων/αναχωρήσεων τουριστών, ΗΠΑ

γαλάζια μπάρα: αφίξεις / μοβ μπάρα: αναχωρήσεις

Πίνακας 4.13.3

αύξηση αφίξεων / αναχωρήσεων ανά περιόδους, ΗΠΑ

περίοδος	αφίξεις στις ΗΠΑ	αναχωρήσεις από ΗΠΑ
1996-2000	4749	8328
2001-2005	2279	4061

Οι αφίξεις στις ΗΠΑ σημειώνουν σταθερή άνοδο από το 1995 έως και το 2000, με εξαίρεση το πτωτικό έτος 1998. Το 2001 σημειώνεται σημαντική κάμψη, ακολουθούμενη από δύο πτωτικά έτη. Έπεται σημαντική άνοδος έως και το 2010, με εξαίρεση το πτωτικό έτος 2009. Το 2010 οι αφίξεις

* Δεν παρέχονται στοιχεία για τα έτη 1991, 1992, 1993 και 1994.

† “World DataBank, WDI Database Archives (beta)”, ό.π.

στις ΗΠΑ βρίσκονται σε υψηλά δεκαπενταετίας (πίνακας 4.13.1, γράφημα 4.13). Η αύξηση των αφίξεων κατά την πενταετία 2001-2005 έπεσε κάτω από το ήμισυ της αύξησης των αφίξεων της πενταετίας 1996-2000 (πίνακας 4.13.3), γεγονός όπως ωστόσο διαπιστώνεται παροδικό (πίνακας 4.13.1, γράφημα 4.13). Οι αναχωρήσεις παρουσιάζουν διαφορετική εικόνα. Από το 1995 έως και το 2000 σημειώνεται σημαντική άνοδος. Ακολουθούν τα πτωτικά έτη 2001, 2002 και 2003, και άνοδος έως και το 2007. Κατά τα έτη 2008, 2009 κι 2010 σημειώνεται εκ νέου πτώση (πίνακας 4.13.2, γράφημα 4.13). Η αύξηση των αναχωρήσεων της περιόδου 2001-2005 έπεσε κάτω από το ήμισυ της αύξησης των αναχωρήσεων της πενταετίας 1996-2000 (πίνακας 4.13.3).

Οι S. Bandyopadhyay, T. Sandler, και J. Younasz υποστηρίζουν ότι οι εγχώριες και διεθνικές τρομοκρατικές επιθέσεις μειώνουν τις άμεσες ξένες επενδύσεις της πληγείσας χώρας μέσω διατάξεων, ζημιών και ενισχυμένης ασφάλειας.⁷² Στις ΗΠΑ, δημοσκοπήση φέρει ως επικρατούσα την άποψη πως ο “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας” βλάπτει τις άμεσες ξένες επενδύσεις.⁷³ Οι W. Enders, A. Sachsida και T. Sandler δεν εντοπίζουν ωστόσο σημαντική μακροπρόθεσμη επίδραση των επιθέσεων της 11/9 επί των άμεσων ξένων επενδύσεων των ΗΠΑ στο εξωτερικό.⁷⁴

Πίνακας 4.14.1

ξένες άμεσες επενδύσεις ΗΠΑ ως ποσοστό % ΑΕΠ, εκροές*

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
0,64	0,77	1,28	1,15	1,35	1,19	1,27	1,63	2,42	1,61
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1,39	1,46	1,35	2,68	0,29	1,84	2,97	2,31	2,18	2,44

πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα†

72 S. Bandyopadhyay, T. Sandler, και J. Younasz, “Foreign direct investment, aid, and terrorism”, *Oxford Economic Papers*, 2014, σ. 31.

73 C. Lee, “Terrorism, Counterterrorism Aid, and Foreign Direct Investment”, *Foreign Policy Analysis*, 2014, σ. 3.

74 Οι εν λόγω μελετητές εξετάζουν γενικά τις συνέπειες των επιθέσεων επί των ξένων άμεσων επενδύσεων, περιλαμβάνοντας σε αυτές τις έμμεσες συνέπειες. Βλ. W. Enders, A. Sachsida και T. Sandler, “The Impact of Transnational Terrorism on U.S. Foreign Direct Investment”, *Political Research Quarterly*, τόμ. 59, τχ. 4, Δεκέμβριος 2006, σ. 517.

* Στοιχεία Δεκεμβρίου 2012.

† “World DataBank, WDI Database Archives (beta)”, ό.π.

Πίνακας 4.14.2

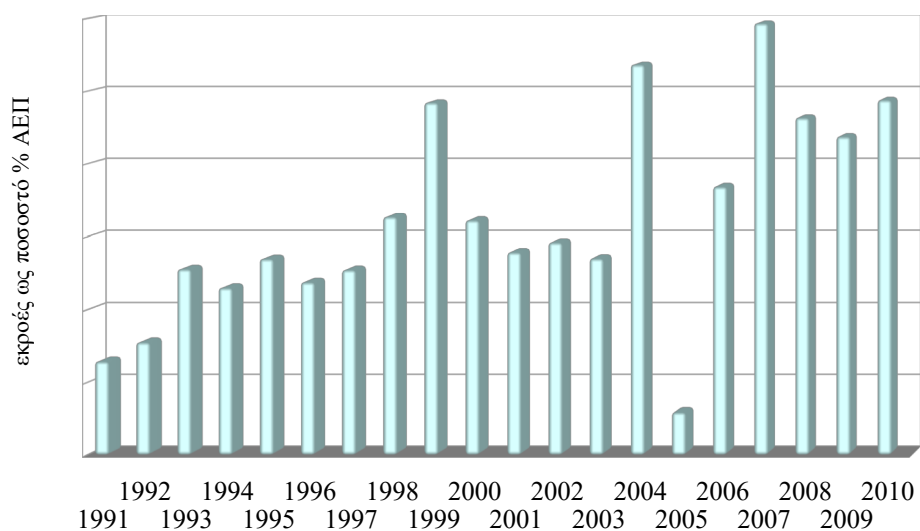
ξένες άμεσες επενδύσεις ΗΠΑ ως ποσοστό % ΑΕΠ, εισροές*

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
0,39	0,32	0,78	0,66	0,79	1,12	1,28	2,05	3,11	3,25
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1,63	0,8	0,57	1,24	1,1	2,21	2,44	2,34	1	1,88

πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα†

Γράφημα 4.14.1

ξένες άμεσες επενδύσεις, εκροές, ΗΠΑ

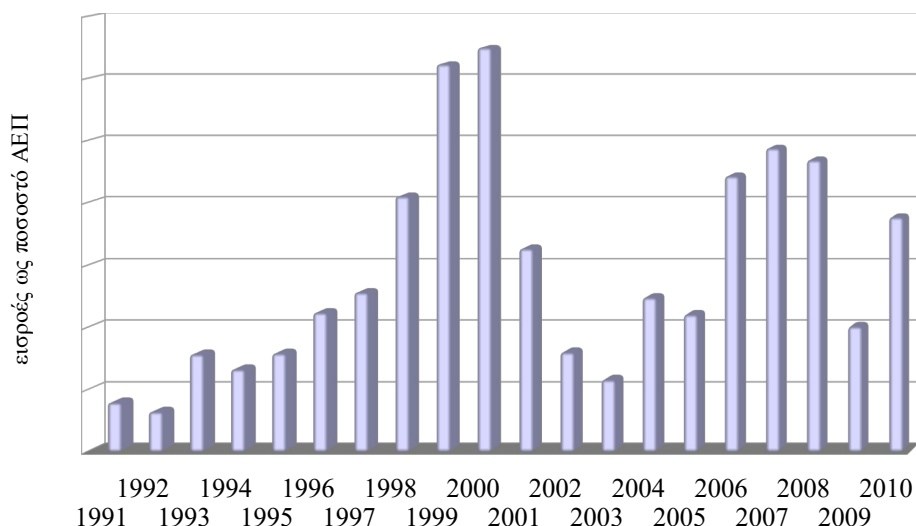

* Στοιχεία Δεκεμβρίου 2012.

† “World DataBank, WDI Database Archives (beta)”, ό.π.

Γράφημα 4.14.2

ξένες άμεσες επενδύσεις, εισροές - ΗΠΑ

Πίνακας 4.14.3

ξένες άμεσες επενδύσεις ανά περιόδους

περίοδος	εκροές	εισροές
1991-2000	0,97	2,86
2001-2010	1,05	0,25
1991-1995	0,71	0,4
1996-2000	0,42	2,13
2001-2005	-1,1	-0,53

Η εικόνα των ξένων άμεσων επενδύσεων στις ΗΠΑ είναι θολή εξαιτίας της αυξημένης μεταβλητότητας των σχετικών μεγεθών. Οι επενδύσεις αμερικανικών κεφαλαίων στο εξωτερικό (εκροές) παρουσιάζουν γενικώς μια ήπια σταθερά ανοδική πορεία έως και το 1999.⁷⁵ Το 2000 σημειώνεται σημαντική πτώση, ακολουθούμενη από ασήμαντες διακυμάνσεις έως και το 2003. Το 2004 παρουσιάζεται σημαντική ανάκαμψη, ακολουθούμενη από επίσης σημαντική πτώση το 2005. Τη σημαντική ανάκαμψη του 2006 και τη σημαντική άνοδο του 2007 ακολουθούν ασήμαντες διακυμάνσεις έως το τέλος της δεκαετίας (πίνακας 4.14.1, γράφημα 4.14.1). Οι αμερικανικές επενδύσεις αυξήθηκαν ελάχιστα κατά τη δεκαετία 2001-2010 σε σχέση με τη δεκαετία 1991-2001. Η πενταετία 2001-2005 ωστόσο, παρουσιάζει σημαντικά χαμηλότερο βαθμό αύξησης των επενδύσεων από εκείνους των πενταετιών 1996-2000 και 1991-1995 (πίνακας 4.14.3). Οι άμεσες

⁷⁵ Οι αρνητικές μεταβολές των ετών 1994 και 1996 κρίνονται ως ασήμαντες.

επενδύσεις ξένων κεφαλαίων στις ΗΠΑ (εισροές) παρουσιάζουν μια μάλλον πιο ομαλή εικόνα. Από το 1991 έως και το 1998 παρατηρείται γενικώς μια ήπια, σταθερά ανοδική πορεία. Το 1999 σημειώνεται ένα σημαντικό ανοδικό άλμα, ακολουθούμενο από μικρή άνοδο το 2000. Το 2001 σημειώνεται η μεγαλύτερη ετήσια πτώση —και μεταβολή— της εικοσαετίας. Έπειτα από μικρές διακυμάνσεις, το 2006 και το 2007 κατακτώνται νέα υψηλά επίπεδα της περιόδου μετά το 2001. Το 2008 σημειώνεται μια απειροελάχιστη πτώση, ακολουθούμενη από τη σημαντική πτώση του 2009, για να κλείσει η δεκαετία σε επίπεδα χαμηλότερα του 1998 (πίνακας 4.14.2, γράφημα 4.14.2). Κατά τη δεκαετία 2001-2010 οι άμεσες ξένες επενδύσεις στις ΗΠΑ σημείωσαν πολύ μικρότερη αύξηση από εκείνη της δεκαετίας 1991-2000. Η —αρνητική— αύξηση των επενδύσεων κατά την πενταετία 2001-2005 είναι κατά πολύ χαμηλότερη από τις αντίστοιχες αυξήσεις των πενταετιών 1996-2000 και 1991-1995 (πίνακας 4.14.3).

Πίνακας 4.15.1

επενδύσεις χαρτοφυλακίου (portfolio equity), καθαρές εισροές, ΗΠΑ*

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
10420	-5610	20940	890	16523	11057	67033	41958	112289	193600
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
121464	54067	33981	61788	89258	145481	275617	126805	219303	178953

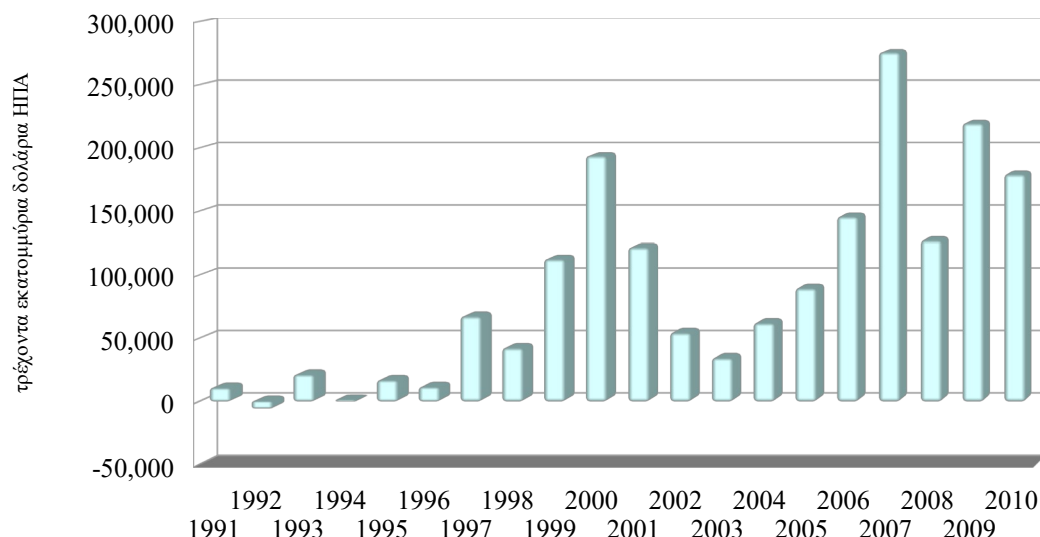
πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα†

* Δεν υπάρχουν στοιχεία για τις αντίστοιχες εκροές.

† “World DataBank, WDI Database Archives (beta)”, ό.π.

Γράφημα 4.15

επενδύσεις χαρτοφυλακίου (portfolio equity), καθαρές εισροές, ΗΠΑ.

Πίνακας 4.15.2

διαφορές των εισροών σε επενδύσεις
χαρτοφυλακίου ανά περιόδους

περίοδος	
1991-2000	183180
2001-2010	57489
1991-1995	6103
1996-2000	182543
2001-2005	-32206

Οι εισροές καθαρών επενδύσεων χαρτοφυλακίου σημειώνουν μικρές αυξομειώσεις έως τη σημαντική άνοδο του 1997. Έπειτα από διακυμάνσεις, το 2000 σημειώνονται τα υψηλότερα επίπεδα της δεκαετίας 1991-2000 και ακολούθως σημαντική πτώση το 2001. Τα πρωτικά έτη 2002 και 2003 ακολουθούνται από το ανοδικό έτος 2004, το οποίο εγκαινιάζει ανοδική τάση έως και το 2007, οπότε και καταγράφονται νέα υψηλά επίπεδα μετά το 1991. Ακολουθούν σημαντική πτώση το 2008, σημαντική ανάκαμψη το 2009, και εκ νέου πτώση το 2010 σε επίπεδα χαμηλότερα από εκείνα του 2000 (πίνακας 4.15.1, γράφημα 4.15). Οι διαφορές αύξησης των εισροών σε επενδύσεις χαρτοφυλακίου ανά περιόδους, δείχνουν μεγάλη πτώση έπειτα από το 2000. Η αύξηση της δεκαετίας 1991-2000 είναι υπερτριπλάσια της αύξησης της δεκαετίας 2001-2010. Η μικρή αύξηση της πενταετίας 1991-1995 και η εκθετική αύξηση της πενταετίας 1996-2000 ακολουθούνται από

μια πενταετία σημαντικής αρνητικής αύξησης (πίνακας 4.15.2).

Οι ροές ιδιωτικών κεφαλαίων φαίνεται να ενισχύουν την υφιστάμενη εικόνα.

Πίνακας 4.16.1

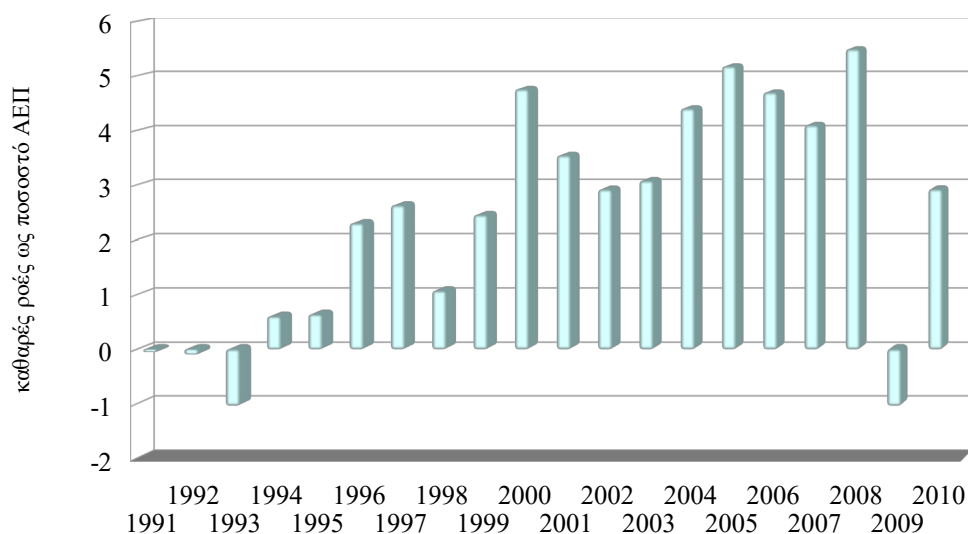
ροές ιδιωτικών κεφαλαίων ως καθαρό ποσοστό ΑΕΠ, ΗΠΑ*

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
-0,05	-0,09	-1,03	0,6	0,64	2,3	2,63	1,07	2,45	4,76
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
3,54	2,92	3,08	4,4	5,17	4,69	4,09	5,49	-1,03	2,92

πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα†

Γράφημα 4.16

ροές ιδιωτικών κεφαλαίων, ΗΠΑ

Πίνακας 4.16.2

αύξηση ροών ιδιωτικών κεφαλαίων ανά περιόδους

περίοδος	ποσοστό αύξησης
1991-2000	4,81
2001-2010	-0,62
1991-1995	0,69
1996-2000	2,46
2001-2005	1,63

* Στοιχεία Δεκεμβρίου 2011.

† “World DataBank, WDI Database Archives (beta)”, ό.π.

Κατά τη δεκαετία 1991-2000 σημειώνεται μεγάλη άνοδος των ροών ιδιωτικών κεφαλαίων η οποία κορυφώνεται το έτος 2000. Ακολουθεί σημαντική πτώση έως και το 2003, ανάκαμψη το 2008 που επιφέρει νέα υψηλά επίπεδα μετά το 1991, μεγάλη πτώση το 2009 και κατάληξη το 2010 σε επίπεδα ίσα με τα επίπεδα του 2002, και λίγο υψηλότερα από τα επίπεδα του 1999 (πίνακας 4.16.1 γράφημα 4.16). Η —αρνητική— αύξηση των ροών ιδιωτικών κεφαλαίων από το 2001-2010 είναι κατά πολύ χαμηλότερη της αντίστοιχης αύξησης της περιόδου 1991-2000. Η αύξηση της πενταετίας 2001-2005 είναι χαμηλότερη της αύξησης της πενταετίας 1996-2000 (πίνακας 4.16.2).

Διαφορετική εικόνα παρουσιάζει το εμπόριο αγαθών στις ΗΠΑ.

Πίνακας 4.17.1

εισαγωγές αγαθών σε τρέχοντα εκατομμύρια δολάρια, ΗΠΑ

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
491017	536528	589394	668690	749374	803113	876794	918637	1035591	1231722
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1153699	1173282	1272089	1488349	1695821	1878193	1986346	2141286	1580026	1938952

πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα*

Πίνακας 4.17.2

εξαγωγές αγαθών σε τρέχοντα εκατομμύρια δολάρια, ΗΠΑ

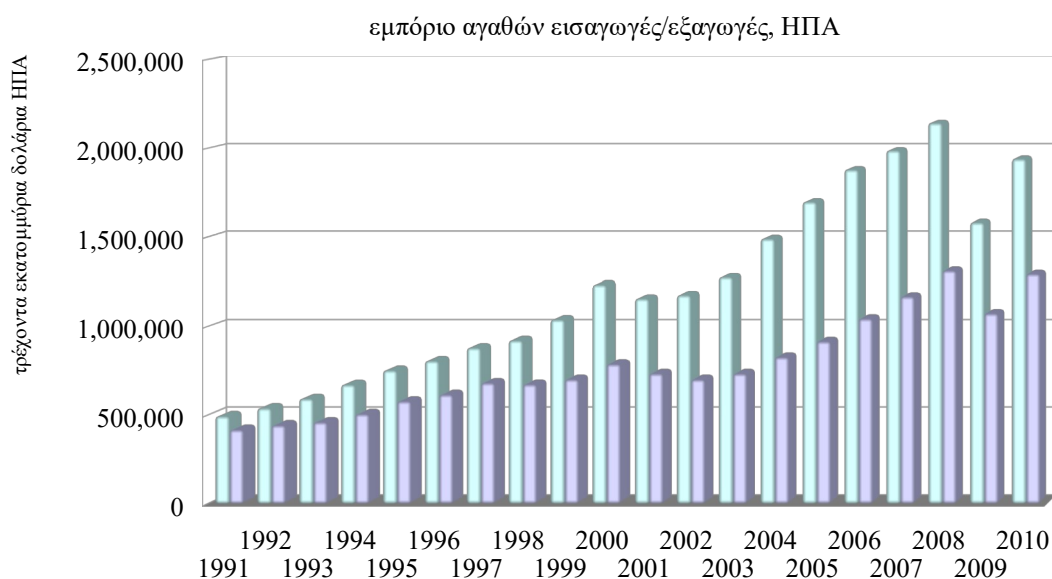
1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
414077	439631	456943	502859	575204	612113	678366	670416	698524	784939
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
731331	698036	730445	823584	913016	1040905	1165153	1308794	1070330	1290274

πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα†

* Στο ίδιο.

† Στο ίδιο.

Γράφημα 4.17

πράσινη μπάρα εισαγωγές, μοβ μπάρα εξαγωγές

Πίνακας 4.17.3

αύξηση εμπορίου αγαθών ΗΠΑ ανά περιόδους

περίοδος	εισαγωγές	εξαγωγές
1991-2000	740705	370862
2001-2010	785253	558943
1991-1995	258357	161127
1996-2000	428609	172826
2001-2005	542122	181685

Οι εισαγωγές και οι εξαγωγές αγαθών στις ΗΠΑ παρουσιάζουν παρόμοιες μεταξύ τους εικόνες (πίνακες 4.17.1, 4.17.2, γράφημα 4.17). Κατά τη δεκαετία 1991-2000 αμφότερα τα μεγέθη παρουσιάζουν σταθερή αύξηση έως και το 2000.⁷⁶ Ακολουθούν ένα πτωτικό έτος για τις εισαγωγές και δύο πτωτικά έτη για τις εξαγωγές, σταθερή άνοδος έως και το 2008, σημαντική πτώση το 2009 και ανάκαμψη το 2010. Όπως προκύπτει από τη σύγκριση των δεκαετών και των πενταετών περιόδων, η αύξηση αμφοτέρων των μεγεθών ανά περιόδους είναι διαρκής (πίνακας 4.17.3). Οποιαδήποτε περίοδος συγκρινόμενη με προγενέστερές της περιόδους, παρουσιάζει αύξηση. Ο

⁷⁶ Μοναδική εξαίρεση αποτελούν οι εξαγωγές του έτους 1998.

ρυθμός αύξησης των εισαγωγών ωστόσο, φαίνεται να επιβραδύνεται. Ενώ η αύξηση της περιόδου 1996-2000 είναι κατά πολύ μεγαλύτερη της αύξησης της περιόδου 1991-1995 (διαφορά 170.252 εκατομμυρίων δολαρίων), η αύξηση της περιόδου 2001-2005 είναι μικρότερη από την αύξηση της περιόδου 1996-2000 (διαφορά 113.513 εκατομμυρίων δολαρίων).⁷⁷

Ανακεφαλαιώνοντας, στις ΗΠΑ⁷⁸ σε γενικές γραμμές κατά τη δεκαετία 2001-2010:

- οι δείκτες KOF της οικονομικής παγκοσμιοποίησης και συγκεκριμένων ροών καταδεικνύουν επιβράδυνση σχετικά με τα αντίστοιχα παγκόσμια σύνολα
- οι δείκτες EFW της οικονομικής ελευθερίας, της ελευθερίας διεξαγωγής εμπορίου παρουσιάζουν μείωση και ο δείκτης των μη δασμολογικών φραγμών παρουσιάζει αύξηση
- οι ροές τουρισμού, ξένων άμεσων επενδύσεων, επενδύσεων χαρτοφυλακίου και ροών ιδιωτικών κεφαλαίων παρουσιάζουν μείωση.⁷⁹

Τα ανωτέρω σημεία είναι απολύτως συμβατά με μια υπόθεση αρνητικής επίδρασης του μετά 11/9 καθεστώτος ασφαλείας επί δεδομένων διεθνών ροών στις ΗΠΑ.

4.3.1 Οι συνέπειες του νέου καθεστώτος ασφαλείας επί των διασυνοριακών ροών Καναδά-ΗΠΑ-Μεξικού

Η περίπτωση των μεταφορών αγαθών και προσώπων μεταξύ Καναδά και ΗΠΑ έχει ιδιαίτερη σημασία. Οι ΗΠΑ συνορεύουν χερσαία μόνο με τον Καναδά και το Μεξικό. Ο Καναδάς αποτελεί χώρα με έκταση παρόμοια με αυτή των ΗΠΑ, με πληθυσμό σχεδόν 10 φορές μικρότερο. Η χώρα συνορεύει χερσαία μόνο με τις ΗΠΑ σε μήκος 5.061 χιλιομέτρων,⁸⁰ ενώ έχει θαλάσσια σύνορα μόνο

77 Ανάλογη σύγκριση περιόδων στις εξαγωγές αγαθών καταδεικνύει μια μάλλον ασήμαντη μείωση έπειτα από το 2001. Είναι συζητήσιμο το κατά πόσον αυτό δύναται να θεωρηθεί επιβράδυνση.

78 Τονίζεται ο γενικός χαρακτήρας των σημείων ανακεφαλαίωσης πέρα από τις επιμέρους διαφοροποιήσεις των μετρούμενων μεγεθών, όπως για παράδειγμα η ελάχιστη αύξηση των εκροών ξένων άμεσων επενδύσεων κατά τη δεκαετία 2001-2010 (πίνακας 4.14.3), ή μεγάλη επιβράδυνση των εισροών σε επενδύσεις χαρτοφυλακίου (πίνακας 4.15.2).

79 Ενδεχόμενη εξαίρεση αποτελεί το εμπόριο αγαθών. Εν προκειμένω σημειώνεται μια μικρή μείωση του ρυθμού αύξησης.

80 Περιλαμβανομένων των συνόρων με την Αλάσκα. Βλ. "Boundary Facts", *International Boundary Commission / Commission de la frontière internationale*, [ιστότοπος], 2015, <http://www.internationalboundarycommission.org/en/the-boundary-and-you/interesting-facts.php> , (ανάκτηση 30/12/2016). Επισημαίνεται ότι τα σύνορα ΗΠΑ-Καναδά σε στεριά και θάλασσα (8.891 χιλιόμετρα) είναι τα μεγαλύτερα σύνορα στον κόσμο. Βλ. "Boundary Facts", *International Boundary Commission / Commission de la frontière internationale*, [ιστότοπος], 2015, <http://www.internationalboundarycommission.org/en/about.php> , (ανάκτηση 30/12/2016).

με τη Γροιλανδία και τα ανήκοντα στη Γαλλία νησιά Σαιν Πιερ και Μικελόν. Μεταξύ άλλων, ο Καναδάς αποτελεί μέλος της Βρετανικής Κοινοπολιτείας, του ΝΑΤΟ, της UKUSA⁸¹ και της NAFTA. Οι ΗΠΑ και ο Καναδάς που μοιράζονται σε μεγάλο βαθμό κοινή κουλτούρα και κοινή γλώσσα, διατηρούν τη μεγαλύτερη διμερή εμπορική σχέση παγκοσμίως.⁸² Όπως αναφέρει ο E. Fry, ο Καναδάς αποτελεί τον πρώτο εμπορικό εταίρο των ΗΠΑ, και τον εισαγωγέα του ενός πέμπτου σχεδόν των αμερικανικών εξαγωγών. Το 2010 αμερικανικές εταιρείες από 36 πολιτείες εξήγαγαν περισσότερο στον Καναδά απ' ό,τι οπουδήποτε αλλού. Το ίδιο έτος οι ΗΠΑ εξήγαγαν στη γείτονα χώρα των 34 εκατομμυρίων ανθρώπων περισσότερο απ' ό,τι στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 27 χωρών.⁸³ Οι εμπορικοί, επενδυτικοί και τουριστικοί δεσμοί των δύο χωρών σημαίνουν για τις ΗΠΑ εκατομμύρια θέσεις εργασίας. Τέλος, ο Καναδάς —και όχι η Σαουδική Αραβία— αποτελεί τον πρώτο παροχέα ενέργειας στις ΗΠΑ, παρέχοντας το 20% των εισαγωγών πετρελαίου, το 18% των εισαγωγών φυσικού αερίου και το 100% των εισαγωγών υδροηλεκτρικής ενέργειας.⁸⁴ Βάσει των παραπάνω, δεδομένου επιπλέον ότι η —νόμιμη ή λαθραία— μετανάστευση από τον Καναδά προς τις ΗΠΑ είναι περιορισμένη,⁸⁵ ο κίνδυνος εισόδου τρομοκρατών στις ΗΠΑ είναι σχετικά μικρός. Συνεπώς, η σχέση ΗΠΑ–Καναδά θα μπορούσε δυνητικά να αποτελεί τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στην αμερικανική ήπειρο *ιδανικό υπόδειγμα ελεύθερων ροών ανθρώπων, αγαθών κεφαλαίων* κτλ. Οι διασυνοριακές ροές κατέστησαν δυσχερέστερες έπειτα από την 11/9 εξαιτίας του νέου καθεστώτος ασφαλείας, γεγονός με μεταξύ άλλων επιπτώσεις στο εμπόριο, στον τουρισμό, και κατ' επέκταση ειδικότερα, στη συμφωνία NAFTA.

Την εποχή έπειτα από την 11/9, ο Υπουργός Εμπορίου του Καναδά Jim Prentice (2007-2008) είχε κάνει λόγο για αυξημένες καθυστερήσεις στα σύνορα, προειδοποιώντας για μειωμένη διαπερατότητα των συνόρων εξαιτίας των ενισχυμένων μέτρων ασφαλείας.⁸⁶ Ο D. Drache αναδεικνύει την αντίφαση ανάμεσα στην ασφάλεια και το ελεύθερο εμπόριο, γράφοντας χαρακτηριστικά πως “τα σύνορα [ΗΠΑ–Καναδά] αναμένεται να λειτουργούν ως αλεξίσφαιρο γιλέκο, σταματώντας οτιδήποτε βρεθεί στον δρόμο τους, δίχως να εμποδίζουν την ελεύθερη κίνηση

81 Βλ. κεφάλαιο 3.

82 “Canada-US Economic Relations, Economic relations between Canada and the US are of paramount importance to Canada”, *The Canadian Encyclopedia*, [ιστότοπος], <http://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/economic-canadian-american-relations/>, (ανάκτηση 24/6/2016).

83 Επισημαίνεται ότι το άρθρο του Fry γράφτηκε πριν από την ένταξη της Κροατίας στην ΕΕ το 2013.

84 E. Fry, “The Canada-US relationship, one decade after 9/11”, *International Journal*, τόμ. 67, τχ. 4, Άνοιξη 2012, σ. 891.

85 Το μέγεθος της μετανάστευσης από τον Καναδά στις ΗΠΑ είναι σημαντικά μικρότερο από το αντίστοιχο μέγεθος της μετανάστευσης από το Μεξικό τις ΗΠΑ. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι οι μη νόμιμοι μετανάστες προέρχονται από το Μεξικό σε ποσοστό 56%, ενώ από την Ευρώπη, τον Καναδά και την Ωκεανία αθροιστικά σε ποσοστό μόλις 4%. Βλ. M.R. Rosenblum και A. G. Ruiz Soto, *An Analysis of Unauthorized Immigrants in the United States by Country and Region of Birth*, Washington DC, Migration Policy Institute, Αύγουστος 2015, σ. 2.

86 “Prentice sounds alarm over ‘thickening’ U.S. Border”, *canada.com*, [ιστότοπος], 2008, <http://www.canada.com/story.html?id=3dac511d-c111-4b4c-af25-3fbf142f8524>, (ανάκτηση 20/6/2016).

αγαθών και υπηρεσιών”, κάτι προφανώς αδύνατον.⁸⁷ Ο P. Grady καταγράφει αρκετούς μελετητές που έχουν ασχοληθεί με το φαινόμενο των συνεπειών της μείωσης της διαπερατότητας των συνόρων επί των καναδικών εξαγωγών, παρουσιάζοντας σχετικά παραδείγματα.⁸⁸ Ο ίδιος επιβεβαιώνει με τη μελέτη του τα ευρήματα δύο προηγούμενων μελετών, παρέχοντας εμπειρικά στοιχεία για τη μείωση της διαπερατότητας των συνόρων. Από αυτήν προκύπτει ένα ποσοστό 12,5% κάτω από το αναμενόμενο στις εξαγωγές αγαθών —εξαιρουμένων της ενέργειας και της ξυλείας—, μια μείωση κατά 8% στις εξαγωγές υπηρεσιών στις ΗΠΑ, και μια μείωση σχεδόν 13% στις εισαγωγές ταξιδιωτικών υπηρεσιών.⁸⁹ Οι H.F. Maoh, S.A. Khan και W.P. Anderson υποστηρίζουν ότι οι επιθέσεις της 11/9, επιφέροντας αυστηρότερο καθεστώς ασφαλείας, είχαν αρνητική επίδραση στο επίπεδο διασυνοριακής δραστηριότητας. Το πέρασμα των συνόρων για τα φορτηγά κατέστη δυσχερέστερο και ακριβότερο.⁹⁰ Αναλόγως και ο W.M. Brown, διαπιστώνει μεταξύ άλλων ανοδικές πιέσεις στο κόστος μεταφορών μέσω φορτηγών, εξαιτίας των αυξημένων μέτρων ασφαλείας που επεβλήθησαν μετά την 11/9 στα σύνορα ΗΠΑ–Καναδά.⁹¹ Το κόστος των μέτρων ασφαλείας στα σύνορα ωστόσο, επιβαρύνει επίσης αμερικανικές επιχειρήσεις. Ο Fry αναφέρει την περίπτωση των τριών μεγαλύτερων αυτοκινητοβιομηχανιών που εδρεύουν στο Ντιτρόιτ οι οποίες έχουν υποστεί μείζονες ζημιές. Ζημιές έχουν υποστεί επιπλέον μεγάλες αμερικανικές επιχειρήσεις στον Καναδά.⁹²

Ο Fry υποστηρίζει πως η καταστροφική επίδραση των νέων πολιτικών ασφαλείας, πραγματοποιείται σε μια εποχή παγκόσμιας μετατόπισης της οικονομικής ισχύος από τη Βορειοατλαντική περιφέρεια προς την Ασία. Επιπλέον, οι αμερικανικές και οι καναδικές επιχειρήσεις που εξυπηρετούν τις αγορές της έτερης χώρας, τίθενται σε μειονεκτική θέση έναντι των Ευρωπαίων και Ασιατών ανταγωνιστών τους, οι οποίοι επίσης παραδίδουν (furnish) προϊόντα στη βορειοαμερικανική αγορά μέσω τάνκερ και αεροπλάνων, αλλά είναι σε θέση να παρακάμπτουν τα πολλαπλά εμπόδια, τις μεγάλες γραφειοκρατικές διατυπώσεις και τα πρόσθετα τέλη που σχετίζονται με τη χερσαία αποστολή αγαθών διαμέσου των συνόρων ΗΠΑ–Καναδά.⁹³

Οι P. Georges και M. Mérette αποδίδουν την επιβάρυνση των συνόρων στο αμερικανικό μοντέλο ασφαλείας που επικράτησε. Σε ό,τι αφορά στην περιφέρεια ΗΠΑ–Καναδά καταγράφουν δύο μοντέλα ασφαλείας. Σύμφωνα με το πρώτο μοντέλο, ολόκληρη η βορειοαμερικανική

87 Drache, *ό.π.*, σ. 71.

88 P. Grady, “Were Canadian Exports to the U.S. Curtailed by the Post-9/11 Thickening of the U.S. Border?”, *Global Economics Working Paper 2009-1*, Global Economics Ltd., 9/10/2009, σ. 1.

89 Στο ίδιο, σ. 11. Η έμφαση του γράφοντος.

90 H.F. Maoh, S.A. Khan και W.P. Anderson, “Truck movement across the Canada-US border: The effects of 9/11 and other factors”, *Journal of Transport Geography*, τόμ. 53, 2016, σ. 20.

91 W.M. Brown, “How much thicker is the Canada-U.S. border? The cost of crossing the border by truck in the pre- and post-9/11 eras”, *Research in Transportation Business & Management*, τόμ. 16, 2015, σ. 51.

92 Fry, *ό.π.*, σ. 889.

93 Στο ίδιο, σ. 890.

περίμετρος αποτελεί ενιαίο χώρο ασφαλείας των δύο κρατών. Σύμφωνα με το δεύτερο μοντέλο, το οποίο και επεκράτησε σε μεγάλο βαθμό μετά την 11/9, τα σύνορα ΗΠΑ–Καναδά αποτελούν επίσημα σύνορα, τα οποία απαιτούν ξεχωριστή αστυνόμευση ανάλογα με τις πολιτικές προτεραιότητες και τα ζητήματα ασφαλείας της εκάστοτε εποχής. Σύμφωνα με πολλούς οικονομολόγους όπως αναφέρουν οι Georges και Mérette, παρόλη την εισαγωγή προγραμμάτων για τη γρήγορη μετακίνηση μη απειλητικών προσώπων και αγαθών από τον Καναδά στις ΗΠΑ, τα νέα μέτρα ασφαλείας έχουν συμβάλλει στη μείωση της διαπερατότητας των συνόρων, και σε μια “επιβράδυνση *αν όχι αντιστροφή* της βορειοαμερικανικής οικονομικής ολοκλήρωσης και των εμπορικών ροών”.⁹⁴ Σύμφωνα με τους ίδιους, άλλοι οικονομολόγοι ενώ υποβαθμίζουν την επίδραση των μέτρων ασφαλείας στις εμπορικές ροές, αναγνωρίζουν το άμεσο ή έμμεσο κόστος διασυνοριακού εμπορίου.⁹⁵ Οι Georges και M. Mérette καταλήγουν στο συμπέρασμα πως το κόστος των μέτρων ασφαλείας στα σύνορα είναι υψηλό για τον Καναδά,⁹⁶ προτείνοντας ως οικονομικά αποτελεσματικότερο το έτερο μοντέλο ασφαλείας.⁹⁷

Τα στατιστικά στοιχεία⁹⁸ για τις εισαγωγές από τον Καναδά στις ΗΠΑ φαίνεται να επιβεβαιώνουν την υπόθεση της επιβράδυνσης.

Πίνακας 4.18.1

εισαγωγές ΗΠΑ από Καναδά, εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
91.063,9	98.629,8	111.216,4	128405,9	144.369,9	155.892,6	167.234,1	173.256,0	198.711,1	230.838,3
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
216.267,9	209.087,7	221.594,7	256.359,8	290.384,3	302.437,9	317.056,8	339.491,4	226.248,4	277.636,7

πηγή: United States Census Bureau*

94 P. Georges και M. Mérette, “Toward a North American Security Perimeter? Assessing the trade, FDI, and welfare impacts of liberalizing 9/11 security measures”, *Economic Modelling*, τόμ. 29, 2012, σ. 2514. Η έμφαση του γράφοντος.

95 Παράδειγμα αυξημένου έμμεσου κόστους, αποτελεί το κόστος που προκύπτει στην περίπτωση που εταιρείες οργανώνουν προληπτικά αποθήκες εντός των ΗΠΑ, για περιπτώσεις που απαιτούν άμεση παράδοση προϊόντων τα οποία σε διαφορετική περίπτωση θα καθυστερούσαν να περάσουν τα σύνορα. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 2515.

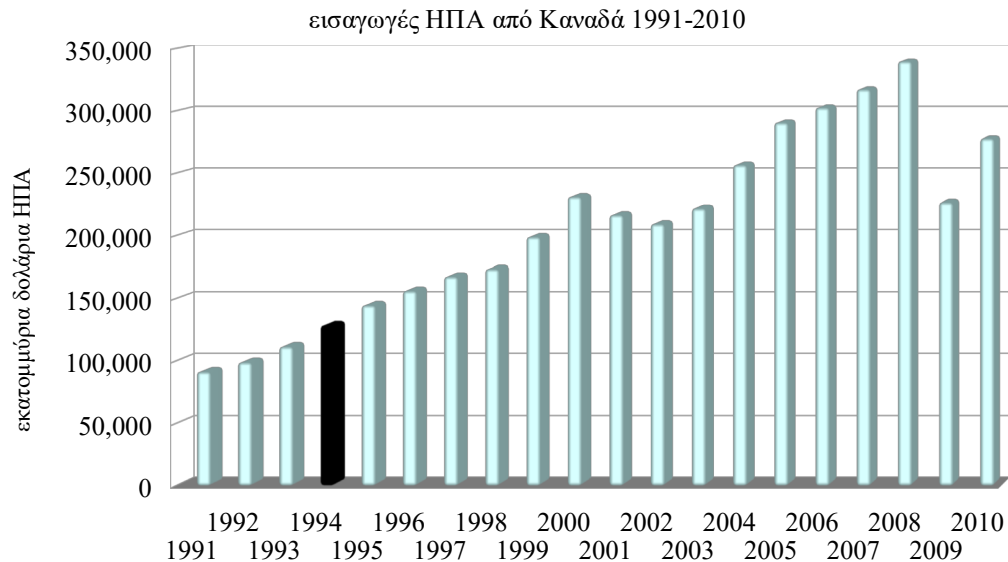
96 Ανέρχεται στο 0.8% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (GNP).

97 Georges και Mérette, *ό.π.*, σ. 2522.

98 Τα στοιχεία του έτους ίδρυσης της NAFTA (1994) επισημαίνονται όπου κρίνεται απαραίτητο στους πίνακες και στα γραφήματα που ακολουθούν με bold γραμματοσειρά και με μαύρες μπάρες αντίστοιχα.

* “Trade in Goods with Canada”, *United States Census Bureau*, [ιστότοπος], 2016, <https://www.census.gov/foreign-trade/balance/c1220.html>, (ανάκτηση 14/12/2016).

Γράφημα 4.18

Πίνακας 4.18.2

αύξηση εισαγωγών ΗΠΑ από Καναδά ανά περιόδους

περίοδος	εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ
1991-2000	139774,4
2001-2010	61368,8
1991-1995	53306
1996-2000	74945,7
2001-2005	74116,4

Η δεκαετία του 1990 είναι σταθερά ανοδική με κορύφωση στο μεγάλο ανοδικό άλμα του 2000. Ακολουθούν τα πτωτικά έτη 2001 και 2002, σταθερή άνοδος έως και το 2008, μεγάλη πτώση το 2009 και ανάκαμψη το 2010 (πίνακας 4.18.1, γράφημα 4.18). Η σύγκριση της αύξησης των περιόδων δείχνει μείωση κάτω από το ήμισυ στη δεκαετία 2001-2010 σε σχέση με τη δεκαετία 1991-2000, και μικρή μείωση κατά την πενταετία 2001-2005 σε σχέση με την πενταετία 1991-2000 (πίνακας 4.18.2). Συνεπώς δύναται να γίνει λόγος για μια σχετική επιβράδυνση της εν λόγω ροής έπειτα από το 2001.

Οι H.F. Maoh, S.A. Khan και W.P. Anderson καταλήγουν στο συμπέρασμα πως δίχως τις επιθέσεις της 11/9 και της συνεπαγόμενης αυξημένης ασφάλειας στα σύνορα, τα διασυνοριακά αυτοκινητιστικά ταξίδια της μίας ημέρας από τις ΗΠΑ θα είχαν παραμείνει σταθερά, ενώ τα ταξίδια

από τον Καναδά προς τις ΗΠΑ θα είχαν φθάσει σε νέα υψηλά. Όπως υποστηρίζουν, τα αυστηρότερα μέτρα ασφαλείας των συνόρων δεν προκάλεσαν μόνο απώλεια χρόνου, αλλά και απώλεια ταξιδιών. *Η νέα πολιτική ασφαλείας ευθύνεται εν μέρει για ορισμένες αρνητικές οικονομικές τάσεις*, όπως η πτώση κατά ένα τρίτο των διανυκτερευόντων τουριστών από τις ΗΠΑ στον Καναδά, μεταξύ του 2002 και του 2011.⁹⁹ Ο J.S. Ferris εντόπισε σημαντική επιβάρυνση των διασυνοριακών αγορών από ταξιδιώτες της μίας ημέρας εξαιτίας των νέων μέτρων ασφαλείας.¹⁰⁰ Όπως αναφέρει ο E. Fry, ο αριθμός των Αμερικανών επισκεπτών του Καναδά με αυτοκίνητο, τον Ιούνιο του 2009 έφθασε στα χαμηλότερα επίπεδα από το 1972, παρ' όλη την αύξηση του πληθυσμού των ΗΠΑ κατά 100 εκατομμύρια σε αυτό διάστημα. Οι νέοι κανόνες περί διαβατηρίων είχαν ως συνέπεια περίπου το 70% των Αμερικανών να μην είναι σε θέση να επισκεφθεί τον Καναδά, εξαιτίας μη κατοχής διαβατηρίων, ή σε περιορισμένες περιπτώσεις εξαιτίας μη κατοχής των ειδικών αδειών οδήγησης που απαιτούνταν για την επανείσοδο στις ΗΠΑ.¹⁰¹

Τα στοιχεία διάσχισης των συνόρων ΗΠΑ–Καναδά από αμερικανικά και καναδικά οχήματα φαίνεται να συμφωνούν εν μέρει με τις ανωτέρω διαπιστώσεις.

Πίνακας 4.19.1

Σύνολο εισερχομένων στον Καναδά αμερικανικών οχημάτων
(ετήσιος μέσος όρος)

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
1220209	1207513	1232536	1331378	1482750	1486710	1561274	1675044	1709036	1675853
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1617106	1556259	1389098	1313405	1200715	1100670	975779	848012	768248	830066

Πηγή: Statistics Canada*

99 W.P. Anderson, H.F. Maoha και C.M. Burke, “Passenger car flows across the Canada–US border: The effect of 9/11”, *Transport Policy*, τόμ. 35, 2014, σ. 55.

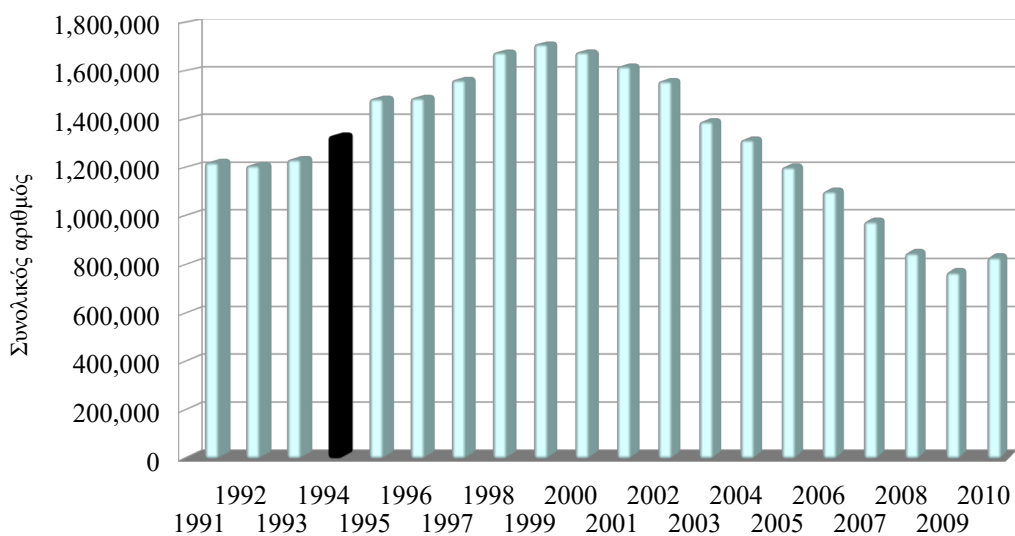
100 J.S. Ferris, “Quantifying Non-Tariff Trade Barriers: What Difference Did 9/11 Make to Canadian Cross-Border Shopping?”, *Canadian Public Policy / Analyse de Politiques*, τόμ. 36, τχ. 4, Δεκέμβριος 2010, σ. 498.

101 Fry, *ό.π.*, σ. 881.

* “CANSIM - Table summary Table 427-0002 ”, *Statistics Canada*, [ιστότοπος], 21/11/2016, <http://www5.statcan.gc.ca/cansim/a34?lang=eng&mode=tableSummary&id=4270002&stByVal=2&p1=-1&p2=9> , (ανάκτηση 15/12/2016).

Γράφημα 4.19.1

Σύνολο εισερχομένων στον Καναδά αμερικανικών οχημάτων
(ετήσιος μέσος όρος)

Πίνακας 4.19.2

Σύνολο επιστρεφόντων στον Καναδά канаδικών οχημάτων
(ετήσιος μέσος όρος)

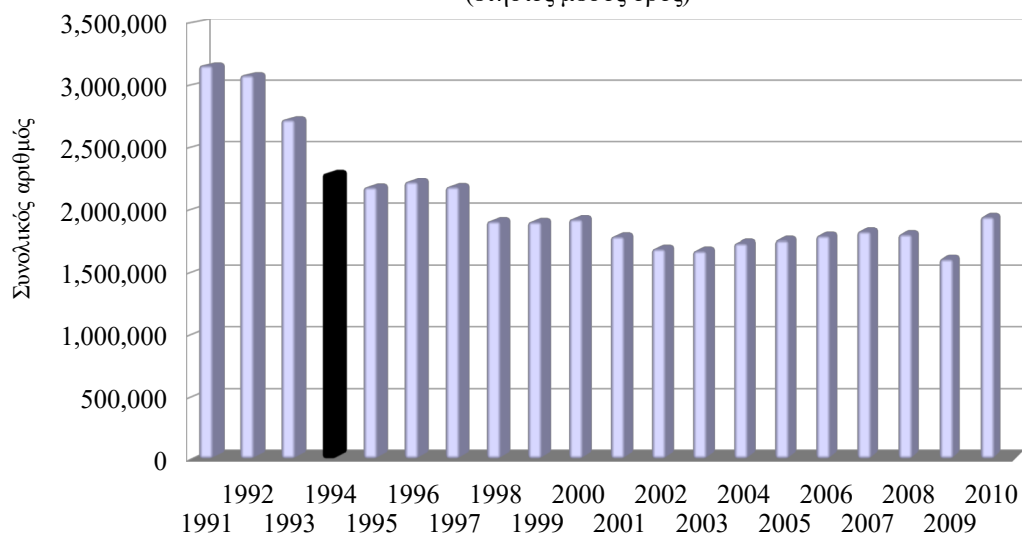
1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
3153090	3073980	2717434	2286089	2174301	2218428	2177552	1901307	1896168	1918085
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1778517	1684138	1668064	1729072	1752088	1785736	1819704	1796409	1603215	1936327

Πηγή: Statistics Canada*

* Στο ίδιο.

Γράφημα 4.19.2

Σύνολο επιστρεφόντων στον Καναδά καναδικών οχημάτων
(ετήσιος μέσος όρος)

Πίνακας 4.19.3

αύξηση του συνόλου των εισερχομένων
στον Καναδά αμερικανικών οχημάτων
(ετήσιος μέσος όρος) ανά περιόδους

περίοδος	αριθμός οχημάτων
1991-2000	455644
2001-2010	-787040
1991-1995	262541
1996-2000	189143
2001-2005	-416391

Πίνακας 4.19.4

αύξηση του συνόλου των επιστρεφόντων
στον Καναδά καναδικών οχημάτων
(ετήσιος μέσος όρος) ανά περιόδους

περίοδος	αριθμός οχημάτων
1991-2000	-1235005
2001-2010	157810
1991-1995	-978789
1996-2000	-300343
2001-2005	-26429

Ο αριθμός των εισερχομένων στον Καναδά αμερικανικών οχημάτων, ενώ κατά τη δεκαετία 1991-2000 αυξάνεται σταθερά με κορυφή το έτος 1999, από το 2000 και έπειτα μειώνεται σταθερά κάθε έτος, με εξαίρεση το έτος 2010 όπου και σημειώνεται μικρή αύξηση. Κατά τη δεκαετία 2001-2010 η τάση αντιστρέφεται σαφώς σε καθαρά αρνητική (πίνακας 4.19.1, γράφημα 4.19.1). Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται στον πίνακα 4.19.3, όπου οποιοδήποτε σύγκριση μιας περιόδου με προηγούμενή της δίνει σημαντικό αρνητικό αποτέλεσμα. Η εικόνα διαφέρει άρδην στην περίπτωση επιστρεφόντων στον Καναδά канаδικών οχημάτων. Η τάση της δεκαετίας 1991-2000 είναι καθοδική. Ακολουθούν τα πτωτικά έτη 2001, 2002 και 2003, και άνοδος έως και το 2007. Το 2008 και το 2009 σημειώνεται εκ νέου πτώση. Το 2010 σημειώνεται σημαντική άνοδος που καταγράφει υψηλά επίπεδα 13 ετών (πίνακας 4.19.2, γράφημα 4.19.2). Στον πίνακα 4.19.4, οποιαδήποτε σύγκριση περιόδου με προηγούμενή της αποδίδει θετικό αποτέλεσμα. Με διαφορετικά λόγια η σύγκριση περιόδων καταδεικνύει μια επιβράδυνση του ρυθμού μείωσης της εισροής канаδικών οχημάτων στον Καναδά έπειτα από το 2001. Δεδομένου ότι μεθοδολογικά πραγματοποιείται η σύγκριση δύο δεκαετιών, η εν προκειμένω πτωτική περίοδος 1991-2000 ως συγκρινόμενη με τη σταθεροποιητική περίοδο 2001-2010 δεν δύναται να αποδώσει συμβατό αποτέλεσμα με την υπόθεση αρνητικής επίδρασης του νέου καθεστώτος ασφαλείας επί της εν λόγω ροής. Με εξαίρεση το 2010, έκαστο έτος μετά το 2000 βρίσκεται σε χαμηλότερα επίπεδα από το χαμηλότερο επίπεδο της δεκαετίας 1991-2000 που σημειώθηκε το 1999. Κατ' επέκταση, δύναται να διατυπωθεί η τολμηρή υπόθεση πως τα νέα μέτρα ασφαλείας ενδέχεται να εμπόδισαν την ανάκαμψη της ροής канаδικών οχημάτων στα σύνορα ΗΠΑ-ΚΑΝΑΔΑ.¹⁰² Το τελευταίο αυτό υπό εξέτασιν μέγεθος δεν επιτρέπει εξαγωγή συμπερασμάτων ως προς το επίμαχο ζήτημα.

Οι P. Georges, M. Mérette, και Q. Zhang, δίνοντας έμφαση στην υψηλή εξάρτηση της οικονομίας του Καναδά από το εμπόριο με τις ΗΠΑ, τονίζουν το εύλογο της ανησυχίας των Καναδών για τα νέα μέτρα ασφαλείας των συνόρων. Πέραν των πιθανών επιπτώσεων επί του εμπορίου, διαβλέπουν εξαιτίας των καθυστερήσεων στα σύνορα έναν επιπλέον κίνδυνο παύσης συνεργασίας αμερικανικών εταιρειών με Καναδούς προμηθευτές, ιδίως σε ό,τι αφορά σε διαδικασίες “της τελευταίας στιγμής”. Κατά συνέπεια σύμφωνα πάντα με τους ίδιους, οι συνοριακές καθυστερήσεις ενδέχεται να διαταράζουν τις αποφάσεις των επενδύσεων εις βάρος του Καναδά και των πιο επηρεαζόμενων τομέων του, προκαλώντας ανακατανομή πόρων ανά τομέα και περιφέρεια. Το ενδεχόμενο αυτό θα μπορούσε να συμπαρασύρει και εταιρείες πραγματοποιούσες διεθνείς επενδύσεις, οι οποίες θα καθίσταντο πιο διστακτικές να επενδύσουν στον Καναδά, φοβούμενες σημαντικές καθυστερήσεις στις αλυσίδες τροφοδοσίας τους. Σε μια τέτοια περίπτωση

¹⁰² Μια τέτοια υπόθεση θα απαιτούσε διαφορετική μέθοδο εξέτασης περισσότερων παραμέτρων, κάτι που υπερβαίνει τους σκοπούς του παρόντος κεφαλαίου.

οι συνοριακές καθυστερήσεις θα εξέτρεπαν ξένες άμεσες επενδύσεις εκτός Καναδά, πλήττοντας το ΑΕΠ του.¹⁰³ Οι ανωτέρω μελετητές καταλήγουν στο συμπέρασμα, πως η εφαρμογή ενός διαφορετικού μοντέλου ασφαλείας —όπως αυτό της ηπειρωτικής περιφέρειας— θα επέφερε σημαντικά οικονομικά οφέλη για τον Καναδά.¹⁰⁴

Οι ξένες άμεσες επενδύσεις των ΗΠΑ σε Καναδά σε σύγκριση με τις ξένες άμεσες επενδύσεις του Καναδά στις ΗΠΑ παρουσιάζουν μια ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση.

Πίνακας 4.20.1

ξένες άμεσες επενδύσεις ΗΠΑ σε Καναδά, εκατομμύρια δολάρια Καναδά
(στοιχεία παρεχόμενα από Καναδά στο εγχώριο νόμισμα)

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
2044	3218	5092	10932	7995	9267	11917	25121	36487	17519
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
39160	28352	5161	6668	18423	21687	44851	29656	15480	16500

πηγή: OECD.Stat*

Πίνακας 4.20.2

ξένες άμεσες επενδύσεις Καναδά σε ΗΠΑ, εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ
(στοιχεία παρεχόμενα από ΗΠΑ στο εγχώριο νόμισμα)

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
103	1335	3753	4584	4824	8590	8380	15959	26367	27258
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
9173	4611	7090	33164	14868	14770	43867	16794	30366	7357

πηγή: OECD.Stat†

103 P. Georges, M. Mérette, και Q. Zhang, “Assessing the Cost of Post-9/11 Security Measures and the Impact of a North American Security Perimeter – A Computable General Equilibrium Analysis”, *14th Annual Conference on Global Economic Analysis*, Venice, 2011, σ. 1.

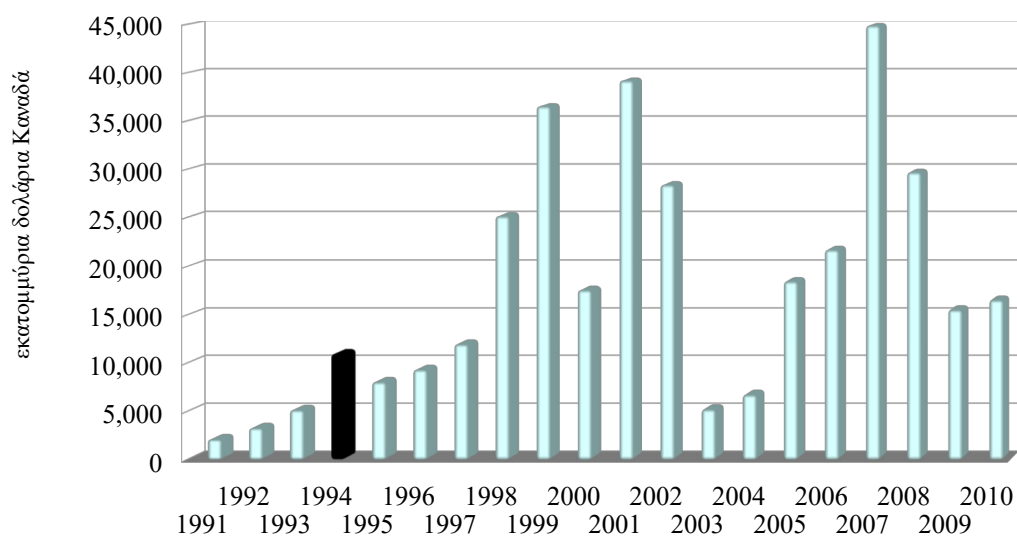
104 Στο ίδιο, σσ. 23-23. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά του Fry σε μια αύξηση καναδικών άμεσων ξένων επενδύσεων στις ΗΠΑ, η οποία οφειλόταν σε επενδυτικές ευκαιρίες και άνοδο της αξίας του καναδικού δολαρίου. Ορισμένες εξ αυτών των επενδύσεων φέρονται ως ασφάλιση έναντι νέων επιβαρυντικών συνοριακών ρυθμίσεων εξαιτίας μιας ακόμη επίθεσης σαν αυτήν της 11ης Σεπτεμβρίου. Εάν απουσίαζε η εν λόγω “ασφάλιση”, μεγάλο μέρος των συγκεκριμένων κεφαλαίων θα είχε παραμείνει στον Καναδά, επενδύόμενο σε επέκταση επιχειρήσεων και εξαγωγή αγαθών και υπηρεσιών στις ΗΠΑ. Fry, *ό.π.*, σ. 887.

* “FDI flows by partner country”, *OECD.org*, [ιστότοπος], https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=FDI_FLOW_PARTNER# “FDI flows by partner country”, (ανάκτηση 12/12/2016).

† Στο ίδιο.

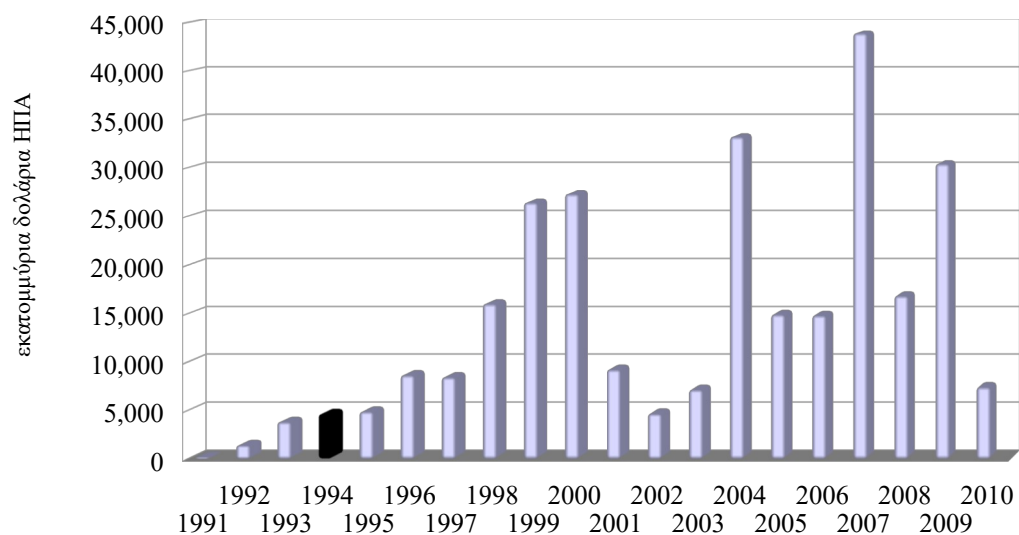
Γράφημα 4.20.1

ξένες άμεσες επενδύσεις ΗΠΑ σε Καναδά

Γράφημα 4.20.2

ξένες άμεσες επενδύσεις Καναδά σε ΗΠΑ

Πίνακας 4.20.3

αύξηση αριθμού ξένων άμεσων επενδύσεων
ΗΠΑ σε Καναδά ανά περίοδο

περίοδος	αριθμός ξένων άμεσων επενδύσεων
1991-2000	15475
2001-2010	-22660
1991-1995	5951
1996-2000	8252
2001-2005	-20737

Πίνακας 4.20.4

αύξηση αριθμού ξένων άμεσων επενδύσεων
Καναδά σε ΗΠΑ ανά περίοδο

περίοδος	αριθμός ξένων άμεσων επενδύσεων
1991-2000	27155
2001-2010	-1816
1991-1995	4721
1996-2000	18668
2001-2005	5695

Οι ξένες άμεσες επενδύσεις των ΗΠΑ στον Καναδά παρουσιάζουν σταθερή άνοδο έως και το 1994. Το 1995 σημειώνεται πτώση, και ακολουθούν τέσσερα ανοδικά έτη. Τη μεγάλη πτώση του 2000, ακολουθεί η ακόμη μεγαλύτερη άνοδος του 2001. Κατά τα έτη 2002 και 2003 σημειώνεται μεγάλη πτώση, ακολουθούμενη από σταθερή άνοδο έως και το 2007. Κατά τα έτη 2008, 2009 και 2010 σημειώνεται σταθερή πτώση (πίνακας 4.20.1, γράφημα 4.20.1). Κατά τη δεκαετία 2001-2010 η αύξηση των ξένων άμεσων επενδύσεων των ΗΠΑ στον Καναδά είναι κατά πολύ μικρότερη της αντίστοιχης αύξησης της περιόδου 1991-2000. Η περίοδος 2001-2005 παρουσιάζει μεγάλη αρνητική αύξηση σε σχέση με την θετική αύξηση της περιόδου 1996-2000 (πίνακας 4.20.3). Οι ξένες άμεσες επενδύσεις του Καναδά στις ΗΠΑ αυξάνονται σταθερά από το 1991 έως και το 2000. Το 2001 σημειώνεται μεγάλη πτώση. Ακολουθεί πτώση το 2002, άνοδος το 2003 και μεγάλη άνοδος το 2004. Το 2005 σημειώνεται πτώση και το 2006 μια ελάχιστη πτώση. Το 2007 σημειώνεται εκ νέου μεγάλη άνοδος και ακολουθεί η μεγάλη πτώση του 2008. Το 2009 σημειώνεται σημαντική άνοδος, και το 2010 μεγάλη πτώση (πίνακας 4.20.2, γράφημα 4.20.2). Κατά τη δεκαετία 2001-2010 σημειώνεται αρνητική αύξηση, ενώ κατά τη δεκαετία 1991-2000 είχε

προηγηθεί σημαντική αύξηση. Η αύξηση της περιόδου 2001-2005 ανέρχεται σε λιγότερο τους ενός τρίτου της αύξησης της περιόδου 1996-2000 (πίνακας 4.20.4).

Σημαντική χώρα για τις ΗΠΑ αποτελεί επίσης ο νότιος γείτονας της, το Μεξικό. Σύμφωνα με τον ρεπουμπλικάνο γεροισιαστή R. Lugar “Αμερικανοί και Μεξικανοί οφείλουν να κατανοήσουν ότι η μοίρα των δύο εθνών (...) είναι άρρηκτα συνυφασμένη”.¹⁰⁵ Πρόκειται για τη μοναδική χώρα που συνορεύει με τις ΗΠΑ στον νότο από ξηρά, με τη χερσαία συνοριακή γραμμή να έχει μήκος 3.110 χιλιόμετρα.¹⁰⁶ Σύμφωνα με στοιχεία προ του 2002, τα σύνορα των δύο χωρών είχαν την μεγαλύτερη κίνηση στον κόσμο. Κάθε χρόνο τα διέσχιζαν περισσότεροι από 300 εκατομμύρια άνθρωποι, περίπου 90 εκατομμύρια αυτοκίνητα και 4.3 εκατομμύρια φορτηγά. Έπειτα από την εφαρμογή της NAFTA, ο αριθμός των εμπορικών οχημάτων που διασχίζουν τα σύνορα αυξήθηκε κατά 41%, το διμερές εμπόριο σχεδόν τριπλασιάστηκε, ενώ το διασυνοριακό εμπόριο ξεπέρασε τα κατά μέσο όρο 650 εκατομμύρια δολάρια την ημέρα.¹⁰⁷ Σύμφωνα με στοιχεία προ του 2013, το εμπόριο μεταξύ ΗΠΑ και Μεξικού υπερέβαινε το 1 δις δολάρια ημερησίως, με τη μεγάλη πλειονότητα του διμερούς εμπορίου να περνά από τα χερσαία σύνορα. Από το διμερές εμπόριο και από την αποτελεσματική λειτουργία των συνόρων εξαρτώνται εκατομμύρια αμερικανικές θέσεις εργασίας. Από το Μεξικό εξαρτώνται επίσης ζωτικής σημασίας αμερικανικές βιομηχανίες. Επιπλέον, μια διευρυνόμενη μεξικανική μεσαία τάξη αποτελεί σημαντική πηγή τουρισμού για τις ΗΠΑ. Η συνεχιζόμενη ανάπτυξη αμερικανικών νοτιοδυτικών κοινοτήτων των συνόρων εξαρτάται από το Μεξικό.¹⁰⁸ Το Μεξικό αποτελεί έναν εκ των βασικών προμηθευτών πετρελαίου των ΗΠΑ, ενώ αποτέλεσε για καιρό τον δεύτερο σε μέγεθος εμπορικό εταίρο τους.¹⁰⁹ Τέλος, δύο στους τρεις λατινοαμερικανούς στις ΗΠΑ έχουν μεξικανική καταγωγή.¹¹⁰

105 B. Valeriano και M. Powers, “United States–Mexico, The Convergence of Public Policy Views in the Post-9/11 World”, *The Policy Studies Journal*, τόμ. 38, τχ. 4, 2010, σ. 750. Συγκρίνοντας το Μεξικό με τον Καναδά σχετικά με τις ΗΠΑ, ο D. Drache γράφει:

“[γ]ια τους Μεξικανούς τα σύνορά τους με τις ΗΠΑ αποτελούν τον πλέον εμβληματικό των θεσμών, ο οποίος συνδέει ανυπέρβλητα και αναπóτρεπτα δύο ριζικά διαφορετικές κοινωνίες, οικονομίες και κουλτούρες με χίλιους διαφορετικούς τρόπους. Ενσαρκώνει όλες τους τις φιλοδοξίες, την περηφάνια, τους φόβους και τις ανασφάλειες· μια αξιοσημείωτη αντίθεση στην καναδική πεποίθηση ότι τα σύνορα είναι σε μεγάλο βαθμό αόρατα και αμετάβλητα.”

Βλ. D. Drache, “Canada-U.S. Relations and the Impermeable Border Post 9/11: The Co-Management of North America”, *CONfines de relaciones internacionales y ciencia política*, τόμ. 4 τχ. 7, Ιανουάριος-Μάιος 2008, σ. 69.

106 J.C. Beaver, *U.S. International Borders: Brief Facts, CRS Report for Congress, RS21729*, Congressional Research Service, The Library of Congress, Updated November 9, 2006, σ. CRS-2.

107 “Quick Facts about the U.S.-Mexico Border”, *United States Department of State, Archive*, [ιστότοπος], <https://2001-2009.state.gov/p/wha/rls/fs/8974.htm>, (ανάκτηση 3/1/2017).

108 “Our Border & the Economy, Get the Facts: Five Reasons Why the U.S.-Mexico Border Is Critical to the Economy”, *Americas Society Council of the Americas*, [ιστότοπος], 30/7/2013, <http://www.as-coa.org/articles/get-facts-five-reasons-why-us-mexico-border-critical-economy>, (ανάκτηση 3/1/2017).

109 Σημειώνεται ότι το άρθρο της αναφοράς γράφτηκε το 2010.

110 Valeriano και Powers, *ό.π.*, σ. 769.

Ο Anderson σημειώνει πως οι Μεξικανοί αντιμετωπίζουν ιστορικά ακόμα μεγαλύτερα εμπόδια από τους Καναδούς στις μετακινήσεις και τη διεξαγωγή εμπορίου στα σύνορα με τις ΗΠΑ σε σχέση με τους Καναδούς.¹¹¹ Τα γεγονότα της 11/9 δυσχέραναν περαιτέρω τις σχέσεις ΗΠΑ–Μεξικού. Σύμφωνα με τους Valeriano και Powers, οι σχέσεις των δύο χωρών θα φαινόταν σε έναν απλό παρατηρητή ως διανύουσες τη χειρότερη περίοδό τους, έπειτα από τον Αμερικανο-Μεξικανικό πόλεμο (1848).¹¹² Όπως και στην περίπτωση του Καναδά, ομοίως και στην περίπτωση του Μεξικού τα μέτρα ασφαλείας έπειτα από την 11/9 επηρέασαν αρνητικά τις διασυνοριακές ροές.¹¹³ Οι επιθέσεις σχετίζονται με πτώση της διασυνοριακής κυκλοφορίας οχημάτων σε πολλές περιοχές των Αμερικανό-Μεξικανικών συνόρων.¹¹⁴

Οι A. G. Walke και T. M. Fullerton Jr. εντοπίζουν κάμψη και ενίοτε ανάσχεση της γενικότερης πτωτικής τάσης του κόστους μεταφοράς φορτίου, κάτι που οφείλεται τουλάχιστον σε σημαντικό βαθμό στα μέτρα ασφαλείας.¹¹⁵ Σύμφωνα με τους ίδιους το νέο καθεστώς ασφαλείας είχε μείζονες επιπτώσεις επί του εμπορίου αγαθών μεταξύ Μεξικού και ΗΠΑ, με το κόστος της καθυστέρησης φορτηγών οχημάτων να κυμαίνεται σύμφωνα με υπολογισμούς ανάμεσα στα 5,8-7.5 δις δολάρια ΗΠΑ ανά έτος.¹¹⁶ Τα ακόλουθα στοιχεία για το εμπόριο ΗΠΑ–Μεξικού είναι συμβατά με την ανωτέρω διαπίστωση.

Πίνακας 4.21.1

εξαγωγές ΗΠΑ σε Μεξικό, εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
33277,2	40592,3	41580,8	50843,5	46292,1	56791,6	71388,5	78772,6	86908,9	111349
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
101296,5	97470,1	97411,8	110731,3	120247,6	133721,7	135918,1	1512201	128892,1	163664,6

πηγή: United States Census Bureau*

111 Anderson, *ό.π.*, σσ. 731-732.

112 Valeriano και M. Powers, *ό.π.*, σ. 746.

113 Η περίπτωση του καθεστώτος ασφαλείας των συνόρων του Μεξικού με τις ΗΠΑ είναι ιδιαίτερη, δεδομένου ότι εκτός από την τρομοκρατία, συνδέεται επιπλέον με το κοινό έγκλημα και με την —νόμιμη ή λαθραία— μετανάστευση. Έκαστο εξ αυτών ζήτημα αποτελεί ξεχωριστό κεφάλαιο, η πραγμάτευση του οποίου υπερβαίνει τους σκοπούς του παρόντος κεφαλαίου.

114 A.G. Walke και T.M. Fullerton Jr, “Freight transportation costs and the thickening of the US–Mexico border”, *Applied Economics*, τόμ. 46, τχ. 11, 2014, σ. 1249.

115 Στο ίδιο, σσ. 1251-1253, 1256-1257. Οι Valeriano και Powers υποστηρίζουν πως μια αύξηση των κοστών διέλευσης των συνόρων ενδέχεται να λειτουργήσει αντιπαραγωγικά εξαιτίας της εκτροπής του εμπορίου, από παραγωγούς χαμηλού κόστους γειτονικών χωρών προς εγχώριους παραγωγούς υψηλού κόστους. Βλ. Valeriano και Powers, *ό.π.*, σ. 1249.

116 Walke και Fullerton Jr., *ό.π.*, σ. 1248.

* “Trade in Goods with Mexico”, *United States Census Bureau*, [ιστότοπος], 2016, <https://www.census.gov/foreign-trade/balance/c2010.html>, (ανάκτηση 18/1/2017).

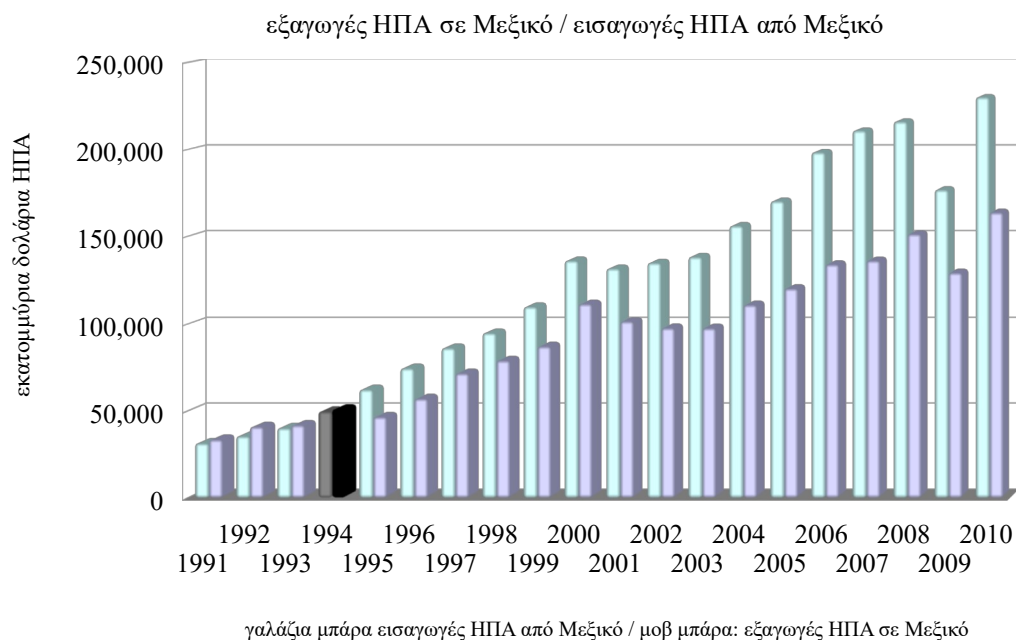
Πίνακας 4.21.2

εισαγωγές ΗΠΑ από Μεξικό, εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
31129,6	35211,1	39917,5	49493,7	62100,4	74297,2	85937,6	94629	109720,5	135926,3
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
131337,9	134616	138060	155901,5	170108,6	198253,2	210714	215941,6	176654,4	229985,6

πηγή: United States Census Bureau*

Γράφημα 4.21

Πίνακας 4.21.3

αύξηση εξαγωγών ΗΠΑ προς Μεξικό /
εισαγωγών ΗΠΑ από Μεξικό ανά περίοδο

περίοδος	εκατομμύρια δολάρια εξαγωγών	εκατομμύρια δολάρια εισαγωγών
1991-2000	78071,8	104796,7
2001-2010	62368,1	98647,7
1991-1995	13014,9	30970,8
1996-2000	54557,4	61629,1
2001-2005	18951,1	38770,7

Οι αμερικανικές εξαγωγές στο Μεξικό και οι μεξικανικές εξαγωγές στις ΗΠΑ παρουσιάζουν

* Στο ίδιο.

παρόμοιες εικόνες. Αμφότερα τα μεγέθη αυξάνονται σταθερά έως και το 2000. Ακολουθούν ένα πτωτικό έτος για τις εισαγωγές σε ΗΠΑ, και τρία πτωτικά έτη για τις εξαγωγές από ΗΠΑ. Έπεται σημαντική άνοδος των εισαγωγών και μικρότερη άνοδος των εξαγωγών, σταθερά έως και το 2008. Έπειτα από την πτώση του 2009, αμφότερα τα μεγέθη φθάνουν το 2010 σε υψηλά επίπεδα εικοσαετίας (πίνακας 4.21.1, πίνακας 4.21.2, γράφημα 4.21). Η αύξηση αμφοτέρων των μεγεθών κατά τη δεκαετία 2001-2010 υπήρξε χαμηλότερη της αύξησης κατά τη δεκαετία 1991-2000. Η αύξηση των αμερικανικών εξαγωγών στο Μεξικό κατά την πενταετία 2001-2005, υπήρξε κατά πολύ χαμηλότερη της αντίστοιχης αύξησης του 1996-2000. Η αύξηση των εισαγωγών στις ΗΠΑ από το Μεξικό κατά την πενταετία 2001-2005 υπήρξε σχεδόν η μισή της αντίστοιχης αύξησης της πενταετίας 1996-2000 (πίνακας 4.21.3).¹¹⁷

Όπως ήδη αναφέρθηκε στην αρχή του κεφαλαίου, τα ενισχυμένα μέτρα ασφαλείας που έπονται των τρομοκρατικών επιθέσεων ενδέχεται να προκαλέσουν εμμέσως μείωση των επενδύσεων στη χώρα πραγματοποιήσής τους.¹¹⁸ Στην περίπτωση αμερικανικών επενδύσεων στο Μεξικό και μεξικανικών επενδύσεων στις ΗΠΑ, η υπόθεση αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνεται.

Πίνακας 4.22.1

ξένες άμεσες επενδύσεις ΗΠΑ σε Μεξικό, εκατομμύρια δολάρια
(στοιχεία παρεχόμενα από Μεξικό σε δολάρια ΗΠΑ)

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
3090,2	5712,3	4716,1	7633,2	5311,3	5163,1	7236,8	4997,2	7555,2	13173,1
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
21544,2	13202,5	8997,3	9185,9	11803	13058,8	13047,9	11526,4	7456,3	6256,1

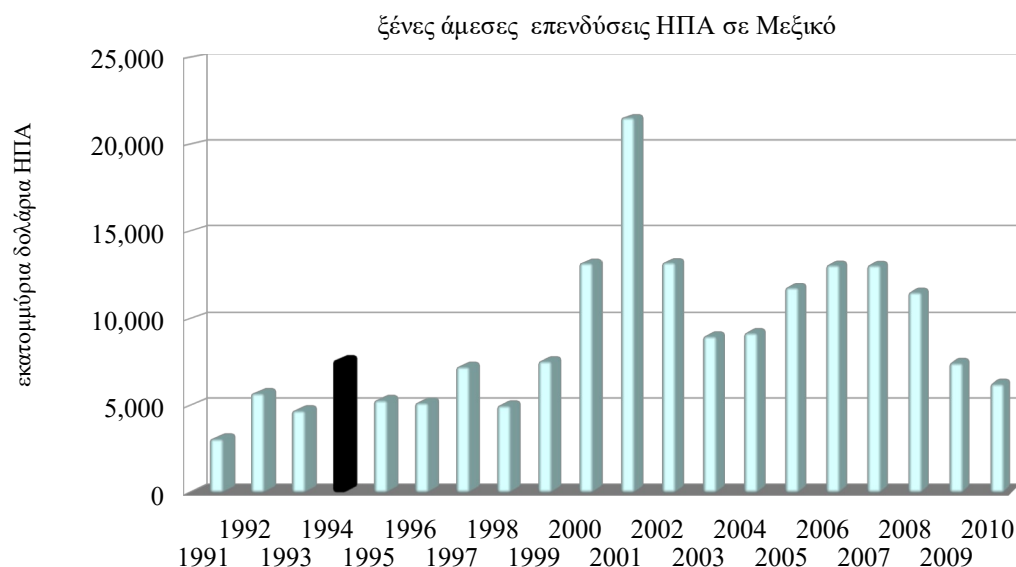
πηγή: OECD.Stat*

117 Οι αυξήσεις αμφοτέρων των μεγεθών κατά την πενταετία 1991-1995 υπήρξαν χαμηλότερες των αντίστοιχων αυξήσεων των δύο επομένων πενταετών. Το γεγονός αυτό ενδεχομένως οφείλεται στην έναρξη ισχύος της NAFTA το 1994.

118 Bandyopadhyay, Sandlery, και Younasz, *ό.π.*, σ. 31.

* “FDI flows by partner country”, *ό.π.*

Γράφημα 4.22

Πίνακας 4.22.3

αύξηση ξένων άμεσων επενδύσεων
ΗΠΑ σε Μεξικό ανά περίοδο

περίοδος	ξένες άμεσες επενδύσεις ΗΠΑ σε Μεξικό
1991-2000	10082,9
2001-2010	-15288,1
1991-1995	2221,1
1996-2000	8010
2001-2005	-9741,2

Οι ξένες άμεσες επενδύσεις των ΗΠΑ στο Μεξικό παρουσιάζουν μια σχετικά σταθερή εικόνα έως το 1999. Το 2000 σημειώνεται σημαντική αύξηση, ακολουθούμενη από την ακόμα μεγαλύτερη αύξηση του 2001 όπου φθάνουν σε υψηλά εικοσαετίας. Η πτώση του 2002 επαναφέρει το μέγεθος περίπου σε επίπεδα 2000. Ακολουθούν το πτωτικό 2003, και ήπια άνοδος έως και το 2006. Το 2007 εγκαινιάζεται μια πτωτική τάση, η οποία επαναφέρει κατά το 2010 το μέγεθος σε επίπεδα λίγο υψηλότερα του 1992. (πίνακας 4.22.1, γράφημα 4.22). Κατά τη δεκαετία 2001-2010 σημειώνεται —αρνητική— αύξηση του μεγέθους, η οποία είναι πολύ χαμηλότερη της αντίστοιχης αύξησης της δεκαετίας 1991-2000. Η —αρνητική— αύξηση της πενταετίας 2001-2005 είναι κατά πολύ χαμηλότερη των αντίστοιχων αυξήσεων των πενταετιών 1996-2000 και 1991-1995 (πίνακας 4.22.3)

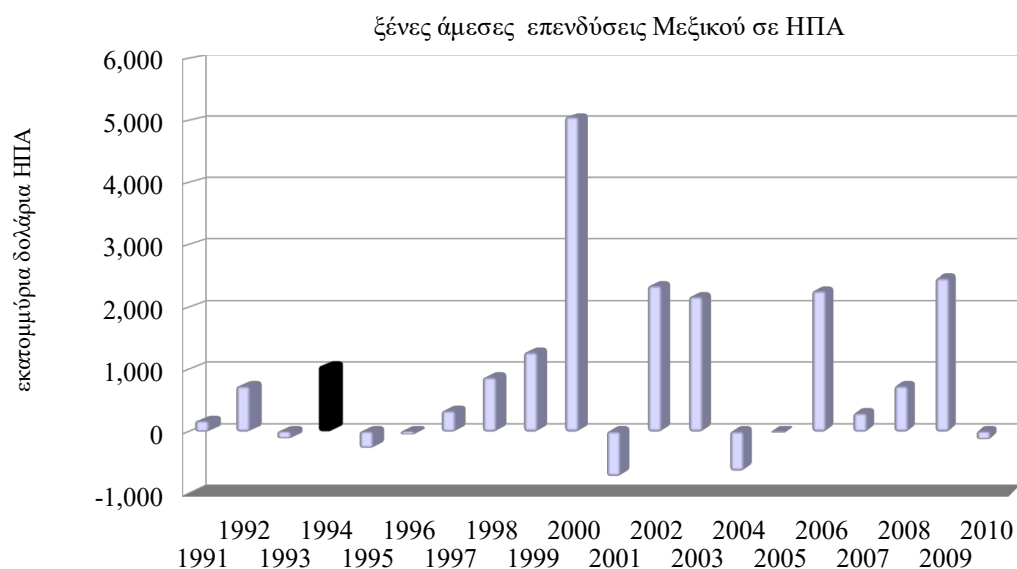
Πίνακας 4.23.1

ξένες άμεσες επενδύσεις σε ΗΠΑ, εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ
(στοιχεία παρεχόμενα από ΗΠΑ στο εγχώριο νόμισμα)

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
167	730	-110	1058	-263	-47	331	871	1273	5062
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
-716	2349	2173	-629	-19	2265	291	731	2469	-123

πηγή: OECD.Stat*

Γράφημα 4.23

Πίνακας 4.23.2

αύξηση ξένων άμεσων επενδύσεων
Μεξικού σε ΗΠΑ ανά περίοδο

περίοδος	εκατομμύρια δολάρια
1991-2000	4895
2001-2010	593
1991-1995	-430
1996-2000	5109
2001-2005	697

* Στο ίδιο.

Οι ξένες άμεσες επενδύσεις του Μεξικού στις ΗΠΑ παρουσιάζουν μέτριες αυξομειώσεις έως και το 1999. Το 2000 σημειώνεται αλματώδης αύξηση, η οποία και αποτελεί τα υψηλά της εικοσαετίας. Ακολουθείται από ακόμη μεγαλύτερη πτώση το 2001. Έως το τέλος της δεκαετίας πραγματοποιούνται μεγάλες διακυμάνσεις, με το εν λόγω μέγεθος να καταλήγει το 2010 σε επίπεδα χαμηλότερα του 1991 (πίνακας 4.23.1, γράφημα 4.23). Η αύξηση του μεγέθους κατά τη δεκαετία 2001-2010 είναι κατά πολύ χαμηλότερη της αντίστοιχης αύξησης της δεκαετίας 1991-2000. Η αύξηση της πενταετίας 2001-2005 είναι επίσης κατά πολύ χαμηλότερη της αντίστοιχης αύξησης της πενταετίας 1996-2000 (πίνακας 4.23.2).

Σημαντικός για τις ΗΠΑ είναι επίσης ο τουρισμός από το Μεξικό. Σύμφωνα με έκθεση του Βορειοαμερικανικού Κέντρου Διασυνοριακών Μελετών¹¹⁹ το Μεξικό κατέχει τη δεύτερη θέση στην αμερικανική τουριστική αγορά, με 13,47 εκατομμύρια επισκέψεις το 2010.¹²⁰ Επισκέπτες από το Μεξικό και τον Καναδά αποτέλεσαν το 60% των τουριστών στις ΗΠΑ κατά την περίοδο 2006-2011.¹²¹ Ο H. R. Ramirez παραθέτει στοιχεία, σύμφωνα με τα οποία οι εκδόσεις βίζα για τους Μεξικανούς αυξήθηκαν κατά πολύ από το 1997 έως το 2000, για να ακολουθήσει σημαντική πτώση το 2001 και σταθεροποίηση από το 2003-2007 σε επίπεδα λίγο υψηλότερα του 1997.¹²² Τα αυστηρά μέτρα ασφαλείας φέρονται από τους Figueroa, Lee, και Schoik ως έχοντα κοστίσει ακριβά στην αμερικανική τουριστική βιομηχανία εξαιτίας χαμένων ευκαιριών από τον μεξικανικό τουρισμό.¹²³

Η εικόνα των αεροπορικών μετακινήσεων Μεξικανών τουριστών προς τις ΗΠΑ φαίνεται να επιβραδύνεται, ενισχύοντας τους παραπάνω ισχυρισμούς.

119 North American Center for Transborder Studies (Arizona State University).

120 A. Figueroa, E. Lee, και V. Schoik, *Realizing the Full Value of Tourism from Mexico to the United States*, North American Center for Transborder Studies, Arizona State University, σ. 3

121 H.R. Ramirez, "US-Mexico Border Protection at Stake: An Overview of the US Visa System Before and After 9/11", *Proceedings of the Georgia Political Science Association*, 2011, σ. 2.

122 Στο ίδιο, σ. 7. Τα στοιχεία αφορούν στην άδεια διάσχησης συνόρων (B1/B2/ Border Crossing Card) που χορηγείται αποκλειστικά σε Μεξικανούς πολίτες που διαμένουν στο Μεξικό. Ο Ramirez παραθέτει τα εν λόγω στοιχεία για την περίοδο 1997-2007 μόνο σε γράφημα. Η σχετική υπηρεσία του αμερικανικού υπουργείου εξωτερικών που αποτελεί την πηγή των στοιχείων, δεν δημοσιεύει ξεχωριστά δεδομένα σε αριθμούς σχετικά με άδειες εισόδου σε Μεξικανούς προ του 1999. Βλ. "Visa Statistics", *The United States Department of State, Bureau of Consular Affairs*, [ιστότοπος], <https://travel.state.gov/content/visas/en/law-and-policy/statistics.html>, (ανάκτηση 18/1/2017).

123 Figueroa, Lee, και Schoik, ό.π., σ. 12.

Πίνακας 4.24.1

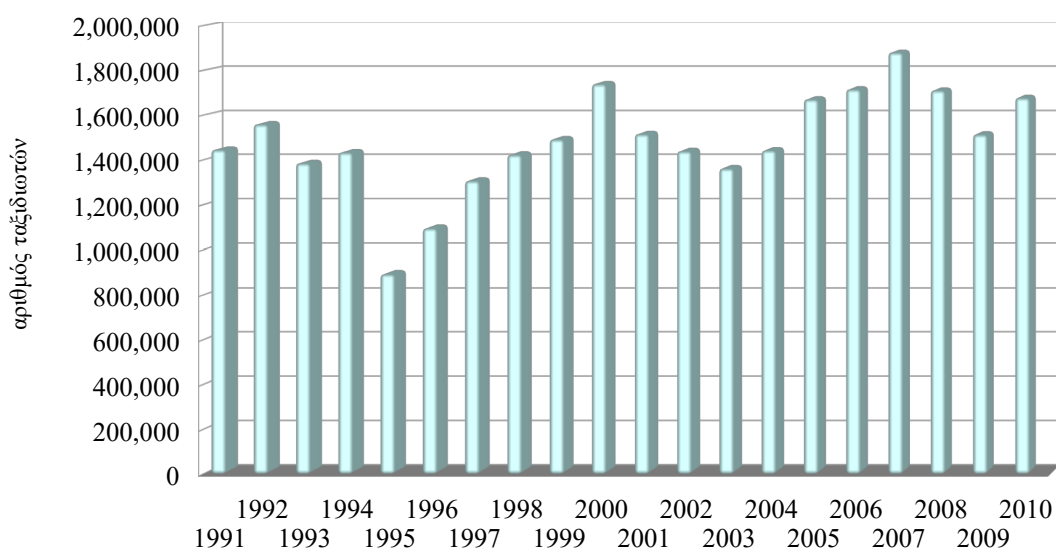
αεροπορικές μετακινήσεις από Μεξικό προς ΗΠΑ

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
1442771	1556792	1382452	1430872	889404	1091812	1303786	1420832	1489170	1736600
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1512980	1436727	1359418	1439971	1668432	1713158	1878000	1708000	1511000	1675000

πηγή: National Travel and Tourism Office - Department of Commerce*

Γράφημα 4.24

αεροπορικές μετακινήσεις από Μεξικό προς ΗΠΑ

* “International Arrivals to U.S. by Region and Country of Residency, Historical Visitation 1990-1999”, *National Travel & Tourism Office*, [ιστότοπος], http://tinet.ita.doc.gov/outreachpages/download_data_table/Historical_arrivals_1990_1999.pdf, (ανάκτηση 2/1/2017, σ. 1 αρχείου PDF), “International Arrivals to U.S. by Region and Country of Residency, Historical Visitation 2000-2006”, *National Travel & Tourism Office*, [ιστότοπος], http://tinet.ita.doc.gov/outreachpages/download_data_table/Historical_arrivals_2000_2006.pdf, (ανάκτηση 2/1/2017, σ. 1 αρχείου PDF), “2010 Market Profile: Mexico (Air Only)”, *National Travel & Tourism Office*, [ιστότοπος], http://tinet.ita.doc.gov/outreachpages/download_data_table/2010_Mexico_Market_Profile.pdf, (ανάκτηση 2/1/2017, σ. 2 αρχείου PDF).

Επισημαίνεται πως τα στοιχεία από το 2007-2010 παρατίθενται σε χιλιάδες και είναι στρογγυλοποιημένα.

Πίνακας 4.24.2

Αύξηση αεροπορικών μετακινήσεων από Μεξικό προς ΗΠΑ

περίοδος	αριθμός επιβατών
1991-2000	293829
2001-2010	162020
1991-1995	-553367
1996-2000	644788
2001-2005	155452

Οι αεροπορικές μετακινήσεις από το Μεξικό προς τις ΗΠΑ παρουσιάζουν σχετικά σταθερή εικόνα από το 1991 έως και το 1994. Το 1995 σημειώνεται σημαντική πτώση, η οποία ακολουθείται από σταθερή άνοδο έως και το 2000. Έπονται τρία πτωτικά έτη, και άνοδος έως και το 2007, οπότε και κατακτώνται τα υψηλά της εικοσαετίας. Ακολουθούν δύο πτωτικά έτη και το ανοδικό 2010, οπότε και το μέγεθος παραμένει σχετικά κοντά στα υψηλά επίπεδα της εικοσαετίας (πίνακας 4.24.1, γράφημα 4.24). Η αύξηση του μεγέθους κατά τη δεκαετία 2001-2010 αποτελεί σχεδόν το ήμισυ της αντίστοιχης αύξησης της δεκαετίας 1996-2000. Κατά την πενταετία 2001-2005, η αύξηση του μεγέθους είναι κατά πολύ μικρότερη της αντίστοιχης αύξησης της πενταετίας 1996-2000 (πίνακας 4.24.2).

Ανακεφαλαιώνοντας:

- οι εισαγωγές ΗΠΑ από Καναδά παρουσίασαν μικρή μείωση
- τα εισερχόμενα στον Καναδά αμερικανικά οχήματα παρουσίασαν μεγάλη μείωση¹²⁴
- οι ξένες άμεσες επενδύσεις από ΗΠΑ σε Καναδά παρουσίασαν μεγάλη μείωση, ενώ οι ξένες άμεσες επενδύσεις από Καναδά σε ΗΠΑ παρουσίασαν μείωση
- οι εξαγωγές των ΗΠΑ προς Μεξικό και οι εισαγωγές των ΗΠΑ από Μεξικό παρουσίασαν μείωση
- οι ξένες άμεσες επενδύσεις από ΗΠΑ στο Μεξικό παρουσίασαν μεγάλη μείωση, οι ξένες άμεσες επενδύσεις από Μεξικό στις ΗΠΑ παρουσίασαν μείωση
- οι αεροπορικές μετακινήσεις από Μεξικό προς ΗΠΑ παρουσίασαν μείωση¹²⁵

124 Αντιθέτως, τα επιστρέφοντα στον Καναδά καναδικά οχήματα αυξήθηκαν.

125 Επιβάλλεται να επισημανθεί η σχετικότητα που προκύπτει από την περιγραφή οικονομικών μεγεθών με λεκτικούς όρους όπως “αύξηση” ή “μεγάλη αύξηση”. Σε περιπτώσεις όπως σε αυτήν των άμεσων ξένων επενδύσεων από

4.3.1.1 Οι συνέπειες του νέου καθεστώτος ασφαλείας επί της συμφωνίας NAFTA

Οι συμφωνίες FTA του 1989 και NAFTA του 1994, ενίσχυσαν τη διμερή εμπορική σχέση Καναδά και ΗΠΑ, καθιστώντας τα σύνορα πιο ανοιχτά ως προς τον οικονομικό τομέα. Η καθιέρωση του ελεύθερου εμπορίου σήμανε την άρση επιβολής δασμών σε αγαθά και υπηρεσίες, και την αύξηση του εμπορίου μεταξύ των δύο χωρών. Οι ταξιδιώτες βίωναν πλέον τα σύνορα ως πιο ελεύθερα, κάτι που ενισχύθηκε με συμφωνίες όπως η Shared Border Accord του 1995, καθώς οι δυο χώρες συνεργάστηκαν με σκοπό τη δημιουργία “των πιο αποτελεσματικών συνόρων του κόσμου”.¹²⁶ Προ της 11/9 Καναδοί και Αμερικανοί δεν χρειαζόντουσαν διαβατήριο για να διασχίσουν τα σύνορα.¹²⁷ Όπως ωστόσο ήδη αναφέρθηκε, η νέα πραγματικότητα μετά τις επιθέσεις της 11/9 είχε ως αποτέλεσμα αυστηρότερα μέτρα ασφαλείας στα σημεία εισόδων στις ΗΠΑ από τον Καναδά, γεγονός που επηρέασε αρνητικά τις ροές. Το Βόρειο Αμερικανικό Συμβούλιο Ανταγωνιστικότητας σε απευθυνόμενη στους ηγέτες της NAFTA έκθεσή του, υποστήριξε ότι οι επιχειρήσεις Καναδά, Μεξικού και ΗΠΑ επιβαρύνονται από τα νέα μέτρα ενίσχυσης της ασφάλειας και από την αυστηρότερη εφαρμογή των υπαρχόντων κανόνων, διαμαρτυρόμενο ότι κάτι τέτοιο συνεπάγεται μεγαλύτερη καθυστέρηση των επιχειρηματικών εργασιών και στις τρεις χώρες, καθώς και υψηλότερο κόστος.¹²⁸ Ο P. Grady φθάνει στο σημείο να υποστηρίζει πως εξαιτίας της μείωσης της διαπερατότητας των συνόρων, “οποιαδήποτε θετική επίδραση της FTA/NAFTA στις εισαγωγές από τον Καναδά έχει ήδη ουσιαστικά διαβρωθεί”.¹²⁹ Αναλόγως, ο Fry αποδίδει τη μειωμένη αποτελεσματικότητα της NAFTA στην πολιτική ασφαλείας υπό την κυριαρχία του DHS.¹³⁰

Όπως επισημαίνει ο G. Anderson, η NAFTA αποτελούσε χαρακτηριστικό στοιχείο των συζητήσεων σχετικά με την ωφελιμότητα της παγκοσμιοποίησης, και των συνεπειών αυτής επί παραδοσιακών ιδεών περί κυριαρχίας. Η αυξημένη ολοκλήρωση των αγορών φαινόταν να έρχεται σε αντίθεση με την κυριαρχία της πολιτικής ενός κράτους.¹³¹ Ο ίδιος υποστηρίζει πως η βορειοαμερικανική διακυβέρνηση, η οποία κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες έχει υποστεί τις σημαντικότερες μεταβολές από τη NAFTA και την παροχή ασφάλειας στις οικονομικές σχέσεις,

Καναδά σε ΗΠΑ επιλέγεται το “μείωση” αντί του “μεγάλη μείωση”, δεδομένου ότι η μεγαλύτερη μείωση φαίνεται να προκύπτει έπειτα από την οικονομική κρίση το 2007-2008 και όχι έπειτα από την 11/9.

126 S.L. Bradbury, “The impact of security on travelers across the Canada-US border”, *Community & Regional Planning, Journal of Transport Geography*, τόμ. 26, 2013, σ. 140.

127 Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Fry, σε ορισμένα σημεία ελέγχου της υπαίθρου, οι συνοριακοί υπάλληλοι επέστρεφαν το βράδυ στα σπίτια τους, αφήνοντας πορτοκαλί κώνους για να γνωρίζουν οι Καναδοί ότι εισέρχονταν σε έδαφος των ΗΠΑ. Βλ. Fry, *ό.π.*, σ. 881. Το γεγονός της απαίτησης διαβατηρίου για τη διάσχιση των συνόρων είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τον τουρισμό, καθώς μόνον ένα μικρό ποσοστό Αμερικανών και Καναδών έχουν διαβατήριο. Βλ. G.Anderson, *ό.π.*, σ. 733.

128 Grady, *ό.π.*, σ. 2.

129 Στο ίδιο, σ. 11. Η έμφαση του γράφοντος.

130 Fry, *ό.π.*, σ. 890.

131 G. Anderson, “Securitization and sovereignty in post-9/11 North America”, *Review of International Political Economy*, τόμ. 19, τχ. 5, 2012, σ. 712.

έχει καταστήσει την κυριαρχία και την εξουσία περισσότερο ιεραρχική αντί για πολυμερή (pooled) σε πολλούς τομείς της πολιτικής, πιθανότατα ενισχύοντας τις ενδημικές στις τριμερείς σχέσεις, ασυμμετρίες.¹³² Η NAFTA ήταν μια “ρηχή” συμφωνία που αφορούσε μόνο στις εμπορικές και στις χρηματοοικονομικές συναλλαγές.¹³³ Η προτίμηση των ΗΠΑ για “ρηχή” οικονομική ολοκλήρωση στη Βόρεια Αμερική, επέτρεψε σε αυτές να διατηρήσουν τη βάση της εξουσίας τους.¹³⁴ Η εξουσία αυτή έλαβε τη μορφή της συντήρησης κυρίαρχων συνόρων και του συνεπαγόμενου έλεγχου αυτών. Δεδομένης μιας επί της ουσίας απουσίας οποιασδήποτε εκπορευόμενης από τη NAFTA πολυμερούς (pooled) κυριαρχίας, η εξάρτηση του Καναδά —και του Μεξικού— από την πρόσβαση στην αμερικανική αγορά εντάθηκε, δίχως να δημιουργηθούν θεσμικοί μηχανισμοί άμβλυνσης των συνεπειών από τις ενέργειες των ΗΠΑ στα σύνορα. Η εξουσία λήψης αποφάσεων στην πολιτική οικονομία της Βόρειας Αμερικής έχει μετατοπισθεί σημαντικά προς τις ΗΠΑ, και συγκεκριμένα προς το DHS.¹³⁵ Η λειτουργία της NAFTA ως ελεύθερης αγοράς μετά την 11/9 διαστρεβλώθηκε. Ο Anderson υποστηρίζει πως οι ΗΠΑ είναι σε θέση να απαιτήσουν παραχωρήσεις από τον Καναδά — και το Μεξικό— στη συνεργασία για την ασφάλεια, προκειμένου να παραχωρήσουν πρόσβαση στην αμερικανική αγορά.¹³⁶

Ο F. Lara-Valencia διαπιστώνει αποδυνάμωση της NAFTA στα σύνορα ΗΠΑ–Μεξικού. Τα σύνορα αυτά όπως υποστηρίζει, κατέστησαν λιγότερο διαπερατά εξαιτίας των ενισχυμένων μέτρων ασφαλείας έπειτα από την 11/9. Ο ίδιος αντιδιαστέλλει τη νέα πολιτική ασφαλείας που καθιερώθηκε έπειτα από την 11/9 στη NAFTA σε ό,τι αφορά στη διασυνοριακή συνεργασία, με την πρώτη να δημιουργεί νέα εμπόδια, ενώ η συμφωνία είχε εισαγάγει νέα κίνητρα και ευκαιρίες.¹³⁷ Ο Lara-Valencia επικεντρώνεται στις συνέπειες των νέων πολιτικών ασφαλείας. Οι τελευταίες αναζωογόνησαν εδαφικές (territorial) αντιλήψεις των συνόρων, και επανέφεραν τη λήψη αποφάσεων στο κεντρικό πεδίο της προ NAFTA εποχής. Η νέα διαχείριση των συνόρων έχει αυξήσει το επίπεδο τριβής που αυτά επιβάλλουν, ενώ η τυχαία μεταβολή των καταστάσεων αυτών έχει μειώσει την προσαρμοστική δυνατότητα των συνοριακών φορέων. Τα μέτρα ασφαλείας των συνόρων ενθαρρύνουν την μονομέρεια και τις αντιλήψεις δικαιοδοσίας που αντίκεινται σε μια ολοκληρωμένη προσέγγιση και επίτευξη μακροπρόθεσμων λύσεων για περιφερειακά προβλήματα.¹³⁸

132 Στο ίδιο, σ. 713.

133 Στο ίδιο, σ. 724.

134 Ο Anderson αναφέρεται στη θεωρία της εξουσίας του R. Dahl, στην οποία η “βάση” αποτελεί πρωταρχική έννοια. Βλ. R.A. Dahl, “The Concept of Power”, *Behavioral Science*, τόμ. 2, τχ. 3, 1957, σ. 203.

135 Anderson, ό.π., σ. 729.

136 Στο ίδιο, σ. 728.

137 F. Lara-Valencia, “The ‘Thickening’ of the US–Mexico Border: Prospects for Cross-Border Networking and Cooperation”, *Journal of Borderlands Studies*, τόμ. 26, τχ. 3, 2011, σσ. 251-252.

138 Στο ίδιο, σ. 262.

Τα στατιστικά στοιχεία για το σχετιζόμενο με τη NAFTA εμπόριο αγαθών μεταξύ ΗΠΑ και Καναδά, δίνουν διαφορετικές εικόνες ως προς την ενδεχόμενη επιρροή επί αυτών από το νέο καθεστώς ασφαλείας.

Πίνακας 4.25.1

εμπόριο αγαθών ΗΠΑ–Καναδά / NAFTA, εξαγωγές*

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
—	—	—	43474	48540,1	51723,6	61449,8	58343,4	57227,9	57845,5
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
60462,9	61463,5	62550,6	66731,5	75790,4	83370,6	87337,2	89235,8	71710,6	85127,7

πηγή: U.S. Census Bureau[†]

Πίνακας 4.25.2

εμπόριο αγαθών ΗΠΑ–Καναδά / NAFTA, εισαγωγές

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
—	—	—	47910,9	67153,2	84245,3	88949,5	110674,7	115711,6	123051,8
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
113179,3	113046,2	119416,4	131677,8	146261,6	159795,6	158984,3	166076,7	112487,3	145425,7

πηγή: U.S. Census Bureau[‡]

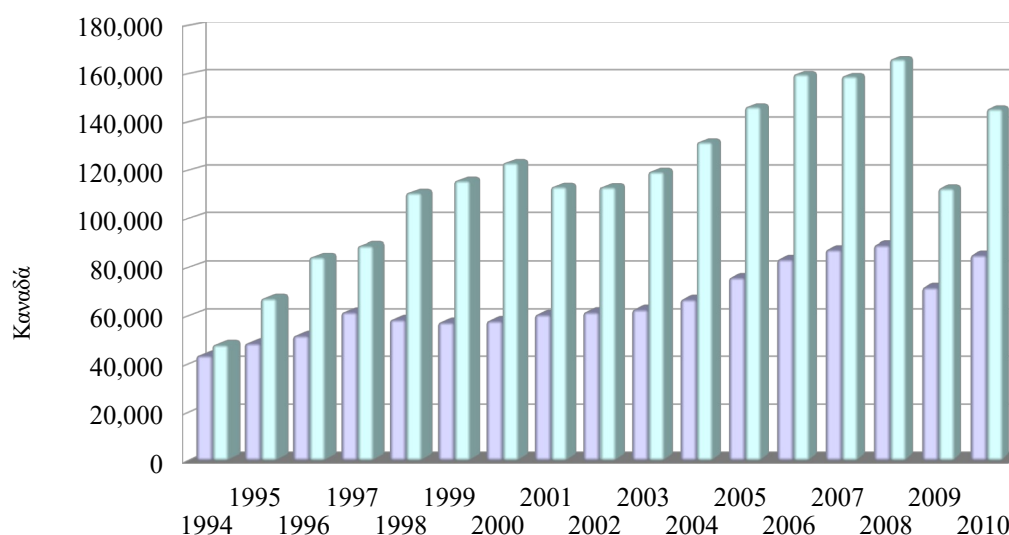
* Δεν παρέχονται στοιχεία για τα έτη 1991, 1992 και 1993.

† “Trade in Goods with NAFTA with Canada (Consumption)”, *United States Census Bureau*, [ιστότοπος], <https://www.census.gov/foreign-trade/balance/c0006.html#questions>, (ανάκτηση 2/1/2017).

‡ Στο ίδιο.

Γράφημα 4.25

Εμπόριο αγαθών ΗΠΑ-Καναδά / NAFTA

μοβ μπάρα:εξαγωγές προς Καναδά / πράσινη μπάρα: εισαγωγές από Καναδά

Πίνακας 4.25.3

Εμπόριο αγαθών ΗΠΑ-Καναδά / NAFTA

περίοδος	εξαγωγές προς Καναδά	εισαγωγές από Καναδά
1994-2000	14371,5	75140,9
2001-2007	26874,3	45805
1996-2000	6121,9	38806,5
2001-2005	15327,5	33082,3

Οι εξαγωγές των ΗΠΑ προς τον Καναδά (πίνακας 4.25.1, γράφημα 4.25) διανύουν μια σταθερά ανοδική πορεία έως και το 2008. Ακολουθούν το πτωτικό 2009 και το ανοδικό 2010. Όπως προκύπτει επιπλέον από την αύξηση των εξαγωγών της περιόδου 2001-2007 σε σχέση με την περίοδο 1994-2000 και από την αύξηση των εξαγωγών της περιόδου 2001-2005 σε σχέση με την περίοδο 1996-2000 (πίνακας 4.25.3), οι επιθέσεις της 11/9 και το συνεπαγόμενο νέο καθεστώς ασφαλείας δεν φαίνεται να επηρέασαν στο ελάχιστο το συγκεκριμένο μέγεθος. Οι εισαγωγές των ΗΠΑ από τον Καναδά παρουσιάζουν εντελώς αντίθετη εικόνα (πίνακας 4.25.2, γράφημα 4.25). Από το 1994 έως και το 2000 παρουσιάζουν αλματώδη αύξηση, ακολούθως τριετή πτώση, ανάκαμψη έως και το 2008 με κατάκτηση νέων υψηλών επιπέδων δεκαπενταετίας, πτώση το 2009 και ανάκαμψη το 2010. Ο ρυθμός αύξησης των εισαγωγών (πίνακας 4.25.3) της περιόδου 2001-2007 είναι σαφώς χαμηλότερος σε σχέση με το ρυθμό αύξησης της περιόδου 1994-2000. Χαμηλότερος

είναι επίσης ο ρυθμός αύξησης των εισαγωγών της περιόδου 2001-2005 σε σχέση με το ρυθμό αύξησης της περιόδου 1996-2000.

Πίνακας 4.26.1

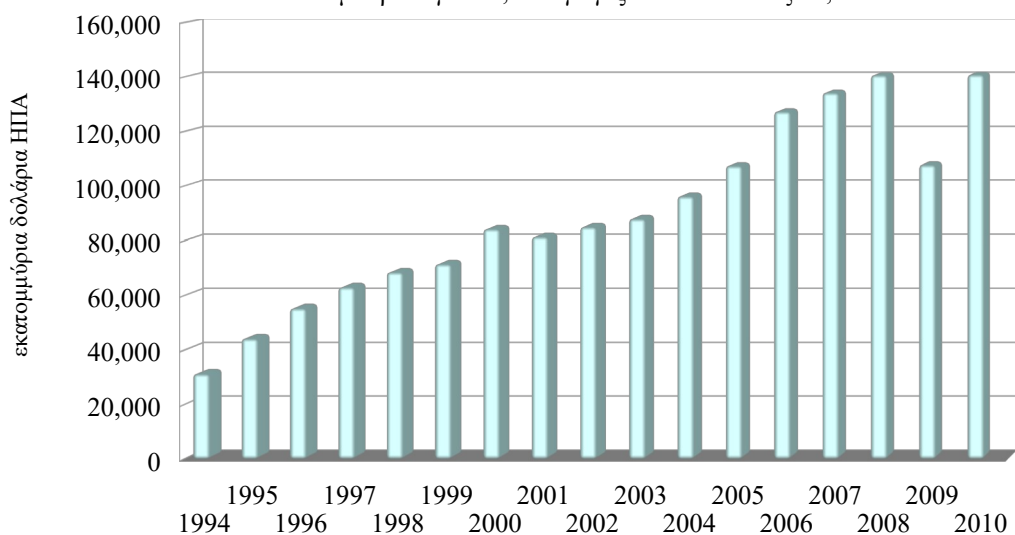
εμπόριο αγαθών, εισαγωγές ΗΠΑ από Μεξικό, NAFTA *

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
—	—	—	30953,6	43926,7	55076,1	62837,4	68325,6	71317,3	83994,7
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
81162,4	84737,2	87750,4	96023,5	107195,8	127162,9	134072,5	140516	107557,4	140705,1

πηγή: U.S. Census Bureau[†]

Γράφημα 4.26

εμπόριο αγαθών, εισαγωγές ΗΠΑ από Μεξικό, NAFTA

Πίνακας 4.26.2

αύξηση εμπορίου αγαθών ΗΠΑ από Μεξικό ανά περίοδο

περίοδος	εισαγωγές ΗΠΑ από Μεξικό
1994-2000	53041,1
2001-2007	52910,1
1996-2000	28918,6
2001-2005	26033,4

Οι εισαγωγές του εμπορίου αγαθών ΗΠΑ από Μεξικό (πίνακας 4.26.1, γράφημα 4.26) αυξάνονται

* Για τις αντίστοιχες εξαγωγές των ΗΠΑ στο Μεξικό δεν παρέχονται στοιχεία.

† “Trade in Goods with NAFTA with Mexico (Consumption)”, *United States Census Bureau*, [ιστότοπος], <https://www.census.gov/foreign-trade/balance/c0005.html>, (ανάκτηση 2/1/2017).

σταθερά από το 1994 έως και το 2000. Το 2001 σημειώνεται μικρή πτώση, για να ακολουθήσει μια σταδιακά κλιμακούμενη άνοδος έως και το 2008. Το 2009 σημειώνεται σημαντική πτώση, και το 2010 άνοδος με επιστροφή περίπου στα υψηλά επίπεδα της εικοσαετίας που σημειώθηκαν το 2008. Η αύξηση των εισαγωγών (πίνακας 4.26.2) στην περίοδο 2001-2007 είναι μικρότερη της αντίστοιχης αύξησης της περιόδου 1994-2000. Ομοίως, η αύξηση των εισαγωγών στην περίοδο 2001-2005 είναι μικρότερη της αντίστοιχης αύξησης της περιόδου 1996-2000.

Ανακεφαλαιώνοντας:

- οι εξαγωγές από ΗΠΑ προς Καναδά παρουσίασαν αύξηση¹³⁹
- οι εισαγωγές των ΗΠΑ από Καναδά παρουσίασαν μείωση
- οι εισαγωγές των ΗΠΑ από Μεξικό παρουσίασαν μικρή μείωση

4.4 Η σημασία της οικονομικής κρίσης του 2007-2008

Η οικονομική κρίση του 2007-2008, κατά την οποία τα μεγέθη της Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης μειώθηκαν πολύ περισσότερο σε σχέση με την μετά 11/9 περίοδο, καθιστά δυσδιάκριτη την όποια επίδραση του “πόλεμου κατά της τρομοκρατίας” στα οικονομικά μεγέθη της παγκοσμιοποίησης από το 2008 και έπειτα. Υποθέσεις που ερμηνεύουν την κρίση ως προϊόν προϋπαρχουσών τάσεων, συσκοτίζουν τη σημασία του νέου καθεστώτος ασφαλείας σε ολόκληρη την υπό εξέταση περίοδο. Συνεπώς απαιτείται διάκριση άλλων παραγόντων επιβράδυνσης από τον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας”.

Σύμφωνα με τους F. Erixon και R. Sally, η παγκόσμια οικονομική κρίση έχει πυροδοτήσει μια μετατόπιση στο πεδίο των ιδεών και των πολιτικών ενάντια στις ελεύθερες αγορές και υπέρ του κρατικού παρεμβατισμού. Οι μεταρρυθμίσεις προς όφελος της αγοράς είχαν ήδη επιβραδυνθεί παγκοσμίως προ της κρίσης του 2007-2008, ενώ αναδυόταν ήδη ένας σκεπτικισμός έναντι των σχετιζόμενων με τη “Συναίνεση της Ουάσινγκτον” πολιτικών υπέρ της απελευθέρωσης των αγορών και της παγκοσμιοποίησης.¹⁴⁰ Υποστηρίζουν ακόμα, πως έπειτα από την κρίση εφαρμόστηκαν μέτρα επιβραδυντικά για την παγκοσμιοποίηση και τη μεγέθυνση. Ο αυξανόμενος “γκρίζος

139 Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να ανοίξει συζήτηση για το κατά πόσον οι ΗΠΑ διατηρούν πλεονέκτημα έναντι άλλων χωρών σε συνθήκες γενικότερης επιβράδυνσης της Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης. Ο αναδειχθείς λόγος περί προστατευτισμού έπειτα από το 2008, θα μπορούσε να περιλάβει την υπόθεση πως οι ΗΠΑ χρησιμοποιούν την επιβράδυνση της Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης που φαίνεται να προκαλείται από τον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας” προς όφελός τους.

140 F. Erixon και R. Sally, *Trade, Globalisation and Emerging Protectionism Since the Crisis*, ECIPE WORKING PAPER • No. 02/2010, Brussels, European Centre For International Political Economy, 2010, σ. 6.

προστατευτισμός” (creeping protectionism) ωστόσο, φέρεται να έχει ενισχύσει τάσεις επιβράδυνσης, ορατές πριν από την κρίση.¹⁴¹ Ο E. Screpantti επισημαίνει πως δεν είναι εφικτός ένας ακριβής χρονικός προσδιορισμός της έναρξης της κρίσης. Υποστηρίζει δε, πως υπήρξε μια μεταβατική περίοδος μεταξύ 2004 και 2007.¹⁴² Σύμφωνα με τον ίδιο, η κρίση κατέστησε εμφανή τα μειονεκτήματα και τις αντιφάσεις ενός υφιστάμενου από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 μοντέλου οικονομικής πολιτικής και διακυβέρνησης της παγκοσμιοποίησης, στοιχεία τα οποία ήταν ήδη ορατά στο σπάσιμο της χρηματιστηριακής “φούσκας” των νέων τεχνολογιών του 2000 και της κρίσης του 2000-2001.¹⁴³ Ο J. Nederveen Pieterse θέτει την οικονομική κρίση του 2007-2008 στο τέλος μιας σειράς γεγονότων στις ΗΠΑ, τα οποία φέρονται να μετέβαλλαν “το τοπίο του καπιταλισμού”: το σπάσιμο της χρηματιστηριακής “φούσκας” (2000), τις επιθέσεις της 11/9, τα σκάνδαλα Enron και Anderson (2001), τον τυφώνα Κατρίνα (2005) και την κρίση ενυπόθηκων δανείων (2007).¹⁴⁴ Ο Pieterse επισημαίνει επίσης την αποτυχία των συνομιλιών μεταξύ βορείων και νοτίων χωρών στο Συνέδριο Υπουργών του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου στο Κανκούν το 2003, οπότε και ο “γύρος της Ντόχα”¹⁴⁵ περιήλθε σε αδιέξοδο.¹⁴⁶

Η επιβράδυνση του εμπορίου έπειτα από το 2008 άνοιξε μια συζήτηση μεταξύ οικονομολόγων, σχετικά με το κατά πόσον αυτή οφείλεται σε κυκλικούς ή σε δομικούς παράγοντες.¹⁴⁷ Σύμφωνα με μια άποψη η πτώση του όγκου του διεθνούς εμπορίου σχετίζεται με τον δομικό παράγοντα των μεταβολών στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας (Global Value Chains).¹⁴⁸ Το επιχείρημα συνοψίζεται από τους C. Altomonte και G. Ottaviano ως εξής:

“Σε έναν κόσμο που χαρακτηρίζεται από κάθετη εξειδίκευση, τα αγαθά παράγονται διαδοχικά σε στάδια σε διαφορετικές χώρες —τις λεγόμενες διεθνείς αλυσίδες εφοδιασμού (international supply chains). Τα συνιστώντα μέρη ενός τελικού αγαθού διασχίζουν σύνορα αρκετές φορές προτού το τελικό προϊόν

141 Στο ίδιο, σ. 1.

142 E. Screpantti, “Globalization and the great crisis”, στο *The Global Economic Crisis: New Perspectives on the Critique of Economic Theory and Policy*, London – New York, Routledge, 2011, σ. 204.

143 Στο ίδιο, σ. 214.

144 J. Nederveen Pieterse, “Twenty-First Century Globalization: A New Development Era”, *Forum for Development Studies*, τόμ. 39, τχ. 3, σ. 369.

145 Πρόκειται για τον τελευταίο γύρο διαπραγματεύσεων του ΠΟΕ σχετικά με το παγκόσμιο εμπόριο.

146 Nederveen Pieterse, *ό.π.*, σ. 368.

147 C. Constantinescu, A. Mattoo και M. Ruta, “Slow Trade. Part of the global trade slowdown since the crisis has been driven by structural, not cyclical, factors”, *Trade Finance & Development*, Δεκέμβριος 2014, τόμ. 51, τχ. 4.

148 Ως αλυσίδα αξίας ορίζεται η παγκόσμια κατανομή σε διαφορετικές εταιρείες της πλήρους σειράς δραστηριοτήτων που απαιτούνται από τις εταιρείες και τους εργαζόμενους, προκειμένου ένα αγαθό ή μια υπηρεσία να φθάσει από τη θεωρητική σύλληψή του/της, στην τελική του/της χρήση και παραπέρα. Περιλαμβάνονται δραστηριότητες όπως η σχεδίαση, η παραγωγή, το μάρκετινγκ, η διανομή και η υποστήριξη του τελικού καταναλωτή. Η αλυσίδα εφοδιασμού αφορά στα στάδια παραγωγής και διανομής. Βλ. S. Frederick, “Concept & Tools”, *Duke University, Global Value Chains Initiative*, [ιστότοπος], 16/8/2016, <https://globalvaluechains.org/concept-tools>, (ανάκτηση 11/2/2017).

φθάσει στον καταναλωτή· κάθε φορά που διασχίζονται τα σύνορα, η πλήρης αξία του μερικώς συναρμολογημένου αγαθού καταγράφεται ως εμπόριο. Ως αποτέλεσμα, για μια δεδομένη μείωση στο παγκόσμιο εισόδημα, το εμπόριο επιβάλλεται να μειωθεί όχι μόνο κατά την αξία του τελικού προϊόντος, αλλά επίσης κατά την αξία όλων των ενδιάμεσων ροών εμπορίου που απαιτήθηκαν προκειμένου αυτό να δημιουργηθεί”.¹⁴⁹

Ο Κ. Μ. Υί υποστηρίζει πως η κάθετη εξειδίκευση παρέχει έναν πραγματικό μηχανισμό μετάδοσης ο οποίος ενδέχεται να ερμηνεύει την εκτεταμένη πτώση του εμπορίου. Οι δυσδιάκριτες βαρύνουσες επιδράσεις του μηχανισμού επί του εμπορίου ενδέχεται να πραγματοποιούνται μέσω

1. επαναεθνικοποίησης των διεθνών αλυσίδων παραγωγής (ενδεχομένως εξαιτίας αύξησης του προστατευτισμού)
2. χαμηλής ελαστικότητας της υποκατάστασης μεταξύ των σταδίων (οι κραδασμοί στην παραγωγή μιας χώρας ενδέχεται να μεταφερθούν ισχυρά σε άλλα στάδια στο εξωτερικό)
3. κραδασμών επικεντρωμένων σε αγαθά καθεώς εξειδικευμένα (το εμπόριο καθίσταται ιδιαίτερα ευαίσθητο στη ζήτηση)

Πολλοί μελετητές υποστήριξαν οι εν λόγω τρόποι επίδρασης συνέβαλλαν σημαντικά στην κατάρρευση του εμπορίου έπειτα από το 2008.¹⁵⁰ Οι Α.Α. Levchenko, L.T. Lewis και L.L. Tesar υποστηρίζουν την εκδοχή επιβράδυνσης του εμπορίου εξαιτίας μεταβολών στις κάθετες διατάξεις (vertical linkages),¹⁵¹ επισημαίνοντας πως το εμπόριο σημείωσε εντονότερη πτώση σε τομείς που χρησιμοποιούνται εντατικά ως ενδιάμεσες εισοδοί (intermediate inputs).¹⁵² Το διασυννοριακό εμπόριο των ΗΠΑ έχει σημειώσει μεγαλύτερη πτώση από ότι θα αναμενόταν εξαιτίας της μείωσης στη συνολική ζήτηση, εν μέρει εξαιτίας των κάθετων διατάξεων.¹⁵³ Οι Α. Aslam, E. Cerutti, M. Poplawski-Ribeiro και P. Topalova αποδίδουν την επιβράδυνση του εμπορίου, πέρα από ότι στον

149 C. Altomonte και G.I.P. Ottaviano, “Resilient to the crisis? Global supply chains and trade flows”, στο R. Baldwin (επιμ.), *The Great Trade Collapse: Causes, Consequences and Prospects*, London, Centre for Economic Policy Research / A VoxEU.org Publication, Νοέμβριος 2009, (ebook), σ. 95.

150 R. Bems, R. C. Johnson and K.-M. Yi, “The collapse of global trade: Update on the role of vertical linkages”, στο *ίδιο*, σ. 80.

151 Άλλος όρος των διεθνών αλυσίδων παραγωγής. Βλ. στο *ίδιο*, σ. 79.

152 Α.Α. Levchenko, L.T. Lewis και L.L. Tesar, “The collapse of US trade: In search of the smoking gun”, στο *ίδιο*, σ. 73.

153 Στο *ίδιο*, σ. 75.

επιβραδυνόμενο ρυθμό απελευθέρωσής του και τις πολιτικές που το περιορίζουν, επιπλέον σε μεταβολές των παγκόσμιων αλυσίδων αξίας.¹⁵⁴

Η ωρίμαση των παγκόσμιων αλυσίδων προμήθειας / αξίας αποτελεί διαδικασία με μεγάλη χρονική διάρκεια, η αρχή της οποίας δεν δύναται να προσδιοριστεί επακριβώς. Η σημασία της ωρίμασης που φέρεται να επιβράδυνε το παγκόσμιο εμπόριο έπειτα από την κρίση, μειώνεται σταδιακά στους παρελθόντες χρόνους. Αντιθέτως, στις περιπτώσεις που επιβραδύνεται το εμπόριο παγκοσμίως ή ειδικά στις ΗΠΑ,¹⁵⁵ το χρονικό σημείο έναρξης της επιβράδυνσης¹⁵⁶ τοποθετείται κατά κανόνα —χονδρικά— έπειτα από το 2001. Το γεγονός αυτό επιτρέπει στο ενδεχόμενο μιας αιτιώδους σχέσης μεταξύ του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” και της επιβράδυνσης του παγκόσμιου εμπορίου και κατ’ επέκταση της Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης να παραμείνει ανοικτό.

4.5 Συμπεράσματα

Οι γενικές ή ειδικότερες εκτιμήσεις πολλών μελετητών για τις οικονομικές συνέπειες των πολιτικών ασφαλείας που επικράτησαν έπειτα από την 11/9 σε γενικές γραμμές συγκλίνουν: τα νέα μέτρα ασφαλείας επηρέασαν αρνητικά ροές της παγκοσμιοποίησης. Οι περισσότερες ροές —και τα περισσότερα σύνολα ροών— που εξετάστηκαν, παρουσίασαν μικρότερη ή μεγαλύτερη επιβράδυνση κατά τη δεκαετία 2001-2010, γεγονός που ενισχύει σε γενικές γραμμές τις εν λόγω εκτιμήσεις.

Ως σύνολο η Οικονομική Παγκοσμιοποίηση ενώ δεν ανεστράφη, σύμφωνα με τους παγκόσμιους δείκτες KOF¹⁵⁷ σαφώς επιβραδύνθηκε. Η οικονομική ελευθερία σύμφωνα με τους δείκτες ETH περιορίστηκε. Η εικόνα των μεταβολών των ροών διαφέρει ανά τόπο. Οι επιβραδύνσεις γενικώς εκδηλώθηκαν περισσότερο σε Ευρώπη, Ασία, και Νότια Αμερική. Η Βόρεια Αμερική και ειδικά οι ΗΠΑ, δεν έμειναν ωστόσο ανεπηρέαστες.

Στις ΗΠΑ πέρα από μείωση της Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης¹⁵⁸ και της γενικότερης

154 A. Aslam, E. Cerutti, M. Poplawski-Ribeiro και P. Topalova, “Global trade: Drivers behind the slowdown”, *VOX CEPR's Policy Portal*, [ιστότοπος], 13/2/2017, <http://voxeu.org/print/61488>, (ανάκτηση 13/2/2017).

155 Τάσεις επιβράδυνσης *προ του 2008* στα μεγέθη που εξετάστηκαν, εντοπίζονται στις παγκόσμιες συναλλαγές αγαθών και υπηρεσιών, στις εισαγωγές ΗΠΑ από Καναδά, στις εξαγωγές ΗΠΑ προς Μεξικό, στις εισαγωγές ΗΠΑ από Μεξικό, στις εισαγωγές από Καναδά και στις εισαγωγές ΗΠΑ από Μεξικό. (Κατ’ επέκταση οι τάσεις επιβράδυνσης του εμπορίου αντανακλώνται στους δείκτες KOF και EFW.)

156 Είτε ενδεχομένως της έναρξης μιας νέας επιβράδυνσης είτε της συνέχισης μιας προϋπάρχουσας επιβραδυντικής τάσης.

157 Δείκτες οικονομικής παγκοσμιοποίησης KOF και συνόλου δεδομένων ροών.

158 Δείκτες οικονομικής παγκοσμιοποίησης KOF και συνόλου δεδομένων ροών.

μείωσης της οικονομικής ελευθερίας (δείκτες ΕΤΗ),¹⁵⁹ μια σειρά από κρίσιμες ως προς τον φιλελεύθερο χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης ροές, παρουσιάζουν μεγαλύτερη η μικρότερη επιβράδυνση. Οι ΗΠΑ αντιμετωπίζουν συνεπώς μια διαφορετική πραγματικότητα *Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης από το 2001 και έπειτα*. Το νέο αυτό δεδομένο ενισχύεται από τη σχέση των ΗΠΑ με δύο από τους σημαντικότερους εταίρους και γείτονές της, τον Καναδά και το Μεξικό. Καίριες ροές μεταξύ ΗΠΑ και Καναδά, όπως και μεταξύ ΗΠΑ και Μεξικού, μειώθηκαν από ελάχιστα έως σημαντικά. Η μείωση των ροών αφορά επίσης ειδικότερα στη συμφωνία-πρότυπο για το ελεύθερο εμπόριο, τη NAFTA.

Βάσει των παραπάνω, οι εξαιρέσεις ελαχίστων μεγεθών ροών που δεν μειώθηκαν, δεν επαρκούν προκειμένου να αναιρέσουν το προφανές ευρύτερο συμπέρασμα της επιβράδυνσης της *Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης* —γενικώς και ειδικώς όπως αναλύθηκε— *έπειτα από το 2001*. Όπως διαπιστώθηκε, η τεκμαιρόμενη επιβράδυνση της Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης κατά τη δεκαετία 2001-2010 σε σχέση με τη δεκαετία 1991-2000 δεν οφείλεται στην οικονομική κρίση του 2007-2008.¹⁶⁰ Τα περισσότερα στοιχεία που εξετάστηκαν ενισχύουν την υπόθεση αρνητικών συνεπειών του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” επί της Οικονομικής Παγκοσμιοποίησης.

159 Οικονομικής ελευθερίας, ελευθερίας διεξαγωγής εμπορίου και μη δασμολογικών φραγμών.

160 Όπως καταδείχθηκε, η κάμψη των μεγεθών της πλειονότητας των ροών που εξετάστηκαν άρχισε έπειτα από την 11/9. Δεδομένης επιπλέον της επιλογής προς εξέταση της δεκαετίας 2001-2010, οι όποιες συνέπειες της οικονομικής κρίσης ενδέχεται να αφορούν μόνο στα τελευταία υπό εξέταση έτη, ήτοι, το 2008, το 2009 και το 2010.

Κεφάλαιο 5: συμπεράσματα

Στο Κεφάλαιο 1 πραγματοποιήθηκε αναφορά στη συζήτηση περί παγκοσμιοποίησης και σε συναφείς συζητήσεις, όπως μεταξύ άλλων στις συζητήσεις περί νεοφιλελευθερισμού, “παγκόσμιας διάδοσης της δημοκρατίας” και “παγκόσμιας επικράτησης της ειρήνης”. Επιπλέον παρασχέθηκε ο βασισμένος στις παγκόσμιες ροές ακριβής ορισμός της παγκοσμιοποίησης που επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί, και εξηγήθηκε η ακολουθούμενη ερευνητική μέθοδος, γενικά και ειδικά, για κάθε ένα εκ των τριών κεφαλαίων.

Όπως αναφέρθηκε στο Κεφάλαιο 1, η θεωρητική έννοια του “φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης”, συνίσταται από την παγκόσμια ελευθερία των “αυθόρμητων δυνάμεων της κοινωνίας” (Hayek), όπως αυτή προκύπτει από τις παγκόσμιες ροές. Συνεπώς βασικό περιορισμό της έρευνας αποτελεί το θεμελιώδες ζήτημα του ουσιαστικά ανέφικτου της μέτρησης του μεγέθους μιας αφηρημένης έννοιας. Δευτερευόντως, είναι αντικειμενικά αδύνατη μια συλλογή δεδομένων σχετικά με όλες τις συναφείς ροές, ενώ δεν είναι όλες οι ροές μετρήσιμες. Επιπλέον, ορισμένοι παράγοντες που προκαλούν ροές ή επενεργούν σε αυτές είναι αφανείς, πρόκειται δηλαδή για κρυφές μεταβλητές. Κατ' επέκταση, δεν είναι πάντοτε εφικτή η τεκμηρίωση σχέσης αιτίου–αιτιατού, παρά μόνο η κατάδειξη συσχετισμού μεταξύ δύο φαινομένων.

Η διαδοχική εξέταση των πολέμων στους οποίους αναμείχθηκαν οι ΗΠΑ στο κεφάλαιο 2, της παγκοσμιοποιημένης επιτήρησης στο κεφάλαιο 3 και οικονομικών στοιχείων της παγκοσμιοποίησης στο κεφάλαιο 4, επιτρέπει την εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων σε δυο επίπεδα. Σε ό,τι αφορά στο κεντρικό ερώτημα της διατριβής, διαπιστώνεται γενικά πως ο φιλελεύθερος χαρακτήρας της παγκοσμιοποίησης έπειτα από την 11/9 ενώ δεν έπαψε να υφίσταται, σαφώς περιεστάλη. Παράλληλα προκύπτουν μια σειρά από δευτερεύοντα συμπεράσματα και ζητήματα που απαιτούν περαιτέρω έρευνα.

Στο κεφάλαιο 2 αρχικά καταγράφηκαν βάσει του συστήματος COW —όπως παρατίθεται στο σύγγραμμα *Resort to War, A Data Guide to Inter-State, Extra-State, Intra-State, and Non-State Wars*—, οι πόλεμοι αμερικανικής εμπλοκής ανά δεκαετία, με παράθεση σύντομου ιστορικού εκάστου πολέμου. Ακολούθως εξετάστηκε η βασική μεταβλητή του κεφαλαίου, δηλαδή ο μιλιταριστικός χαρακτήρας των εν λόγω πολέμων και κατ' επέκταση της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ ανά περίοδο, βάσει δεδομένων ποσοτικών δεδομένων και ποιοτικών χαρακτηριστικών τους. Τα ποσοτικά χαρακτηριστικά περιλαμβάνουν τις στρατιωτικές δαπάνες και το κόστος των πολέμων για τις ΗΠΑ, την ανάπτυξη του στρατού των ΗΠΑ σε ξένες χώρες, και τους θανάτους εν υπηρεσία στρατιωτικού προσωπικού των ΗΠΑ συνεπεία εχθρικής ενέργειας. Τα πρωτογενή στατιστικά

δεδομένα της έρευνας ελήφθησαν κυρίως από το Γραφείο Διοίκησης και Προϋπολογισμού του Λευκού Οίκου (White House, Office of Management and Budget), την Παγκόσμια Τράπεζα, το Γραφείο Οικονομικής Ανάλυσης του Υπουργείου Εμπορίου των ΗΠΑ (Bureau of Economic Analysis, U.S. Department of Commerce), το Γραφείο Προϋπολογισμού του Κογκρέσου των ΗΠΑ (Congressional Budget Office), την Ερευνητική Υπηρεσία του Κογκρέσου των ΗΠΑ (Congressional Research Service, The Library of Congress), του Ινστιτούτου Brookings (Brookings Institution), του ιδρύματος Heritage (The Heritage Foundation), και του Υπουργείου Άμυνας των ΗΠΑ.¹

Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά περιλαμβάνουν τον τρόπο συμμετοχής των ΗΠΑ ανά πόλεμο, τη διεθνή νομική υπόσταση των πολέμων και τη διεθνή συναίνεση σε αυτούς, καθώς και το θεωρητικό υπόβαθρο των πολέμων. Η έρευνα των ποιοτικών χαρακτηριστικών βασίστηκε κυρίως σε αποφάσεις του Σ.Α και τη σχετική ακαδημαϊκή/δημοσιογραφική βιβλιογραφία. Η έρευνα υπόκειται στους περιορισμούς της έλλειψης σημαντικών στατιστικών στοιχείων και ενίοτε του ελλιπούς υπόβαθρου εργασιών από άλλους μελετητές. Επί παραδείγματι, ενώ υπάρχουν στοιχεία για τους θανάτους υπηρετούντων στις ένοπλες δυνάμεις των ΗΠΑ, τα διαθέσιμα στοιχεία για θανάτους εντοπίων στις χώρες διεξαγωγής των πολέμων είναι ελλιπή και αντιφατικά. Στην περίπτωση του Πολέμου του Ιράκ του 2003 ειδικότερα, του σημαντικότερου πολέμου της εικοσαετίας που διερευνήθηκε, όπου οι ανθρώπινες απώλειες κατ' ορισμένες πηγές αγγίζουν εξαψήφιο αριθμό,² τα ακριβή στοιχεία για τους θανάτους εξαιτίας πολεμικών ενεργειών θα είχαν βαρύνουσα σημασία. Επιπλέον, η έλλειψη διαθέσιμων στοιχείων απαγορεύει την εξαγωγή ακριβών συμπερασμάτων για τη φύση και το ειδικό βάρος της συμμετοχής των ΗΠΑ στους πολέμους της Σομαλίας και του Ουαζιριστάν το 2006, ενώ η βιβλιογραφία για την νομική υπόσταση των εν λόγω πολέμων είναι περιορισμένη.

Από την έρευνα διαπιστώθηκε πως η φύση της ανάμειξης των ΗΠΑ στους πολέμους της παγκοσμιοποίησης, καταδεικνύει μια σημαντική ένταση του μιλιταριστικού στοιχείου έπειτα από την 11/9, το οποίο και αποτέλεσε απότοκο του δόγματος του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”. Οι ΗΠΑ πρωτοστάτησαν στην έναρξη και τη διεξαγωγή —σε δύο περιπτώσεις μειζόνων— πολέμων. Κατ' επέκταση, το στρατιωτικό ρίσκο, το οικονομικό κόστος και το πολιτικό κόστος που συνεπάγονται οι πολεμικές επιχειρήσεις παρουσίασαν επίσης σημαντική αύξηση. Η ένταση της μονομέρειας, του επιθετικού και προληπτικού χαρακτήρα και της ασάφειας της νομικής υπόστασης των πολέμων αυτών, καθώς και η θεωρητική τεκμηρίωση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής

1 Επισημαίνεται πως αναλυτική βιβλιογραφία με εκτενή στοιχεία για το σύνολο των πηγών παρατίθεται στο τέλος της διατριβής.

2 Παράδειγμα τέτοιας πηγής αποτελεί το Iraq Body Count, [ιστότοπος], <https://www.iraqbodycount.org/>, (ανάκτηση 22/9/2017).

κατά την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, ενισχύουν περαιτέρω μια εικόνα απομάκρυνσης από τον κυρίαρχο κατά τη δεκαετία 1991-2000 “ανθρωπιστικό”, φιλελεύθερο διεθνισμό προς έναν πιο φιλοπόλεμο και “ριζοσπαστικό” νεοσυντηρητισμό.

Στο κεφάλαιο 3 αρχικά σκιαγραφήθηκε η θεωρητική συζήτηση περί επιτήρησης, και δόθηκε ο ορισμός της τελευταίας που επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί στην έρευνα. Στη συνέχεια καταγράφηκαν ροές της παγκοσμιοποιημένης επιτήρησης, με έμφαση στο παγκόσμιο δίκτυο επιτήρησης των ΗΠΑ και συγκεκριμένων συμμάχων τους. Έπειτα από ξεχωριστή αναφορά στη σημασία της τεχνολογίας παρακολούθησης για τον χαρακτήρα της επιτήρησης, εξετάστηκε συγκριτικά στις δεκαετίες 1991-2000 και 2001-2010 το παγκόσμιο δίκτυο επιτήρησης ως προς την ένταση, την έκταση και το χαρακτήρα του. Για τον σκοπό αυτό καταγράφηκαν καταρχάς τεχνολογικά προγράμματα παρακολούθησης, και επιχειρήθηκε σύγκρισή τους στις υπό εξέταση περιόδους βάσει των χαρακτηριστικών τους. Ακολούθησε η καταγραφή αλλαγών στις αμερικανικές υπηρεσίες ασφαλείας, αλλαγών στην επιτήρηση μετακινήσεων και μεταφορών, καθώς και αλλαγών στην επιτήρηση των συναλλαγών. Εν συνεχεία αναλύθηκαν οι επιπτώσεις του νέου καθεστώτος ασφαλείας επί των δικονομικών εγγυήσεων, με έμφαση στο τεκμήριο της αθωότητας. Τέλος, εξετάστηκε η σύνθετη και πολυσήμαντη σχέση της νέας παγκοσμιοποιημένης επιτήρησης με μεγάλες εταιρείες νέων τεχνολογιών.

Τα ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία της έρευνας προέρχονται μεταξύ άλλων από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και τον ΟΗΕ, από κρατικές υπηρεσίες στις οποίες περιλαμβάνονται η Ερευνητική Υπηρεσία του Κογκρέσου (ΗΠΑ), το Υπουργείο Δικαιοσύνης των ΗΠΑ, το Υπουργείο Εσωτερικής Ασφάλειας των ΗΠΑ (Department of Homeland Security, DHS), το Γραφείο του Διευθυντή Εθνικών Πληροφοριών (Office of the Director of National Intelligence) και η Διεύθυνση Ασφάλειας Μεταφορών (Transportation Security Administration), από μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς προστασίας δικαιωμάτων, όπως το Ίδρυμα Ηλεκτρονικής Μεθορίου (Electronic Frontier Foundation), η Αμερικανική Ένωση Πολιτικών Ελευθεριών (American Civil Liberties Union) και το Κέντρο Πληροφόρησης Ηλεκτρονικής Ιδιωτικότητας (Electronic Privacy Information Center), από δεξαμενές σκέψης και κέντρα μελετών/ερευνών, όπως το Κέντρο Μελετών Ευρωπαϊκής Πολιτικής (Centre for European Policy Studies), το Διεθνές Ινστιτούτο Ερευνών Ειρήνης του Όσλο (International Peace Research Institute, Oslo) και το Κέντρο Προηγμένης Μελέτης της Γλώσσας του Πανεπιστημίου του Μέριλαντ (University of Maryland Center for Advanced Study of Language), καθώς και από ακαδημαϊκή και δημοσιογραφική βιβλιογραφία. Σημειώνεται πως ειδικά για τα προγράμματα παρακολούθησης της NSA, η έρευνα βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στο βιβλίο του δημοσιογράφου G. Greenwald, *No Place to Hide*.

Όπως διαπιστώθηκε, η μετά 11/9 παγκοσμιοποιημένη επιτήρηση χαρακτηρίστηκε από

ποιοτική αναβάθμιση και ανεξέλεγκτη επέκταση, έχοντας ως ιδανικό στόχο την πλήρη παρακολούθηση των πάντων. Όπως και στην περίπτωση των πολέμων που εξετάστηκαν στο κεφάλαιο 2, γενεσιουργό αιτία αποτέλεσε η ανάδειξη της ασφάλειας σε πρώτιστο μέλημα της αμερικανικής πολιτικής. Ο μαζικός, αδιάκριτος, και δη προληπτικός χαρακτήρας της παγκοσμιοποιημένης επιτήρησης θέτει σε κίνδυνο τις πολιτικές ελευθερίες και τις δικονομικές εγγυήσεις. Εν προκειμένω, στο εγγενώς ενυπάρχον στη φιλελεύθερη δημοκρατία δίπολο ασφάλεια/ελευθερία, η πλάστιγγα έχει γείρει σαφώς υπέρ της ασφάλειας, περιστέλλοντας την ελευθερία σε τέτοιο βαθμό που διακυβεύεται ο ίδιος ο θεμελιώδης χαρακτήρας του εν λόγω πολιτεύματος. Σε παγκόσμια κλίμακα, η παγκοσμιοποίηση της επιτήρησης λειτουργεί ανασχετικά ως προς ένα πρότυπο “παγκοσμιοποίησης της ελευθερίας”.

Στο κεφάλαιο 4 καταγράφηκαν αρχικά οι τέσσερις βασικοί τύποι συνεπειών της τρομοκρατίας επί της οικονομίας και οι τύποι άμεσων και έμμεσων συνεπειών της τρομοκρατίας επί της οικονομίας. Ακολούθησε σύντομη αναφορά στις άμεσες συνέπειες των επιθέσεων της 11/9 και την ήσσονα σημασία τους ως προς την οικονομία. Στη συνέχεια τονίστηκε η αυξημένη σημασία των έμμεσων οικονομικών συνεπειών των τρομοκρατικών επιθέσεων και ειδικότερα εκείνων της 11/9, όπως προκύπτει από σχετική βιβλιογραφία. Προκειμένου να καταδειχθεί συσχετισμός μεταξύ του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” και μιας μείωσης των μεγεθών συγκεκριμένων οικονομικών και άλλων ροών και δεσμών ροών, κρίσιμων ως προς τον φιλελεύθερο χαρακτήρα της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, πραγματοποιήθηκε σύγκριση σχετικών μεγεθών ανά τις δεκαετίες 1991-2000 και 2001-2010, και παρατέθηκαν σχετικές απόψεις —κυρίως οικονομολόγων— μελετητών. Αναλυτικότερα, χρησιμοποιήθηκαν οι δείκτες της παγκοσμιοποίησης KOF του ETH Zürich, οι δείκτες παγκόσμιας οικονομικής ελευθερίας EFW της δεξαμενής σκέψης Fraser Institute, και στοιχεία μεγεθών, όπως η κυκλοφορία, το εμπόριο και οι επενδύσεις από την Παγκόσμια Τράπεζα, τον Ο.Ο.Σ.Α. (OECD.Stat) και τις υπηρεσίες United States Census Bureau, Statistics Canada, και το National Travel and Tourism Office του αμερικανικού Υπουργείου Εμπορίου. Τα στοιχεία παρατέθηκαν με πίνακες και γραφήματα σε χωρικές κλίμακες του πλανήτη, των ηπείρων, των περιφερειών της Βόρειας Αμερικής και της Νότιας Αμερικής, των ΗΠΑ γενικά, των ΗΠΑ σε σχέση με τον Καναδά, και των ΗΠΑ σε σχέση με το Μεξικό.

Όπως διαπιστώθηκε η οικονομική παγκοσμιοποίηση ως σύνολο, η οικονομική παγκοσμιοποίηση ως δεδομένες ροές και η οικονομική παγκοσμιοποίηση ως δέσμες ροών επιβραδύνθηκαν κατά τη δεκαετία 2001-2010. Ενώ όπως αναφέρθηκε δεν στοιχειοθετείται —και δεν επιχειρήθηκε να στοιχειοθετηθεί— αιτιώδης σχέση μεταξύ των επιβραδύνσεων ροών και του πολέμου κατά της τρομοκρατίας, καταδεικνύεται ένας ισχυρός μεταξύ τους συσχετισμός. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη δευτερογενή βιβλιογραφία που διερευνήθηκε, *δεικνύουν την*

ανάγκη περαιτέρω έρευνας του ενδεχομένου ο “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας” να προκάλεσε ή να συνέβαλε σε επιβράδυνση της οικονομικής παγκοσμιοποίησης.

Βάσει του συνόλου της έρευνας που πραγματοποιήθηκε, προκύπτει πως μια “ήπια παγκοσμιοποίηση” της δεκαετίας του 1990 έδωσε τη θέση της σε μια “ σκληρή παγκοσμιοποίηση” της δεκαετίας του 2001, επιβεβαιώνοντας τους μελετητές που κάνουν λόγο για πολλές “παγκοσμιοποιήσεις” (βλ. Κεφάλαιο 1). Ειδικότερα, επιβεβαιώνονται καταρχάς σε γενικές γραμμές, ο Steger, ο Nederveen Pieterse και οι Hardt και Negri (βλ. εισαγωγή) που διαβλέπουν μια νέα κατάσταση ως διάδοχο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, την οποία ονομάζουν “παγκοσμιοποίηση του ιμπεριαλισμού”, “νεοφιλελεύθερη αυτοκρατορία” και “ένοπλη παγκοσμιοποίηση” αντίστοιχα. Η παγκοσμιοποίηση της δεκαετίας του 1990 αποτέλεσε το πρότυπο οπαδών της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης, όπως ο T.L. Friedman. Η περίοδος 1991-2000 χαρακτηρίστηκε από μια γενικότερη παγκόσμια και κατά τόπους αύξηση ροών αγαθών, προσώπων και κεφαλαίων (βλ. κεφάλαιο 4), υπό ένα παγκόσμιο νεοφιλελεύθερο πολιτικό και οικονομικό υπόδειγμα. Την ίδια περίοδο ροές, όπως η ανάπτυξη του στρατού των ΗΠΑ ανά την υφήλιο μειώθηκαν. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά στους πολέμους με αμερικανική συμμετοχή, το 1991 οι ΗΠΑ πρωτοστάτησαν —υπό την απόλυτη κάλυψη του Σ.Α του ΟΗΕ— σε έναν μείζονα πόλεμο (Πόλεμος του Κόλπου), κάτι το οποίο δεν επαναλήφθηκε έως το τέλος της δεκαετίας. Επιπλέον, όπως προκύπτει από άλλα στατιστικά στοιχεία που εξετάστηκαν στο κεφάλαιο 2, ο μιλιταρισμός των ΗΠΑ κατά την ίδια περίοδο υποχώρησε. Η αμφισβητούμενη νομιμότητα της αμερικανικής εμπλοκής στη Βοσνία και το Κόσοβο ωστόσο, καταδεικνύει την ύπαρξη μιας λανθάνουσας επιθετικής μονομέρειας στην εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ. Την ίδια περίοδο, ενώ βάσει των — πάντα περιορισμένων διαθέσιμων στοιχείων— οι δαπάνες για τις μυστικές υπηρεσίες μειώθηκαν, το παγκοσμιοποιημένο σύστημα επιτήρησης αναπτύχθηκε σημαντικά, ενδεχομένως υπό ένα πρώιμο πνεύμα “συνολικής παρακολούθησης”.

Η παγκοσμιοποίηση της περιόδου 2001-2010 αποκλίνει σαφώς από εκείνη της προηγούμενης περιόδου. Η ανάδειξη της ασφάλειας σε πρώτιστο μέλημα των ΗΠΑ και συμμάχων τους εκδηλώθηκε ως μια παγκόσμια δέσμη βίαιων και αυταρχικών πολιτικών του λεγόμενου “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”. Η παγκοσμιοποιημένη επιτήρηση εντάθηκε εκθετικά σε βάρος των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων, γεγονός που επηρέασε επίσης τις οικονομικές ελευθερίες. Η “ασφάλεια” υπερίσχυσε ενός ιδανικά “απόλυτου επενδυτικού δικαιώματος”. Η κάμψη οικονομικών και άλλων ροών ενισχύουν το εν λόγω συμπέρασμα. Οι ΗΠΑ ακολούθησαν μια σαφώς πιο φιλοπόλεμη πολιτική, πρωτοστατώντας σε δυο μείζονες πολέμους (Αφγανιστάν 2001 και Ιράκ 2003), απομακρυνόμενες από τον “φιλελεύθερο διεθνισμό” της δεκαετίας του 1990.

Η εντός των ΗΠΑ όψη και η διεθνής όψη του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”

παρουσιάζουν ομοιότητες. Στο κεφάλαιο 3 αναφέρθηκε ή έννοια του *μεταβαλλόμενου προτύπου* στη σύγχρονη επιτήρηση. Τα άτομα κατατάσσονται σε κατηγορίες δυνητικής εγκληματικότητας, βάσει μιας διαφορετικής κάθε φορά, υποκειμενικής εκτίμησης. Αυτό υποδηλώνει την ύπαρξη περισσότερων του ενός ορισμών της “κανονικότητας” και της “ανωμαλίας” στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Κατά συνέπεια, το υποκείμενο στην επιτήρηση άτομο αδυνατεί να συμμορφωθεί σε ένα συγκεκριμένο πρότυπο. Με δεδομένη την *de facto* προληπτική καταστολή στο πλαίσιο ενός εξασθενημένου τεκμηρίου της αθωότητας, το άτομο που δεν έχει παραβεί κανέναν νόμο κινδυνεύει να υποστεί μια τιμωρία την οποία δεν δύναται να αποτρέψει συμπεριφερόμενο καταλλήλως. Στο κεφάλαιο 2 αναφέρθηκε η εγγενώς επιλεκτική εφαρμογή του διεθνούς δικαίου, κάτι που σημαίνει ουσιαστικά την κατά το δοκούν επέμβαση του υπέρ-κυρίαρχου, όπως υποστηρίζει ο Τσουκαλάς, βάσει *κινουμένων* και σε μεγάλο βαθμό αυθαίρετων εξουσιαστικών κινήτρων (βλ. Κεφάλαιο 1).

Η συγκριτική εξέταση της νομικής υπόστασης των πολέμων με αμερικανική ανάμειξη, ενισχύει το συγκεκριμένο επιχείρημα. Αν ο Πόλεμος του Κόλπου αποτέλεσε δείγμα επιλεκτικής μεν, απολύτως σύννομης δε, εφαρμογής του διεθνούς δικαίου, ο Πόλεμος του Ιράκ το 2003 αποτέλεσε το απόλυτο υπόδειγμα της μονομερούς επιθετικότητας των ΗΠΑ, με τα νομικά επιχειρήματα στα οποία βασίστηκε να θυμίζουν ακραίο παράδειγμα μιας *ad hoc* εννοιολογικής διαστολής νομικών κειμένων (βλ. κεφάλαιο 2). Το αντίστοιχο της “βάσιμης υποψίας” για την έναρξη μιας ποινικής διαδικασίας στο εσωτερικό ενός ευνομούμενου κράτους, στην περίπτωση του Ιράκ το 2003 αποτέλεσαν οι —όπως εν τέλει αποδείχθηκε παντελώς αβάσιμες— κατηγορίες των ΗΠΑ πως το Ιράκ κατείχε όπλα μαζικής καταστροφής και συνδεόταν με την Αλ Κάιντα. Εκ των υστέρων διαπιστώθηκε πως το Ιράκ του Σαντάμ Χουσεΐν δεν θα μπορούσε επ’ ουδενί να είχε συμμορφωθεί στις απαιτήσεις των ΗΠΑ. Η “προληπτική τιμωρία” την οποία ενδέχεται να υποστεί το θύμα της επιτήρησης σε εγχώριο επίπεδο εξαιτίας της αποδυνάμωσης των δικονομικών εγγυήσεων, στο επίπεδο της παγκοσμιοποιημένης διασφάλισης της “διεθνούς τάξης” από τον υπέρ-κυρίαρχο, σημαίνει παράκαμψη των διεθνών οργανισμών και προληπτικό πόλεμο. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις το νομικό κριτήριο της χρήσης βίας στο πλαίσιο του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” από το —εγχώριο και ταυτοχρόνως παγκόσμιο— μονοπώλιο των μέσων εξαναγκασμού, αποκτά υποκειμενικό και συνεπώς αυθαίρετο χαρακτήρα.

Βάσει των παραπάνω, σε ό,τι αφορά στο κεντρικό ερώτημα της διατριβής, γενικά, η *δεύτερη* περίοδος παγκοσμιοποίησης (2001-2010) έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά από την πρώτη. Ο φιλελεύθερος χαρακτήρας της παγκοσμιοποίησης ενώ δεν αναιρέθηκε, σαφώς περιορίστηκε. Κατά συνέπεια η “σκληρή” αυτή παγκοσμιοποίηση δεν αποτελεί καινοφανές φαινόμενο σε ρήξη με το παρελθόν, παρά μάλλον *μετάλλαξη της “ήπιας παγκοσμιοποίησης” υπό ιδιαίτερες συνθήκες*. Μια σειρά από στοιχεία παραμένουν κοινά μεταξύ των δύο περιόδων παγκοσμιοποίησης. Είναι

αυτονόητο πως ο καπιταλισμός διατηρεί τη θέση του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος. Η παγκόσμια οικονομική παγκοσμιοποίηση δεν ανεστάλη αλλά επιβραδύνθηκε (βλ. κεφάλαιο 4). Το δε παγκόσμιο νεοφιλελεύθερο οικονομικό υπόδειγμα δεν τέθηκε ουσιαστικά σε αμφισβήτηση, τουλάχιστον έως το 2008. Αν η 11/9 επέφερε μια αντιστροφή πολιτικής στις ΗΠΑ, όπως υποστηρίζει ο Roberge, δεν επέφερε —τουλάχιστον με τα τωρινά δεδομένα— μια ριζική ανατροπή σε παγκόσμιο επίπεδο, όπως για παράδειγμα έναν παγκόσμιο πόλεμο με όλες τις συνεπαγόμενες φυγόκεντρες και διασπαστικές τάσεις επί της παγκόσμιας κατάστασης.

Με τον ίδιο τρόπο που δεν εξαλείφθηκαν αλλά απλώς περιορίστηκαν τα στοιχεία που προσδίδουν φιλελεύθερο χαρακτήρα στην παγκοσμιοποίηση, οι αυταρχικές και βίαιες τάσεις της “σκληρής παγκοσμιοποίησης” δεν αποτελούν προϊόν παρθενογένεσης. Όπως διαπιστώθηκε, οι τάσεις αυτές υφίσταντο σαφώς και στην “ήπια” παγκοσμιοποίηση. Ο “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας” που ακολούθησε την 11/9 λειτούργησε ως καταλύτης ανάδειξής τους. Αποτελεί δεδομένο όπως αναφέρθηκε, πως ο αυταρχισμός, η επιτήρηση, η καταστολή και ο πόλεμος αποτελούν εγγενή στοιχεία των φιλελεύθερων δημοκρατιών —όπως και όλων των πολιτευμάτων. Τα στοιχεία αυτά, εν είδει “αναγκαίου κακού”, καλούνται εντός ενός συστήματος “ελέγχου και ισορροπιών” να διασφαλίσουν τις προϋποθέσεις ύπαρξης μια πολιτικής κοινότητας και τα δικαιώματα των πολιτών της. Υπό δεδομένες συνθήκες ωστόσο ανάγονται σε κυρίαρχα, τείνοντας να αναιρέσουν τον ίδιο τον χαρακτήρα του πολιτεύματος και τα αγαθά που έχουν κληθεί να διασφαλίσουν. Το ενδεχόμενο αυτό αναγνωρίζεται emphaticά ήδη κατά τον 17ο αιώνα από τον John Locke και από την Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας των ΗΠΑ (1776), μέσω της νομιμοποίησης της επανάστασης ενάντια σε μια αυθαιρετούσα κυβέρνηση. Στο κεφάλαιο 3 αναφέρθηκαν ο εγγενής σε κάθε έθνος-κράτος κίνδυνος ολοκληρωτισμού για τον οποίον κάνει λόγο ο Giddens, και η “κατάσταση εξαίρεσης” για την οποία κάνει λόγο ο Agamben. Όπως ειπώθηκε στα συμπεράσματα του 3ου κεφαλαίου, εντός του κράτους των ΗΠΑ προκύπτει μια σαφής διατάραξη στην ισορροπία μεταξύ “ασφάλειας και ελευθερίας” εις βάρος της τελευταίας. Η διατάραξη αυτή θα μπορούσε να αναγνωσθεί ως ανάδυση των εγγενών ολοκληρωτικών τάσεων ενός έθνους-κράτους. Ωστόσο δεν πρόκειται —μέχρι στιγμής— για μονιμοποίηση μιας “κατάσταση εξαίρεσης”, αλλά ενδεχομένως για την *ανάδυση μιας τάσης προς μια τέτοια κατεύθυνση*.

Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε για τη διαπίστωση της ύπαρξης μιας “σκληρής παγκοσμιοποίησης” ανοίγει μια σειρά από περαιτέρω ζητήματα. Οι όψεις της παγκοσμιοποίησης πέραν του υποδείγματος της δεκαετίας 1991-2000 που αναδείχθηκαν, επεκτείνουν τη σχετική συζήτηση σε δεδομένους άξονες, και προσφέρονται για μια κριτική αξιολόγηση των —αμέσως ή εμμέσως— συναφών θεωριών. Ο ορισμός της παγκοσμιοποίησης του Ritzer ως ένα “επιταχυνόμενο σύνολο διαδικασιών το οποίο εμπεριέχει ροές που περιλαμβάνουν διαρκώς αυξανόμενο αριθμό των

χώρων του κόσμου, και οι οποίες οδηγούν σε αυξανόμενη ολοκλήρωση και διασύνδεση ανάμεσα στους χώρους αυτούς” που χρησιμοποιήθηκε ως βάση της έρευνας (Κεφάλαιο 1), προσφέρεται ως ερμηνευτικό εργαλείο του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης σε ευρύ πλαίσιο. Οι παγκόσμιες ροές αποτελούν διακριτές και ενίοτε ετερόκλητες μορφές παγκοσμιοποίησης που επεκτείνονται στον ιστορικό χρόνο. Η δε αυξανόμενη ολοκλήρωση και διασύνδεση των χώρων, δεν αποτελεί αποκλειστικό “προνόμιο” ροών που χαρακτήρισαν την παγκοσμιοποίηση της δεκαετίας του 1990, όπως οι απελευθερωμένες και εντεινόμενες κινήσεις κεφαλαίων, αλλά πραγματοποιείται επίσης με διαφορετικό τρόπο από ροές όπως ο πόλεμος. Οι ευρύτερες περιεκτικές αναγνώσεις της παγκοσμιοποίησης του Ritzer, του Therborn και άλλων μελετητών αντιδιαστέλλονται σε στενές αντιλήψεις, όπως στη φιλική ως προς τον καπιταλισμό ταύτιση της παγκοσμιοποίησης με δύο κύματα καπιταλιστικής ολοκλήρωσης —προ του Α' ΠΠ και μετά τον Ψυχρό Πόλεμο— από τον Friedman, και στην κριτικού χαρακτήρα ταύτιση της παγκοσμιοποίησης με τον ιμπεριαλισμό από τους Petras και Veltmeyer. Η έμφαση σε ροές, όπως ο πόλεμος και η επιτήρηση, ροές οι οποίες συνήθως παραβλέπεται πως συνιστούν μορφές παγκοσμιοποίησης, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση μιας ολοκληρωμένης θεωρίας παγκοσμιοποίησης με ισχυρή ερμηνευτική αξία σημαντικών διεθνών οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών φαινομένων.

Η έρευνα των κεφαλαίων 2, 3 και 4 ανέδειξε τη σημασία της πολιτικής και κατ' επέκταση της *πολιτικής παγκοσμιοποίησης*. Μετά τις επιθέσεις της 11/9, ένα *πολιτικό πρόταγμα της “ασφάλειας”* προκάλεσε τον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας”, ήτοι μια σειρά παγκοσμιοποιημένων βίαιων και αυταρχικών πολιτικών. Οι προτεραιότητες της παγκοσμίου κλίμακας πολιτικής επικράτησαν επί των διεθνών οικονομικών προτεραιοτήτων. Οι γενεσιουργικές αιτίες γεγονότων όπως ο πόλεμος του Ιράκ το 2003, ή ραγδαία αύξηση των αμερικανικών στρατιωτικών δαπανών, ο αυστηρός έλεγχος των παγκόσμιων συναλλαγών, των μετακινήσεων/μεταφορών και των επικοινωνιών, και η επιβολή ιδιαίτερα δυσάρεστων ρυθμίσεων σε μεγάλες εταιρείες, δεν δύναται εντοπισθούν στα συμφέροντα ενός “διεθνούς κεφαλαίου”.

Ο “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας”, με την εξασθένιση της διάκρισης μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής ασφάλειας, και συνεπώς με την εξασθένιση της διάκρισης μεταξύ πολέμου και αστυνόμευσης που τον χαρακτήρισε, μετασχημάτισε τις παγκοσμιοποιημένες μορφές που λαμβάνουν η υπέρ-επιτήρηση και οι κατασταλτικού χαρακτήρα, προληπτικοί και μονομερείς πόλεμοι. Αν οι επιταγές της παγκοσμιοποίησης, κατά τη δεκαετία του 1990 σήμαναν τη “δίχως εναλλακτική οδό” (TINA) συμμόρφωση των κρατών στις “απαιτήσεις των αγορών”, κατά τη δεκαετία του 2001 σήμαναν πρωτίστως την υποταγή των κρατών στις αδήριτες *πολιτικές απαιτήσεις* του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”. Σε διεθνές επίπεδο, η συμβολή στον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας” σήμαινε τη —διαφορετική ανά περίπτωση— συνεργασία πολλών κρατών,

μεταξύ άλλων, μέσω της ανταλλαγής πληροφοριών, της νομοθέτησης αντιτρομοκρατικών νόμων και της συμμετοχής σε πολεμικές επιχειρήσεις. Υπό αυτό το πρίσμα, ο “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας” αποτελεί μια δέσμη παγκοσμιοποιημένων πολιτικών, οι οποίες ως πρότυπα αναπαράγονται σε τοπικό επίπεδο.³ Το πνεύμα των πιέσεων που άσκησαν οι ΗΠΑ στα κράτη και στη διεθνή κοινότητα, προκειμένου να υιοθετηθούν οι παγκόσμιες πολιτικές τους, καθίσταται σαφές από μια μόνο φράση του G.W. Bush: “είτε είστε μαζί μας είτε είστε με τους τρομοκράτες”.

Τα αίτια υιοθέτησης πολιτικών του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” ωστόσο, δεν εξαντλούνται στις πιέσεις της υπερδύναμης και δεν είναι υποχρεωτικά τα ίδια για όλα τα κράτη. Οποιαδήποτε μονοσήμαντη ερμηνεία δεν δύναται να ερμηνεύσει ταυτοχρόνως τη συμμετοχή στον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας”, στενών συμμάχων των ΗΠΑ όπως το Ηνωμένο Βασίλειο και η Αυστραλία, συμμάχων των ΗΠΑ όπως η Ισπανία, ή κρατών με αμφίσημη σχέση με τις ΗΠΑ όπως το Πακιστάν. Πολλώ μάλλον, δεν ερμηνεύει την υιοθέτηση “αντιτρομοκρατικής” ρητορείας από ανταγωνιστικά ως προς τις ΗΠΑ κράτη, όπως από τη Ρωσία.⁴

Ενδεικτικό παράδειγμα στο οποίο δύναται με ευκολία να εξαχθεί ένα *φαινομενικά αυτονόητο* συμπέρασμα είναι αυτό του Ηνωμένου Βασιλείου. Οι ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο έχουν τη λεγόμενη “ειδική σχέση” (special relationship), μια στενή στρατηγική συμμαχία και συνεργασία σε πολλούς τομείς. Την 12/9/2001 ο Βρετανός πρωθυπουργός T. Blair μετέλθε σε λόγο του “αντιτρομοκρατική” ρητορεία όμοια με αυτήν του Αμερικανού προέδρου G.W. Bush, ενώ αργότερα έσπευσε με υπερβάλλοντα ζήλο να υποστηρίξει τις πολεμικές επεμβάσεις σε Αφγανιστάν και Ιράκ. Το Ηνωμένο Βασίλειο επιπλέον θέσπισε νέα αντιτρομοκρατική νομοθεσία δύο μήνες μετά τις επιθέσεις της 11/9 και ενέτεινε την αδιάκριτη, μαζική παρακολούθηση. Βάσει αυτών θα μπορούσε να διατυπωθεί ο απλουστευτικός ισχυρισμός πως το Ηνωμένο Βασίλειο ακολουθεί τα πρότυπα των εξ ΗΠΑ εκπορευόμενων παγκοσμιοποιημένων πολιτικών του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας”. Ωστόσο, πέρα από τους πολέμους του 20ου αιώνα στους οποίους ΗΠΑ και Ηνωμένο Βασίλειο συμπολέμησαν, η αγγλοσαξονική παγκοσμιοποιημένη επιτήρηση (UKUSA) και η νευραλγικής σημασίας συμμετοχή του Ηνωμένου Βασιλείου σε αυτήν, προηγούνται κατά πολύ της 11/9 (βλ. κεφάλαιο 3). Επιπλέον, η μεγάλη αύξηση της μαζικής παρακολούθησης μέσα από κάμερες ασφαλείας σε δημόσιους χώρους στην εν λόγω χώρα, είχε ήδη ξεκινήσει κατά τη δεκαετία του 1990, και δεν σχετιζόταν καν τόσο με την εγχώρια τρομοκρατία (προσωρινός IRA) όσο με το απλό έγκλημα και τη διασάλευση της τάξης.⁵ Συνεπώς, η σχέση του Ηνωμένου Βασιλείου με τον

3 Στα πρότυπα μπορούν να περιληφθούν οι νέοι νόμοι, η επέκταση της μαζικής και αδιάκριτης παρακολούθησης, οι πολεμικές επιχειρήσεις, όπως και η ίδια η ρητορεία του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” με όρους όπως “ασύμμετρες απειλές” κτλ.

4 Η “αντιτρομοκρατική” ρητορεία σε χώρες όπως η Ρωσία, δεν εμφανίστηκε εκ του μηδενός μετά την 11/9, αλλά εντάθηκε έπειτα από αυτήν σε παγκόσμιο επίπεδο.

5 M. McCahill και C. Norris, *Working Paper No.3, CCTV in Britain*, Hull, Centre for Criminology and Criminal

“πόλεμο κατά της τρομοκρατίας”, σχετίζεται επιπλέον με την “ειδική σχέση” της χώρας με τις ΗΠΑ, και ειδικότερα με την προϋπάρχουσα της 11/9 συμμετοχή της σε μια παγκόσμια δέσμη ροών απόρρητης συλλογής και ανταλλαγής πληροφοριών και τις διαχρονικά σταθερές συμμαχικές της επιλογές (NATO), καθώς με και την εσωτερική κατάσταση της χώρας, πριν και μετά την 11/9.

Ενώ η 11/9 εγκαινίασε μια διαφορετικού χαρακτήρα παγκοσμιοποίηση, δεν εκκίνησε —ή δεν επανεκκίνησε— την Ιστορία. Η παγκοσμιοποιημένη πολιτική της επιτήρησης και της καταστολής —όπως άλλωστε και η παγκοσμιοποιημένη τρομοκρατία— υπήρχε ήδη σε ηπιότερη μορφή προ της 11/9. Συνεπώς, η κάθε συμμετοχή ενός κράτους στον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας”, θα όφειλε να εξετασθεί επιπλέον υπό το πρίσμα της ιστορίας του συγκεκριμένου κράτους προ της 11/9. Σε διαφορετική περίπτωση, ελοχεύει ο κίνδυνος εξαγωγής εσφαλμένων συμπερασμάτων, όχι μόνο σχετικά με τον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας”, αλλά και σχετικά με την ίδια τη μη μονοσήμαντη “σκλήρυνση” της παγκοσμιοποίησης.

Οι επιθέσεις της 11/9 εγκαινίασαν μια σειρά βίαιων και αυταρχικών ηγεμονικών ενεργειών, ενώ ακολουθήθηκαν από μια σειρά πολύνεκρων τρομοκρατικών επιθέσεων με στόχο τις ΗΠΑ και συμμάχους τους ή άλλα κράτη, πρωτίστως από φονταμενταλιστές μουσουλμάνους και δευτερευόντως από δυτικούς ακροδεξιούς, μεταξύ άλλων στο Μπαλί το 2002, στη Μόσχα το 2002, στη Μαδρίτη το 2004, στο Λονδίνο το 2005, στο Όσλο και το νησί Ουτόγια (Νορβηγία) το 2011, και στη Βοστώνη το 2013. Το γεγονός αυτό, με δεδομένη την πολιτική χρήση του κατά το δοκούν οριζόμενου όρου “τρομοκρατία”, κατέστησε ιδιαίτερα δημοφιλή την περί τρομοκρατίας ρητορεία σε πολιτικούς ηγέτες ανά τον κόσμο. Το “αντιτρομοκρατικό” πνεύμα που επεκράτησε μετά την 11/9 αποτέλεσε πρόσφορη ρητορική βάση νομιμοποίησης εθνικών πολιτικών ακόμα και σε κράτη όπως το Ιράν.⁶ Ενώ αρχικά ο “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας” αποτέλεσε αποκλειστικά ευφημισμός της παγκόσμιας επέκτασης της βίαιης και αυταρχικής πολιτικής των ΗΠΑ, συν τω χρόνω φαίνεται να αποκτά σύνθετο χαρακτήρα, περιλαμβάνοντας επιπλέον σημασίες που εκφράζουν εθνικές προτεραιότητες κρατών απέναντι σε ένα παγκόσμιο φαινόμενο —τη διεθνή τρομοκρατία— και τις κατά τύπους ειδικές πτυχές του. Κάτι τέτοιο δεικνύει ενδεχομένως προς την κατεύθυνση μιας —σχετικής— αυτονόμησης παγκοσμιοποιημένων, “αντιτρομοκρατικών” πολιτικών από το στρατηγικό και ηθικό πλαίσιο που θέτουν οι ΗΠΑ, όπως αντίστοιχα συνέβη με την μη αμερικανική, —κυρίως ρωσική και κινεζική— παγκοσμιοποιημένη επιτήρηση για την οποία έγινε λόγος στο κεφάλαιο 3, και με την πέραν της αμερικανικής, παγκόσμια οικονομική ολοκλήρωση. Η περαιτέρω

Justice School of Comparative and Applied Social Sciences, University of Hull, March 2002, σ. 12.

6 Άρθρο στην κρατική ιστοσελίδα του Ιράν που αναφέρεται στην αντιτρομοκρατική συνεργασία Ιράν-Τουρκίας, χρησιμοποιεί κατά λέξη τη φράση “συνεργασία στον πόλεμο κατά της τρομοκρατίας”. Βλ. “Iran, Turkey stress expansion of anti-terrorism cooperation”, 25/7/2017, *Pars Today*, http://parstoday.com/en/news/iran-i58370-iran_turkey_stress_expansion_of_anti_terrorism_cooperation, (ανάκτηση 12/10/2017).

διερεύνηση του συγκεκριμένου ζητήματος κρίνεται ως ιδιαίτερα σημαντική για την όλη πορεία της παγκοσμιοποίησης μετά τον 20ο αιώνα.

Το ζήτημα της μεταβολής του χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης αποκτά επιπλέον σημασία έπειτα από το 2010, λαμβάνοντας υπόψιν τις αναδυόμενες απόψεις περί “αποπαγκοσμιοποίησης” (deglobalization)⁷ που ανέδειξε κυρίως η οικονομική κρίση του 2007-2008. Μια σειρά από γεγονότα της δεκαετίας του 2010, όπως η αποχώρηση των ΗΠΑ από το Σύμφωνο Συνεργασίας των Δύο Πλευρών του Ειρηνικού (Trans-Pacific Partnership, TPP), η ενδεχόμενη αποχώρηση των ΗΠΑ από τις διαπραγματεύσεις για την σύναψη συμφωνίας για την Διατλαντική Εταιρική Σχέση Εμπορίου και Επενδύσεων (Transatlantic Trade and Investment Partnership, TTIP), η αποχώρηση των ΗΠΑ από τη Συμφωνία των Παρισίων για την κλιματική αλλαγή, η πρόθεση του Ηνωμένου Βασιλείου να αποχωρήσει από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Brexit), οι αποκαλύψεις για τους “φορολογικούς παραδείσους”, η Αραβική Άνοιξη και η ανάδυση του —*sui generis*— Ισλαμικού Κράτους του Ιράκ και του Λεβάντε (ISIS), το μέγα κύμα προσφύγων από τη Συρία προς τις δυτικές χώρες και η ανάδυση ακροδεξιών, εθνικιστικών, αντιμεταναστευτικών και ρατσιστικών κομμάτων και κινημάτων σε Ευρώπη και ΗΠΑ, σε συνδυασμό με τις διάχυτες τρομοκρατικές επιθέσεις από φονταμενταλιστές μουσουλμάνους (Βοστόνη 2013, Παρίσι 2015, Βρυξέλλες 2016, Λονδίνο 2017 κτλ.), και τέλος, το ενδεχόμενο της μετατόπισης της οικονομικής και στρατιωτικής ισχύος από τις ΗΠΑ προς ανατολάς, θέτουν ευλόγως ένα ερώτημα για την παραπέρα κατεύθυνση της παγκοσμιοποίησης. Η πορεία της παγκοσμιοποίησης προς το “σκληρότερο” που εγκαινίασε η 11/9, ενδέχεται να συνεχίσει για άγνωστο ακόμα χρονικό διάστημα, θέτοντας την “ήπια παγκοσμιοποίηση” οριστικά στο παρελθόν.

Βάσει των ανωτέρω, αναδύονται ερωτήματα για τη συνολικότερη πορεία του κόσμου. Το αισιόδοξο αλλά ουδέποτε καθολικό ηγεμονικό πρότυπο της ελευθερίας, της ευμάρειας και της ειρήνης της δεκαετίας του 1990, ηχεί πλέον καθολικά παρωχημένο. Μια μεταψυχροπολεμική ουτοπική προσδοκία του 21ου αιώνα, ως εποχής που θα ενσάρκωνε τα ιδεώδη του Διαφωτισμού εντός των πλαισίων της φιλελεύθερης δημοκρατίας και του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, φαίνεται να παραχωρεί τη θέση της σε αναγεννημένους φόβους μιας νέας δυστοπίας. Το σημαντικότερο σχετικό λογοτεχνικό έργο είναι αναμφισβήτητο το 1984 του Orwell (1949), το οποίο περιγράφει ένα υπαρξιακό δράμα σε ένα ολοκληρωτικό κράτος με απόλυτη επιτήρηση που βρίσκεται σε διαρκή πόλεμο (βλ. κεφάλαιο 3). Η λογοτεχνική αυτή μεταφορά ενσάρκωσε κυρίως τους μεταπολεμικούς φόβους του σταλινικού ολοκληρωτισμού και γενικότερα του λεγόμενου “υπαρκτού σοσιαλισμού”. Η απήχηση του 1984 ωστόσο διευρύνθηκε, με το επίθετο “οργουελικός” (Orwellian) να χρησιμοποιείται γενικότερα προκειμένου να σημάνει συνθήκες υπερβολικής

7 Εν προκειμένω εννοείται η οικονομική παγκοσμιοποίηση. Οι εν λόγω απόψεις αμφισβητούνται από πολλούς.

αστυνόμευσης και ανελευθερίας. Στα χρόνια του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” και μετά, παρόλες τις *σαφείς* διαφορές της κοινωνίας του 1984 με τις σημερινές δυτικές κοινωνίες που επισημάνθηκαν στο κεφάλαιο 3, οι οργουελικοί εφιάλτες αναβιώνουν εκ νέου.⁸ Η ανάδειξη των βίαιων και αυταρχικών στοιχείων εντός του ισχυρότερου κράτους στον κόσμο, και η συνεπαγόμενη ανάλογου χαρακτήρα μετάλλαξη της παγκοσμιοποίησης, επαναφέρουν στη επικαιρότητα το κλασικό ερώτημα του Ρωμαίου ποιητή Γιουβενάλη “*Quis custodiet ipsos custodes?*”,⁹ σε πλανητικές πλέον διαστάσεις. Δεδομένης της αποδυνάμωσης των ελέγχων και των ισορροπιών εντός των ΗΠΑ, η εξωτερική πολιτική της υπερδύναμης, η εξασθένηση του διεθνούς συστήματος κρατών και τα τεκταινόμενα εντός των υπολοίπων εθνών κρατών, προκαλούν φόβους πλήρους αφανισμού των όποιων συνταγματικών εγγυήσεων απολαμβάνουν οι πολίτες.

Οι συνθήκες παγκοσμιοποίησης της βίας και του αυταρχισμού, επιτάσσουν την εκ νέου ενδυνάμωση των συνταγματικών εγγυήσεων εντός των κρατών, αρχής γενομένης από τις ΗΠΑ. Επιτάσσουν επίσης την αναδόμηση και την ενίσχυση του παγκόσμιου συστήματος κρατών, με την παροχή εγγυήσεων σε όλους τους κατοίκους της γης ως παγκόσμιους πολίτες, και τη θέσπιση καθολικά δεσμευτικών νομικών κανόνων και “ελέγχων και ισορροπιών” για όλα τα κράτη. Ενώ όμως το αίτημα για ισχυρούς παγκόσμιους θεσμούς είναι πιο επίκαιρο από ποτέ, είναι επίσης πιο ουτοπικό από ποτέ: το παγκόσμιο μονοπώλιο των μέσων εξαναγκασμού, οι ΗΠΑ, όχι μόνο δεν μοιάζει διατεθειμένο να ενταχθεί —με ό,τι αυτό συνεπάγεται— σε μια παγκόσμια τάξη δικαίου, αλλά απομακρύνεται περαιτέρω από αυτήν.

Στο Κεφάλαιο 1 αναφέρθηκε το “*τρίλλημα*” της παγκοσμιοποίησης του Rodrik, στο οποίο, δεδομένων των επιταγών της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, ένα έθνος-κράτος δύναται να επιλέξει ανάμεσα σε μία από τις τρεις εκδοχές: διατήρηση της εθνικής κυριαρχίας και της δημοκρατίας, διατήρηση της δημοκρατίας και της παγκοσμιοποίησης, και διατήρηση της εθνικής κυριαρχίας και της παγκοσμιοποίησης. Εφόσον το “*τρίλλημα*” επεκταθεί επιπλέον σε μια μελλοντικά εμπεδωμένη “*σκληρή παγκοσμιοποίηση*”, με δεδομένο το —τουλάχιστον προς το παρόν διαφαινόμενο ως— αδύνατο μιας παγκόσμιας διακυβέρνησης, το έθνος-κράτος μένει με δύο επιλογές. Στη μία περίπτωση τίθεται εκτός παγκοσμιοποίησης, διατηρώντας την εθνική κυριαρχία και τη δημοκρατία. Στο σημείο αυτό ανακύπτει το ερώτημα του πως το κράτος θα επιτύχει να διατηρήσει την εθνική του κυριαρχία εντός βίαιων διεθνών συνθηκών —μιας “*σκληρής ισχύος*”— και όχι απλώς εντός οικονομικών και διπλωματικών πιέσεων —μιας “*ήπιας ισχύος*”. Πολλώ μάλλον, προκύπτει ένα ζήτημα του πως θα επιτύχει εντός τέτοιων συνθηκών να διασφαλίσει τη

8 Το βιβλίο *1984* αύξησε της πωλήσεις του έπειτα από αναφορά σε “εναλλακτικά γεγονότα” από σύμβουλο του Αμερικανού προέδρου D. Trump. Βλ. “Sales of George Orwell's 1984 surge after Kellyanne Conway's ‘alternative facts’”, *The Guardian* 24/1/2017, <https://www.theguardian.com/books/2017/jan/24/george-orwell-1984-sales-surge-kellyanne-conway-alternative-facts>, (ανάκτηση 18/10/2017).

9 “Ποιος θα μας φυλάξει από τους φύλακες;”

δημοκρατία στο εσωτερικό του. Ο “μη πόλεμος μεταξύ δημοκρατιών” δεν είναι κάτι δεδομένο.¹⁰ η εθνική κυριαρχία δεν είναι δεδομένη, ενώ η ιδέα ενός απομονωμένου κράτους με —ουσιαστική— δημοκρατία εν μέσω “σκληρής παγκοσμιοποίησης” μοιάζει μάλλον παράδοξη. Εφόσον το κράτος επιλέξει ένταξη στις συνθήκες παγκοσμιοποίησης, επιβάλλεται να εγκαταλείψει τη δημοκρατία στο εσωτερικό του, για χάρη της —ελλείψει παγκόσμιας διακυβέρνησης— άτυπης, και επί της ουσίας άνομης, τάξης που επιβάλλει ο υπερ-κυρίαρχος. Σε αυτή την περίπτωση τίθεται επιπλέον το ερώτημα του ποια θα είναι η ουσία της εθνικής κυριαρχίας εντός τέτοιων συνθηκών. Σε κάθε περίπτωση, το θύμα φαίνεται να είναι η δημοκρατία. Δεδομένου ότι όπως υποστηρίχθηκε στο Κεφάλαιο 1, ακόμη και μια παγκόσμια διακυβέρνηση *δεν είναι υποχρεωτικό να είναι δημοκρατική*, παραμένει ανοικτό το ερώτημα του πώς θα διασφαλιστεί η δημοκρατία εντός των κρατών, και πώς θα εδραιωθεί ένα παγκόσμιο δημοκρατικό σύστημα.

Η διερεύνηση της μεταβολής του φιλελεύθερου χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης ανέδειξε επίσης σε ευρύτερη κλίμακα τα ζητήματα του πολέμου, του милитарισμού και δευτερευόντως του ιμπεριαλισμού. Η περαιτέρω θεωρητική επεξεργασία των τελευταίων τριών εννοιών θα μπορούσε να συμβάλλει σε μια ολοκληρωμένη θεωρία της παγκοσμιοποίησης, στη βάση μιας ευρείας και περιεκτικής ανάγνωσης της τελευταίας.

Ο πόλεμος αποτελεί μια παγκόσμια —σύμφωνα με τον Ritzer αρνητική— ροή διττής σημασίας. Στις φιλελεύθερες δημοκρατικές κοινωνίες αποτελεί κοινό τόπο μια αόριστη ταύτιση του πολέμου με το “κακό”. Όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο 1, σημαίνοντες διανοητές όπως ο Montesquieu, ο Kant και ο Schumpeter συνέδεαν το διεθνές εμπόριο και τον διεθνή καπιταλισμό με την ειρήνη. Κατ' επέκταση, η παγκοσμιοποίηση θεωρήθηκε από πολλούς νεώτερους, φίλα προσκείμενους σε αυτήν, ως φορέας διάδοσης της ειρήνης, ενώ ο милитарισμός και ο πόλεμος τέθηκαν στον αντίποδα του φιλελευθερισμού. Αυτό ωστόσο, όπως τονίστηκε στο κεφάλαιο 2 δεν σημαίνει πως ο милитарισμός και ο πόλεμος αποτελούν ξένο σώμα στο φιλελεύθερο κράτος και κατ' επέκταση στη φιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Τα στοιχεία αυτά εντάσσονται στη φιλελεύθερη σκέψη στον βαθμό που υπηρετούν τις αξίες της, και τίθενται εκτός αυτής στον βαθμό που ανάγονται σε αυτοσκοπούς. Στο κεφάλαιο 2, η πολιτική του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” φάνηκε πως ανέδειξε την παγκοσμιοποιημένη κρατική βία εις βάρος της “ελευθερίας”, διαταράσσοντας μια —μάλλον ανεπαρκώς επεξεργασμένη— ισορροπία μεταξύ των δυο αυτών στοιχείων στη φιλελεύθερη θεωρία. Όπως υποστηρίζει ο Giddens, η νεωτερικότητα επέφερε τη βιομηχανοποίηση του πολέμου και συνεπώς τη δυνατότητα του “απόλυτου πολέμου”. Στα δε μέσα

10 Επισημαίνεται πως η “θεωρία της δημοκρατικής ειρήνης” αμφισβητείται από ορισμένους μελετητές. Μεταξύ άλλων έχει υποστεί κριτική για τους —σύμφωνα με μια άποψη ad hoc— αυστηρούς ορισμούς του πολέμου και της δημοκρατίας. Επιπλέον, σύμφωνα με μια εκδοχή της θεωρίας, ο “μη πόλεμος μεταξύ δημοκρατιών” αποτελεί απλώς μια τάση και όχι ιστορικό κανόνα.

του 20ου αιώνα εμφανίστηκε ο κίνδυνος ενός παγκόσμιου πυρηνικού ολοκαυτώματος, ένας κίνδυνος ο οποίος δεν μπορεί πλέον να αποσοβηθεί, παρά μόνον να μετριασθεί. Υπ' αυτό το πρίσμα, με επιπλέον δεδομένη την παγκοσμιοποιημένη φύση των μειζόνων πολέμων, η αισιοδοξία που επέφερε η νίκη των συμμάχων στον Β' ΠΠ, ως ποιητική δικαιοσύνη της ιστορικής επικράτησης του “καλού” επί του “κακού”, υποχωρεί μπροστά στον φόβο μιας δυνητικά ανεξέλεγκτης παγκοσμιοποιημένης βίας με απρόβλεπτες διαστάσεις και συνέπειες. Ο εγγενής σε κάθε έθνος-κράτος κίνδυνος ολοκληρωτισμού, σε συνδυασμό με τον σύγχρονο κίνδυνο έκλυσης των πλέον καταστροφικών δυνάμεων σε πλανητικές διαστάσεις, στοιχία τα οποία ενώ φαινότουσαν —ή παρουσιαζόντουσαν ως— ιστορικά ξεπερασμένα, επανήλθαν δριμύτερα μετά την 11/9, θέτοντας εν αμφιβόλω τους ισχυρισμούς των οπαδών της “ήπιας παγκοσμιοποίησης”.

Το “Τέλος της Ιστορίας” του Fukuyama, ενός εκ των σημαντικότερων οπαδών της παγκοσμιοποίησης της δεκαετίας του 1990, αποτελεί την αισιόδοξη θεώρηση μιας νομοτελειακής πορείας της ανθρωπότητας προς την Πρόοδο. Σύμφωνα με τον Fukuyama, ο 20ος αιώνας φαινόταν να πορεύεται προς την επικράτηση του οικονομικού και του πολιτικού φιλελευθερισμού. Η ανάγνωση της Ιστορίας από τον Fukuyama προσαρμόζεται ούτως ώστε να ενισχύει τη βασική προκειμένη του συλλογισμού του, τη νομοτελειακή πορεία προς μια καθολικά επιθυμητή κατάσταση. Ως τέτοια, η ανάγνωσή του παραμένει υποκείμενη στη σχετική κριτική. Η επίκληση της εξέλιξης των φυσικών επιστημών από τον Fukuyama, φαντάζει ανίσχυρη ως επιχείρημα υπέρ ενός ιστορικού ντετερμινισμού που διέπει την εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών.

Το “Τέλος της Ιστορίας”, ως θεωρία μη επιδεχόμενη εμπειρική επιβεβαίωση ή διάψευση, αποτελεί ουσιαστικά μια *μεταφυσική έννοια*. Πρόκειται για μια σύγχρονη επαναδιατύπωση της εγγελιανής αντίληψης της Ιστορίας. Εκεί που ο Hegel έθεσε ως “Τέλος της Ιστορίας” τη μάχη της Ιένας, ο Fukuyama έθεσε την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού. Η οριοθέτηση του συνόλου της Ιστορίας, ως καταγραφή παρελθοντικών γεγονότων και ως προσδοκία μελλοντικών γεγονότων, με βάση ένα μόνο χρονικό σημείο, είναι αυθαίρετη. Με διαφορετικά λόγια, για τα γεγονότα ενός ή δύο ετών μετά το 1989, όσο σημαντικά και αν είναι, —όπως αναμφισβήτητα ήταν η πτώση του ανατολικού μπλοκ—, μπορούν να βρεθούν αντίστοιχα σε κάθε εποχή, με το ίδιο τρόπο που μπορούν να βρεθούν σε κάθε εποχή επίσης γεγονότα με αντίθετη σημασία. Υπ' αυτή την έννοια, μια κριτική στο “Τέλος της Ιστορίας” του Fukuyama βάσει μεταβολών που έλαβαν χώρα σε δύο δεκαετίες θα ήταν πέρα από παρωχημένη —καθώς ο τελευταίος έχει ήδη δεχθεί επαρκή κριτική και έχει επανατοποθετηθεί σε πολλά ζητήματα—, επίσης περιττή και άτοπη. Πρέπει ωστόσο να τονιστεί, πως περίπου μια δεκαετία έπειτα από το άρθρο *The End of History?* (1989) και το σύγγραμμα *The End of History and the Last Man* (1992) του Fukuyama, η Ιστορία επανήλθε, αναδεικνύοντας τη βίαιη και αυταρχική πλευρά της παγκοσμιοποίησης, μεταξύ άλλων καθιστώντας

τον —ψυχροπολεμικό κατά τον Fukuyama, άρα παρωχημένο— κίνδυνο ενός πυρηνικού ολοκαυτώματος εκ νέου επίκαιρο. Δεδομένου πως ο Fukuyama, μετερχόμενος κατά το δοκούν τα ιστορικά γεγονότα και την πολιτική θεωρία, εισάγει στο σύγγραμμα του 1992 μια σχετικότητα στους ισχυρισμούς του, αν η 11/9 δεν αναιρεί το “Τέλος της Ιστορίας”, η πτώση του ανατολικού μπλοκ, πολλώ μάλλον, δεν σηματοδοτεί τίποτα απολύτως.

Εφόσον το “Τέλος της Ιστορίας” επιστρέψει στο μεταφυσικό, εγγελιανό του πλαίσιο, αφήνοντας χώρο για την εναλλαγή περιόδων παγκοσμιοποίησης με διαφορετικά χαρακτηριστικά, προκύπτουν τα ερωτήματα του αν και κατά πόσον *δεδομένοι τύποι παγκοσμιοποίησης* *διέπονται από νομοτελειακό χαρακτήρα*, και κατ' επέκταση του αν και κατά πόσον *η διαδικασία παγκοσμιοποίησης per se, διέπεται από νομοτελειακό χαρακτήρα*. Δεδομένου πως οποιοδήποτε ερώτημα περί νομοτέλειας είναι *φύσει —επίσης—* μεταφυσικό ερώτημα, δεν δύναται να δοθεί σε αυτό οριστική απάντηση, παρά μόνον να διατυπωθούν ισχυρισμοί βάσει δεδομένων τάσεων που προκύπτουν από τη μελέτη των περιόδων παγκοσμιοποίησης.

Δίχως πρόθεση ενδελεχούς ανάλυσης του ζητήματος, επιβάλλεται να πραγματοποιηθούν ορισμένες επισημάνσεις. Καταρχάς, στις λίγες δεκαετίες επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού, δεν διακρίνεται κάποιος παράγοντας που να τον καθιστά “μονόδρομο”. Οι “επιταγές των αγορών” δεν φαίνεται να προκύπτουν από κάποια φυσική αναγκαιότητα, παρά προκύπτουν ως εκδηλώσεις πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων μέσα σε ένα ηγεμονικό πλαίσιο. Όπως διαπιστώθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια σε πολλά επίπεδα, μετά την 11/9 η πολιτική της “ασφάλειας” κυριάρχησε επί των οικονομικών απαιτήσεων. Επιπλέον, η οικονομική κρίση του 2007-2008 έθεσε το νεοφιλελεύθερο μοντέλο υπ' αμφισβήτηση. Όπως παρήλθε η εποχή του Laissez-faire, έτσι ενδέχεται να παρέλθει και η εποχή του νεοφιλελευθερισμού. Η “απουσία εναλλακτικής οδού” (TINA) αποτελεί ιδεολογικό εργαλείο, το οποίο στην καλύτερη περίπτωση εκδηλώνεται ως αυτοεκπληρούμενη προφητεία. Το εν λόγω αξίωμα αποκτά στην πράξη υπόσταση αληθούς πρότασης, ακριβώς εξαιτίας της ευρείας συναίνεσης σε αυτό. Με άλλα λόγια, η σχεδόν καθολική υποταγή στο δόγμα της “απουσίας εναλλακτικής οδού”, εκ των πραγμάτων αποκλείει την όποια εναλλακτική οδό.

Κατ' αναλογία σε ευρύτερο επίπεδο, τίποτα δεν αποδεικνύει μια νομοτελειακή επικράτηση του —υπό την ευρύτερη έννοια— φιλελευθερισμού, και κατ' επέκταση της δημοκρατίας και της ειρήνης. Οι όποιες ανοδικές τάσεις των στοιχείων αυτών γενικώς, έχουν στην καλύτερη περίπτωση συνέχεια ορισμένων δεκαετιών, διάστημα πολύ μικρό για την εξαγωγή ιστορικών συμπερασμάτων περί νομοτελειών. Ο ίδιος ο διάρκειας ορισμένων αιώνων, καπιταλισμός —υπό την ευρεία έννοια—, δεν εξασφαλίζει τη θέση του τελικού οικονομικού συστήματος στην Ιστορία. Η μείζων πρόκληση της ύστερης νεωτερικότητας, το οικολογικό ζήτημα, δεν αποκλείεται να επιφέρει ως

πολίτευμα, ακόμα και με τη μορφή δικτατορίας, ένα είδος τεχνοκρατίας που θα περιορίζει τις ατομικές επιλογές. Κατ' επέκταση, η διαφαινόμενη στροφή στη “σκληρή παγκοσμιοποίηση” αποδυναμώνει τις νομοτελειακές αξιώσεις της “ήπιας παγκοσμιοποίησης”. Συνεπώς, κανένα από τα ανωτέρω στοιχεία δεν καθιστά κάποια μορφή παγκοσμιοποίησης νομοτελειακή.¹¹

Σε ό,τι αφορά στο κατά πόσον η παγκοσμιοποίηση *per se* διέπεται από νομοτελειακό χαρακτήρα, ενδέχεται να προκύψουν θετικότερα συμπεράσματα. Στην ευρεία ανάγνωση του όρου, η παγκοσμιοποίηση αποτελεί μια αρχαία διαδικασία, η οποία δεν φαίνεται να έχει ανακοπεί τουλάχιστον από την εποχή των μεγάλων ανακαλύψεων, δηλαδή από τον 15ο αιώνα και έπειτα. Η έκτοτε επιταχυνόμενη, ποικιλόμορφη διασύνδεση των τόπων μοιάζει συνεχής και αδιάλειπτη στην ολότητά της, και περιοδική ως προς την εναλλαγή των διαφορετικών της εκφάνσεων. Ακόμα και η “σκληρή παγκοσμιοποίηση” του 21ου αιώνα δεν φαίνεται να κατατεμάχισε τον κόσμο σε απομονωμένους, κλειστούς τόπους, ούτε να επιβράδυνε τη διασύνδεσή τους, αλλά να την επιτάχυνε με διαφορετικό τρόπο. Το καταλυτικό στοιχείο στη διαφαινόμενη αυτή διαρκή επιτάχυνση της αλληλεπίδρασης του τοπικού με το παγκόσμιο με αυξανόμενη σημασία του τελευταίου, είναι η τεχνολογική-επιστημονική ανάπτυξη. Το —αναπάντητο— ερώτημα του αν η παγκοσμιοποίηση είναι μονόδρομος, είναι ουσιαστικά το —επίσης αναπάντητο— ερώτημα του αν η τεχνολογική-επιστημονική ανάπτυξη είναι μονόδρομος.

Στο κεφάλαιο 1 πραγματοποιήθηκε αναφορά στην τεχνολογία ως την απαραίτητη συνθήκη της παγκοσμιοποίησης. Δίχως την “ελάφρυνση” —ή ακόμη και την εξαϋλωση— των κινουμένων ανά τον πλανήτη στοιχείων η παγκοσμιοποίηση θα ήταν αδύνατη. Στο κεφάλαιο 3, μεταξύ άλλων, υποστηρίχθηκε η άποψη περί βαρύνουσας σημασίας των ανθρώπινων επιλογών ως προς την επινόηση και τη χρήση τεχνολογικών εφαρμογών, σε αντιδιαστολή με την άποψη ενός “σκληρού τεχνολογικού ντετερμινισμού”. Τα ευρήματα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε στα κεφάλαια 2, 3 και 4 ενισχύουν σε γενικές γραμμές την άποψη πως η τεχνολογία αυτή καθεαυτήν είναι ηθικά —και κατά συνέπεια πολιτικά— ουδέτερη. Κατ' επέκταση ενισχύεται η άποψη πως οι κοινωνικές συνέπειες των τεχνολογικών επιτευγμάτων εξαρτώνται από τον χαρακτήρα της σχεδίασης και τον τρόπο χρήσης των επιτευγμάτων αυτών. Σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης, ο χαρακτήρας της κατασκευής και της χρήσης ενός τεχνολογικού επιτεύγματος καθορίζει επίσης —εν μέρει— τον χαρακτήρα μιας σχετικής ροής.

Τη στιγμή που φαντάζει αυτονόητο πως τεχνολογικά επιτεύγματα όπως οι

11 Στο σημείο αυτό ενδέχεται να εγερθεί η ένσταση πως η παραδοχή της ύπαρξης πολλών “παγκοσμιοποιήσεων” ήδη αποκλείει την ύπαρξη ξεχωριστής νομοτέλειας σε κάποια ή κάποιες από αυτές. Ενώ όμως πολλοί οπαδοί της φιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης αποδίδουν νομοτελειακό χαρακτήρα σε αυτήν παραβλέποντας άλλες μορφές παγκοσμιοποίησης, θα μπορούσε για παράδειγμα να διατυπωθεί ο ισχυρισμός πως η μόνη ανάμεσα στις άλλες νομοτελειακή παγκοσμιοποίηση είναι η καπιταλιστική, ακριβώς εξαιτίας της νομοτελειακής επικράτησης του καπιταλισμού.

τηλεπικοινωνιακοί δορυφόροι, το διαδίκτυο και το ηλεκτρονικό χρήμα, ως εργαλεία στα χέρια ιδιωτών ενίσχυσαν σε παγκόσμια κλίμακα την “ελευθερία” της δεκαετίας του 1990, η αυξημένη χρήση των ίδιων επιτευγμάτων από τα κράτη εντός του πλαισίου του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” κατά τη δεκαετία του 2001-2010 λειτούργησε αντίστροφα. Όπως διαπιστώθηκε στο κεφάλαιο 3, ενώ οι προηγμένης τεχνολογίας δίαυλοι τηλεπικοινωνιών αυξάνουν τη διάδοση των πληροφοριών, επιτρέπουν ταυτοχρόνως την ευκολότερη παρακολούθησή τους.

Το υποβρύχιο τηλεγραφικό καλώδιο που ένωσε την Ευρώπη με την Αμερική στα μέσα του 19ου αιώνα και αποτέλεσε επανάσταση στις παγκόσμιες τηλεπικοινωνίες, στα τέλη του 20ου αιώνα έδωσε τη θέση του στις υποβρύχιες δέσμες των οπτικών ινών που μεταφέρουν υπερμεγέθη αριθμό πληροφοριών, αλλά αποτελούν επίσης μια έτοιμη υποδομή για μια παγκόσμια επιτήρηση κολοσσιαίων διαστάσεων. Η σχέση του σύγχρονου ανθρώπου με την τεχνολογία και η αυξανόμενη εξάρτησή του από αυτήν, καθώς και η συνεπαγόμενη καταγραφή των ατομικών δεδομένων από τα τεχνολογικά μέσα, επιτρέπει διαμέσου ενός μόνο διαύλου, όπως *μια μόνο* οπτική ίνα, τη συλλογή δεδομένων από μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, τηλεφωνικές κλήσεις, γραπτά μηνύματα κτλ., το εύρος και τον όγκο των οποίων ουδέποτε θα ήταν δυνατόν να φθάσει η συλλογή πληροφοριών από συμβατικές πηγές, όπως από το σύνολο των τηλεγραφημάτων, καθώς και από χάρτινες επιστολές, δημόσια έγγραφα, μαρτυρίες από πράκτορες παρακολούθησης και πληροφοριοδότες, κτλ., πριν από έναν αιώνα.

Οι δίαυλοι τηλεπικοινωνιών πέρα από την εξ αποστάσεως παρακολούθηση, επιτρέπουν επίσης την εξ αποστάσεως χρήση πολεμικής βίας όπως στην περίπτωση των τηλεκατευθυνόμενων μη επανδρωμένων βομβαρδιστικών αεροσκαφών (drones). Ο δε τηλεχειρισμός αυτού του κατασκοπευτικού/βομβαρδιστικού αεροσκάφους μέσω δορυφόρου, μονώνει τον ευρισκόμενο στο ασφαλές περιβάλλον εικονικής πραγματικότητας επιτιθέμενο, τόσο από την έκθεση σε οποιοδήποτε κίνδυνο αντιπoiών,¹² όσο και από το βίωμα της ωμής βίας που λαμβάνει χώρα χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά. Οι εφικτές χάρη στην τεχνολογία νέες παγκόσμιες πολεμικές ροές αυτού του τύπου, τείνουν να μειώνουν κατ' αυτόν τον τρόπο το πολιτικό κόστος της πολεμικής βίας, δίχως κατ' ανάγκη να μετριάζουν τις καταστροφικές συνέπειές της για τους εκτεθειμένους σε αυτήν. Με δεδομένη τη σύγχυση ανάμεσα στα όρια του πολέμου και της αστυνόμευσης (βλ. κεφάλαιο 3) έπειτα από την 11/9, η χρήση των τηλεκατευθυνόμενων μη επανδρωμένων βομβαρδιστικών αεροσκαφών δύναται να ιδωθεί ως πλανητική επιτήρηση με άμεση καταστολή, κάτι που σε πολλές

12 Θα μπορούσε εδώ να προκύψει ο ισχυρισμός πως ο επιτιθέμενος χειριστής μονώνεται από τα άμεσα αντίποινα μιας πολεμικής πράξης, και όχι από τα έμμεσα και μακροπρόθεσμα αντίποινα εντός της χώρας του, για παράδειγμα από μια επίθεση αυτοκτονίας από κάποιον που μπορεί να επικαλεστεί την εν λόγω πολεμική πράξη ή τον συναφή πόλεμο. Προϋπόθεση για κάτι τέτοιο, θα ήταν η αναγνώριση από πλευράς χειριστή πως μεταξύ των δικών του ενεργειών και των ενδεχόμενων, κατά πάσα πιθανότητα πολύ μεταγενέστερων επιθέσεων στη χώρα του, υπάρχει σχέση αιτίου-αποτελέσματος.

περιπτώσεις ισοδυναμεί με αυθαίρετη, πέραν του δικαίου θανατική καταδίκη άμεσης εκτέλεσης.¹³

Τα “έξυπνα σύνορα”, μέσω της εκ των προτέρων και εξ αποστάσεως συλλογής πληροφοριών και της επεξεργασίας αυτών, υπό μία έννοια διευκολύνουν τη μετακίνηση επιβατών “υπεράνω υποψίας” τη στιγμή που εμποδίζουν τη μετακίνηση των “υπόπτων” επιβατών (βλ. κεφάλαιο 3 και κεφάλαιο 4). Η προγραμματισμένη βάσει πολιτικών επιλογών χρήση της τεχνολογίας λειτουργεί και σε αυτή την περίπτωση διττά: διευκολύνει ορισμένες ροές τη στιγμή που εμποδίζει άλλες. Αυτό δύναται να ιδωθεί ως κατάλληλη χρήση της τεχνολογίας, στα πλαίσια της απαραίτητης ρύθμισης του νεοφιλελεύθερου συστήματος (βλ. de Goede και Amicelle στο κεφάλαιο 3). Η αυτοματοποίηση της διαδικασίας συνοριακού ελέγχου των επιβατών και των οχημάτων ενδέχεται να διευκολύνει συγκεκριμένες ροές, οι οποίες σε παλαιότερες εποχές θα επιβραδύνονταν σημαντικά από χρονοβόρες γραφειοκρατικές διαδικασίες. Στην περίπτωση των συνόρων ΗΠΑ–Καναδά ωστόσο, τα οποία προ της 11/9 ήταν ουσιαστικά ανοιχτά (βλ. κεφάλαιο 4), η εισαγωγή οποιασδήποτε ρύθμισης ήταν μοιραίο να επιβαρύνει τις διασυνοριακές ροές. Η επιβάρυνση από το νέο καθεστώς ασφαλείας στα συγκεκριμένα σύνορα και σε άλλες όμοιες περιπτώσεις, δεν αφορά μόνο στον ύποπτο· ακόμη και ο “υπεράνω υποψίας” καλείται να διέλθει από μια προηγουμένως απύσχα διαδικασία ελέγχου, αποτελώντας εκ των προτέρων αντικείμενο εξ αποστάσεως συλλογής πληροφοριών.

Το κράτος των ΗΠΑ, ως παγκόσμιο “μονοπώλιο των μέσων εξαναγκασμού”, κατέχει μια σχεδόν απόλυτη τεχνολογική υπεροχή σε όλους τους τομείς σε σχέση με άλλα κράτη και τον ανά τον κόσμο ιδιωτικό τομέα.¹⁴ Αυτό έχει ως συνέπεια τη μέγιστη δυνατή —και ιδανικά απόλυτη— δυνατότητα ελέγχου των παγκόσμιων δικτύων πληροφοριών και των διακριτών συσκευών. Όπως τονίστηκε στο κεφάλαιο 3, οι ΗΠΑ αποτελούν ό,τι εγγύτερο υφίσταται σε ένα παγκόσμιο “μονοπώλιο επιτήρησης”, και κατ' επέκταση αποτελούν τον —ιδανικά απολύτως— υπερκείμενο ελεγκτή μιας κατά τα άλλα μη ιεραρχικής και άναρχης δομής, του παγκόσμιου ριζώματος. Η υπερκυριαρχία των ΗΠΑ επί των παγκόσμιων δικτύων πληροφοριών, μεταξύ άλλων, ενισχύει περαιτέρω τη στρατιωτική τους ισχύ. Επί του παρόντος ο κίνδυνος ανάδυσης ενός παγκόσμιου κλίμακας ολοκληρωτισμού είναι υπαρκτός. Σε αυτό το πλαίσιο, η τεχνολογία φαντάζει ως θεραπαινίδα του παγκόσμιου υπερ-κυρίαρχου, και ως *φύσει* φέρουσα την υποδούλωση του ανθρώπου.

Οι τεράστιες δυνατότητες συλλογής πληροφοριών των υπηρεσιών ασφαλείας σε αντιδιαστολή με τον ισχνά ενημερωμένο πολίτη, ο οποίος όχι μόνο δεν κατέχει τα τεχνικά μέσα, τις

13 Η εξ αποστάσεως χρήση βίας είναι κατά πολύ παλαιότερη των drones. Η αυξημένη χρήση των αεροσκαφών αυτών μετά τα μέσα της δεκαετίας του 2000 έχει βαρύνουσα σημασία ως προς τη φύση του σύγχρονου πολέμου.

14 Οι μεγάλες ιδιωτικές εταιρείες τεχνολογίας σε ορισμένες ειδικής σημασίας περιπτώσεις αποτελούν αποκλειστικούς εργολάβους του αμερικανικού κράτους.

γνώσεις και την αντικειμενική δυνατότητα πρόσβασης σε σημαντικές πληροφορίες, με διαφορετικά λόγια, η ασυμμετρία κατοχής πληροφοριών μεταξύ εξουσίας και πολίτη, θέτουν ένα ζήτημα ουσιαστικής λειτουργίας της δημοκρατίας. Ο “διάφανος” υπερ-επιτηρούμενος πολίτης υπόκειται στον —εν πολλοίς—αόρατο “Παντεπόπη Οφθαλμό” της αδιαφανούς εξουσίας. Ο δημοκρατικός έλεγχος κατ' αυτόν τον τρόπο καθίσταται προβληματικός, αν όχι αδύνατος.

Η διττή φύση της τεχνολογίας ωστόσο, επιτρέπει τη χρήση της υπέρ της δημοκρατίας. Το διαδίκτυο αποτελεί την πρώτη ιστορικά, παγκόσμια πλατφόρμα —σχεδόν απόλυτα ελεύθερης— οριζόντιας, αμφίδρομης και άμεσης διάδοσης πληροφοριών.¹⁵ Η χρήση προηγμένης κρυπτογραφίας θα μπορούσε να διασφαλίσει —ενδεχομένως απόλυτα— τις επικοινωνίες. Οι αποκαλύψεις για τα χιλιάδες προγράμματα παρακολούθησης της NSA πραγματοποιήθηκαν χάρη στην αντιγραφή 1,7 εκατομμυρίων άκρως απόρρητων εγγράφων σε μνήμη USB (“στικάκι”) από τον E. Snowden. Ανάλογες αποκαλύψεις πραγματοποιήθηκαν κατά καιρούς από τα Wikileaks¹⁶ και άλλους. Έκτοτε, πέρα από την προβολή των αποκαλύψεων από μείζονα MME, μεγάλο μέρος των σχετικών αρχείων έχει καταχωρηθεί σε πολλές ιστοσελίδες με ελεύθερη πρόσβαση σε όλους. Ένας αποφασισμένος μάρτυρας δημοσίου συμφέροντος δεν χρειαζόταν να φωτογραφήσει ένα ένα τα απόρρητα έγγραφα με μικροκάμερα, μπορούσε πλέον να τα αντιγράψει σε λίγα λεπτά σε μνήμη USB ή ενδεχομένως απευθείας στον οικιακό του υπολογιστή μέσω του διαδικτύου. Επιπλέον, είχε τη δυνατότητα να αποθηκεύσει τα δεδομένα στο “νέφος” (cloud), όπου είναι πρακτικά αδύνατον να καταστραφούν, όπως και να δημιουργήσει εύκολα πολλαπλά αντίγραφα ασφαλείας. Μπορούσε επίσης να τα αναρτήσει σε ελεύθερα προσβάσιμες ιστοσελίδες σε διαφορετικούς ανά τον κόσμο εξυπηρετητές (server). Ακόμα και η υπέρ-επιτήρηση των ΗΠΑ —ή κάποια άλλη μείζων επιτήρηση προερχόμενη για παράδειγμα από τη Ρωσία ή την Κίνα— αδυνατεί να επιβάλλει έλεγχο στα δεδομένα που αποθηκεύονται σε ξένη, μη φιλική επικράτεια.¹⁷ Βάσει αυτών, η κατάλληλη χρήση της τεχνολογίας από τους πολίτες δύναται να αποτελέσει μέσο συμβολής στον δημοκρατικό έλεγχο και τη

15 Εν αντιθέσει με ιεραρχικές δομές διάδοσης πληροφοριών όπως τα τηλεοπτικά δίκτυα.

16 Το 2017 πραγματοποιήθηκε μέσω των Wikileaks η μείζων αποκάλυψη με όνομα Vault 7 που αφορά στις δυνατότητες παρακολούθησης και κυβερνοπόλεμου της CIA.

17 Επισημαίνεται πως μετά το 2010 ελήφθησαν νέα τεχνικά μέτρα για την προστασία κρατικών απόρρητων δεδομένων. Βλ. J.W. Davis και M. Meckel, “Political Power and the Requirements of Accountability in the Age of Wikileaks”, *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, τόμ. 22, τχ. 4, 2012, σσ. 480-481. Το γεγονός αυτό δεν αλλάζει κάτι επί της ουσίας, καθώς ο τεχνολογικός ανταγωνισμός μεταξύ ενός κράτους και άλλων δρώντων (κρατών ή μη) πάντοτε υπήρχε. Η τεχνολογία εξακολουθεί να ευνοεί —σε γενικές γραμμές— τη διάδοση και την αντιγραφή των πληροφοριών. Τα μέτρα που θα σηματοδοτούσαν σαφή αλλαγή προς ένα σαφώς πιο ολοκληρωτικό πολίτευμα, θα σχετιζόντουσαν με γενικευμένη λογοκρισία και έλεγχο των πληροφοριών —η οποία θα περιλάμβανε για παράδειγμα πλήρη απαγόρευση πρόσβασης σε ιστότοπους όπως αυτούς των αρχείων Wikileaks και Snowden και δώξη των υπευθύνων—, η επιβολή των οποίων θα προϋπέθετε τροποποίηση ή κατάργηση της Πρώτης Τροποποίησης του Συντάγματος των ΗΠΑ. Για μια νομική άποψη του G.R. Stone περί δώξης “ατόμων ή οργανώσεων που ενδέχεται να δημοσιεύσουν ή να διαδώσουν με άλλο τρόπο [υποκλαπίσεις] πληροφορίες έπειτα από τη διαρροή τους”, βλ. G.R. Stone, “WikiLeaks and the First Amendment”, *HuffPo*, 1/4/2011, (επικαιροποίηση 25/5/2011), http://www.huffingtonpost.com/geoffrey-r-stone/wikileaks-and-the-first-a_b_804381.html, (ανάκτηση 5/9/2017).

λογοδοσία των κυβερνήσεων. Ο μεγάλος φόβος του E. Snowden ήταν οι αποκαλύψεις του να αντιμετωπιστούν με αδιαφορία.¹⁸ Η χρήση των τεχνολογικών μέσων σε αντιστάθμιση των ολοκληρωτικών τάσεων που αναδείχθηκαν έπειτα από την 11/9 εναπόκειται εν τέλει στη βούληση των πολιτών.

Παγκοσμιοποίηση και ιμπεριαλισμός

Ένα επιπλέον ζήτημα που προκύπτει, είναι η εκ των πραγμάτων σύνδεση της συζήτησης για την παγκοσμιοποίηση με τον ιμπεριαλισμό. Ο τελευταίος αυτός όρος, κατανοητός υπό τη γενική του σημασία ως επεκτατισμός, δηλαδή ως η τάση ενός ισχυρού κράτους προς την εδαφική επέκταση και κατάκτηση ή την —έμμεση ή άμεση— οικονομική, πολιτική και πολιτιστική επικυριαρχία σε ξένους τόπους, διατηρεί σημαντική ερμηνευτική αξία. Ο όρος εντούτοις πάσχει από μια πολυσημία, η οποία προκύπτει από τα διαφορετικά θεωρητικά πλαίσια εντός των οποίων αναπτύχθηκε. Διανοητές όπως ο Hobson, ο Schumpeter και ο Λένιν ερμήνευσαν από διαφορετικές σκοπιές το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού και άσκησαν κριτική σε αυτό.¹⁹ Στη σύγχρονη εποχή, οι περισσότεροι σχετικοί μελετητές ταυτίζουν τον ιμπεριαλισμό με την εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ.

Οι ελάχιστες και δευτερεύουσες σημασίες αναφορές που πραγματοποιήθηκαν στον ιμπεριαλισμό στα κεφάλαια που προηγήθηκαν, αναδεικνύουν ορισμένες αντιφάσεις και μια σύγχυση που προκύπτουν από την πολυσημία του όρου. Όπως αναφέρθηκε για παράδειγμα στο κεφάλαιο 2, η συμμετοχή των ΗΠΑ στον πόλεμο του Κοσόβου είχε σύμφωνα με ορισμένους μελετητές χαρακτήρα ιμπεριαλισμού —ενός “ευμενούς ιμπεριαλισμού” κατά τον Ignatieff, ή ενός αρνητικής χροιάς ιμπεριαλισμού κατά τους Noctiummes και Page. Στο ίδιο κεφάλαιο αναφέρεται επίσης πως ο ιστορικά σημαίνων, φιλελεύθερος διεθνιστής πρόεδρος Wilson παρουσιαζόταν ως υπερασπιστής των λαών, τοποθετούμενος μεταξύ άλλων ενάντια στον ευρωπαϊκό ιμπεριαλισμό. Σε αντιδιαστολή με αυτό, η πολιτική του Wilson ενίοτε χαρακτηρίστηκε ως “φιλελεύθερος ιμπεριαλισμός”.

Η σύγχυση που έχει προκαλέσει ο όρος ιμπεριαλισμός αναδεικνύεται περαιτέρω από την κατά καιρούς ταύτισή του με την παγκοσμιοποίηση. Οι δε Petras και Veltmeyer, προτείνουν τον όρο ιμπεριαλισμός σε αντικατάσταση του όρου παγκοσμιοποίηση (βλ. κεφάλαιο 1). Εντούτοις, η εισαγωγή στη συζήτηση της παγκοσμιοποίησης που πραγματοποιήθηκε στο κεφάλαιο 1, με την καταγραφή διαφορετικών τύπων, περιόδων και αιτιών της παγκοσμιοποίησης, και με δεδομένο τον

¹⁸ Greenwald, *No Place...ό.π.*, σ. 72.

¹⁹ Οι Hobson και Schumpeter τοποθετούνται στον ευρύτερο χώρο του φιλελευθερισμού. Ο Λένιν συνέγραψε το διάσημο *Ιμπεριαλισμός, το Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού*.

ορισμό της βάσει των ροών (Ritzer), καθιστά την εξίσωση ιμπεριαλισμού και παγκοσμιοποίησης από μυωπική έως καταχρηστική. Η ανάπτυξη της τεχνολογίας για παράδειγμα, ως απαραίτητης συνθήκης της διαδικασίας παγκοσμιοποίησης, δεν είναι υποχρεωτικό να συνδέεται με τα συμφέροντα “μιας νέας διεθνούς καπιταλιστικής τάξης”, όπως ισχυρίζονται οι Petras και Veltmeyer.²⁰ Επιπλέον, δεν συνδέονται με το στοιχείο αυτό ούτε η παγκοσμιοποίηση του “δεύτερου κύματος” του Therborn τον 15ο αιώνα, ούτε η πολιτισμική/κοινωνική παγκοσμιοποίηση που σχετίζεται με ροές πληροφοριών και ανθρώπων. Η δε κατάδειξη της διαφοροποίησης του χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης σε δύο συνεχόμενες δεκαετίες που πραγματοποιήθηκε, ενισχύει τη διάκριση μεταξύ παγκοσμιοποίησης και ιμπεριαλισμού. Η ανάδειξη μιας μορφής “σκληρής παγκοσμιοποίησης” δεν οφείλεται στις ανάγκες του “υπερεθνικού κεφαλαίου”, αλλά στην επιθετική, μονομερή και βίαιη προάσπιση της “ασφάλειας” σε παγκόσμια κλίμακα, από το μακράν ισχυρότερο έθνος-κράτος, τις ΗΠΑ. Η αυτονομία της έννοιας της παγκοσμιοποίησης συνεπάγεται επίσης αυτονόμηση της έννοιας του ιμπεριαλισμού από την παγκοσμιοποίηση, —χωρίς να συνεπάγεται υποχρεωτικά με γενικότερη αυτονόμηση της έννοιας του ιμπεριαλισμού. Ο ιμπεριαλισμός παράγει ροές, ενώ αντιστρόφως, δεδομένες ροές ενδέχεται να συμβάλλουν στην εμφάνιση του ιμπεριαλισμού. Η κατά πολύ παλαιότερη της παγκοσμιοποίησης έννοια του ιμπεριαλισμού, στο βαθμό που εξακολουθεί να διατηρεί ερμηνευτική αξία, επιβάλλεται να εξεταστεί περαιτέρω ως διακριτό, αλλά παράλληλο και ενδεχομένως συγγενές με την παγκοσμιοποίηση φαινόμενο.

Παγκοσμιοποίηση και ΗΠΑ

Το επόμενο ζήτημα που προκύπτει αφορά στην ειδική σημασία των ΗΠΑ (Βλ. κεφάλαιο 1), του μοναδικού υπερ-κυρίαρχου του πλανήτη σε ό,τι αφορά στη διαμόρφωση των παγκόσμιων τεκταινομένων. Η ειδική αυτή σημασία χρησιμοποιήθηκε ως δεδομένο της αμερικανικού επίκεντρου έρευνας που ακολούθησε. Πέρα από μια κυκλική επιχειρηματολογία στη βάση μιας έρευνας η οποία θα επέφερε δεδομένα συμπεράσματα ακριβώς εξαιτίας του κεντρικού της αντικειμένου, ορισμένα ευρήματα των κεφαλαίων 2 και 3 τονίζουν τον παγκοσμίως βαρύνοντα ρόλο των ΗΠΑ. Ο βαρύνων αυτός ρόλος καταδεικνύει μια ανάγκη περαιτέρω διερεύνησης της σχέσης παγκοσμιοποίησης και δρώντων.

Το πέρας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου σήμανε το πέραςμα της σκυτάλης του εγγυητή της

²⁰ Στο σύγγραμμα *Η παγκοσμιοποίηση χωρίς μάσκα. Ο ιμπεριαλισμός στον 21ο αιώνα* του 2001, οι Petras και Veltmeyer φαίνεται να συγχέουν το ιδεολόγημα του μονόδρομου χαρακτήρα της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, με την ουσία της παγκοσμιοποίησης ως ιστορικού φαινομένου.

διεθνούς φιλελεύθερης τάξης από το Ηνωμένο Βασίλειο στις ΗΠΑ, ενώ η θέσπιση του συστήματος σταθερών ισοτιμιών του Μπρέτον Γουντς σήμανε την έναρξη μιας μακράς περιόδου παγκοσμιοποίησης. Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου κατέστησε τις ΗΠΑ μοναδική παγκόσμια υπερδύναμη, η οποία και προώθησε τη νεοφιλελεύθερη εκδοχή παγκοσμιοποίησης που γνώρισε την ακμή της στη δεκαετία του 1990. Στην πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, η ανάδυση των —εγγενών στο έθνος-κράτος— βίαιων και αυταρχικών στοιχείων στις ΗΠΑ που έλαβε παγκοσμιοποιημένη μορφή ως “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας”, σήμανε ουσιαστικά τον εκφυλισμό της ηγεμονικής διασφάλισης της φιλελεύθερης τάξης σε απροκάλυπτο милитарισμό και υπέρ-επιτήρηση παγκοσμίου εμβέλειας.

Στο κεφάλαιο 2 αναφέρθηκε πως οι ΗΠΑ πραγματοποίησαν τεράστια κινητοποίηση, ηγούμενες της μεγαλύτερης στρατιωτικής συμμαχίας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, προκειμένου να αποκαταστήσουν τη διεθνή έννομη τάξη έπειτα από την εισβολή του Ιράκ στο Κουβέιτ το 1990. Δεδομένου πως οι ΗΠΑ εν προκειμένω εξασφάλισαν με την ηγετική συμμετοχή τους στον Πόλεμο του Κόλπου την αποκατάσταση της νομιμότητας, ενώ δεν έπραξαν το ίδιο σε άλλες περιπτώσεις όπως για παράδειγμα στον Δεύτερο Πόλεμο της Σομαλίας, η περίπτωση του Πολέμου του Κόλπου αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα *επιλεκτικής εφαρμογής του διεθνούς δικαίου*. Σε αυτή την περίπτωση η επιλεκτική εφαρμογή του νόμου δεν σχετίζεται με την *de jure* ανισομερή κατανομή ισχύος μεταξύ των κρατών στο διεθνές σύστημα, αλλά με την *de facto* απaráμιλλα ισχυρή, παγκόσμια θέση των ΗΠΑ, οι οποίες ελάχιστα περιοριζόμενες από το διεθνές δίκαιο, και μη υποκείμενες σε κανέναν εξωτερικό εξαναγκασμό, επιβάλλουν κατά το δοκούν τη διεθνή έννομη τάξη. Στη δε περίπτωση των πολέμων της Γιουγκοσλαβίας, οι ΗΠΑ επεμβαίνοντας μέσω του NATO επιχείρησαν μετατόπιση της βάσης της διεθνούς τάξης από τη νομιμότητα στην ηθική, θέτοντας κατ' αυτόν τον τρόπο ουσιαστικά ένα ζήτημα αναθεώρησης του διεθνούς δικαίου υπέρ των “ανθρωπιστικών επεμβάσεων” εις βάρος της εθνικής κυριαρχίας. Με τον πόλεμο στο Αφγανιστάν, και ιδίως με τον πόλεμο του Ιράκ το 2003, οι ΗΠΑ προέβησαν σε μια παραμορφωτικά διασταλτική ανάγνωση του νόμου βάσει των πολιτικών τους προτεραιοτήτων. Ο παγκόσμιος υπερκυρίαρχος κατέχει προνομιακή θέση στην παραγωγή διεθνούς δικαίου, μονοπώλιο στην εφαρμογή του, και δίχως ουσιαστικά να δεσμεύεται ο ίδιος από αυτό, είναι σε θέση να διαμορφώνει μια άτυπη διεθνή τάξη, χάρη ακριβώς στην υπέρμετρη ισχύ του.

Στο κεφάλαιο 3 αναφέρθηκε πως οι ΗΠΑ όχι μόνο πρωτοστάτησαν στην παγκοσμιοποιημένη επιτήρηση, αλλά σύμφωνα με τη Gates εξήγαγαν ένα αποκλειστικά αμερικανικού χαρακτήρα μοντέλο επιτήρησης. Το μοντέλο αυτό εξέφραζε αμερικανική ιδεολογία και αμερικανικά συμφέροντα. Οι πιέσεις των ΗΠΑ σε άλλα κράτη σχετικά με την επιτήρηση, αν και ενίοτε προκαλούν αντιδράσεις, ως επί το πλείστον είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικές. Οι

αποκαλύψεις για την παγκόσμια επιτήρηση, ιδίως δε οι αποκαλύψεις της δεκαετίας του 2001, που κατέδειξαν μια παγκόσμια μαζική και αδιάκριτη παρακολούθηση, η οποία διεπόταν από μια πρόθεση ολοκληρωτικής παρακολούθησης των πάντων από τις αμερικανικές υπηρεσίες, με δεδομένο πως το παγκόσμιο μονοπώλιο των μέσων εξαναγκασμού κατέχεται από τις ΗΠΑ, όπως ειπώθηκε, ανάγουν τις τελευταίες σε ό,τι εγγύτερο δύναται να υπάρξει σε ένα “παγκόσμιο μονοπώλιο επιτήρησης”. Όπως επισημάνθηκε, οι προτεραιότητες του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” τέθηκαν από τις ΗΠΑ σε πρώτη προτεραιότητα παγκοσμίως, ακόμη και εις βάρος των “απαιτήσεων των αγορών”.

Βάσει των παραπάνω ενισχύεται καταρχάς η θέση των σκεπτικών της γεωπολιτικής σχολής πως η διεθνής τάξη πραγμάτων προκύπτει από τις ενέργειες των στρατιωτικά και οικονομικά ισχυρότερων κρατών, εν προκειμένω των ΗΠΑ. Ο R. Gilpin, φαίνεται να επιβεβαιώνεται γενικά ως προς το ότι δεν θα υπήρχε η παγκόσμια φιλελεύθερη τάξη δίχως αμερικανική ηγεμονία. Ομοίως ενισχύεται σε γενικές γραμμές η θέση των οπαδών του κρατισμού και του προστατευτισμού που τονίζουν την εθνική κρατική εξουσία και τη ρύθμιση που ασκείται από αυτήν στην παγκόσμια οικονομία (βλ. κεφάλαιο 1). Επισημαίνεται ωστόσο, πως η αναδειχθείσα σημασία των ΗΠΑ και της πολιτικής στις αρχές του 21ου αιώνα, και κατ' επέκταση η μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο μοναδική θέση των ΗΠΑ ως προς τη διαμόρφωση των παγκόσμιων τεκταινομένων, δεν αναιρεί την ύπαρξη της παγκοσμιοποίησης ως αυτόνομης διαδικασίας. Με διαφορετικά λόγια, οι παγκόσμιες ροές δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από την ένταση, τη διευκόλυνση ή τη δημιουργία τους εξαιτίας της εξάλειψης τεχνητών εμποδίων και φραγμών ή εξαιτίας συντεταγμένων σχεδιασμών προώθησής τους (βλ. κεφάλαιο 1), εν προκειμένω από το κράτος των ΗΠΑ. Ο ρυθμός αύξησης ροών οικονομικής παγκοσμιοποίησης στην Ωκεανία και την Αφρική σε αντίθεση με τις αντίστοιχες επιβραδύνσεις που παρουσιάστηκαν μετά το 2001 στον υπόλοιπο κόσμο (βλ. κεφάλαιο 4), κατά πάσα πιθανότητα σημαίνει πως οι ροές αυτές δεν επηρεάστηκαν αρνητικά από τον “πόλεμο κατά της τρομοκρατίας”. Σε ευρύτερο επίπεδο αυτό μπορεί να σημαίνει μια ανεξαρτησία των διαδικασιών παγκοσμιοποίησης από τον κυριότερο δρώντα, τις ΗΠΑ, γεγονός που χρήζει περαιτέρω έρευνα.

Παγκόσμιο και τοπικό

Στο κεφάλαιο 1 αναφέρθηκε πως η παγκοσμιοποίηση γίνεται συχνά αντιληπτή ως μια απαγωγική ολότητα η οποία υπέρκειται των επιμέρους τοπικών στοιχείων. Η ανά τον κόσμο αναζήτηση των ευνοϊκότερων συνθηκών για τα στοιχεία που απαρτίζουν μια ροή, όπως για παράδειγμα για τα

κεφάλαια, μεταβάλλει αντιστοίχως την κίνηση και την ταχύτητα της ροής. Η ανακατεύθυνση σε συνδυασμό με την επιτάχυνση τέτοιων ροών ενδέχεται να προκαλέσει συστημική αστάθεια, όπως στην περίπτωση της ασιατικής οικονομικής κρίσης του 1997. Η κρατική πολιτική ως παραγωγή ρυθμίσεων αδυνατεί να ακολουθήσει τις ταχύτητες των ροών. Υπ' αυτή την έννοια θεωρείται πως οι αγορές “επιβάλλουν απαιτήσεις” στα έθνη-κράτη, με συνέπεια την “αποδυνάμωση” των τελευταίων. Κατ' επέκταση, γίνεται επίσης λόγος για αποδυνάμωση της πολιτικής έναντι της παγκόσμιας οικονομίας.

Η ανωτέρω οπτική γωνία ορθώς εστιάζει στον υπερκείμενο χαρακτήρα του παγκόσμιου επί του τοπικού, και ορθώς αντιλαμβάνεται τη φύση της επίδρασης του πρώτου επί του δεύτερου. Εν προκειμένω ωστόσο, τέτοιου είδους αντιλήψεις για την παγκοσμιοποίηση παραγνωρίζουν συνήθως μεταξύ άλλων τη σημασία του σημαντικότερου παγκόσμιου δρώντα, των ΗΠΑ, τόσο στη διαμόρφωση της φιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης πριν το 2001, όσο και στη διαμόρφωση της “σκληρής παγκοσμιοποίησης” που ακολούθησε. Κατ' επέκταση, παραγνωρίζεται επιπλέον ο ρόλος άλλων δρώντων. Οι ΗΠΑ, αν και αποτελούν τον ισχυρότερο παγκόσμιο δρώντα, δεν αποτελούν τον μοναδικό παγκόσμιο δρώντα· έθνη-κράτη όπως μεταξύ άλλων η Κίνα και η Ρωσία —καθώς και διεθνείς οργανισμοί και υπερεθνικές οργανώσεις όπως το ΔΝΤ και η ΕΕ— επίσης διαμορφώνουν κατά έναν σημαντικό βαθμό το παγκόσμιο γίγνεσθαι.

Οι αντιλήψεις περί “αποδυνάμωσης” του έθνους-κράτους παραβλέπουν δύο στοιχεία. Κατά πρώτον, μετά την 11/9 δόθηκε στις ΗΠΑ και σε άλλα κράτη μεγάλη έμφαση στην “ασφάλεια”, μια έμφαση η οποία σήμανε υπέρ-επιτήρηση και επιθετικές στρατιωτικές επεμβάσεις. Τα βίαιου και αυταρχικού χαρακτήρα στοιχεία αυτά, όπως αναφέρθηκε, δεν αναδύθηκαν εκ του μηδενός έπειτα από την 11/9. Ήδη κατά τη δεκαετία του 1990 οι ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο και άλλα κράτη είχαν αναπτύξει ένα είδος ευρείας παγκοσμιοποιημένης επιτήρησης. Η προ 11/9 στροφή του κράτους — γενικά— στην “ασφάλεια” και η υπαναχώρησή του από τη ρύθμιση της αγοράς αποτελεί *μετασχηματισμό* και όχι αποδυνάμωση. Η ανάδυση του αυταρχισμού και της βίας στον 21ο αιώνα ενισχύει κατά πολύ την εν λόγω διαπίστωση. Κατά δεύτερον ο λόγος περί “αποδυνάμωσης του έθνους-κράτους” παραβλέπει τις τεράστιες διαφορές ανάμεσα στα κράτη. Ισχυροί παγκόσμιοι δρώντες όπως η Γερμανία και η Ιαπωνία δεν επιτρέπεται να καταταχθούν στην ίδια κατηγορία με κράτη όπως η Υεμένη και το Σουδάν στα πλαίσια ενός γενικού λόγου για το έθνος-κράτος εντός των συνθηκών παγκοσμιοποίησης. Στη δε περίπτωση των ΗΠΑ, οποιοσδήποτε ισχυρισμός περί “αποδυνάμωσης του έθνους-κράτους” —τουλάχιστον— κατά την εικοσαετία που εξετάστηκε είναι εντελώς εσφαλμένος.

Τα γεγονότα του 21ου αιώνα καθιστούν τη συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση εκ νέου επίκαιρη, και συνεπώς ειδικότερα, καθιστούν επίκαιρη τη συζήτηση περί του ρόλου του έθνους-

κράτους εντός παγκοσμιοποίησης. Κατ' επέκταση τίθεται το ζήτημα της σχέσης της συντεθειμένης από ροές απαγωγικής ολότητας που καλείται παγκοσμιοποίηση, με παγκόσμιους δρώντες διαφορετικής ισχύος και διαφορετικής φύσεως. Μια τέτοια ολότητα θα μπορούσε να γίνει αντιληπτή ως μια παγκόσμια σφαίρα που περικλείει ροές διαφορετικών χαρακτήρων, εντάσεων, ευρών και κατευθύνσεων, οι οποίες πηγάζουν από τοπικά σημεία και καταλήγουν σε άλλα τοπικά σημεία. Η δυνατότητα ταχείας εναλλαγής τοπικών σημείων εκπόρευσης και κατάληξης μιας ροής, επιτρέπει αυτονόμηση της τελευταίας από την κάθε μονάδα τοπικού σημείου. Ένα κερδοσκοπικό κεφάλαιο για παράδειγμα, διαθέτει ευχέρεια επιλογής του τόπου εγκατάστασης και δυνατότητα ταχείας μετεγκατάστασης, βάσει των ευνοϊκότερων συνθηκών. Όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο 3, στην περίπτωση της επιβεβλημένης πρόσβασης των αμερικανικών υπηρεσιών ασφαλείας σε αποθηκευμένα δεδομένα πελατών τηλεπικοινωνιακών εταιριών και σε αποθηκευμένα δεδομένα της SWIFT, προκλήθηκε μια εκτροπή ροών δεδομένων προς επικράτειες ασφαλέστερες από την υπέρ-επιτήρηση. Η αυτονόμηση της ροής από την κάθε μονάδα τοπικού σημείου, επ' ουδενί δεν συνεπάγεται πλήρη αυτονόμηση από αυτόν καθ' εαυτόν τον τόπο, καθώς ο τόπος ως πηγή και ως προορισμός της ροής αποτελεί προϋπόθεση ύπαρξης της τελευταίας. Το τοπικό σημείο εκπόρευσης, το τοπικό σημείο κατάληξης και η μεταξύ τους συνάρτηση λειτουργούν καθοριστικά ως προς τα χαρακτηριστικά μιας ροής. Τα εν λόγω χαρακτηριστικά καθορίζονται γενικά σε δύο επίπεδα: από “τις αυθόρμητες δυνάμεις της κοινωνίας” (βλ. κεφάλαιο 1), δηλαδή από τις προθέσεις των ατόμων να επενδύσουν, να ταξιδέψουν, να επικοινωνήσουν κτλ., από τα ρυθμιστικά πλαίσια κρατών, διεθνών οργανισμών και υπερεθνικών οργανώσεων που ορίζουν τον τρόπο με τον οποίον οι προθέσεις αυτές θα υλοποιηθούν ως ροές, καθώς και από τις —μη “κοινωνικά αυθόρμητες”— πολιτικές προθέσεις κρατών, διεθνών οργανισμών και υπερεθνικών οργανώσεων να δημιουργήσουν ροές, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στην περίπτωση του πολέμου. Τα τοπικά σημεία εκπόρευσης/προορισμού των ροών ανήκουν σε επικράτειες και “υπερ-επικράτειες”. Το έθνος-κράτος, τυπικά, ρυθμίζει τα τοπικά σημεία που περιλαμβάνονται στην επικράτειά του. Οι διεθνείς οργανισμοί και οι υπερεθνικές οργανώσεις, ως αποδέκτες κυριαρχίας εκχωρημένης από τα κράτη, διαθέτουν μια μερική δυνατότητα ρύθμισης ευρύτερων περιφερειών τοπικών σημείων. Ο συσχετισμός ισχύος μεταξύ των κρατών καθορίζει την αντικειμενική δυνατότητα ελέγχου των τοπικών σημείων. Ένα οικονομικά και/ή στρατιωτικά ισχυρό κράτος, πέραν του απόλυτου ελέγχου των εγχώριων τοπικών σημείων που διαθέτει, είναι σε θέση να επιβάλλει τις πολιτικές του διεθνώς, επιτυγχάνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο —τυπικό ή άτυπο— έλεγχο τοπικών σημείων εκτός της επικρατείας του.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα στην έρευνα που προηγήθηκε, αποτελεί ο εξ ΗΠΑ εξαχθείς “πόλεμος κατά της τρομοκρατίας” που μεταξύ άλλων περιλάμβανε τις πολεμικές επεμβάσεις και

την υπέρ-επιτήρηση. Αντιθέτως, ένα οικονομικά και/ή στρατιωτικά αδύναμο κράτος διαθέτει ουσιαστικά περιορισμένο έλεγχο των τοπικών σημείων εντός της επικρατείας του. Κατά συνέπεια, τα αδύναμα κράτη, πέραν του ότι καλούνται επ' απειλή απομόνωσης να υιοθετήσουν πολιτικές ισχυρών κρατών, διεθνών οργανισμών και υπερεθνικών οργανώσεων, υπόκεινται σε μεγαλύτερο βαθμό “στις επιταγές της παγκοσμιοποίησης”, με την έννοια της ανάγκης προσαρμογής τους στις μεταβολές των ροών κατά τη βούληση των “αυθορμητών δυνάμεων της κοινωνίας”, και κατά την πολιτική βούληση ισχυρών κρατών, διεθνών οργανισμών και υπερεθνικών οργανώσεων. Τα ισχυρά κράτη, όντας σε θέση να ελέγξουν πλήθος τοπικών σημείων, εντός της επικρατείας τους αλλά και εκτός της τυπικής τους επικράτειας, έχοντας ενίοτε επιπλέον τη δυνατότητα να δημιουργήσουν ροές —όπως ο πόλεμος—, δύνανται να διαμορφώσουν σε σημαντικό βαθμό τον χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης παραμένοντας σχετικά αλώβητα έναντι των “επιταγών” της. Η ιδιαίτερη θέση των ΗΠΑ έναντι των παγκοσμίων τεκταινόμενων όπως αναπτύχθηκε στα κεφάλαια που προηγήθηκαν, αποτελεί μοναδικό φαινόμενο αλληλεπίδρασης του ισχυρότερου δρώντα με τις δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης. Οι περιορισμένες οικονομικές συνέπειες της “σκληρύνσης” της παγκοσμιοποίησης για τις ΗΠΑ, δύνανται να ερμηνευθούν ακριβώς υπό το πρίσμα του απaráμιλλα εκτεταμένου ελέγχου που αυτές διαθέτουν επί τοπικών σημείων.

Παγκοσμιοποίηση και ιστορία

Τέλος, η στροφή της παγκοσμιοποίησης έπειτα από το 2001, επαναφέρει το ευρύτερο ζήτημα της παγκοσμιοποίησης ως ιστορικού φαινομένου. Με δεδομένη μια βάσει μελλοντικής έρευνας θεμελίωση της ύπαρξης της “σκληρής παγκοσμιοποίησης” κατά τον 21ο αιώνα, ενός φαινομένου σαφώς διακρινόμενου από την “ήπια παγκοσμιοποίηση” των τελών του 20ου αιώνα, θα παρουσίαζε εξαιρετικό ενδιαφέρον μια σύγκριση των δύο διαφορετικών αυτών περιόδων παγκοσμιοποίησης και της διαδοχής τους, με ανάλογα ή συγγενή φαινόμενα εναλλαγής περιόδων παγκοσμιοποίησης διαφορετικών χαρακτηριστικών στην ιστορία.

Ως αφετηρία μιας τέτοιας έρευνας προσφέρεται η περίοδος των μεγάλων ανακαλύψεων και του μερκαντισμού (15ος έως και 18ος αιώνας), στην οποία εντάσσεται και το “δεύτερο κύμα” παγκοσμιοποίησης του Therborn.²¹ Η περίοδος αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, δεδομένου πως πρόκειται για μια ουσιαστικά προ-φιλελεύθερη και πρωτο-φιλελεύθερη περίοδο κατά την οποία μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις όπως η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Ολλανδία, η Γαλλία και η Αγγλία,

21 Ο Therborn προσδιορίζει χονδρικά τη διάρκεια του κύματος, από τα τέλη του 15ου αιώνα έως περίπου έναν αιώνα μετά. Βλ. Therborn, *ό.π.*, σ. 160.

ευρισκόμενες σε μεταξύ τους οικονομικό και στρατιωτικό ανταγωνισμό, δημιούργησαν μέσω της αποίκησης μακρινών τόπων παγκόσμιες ροές που επιβιώνουν ως σήμερα.²² Επιπλέον, η περίοδος έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς συμπίπτει με την *ανάδυση της νεωτερικότητας, και κατ' επέκταση του καπιταλισμού,*²³ της *βιομηχανικής επανάστασης και των εθνών-κρατών*, στοιχεία τα οποία έκτοτε επεκτάθηκαν σταδιακά σε ολόκληρο τον κόσμο. Από τον 16ο αιώνα και έπειτα, η διάδοση ή η ανάσχεση της παγκοσμιοποίησης υπό τη γενικότερη έννοια, και η εναλλαγή περιόδων παγκοσμιοποίησης διαφορετικού χαρακτήρα —όπως της περιόδου του μερκαντισμού και της ακόλουθης περιόδου του *laissez faire*—, λαμβάνει για πρώτη φορά χώρα στο ιστορικό πλαίσιο ενός *παγκόσμιου νεωτερικού συνεχούς*.²⁴ Το γεγονός αυτό επιτρέπει τη θεμελίωση της βάσης μιας συνεκτικής και ολοκληρωμένης θεωρίας της παγκοσμιοποίησης —και κατ' επέκτασης των “παγκοσμιοποιήσεων”— μέσα από τη σύγκριση των διαφορετικών της περιόδων και των αιτιών εμφάνισης/περάτωσής τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο πέρα από την κατανόηση του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης και τη θεωρητική θεμελίωση της κατ' ορισμένους αμφισβητήσιμης αυτής έννοιας στην ιστορία, θα αποκρυσταλλωθεί επίσης η διάκριση της φυσικής διάστασης από την τεχνητή διάσταση της παγκοσμιοποίησης, και κατ' επέκταση η διάκριση μεταξύ του ίδιου του φαινομένου και του εκάστοτε χαρακτήρα που αυτό λαμβάνει.²⁵

Εν κατακλείδι, ο χαρακτήρας της παγκοσμιοποίησης έπειτα από την 11/9, ενώ δεν έπαψε να είναι φιλελεύθερος, είναι σαφώς *λιγότερο φιλελεύθερος*, και διακρίνεται από μια έντονη ανάδειξη των βίαιων και αυταρχικών στοιχείων του “πολέμου κατά της τρομοκρατίας” που επέφερε η ανάδειξη της ασφάλειας σε πρώτο μέλημα της πολιτικής. Το κατά πόσον η τάση αλλοίωσης του χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης θα αποτελέσει ποιοτικό άλμα γέννησης ενός καινοφανούς φαινομένου παγκοσμιοποίησης παραμένει ανοικτό· ανοικτά στην περαιτέρω διερεύνηση παραμένουν επίσης μια σειρά από ζητήματα που προέκυψαν κατά την έρευνα και που θίχτηκαν στο τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής.

22 Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το εμπόριο μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής.

23 Για τον μερκαντισμό ως εκδοχή του καπιταλισμού, βλ. το κεφάλαιο 1. Επισημαίνεται ο καταλυτικός ρόλος των μεγάλων ανακαλύψεων στην ανάδειξη του καπιταλισμού. Βλ. S. Bernstein, P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης. 1. Από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη 5ος-18ος αιώνας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 294-309.

24 Κάτι που δεν συνέβη με παλαιότερες φάσεις παγκοσμιοποίησης. Η άρρηκτα συνυφασμένη με την παγκοσμιοποίηση νεωτερικότητα αποτέλεσε το πρώτο πολιτισμικό πρότυπο που επικράτησε παγκοσμίως.

25 Βλ. κεφάλαιο 1.

Παράρτημα

ιστοσελίδα διαδικτυακών εταιρειών για τη μεταρρύθμιση της επιτήρησης

Οι αρχές

- Περιορισμός της κυβερνητικής εξουσίας συλλογής πληροφοριών χρηστών.

Οι κυβερνήσεις οφείλουν να κωδικοποιήσουν συνετούς περιορισμούς στη δυνατότητά τους να υποχρεώνουν παροχείς υπηρεσιών στην αποκάλυψη δεδομένων που ανήκουν σε χρήστες, ούτως ώστε να εξισορροπούνται η ανάγκη των πρώτων για δεδομένα σε περιορισμένες περιπτώσεις, τα εύλογα συμφέροντα ιδιωτικότητας των χρηστών και οι επιπτώσεις στην εμπιστοσύνη στο διαδίκτυο. Επιπρόσθετα, οι κυβερνήσεις οφείλουν να περιορίσουν την παρακολούθηση σε συγκεκριμένους, γνωστούς χρήστες για νόμιμους σκοπούς, και να μην πραγματοποιούν μαζική συλλογή πληροφοριών διαδικτυακών τηλεπικοινωνιών.

- Επίβλεψη και λογοδοσία.

Οι υπηρεσίες πληροφοριών που επιδιώκουν συλλογή πληροφοριών και επιβολή παραγωγής πληροφοριών, οφείλουν να ενεργούν υπό σαφές νομικό πλαίσιο, εντός του οποίου οι εκτελεστικές εξουσίες θα υπόκεινται σε ισχυρούς ελέγχους και ισορροπίες (checks and balances). Τα επιβλέποντα δικαστήρια οφείλουν να είναι ανεξάρτητα και να περιλαμβάνουν εκατέρωθεν ακρόαση, ενώ οι κυβερνήσεις οφείλουν να επιτρέπουν έγκαιρη δημοσιοποίηση σημαντικών νομικών αποφάσεων, ούτως ώστε τα δικαστήρια να είναι υπόλογα σε ένα ενημερωμένο σύνολο πολιτών.

- Διαφάνεια σχετικά με τις κυβερνητικές απαιτήσεις

Η διαφάνεια είναι ζωτική ως προς τη συζήτηση περί κυβερνητικών εξουσιών παρακολούθησης και το φάσμα των προγραμμάτων που λειτουργούν υπό τις εξουσίες αυτές. Οι κυβερνήσεις οφείλουν να επιτρέψουν στις εταιρείες να δημοσιοποιήσουν τον αριθμό και τη φύση των κυβερνητικών αιτημάτων για πληροφορίες χρηστών. Επιπρόσθετα, οι κυβερνήσεις οφείλουν να κοινοποιούν τα

εν λόγω δεδομένα εγκαίρως.

- Σεβασμός στην ελεύθερη ροή πληροφοριών

Η δυνατότητα των δεδομένων να ρέουν ή να είναι προσβάσιμα πέραν συνόρων, είναι ουσιώδης για μια εύρωστη παγκόσμια οικονομία του 21ου αιώνα. Οι κυβερνήσεις οφείλουν να επιτρέπουν τη μετάδοση δεδομένων και να μην εμποδίζουν την πρόσβαση εταιρειών και ατόμων σε νομίμως διαθέσιμες πληροφορίες που αποθηκεύονται στο εξωτερικό. Οι κυβερνήσεις δεν πρέπει να απαιτούν από τους παρόχους υπηρεσιών, να εγκαθιστούν την υποδομή τους εντός των συνόρων μιας χώρας ή να λειτουργούν τοπικά.

- Αποφυγή αντιθέσεων μεταξύ κυβερνήσεων

Προκειμένου να αποφευχθούν αντικρουόμενοι νόμοι, απαιτείται ένα εύρωστο, διεπόμενο από αρχές και διάφανο πλαίσιο λειτουργίας νομίμων αιτημάτων για δεδομένα διαμέσου επικρατειών, όπως αποτελούν οι διαδικασίες μιας βελτιωμένης συνθήκης αμοιβαίας νομικής συνδρομής (...). Όπου οι νόμοι μιας επικράτειας έρχονται σε αντίθεση με τους νόμους μιας άλλης επικράτειας, επιβάλλεται οι κυβερνήσεις να συνεργάζονται για την επίλυση της αντίθεσης.”*

* *Reform...*, ό.π.

Βιβλιογραφία

ελληνόγλωσση

ελληνικά ονόματα / ξένα μεταγραμμένα στα Ελληνικά ονόματα

Γιαννής, Α., “Από το ‘εγώ’ στο ‘εμείς’, (ΒΗΜΑ Ιδεών), 15 Αυγούστου 2007, Τεύχος 4, Αύγουστος 2007, Εξωτερική πολιτική στην εποχή της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της παγκοσμιοποίησης”, *ΕΛΙΑΜΕΠ*, [ιστότοπος], http://www.eliamep.gr/old/eliamep/content/home/media/opinions/2007/i_to_we/el/index.html , (ανάκτηση 24/2/2017).

Κουτσιαράς, Ν., *Η Εκδίκηση των δούλων και η εφεδρεία των μακαριτών*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2012.

Μήτρου, Λ., “Υπάρχει ιδιωτικότητα στο δημόσιο χώρο;”, στο Μ. Σαματάς (επιμ.), *Όψεις της νέας παρακολούθησης. Διεθνείς και Ελληνικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2010, σσ. 179-209.

Μπαμπινιώτης, Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ, 2002, Β' έκδοση - 3η ανατύπωση εμπλουτισμένη 2006.

Μπεκ, Ού., *Τι είναι παγκοσμιοποίηση; Λανθασμένες αντιλήψεις και απαντήσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1998.

Μπελαντής, Δ., “Ανθρωπιστική επέμβαση και τρομοκρατία”, στο Α. Μανιτάκης και Α. Τάκης (επιμ.), *Τρομοκρατία και δικαιώματα. Από την ασφάλεια του κράτους στην ανασφάλεια δικαίου*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλα, 2004, σσ. 127-158.

Παρασκευόπουλος, Ν., “Ασφάλεια του κράτους και ανασφάλεια δικαίου”, στο Α. Μανιτάκης και Α. Τάκης (επιμ.), *Τρομοκρατία και δικαιώματα. Από την ασφάλεια του κράτους στην ανασφάλεια δικαίου*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλα, 2004, σσ. 42-58.

Πέτρας, Τζ. και Βελτμέγιερ, Χ., *Η παγκοσμιοποίηση χωρίς μάσκα. Ο ιμπεριαλισμός στον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις ΚΨΜ, 2005.

Ροζάκης, Χ.Λ., *Η Αποκλειστική Οικονομική Ζώνη και το Διεθνές Δίκαιο*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2013.

Τσουκαλάς, Κ. και Καφετζής, Τ., “Περί πολιτικής διαφθοράς”, στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 31, Μάιος 2008.

Τσουκαλάς, Κ., *Πόλεμος και ειρήνη μετά το «τέλος της ιστορίας»*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2006.

Φουκώ, Μ., *Επιτήρηση και τιμωρία, η γέννηση της φυλακής*, Αθήνα, Κέδρος, 1976.

Χάρβεϊ, Ντ., *Ο νέος ιμπεριαλισμός*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2006.

Agamben, G., *Κατάσταση Εξαίρεσης, Όταν η «έκτακτη ανάγκη» μετατρέπει την εξαίρεση σε κανόνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2003.

Bauman, Z., *Παγκοσμιοποίηση, οι συνέπειες για τον άνθρωπο*, Αθήνα, Πολύτροπον, 2004.

Berstein, S. και Milza, P., *Ιστορία της Ευρώπης. 1. Από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη 5ος-18ος αιώνας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Géré, F., *Γιατί οι πόλεμοι; Ένας αιώνας γεωπολιτικής*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2005.

Habermas, J., *Ο μεταεθνικός αστερισμός*, Αθήνα, Πόλις, 2003, σ. 104.

Held, D. και McGrew, A., *Παγκοσμιοποίηση / Αντι- Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Πολύτροπον, 2004.

Heywood, A., *Εισαγωγή στην Πολιτική*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 2006, A., *Εισαγωγή στην Πολιτική*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 2006.

Lyon, D., “Προβάλλοντας αντίσταση στην παρακολούθηση (μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001)”, Μ. Σαματάς (επιμ.), *Όψεις της νέας παρακολούθησης. Διεθνείς και Ελληνικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2010, σσ. 109-128.

Mouffe, C., *Το δημοκρατικό παράδοξο*, Αθήνα, Πόλις, 2004.

Nugent, N., *Πολιτική και Διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαβάλλας, 2004.

Revelli, M., *Πολιτική, Παγκοσμιοποίηση, Πόλεμος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005.

Soros, G., *Η κρίση του παγκόσμιου καπιταλισμού. Η ανοιχτή κοινωνία σε κίνδυνο*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 1999.

Wallerstein, I., “Η άνοδος και το μελλοντικό τέλος του καπιταλιστικού συστήματος”, στο Α.Α. Κύρτσης (επιμ.), *Κοινωνιολογική θεωρία της ανάπτυξης*, Αθήνα, Εκδόσεις νήσος, 1999, σσ. 113-159.

“Βιομετρικά χαρακτηριστικά”, *Διεύθυνση Διαβατηρίων*, [ιστότοπος],
<http://www.passport.gov.gr/npc-periexomeno/npc-periexomeno/viometrika-xarakteristika-diavatriou.html> ,
(ανάκτηση 17/7/2016).

“Η κοινωνική πολιτική”, *EUR-Lex*, [ιστότοπος], 14/04/2010,
<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=URISERV:ai0023&from=EL> , (ανάκτηση 1/9/2014).

“Καταστατικός Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών”, *UNRIC, Περιφερειακό Κέντρο Πληροφόρησης των Ηνωμένων Εθνών*, [ιστότοπος], http://www.unric.org/el/index.php?option=com_content&view=article&id=14 , (ανάκτηση 3/5/2017).

Οι στρατηγικές Επιπτώσεις της 11ης Σεπτεμβρίου στο αμερικάνικο σύστημα παραγωγής και κατανάλωσης πληροφοριών, Υπηρεσιακό Υπόμνημα 88, Αθήνα, Ινστιτούτο Αμυντικών Αναλύσεων, (ανάκτηση 10/6/2005).

ξενόγλωσση

Abdelal, R., “Writing the rules of global finance: France, Europe, and capital liberalization”, *Review of International Political Economy*, τόμ. 13, τχ. 1, Φεβρουάριος 2006, σσ. 1-27.

Abrams, E. κ.ά., “Letter to President Clinton on Iraq”, *Project for the New American Century*, [ιστότοπος], 26/1/1998, <http://www.newamericancentury.org/iraqclintonletter.htm> , (ανάκτηση 20/6/2010).

Abrams, E. κ.ά., “Statement of Principles”, *Project for the New American Century*, [ιστότοπος], 3/6/1997, <http://www.newamericancentury.org/statementofprinciples.htm> , (ανάκτηση 20/6/2010).

Abu-Laban, Y., “The politics of surveillance, Civil liberties, human rights and ethics”, στο K. Ball, K.D. Haggerty και D. Lyon (επιμ.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, London – New York, Routledge, 2012, σσ. 420-427.

Adams, T.E., “Tacking on Money Laundering Charges to White Collar Crimes: What Did Congress Intend, and What are the Courts Doing?”, *Georgia State University Law Review*, τόμ. 17, τχ. 2, 2000, σσ. 531-574.

Agamben, G., *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford California, Stanford University Press, 1998.

Agamben, G., “No to Biopolitical Tattooing”, *Communication and Critical/Cultural Studies*, τόμ. 5, τχ. 2 Ιούνιος 2008, σσ 201-202.

Aid, M.M., “Inside the NSA’s Ultra-Secret China Hacking Group, Deep within the National Security Agency, an elite, rarely discussed team of hackers and spies is targeting America's enemies abroad”, *Foreign Policy*, 10/6/2013, <http://foreignpolicy.com/2013/06/10/inside-the-nsas-ultra-secret-china-hacking-group/> , (ανάκτηση 2/8/2016).

Allo, A.K., “Ethiopia's Armed Intervention in Somalia: The Legality of Self-Defense in Response to the Threat of Terrorism”, Allo, *Denver Journal of International Law and Policy*, τόμ. 39, τχ. 1, 2010, σσ. 139-167.

Altomonte C. και Ottaviano, G.I.P., “Resilient to the crisis? Global supply chains and trade flows”, στο R. Baldwin (επιμ.), *The Great Trade Collapse: Causes, Consequences and Prospects*, London, Centre for Economic Policy Research / A VoxEU.org Publication, Νοέμβριος 2009, (e-book), σσ. 95-100.

Ambinder, M. και Grady, D.B., *Deep State Inside the Government Secrecy Industry*, New Jersey, Wiley, 2013.

Amicelle, A., “Towards a ‘new’ political anatomy of financial surveillance”, *Security Dialogue*, τόμ. 42, τχ. 2, Απρίλιος 2011, σσ. 161-178.

Amoore, L., και de Goede, M., “Transactions After 9/11: The Banal Face of the Preemptive Strike”, *Transactions of the Institute of British Geographers*, τόμ. 33, τχ. 2, 2008, σσ. 173-185.

Amoore, L., “Risk before Justice: When the Law Contests Its Own Suspension”, *Leiden Journal of International Law*, τόμ. 21, τχ. 4, Δεκέμβριος 2008, σσ. 847-861.

Anderson, D., “Splinternet, Behind the Great Firewall of China, Once China opened its door to the world, it could not close it again”, *acmqueue*, τόμ. 10, τχ. 11, 30/11/2012.

Anderson, G., “Securitization and sovereignty in post-9/11 North America”, *Review of International Political Economy*, τόμ. 19, τχ. 5, 2012, σσ. 711-741.

Anderson, W.P., Maoha, H.F. και Burke, C.M., “Passenger car flows across the Canada–US border: The effect of 9/11”, *Transport Policy*, τόμ. 35, 2014, σσ. 50-56.

Anderton, C.H. και Carter, J.R., “The Impact of War on Trade: An Interrupted Times-Series Study”, *Journal of Peace Research*, τόμ. 38, τχ. 4, Ιούλιος 2001, σσ. 445-457.

Angwin, J. και Larson, J., “NSA Spying Relies on AT&T’s ‘Extreme Willingness to Help’”, *ProPublica*, 15/8/2015, <https://www.propublica.org/article/nsa-spying-relies-on-atts-extreme-willingness-to-help>, (ανάκτηση 10/5/2016).

Aslam, A., Cerutti, E., Poplawski-Ribeiro, M. και Topalova, P., “Global trade: Drivers behind the slowdown”, *VOX CEPR’s Policy Portal*, [ιστότοπος], 13/2/2017, <http://voxeu.org/print/61488>, (ανάκτηση 13/2/2017).

Aslam, M.W. “A critical evaluation of American drone strikes in Pakistan: legality, legitimacy and prudence”, *Critical Studies on Terrorism*, τόμ. 4, τχ. 3, Δεκέμβριος 2011, σσ. 313-329.

Atia, M., “In whose interest? Financial surveillance and the circuits of exception in the war on terror”, *Environment and Planning D: Society and Space*, τόμ. 25, τχ. 3, 2007, σσ. 447-475.

- Avant, D., “War, Recruitment Systems, and Democracy”, στο E. Kier και R.R. Krebs (επιμ.), *In War's Wake International Conflict and the Fate of Liberal Democracy*, New York, Cambridge University Press, 2010, σσ. 235-252.
- Azkunaga, J.A., San-Jose, L. και Urionabarrenetxea, S., “The impact of financial globalization and financialization on the economy in the current crisis through banking corporate governance”, *Contemporary Economics*, τόμ. 7, τχ. 3, 2013, σσ. 79-94.
- Bachevich, A.J., *The New American Militarism, How Americans Are Seduced by War*, New York, Oxford University Press, 2005.
- Ball, J., “NSA collects millions of text messages daily in 'untargeted' global sweep”, *The Guardian*, 16/1/2014, <https://www.theguardian.com/world/2014/jan/16/nsa-collects-millions-text-messages-daily-untargeted-global-sweep>, (ανάκτηση 1/8/2016).
- Bamford, J., “Edward Snowden: The Untold Story”, *Wired*, 22/8/2014, <http://www.wired.com/2014/08/edward-snowden>, (ανάκτηση 16/8/2014).
- Bamford, J., “The NSA Is Building the Country's Biggest Spy Center (Watch What You Say)”, *Wired*, 15/03/12, http://www.wired.com/2012/03/ff_nsadatacenter/, (ανάκτηση 2/9/2015).
- Bamford, J., *The Shadow Factory*, New York – London – Toronto – Sydney – Auckland, Doubleday, 2008.
- Bandyopadhyay, S., Sandlery, T. και Younasz, J., “Foreign direct investment, aid, and terrorism”, *Oxford Economic Papers*, 2014, σσ. 25-50.
- Baradaran, S., “The Presumption of Punishment”, *Criminal Law and Philosophy*, τόμ. 8, τχ. 2, Ιούνιος 2014, σσ. 391-406.
- Baron de Montesquieu (Charles de Secondat), *The Spirit of the Laws*, New York, The Colonial Press, 1899.
- Baud, C. και Durand, C., “Financialization, globalization and the making of profits by leading retailers”, *Socio-Economic Review*, Σεπτέμβριος 2011, σσ. 241-266.
- Baudrillard, J., *Simulacra and Simulation*, μετάφρ. S. Glaser, Michigan, The University of Michigan Press, 1994.
- Bauman, Z., *Liquid Times, Living in an Age of Uncertainty*, Cambridge & Malden, Polity Press, 2007.
- Bauman, Z., “The Ethical Challenge of Globalization”, *New Perspectives Quarterly*, τόμ. 18, τχ. 4, Φθινόπωρο 2001, σσ. 4-9.

- Beattie, A., “Closing Down The NYSE: What Does It Take?”, *Investopedia* [ιστότοπος], 2010, <http://www.investopedia.com/financial-edge/1010/closing-down-the-nyse-what-does-it-take.aspx#ixzz4OFHw59DM> , (ανάκτηση 27/10/2016).
- Beaver, J.C., *U.S. International Borders: Brief Facts, CRS Report for Congress, RS21729*, Congressional Research Service, The Library of Congress, Updated November 9, 2006.
- Belasco, A., *The Cost of Iraq, Afghanistan, and Other Global War on Terror Operations Since 9/11, CRS Report for Congress*, Congressional Research Service, 29/3/2011.
- Bellamy, A.J., “International Law and the War with Iraq”, *Melbourne Journal of International Law*, τόμ. 4, τχ. 2, 2003, σσ. 497-520.
- Bems, R., Johnson, R.C. και Yi, K.-M., “The collapse of global trade: Update on the role of vertical linkages”, στο R. Baldwin (επιμ.), *The Great Trade Collapse: Causes, Consequences and Prospects*, London, Centre for Economic Policy Research / A VoxEU.org Publication, Νοέμβριος 2009, (e-book), σσ. 95-100.
- Berlin, I., “Two Concepts of Liberty”, στο H. Hardy (επιμ.), *Isaiah Berlin, Liberty*, New York, Oxford University Press Inc., 2002, σσ. 166-217.
- Bigo, D., “Security, surveillance and democracy”, στο K. Ball, K.D. Haggerty και D. Lyon (επιμ.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, London – New York, Routledge, 2012, σσ. 277-284.
- Blackburn, S., *Oxford Dictionary of Philosophy*, 2η έκδοση, Oxford – New York, Oxford University Press, 2005.
- Boas, T.C. και Gans-Morse, J., “Neoliberalism: From New Liberal Philosophy, to Anti-Liberal Slogan”, *Studies in Comparative International Development*, τόμ. 44, τχ. 2, Ιούνιος 2009, σσ. 137-161.
- Bogard, W., “Simulation and post-panopticism”, στο K. Ball, K.D. Haggerty και D. Lyon (επιμ.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, London – New York, Routledge, 2012, σσ. 30-37.
- Bohman, J. και Rehg, W., “Jürgen Habermas”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy, Summer 2009 Edition*, [ιστότοπος], 17/5/2007, <http://plato.stanford.edu/archives/sum2009/entries/habermas> , (ανάκτηση 1/2/2012).
- Borradori, G., *Philosophy in a Time of Terror; Dialogues with Jürgen Habermas and Jacques Derrida*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 2003.
- Bowden, C., *The US surveillance programmes and their impact on EU citizens' fundamental rights, NOTE*, Directorate General for Internal Policies, Policy Department C: Citizens' Rights and Constitutional Affairs, Civil Liberties, Justice and Home Affairs, European Parliament, 2013.

Bowman, S.R., *CRS Issue Brief for Congress, Bosnia: U.S. Military Operations*, Congressional Research Service – The Library of Congress, 8/7/2003.

Bradbury, S.L., “The impact of security on travelers across the Canada-US border”, *Community & Regional Planning, Journal of Transport Geography*, τόμ. 26, 2013, σσ. 139-146.

Braudel, F., *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century, Volume III, The Perspective, of the World*, London, Collins, 1984.

Bretschger, L. και Hettich, F., “Globalization and International Tax Competition: Empirical Evidence Based on Effective Tax Rates”, *Journal of Economic Integration*, τόμ. 20, τχ. 3, Σεπτέμβριος 2005, σσ. 530-542.

Brown, W.M., “How much thicker is the Canada-U.S. border? The cost of crossing the border by truck in the pre- and post-9/11 eras”, *Research in Transportation Business & Management*, τόμ. 16, 2015, σσ. 50-66.

Brücka, T. και Wickström, B.-A., “The economic consequences of terror: guest editors’ introduction”, *European Journal of Political Economy*, τόμ. 20, τχ. 2, Ιούνιος 2004, σσ. 293-300.

Bucur, I., “The Crises of Financial Globalization”, *Petroleum-Gas University of Ploiesti BULLETIN*, τόμ. LXII, τχ. 4, 2010, σσ. 83-92.

Burkeman, O. και Borger, J., “War critics astonished as US hawk admits invasion was illegal”, *The Guardian*, 20/11/2003, <http://www.theguardian.com/uk/2003/nov/20/usa.iraq1> , (ανάκτηση 15/1/2015).

Bush, G.W., “Securing America's Borders Fact Sheet: Border Security”, *The White House president George W. Bush*, [ιστότοπος], 25/1/2002, <http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/01/print/20020125.html> , (ανάκτηση 1/11/2015).

Bush, G.W., “State of the Union Address, 29 January 2002”, *USA Presidents*, [ιστότοπος], 2004, <http://www.usa-presidents.info/union/gwbush-2.html> , (ανάκτηση 11/11/2014).

Butler, J., *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*, London, Verso, 2004.

Butterwegge, C., Lösch B. και Ptak, R., *Kritik des Neoliberalismus*, 2η έκδοση, Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008.

Cai, H. και Treisman, D., “Does Competition for Capital Discipline Governments? Decentralization, Globalization, and Public Policy”, *American Economic Review*, τόμ. 95, τχ. 3, Ιούνιος 2005, σσ. 817-831.

Calvocoressi, P., *World Politics since 1945*, 9η έκδοση, London – New York, Routledge, 2009.

Carlisle, R.P., *America at War; Afghanistan War*, New York, Chelsea House, 2010.

Carter, D.L., “The Intelligence Fusion Process for State, Local, and Tribal Law Enforcement”, *Criminal Justice and Behavior*, τόμ. 36, τχ. 12, Δεκέμβριος 2009, σσ. 1323-1339.

Carter, I., “Positive and Negative Liberty”, Edward N. Zalta (επιμ.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Spring 2012 Edition), [ιστότοπος], 2012, <http://plato.stanford.edu/archives/spr2012/entries/liberty-positive-negative> , (ανάκτηση 5/3/2014).

Casciani, D., “Q&A: Control orders”, *BBC News*, 3/1/2011, <http://www.bbc.com/news/uk-12108075> , (ανάκτηση 13/5/2016).

Cauley, L., “NSA has massive database of Americans' phone calls”, *USA Today*, 5/11/2006, http://usatoday30.usatoday.com/news/washington/2006-05-10-nsa_x.htm , (ανάκτηση 2/9/2015).

Ceyhan, A., “Surveillance as biopower”, στο K. Ball, K.D. Haggerty και D. Lyon (επιμ.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, London – New York, Routledge, 2012, σσ. 38-45.

Chanda, N., *Bound Together; How Traders, Preachers, Adventurers, and Warriors Shaped Globalization*, New Haven & London, Yale University Press, 2007.

Chen, A.H. και Siems, T.F., “The effects of terrorism on global capital markets”, *European Journal of Political Economy*, τόμ. 20, τχ. 2, Ιούνιος 2004, σσ. 349-366.

Chen, D. κ.ά., “Selective enforcement of regulation”, *China Journal of Accounting Research*, τόμ. 4, τχ. 1-2, 2011, σ. σσ. 9-27.

Chinkin, C., “The legality of NATO's action in the former republic of Yugoslavia (FRY) under international law”, *International & comparative law quarterly*, τόμ. 49, τχ. 4, 2000, σσ. 910-925.

Choi, S.-W., “Beyond Kantian Liberalism: Peace through Globalization?”, *Conflict Management and Peace Science*, τόμ. 27, τχ. 3, Ιούλιος 2010, σσ. 272-295.

Chomsky, N., “Gulf War Pullout”, *Z Magazine*, [ιστότοπος], Φεβρουάριος 1991, <http://www.chomsky.info/articles/199102--.htm> , (ανάκτηση 3/12/2014).

Choucri, N. και Goldsmith, D., “Lost in cyberspace: Harnessing the Internet, international relations, and global security”, *Bulletin of the Atomic Scientists*, τόμ. 68.

Cleminson, F.R., “What Happened to Saddam's Weapons of Mass Destruction? Arms Control Today”, *Arms Control Association*, [ιστότοπος], http://www.armscontrol.org/act/2003_09/Cleminson_09 , (ανάκτηση 10/5/2015).

Clinton, W.J., “Address to the Nation on Somalia”, *The American Presidency Project*, [ιστότοπος], 7/10/1993, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=47180> , (ανάκτηση 20/2/2015).

Clinton, W.J., “Statement on Kosovo”, *Miller Center, University of Virginia*, [ιστότοπος], 24/3/1999, <http://millercenter.org/president/speeches/speech-3932> , (ανάκτηση 20/2/2015).

Clinton, W.J., “Transcript of President Clinton's speech on Bosnia, 27/11/1995”, *CNN-U.S. News*, 27/11/1995, http://edition.cnn.com/US/9511/bosnia_speech/speech.html , (ανάκτηση 20/2/2015).

Cody Phillips, R., “*Bosnia-Herzegovina, The U.S. Army's Role in Peace Enforcement Operations 1995–2004*”, *CMH Pub 70-97-1*, (The U.S. Army) Center of Military History, 2005.

Cody Phillips, R., “*Operation Joint Guardian: The U.S. Army in Kosovo*”, *CMH Pub 70-109-1*, (The U.S. Army) Center of Military History, 2007.

Cohen, E.D., *Mass Surveillance and State Control, The Total Information Awareness Project*, New York, Palgrave Macmillan, 2010.

Cohen, J.L., “Whose Sovereignty? Empire Versus International Law”, *Ethics & International Affairs*, τόμ. 18, τχ. 3, 2004, σσ. 1-24.

Cohen, R., *The free movement of money and people: debates before and after '9/11'*, *CSGR Working Paper No. 160/05*, University of Warwick, Centre for the Study of Globalisation and Regionalisation (CSGR), Economic & Social Research Council, Μάιος 2005.

Constantinescu, C., Mattoo, A. και Ruta, M., “Slow Trade. Part of the global trade slowdown since the crisis has been driven by structural, not cyclical, factors”, *Trade Finance & Development*, Δεκέμβριος 2014, τόμ. 51, τχ. 4, σσ. 39-41.

Cook, M.L., “‘Immaculate War’: Constraints on Humanitarian Intervention”, *Ethics & International Affairs*, τόμ. 14, τχ. 1, Μάρτιος 2000, σσ. 55-65.

Correa, E. και Vidal, G., *The financialization approach in the financial crisis*, Bilbao, 6th International Conference “Developments in Economic Theory and Policy, Faculty of Economics and Business of the University of the Basque Country, 2-3 Ιουλίου 2009.

Cox, J., *Canada and the Five Eyes Intelligence Community*, Strategic Studies Working Group Papers, Δεκέμβριος 2012.

Cunningham, K., “Permanent war? The domestic hegemony of the New American militarism”, *New Political Science*, τόμ. 26, τχ. 4, Δεκέμβριος 2004, σσ. 551-567.

Czinkota, M.R., Knight, G., Liesch, P.W. και Steen, J., “Terrorism and international business: A research agenda”, *Journal of International Business Studies*, τόμ. 41, τχ. 5, Ιούνιος 2010, σσ. 826-843.

Daalder, I.H., και O' Hanlon, M.E., *Winning Ugly: NATO's War to Save Kosovo*, Washington DC, The Brookings Institution, 2000.

Daggett, S., *CRS Report for Congress, Costs of Major U.S. Wars*, Congressional Research Service, 29/6/2010.

Dahl, R.A., “The Concept of Power”, *Behavioral Science*, τόμ. 2, τχ. 3, 1957, σσ. 201-215.

Danner, A. M., “Defining Unlawful Enemy Combatants: A Centripetal Story”, *Texas International Law Journal*, τόμ. 43, τχ. 1, Φθινόπωρο 2007, σσ. 1-14.

Darby, T., “On Globalization, Technology, and the New Justice”, στο D. Tabachnick και T. Koivukoski (επιμ.), *Globalization, Technology, and Philosophy*, Albany NY, State University of New York Press, 2004, σσ. 59-74.

Das, D.K., *Two Faces of Globalization, Munificent and Malevolent*, Cheltenham & Northampton MA, Edward Elgar, 2009.

Davidson, A., “Dishfire and What Obama Couldn't Say About the N.S.A”, *The New Yorker*, 16/1/2014, <http://www.newyorker.com/news/amy-davidson/dishfire-and-what-obama-couldnt-say-about-the-n-s-a> , (ανάκτηση 10/5/2016).

Davis, J.W. και Meckel, M., “Political Power and the Requirements of Accountability in the Age of Wikileaks”, *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, τόμ. 22, τχ. 4, 2012, σσ. 463-491.

Davis, M., “How September 11 Affected The U.S. Stock Market”, *Investopedia*, [ιστότοπος], 2011, <http://www.investopedia.com/financial-edge/0911/how-september-11-affected-the-u.s.-stock-market.aspx> , (ανάκτηση 27/10/2016).

de Goede, M., *Speculative Security, The Politics of Pursuing Terrorist Monies*, Minneapolis – London, University of Minnesota, 2012.

de Goede, M., “Underground Money”, *Cultural Critique*, τόμ. 65, Φθινόπωρο 2007, σσ. 140-163.

Deibert, R.J. και Crete-Nishihata, M., “Global Governance and the Spread of Cyberspace Controls”, *Global Governance* τόμ. 18, 2012, σσ. 339-361.

de la Cruz Paragas, F. και TC Lin, T., “Organizing and reframing technological determinism”, *new media & society*, σσ. 1-19.

Deleuze, G. και Guatari, F., *Capitalisme et Schizophrénie, Mille Plateaux*, Paris, Les Éditions de Minuit, 1980.

Devereaux, R., Greenwald, G. και Poitras, L., “Data Pirates of the Caribbean, The NSA Is Recording Every Cell Phone Call in the Bahamas”, *The Intercept*, 19/5/2014,
<https://theintercept.com/2014/05/19/data-pirates-caribbean-nsa-recording-every-cell-phone-call-bahamas/> ,
(ανάκτηση 13/4/2016).

Dewey, C., “Why Nelson Mandela was on a terrorism watch list in 2008”, *The Washington Post*, 7/12/2013,
<https://www.washingtonpost.com/news/the-fix/wp/2013/12/07/why-nelson-mandela-was-on-a-terrorism-watch-list-in-2008/> , (ανάκτηση 15/4/2016).

Dinh, V.D., “Title III of the USA PATRIOT Act, A Primer By Viet D. Dinh”, *Bancroft PLLC*, [ιστότοπος],
<http://www.bancroftpllc.com/wp-content/uploads/2011/09/2011-11-01-Title-III-Article-updated.pdf> ,
(ανάκτηση 19/3/2016).

Dodd, R., “Consequences of Liberalizing Derivatives Markets”, στο J.A. Ocampo και J.E. Stiglitz (επιμ.), *Capital Market Liberalization and Development*, New York, Oxford University Press, 2008, σσ. 288-318.

Đorđević, V., “Hesitant to Engage:US Intervention in the Balkans from Yugoslav Dissolution to the Kosovo Campaign”, *Central European Political Studies Review*, τόμ. XIV, τχ. 2-3, 2012, σσ. 227-247.

Dorling, P., “Exposed: Australia's Asia spy network”, *The Sydney Morning Herald*, 31/10/2013,
<http://www.smh.com.au/federal-politics/political-news/exposed-australias-asia-spy-network-20131030-2whia.html> ,
(ανάκτηση 10/5/2016).

Dorrien, G., *Imperial Designs, Neoconservatism and the New Pax Americana*, New York – London, Routledge 2004.

Dorransoro, G., “The Security Council and the Afghan Conflict”, στο V. Lowe, A. Roberts κ.ά. (επιμ.), *The United Nations Security Council and War, The Evolution of Thought and Practice since 1945*, New York, Oxford University Press, 2008, σσ. 452-465.

Douglas, J., “Disappearing Citizenship: surveillance and the state of exception”, *Surveillance & Society*, τόμ. 6, τχ. 1 2009, σσ. 32-42.

Douzinis, C., *Human Rights and Empire, The political philosophy of cosmopolitanism*, Abingdon – New York, Routledge-Cavendish, 2007.

- Doyle, M., “Peace, Liberty and Democracy: Realists and Liberals Contest a Legacy”, στο M. Cox, G.J. Ikenberry και T. Inoguchi (επιμ.), *American Democracy Promotion, Impulses, Strategies, and Impacts*, New York, Oxford University Press, 2000, σσ. 21-40.
- Drache, D., “Canada-U.S. Relations and the Impermeable Border Post 9/11: The Co-Management of North America”, *CONfines de relaciones internacionales y ciencia política*, τόμ. 4 τχ. 7, Ιανουάριος-Μάιος 2008, σσ. 69-83.
- Drakos, K., “Terrorism-induced structural shifts in financial risk: airline stocks in the aftermath of the September 11th terror attacks”, *European Journal of Political Economy*, τόμ. 20, τχ. 2, 2004, σσ. 435-446.
- Duff, R.A., “Who Must Presume Whom to be Innocent of What?”, *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, τόμ. 42, τχ. 3, 2013, σσ. 170-192.
- Dworetz, S.M., *The Unvarnished Doctrine, Locke, Liberalism, and the American Revolution*, Durham and London, Duke University Press, 1990.
- Dyer, G., “The Biggest Cowards”, *The MoscowTimes*, 11/5/1999,
<http://www.themoscowtimes.com/sitemap/free/1999/5/article/the-biggest-cowards/277411.html> ,
 (ανάκτηση 11/11/2014).
- Edwards, C. και de Rugy, V., “International Tax Competition, A 21st-Century Restraint on Government”, *Policy Analysis*, τχ. 431, 12 Απριλίου 2002, σ. 2.
- Eisenhower, D.D., “Military-Industrial Complex Speech (1961)”, (Source: Public Papers of the Presidents of the United States, Dwight D. Eisenhower, 1960-61, p. 1035-1040), *The Avalon Project*, [ιστότοπος],
http://avalon.law.yale.edu/20th_century/eisenhower001.asp , (ανάκτηση 30/7/2014).
- Elias, B., *Airport and Aviation Security, U.S. Policy and Strategy in the Age of Global Terrorism*, Boca Raton – London – New York, CRC Press – Taylor & Francis Group, 2009.
- Enders, W., Sachsida, A. και Sandler, T., “The Impact of Transnational Terrorism on U.S. Foreign Direct Investment”, *Political Research Quarterly*, τόμ. 59, τχ. 4, Δεκέμβριος 2006, σσ. 517-531.
- Engels, J., “Floating Bombs Encircling Our Shores: Post-9/11 Rhetorics of Piracy and Terrorism”, *Cultural Studies ↔ Critical Methodologies*, τόμ. 7, τχ. 3, 2007, σσ. 326-349.
- Erixon F. και Sally, R., *Trade, Globalisation and Emerging Protectionism Since the Crisis, ECIPE WORKING PAPER No. 02/2010*, Brussels, European Centre For International Political Economy, 2010.

Erwin, M.C. και Belasco, A., *Intelligence Spending and Appropriations: Issues for Congress*, Congressional Research Service, 18/9/2013.

Fabbrini, S., “Preface”, στο S. Fabbrini (επιμ.), *The United States Contested, American Unilateralism and European Discontent*, Oxon – New York, Routledge, 2006.

Fairal, P. και Lacey, W., “Preventative Detention and Control Orders under Federal Law: The Case for a Bill of Rights”, *Melbourne University Law Review*, τόμ. 31, 2007, σσ. 1072-1098.

Falk, R., “Will the Empire be Fascist?”, *TFF, The Transnational Foundation for Peace and Future Studies*, [ιστότοπος], 24/3/2003,
http://www.oldsite.transnational.org/SAJT/forum/meet/2003/Falk_FascistEmpire.html , (ανάκτηση 1/1/2017).

Felten, E.W., *Declaration of Professor Edward W. Felten, Case No. 13-cv-03994 (WHP), ECF Case*, United States District Court, Southern District Court of New York, 23/8/2013.

Ferris, J.S., “Quantifying Non-Tariff Trade Barriers: What Difference Did 9/11 Make to Canadian Cross-Border Shopping?”, *Canadian Public Policy / Analyse de Politiques*, τόμ. 36, τχ. 4, Δεκέμβριος 2010, σσ. 487-501.

Figuroa, A., Lee, E. και Schoik, V., *Realizing the Full Value of Tourism from Mexico to the United States*, North American Center for Transborder Studies, Arizona State University.

Fine, G.A. κ.ά., *Unclassified Report of the President's Surveillance Program, Report No.2009-0013-AS*, Offices of Inspectors General of the Department of Defence, Department of Justice, Central Intelligence Agency, National Security Agency, Office of the Director of National Intelligence, 10/7/2009.

Finnemore, M., “Constructing Norms of Humanitarian Intervention”, στο P.J. Katzenstein (επιμ.), “The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics”, *Middle East Technical University*, [ιστότοπος],
<http://www.metu.edu.tr/~utuba/Finnemore.pdf> , (ανάκτηση 6/2/2015).

Foa Dienstag, J., “Serving God and Mammon: The Lockean Sympathy in Early American Political Thought”, *American Political Science Review*, τόμ. 90, τχ. 3, Σεπτέμβριος 1996. σσ. 497-511.

Foucault, M., *The History of Sexuality, Volume 1: An Introduction*, New York, Pantheon Books, 1978.

Fourcade-Gourinchas, M. και Babb, S.L., “The Rebirth of the Liberal Creed: Paths to Neoliberalism in Four Countries”, *American Journal of Sociology*, τόμ. 108, τχ. 3, Νοέμβριος 2002, σσ. 533-579.

- Francioni, F., “Of War, Humanity and Justice: International Law After Kosovo”, στο J.A. Frowein και R. Wolfrum (επιμ.), *Max Plank Yearbook of United Nations Law*, τόμ. 4, The Hague – London – Boston, Kluwer Law International, 2000, σσ.107-126.
- Frank, A.G., *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1998.
- Frederick, S., “Concept & Tools”, *Duke University, Global Value Chains Initiative*, [ιστότοπος], 16/8/2016, <https://globalvaluechains.org/concept-tools> , (ανάκτηση 11/2/2017).
- Frey, B.S., Luechinger, S. και Stutzer, A., “Calculating Tragedy: Assessing the Costs of Terrorism”, *Journal of Economic Surveys*, τόμ. 21, τχ. 1, Φεβρουάριος 2007, σσ. 1-24.
- Friedman, T.L., *The Lexus and the Olive Tree*, New York, Picador – Farrar, Straus and Giroux, 2012.
- Froud, J., Johal, S., Leaver, A. και Williams, K. , “General Electric: The Conditions of Success”, *CRESC Working paper No. 005*, Manchester, Centre for Research on Socio-Cultural Change, University of Manchester, 2005.
- Fry, E., “The Canada-US relationship, one decade after 9/11”, *International Journal*, τόμ. 67, τχ. 4, Άνοιξη 2012, σσ. 879-893.
- Fukuyama, F., *The End of History and the Last Man*, New York – Oxford, Singapore & Sidney, The Free Press, 1992.
- Fukuyama, F., “The End of History? (The National Interest, Καλοκαίρι 1989)”, *PS321: International Politics*, [ιστότοπος], <http://ps321.community.uaf.edu/files/2012/10/Fukuyama-End-of-history-article.pdf> , (ανάκτηση 14/9/2014).
- Gaddis, J.L., *The Cold War*, London, Allen Lane an imprint of Penguin Books, 2005.
- Galetta, A., “The changing nature of the presumption of innocence in today's surveillance societies: rewrite human rights or regulate the use of surveillance technologies?”, *European Journal of Law and Technology*, τόμ. 4, τχ. 2, 2013, <http://ejlt.org/article/view/221/377> , (ανάκτηση 5/8/2016).
- Gallagher, R., “The Surveillance Engine, How the NSA Built Its Own Secret Google”, *The Intercept*, 25/8/ 2014, <https://firstlook.org/theintercept/2014/08/25/icreach-nsa-cia-secret-google-crisscross-proton/> , (ανάκτηση 6/8/2015).
- Gallagher, S., “Building a panopticon: The evolution of the NSA’s Xkeyscore, How the NSA went from off-the-shelf to a homegrown ‘Google for packets’”, *Ars Technica*, 9/8/2013, <http://arstechnica.com/information-technology/2013/08/building-a-panopticon-the-evolution-of-the-nsas-xkeyscore/> , (ανάκτηση 1/8/2016).

Gallagher, S., “How the NSA collects millions of phone texts a day, Dishfire gathers “untargeted” messages, alerts, and phone metadata for search”, *Ars Technica*, 17/1/2014,
<http://arstechnica.com/information-technology/2014/01/how-the-nsa-collects-millions-of-phone-texts-a-day/> ,
(ανάκτηση 1/8/2016).

Gallagher, S., “How the NSA’s MUSCULAR tapped Google’s and Yahoo’s private networks NSA and UK’s GCHQ got more than they could handle from the private data links”, *Ars Technica*, 10/31/2013,
<http://arstechnica.com/information-technology/2013/10/how-the-nsas-muscular-tapped-googles-and-yahoos-private-networks/> , (ανάκτηση 16/8/2014).

Gates, K., “The globalization of homeland security”, στο K. Ball, K.D. Haggerty και D. Lyon (επιμ.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, London – New York, Routledge, 2012, σσ. 292-299.

Gazzini, T., “NATO Coercive Military Activities in the Yugoslav Crisis (1992–1999)”, *European Journal of International Law*, τόμ. 12, τχ. 3, 2001, σσ. 391-435.

Geert, K., “On Presuming Innocence Is Duff’s Civic Trust Principle in Line with Current Law, Particularly the European Convention on Human Rights?”, *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, τόμ. 42, τχ. 3, 2013, σσ. 225-238.

Gellman, B. και Miller, G., ““Black budget’ summary details U.S. spy network’s successes, failures and objectives”, *The Washington Post*, 29/8/2013,
<http://apps.washingtonpost.com/g/page/national/inside-the-2013-us-intelligence-black-budget/420/> ,
(ανάκτηση 18/8/2015).

Gellman, B. και Soltani, A., “NSA surveillance program reaches ‘into the past’ to retrieve, replay phone calls”, *The Washington Post*, 18/3/2014,
https://www.washingtonpost.com/world/national-security/nsa-surveillance-program-reaches-into-the-past-to-retrieve-replay-phone-calls/2014/03/18/226d2646-ade9-11e3-a49e-76adc9210f19_story.html , (ανάκτηση 29/7/2016).

Gellman, B. και Soltani, A., “NSA tracking cellphone locations worldwide, Snowden documents show”, *The Washington Post*, 4/12/2013,
https://www.washingtonpost.com/world/national-security/nsa-tracking-cellphone-locations-worldwide-snowden-documents-show/2013/12/04/5492873a-5cf2-11e3-bc56-c6ca94801fac_story.html , (ανάκτηση 27/11/2015).

Georges, P. και Mérette, M., “Toward a North American Security Perimeter? Assessing the trade, FDI, and welfare impacts of liberalizing 9/11 security measures”, *Economic Modelling*, τόμ. 29, 2012, σσ. 2514-2526.

- Georges, P., Mérette, M. και Zhang, Q., “Assessing the Cost of Post-9/11 Security Measures and the Impact of a North American Security Perimeter – A Computable General Equilibrium Analysis”, *14th Annual Conference on Global Economic Analysis*, Venice, 2011.
- Gershkoff, A. και Kushner, S., “Shaping Public Opinion: The 9/11-Iraq Connection in the Bush Administration’s Rhetoric”, *Perspectives on Politics*, τόμ. 3, τχ. 3, Σεπτέμβριος 2005, σσ. 525-537.
- Geuss, M., “Bypassing oversight, NSA collects details on American connections”, *Ars Technica*, 28/9/2013, <http://arstechnica.com/tech-policy/2013/09/bypassing-oversight-nsa-collects-details-on-american-connections/>, (ανάκτηση 10/5/2016).
- Geys, B., “Blood, taxes, and public opinion, The political costs of war”, *WZB Mitteilungen*, τχ. 133, Σεπτέμβριος 2011.
- Geys, B., *War casualties and US presidential popularity: A comparison of the Korean, Vietnam and Iraq war*, *WZB Discussion Paper*, No. SP II 2010-05, Leibniz Information Centre for Economics.
- Giddens, A., *The Consequences of Modernity*, Oxford, Polity Press, 1996.
- Giddens, A., *The Nation State and Violence, Volume 2 of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Cambridge, Polity Press in association with Basil Blackwell, 1985.
- Gill, S., “European governance and new constitutionalism: Economic and Monetary Union and alternatives to disciplinary Neoliberalism in Europe”, *New Political Economy*, τόμ. 3, τχ. 1, σσ. 5-26.
- Gilmore, R.W., “Globalisation and US prison growth: from military Keynesianism to post-Keynesian militarism”, *Race & Class*, τόμ. 40, τχ. 2-3, 1999, σσ. 171-188.
- Gilpin, R., *The Challenge of Global Capitalism, The world Economy in the 21st Century*, Princeton, Princeton University Press, 2000.
- Giroux, H.A., “The Militarization of US Higher Education after 9/11”, *Theory, Culture & Society*, τόμ. 25, τχ. 56, Σεπτέμβριος 2008, σσ. 56-82.
- Glick, R. και Taylor, A.M., “Collateral Damage: Trade Disruption and the Economic Impact of War”, *The Review of Economics and Statistics*, τόμ. 92, τχ. 1, Φεβρουάριος 2010, σσ. 102-127.
- González Fuster, G., Gutwirth, S. και Ellyne, E., *INEX Policy Brief NO. 10 / JUNE 2010, Profiling in the European Union: A high-risk practice*, INEX/International Peace Research Institute, Oslo – Centre for European Policy Studies.

Gorman, S., “Costly NSA initiative has a shaky takeoff, Vexing snags for cyberspace tool ‘Turbulence’, Sun Exclusive”, *The Baltimore Sun*, [ιστότοπος], 11/2/2007, http://articles.baltimoresun.com/2007-02-11/news/0702110034_1_turbulence-cyberspace-nsa/2 , (ανάκτηση 5/8/2015).

Gorman, S. και Valentino-DeVries, J., “New Details Show Broader NSA Surveillance Reach”, *The Wall Street Journal*, 20/8/2013, <http://www.wsj.com/articles/SB10001424127887324108204579022874091732470> , (ανάκτηση 29/7/2016).

Gouvin, E.J., “Bringing Out the Big Guns: The USA PATRIOT Act, Money Laundering, and the War on Terrorism”, *Baylor Law Review*, τόμ. 55, 2003, σσ. 955-990.

Grady, P., “Were Canadian Exports to the U.S. Curtailed by the Post-9/11 Thickening of the U.S. Border?”, *Global Economics Working Paper 2009-1*, Global Economics Ltd., 9/10/2009.

Graham, S., “Inter-city relations and the ‘war on terror’”, στο P.J. Taylor, κ.ά. (επιμ.), *Cities in Globalization, Practices, policies and theories*, London and New York, Routledge, 2007, σσ. 214-215.

Grant, J.K., “What the Financial Services Industry Puts Together Let No Person Put Asunder: How the Gramm-Leach-Bliley Act Contributed to the 2008-2009 American Capital Markets Crisis”, *Albany Law Review*, τόμ. 73, τχ. 2, Ιανουάριος 2010, σσ. 371-420.

Green, C., “Final US Convoy Withdraws From Iraq”, *Neon Tommy, Annenberg Digital News*, [ιστότοπος], 18/12/2011, <http://www.neontommy.com/news/2011/12/final-us-convoy-withdraws-iraq> , (ανάκτηση 9/7/2014).

Greenwald, G., “Boundless Informant: the NSA's secret tool to track global surveillance data”, *The Guardian*, 11/6/2013, <https://www.theguardian.com/world/2013/jun/08/nsa-boundless-informant-global-datamining> , (ανάκτηση 20/7/2016).

Greenwald, G., *No Place to Hide, Edward Snowden, the NSA & the Surveillance State*, Great Britain, Penguin Books, 2015.

Greenwald, G., “XKeyscore: NSA tool collects 'nearly everything a user does on the internet’”, *The Guardian*, 31/7/2013, <https://www.theguardian.com/world/2013/jul/31/nsa-top-secret-program-online-data> , (ανάκτηση 31/7/2016).

Greenwood, C., “International law and the ‘war against terrorism’”, *International Affairs*, τόμ. 78, τχ. 2, 2002, σσ. 301-317.

Griffith, M.F., “John Locke’s Continuing Influence on Organization Theory and Behavior Entering the 21st Century”, στο T.D. Lynch και P.L. Cruise (επιμ.), *Handbook of Organization Theory and Management, The Philosophical Approach*, Second Edition, Boca Raton, Taylor & Francis Group, 2006, σσ. 211-226.

Griffiths, M., O' Callaghan, T. και Roach, S.C., *International Relations the Key Concepts*, 2η έκδοση, London and New York, Routledge, 2008.

Griffiths, M., “Zones of conflict and the global War on Terror”, στο D. Grenfell και P. James (επιμ.), *Rethinking Insecurity, War and Violence: Beyond savage globalization?*, London and New York, Routledge, 2009, σσ. 113-124.

Grossi, D., “Risky Business: Tips on surviving the so-called low-risk traffic stop”, *PoliceOne.com*, [ιστότοπος], 27/7/2006, <https://www.policeone.com/patrol-issues/articles/250680-Risky-Business-Tips-on-surviving-the-so-called-low-risk-traffic-stop/>, (ανάκτηση 17/7/2016).

Gut, P. και Jarrell, S., “Silver Lining on a Dark Cloud: The Impact of 9/11 on a Regional Tourist Destination”, *Journal of Travel Research*, τόμ. 46, τχ. 2, Νοέμβριος 2007, σσ. 147-153.

Gwartney, J., Lawson, R. και Hall, J., *Economic Freedom of the World: 2012 Annual Report*, Vancouver, B.C., Fraser Institute, 2012.

Gwartney, J., Lawson, R. και Hall, J., “2012 Economic Freedom Dataset”, *Fraser Institute*, [ιστότοπος] http://www.freetheworld.com/datasets_efw.html, (ανάκτηση 15/11/2016).

Habermas, J., “Bestialität und Humanität, Ein Krieg an der Grenze zwischen Recht und Moral”, *Die Zeit*, 29/4/1999, http://www.zeit.de/1999/18/199918.krieg_.xml/komplettansicht, (ανάκτηση 10/10/2011).

Haggerty, K.D. και Ericson, R.V., “The surveillant assemblage”, *British Journal of Sociology*, τόμ. 51, τχ. 4, Δεκέμβριος 2000, σσ. 605-622.

Haine J.-Y. και Lindström, G., “An analysis of The National Security Strategy of the United States of America”, *Institut d'Etudes de Sécurité de l'UE*, [ιστότοπος], 18/9/2002, <http://www.iss.europa.eu/fr/publications/detail-page/article/an-analysis-of-the-national-security-strategy-of-the-united-states-of-america/>, (ανάκτηση 23/3/2015).

Handlin O. και Handlin, L., “Who Read John Locke? Words and Acts in the American Revolution”, *The American Scholar*, τόμ. 58, τχ. 4, Άνοιξη 1989, σσ. 545-556.

Hardt, M. και Negri, A., *Commonwealth*, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 2009.

Hardt, M. και Negri, A., *Empire*, Cambridge, Massachusetts & London, England, Harvard University Press, 2000.

Hardt, M. και Negri, A., *Multitude: war and democracy in the Age of Empire*, New York, The Penguin Press, 2004.

Harmes, A., *Mass Investment: Mutual Funds, Pension Funds and the Politics of Economic Restructuring*, Διδακτορική Διατριβή, York University, Οκτώβριος 2000, σ. 9. Παρέχεται στη βάση δεδομένων: Library and Archives Canada, (ανάκτηση 13/4/2017).

Hart, G. κ.ά., *Road Map for National Security: Imperative for Change, The Phase III Report of the U.S. Commission on National Security/21st Century*, The United States Commission on National Security/21st Century, 31/1/2001.

Hartwich, O.M., *Neoliberalism: The Genesis of a Political Swearword*, CIS Occasional Paper 114, St. Leonards – Sydney, The Centre for Independent Studies (CIS), 2009.

Harvey, D., *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford, Oxford University Press, 2005.

Harvey, D., “The 'New' Imperialism Accumulation by Dispossession”, στο L. Panitch, και C. Leys, (επιμ.), *Socialist Register 2004: The New Imperial Challenge*, Athens, Savalas Publications, 2004, σσ. 89-121.

Hermann, C., “Neoliberalism in the European Union”, *Studies in Political Economy*, τόμ. 79, Άνοιξη 2007, σσ. 61-90.

Hickman, L.A., *Philosophical Tools for Technological Culture, Putting Pragmatism to Work*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 2001.

High, B., “The Recent Historiography of American Neoconservatism”, *The Historical Journal*, τόμ. 52, τχ. 2, Ιούνιος 2009, σσ. 475-491.

Hill, K., “Blueprints Of NSA's Ridiculously Expensive Data Center In Utah Suggest It Holds Less Info Than Thought”, *Forbes*, 24/7/2013, <http://www.forbes.com/sites/kashmirhill/2013/07/24/blueprints-of-nsa-data-center-in-utah-suggest-its-storage-capacity-is-less-impressive-than-thought/#5cf10ea81c85> , (ανάκτηση 17/2/2016).

Hobsbawm, E., *Globalization, Democracy, Terrorism*, London, Little,Brown, 2007.

Hodgson, G., *The Myth of American Exceptionalism*, New Haven and London, Yale University Press, 2009.

Holsti, O.R., “Promotion of Democracy as Popular Demand?”, στο M. Cox, G.J. Ikenberry και T. Inoguchi (επιμ.), *American Democracy Promotion, Impulses, Strategies, and Impacts*, New York, Oxford University Press, 2000, σσ. 151-180.

- Hooper, J., “German court rejects attempt to ban neo-Nazi party”, *The Guardian*, 19/3/2003, <http://www.theguardian.com/world/2003/mar/19/thefarright.germany> , (ανάκτηση 23/4/2016).
- Humphrey, M., “New wars and the therapeutic security paradigm”, στο D. Grenfell και P. James (επιμ.), *Rethinking Insecurity, War and Violence: Beyond savage globalization?*, London and New York, Routledge, 2009, σσ. 59-70.
- Huntington, S.P., “Democracy's Third Wave”, *Journal of Democracy*, τόμ. 2, τχ. 2, Άνοιξη 1991, σσ. 12-34.
- Ignatieff, M., *Empire Lite*, London, Vintage, 2003, όπως αναφέρεται στο C. Douzinas, *Human Rights and Empire, The political philosophy of cosmopolitanism*, Abington, Routledge-Cavendish, 2007.
- Ikenberry, J., “Introduction, Woodrow Wilson, the Bush Administration, and the Future of Liberal Internationalism”, στο J. Ikenberry. T.J. Knock, A.-M. Slaughter και T. Smith, *The Crisis of American Foreign Policy, Wilsonianism in the Twenty-first Century*, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2009, σσ. 1-24.
- Jabaily, R., “Bank Holiday of 1933”, *Federal Reserve History*, [ιστότοπος], 2013, www.federalreservehistory.org/Events/DetailView/22 , (ανάκτηση 27/10/2016).
- Jackson, O.A., “The Impact of the 9/11 Terrorist Attacks on the US Economy”, *Journal of 9/11 Studies*, 3/3/2008, σ. 20, <http://www.journalof911studies.com/volume/2008/OliviaJackson911andUS-Economy.pdf> , (ανάκτηση 1/2/2017).
- Jacob, H., “US-Pakistan Military Operations in Pak-Afghan Border”, *Issue Brief*, τόμ. 1, τχ. 3, Μάρτιος 2004.
- Jervis, R., “Understanding the Bush Doctrine”, *Political Science Quarterly*, τόμ. 118, τχ. 3, 2003, σσ. 365-388.
- Jessop, B., “The Spatiotemporal Dynamics of Globalizing capital and their Impact on State Power and Democracy”, στο H. Rosa και W.E. Scheuerman, (επιμ.), *High-Speed Society, Social Acceleration, Power, and Modernity*, Pennsylvania, The Pennsylvania University Press, 2009, σσ. 135-158.
- Johns, F., “Guantánamo Bay and the Annihilation of the Exception”, *The European Journal of International Law*, τόμ. 16 τχ. 4, 2005, σσ. 613-635.
- Johnson, K. κ.ά., “Reports: NSA Siphons Data from 9 Major Net Firms”, *USA Today*, 15/6/2013, <http://www.usatoday.com/story/news/2013/06/06/nsa-surveillance-internet-companies/2398345/> , (ανάκτηση 27/7/2015),
- Jones, A., “A First Amendment Defense for the Rating Agencies?”, *The Wall Street Journal*, 24/4/2009, <http://blogs.wsj.com/law/2009/04/21/a-first-amendment-defense-for-the-rating-agencies/> , (ανάκτηση 28/2/2014).

Kagan, D., Schmitt, G. και Donnelly, T., *Rebuilding America's Defenses: Strategy, Forces and Resources for a New Century*, Washington, D.C., Project for the New American Century, 2000.

Kaldor, M., “Beyond Militarism, Arms Races and Arms Control”, στο G. Lundestad και O. Njølstad (επιμ.), *War and Peace in the 20th Century and Beyond, Proceedings of the Nobel Centennial Symposium*, New Jersey – London – Singapore – Hong Kong, World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd, 2002, σσ. 145-175.

Kammerer, D., “Surveillance in literature, film and television”, στο K. Ball, K.D. Haggerty και D. Lyon (επιμ.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, London – New York, Routledge, 2012, σσ. 99-106.

Kane, T., “Global U.S. Troop Deployment, 1950-2005”, *Center for Data Analysis Report #06-02 on National Security and Defense, The Heritage Foundation*, [ιστότοπος], 2006,
http://www.heritage.org/research/reports/2006/05/global-us-troop-deployment-1950-2005#_ftnref3 ,
(ανάκτηση 22/7/2014).

Keats Citron, D., “Technological Due Process, University of Maryland School of Law, Legal Studies Research Paper No. 2007 - 26”, *Washington University Law Review*, τόμ. 85, 2007, σσ. 1249-1313.

Keen, J., “Bush to troops: Mission accomplished”, *USA TODAY*, 5/6/2003,
http://usatoday30.usatoday.com/news/world/iraq/2003-06-05-bush-qatar_x.htm , (ανάκτηση 8/10/2014).

Kellner, D., “Globalization, Terrorism, and Democracy: 9/11 and Its Aftermath”, στο I. Rossi (επιμ.), *Frontiers of Globalization Research: Theoretical and Methodological Approaches*, New York, Springer, 2007, σσ. 242-268.

Kellner, D., “Theorizing Globalization”, *Sociological Theory*, τόμ. 20, τχ. 3, Νοέμβριος 2002, σσ. 285-305.

Kellner, D., “9/11, Spectacles of Terror, and Media Manipulation: A Critique of Jihadist and Bush Media Politics”, *Critical Discourse Studies*, τόμ. 1, τχ. 1, 2004, σσ. 41-64.

Kerr, I. και Earle, J., “Prediction, Preemption, Presumption: How Big Data Threatens Big Picture Privacy”, *Stanford Law Review Online*, τόμ. 66, τχ. 65, 3/9/2013, <http://www.datascienceassn.org/sites/default/files/Prediction,%20Preemption,%20Presumption.pdf> , (ανάκτηση 10/10/2013, σσ. 65-72 αρχείου pdf).

Ketcham, C., “The Last Roundup, Is the government compiling a secret list of citizens to detain under martial law?”, *Information Clearing House*, [ιστότοπος], 5/5/08,
https://web.archive.org/web/20080912000141/http://www.radaronline.com/from-the-magazine/2008/05/government_surveillance_homeland_security_main_core_02-print.php , (ανάκτηση 11/5/2016).

Kierkegaard, S., “US war on terror EU SWIFT(ly) signs blank cheque on EU data”, *Computer Law & Security Review*, τόμ. 27, τχ. 5, Σεπτέμβριος 2011, σσ. 451-464.

- King, A., “A critique of Baudrillard's hyperreality: towards a sociology of postmodernism”, *Philosophy & Social Criticism*, τόμ. 24, τχ. 6, Νοέμβριος 1998, σσ. 47-66.
- Knigge, G., “On Presuming Innocence, Is Duff’s Civic Trust Principle in Line with Current Law, Particularly the European Convention on Human Rights?”, *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, τόμ. 42, τχ. 3, 2013, σσ. 225-238.
- Knock, T.J., “Playing for a Hundred Years Hence, Woodrow Wilson’s Internationalism and His Would-Be Heirs”, στο J. Ikenberry. T.J. Knock, A.-M. Slaughter και T. Smith, *The Crisis of American Foreign Policy, Wilsonianism in the Twenty-first Century*, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2009, σσ. 25-52.
- Kotz, D.M., “Globalization and Neoliberalism”, *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society*, τόμ. 14, τχ. 2, 2002, σσ. 64-79.
- Kramer R.C. και Michalowski, R.J., “War, Aggression and State Crime, A Criminological Analysis of the Invasion and Occupation of Iraq”, *The British Journal of Criminology*, τόμ. 45, τχ. 4, Ιούλιος 2005, σσ. 446-469.
- Kramer, R., Michalowski, R. και Rothe, D., “‘The Supreme International Crime’: How the U.S. War in Iraq Threatens the Rule of Law”, *Social Justice*, τόμ. 32, τχ. 2, 2005, σσ. 52-81.
- Krippner, G.R., *Capitalizing on Crisis, The Political Origins of the Rise of Finance*, Cambridge, Massachusetts, and London, England, Harvard University Press, 2011, σ. 3,
- Krippner, G.R., “The financialization of the American economy”, *Socio-Economic Review*, τόμ. 3, τχ. 2, Μάιος 2005, σσ. 173-208.
- Kristol, W. κ.ά., “Letter to President Bush on the War on Terrorism”, *Project for the New American Century*, [ιστότοπος], 20/9/2001, <http://www.newamericancentury.org/Bushletter.htm> , (ανάκτηση 10/3/2009).
- Krouse, W.J. και Elias, B., *CRS Report for Congress, Terrorist Watchlist Checks and Air Passenger Prescreening*, Congressional Research Service, 30/12/2009.
- Kuisel, R., “Debating Americanization: The Case of France” στο U. Beck, N. Sznajder και R. Winter (επιμ.), “Global America? The Cultural Consequences of Globalization” Liverpool, Liverpool University Press, 2003, σσ. 95-113.
- Langley, P., “Uncertain Subjects of Anglo-American Financialization”, *Cultural Critique*, τόμ. 65, Φθινόπωρο 2007, σσ. 67-91.
- Lapavistas, C., “The financialization of capitalism: ‘Profiting without producing’”, *City*, τόμ. 17, τχ. 6, 2013, σσ. 792-805.

- Lara-Valencia, F., “The ‘Thickening’ of the US-Mexico Border: Prospects for Cross-Border Networking and Cooperation”, *Journal of Borderlands Studies*, τόμ. 26, τχ. 3, 2011, σσ. 251-264.
- Laughland, J. “Flirting with Fascism”, *The American Conservative*, [ιστότοπος], 30/6/2003, <http://www.amconmag.com/article/2003/jun/30/00013/> , (ανάκτηση 2/2/2012).
- Lazonick, W. και O'Sullivan, M., “Maximizing shareholder value: a new ideology for corporate governance”, *Economy and Society*, τόμ. 29, τχ. 1, Φεβρουάριος 2000, σσ. 13-35.
- Lee, C., “Terrorism, Counterterrorism Aid, and Foreign Direct Investment”, *Foreign Policy Analysis*, 2014, σσ. 1-20.
- Lee Lerner, K. και Wilmoth Lerner, B., (επιμ.), *Encyclopedia of Espionage, Intelligence, and Security, Vol. 3, R-Z Index*, Detroit – New York – San Diego – San Francisco – Cleveland – New Haven, Conn. – Waterville – Maine – London – Munich, Thomson–Gale, 2004.
- Lehmann, F. και Lehmann, J.-P., *Peace and Prosperity through World Trade*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010.
- Levchenko, A.A., Lewis, L.T. και Tesar, L.L., “The collapse of US trade: In search of the smoking gun”, R. Baldwin (επιμ.), *The Great Trade Collapse: Causes, Consequences and Prospects*, London, Centre for Economic Policy Research / A VoxEU.org Publication, Νοέμβριος 2009, (e – book), σσ. 71-77.
- Licklider, R.E., “The failure of the Arab oil weapon in 1973-1974”, *Comparative Strategy*, τόμ. 3, τχ. 4, 1982, σσ. 365-380.
- Locke, J., *Second Treatise of Government*, μεταγενέστερη έκδοση, Indianapolis, Hackett, 1980 (1η έκδοση 1690).
- Los, M., “Looking into the future: surveillance, globalization and the totalitarian potential”, στο D. Lyon (επιμ.), *Theorizing Surveillance, The panopticon and beyond*, Willan Publishing, Devon, Cullompton, 2006, σσ. 69-94.
- Lyon, D., “Can citizens roll back silent army of watchers?”, *The Toronto Star*, 23/9/2013, http://www.thestar.com/opinion/commentary/2013/09/23/can_citizens_roll_back_silent_army_of_watchers.html/ , (ανάκτηση 9/3/2016).
- Lyon, D., “Everyday Surveillance, Personal data and social classifications”, *Information, Communication & Society* , τόμ. 5, τχ. 2, 2002, σσ. 242–257.
- Lyon, D., Haggerty, K.D. και Ball, K., “Introducing surveillance studies”, στο K. Ball, K.D. Haggerty και D. Lyon (επιμ.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, London – New York, Routledge, 2012, σσ. 1-11.

Lyon, D., *Surveillance after September 11*, Cambridge, Polity, 2003.

Lyon, D., “Surveillance, Snowden, and Big Data: Capacities, consequences, critique”, *Big Data & Society*, τόμ. 1, τχ. 13, Ιούλιος-Δεκέμβριος 2014, σσ. 1-13.

Lyon, D., “The search for surveillance theories”, στο D. Lyon (επιμ.), *Theorizing Surveillance, The panopticon and beyond*, Willan Publishing, Devon, Cullompton, 2006, σσ. 3-20.

MacAskill, E. και Borger, J., “New NSA leaks show how US is bugging its European allies, Exclusive: E. Snowden papers reveal 38 targets including EU, France and Italy”, *The Guardian*, 30/6/2013, <http://www.theguardian.com/world/2013/jun/30/nsa-leaks-us-bugging-european-allies> , (ανάκτηση 7/8/2015).

MacAskill, E. και Watts, J., “US intelligence spending has doubled since 9/11, top secret budget reveals, CIA takes biggest share of \$52.6bn intelligence spending in secret 'black budget' that also details gaps in US knowledge”, *The Guardian*, 29/8/2013, <http://www.theguardian.com/world/2013/aug/29/us-intelligence-spending-double-9-11-secret-budget> , (ανάκτηση 18/8/2015).

MacAskill, E. κ.ά., “Mastering the internet: how GCHQ set out to spy on the world wide web”, *The Guardian*, 21/6/2013, <https://www.theguardian.com/uk/2013/jun/21/gchq-mastering-the-internet> , (ανάκτηση 27/7/2016).

Makinen, G., *The Economic Effects of 9/11: A Retrospective Assessment, Report for Congress*, Congressional Research Service, The Library of Congress, 27/9/2002.

Mandelbaum, M., “The Reluctance to Intervene”, *Foreign Policy*, τχ. 95, Καλοκαίρι 1994, σσ. 3-18.

Mann, M., “Authoritarian and liberal militarism: a contribution from comparative and historical sociology”, στο S. Smith, K. Booth και M. Zalewski (επιμ.), *International theory: positivism and beyond*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, σσ. 221-239.

Maoh, H.F., Khan, S.A. και Anderson, W.P., “Truck movement across the Canada-US border: The effects of 9/11 and other factors”, *Journal of Transport Geography*, τόμ. 53, 2016, σσ. 12-21.

Marshall, M.G. και Cole, B.R., *Global Report 2011, Conflict, Governance, and State Fragility*, Vienna, VA USA, Center for Systemic Peace, 2011.

Martin, P., Mayer, T. και Thoenig, M., “The Geography of Conflicts and Regional Trade Agreements”, *American Economic Journal: Macroeconomics*, τόμ. 4, τχ. 4, 2012, σσ. 1-35.

Marx, G.T., “Thoughts on a Neglected Category of Social Movement Movement Participant: The Agent Provocateur and the Informant”, *American Journal of Sociology*, τόμ. 80, τχ. 2, Σεπτέμβριος 1974, σσ. 402-442.

Marx, K. και Engels, F., *Das Kapital, Kritik der Politischen Ökonomie, Dritter Band*, Berlin, Dietz Verlag, 1957.

Mattelart, A., *The Globalisation of Surveillance*, Cambridge, Polity, 2010, όπως αναφέρεται στο B. Hayes, “The surveillance-industrial complex”, στο K. Ball, K.D. Haggerty και D. Lyon (επιμ.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, London – New York, Routledge, 2012, σσ. 167-175.

Maxey, D., “Should History Be My Guide? Many investors struggle to understand the whimsy of the current stock market by examining its history. But does the past offer any clues?”, *The Wall Street Journal*, Updated 28/3/2002, <http://www.wsj.com/articles/SB1016826127323175600> , (ανάκτηση 27/10/2016).

McCahill, M., “Crime, surveillance and media”, στο K. Ball, K.D. Haggerty και D. Lyon (επιμ.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, London – New York, Routledge, 2012, σσ. 242-250.

McCahill, M. και Norris, C., *Working Paper No.3, CCTV in Britain*, Hull, Centre for Criminology and Criminal Justice School of Comparative and Applied Social Sciences, University of Hull, March 2002, σ. 12.

Mearsheimer, J.J. και Walt, S., *The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 2007.

Mendieta, E., “America and the World, A Conversation with Jürgen Habermas”, *Logos*, [ιστότοπος], καλοκαίρι 2004, http://www.logosjournal.com/habermas_america.htm , (ανάκτηση 23/2/2017).

Menkhaus, K., “Somalia: ‘They Created a Desert and Called it Peace(building)’”, *Review of African Political Economy*, τόμ. 36, τχ. 120, 2009, σσ. 223-233.

Meserve, J., “Terrorist watch lists shorter than previously reported”, *CNN*, 22/10/2008, <http://edition.cnn.com/2008/TRAVEL/10/22/no.fly.lists/index.html> , (ανάκτηση 11/5/2016).

Mezzofiore, G., “NSA Whistleblower Edward Snowden: Washington Snoopers Are Criminals”, *International Business Times*, 17/6/2013, (ανάκτηση 11/5/2016).

Milaj, J. και Mifsud Bonnici, J.P., “ Unwitting subjects of surveillance and the presumption of innocence”, *Computer Law & Security Review*, τόμ. 30, τχ. 4, Αύγουστος 2014, σσ. 419-428.

Milberg, W., “Shifting sources and uses of profits: sustaining US financialization with global value chains”, *Economy and Society*, τόμ. 37, τχ. 3, 2008, σσ. 420-451.

Miller, B., “Explaining Changes in U.S. Grand Strategy: 9/11, the Rise of Offensive Liberalism, and the War in Iraq”, *Security Studies*, τόμ. 19, τχ. 1, 2010, σσ. 26-65.

Miller, H., “NSA Spying Sends Data Clients North of the Border”, *Bloomberg*, 9/1/2014, <http://www.bloomberg.com/news/articles/2014-01-09/nsa-spying-sends-data-clients-north-of-theborder> , (ανάκτηση 4/3/2016).

Mill, J.S., “A few words on non-intervention”, *Foreign Policy Perspectives*, τχ. 8.

Mintz, A., “The Military-Industrial Complex: American Concepts and Israeli Realities”, *The Journal of Conflict Resolution*, τόμ. 29, τχ. 4, Δεκέμβριος 1985, σσ. 623-639.

Monahan, T., “Surveillance and terrorism”, στο K. Ball, K.D. Haggerty και D. Lyon (επιμ.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, London – New York, Routledge, 2012, σσ. 285-291.

Morgan, G., “Legitimacy in financial markets: credit default swaps in the current crisis”, *Socio-Economic Review*, τόμ. 8, τχ. 1, 2010, σσ. 17-45.

Munck, R., “Globalization and Democracy: A New "Great Transformation"?", *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, τόμ. 581, τχ. 1, Μάιος 2002, σσ. 10-21.

Murakami Wood, D., “Globalization and surveillance”, στο K. Ball, K.D. Haggerty και D. Lyon (επιμ.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, London – New York, Routledge, 2012, σσ. 333-342.

Nabbali, T. και Perry, M., “Going for the throat: Carnivore in an Echelon, World - Part I”, *Computer Law & Security Report*, τόμ. 19, τχ. 6, 2003, σσ. 456-467.

Nadeau, R., Lewis-Beck, M.S. και Bélanger, É., “Economics and Elections Revisited”, *Comparative Political Studies*, τόμ. 46, τχ. 5, 2013, σσ. 551-573.

Nakashima, E. και Warrick, J., “For NSA chief, terrorist threat drives passion to ‘collect it all,’ observers say”, *The Washington Post*, 14/7/2013 , https://www.washingtonpost.com/world/national-security/for-nsa-chief-terrorist-threat-drives-passion-to-collect-it-all/2013/07/14/3d26ef80-ea49-11e2-a301-ea5a8116d211_story.html , (ανάκτηση 27/7/2015).

Nau, H.R., “America's Identity, Democracy Promotion and National Interests: Beyond Realism, Beyond Idealism”, στο M. Cox, G.J. Ikenberry & T. Inoguchi (επιμ.), *American Democracy Promotion, Impulses, Strategies, and Impacts*, New York, Oxford University Press, 2000, σσ. 127-148.

Nederveen Pieterse, J., *Globalization or Empire?*, New York and London, Routledge, 2004.

Nederveen Pieterse, J., “Twenty-First Century Globalization: A New Development Era”, *Forum for Development Studies*, τόμ. 39, τχ. 3, Νοέμβριος 2012, σσ. 367-385.

Nester, W.R., *Globalization, War, and Peace in the Twenty-First Century*, New York, Palgrave Macmillan, 2010.

Nitscha, V. και Schumacher, D., “Terrorism and international trade: an empirical investigation”, *European Journal of Political Economy*, τόμ. 20, τχ. 2, Ιούνιος 2004, σσ. 423-433.

Noctiummes, T. και Page, J.-P., “Yugoslavia: An imperialist war for a new world order”, *Socialism and Democracy*, τόμ. 13, τχ. 2, 1999, σσ. 37-87.

Nye, J.S., Jr., “Globalization and American Power”, στο D. Held και McGrew (επιμ.), *The Global Transformations Reader, An Introduction to the Globalization Debate*, Cambridge/Malen, Polity Press, 2003, Second Edition, σσ. 112-115.

Nye, J.S., Jr., “Soft Power and American Foreign Policy”, *Political Science Quarterly*, τόμ. 119, τχ. 2, 2004, σσ. 255-270.

Nye, J.S., Jr., *The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go It Alone*, New York, Oxford University Press, 2002.

Nye, J.S., Jr., “U.S. Power and Strategy After Iraq”, *Foreign Affairs*, Ιούλιος/Αύγουστος 2003, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2003-07-01/us-power-and-strategy-after-iraq>, (ανάκτηση 1/7/2012).

O’Connell, M.E., “Drones under International Law”, *Washington University Law*, [ιστότοπος], 8/10/2012, <http://law.wustl.edu/harris/documents/OConnellFullRemarksNov23.pdf>, (ανάκτηση 3/2/2015).

Önis, Z., “Varieties and crises of neoliberal globalisation: Argentina, Turkey and the imf”, *Third World Quarterly*, τόμ. 27, τχ. 2, 2006, σσ. 239-263.

Oostveen A.M. και Dimitrova, D., “Iris scanners can now identify us from 40 feet away”, *PHYS.ORG*, [ιστότοπος], 22/5/2015, <http://phys.org/news/2015-05-iris-scanners-feet.html>, ανάκτηση 13/7/2016.

Orhangazi, Ö., “Did financialization increase macroeconomic fragility? An analysis of the US nonfinancial corporate sector”, στο J.P. Goldstein και M.G. Hillard, *Heterodox Macroeconomics: Keynes, Marx and globalization*, New York, Routledge, 2009, σσ. 127-139.

Orhangazi, Ö., “Financialisation and capital accumulation in the non-financial corporate sector: A theoretical and empirical investigation on the US economy: 1973–2003”, *Cambridge Journal of Economics*, τόμ. 32, τχ. 6, 2008, σσ. 863-886.

Orwell, G., 1984, μεταγενέστερη έκδοση, London, Penguin Books, 2008.

Osterfeld, D., “Marxism, Capitalism and Mercantilism”, *The Review of Austrian Economics*, τόμ. 5, τχ. 1, 1991, σσ. 107-114.

O’ Sullivan, S., *Art Encounters Deleuze and Guattari, Thought Beyond Representation*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York, Palgrave Macmillan, 2006.

Palan, R., Murphy, R. και Chavagneux, C., *Tax Havens How Globalization Really Works*, Ithaca and London, Cornell University Press, 2010.

Panitch, L. και Gindin, S., “Global Capitalism and American Empire”, στο L. Panitch, και C. Leys, (επιμ.), *Socialist Register 2004: The New Imperial Challenge*, Athens, Savalas Publications, 2004, σσ. 33-88.

Panich, L. και Konings, M., “Myths of Neoliberal Deregulation”, *New Left Review*, τχ. 57, Μάιος-Ιούνιος 2009, σσ. 67-83.

Parsons, C., “Neoliberalism isn’t enough, On the interaction of the neoliberal and Europeanist shared mental models in the European Union”, στο R.K. Roy, A.T. Denzau και T.D. Willett (επιμ.), *Neoliberalism: National and Regional Experiments with Global Ideas*, Oxon, Routledge, 2007, σσ. 160-184.

Paulson, S., Gleiser, M., Freese, K. και Tegmark, M., “The unification of physics: the quest for a theory of everything”, *Annals of the New York Academy of Sciences Issue*., τόμ. 1361, τχ.1, Δεκέμβριος 2015, σσ. 18-35.

Plehwe, D. και Walpen, B., “Wissenschaftliche und wissenschaftspolitische Produktionsweisen im Neoliberalismus Beiträge der Mont Pèlerin Society und marktradikaler Think Tanks zur Hegemoniegewinnung und -erhaltung”, *PROKLA. Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft*, τόμ. 115, τχ. 2, 1999, σσ. 203-235.

Posen, B.R. και Ross, A.L., “Competing visions for US. Grand Strategy”, *International Security*, τόμ. 21, τχ. 3, Χειμώνας 1996-1997, σσ. 5-53.

Potts, A.M., “The eye of providence”, *Documenta Ophthalmologica*, τόμ. 34, τχ. 1, Φεβρουάριος 1973, σσ. 327-334.

Price, D.H., “The New Surveillance Normal, NSA and Corporate Surveillance in the Age of Global Capitalism”, *Monthly Review*, τόμ. 66, τχ. 03, Ιούλιος -Αύγουστος 2014.

Price, M., “The Legal Legacy of the NSA’s Section 215 Bulk Collection Program”, *Just Security*, [ιστότοπος], 16/11/2015, <https://www.justsecurity.org/27685/legal-legacy-215-bulk-collection-program/> , (ανάκτηση 27/11/2015).

Prince, R., “WikiLeaks Reveals U.S. Twisted Ethiopia’s Arm to Invade Somalia, In what appears to be another U.S. proxy war”, *Foreign Policy In Focus*, [ιστότοπος], 8/12/2010, http://fpif.org/wikileaks_reveals_us_twisted_ethiopias_arm_to_invade_somalia/ , (ανάκτηση 30/1/2015).

Rabinovich, J., “The financialisation of the nonfinancial corporation. A critique to the financial rentierization hypothesis”, *Document de travail N° 2017-22, Axe : Financiarisation Entreprise Management et Économie créative*, CEPN, Centre d’économie de l’Université Paris Nord, CNRS UMR n° 7234, Δεκέμβριος 2017.

Ramirez, H.R., “US-Mexico Border Protection at Stake: An Overview of the US Visa System Before and After 9/11”, *Proceedings of the Georgia Political Science Association*, 2011.

Rantanen, T., “The globalization of electronic news in the 19th century”, *Media, Culture & Society*, τόμ. 19, τχ. 4, Οκτώβριος 1997 σσ. 605-620.

Reid Sarkees, M. και Whelon Wayman, F., *Resort to War; A Data Guide to Inter-State, Extra-State, Intra-State, and Non-State Wars, 1816-2007*, Washington D.C., CQ Press, a Division of SAGE, 2010.

Risen, J. και Lichtblau, E. “Bush Lets U.S. Spy on Callers Without Courts Secret Order to Widen Domestic Monitoring”, *The New York Times*, 16/12/2005, http://www.nytimes.com/2005/12/16/politics/bush-lets-us-spy-on-callers-without-courts.html?_r=0 , (ανάκτηση 2/9/2015).

Robertson, D., *The Routledge Dictionary of Politics*, 3η έκδοση, London and New York, Routledge, 2004.

Rose, A.Z. και Blomberg, S.B., “Total Economic Consequences of Terrorist Attacks: Insights from 9/11”, *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, τόμ. 16, τχ. 1, 2010.

Rosenblum, M.R. και Ruiz Soto, A.G., *An Analysis of Unauthorized Immigrants in the United States by Country and Region of Birth*, Washington DC, Migration Policy Institute, Αύγουστος 2015.

Rötheli, T.F., “Causes of the financial crisis: Risk misperception, policy mistakes, and banks’ bounded rationality”, *The Journal of Socio-Economics*, τόμ. 39, τχ. 2, 2010, σσ. 119-126.

Ricci, D.N., *U.S. Military Intervention in the Post-Cold War Era: A Case Study Analysis of Presidential Decision Making*, Διδακτορική Διατριβή, University of Connecticut, 29/4/2014. Παρέχεται στη βάση δεδομένων: DigitalCommons@UConn, (ανάκτηση 17/11/2014).

Richelson, J.T., *The U.S. Intelligence Community*, 7η έκδοση, Boulder – Colorado, Westview Press, 2016.

Richman, V., Santos, M.R. και Barkoulas, J.T., “Short-and long-term effects of the 9/11 event: the international evidence”, *International Journal of Theoretical and Applied Finance*, τόμ. 8, τχ. 7, Νοέμβριος 2005, σσ. 947-958.

Riefler, W.W., “Our Economic Contribution to Victory, Turning Points of the War”, *Foreign Policy*, [ιστότοπος], 1/10/1947, <http://www.foreignaffairs.com/articles/70618/winfield-w-riefler/our-economic-contribution-to-victory> , (ανάκτηση 30/7/2014).

Risen, J. και Lichtblau, E., “E-Mail Surveillance Renews Concerns in Congress”, *The New York Times*, 16/6/2009, <http://www.nytimes.com/2009/06/17/us/17nsa.html?pagewanted=all> , (ανάκτηση 6/8/2015).

Ritzer, G., *Globalization, A Basic Text*, Chichester, Maiden & Oxford, Wiley-Blackwell, 2010.

Ritzer, G., *Globalization: The Essentials*, Malden MA, Oxford & Chichester, John Wiley & Sons Ltd, 2011.

Ritzer, G., “Introduction to Part I”, στο *The Blackwell Companion to Globalization*, Malden, Oxford & Carlton – Victoria, Blackwell Publishing Ltd, 2007, σσ. 16-28.

Roberge, I., “Changing Course: Policy Reversals, Terrorist Financing and Title III of the USA Patriot Act ”, *Public Policy and Administration*, τόμ. 24 τχ. 3, 2009, σσ. 265-279.

Roberts, A., Law and the Use of Force After Iraq”, *Survival*, τόμ. 45, τχ. 2, καλοκαίρι 2003, σσ. 31-56.

Roberts, B.W., *The Macroeconomic Impacts of the 9/11 Attack: Evidence from Real-Time Forecasting, Working Paper*, Office of Immigration Statistics, Department of Homeland Security, August 2009.

Rodgers, P., “The Us Military Posture: ‘A Uniquely Benign Imperialism’”, στο L. Panitch και C. Leys, (επιμ), *Socialist Register 2004: The New Imperial Challenge*, Athens, Savalas Publications, 2004, σσ. 209-234.

Rodrik, D., *The Globalization Paradox, Why Markets, States, and Democracy Cant' Coexist*, Oxford, Oxford University Press, 2011.

Rodrik, D., “The Nation-State Reborn”, *Project Syndicate*, [ιστότοπος], 13/2/2012, <http://www.project-syndicate.org/commentary/the-nation-state-reborn> , (ανάκτηση 10/6/2012).

Rooney, B., “Dow sinks 661 points in 3 days. The blue-chip index sheds 411 points Wednesday as recession fears take center stage. Paulson gives update on revamped \$700B bailout”, *CNN Money*, Last Updated: 12/11/ 2008, http://money.cnn.com/2008/11/12/markets/markets_newyork/index.htm?postversion=2008111218 , (ανάκτηση 27/10/2016).

- Rosa, H., “Social Acceleration: Ethical and Political Consequences of a Desynchronized High-Speed Society”, στο H. Rosa και W.E. Scheuerman, (επιμ.), *High-Speed Society, Social Acceleration, Power, and Modernity*, Pennsylvania, The Pennsylvania University Press, 2009, σσ. 77-111.
- Rushe, D., “Facebook and Google insist they did not know of Prism surveillance program”, *The Guardian*, 8/6/2013, <http://www.theguardian.com/world/2013/jun/07/google-facebook-prism-surveillance-program> , (ανάκτηση 27/2/2016).
- Ryan, M., *Neoconservatism and the New American Century*, New York, Palgrave Macmillan, 2010.
- Rynaud, J. και Vauday, J., “IMF Lending and Geopolitical Influences: The Articles of Agreements and Beyond” (αρχείο pdf), *Centre d'Etudes et de Recherches sur le Développement International*, [ιστότοπος], www.cerdi.org/uploads/sfCmsContent/html/199/Reynaud_Vauday.pdf , (ανάκτηση 7/4/2014).
- Sachs, J., “What I did in Russia”, *Jeffrey Sachs*, [ιστότοπος], 14/3/2012, jeffsachs.org/2012/03/what-i-did-in-russia/ , (ανάκτηση 1/2/2014).
- Samatas, M., “Surveillance in Athens 2004 and Beijing 2008: A Comparison of the Olympic Surveillance Modalities and Legacies in Two Different Olympic Host Regimes”, *Urban Studies*, τόμ. 48, τχ. 15, Νοέμβριος 2011, σσ. 3347-3366.
- Samatas, M., *Surveillance in Greece, from Anticomunist to Consumer Surveillance*, New York, Pella, 2004.
- Sanger, D.E. και Shankerjan, T., “N.S.A. Devises Radio Pathway Into Computers”, *The New York Times*, 14/1/2014, <http://www.nytimes.com/2014/01/15/us/nsa-effort-pries-open-computers-not-connected-to-internet.html> , (ανάκτηση 11/5/2016).
- Sassen, S., “Globalisation After September 11”, στο M. Edelman και A. Haugerudet (επιμ.), *The anthropology of development and globalization: from classical political economy to contemporary neoliberalism*, Malden – Oxford – Victoria, Blackwell Publishing, 2005.
- Sassoli, M., “Use and Abuse of the Laws of War in the War on Terrorism”, *Law & Inequality: A Journal of Theory and Practice*, τόμ. 22, τχ. 2, 2004, σσ. 195-221.
- Schmid, G., *REPORT on the existence of a global system for the interception of private and commercial communications (ECHELON interception system) (2001/2098(INI))*, European Parliament, Temporary Committee on the ECHELON Interception System, 11/7/2001.
- Schmidt, B.C. και Williams, M.C., “The Bush Doctrine and the Iraq War: Neoconservatives Versus Realists”, *Security Studies*, τόμ. 17, τχ. 2, 2008, σσ. 191-220.

Schmitt, C., *Politische Theologie, Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*, 8η έκδοση, Berlin, Duncker & Humblot,, 2004.

Schneier, B., “Don’t Listen to Google and Facebook: The Public-Private Surveillance Partnership Is Still Going Strong, And real corporate security is still impossible”, *The Atlantic*, 25/4/2014, <http://www.theatlantic.com/technology/archive/2014/03/don-t-listen-to-google-and-facebook-the-public-private-surveillance-partnership-is-still-going-strong/284612/> , (ανάκτηση 27/2/2016).

Scholte, J.A., *Globalization, A Critical Introduction*, 2η έκδοση, Hampshire & New York, Palgrave Macmillan, 2005.

Schumpeter, J., *Imperialism & Social Classes*, Cleveland and New York, Meridian Books, The World Publishing Company, 1955.

Screpantti, E., “Globalization and the great crisis”, στο *The Global Economic Crisis: New Perspectives on the Critique of Economic Theory and Policy*, London – New York, Routledge, 2011, σσ. 201-216.

Seifert, J.W., *CRS Report for Congress, Data Mining: An Overview*, Congressional Research Service – The Library of Congress, 16/12/2004.

Shannon, V.P. και Keller, J.W., “Leadership Style and International Norm Violation: The Case of the Iraq War”, *Foreign Policy Analysis*, τόμ. 3, τχ 1, Ιανουάριος 2007, σσ. 79-104.

Sharman, J.C., “Power and Discourse in Policy Diffusion: Anti-Money Laundering in Developing States”, *International Studies Quarterly*, τόμ. 52, τχ. 3, Σεπτέμβριος 2008, σσ. 635-656.

Shorrock, T., “Exposing Bush’s historic abuse of power”, *Salon*, [ιστότοπος], 23/7/2008, http://www.salon.com/2008/07/23/new_churchcomm/# , (ανάκτηση 13/4/2016).

Shubber, K., “A simple guide to GCHQ's internet surveillance programme Tempora”, *Wired*, 24/6/2013, <http://www.wired.co.uk/article/gchq-tempora-101>, (ανάκτηση 29/7/2016).

Skaperdas, S., “The costs of organized violence: a review of the evidence”, *Economics of Governance*, τόμ. 12, τχ. 1, σσ. 1-23.

Smith, B. και Thorp, A., *The legal basis for the invasion of Afghanistan*, The House of Commons Library, 26/2/2010.

Snyder, R., “Operation Restore Hope/Battle of Mogadishu”, *Northern Virginia Community College*, [ιστότοπος], Αύγουστος 2001, <http://novaonline.nvcc.edu/eli/evans/his135/Events/Somalia93/somalia93.html> , (ανάκτηση 10/6/2016).

- Soldatov, A. και Borogan, I., “Russia's New Nobility, The Rise of the Security Services in Putin's Kremlin”, *Foreign Affairs*, 1/9/2010, <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2010-09-01/russias-new-nobility> , (ανάκτηση 21/7/2016).
- Soldatov, A. και Borogan, I., “Russia’s Surveillance State”, *World Policy Journal*, τόμ. XXX, τχ. 3, Φθινόπωρο 2013, (Secrecy and Security).
- Standage, T., *The Victorian Internet: the remarkable story of the telegraph and the nineteenth century's on-line pioneers*, New York, Walker Publishing Company Inc., 1998.
- Stearns, P.N., *Globalization in World History*, London & New York, Routledge, 2010.
- Steger, M.B. και Roy, R.K., *Neoliberalism: A Very Short Introduction*, Oxford, Oxford University Press, 2010.
- Steger, M., “From Market Globalism to Imperial Globalism: Ideology and American Power after 9/11”, *Globalizations*, τόμ. 2, τχ. 1, Μάιος 2005, σσ. 31-46.
- Steiner, C., “Political Instability, Transnational Tourist Companies and Destination Recovery in the Middle East after 9/11”, *Tourism and Hospitality Planning & Development*, τόμ. 4, τχ. 3, Δεκέμβριος 2007, σσ. 169-190.
- Sterio, M., “The United States’ Use of Drones in the War on Terror: The (Il)legality of Targeted Killings Under International Law”, *Case Western Reserve Journal of International Law*, τόμ. 45, τχ. 1 & 2, Φθινόπωρο 2012, σσ. 196-214.
- Stiglitz, J.E., *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*, New York & London, W.W. Norton & Company, 2012.
- Stiglitz, J., *Making Globalization Work*, New York – London, W.W. Norton & Company, 2006.
- Stiglitz, J., “The Roaring Nineties”, *The Atlantic*, [ιστότοπος], 2002, <http://www.theatlantic.com/past/issues/2002/10/stiglitz.htm> , (ανάκτηση 5/2/2014).
- Stockhammer, E., *Financialization and the Global Economy, Version 0.3, (WORKINGPAPER SERIES Number 240)*, Amherst, Political Economy Research Institute, 13/10/2010.
- Stockhammer, E., *The Euro Crisis and Contradictions of Neoliberalism in Europe, Economics Discussion Papers 2013-2*, Kingston University London, Δεκέμβριος 2013.
- Stone, G.R., “WikiLeaks and the First Amendment”, *HuffPo*, 1/4/2011, (επικαιροποίηση 25/5/2011), http://www.huffingtonpost.com/geoffrey-r-stone/wikileaks-and-the-first-a_b_804381.html , (ανάκτηση 5/9/2017).

- Strauss Clay, J. , “The Real Leo Strauss”, *The New York Times*, 7/6/2003, <http://www.nytimes.com/2003/06/07/opinion/07CLAY.html> , (ανάκτηση 2/2/2012).
- Strickler, T.J., “JOB NUMBER REQUEST FOR RECORDS DISPOSITION AUTHORITY, JOB NUMBER NI-65-10-31”, *National Archives*, [ιστότοπος], 25/6/2010, https://www.archives.gov/records-mgmt/rcs/schedules/departments/departments-of-justice/rg-0065/n1-065-10-031_sf115.pdf , (ανάκτηση 1/8/2016).
- Tesón, F.R., “Kosovo: A Powerful Precedent for the Doctrine of Humanitarian Intervention”, *Amsterdam Law Forum*, τόμ. 1, τχ. 2, Ιανουάριος 2009, <http://amsterdamlawforum.org/article/view/62/119> , (ανάκτηση 10/12/2014).
- Thee, M., “Militarism and Militarization in Contemporary International Relations”, *Security Dialogue*, τόμ. 8, τχ. 4, Οκτώβριος 1977, σσ. 296-309.
- Therborn, G., “Globalization: Dimensions, Historical Waves, Regional Effects, Normative Governance”, *International Sociology*, τόμ. 15, τχ. 2, Ιούνιος 2000, σσ. 151-179.
- Tickell, A. και Peck J., “Making global rules: globalization or neoliberalization?”, στο J. Peck και H. Wai-chung Yeung (επιμ.), *Remaking the Global Economy, Economic-Geographical Perspectives*, London, Thousand Oaks & New Delhi, SAGE Publications, 2003, σσ. 163-181.
- Tieger, J.H., “Police Discretion and Discriminatory Enforcement”, *Duke Law Journal*, τόμ. 1971, τχ. Σεπτέμβριος 1971, σσ. 717-743.
- Toxen, B., “The NSA and Snowden: Securing the All-Seeing Eye”, *Communications of the ACM*, [ιστότοπος], 5/5/2014, <http://cacm.acm.org/magazines/2014/5/174340-the-nsa-and-snowden/abstract#R2> , (ανάκτηση 17/7/2015).
- Travis, L.F., *Introduction to Criminal Justice*, 6η έκδοση, Newark – NJ, Anderson Publishing – LexisNexis, 2008.
- Turner, B.S., “The Futures of Globalization” στο G. Ritzer, (επιμ.), *The Blackwell Companion to Globalization*, Malden – Oxford – Carlton, Victoria, Blackwell Publishing Ltd, 2007, σσ. 675-692.
- Ulick, J., “Dow rises to milestone, Blue chip index returns to pre-Sept. 11 level, joining the Nasdaq”, *CNN Money*, 9/11/2001, http://money.cnn.com/2001/11/09/markets/markets_newyork/ , (ανάκτηση 27/10/2016).
- Valentino, B.A., Huth, P.K. και Croco, S.E., “Bear any Burden? How Democracies Minimize the Costs of War”, *The Journal of Politics*, τόμ. 72, τχ. 2, Απρίλιος 2010, σσ. 528-544.
- Valeriano B. και Powers, M., “United States–Mexico, The Convergence of Public Policy Views in the Post-9/11 World”, *The Policy Studies Journal*, τόμ. 38, τχ. 4, 2010, σσ. 745-775.

Vanberg, V.J., “The Freiburg School: Walter Eucken and Ordoliberalism, Freiburg discussion papers on constitutional economics, Working Paper, No. 04/11”, *econstor*, [ιστότοπος], 2004, https://www.econstor.eu/bitstream/10419/4343/1/04_11bw.pdf, (ανάκτηση 8/3/2017).

van Dijk, A.A., “Retributivist Arguments against Presuming Innocence, Answering to Duff”, *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, τόμ. 42, τχ. 3, 2013, σσ. 249-267.

Van Evera, S., *Εισαγωγή στη μεθοδολογία της πολιτικής επιστήμης*, 6η έκδοση, Αθήνα, Εκδόσεις Ποιότητα – Cornell University Press, (1η έκδοση 2010),

Van Krieken, R. κ.ά., *Sociology*, 5η έκδοση, Frenchs Forest (Sydney), Pearson Australia, 2014.

Varoufakis, Y., *The Global Minotaur: America, the True Origins of the Financial Crisis and the Future of the World Economy*, London & New York, Zed Books, 2011.

Vlcek, W., “A Leviathan Rejuvenated: Surveillance, Money Laundering, and the War on Terror”, *International Journal of Politics, Culture, and Society*, τόμ 20, τχ. 1, Σεπτέμβριος 2008, σσ. 21-40.

Von Hayek, F.A. *Der Weg zur Knechtschaft*, München, Olzog Verlag GmbH, 2009.

Walke, A.G. και Fullerton, T.M. “Freight transportation costs and the thickening of the US-Mexico border”, *Applied Economics*, τόμ. 46, τχ. 11, 2014, σσ. 1248-1258.

Wallerstein, I., “After Developmentalism and Globalization, What?”, *Social Forces*, τόμ. 83, τχ. 3, Μάρτιος 2005, σσ. 1263-1278.

Walzer, M., *Just and Unjust Wars: A Moral Argument With Historical Illustrations*, 4η έκδοση (1η έκδοση 1977), New York, Basic Books, 2006.

Weede, E., “The Diffusion of Prosperity and Peace by Globalization”, *The Independent Review*, τόμ. IX, τχ. 2, Φθινόπωρο 2004, σσ. 165-186.

Weigend, T., “There is only one presumption of innocence”, *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, τόμ. 42, τχ. 3, 2013, σσ. 193-204.

White, L.J., “Markets. The Credit Rating Agencies” *Journal of Economic Perspectives*, τόμ. 24, τχ. 2, Άνοιξη 2010, σσ. 211-226.

Williams, C., “Jacqui’s secret plan to ‘Master the Internet’, Climb down on central database was ‘a sideshow’”, *The Register*, 3/5/2009, (ανάκτηση 29/7/2016).

Williamson, J., “A Short History of the Washington Consensus”, στο N. Serra και J.E. Stiglitz (επιμ.), *The Washington Consensus Reconsidered, Towards a New Global Governance*, Oxford, Oxford University Press, 2008, σσ. 14-30.

Williamson, M., *Terrorism, War and International Law, The Legality of the Use of Force Against Afghanistan in 2001*, Cornwall, Ashgate, 2009.

Wilson, W., “8 January, 1918: President Woodrow Wilson's Fourteen Points”, *The Avalon Project*, [ιστότοπος], 2008, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp , (ανάκτηση 24/3/2015).

Wippman, D., “Do New Wars Call for New Laws, 32 Cornell Law Forum (Faculty ed.) 3 (2005-2006)”, *HeinOnline*, [ιστότοπος], <http://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/corlawfofe32&div=6&id=&page=> , (ανάκτηση 10/10/2017).

Wippman, D., “Kosovo and the Limits of International Law”, *Fordham International Law Journal*, τόμ. 25, τχ. 1, 2001, σσ.127-150.

Woolley-Meza, O. κ.ά., “Eyjafjallajökull and 9/11: The Impact of Large-Scale Disasters on Worldwide Mobility”, *PloS ONE*, τόμ. 8, τχ. 8, Αύγουστος 2013, σσ. 1-7, (ανάκτηση 18/11/2016).

Wright Mills, C., *The Power Elite*, 2η έκδοση, Oxford University Press, New York, 2000.

Wyatt, S., “Technological Determinism Is Dead; Long Live Technological Determinism”, στο *The Handbook of Science and Technology Studies*, Cambridge, Massachusetts – London, England, The MIT Press, 2008, σσ. 165-180.

Yoo, J., “International Law and the War in Iraq”, *American Journal of International Law*, τόμ. 97, τχ. 3, Ιούλιος 2003, σσ. 563-576.

Youngs, G., “Globalization, Technology and Consumption”, στο G. Youngs (επιμ.), *Political Economy, Power and the Body, Global Perspectives*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire RG21 6XS and London / New York, Macmillan Press Ltd / ST. Martin’s Press, Inc. 2000, σσ, 75-93.

δίχως συγγραφέα

“About CASL”, *University of Maryland Center for Advanced Study, of Language*, [ιστότοπος], 2016, <http://www.casl.umd.edu/about> , (ανάκτηση 21/9/2015).

“About the Commission”, *Presidential Commission for the Study of Bioethical Issue*, [ιστότοπος], <http://bioethics.gov/about> , (ανάκτηση 28/1/2016).

“Advanced Question Answering for Intelligence, AQUAINT”, *The Retrieval Group*, [ιστότοπος], 22/12/2010, <http://www-nlpir.nist.gov/projects/aquaint/> , (ανάκτηση 37/1/2016).

“A National Security Strategy for a Global Age, The White House, December 2000”, *GlobalSecurity.org*, [ιστότοπος], <http://www.globalsecurity.org/military/library/policy/national/nss-0012.pdf> , (ανάκτηση 9/9/2014).

A National Security Strategy for a New Century, The White House, Δεκέμβριος 1999.

“Antitrust Legislation”, *European Commission*, [ιστότοπος], 07/09/2015, <http://ec.europa.eu/competition/antitrust/legislation/legislation.html> , (ανάκτηση 15/9/2014).

“ATTACHMENT A - PART 1”, *ACLU of Northern California*, [ιστότοπος], https://www.aclunc.org/sites/default/files/asset_upload_file371_3549.pdf , (ανάκτηση 20/8/2015).

Biometrics Overview, Executive Office of the President of the United States, National Science and Technology (NSTC), Committee on Technology, Committee on Homeland and National Security, Subcommittee on Biometrics, 7/8/2006.

“Boundary Facts”, *International Boundary Commission / Commission de la frontière internationale*, [ιστότοπος], 2015, <http://www.internationalboundarycommission.org/en/about.php> , (ανάκτηση 30/12/2016).

“Boundary Facts”, *International Boundary Commission / Commission de la frontière internationale*, [ιστότοπος], 2015, <http://www.internationalboundarycommission.org/en/the-boundary-and-you/interesting-facts.php> , (ανάκτηση 30/12/2016).

“Canada-US Economic Relations, Economic relations between Canada and the US are of paramount importance to Canada”, *The Canadian Encyclopedia*, [ιστότοπος], <http://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/economic-canadian-american-relations/> , (ανάκτηση 24/6/2016).

“Canadian spy agency ‘dissected’ Brazilian Energy Ministry”, *Russia Today*, 7/10/2013, <https://www.rt.com/news/canada-spying-brazilian-ministry-819/> , (ανάκτηση 27/7/2016).

“CANSIM - Table summary Table 427-0002 ”, *Statistics Canada*, [ιστότοπος], 21/11/2016, <http://www5.statcan.gc.ca/cansim/a34?lang=eng&mode=tableSummary&id=4270002&stByVal=2&p1=-1&p2=9> , (ανάκτηση 15/12/2016).

CBO Paper, Making Peace While Staying Ready for War, The Challenges of U.S. Military Participation in Peace Operations, Washington DC, Congressional Budget Office, Δεκέμβριος 1999.

“Cryptography, Taking a bite at the Apple”, *The Economist*, 27/2/2016, <http://www.economist.com/node/21693564/print> , (ανάκτηση 4/3/2016).

“Declaration of Independence”, *The Charters of Freedom*, [ιστότοπος],
http://www.archives.gov/exhibits/charters/declaration_transcript.html , (ανάκτηση 30/10/2014).

“Defence Report, The Homeland Security Market 2010-2020”, *Visiongain*, [ιστότοπος], 27/07/2010,
<https://www.visiongain.com/Report/506/The-Homeland-Security-Market-2010-2020> , (ανάκτηση 26/2/2016).

“Democracies and war, The Politics of peace”, *The Economist*, 1/4/1995.

“Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms 8 November 2010, (As Amended Through 15 February 2016), Joint Publication 1-02,” *Defense Technical Information Center*, [ιστότοπος],
http://www.dtic.mil/doctrine/new_pubs/jp1_02.pdf , (ανάκτηση 6/3/2017).

“DHS, Privacy Office”, *Official website of the Department of Homeland Security*, [ιστότοπος],
<http://www.dhs.gov/privacy-office> , (ανάκτηση 23/11/2015).

“DOJ's Investigative Data Warehouse”, *Electronic Frontier Foundation*,
<https://www EFF.org/issues/foia/061773RBW> , (ανάκτηση 7/8/2015).

“Drones: What are they and how do they work?”, *BBC News*, 31/1/2012,
<http://www.bbc.com/news/world-south-asia-10713898> , (ανάκτηση 6/9/2013).

“Due process of law”, *Law.com*, [ιστότοπος],
<http://dictionary.law.com/Default.aspx?selected=595> , (ανάκτηση 8/1/2016).

EurActiv.com with Reuters, “France eyes European system to track terrorism finance”, *EurActiv.com*, 17/12/2015,
<http://www.euractiv.com/section/justice-home-affairs/news/france-eyes-european-system-to-track-terrorism-finance/> ,
(ανάκτηση 30/3/2016).

“Fact Sheet: APIS, Preventing Terrorists from Boarding International Flights and Vessels Destined for or Departing from the U.S.”, *Official website of the Department of Homeland Security*,
https://www.cbp.gov/sites/default/files/documents/apis_factsheet_3.pdf , (ανάκτηση 13/5/2016).

“FDI flows by partner country”, *OECD.org*, [ιστότοπος],
https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=FDI_FLOW_PARTNER# “FDI flows by partner country”,
(ανάκτηση 12/12/2016).

“Feature on CAPPS II”, *American Civil Liberties Union*, [ιστότοπος], <https://www.aclu.org/feature-capps-ii> ,
(ανάκτηση 13/5/2016).

Fiscal year 2015, Historical Tables, Budget of the U.S. Government, White House – Office of Management and Budget.

“Geheimprojekt ICReach: NSA betreibt eigene Suchmaschine”, *Der Spiegel*, 25/8/2014, <http://www.spiegel.de/netzwelt/web/nsa-liefert-mit-suchmaschine-informationen-an-fbi-cia-und-dea-a-988025.html> , (ανάκτηση 29/7/2016).

“How the NSA's Domestic Spying Program Works”, *Electronic Frontier Foundation*, [ιστότοπος], <https://www EFF.org/nsa-spying/how-it-works> , (ανάκτηση 2/9/2015).

“Implementing 9/11 Commission Recommendations”, *Official website of the Department of Homeland Security*, [ιστότοπος], 18/5/2015, <http://www.dhs.gov/implementing-911-commission-recommendations> , (ανάκτηση 26/8/2015).

“International Arrivals to U.S. by Region and Country of Residency, Historical Visitation 1990-1999”, *National Travel & Tourism Office*, [ιστότοπος], http://tinet.ita.doc.gov/outreachpages/download_data_table/Historical_arrivals_1990_1999.pdf , (ανάκτηση 2/1/2017).

“International Arrivals to U.S. by Region and Country of Residency, Historical Visitation 2000-2006”, *National Travel & Tourism Office*, [ιστότοπος], http://tinet.ita.doc.gov/outreachpages/download_data_table/Historical_arrivals_2000_2006.pdf , (ανάκτηση 2/1/2017).

“Iran, Turkey stress expansion of anti-terrorism cooperation”, 25/7/2017, *Pars Today*, http://parstoday.com/en/news/iran-i58370-iran_turkey_stress_expansion_of_anti_terrorism_cooperation , (ανάκτηση 12/10/2017).

“Iraq profile”, *BBC News*, 16/9/2014, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-14546763> , (ανάκτηση 8/10/2014).

“Iraq war illegal, says Annan”, *BBC News*, 16/9/2004, http://newsvote.bbc.co.uk/mpapps/pagetools/print/news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/3661134.stm , (ανάκτηση 15/1/2015).

“KOF Index of Globalization”, *ETH*, [ιστότοπος], 2010, <http://globalization.kof.ethz.ch/query/> , (ανάκτηση 1/12/2016).

“Member Agencies”, *intelligence.gov*, [ιστότοπος], <http://www.intelligence.gov/mission/member-agencies.html> , (ανάκτηση 26/8/2015).

“Members of the IC”, *Office of the Director of National Intelligence*, [ιστότοπος], <http://www.dni.gov/index.php/intelligence-community/members-of-the-ic#dos> , (ανάκτηση 18/8/2015).

“Milestones: 1993-2000, Somalia 1992-1993”, *U.S. Department of State, Office of the Historian*, [ιστότοπος], <https://history.state.gov/milestones/1993-2000/somalia> , (ανάκτηση 15/8/2014).

“Military expenditure (% of GDP)”, *World Bank*, [ιστότοπος],

<http://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS> , (ανάκτηση 11/7/2014).

“Monetarism”, *Encyclopædia Britannica*, [ιστότοπος],

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/389146/monetarism> , (ανάκτηση 8/02/2014).

“MUSCULAR (DS200B)”, *Wikimedia Commons*, [ιστότοπος],

<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/00/NSA-MUSCULAR-p22.png> , (ανάκτηση 29/7/2016).

“National Data”, U.S. *Bureau of Economic Analysis*, U.S. *Department of Commerce*, [ιστότοπος],

[http://www.bea.gov/iTable/iTable.cfm?](http://www.bea.gov/iTable/iTable.cfm?ReqID=9&step=1#reqid=9&step=1&isuri=1&904=1991&903=5&906=a&905=2010&910=x&911=0)

[ReqID=9&step=1#reqid=9&step=1&isuri=1&904=1991&903=5&906=a&905=2010&910=x&911=0](http://www.bea.gov/iTable/iTable.cfm?ReqID=9&step=1#reqid=9&step=1&isuri=1&904=1991&903=5&906=a&905=2010&910=x&911=0) ,

(ανάκτηση 8/4/2015).

“New Labour: Because Britain Deserves Better”, *Political Science Resources*, [ιστότοπος],

<http://www.politicsresources.net/area/uk/man/lab97.htm> , (ανάκτηση 1/2/2014).

“New U.S. Embassy in Iraq cloaked in mystery”, *NBS NEWS.com*, 14/4/2006,

http://www.nbcnews.com/id/12319798/#.U_zmJ2O0w1Q , (ανάκτηση 8/10/2014).

Non-Tariff Measures to Trade: Economic and Policy Issues for Developing Countries, New York and Geneva, United Nations, 2013.

“NSA slides explain the PRISM data-collection program”, *The Washington Post*, 6/6/2013 (update 10/7/2013),

<http://www.washingtonpost.com/wp-srv/special/politics/prism-collection-documents/> , (ανάκτηση 27/7/2015).

“Olympia and the Case Study”, *LeakSource*, [ιστότοπος],

<https://leaksource.files.wordpress.com/2013/10/csec-olympia-2.jpg> , (ανάκτηση 27/7/2016).

“opinio juris (international law)”, *Legal Information Institute*, *Cornell University Law School*, [ιστότοπος],

https://www.law.cornell.edu/wex/opinio_juris_international_law , (ανάκτηση 10/4/2017).

“Organization, Office of the Director of National Intelligence”, *Office of the Director of National Intelligence*,

[ιστότοπος], <http://www.odni.gov/index.php/about/organization> , (ανάκτηση 18/10/2015).

“Our Border & the Economy, Get the Facts: Five Reasons Why the U.S.-Mexico Border Is Critical to the Economy”, *Americas Society Council of the Americas*, [ιστότοπος], 30/7/2013,

<http://www.as-coa.org/articles/get-facts-five-reasons-why-us-mexico-border-critical-economy> , (ανάκτηση 3/1/2017).

“Prentice sounds alarm over ‘thickening’ U.S. Border”, *canada.com*, [ιστότοπος], 2008,
<http://www.canada.com/story.html?id=3dac511d-c111-4b4c-af25-3fbf142f8524> , (ανάκτηση 20/6/2016).

“President George Bush Announcing War Against Iraq, 17/1/1991”, *The History Place*, [ιστότοπος],
<http://www.historyplace.com/speeches/bush-war.htm> , (ανάκτηση 20/2/2015).

“PRESUMPTION OF INNOCENCE”, στο J. Lehman και S. Phelps (επιμ), *West’s Encyclopedia of American Law*, 2η έκδοση, Detroit – San Diego – San Francisco – New Haven, Conn. – Waterville, Maine – London – Munich, Thomson Gale, 2005.

“Quick Facts about the U.S.-Mexico Border”, *United States Department of State, Archive*, [ιστότοπος],
<https://2001-2009.state.gov/p/wha/rls/fs/8974.htm> , (ανάκτηση 3/1/2017).
Reform Government Surveillance, [ιστότοπος], <https://www.reformgovernmentsurveillance.com/> ,
 (ανάκτηση 19/2/2016).

“Report on the Investigative Data Warehouse”, *Electronic Frontier Foundation*, [ιστότοπος], Απρίλιος 2009,
<https://www.eff.org/issues/foia/investigative-data-warehouse-report> , (ανάκτηση 1/8/2016).

“Reports Related to Military Personnel Statistics”, *Defense Manpower Data Center*, [ιστότοπος],
<https://www.dmdc.osd.mil/appj/dwp/reports.do?category=reports&subCat=milActDutReg> , (ανάκτηση 22/7/2014).

“REQUEST FOR RECORDS DISPOSITION AUTHORITY / Investigative Data Warehouse (ID\V) System”, *National Archives*, [ιστότοπος], 25/6/2010 / 9/9/2010,
http://www.archives.gov/records-mgmt/rcs/schedules/departments/departments-of-justice/rg-0065/n1-065-10-031_sf115.pdf , (ανάκτηση 7/8/2015).

“Resolution 743, (1992)”, *United Nations*, [ιστότοπος]:
http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/743%281992%29 , (ανάκτηση 28/8/2014, σ. 9 αρχείου pdf).

“Sales of George Orwell’s 1984 surge after Kellyanne Conway’s ‘alternative facts’”, *The Guardian* 24/1/2017,
<https://www.theguardian.com/books/2017/jan/24/george-orwell-1984-sales-surge-kellyanne-conway-alternative-facts> ,
 (ανάκτηση 18/10/2017)

“Secure Flight”, *Electronic Privacy Information Center*, [ιστότοπος],
<https://epic.org/privacy/airtravel/secureflight.html> , (ανάκτηση 10/5/2016).

“Security Screening”, *Transportation Security Administration*, [ιστότοπος],
<http://www.tsa.gov/travel/security-screening> , (ανάκτηση 10/5/2016).

“Snowden-Interview: Transcript”, *NDR.de*, 26/01/2014 ,
http://www.ndr.de/nachrichten/netzwelt/snowden277_page-3.html , (ανάκτηση 10/5/2016).

Spiegel Online,
<http://www.spiegel.de/media/media-34103.pdf> , (ανάκτηση 11/5/2016, αρχείο pdf της NSA).

“S/RES/0665 (1990), RESOLUTION 665 (1990)”, *Federation of American Scientists*, [ιστότοπος],
<http://fas.org/news/un/iraq/sres/sres0665.htm> , (ανάκτηση 3/9/2014).

S/RES/678, UN Security Council Resolution 678, United Nations, Security Council, 29/11/1990.

S/RES/794 (1992) , Security Council Resolution 794 (1992), United Nations, Security Council, 3/12/1992.

S/RES/816 (1993), Resolution 816 (1993), United Nations, Security Council, 31/3/1993.

S/RES/836 (1993), Resolution 836 (1993), United Nations, Security Council, 4/6/1993.

S/RES/837 (1993) , Security Council Resolution 837 (1993), United Nations, Security Council, 6/6/1993.

S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999), United Nations, Security Council, 10/6/1999.

S/RES/1269 (1999), Resolution 1269 (1999), United Nations, Security Council, 19/10/1999.

S/RES/1333 (2000), Resolution 1333 (2000), United Nations, Security Council, 19/12/2000.

S/RES/1373 (2001), Security Council Resolution 1373 (2001), United Nations, Security Council, 28/9/2001.

S/RES/1441 (2002), Resolution 1441 (2002), United Nations, Security Council, 8/11/2002.

ST-09-0002, Working Draft, Office of the Inspector General, National Security Agency, Central Security Service, 24/3/2009.

“The Gramm-Leach-Bliley Act”, *epic.org*, [ιστότοπος], <http://epic.org/privacy/glba/> , (ανάκτηση 31/1/2014).

“The Impact of September 11 2001 on Aviation”, *IATA*,
<http://www.iata.org/pressroom/Documents/impact-9-11-aviation.pdf#page=3&zoom=auto,-158,587> ,
(ανάκτηση 2/11/2016).

The National Security Strategy of the United States of America, Washington, The White House, Σεπτέμβριος 2002.

“The Universal Declaration of Human Rights”, *United Nations*, [ιστότοπος], <http://www.un.org/en/documents/udhr/> , (ανάκτηση 30/10/2014).

“Timeline: Major Events in the Afghanistan”, *The New York Times*, 22/6/2011, http://www.nytimes.com/interactive/2011/06/22/world/asia/afghanistan-war-timeline.html?_r=0 , (ανάκτηση 8/10/2014).

“Tor FAQ”, *Tor*, [ιστότοπος], <https://www.torproject.org/index.html.en> , (ανάκτηση 29/7/2016).

“Total "Terrorism" Information Awareness (TIA)”, *Electronic Privacy Information Center*, [ιστότοπος], <https://epic.org/privacy/profiling/tia/> , (ανάκτηση 11/5/2016).

“Trade in Goods with Canada”, *United States Census Bureau*, [ιστότοπος], 2016, <https://www.census.gov/foreign-trade/balance/c1220.html> , (ανάκτηση 14/12/2016).

“Trade in Goods with Mexico”, *United States Census Bureau*, [ιστότοπος], 2016, <https://www.census.gov/foreign-trade/balance/c2010.html> , (ανάκτηση 18/1/2017).

“Trade in Goods with NAFTA with Canada (Consump)”, *United States Census Bureau*, [ιστότοπος], <https://www.census.gov/foreign-trade/balance/c0006.html#questions> , (ανάκτηση 2/1/2017).

“Trade in Goods with NAFTA with Mexico (Consump)”, *United States Census Bureau*, [ιστότοπος], <https://www.census.gov/foreign-trade/balance/c0005.html> , (ανάκτηση 2/1/2017).

“Treaty of Lisbon, Taking Europe into the 21st century”, *Europa*, [ιστότοπος], 30/1/14, http://ec.europa.eu/archives/lisbon_treaty/take/index_en.htm , (ανάκτηση 2/9/2014).

“UN Instruments and Other Relevant International Standards on Money-Laundering and Terrorist Financing”, *United Nations Office on Drugs and Crime*, [ιστότοπος], <https://www.unodc.org/unodc/en/money-laundering/Instruments-Standards.html#UN-Conventions> , (ανάκτηση 25/3/2016).

“UNSCOM Chronology”, *United Nations*, [ιστότοπος], Δεκέμβριος 1999, <http://www.un.org/Depts/unscom/Chronology/chronologyframe.htm> , (ανάκτηση 10/5/2015).

“UN Security Council Resolution 678”, *Looklex, Text Archive*, [ιστότοπος], <http://i-cias.com/textarchive/modern/un678.htm> , (ανάκτηση 28/8/2014).

“U.S. Planning to Slash Iraq Embassy Staff by as Much as Half”, *The New York Times*, 7/2/2012,
[http://www.nytimes.com/2012/02/08/world/middleeast/united-states-planning-to-slash-iraq-embassy-staff-by-half.html?](http://www.nytimes.com/2012/02/08/world/middleeast/united-states-planning-to-slash-iraq-embassy-staff-by-half.html?_r=0)
_r=0 , (ανάκτηση 8/10/2014)

“U.S. Tech's Costly Trust Gap, The backlash against NSA snooping could cost U.S. companies billions”, *Bloomberg*,
13/2/2014,
[https://www.bloomberg.com/news/articles/2014-02-13/nsa-snooping-backlash-could-cost-u-dot-s-dot-tech-companies-](https://www.bloomberg.com/news/articles/2014-02-13/nsa-snooping-backlash-could-cost-u-dot-s-dot-tech-companies-billions)
billions , (ανάκτηση 1/3/2014).

“U.S. War in Afghanistan”, *Counsel on Foreign Relations*, [ιστότοπος],
www.cfr.org/afghanistan/us-war-afghanistan/p20018 , (ανάκτηση 8/10/2014).

“UTT Configuration READ ME”, *Snowden Surveillance Archive*, [ιστότοπος],
[https://snowdenarchive.cjfe.org/greenstone/cgi-bin/library.cgi?e=d-00100-00---off-0snowden1--00-2----0-10-0---0---0direct-10----6-----0-11--10-uk-10---10-preferences---11-3-1-00-00--4--1--0-0-01-10-0utfZz-8-](https://snowdenarchive.cjfe.org/greenstone/cgi-bin/library.cgi?e=d-00100-00---off-0snowden1--00-2----0-10-0---0---0direct-10----6-----0-11--10-uk-10---10-preferences---11-3-1-00-00--4--1--0-0-01-10-0utfZz-8-00&a=d&c1=CL8.1&d=HASH01093c7c973442d147b966a0)
00&a=d&c1=CL8.1&d=HASH01093c7c973442d147b966a0 , (ανάκτηση 27/10/2016).

“Visa Statistics”, *The United States Department of State, Bureau of Consular Affairs*, [ιστότοπος],
<https://travel.state.gov/content/visas/en/law-and-policy/statistics.html> , (ανάκτηση 18/1/2017).

“Why TARMAC?”, *ACLU*, [ιστότοπος],
<https://www..org/foia-document/why-tarmachttps://www..org/foia-document/why-tarmac> , (ανάκτηση 29/7/2016).

“Wikileaks disclosure shines light on Big Brother”, *CBS News*, 1/12/2011,
<http://www.cbsnews.com/news/wikileaks-disclosure-shines-light-on-big-brother/> , (ανάκτηση 2/9/2015).

“World DataBank, WDI Database Archives (beta)”, *The World Bank*, [ιστότοπος], 2016,
[http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=wdi-database-archives-\(beta\)#](http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=wdi-database-archives-(beta)#) , (ανάκτηση 1/12/2016).

“2010 Market Profile: Mexico (Air Only)”, *National Travel & Tourism Office*, [ιστότοπος],
http://tinet.ita.doc.gov/outreachpages/download_data_table/2010_Mexico_Market_Profile.pdf , (ανάκτηση 2/1/2017).

“2016 KOF Index of Globalization”, *ETH*, [ιστότοπος],
http://globalization.kof.ethz.ch/media/filer_public/2016/03/03/method_2016.pdf , (ανάκτηση 30/9/2016).

“2016 KOF Index of Globalization”, *ETH*, [ιστότοπος],
http://globalization.kof.ethz.ch/media/filer_public/2016/03/03/variables_2016.pdf , (ανάκτηση 30/9/2016).